

Şamistan Nəzirli

*Güllələnmiş
Azərbaycan
generalları*

ŞƏMİSTAN NƏZİRLİ

GÜLLƏLƏNMİŞ AZƏRBACAN GENERALLARI

Hekayələr, portretlər, oçerklər, məqalələr

“KOOPERASIYA” nəşriyyatı
BAKİ-2006

*Minbir əziyyətlə yazılan bu kitabımı Sənin,
Güllü Osman qızının işıqlı xatirəsinə ithaf edirəm.*

Uzun illər Azərbaycan hərbi tarixinin tədqiqatı ilə məşğul olan Müdafiə Nazirliyi Hərbi-Elmi Mərkəzin Baş Elmi əməkdaşı polkovnik-leytenant Şəmistan Nəzirli sambalı kitabların müəllifidir. Onun “Azərbaycan generalları”, “Qərribə talelər”, “Arxivlərin sirri açılır”, “Cümhuriyyət generalları”, “Tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov”, “General Yadigarov qardaşları”, “General Əliqə Şıxlinski ömrü” və başqa əsərlərini oxucular maraqla qarşılamışlar.

Tədqiqatçı-publisist Şəmistan Nəzirli gərgin elmi axtarışlardan sonra “Güllələnmiş Azərbaycan generalları” adlı yeni kitabını bitirmişdir. Arxiv sənədləri əsasında yazılmış kitabda totalitar Sovet rejimi illərində Azərbaycanın on doqquz generalının, onlarla ali rütbəli polkovnik və podpolkovnikin faciəli həyatı araşdırılır.

*Kitabın işıq üzünə görməsi üçün
SAYAD İSMAYIL OĞLUNA minnətdarlığımızı bildiririk*

Ş $\frac{4902020000 - 20}{124 - 2006}$

© Ş. NƏZİRLİ

LAYIQLI ÖMÜR YAŞAYAN İNSAN

Şəmistan Nəzirli. Bu imzayı yəqin ki, çoxları tanıyır, xüsusən də Azərbaycan hərbi tarixini izləyənlər Şəmistan Nəzirliyə yaxşı tanıyırlar. Şəmistanın yorulmaz əməyini, xeyirxah işlərini görməmək, qiymətləndirməmək mümkün deyildir. İstedadlı yazıçı, yorulmaz tədqiqatçı-jurnalist Şəmistan Nəzirli Azərbaycan hərbi tarixini yaradanların siyahısında ən yüksək yerlərdən birini tutur. Keçmiş SSRİ məkanında az arxiv tapılardı ki, Şəmistan onun tozlu və özündə neçə-neçə sirr saxlayan saysız-hesabsız qovluqları vərəqləməsin. Bakıda, Moskvada, Sankt-Peterburqda, Tiflisdə və s. dövlət arxivlərində Şəmistan bəlkə də aylarla işləyib. Elə bütün bunların nəticəsidir ki, Şəmistan Nəzirli yüzdən çox unudulmuş, daha doğrusu unudurulmuş Azərbaycan generallarını, polkovniklərini xalqa qaytara bilmişdir. Məhz onun gərgin əməyi və araşdırmaları nəticəsində onlarla hərbiçilərimizin adı və fəaliyyətindən xəbərdar olmuşuq. Bəzən elə olub ki, bu generalları başqa xalqın nümayəndələri kimi təqdim ediblər. Biz də belə bilmişik. Ancaq Şəmistan tarixi sənədlərlə həqiqəti aşkar etmiş, bu insanların kimliyi barədə mübahisələrə birdəfəlik son qoymuşdur. Ümumiyyətlə, Şəmistan Nəzirli maraqlı, zəhmətkeş sənətkarlardandır. O, nədən yazır yazsın, məhəbbətlə yazır. Yazdığı şəxsi olduğu kimi oxuculara təqdim etməyə çalışır. Faktlara söykənir, onların dili ilə istədiyinə nail olur. Çünki əslində tarix riyaziyyatdan da dəqiqdir. Sadəcə bu məsələyə peşəkar yanaşanda, özü də obyektiv yanaşanda hər şey öz yerini tapır. Şəmistan məsələlərə bu cür yanaşır. Uzun illər Azərbaycan jurnalistikasında yorulmadan çalışan Şəmistanın bütün yaradıcılığı belə yoğrulub.

Şəmistan Nəzirli imzası "Vurğun keçib bu yerlərdən" adlı publisistik xatirələr toplusu ilə tanınıb. Böyük məhəbbət və həvəslə ünlü Azərbaycan şairi Səməd Vurğunla balığı xatirələri toplayaraq müxtəlif mətbuat orqanlarında çap etdirib. Həmin xatirələrin biri, Səməd Vurğunun Borçalı mahalının Sadaxlı kəndindən Qazağa qayıdarkən, indi Ermənistan adlandırılan klassik Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi olan Yuxarı və Aşağı Körpülü kəndlərindən keçməsinə və yolda Körpülü məktəbliləri ilə görüşlərinə həsr olunmuşdur. Körpülü məktəblisinin onun məşhur "Azərbaycan" şerini elə yoldaca söyləmələri şairin çox xoşuna gəlmişdi. Şəmistan bu balaca hadisəni elə gözəl qələmə almışdı ki. Yaxşı yadımdadır, həmin yazı ötən əsrin 70-ci illərində "Ulduz" jurnalında çap olunmuşdu. Körpüludə hamılıqla bu nömrəni axtarırdılar. Şəmistanın bu yazısı "Vurğun keçib bu yerlərdən" adlı kitabında dərc olundu. Onun "Ulduz" jurnalının səhifələrində dərc olunmuş "Kırım dəftəri" adlı publisistik yazısı da Körpüludə hörmətlə qarşılanmışdı. Şəmistan bu yazısında İkinci Cahan Savaşında itgin düşmüş atası Əmiraslan Omar oğlunun qəbrini tapmış, onun döyüş yolu barədə geniş məqalə yazmışdı. Bu həmin illər idi ki, Şəmistan onda Azərbaycan televiziyasının "Gənclik" baş redaksiyasında, hərbi proqramlar şöbəsində çalışırdı. Digər dinləyicilər və oxucularla yanaşı, Körpülü ədəbiyyat həvəskarları onun məqalələrini, televiziya verilişlərini maraqla oxuyur və dinləyirdilər. Çünki Şəmistan o illər unudulmuş və unudurulmuş Azərbaycan hərbiçilərinin, o cümlədən çoxlarımızın tanımadığı azərbaycanlı generallar, polkovniklər barədə materiallar hazırlayırdı. Mən Şəmistan Nəzirlinin verilişlərini, məqalələrini səbirsizliklə gözləyən onlarla adam tanıyıram. Azərbaycan hərbi tarixində özlərinə məxsus yer tutan tam artilleriya generalı

Səməd bəy Mehmandarov, Əlağa Şıxlinski, Şıxlinskinin həyat yoldaşı ilk hərbi şəfqət bacısı Nigar xanım barədə Şəmistan dəfələrlə yazıb. Onların çar ordusunda və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) dövrlərindəki xidmətləri barədə Şəmistanın yazılarında geninə-boluna materiallar tapmaq olar. Şəmistan Nəzirli bu böyük insanların taleyinin ən xırda məqamlarını belə qələmə alıb, onlar haqqında bilgilərimizi genişləndirib. Yaxud, ilk vitse-admiralımız İbrahim bəy Aslanbəyov barədə. Mətləbə keçməmişdən öncə bir məsələyə toxunmaq istəyirəm. Həmişə yüksək çinli hərbiçilərimizin az olması barədə söhbət düşəndə istər-istəməz adam bir az narahat olurdu. Başqa xalqlarla müqayisədə bizim generalların az olması faktı şəxsən mənə çox məyus edib. Sən demə, 1920-ci il aprel çevrilişinə qədər Azərbaycanın 66 nəfər general oğulları varmış. Bütün bunları Şəmistan Nəzirinin zəhməti hesabına tanıdıq, sevindik. Bunun üçün ona çox borcluyuq. Bunlar asan başa gəlməyib, bu ayların, illərin, yuxusuz gecələrin hesabına başa gəlib. İlk vitse-admiralımız İbrahim bəy Aslanbəyov da onlarla hərbiçilərimizdən biri olmuşdur. İlk hərbi təyyarəçimiz Fərrux ağa Qayıbov, ilk topoqraf-generalımız İbrahim ağa Vəkilov, general-leytenant Balakəşi bəy Ərəblinski, Borçalı general İsrail bəy, Həsən bəy, Əsədulla bəy və Davud bəy Yadigarov qardaşları və başqaları barədə Şəmistan uzun və ardıcıl araşdırmalardan sonra onları Azərbaycan xalqına, oxucularına təqdim etmişdir.

Şəmistan Nəzirli ardıcıl və inadlı axtarışları ilə Azərbaycana tanınmış hərbiçilər bəxş etmiş görkəmli nəsillər barədə də geniş və maraqlı məlumatlar vermişdir. Qacarlar, Şıxlinskilər, Novruzovlar, Qayıbovlar, Yadigarovlar, Rəfibəylilər, Kəngərlilər, Talışxanovlar, Naxçıvanskilər, Bakıxanovlar barədə Şəmistan gecə-gündüz tədqiqatlar aparmışdır. Qacarların tarixdə rolunu heç kim dana bilməz. Bu nəslin İran və Rusiya ordusunda xeyli generalı olmuşdur. Əmir Kazım Mirzə, Məhəmmədəli Mirzə, Səməd Mirzə, Mahmud Mirzə, Rzaqulu Mirzə, Əmənulla xan Mirzə, Feyzulla xan Mirzə general rütbəsində xidmət etmişlər. Bundan başqa, Qacarlar ailəsində on beş polkovnik də vardı.

Naxçıvanskilər də Azərbaycan hərbi tarixinə bir sıra hərbiçilər bəxş etmişlər. Kəlbəli xan, Ehsan xan, İsmayıl xan, Cəmşid xan, Hüseyn xan Naxçıvanskilərin həyat və fəaliyyətləri barədə Şəmistan maraqlı faktlar üzə çıxarmış və onları Azərbaycan xalqına təqdim etmişdir. Bu nəslin xüsusən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xidmət etmiş nümayəndələrindən polkovnik Bəhram xan Naxçıvanski, Davud xan Naxçıvanski və Murad xan Naxçıvanski haqqında da axtarışlar Şəmistana məxsusdur.

Hər bir azərbaycanlı üçün əziz olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılmasında iştirak etmiş generallar və digər hərbi qulluqçular haqqında Şəmistan Nəzirinin tədqiqatları xüsusilə maraqlı doğurur. Şəmistan bu seriyadan "Azərbaycan generalları", "Cümhuriyyət generalları", "General Əliəğa Şıxlinski ömrü", "Qacarlar" və s. kitablar nəşr etdirmişdir. General-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç, general-mayor Həbib bəy Səlimov, Cavad bəy Şıxlinski, Əbdülhəmid bəy Qayıtabaşı, Firidun bəy Vəzirov, Murad Gəray bəy Tlexas, İbrahim ağa Usubov, Əmir Mirzə Kazım Qacar, Davud bəy Yadigarov, Xəlil bəy Talışxanov, Əlyar bəy Haşimbəyov, Teymur bəy Novruzov, Məmmədsadiq Ağabəyzadə, Səməd bəy Rəfibəyov, Mirkazım Talışxanov, Feyzulla Mirzə Qacar, Məhəmməd Mirzə, Cahangir Novruzov və başqaları barədə Şəmistan Nəzirli qələmə yorulmadan yazmışdır. Fərsətdən istifadə edib bir arzumuzu bildirmək istərdik. Yaxşı olardı

ki, Şəmistan bütün generallar haqqında yazdıqlarını bir yerə toplayıb "Azərbaycan Hərb tarixi" seriyasından fundamental "Azərbaycan generalları" kitabını tarixi ardıcılıqla, yığcam şəkildə çap etdirdi. Düzdür, bu kitab bəlkə də bir neçə cildə sığışmayacaq, böyük xərclər aparacaq. İndiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu problem məsələdir. Ancaq inanıram ki, belə fundamental kitabın nəşrini öhdəsinə götürən ləyaqətli Azərbaycan övladları tapılacaq. Bu mənim və inanım ki, onlarla insanların arzusudur.

Şəmistan Nəzirli eyni zamanda, gözəl nəsr ustasıdır. Şəmistanın "Qoridən gələn qatar", "Qarxunlu Əşrəf bəy", "Yaddaşlarda yaşayan Vurğun", "Tam artilleriya generalı S.Mehmandarov" povestləri onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Sənədli faktlar əsasında yazılmış bu povestlərdə Şəmistan geniş yaradıcılıq imkanlarından istifadə edərək, maraqlı nəsr nümunələri yarada bilmişdir.

Ötən illərə nəzər saldıqca istedadlı yazıçı-tədqiqatçı jurnalist Şəmistan Nəzirinin maraqlı və layiqli bir ömrü yolu keçdiyinin şahidi olursun. Onun indiyədək iyirmi dörd kitabı nəşr olunub. Bu kitablar narahat günlərin, yuxusuz gecələrin məntiqi nəticəsidir.

Azərbaycan hərb tarixini yaradanların birincisi olan Şəmistanın "Arxivlərin sirri açılır" və "Güllələnmiş Azərbaycan generalları" kitabları da müəllifin uzun illər topladığı qiymətli tarixi materiallar əsasında yazılmışdır. Bu kitablarda Azərbaycan hərb tarixinin indiyədək heç kimə tanış olmayan qaranlıq məqamları öz əksini tapmışdır. İnanıram ki, Ş.Nəzirinin bu kitabları da digər əsərləri kimi Azərbaycan hərb tarixini izləyənlərin stolüstü kitabına çevriləcəkdir.

Möhtərəm oxuculara təqdim olunan "Güllələnmiş Azərbaycan generalları" kitabı Müdafiə naziri, general-polkovnik S.Əbiyevin təşəbbüsü ilə yazılmışdır.

*Elşad Qoca,
Azərbaycan Yazıçılar və
Jurnalistlər birliklərinin üzvü.*

Biz türklər çox qəribə adamlarıq; bizə görə bilmək başqalarını öyrənmək və bizdən uzaq olan şeyləri anlamağa çalışmaqdır. Özümüzü öyrənmək heç ağılmıza gəlməz; özümüzü bir varlıq saymırıq.

Böyüklerini tanımaq hər millətin borcudur. Kimsə kimsəyə "Sən atanı tanıma, sən babalarının dünyadan necə gəlib keçdiklərini öyrənmə, sən əski atalarının adlarına, sanlarına maraqla göstərmə!" - deyə bilməz. Deyərsə, ən təbii bir haqqa toxunmuş və ən böyük bir haqsızlıq etmiş olar. Özünü və öz böyüklerini tanımağa çalışmaq millətin vəzifəsidir; bunu etməyən bir millət nümayəndəsi milli vəzifələrini yerinə yetirməmiş hesab olunur.

*Bəsim Atalay,
(1882-1965)
Görkəmli Türk alimi.*

*Gah soldan, gah sağdan çapdılar bizi,
Yadlar çox ev yıxıb, çox quyu qazıb.
Əfsuslar olsun ki, tariximizi
Özgələr yazanda başqa cür yazıb.*

*Hüseyn Arif,
Xalq şairi.*

Möhtərəm oxucum! Bu kitabı bir nəfəsə oxuma. Burada nə məhəbbət macarası var, nə də fantaziya. Bu kitabın hər vərəqində xalqımızın hər b tarixindən səhifələr, sərkərdə oğullarımızın döyüş və ömür yolu var. Əgər səbrin çatmayıb bir nəfəsə oxumalı olsan, onda 20-ci və 37-ci illərdə qanına qəltən edilmiş generallarımızın acı taleyindən kədərlənmə. Əksinə, nikbin ol, qürurlan, qoy sən varlığında düşmənlə qarşı nifrət artsın. Yetmiş ildən çox unudurulan yaddaşın ayılsın. Ayılsın ki, indi sən müstəqil Azərbaycanın övladısan, sayıq ol ki, əhatən düşmənlə doludur. Unutma ki, torpağında parçalanma, qəlbində yara var. Bu yaralara məlhəm olacaq gənc ordumuzun sıralarının möhkəmlənməsi üçün əlindən gələni əsirgəmə.

GENERAL MURAD GƏRAY BƏY TLEXAS
(və ya onun faciəli taleyi 1874-1920)

*Tabutumun üzərinə qılınc qoyun, çünki
mən bəşəriyyətin azadlığı uğrunda
mübarizədə cəsur bir əsgər olmuşam.*

HENRİX HEYNE,
məşhur alman şairi.

Milliyyətə çərkəz olan general-mayor Murad Gəray bəy Tlexas Heynenin dediyi kimi bəşəriyyətin azadlığı uğrunda yox, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda 1918-1920-ci illərdə mübarizədə cəsur bir sərkərdə kimi vuruşub. Azərbaycanlı olmasa da, din qardaşımız kimi həmin illərdə milli ordumuzun formalaşmasında onun danılmaz fəaliyyəti olub. Uzun illərdən sonra da olsa general Tlexası biz bu gün Azərbaycan xalqının qəhrəman övladı kimi xatırlamalıyıq. Xalqımıza təmənnəsiz və sədaqətlə xidmət edən belə bir sərkərdə unudulmağa layiq şəxsiyyət deyil. İnanıram ki, gələcək nəsəl hər b tariximizdə onun şərəfli adı və fəaliyyəti ilə fəxr edəcək.

1920-ci il mayın 29-da güllələnən general Murad Gəray bəy Tlexasın nəinki ideya silahdaşları, hətta onunla əks cəbhədə dayanan bolşevik müasirləri Həmid Sultanov, Ağababa Yusifzadə və başqaları otuzuncu illərdə belə onun sərkərdə vüqarını, zəhimli görkəmini yada salıb yazırdılar: "General Tlexasın xarici görkəmi çox təsiredicidir. Hündür, enli kürək, gözləri od saçır, çiyinlərində böyük epoletlər. Enli yazı stolu arxasında oturur. Stolun üstündə isə müxtəlif dəftərxana alətləri parıldayır. Bir sözlə yaşıl örtüyün üstü müxtəlif fiqurlarla doludur. Ən başlıcası isə sağ tərəfdə naqan, sol tərəfdə isə qamçı yerləşir. O, qorxu bilməz bir şəxsiyyətdir".

Etiraf edirəm ki, istər mətbuatda, istərsə də televiziya və radiodakı çıxışlarımdan sonra mən nəşə yeni bir şey "qazanıram". Qazanıram o mənada ki, bu çıxışlarımdan əks sədası həmişə mənim xeyrimə olur. Xüsusilə, indi yaşı ötmüş adamlar vaxtilə ata-babalarından eşitdiyini, bəziləri də sərkərdələrimiz haqqında bildiyi məlumatları mənə çatdırırlar.

Televiziya "Hərb tariximizdən" verilişindəki çıxışından sonra da bir ağbırçək ana köməyimə çatdı.

-Sizin çıxışınıza baxdım, dedi, bir kövrək qadın səsi. -General Tlexas haqqında niyə ötəri danışdınız?

-Olan-qalan faktım bunlar idi. -Cavabını verdim.

-Mən uzun illər arxivdə işləmişəm, - dedi, General Murad Gəray bəy Tlexasın məhkəmə qovluğunun yerini sizə demək istəyirəm. Qırxıncı illərdə tale elə gətirdi ki, mən xeyirxah bir adamın köməyi ilə Daxili İşlər Nazirliyinin arxiv

idarəsində işə düzəldim. Bir neçə dəfə "etibarsız nəslin nümayəndəsi, türk qarışıqlı cəsus" kimi məni işdən çıxarmaq istədilər. Orada işləyənlərin əksəriyyəti rus, erməni və cuhud idi. Amma işgüzarlığım və altı dil bilməyim köməyimə çatdı. Nəsl-nəcabətimdə türklük olduğunu bildiklərinə görə bəzi sənədlərlə məşğul olmağa mənə icazə vermirdilər.

Bir gün Əli Bayramovun öldürülməsi və məhkəməsi barədə sənədləri səhmana salmağı mənə tapşırdılar. Dünənki verilişdə etiraf etdiniz ki, general Tlexas haqqında çox az məlumatınız var. Generalın ömür yolunu oradan təfəsilatı ilə öyrənə bilərsiniz. Orada hər şey var: məhkəmə sorğu-sualları, şahid dindirilmələri, güllələnmə haqqında hökm..... Səhv etmərsən səkkiz, yada on qovluq olmalıdır. İndi həmin sənədlər Mərkəzi Dövlət arxivində saxlanılır.

Neçə il axtardığım sənədlərin yerini nişan verən ağbirçək ana Fatma xanım Məcid ağa qızı Yusifzadə idi. 1922-ci ildə Batumi şəhərində dünyaya gəlib. Atası Məcid bəy Yusif oğlu Şəkinin Zunut kəndindəndir. Aprel çevrilişindən əvvəl onun Batumda mülkü, dəri-yun zavodu olub. Bu varlı və səxavətli kişini bolşeviklərin fitvası ilə 1927-ci ilin avqust ayında şəkili nökrəi Əli bir Acarın köməyi ilə öldürüb. Bolşeviklər Məcid bəyi öldürənləri cinayətkar kimi həbs edib, Sibirə sürgün ediblər. Mülkə və var-dövlətə isə sahib olublar. Beş yaşlı balaca Fatmanı da Beşumi dağının ətəyində yerşən yetimxanaya veriblər.

1930-cu ildə uşaq evinin müəllimi Makilyovski soyadlı rus ziyalı xeyrxahlıq edib Fatmanı Batumdakı türk məktəbinə oxumağa qoyur. Fatma burda yeddi illik təhsil alır.

Fatma xanım deyir ki, anam Ayişə xanım Mustafa qızı türk idi, daha doğrusu milliyətçə Laz idi. Lazlar gürcü dinindən müsəlmanlığa keçiblər. Anamın ulu babası islam dinini qəbul etmək üçün ilk dəfə bayraq qaldırıb lazları türkləşməyə çağırıb. Ona görə də ana tərəfim Bayraqdar, bəzi sənədlərdə isə Bayraqdarşi soyadını daşıyırlar. Babam Həccə getdiyinə görə ona Hacı Bayraqdar titulu veriblər. İndi Türkiyədə bizim nəslin bir qolu Albayraq soyadını daşıyır.....

Tarixdə özünü igid tayfa kimi tanıdan Lazlar haqqında altıncı əsrin Vizantiya tarixçisi Aqatiya yazırdı: "Lazlar qüdrətli və məğrur tayfadır. Onlar digər gürcü tayfalara da hökm edirlər. Lazlar kolxların qədim adı ilə fəxr edirlər. Başqa dövlətlər içində öz sərvətinin bolluğu, təbələrinin çoxluğu, torpaqlarının böyüklüyü, məhsuldarlığı və xasiyyətlərinin gözəlliyi ilə fərqlənən lazlara bərabər elə bir tayfa tanımıram....".

Fatma xanım Yusifzadənin məsləhəti ilə Mərkəzi Dövlət Arxivinə gedib general Murad Gəray bəy Tlexas haqqında araşdırmalar apardım.

Arxivdə rast gəldiyim sənəd Bakıda ixtişaş törətmək istəyənlərə qarşı görüləcək tədbirlər haqqındadır. Bakı ərazisinin Hərbi general-qubernatorluğu üzrə verilmiş həmin elanı Bakı möhkəmləndirilmiş rayonun hərbi general-qubernatoru, general-mayor Murad Gəray bəy Tlexasdır. Elanda deyilir:

“Mənə məlumatlar çatır ki, şəhərdə əhali arasında yaxın günlərdə tətillərin, talanların və ictimai asayışı poza biləcək buna bənzər hadisələrin baş verə biləcəyi haqqında şaiyələr gəzir.

Bu məlumatların bəd niyyətli adamlar tərəfindən şəhərin rəvan ictimai həyatını açıq-aşkar pozmaq və əhalinin sərbətsiz ünsürlərini hökumət əleyhinə qaldırmaq məqsədilə yazıldığını nəzərə alaraq, bununla bəyan edirəm ki, mən heç bir vəchlə heç bir talana, yaxud hər hansı digər zorakılıq hərəkətlərinə yol verməyəcək, istənilən hökumət əleyhinə çıxış mənim tərəfinmdən sərəncamımdakı ixtiyaratın bütün ciddiliyi ilə beşiyindəcə boğulacaq və təxribatçı şaiyələr yayan şəxslərə qarşı onların müharibə dövrünün qoşunları ilə mühakimə olunmaqdan ötrü hərbi məhkəmələrə verilmələrinədək tərəfindən ən qətiyyətli tədbirlər görülməkdir.

Bunu nəzərə alaraq, Bakı şəhəri və onun rayonunun dinc vətəndaşlarından buna bənzər şaiyələrə uymamağı və məndən asılı olan bütün tədbirlərə zəmanət verdiyim adi həyat tərzlərini, sakitliyi davam etdirmələrini rica edirəm.

Bununla birlikdə vətəndaşların nəzər-diqqətinə çatdırıram ki, hal-hazırda ağır ərzaq böhranı keçirməyimizi nəzərə alaraq az təminatlı və digər əhaliyə ucuz qiymətlərlə ilk tələbat mallarını almaq imkanı yaratmaqla, həmişə böhranı sənətməkdən ötrü hökumət tərəfindən bir sıra təcili tədbirlər görülmüş və beləliklə yaxın günlərdə böhran əhali üçün əlverişli tərzdə həll olunmalıdır.

***Bakı möhkəmləndirilmiş rayonunun Hərbi General - qubernatoru.
General - Mayor Murad Gəray bəy Tlexas ".***

İkinci sənəd isə çox qısadır. O da general Murad Gəray bəy Tlexasa aiddir:

"1920-ci ilin aprelində Bakıda silahlı çevrilişin həyata keçməsində və hazırlığında Türk kommunistləri Süleyman Nuru, Məmməd Tahir, Fuad Sabit fəal çalışmışlar. Ona görə də bunların gücü və fəaliyyəti ilə Bakının hərbi qubernatoru, general Murad Gəray bəy Tlexas həbs edildi. (MK - yanında MLİ MPAF, fondu 456, siy.18, iş 38, vərəq 16) ".

Üçüncü sənəd:

"1920-ci il aprelin 28-də Bakının general-qubernatoru Murad Gəray bəy Tlexas satqınları, qorxaqları ifşa edərək söz verirdi ki, bolşeviklərin hücumunu və daxildən olan üsyanları yatırdacaq. O, müdafiə istehkamlarını möhkəmlətdi və tələb etdi ki, ona vəzifəsində qeyri-məhdud səlahiyyət verilsin. General-qubernator Tlexas deyirdi:

-Mənim ordum da var, donanmam da. "Qars", "Ərdahan", "Astarabad" hərbi gəmilərimizlə sahil istehkamlarından Bakının dəniz istiqamətini müdafiə edə bilərik ".

Bəs Tlexas kim idi, onu bolşeviklər niyə güllələdilər ?

General-mayor Murad Gəray bəy Tlexas (1874, Kuban vil. 1920-ci il, 29 may, Bakı ş.).

Milliyətçə çərkəzdir. 1874-cü ildə Kuban vilayətinin Yekaterinodar şəhərində (indiki Krasnodar - Ş.N) hərbi ailəsində anadan olub. İlk təhsilini Maykop şəhərində alıb. Sankt-Peterburqdakı Mixaylovsk artilleriya məktəbini

bitirib. 1912-13-cü illərdə 51-ci Artilleriya briqadasında kapitan rütbəsində xidmət edib. Port Artur və Birinci Dünya müharibəsində iştirak edib. Hər iki müharibədə nümunəvi döyüşən zabit kimi şöhrət qazanıb. Tlexas zabidlərə məxsus iki dəfə "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olunub. 1918-ci ilin payızında ağqvardiyaçılar Kuban və Adigeyanı tutdular. Tlexas ondan sonra din qardaşı kimi bizə pənah gətirib. General Əliağa Şıxlinski onu Əlahiddə Azərbaycan korpusunun tərkibində olan ikinci nişançı topçu briqadasının komandiri təyin edib. Bir az sonra Baş Qərargahda Baş Artilleriya idarəsinin rəisi təyin olunub. 1919-cu il dekabrın 4-dən Bakı möhkəmləndirilmiş rayonunun general-qubernatoru. Azərbaycan Milli hərəkətində və ordu quruculuğunda önəmli yeri var. Onun ilyarımlıq Azərbaycan ordusundakı əla fəaliyyəti hər b nazirinin və Baş Qərargah rəisinin iki əmrində öz əksini tapır. 1919-cu il sentyabr və dekabr aylarında verilən 421 və 559 saylı əmrlər Azərbaycan Yeni Tarix Mərkəzi Dövlət Arxivində "tamamilə məxfidir" qıfı ilə saxlanılır.

"Bizim üçün böyük əhəmiyyətə malik olan müxtəlif predmetlər, silahlar və başqa hərbi əmlak əldə etmək üçün mən Gürcüstan Respublikasının Tiflis şəhərinə Baş Artilleriya idarəsi rəisi, general-mayor Murad Gəray bəy Tlexasın rəhbərliyi altında komissiya göndərmişdim.

Bir sıra ciddi çətinliklərə baxmayaraq, qısa müddət ərzində olduqca sərfəli qiymətlərlə Bakıda və Gəncədə qiymətli əmlak kütləsi quraşdırılmış və gətirilmişdir. Əldə edilmiş predmetlərin əksəriyyəti təzə, istifadə olunmuşları isə tam yararlı haldadır.

Mənim komissiyaya verdiyim tapşırığın bu cür əla yerinə yetirilməsini, ona general-mayor Murad Gəray bəy Tlexas kimi qeyrətli, təcrübəli və vicdanlı şəxsin rəhbərliyində görürəm və ona xidməti şəxslər tərəfindən səmimi minnətdarlığımı bildirirəm.

Eləcə də alınmış malların baxılmasında, qəbulunda və yola salınmasında iştirak etmiş komissiyanın bütün üzvlərinə minnətdarlığımı bildirirəm.

***Hərb naziri, tam artilleriya generalı
Səməd bəy Mehmandarov.
Baş Qərargah rəisi, general-mayor
Həbib bəy Səlimov."***

"Hərb nazirliyi təşkil edilərkən, ordunun özü kimi, mərkəzi idarələrinin və müəssisələrinin də, demək olar ki, heç nədən yarandığı zaman general-mayor Murad Gəray bəy Tlexas Baş Artilleriya İdarəsinin rəisi vəzifəsini icra etməyə başlamışdır. General-mayor Tlexas doğma ordumuzun təşkil edilməsi işlərində mənim ən yaxın əməkdaşlarımdan biri olmuşdur. ***Cəngavər insan və yorulmaz təcrübəli hərbi xadim olan Murad Gəray bəy Tlexas ordunun silahlanması, bütün Azərbaycan boyu səpələnmiş artilleriya əmlakının toplanması, artilleriya anbarlarının və emalatxanalarının qurulması işlərində böyük əmək sərf etmişdir.***

İndi həmin general respublikanın müdafiə olunması üzrə yüksək dərəcədə mühüm hərbi vəzifələrin həvalə edilməsi ilə əlaqədar olaraq, ümumi işin xatirinə onun Baş Artilleriya İdarəsi rəisi vəzifəsindən azad edilməsini daha faydalı bilirəm.

Bu vəzifənin bir illik yerinə yetirilməsi müddətində göstərdiyi nümunəvi iş, səy və görkəmli nailiyyətlər üçün hörmətli Murad Gəray bəy Tlexasa xidməti şəxslər tərəfindən səmimi təşəkkürümü bildirirəm.

*Hərb naziri, tam artilleriya generalı
Səməd bəy Mehmandarov.
Baş Qərargah rəisi general-mayor
Həbib bəy Səlimov."*

1919-cu il sentyabrın 13-də Dövlət Müdafiə Komitəsinin əmri ilə Bakı Hərbiyyə General-qubernatoru vəzifəsini qəbul edən Murad Gəray bəy Tlexas demişdir:

“Mənə göstərilən etimad və ümidi həqiqətə çıxarmaqdan ötəri mən bütün var qüvvəmi ədalətli və bitərəfanə bir surətdə işə şüru edirəm”.

Yerli bolşeviklər ermənilərlə birləşərək əhali arasında antiəzərbaycan təbliğatı aparır, həyacan və qiayələr yayırdılar. Bunlardan narahat olan general-qubernator Murad Gəray bəy Tlexas 1920-ci il yanvarın 25-də “Azərbaycan” qəzetinə verdiyi müsahibədə demişdir: Son günlərdə şəhərdə şaiyələr yayılır ki, bolşeviklər çıxış edib bazar-dükanı talan edəcəklər. Əhali həyacana gəlmişdi. Boş laqırtılar böyük meydan alır. Belə hərəkətlər olmayacaqdır. Əgər baş verərsə rəhimsizcəsinə basılacaq, hökumətin lazımı miqdarda qüvvəsi vardır. Heç kəsə şəhərə daxil olmağa müsaidə edilmir. Körpülərə vaporlar vürud edir. Sərnişinlərin yalnız bəzilərinə şəhərə girməyə icazə verilir. Üç gündə Ənzəli, Petrovski və Təzə şəhərdən (Krasnovodski) yeddi vaporda beş yüz nəfər gəlmişdir. Qismən şəhərə buraxılıblar. Lakin tezliklə də şəhərdən çıxarılıblar. Bəziləri Tiflisə gedir. Ermənilər Ermənistanı, iranlılar isə İrana qayıtılır. Əcnəbilər müməsillərinə verilir. Vaporlarda səpmə yatalaq və sair misri xəstəlikləri müşahidə olunur. Onlar tec təcrid olunub. Radio ilə vaporlarda bildirilir ki, Bakıya gəlsələr dərhal qayıtarılacaq. Lakin əcnəbi heyətlərə, siyasi nümayəndələrə və dövləti işlər üçün gələnlərə icazə veriləcək.

Köhnə rus pasportları etibardan saqiət edilir, bir aya bütün vətəndaşlar türk pasportu almalıdırlar.

General Murad Gəray bəy Tlexas 1920-ci ildə bolşeviklərin istilasından sonra inqilabçı Əli Bayramovun qatillərindən biri kimi həbs edilib. Mayın 21-dən 29-dək Ali İnkilab Tribunalının məhkəməsində şahid kimi dindirilmişdir:

Sədr Viktor Naneyşvili: - General Murad Gəray bəy Tlexas! Siz özünüzü Əli Bayramovun qətli haqqında işdə müqəssir bilirsinizmi? Siz Bakı Möhkəmləndirilmiş rayonun general-qubernatoru olanda cinayətgar fəaliyyətsizlik göstərmisiniz, nəticədə belə dəhşətli cinayət baş verib.

General Tlexas: - Qətiyyətlə yox! Hərbi vəzifəmə gəldikdə isə həmişə hər yerdə vicdanla xidmət etmişəm. Cinayətkarlığa yol verməmişəm.

Sədr: - Tribunalaya deyin görək, Denikin könüllülərinin komandanlığı ilə siz Bakıda nə danışmışınız?

Tlexas: - Könüllülərin komandanlığı ilə heç bir danışığım olmayıb.

Naneyşvili: - Bizə çatan məlumata görə sizin ağqvardiyaçı könüllülərinin nümayəndələri ilə danışığınız olub.

Tlexas: - Könüllülərin ayrı-ayrı nümayəndələri ilə də mənim heç bir gizli danışığım olmayıb.

Könüllülər və başqaları haqqında isə “soldat” kimi deməliyəm ki, yıxılana balta çalmazlar. Mən heç vaxt, müharibədə bir-birimizin üstünə qışqıranda da, silahı tullayanda da hərbi kompaniyada - rus - yapon və alman cəbhəsində də olmuşam. Onlar silahı təhvil verəndə mən sonuncu çörək tikəmi və qəndi vermişəm.

Sədr: - Tribunalə son sözünüz ?

Tlexas: - Ali tribunal, burada deyəcəyim sözlər özümü müdafiə etmək xatirinə deyilməyəcək. Mən ucadan elan edirəm ki, bolşevik Əli Bayramovun qətlinə mən qətiyyənlə iştirak etməmişəm. Məni müttəhimlər kürsüsünə gətirən qətiyyənlə tanış olmayan mühitə düşməyim və rəislərimin əmrlərini yerinə yetirməkdə “soldat” mənafeği ilə tərbiyə olmağım oldu. Mən kəsib praporşik oğluyam, demək olar ki, yoxsul təbəqədən çıxmışam. İndi mənə elə gəlir ki, burjaziya rütbəsi olan general-qubernatorluq mənim üçün rüsvayçılıq idi.

Əgər məndən soruşsanız ki, Bakıdakı fəaliyyətim dövründə kimləri özümə düşmən hesab edirdim. Cavab verərdim: ancaq və ancaq Azərbaycanın müstəqilliyinə qəsd etmək istəyən könüllülər mənim qatı düşmənimdir. Mən heç vaxt siyasi partiyaların işinə qoşulmazdım. Mənim məqsədim milli ordu yaratmaq, milli qırğının qarşısını almaq idi.

Qırx altı yaşım var. Ömrümün yarısından çoxunu hərbi xidmətdə keçirmişəm. Atam evdəki yeganə samovarı satıb məni atın sağrısında Yekaterinardan oxumağa göndərib...

Oku qaldı ağıqvardiyaçı general Denikinə qoşulmağım, onun könüllülərlə işləməyim bu heç cür mümkün deyil. Çünki bütün il boyu mən denikinçilərə qarşı mübarizə aparmışam. Onun kəşfiyyatçıları mənim əməkdaşlarımdan və şəxsən məndən oddan qorxan kimi qorxurlar. Əgər siz bolşeviklər yox, Denikin Bakıya girməli olsaydı birinci məni güllələyərdi. Boynuma alıram ki, Azərbaycanda caynağımıza keçən Denikin kəşfiyyatçılarına qarşı çox amansız olmuşam.

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, bolşeviklər cəhd edirlər ki, general Murad Gəray bəy Tlexası Azərbaycan xalqının gözündən salmaq üçün ağıqvardiyaçıların xəfiyyəsi kimi güllələsinlər. İndiki M.F.Axundov adına Akademik Opera və Balet teatrının binasında keçən açıq məhkəmədə, generalın alovlu yekun sözündən sonra bu qərar axınma alınmayıb.

Bolşevik Əli Bayramovun ölümündə də günahı sübut olunmadığına baxmayaraq, Murad Gəray bəy Tlexası əksinqilabçı və musavat generalı kimi mayın 29-da gecə saat ikidə güllələdilər.

Həmin gecə inqilab etmiş "xalqın adından" general Tlexasla birgə bolşevik Əli Bayramovun qətli ilə bağlı Bakıda musavatın polis rəisi olmuş Rüstəmbəy Mirzəyevi, dördüncü polis sahəsinin rəisi Nurəddin Seyidovu onun müavini Süleyman bəy Sübhanverdixanovu, baş qorodovoy Məşədi İbrahim Babayevi, polis agenturasının rəhbəri Eyvaz Cəbrayilovu, polis xəfiyyəsi Levon Ter - Arutyunovu, məşhur Bakı qoçusu Nəcəfzadə Rzayevi, qorodovoy Həbib Nəzər oğlunu, Əbdürrəhman Qurban oğlunu və qoçu Mir Rəhim Mir Mövsüm oğlunu da güllələyiblər.

Xaricə qaçmış Daxili İşlər Nazirinin müavini Şəfi bəy Rüstəmbəyova, qoçu Əjdər Eminova, Hüseyn Qədir oğluna, qorodovoy Vəli Məşədi Hüseyn oğluna və Aleksandr Koberidzeyə isə İnkilabi məhkəmə qiyabi ölüm hökmü kəsdi. 1921-ci ilin iyun ayında onlardan biri - qoçu Hüseyn Qədir oğlu satqınlıqla ələ keçdi. Ali İnkilabi məhkəmə dərhal ona ölüm hökmü kəsib güllələdi.

Arxiv sənədləri onu da göstərir ki, adını çəkdiyimiz şəxslərin əksəriyyətinin bolşevik Əli Bayramovun öldürülməsindən doğrudan da xəbərləri olmamışdır. Onu 1920-ci il martın 22-dən 23-nə keçən gecə polis xəfiyyələrinin tapşırığı ilə Bakı qoçuları öldürmüşdülər. Musavat parlamentində makinaçı-karkuzar vəzifəsində işləyən Əli Bayramovun arvadı Ceyran Bayramova sonralar "Xatirələrim"də yazırdı: "Məktəbli rəfiqəm Zeynab Rizvanova ilə böyük cəldlik, çeviklik və fərsətlik göstərərək musavatçıların hərbi planlarını öyrənir, gizli sənədləri ələ keçirib partiya komitəmizə çatdırırdıq. Əli son vaxtlar evə gəlmir, başqa yerlərdə gecələməli olurdu. Mən onunla əlaqə saxlamaq, məlumat vermək üçün Georgiyevski küçəsindəki Zərbəli Nəzərovun evində görüşürdük".

Şübhələnen polis işçiləri Əli Bayramovun evində axtarış aparırlar. Məlum olur ki, evdə iki telefon var: biri açıqda, digəri isə pərdə arxasında gizlədilmişdir. Ceyran gizli telefonla hər gün parlamentdə olanlardan bolşeviklərə məlumat verir. Qadına qıyıb əl qaldırmayan qoçular əvəzində onun əri Əli Bayramovu qətlə yetirirlər.

Arxiv sənədləri arasında çox qısa və çox təsirli bir məktub da var. Onu general Murad Gəray bəy Tlexasın həyat yoldaşı *Əminət xanım Tlexas 1920-ci il iyunun 6-da yazıb:*

"Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Ali İnkilab tribunalının sədrinə. Ərizə.

1920-ci il mayın 29-da Ali İnkilab məhkəməsinin qırarı ilə ərim Murad Gəray bəy Tlexas güllələnmişdir. Ərim həbs olunan günü evimizdən sizin əməkdaşlar ailəmizə məxsus olan qızıl və gümüş əşyalarını da aparmışlar. Acizənə surətdə xahiş edirəm, həmin qızıl və gümüş əşyalarının qaytarılması barədə sərəncam verəsiniz. Həmin əşyalar yenicə həddi-bulağa çatmış iki qızıma və şəxsən mənə məxsusdur. *İmza: Əminət xanım Tlexas.*

Həmin il fevralın 6-da ərizənin üstünə dərkənar qoyan bolşevik rəhbəri katibliyə tapşırır ki, vətəndaş Əminət xanım Tlexasa məlumat verin ki, sizə heç nə qaytarılmayacaqdır.

Dünən təkəbbürlü, belə silahlı gəzən qoçular oturduqları müttəhim kürsüsündə büzülib yumağa dönmüşdülər. Yazıq, qorxaq nəzərlərlə məhkəmənin gedişini izləyir, gözləri ilə aman diləyirdilər. Yalnız Bakının general-qubernatoru Murad Gəray bəy Tlexas məğrur oturub zəhimli gözləri ilə salona baxırdı. Bu cəmərd generalın varlığında qorxudan əsər-ələmət yox idi.

*1920-ci il, 29 may tarixli
Ali İnkilab Tribunalının sənədindən.*

Həmin məhkəmənin iştirakçılarından bizim günlərimizə qədər yaşayan yalnız birçə nəfər qalmışdı. Ötən əsrin doxsanıncı illərində Üzeyir bəy Hacıbəyovun ev muzeyinin direktoru mərhum Ramazan Xəlilovla çoxsaylı görüşlərimiz olardı. Güclü hafizəli, zəngin xatirəli bu ziyalı insanın söhbətindən doymaq olmazdı. 1918-1920-ci illərdə Ramazan müəllim general Əliağa Şıxlinskiyin kiçik yavəri olmuşdu.

1998-ci ilin oktyabr günlərində telefonla danışdıq. Söhbət arası dedim ki, Ramazan müəllim, arxivdən bir foto şəklin surətini çıxartdırmışam. Şəkildə on doqquz nəfər yüksək rütbəli musavat ordusunun zabit heyəti təsvir olunub. Onlardan yalnız altı nəfərinin adı və soyadı göstərilib. Foto şəkli gətirim baxın, bəlkə orada kimisə tanıdınız.....

Dərhal durub muzeyə onun görüşünə getdim. Foto şəkli göstərməmiş dedim ki, bunlar arasında general Tlexas olsa tanıyarsınız, onu yaxından görmüşdünüzmü ?

-Əlbəttə tanıyaram, əgər varsa. Onun elə zəhmli, əsl hərbiçi vüqarı vardı ki, indi də gözümün qabağındadır.

İri ölçülü şəkli onun qarşısına qoydum. O, titrək əllərilə qalın şüşəli cənəyini gözünə taxıb diqqətlə baxdı. İkinci cərgədə sağdan üçüncü oturan vüqarlı şəxsi göstərib:

-Budur - dedi, general Murad Gəray bəy Tlexas. Sağ yanında oturan isə polkovnik Şirin bəy Kəsəmənlidir. Şirin bəy 1919-cu ildə səpmə yatalaq xəstəliyindən vəfat etdi.

İgid generalın indiyədək bizə məlum olmayan yeganə foto şəklini Azərbaycan hərbi tarixinə bəxş edən doxsan səkkiz yaşlı qocanı qucaqlayıb öpdüm. İstər-istəməz o məşum günlərə qayıdan Ramazan müəllim söhbətinə davam etdi:

-Məhkəmə zalına giriş azad olduğuna görə bir neçə dəfə mən də getdim. Bu, bolşeviklərin Ali İnkilab tribunalının ilk yığıncağı idi.

Məhkəmənin son iclası daha yaxşı yadımda qalıb. Çünki general Tlexasın mərdliyi hamını heyrətdə qoydu. Güllələnmək haqqında qərar oxunanda Tlexasa qol çəkməyi təklif etdilər. O, vüqarla irəli gəlib, düz qamətini azca əyib qol çəkdi və hökmlə dedi:

-Yenə və yenə də təkrar edirəm, mən bolşevik Əli Bayramovun öldürülməsində, bu çirkin işdə iştirak etməmişəm.

Növbə Bakı qoçularına çatanda onlar özlərini çox ləyaqətsiz apardılar. Qoçu Nəcəfqulu ucaboy, iri bədənli, göyçək adam idi. Əynində bənövşəyi rəngli jilet, ayağında uzunboğaz çəkmə vardı.

O da yadımdadır ki, general Tlexas və bütün dustaqlar Bayıl həbsxanasında saxlanırdı. Hər gün onları mühafizə ilə gətirib bulvarı süpürtdürərdilər. Bununla şura hökuməti fəhlə və kəndlilərə göstərirdi ki, görün, "cinayətkarlara" necə əzab veririk.

-Ramazan müəllim, general Murad Gəray bəy Tlexasın ailəsinin son taleyi necə oldu?

-Generalla atam Həməzət bəyin dostluğu vardı. Onun həyat yoldaşı Əminət xanım 1920-ci ildə atamdan İrana getmək üçün kömək istədi. Atam rəsmi icazə ilə onu yola saldı. Onun böyük qızı Cənnət xanım Musavat dövründə Bakıdakı İran konsuluna ərə getmişdi. Kiçik qızının adını unutmuşam. General Tlexasın evi Parapet bağı ilə üzbə-üz olan dörd mərtəbəli binada idi. İndiki "Araz" kino teatri olan binada yaşayırdı.

GENERAL HƏBİB BƏY SƏLİMOV (1881-1920)

*Vətən uğrunda ölüm həyatın davamıdır.
Cambul Cabayev.*

İyirminci il martın iyirmi ikisində, Novruz bayramı axşamı daşnaqlar Əsgəran keçidini kəsdilər. Onlar bu yeganə keçidi kəsməklə Qarabağın dağlıq hissəsini Azərbaycandan ayırmaq istəyirdilər. Top və pulemyotlarla silahlanan qiyamçılara İrəvandan gələn daşnaq generalı Dro Kanayan komandanlıq edirdi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Müdafiə Nazirliyi Qarabağı düşməndən xilas etmək üçün fəvqəladə tədbir hazırladı. Nazir Səməd bəy Mehmandarovun əmri ilə Əsgəran cəbhəsinə güclü qüvvə ayrıldı. Martın iyirmi üçündə Azərbaycan ordusunun əsas hissəsi - iyirmi minə yaxın əsgər və zabiti bu cəbhəyə göndərildi. O cümlədən, Üçüncü Gəncə, Beşinci Bakı, Birinci Cavanşir, Dördüncü Quba, Səkkizinci Ağdam alayları general Həbib bəy Səlimovun komandanlığı ilə Yuxarı Qarabağa yola düşdü. Aprelin üçündə başlayan bu ölüm-dirim savaşı on iki gün davam etdi. Azərbaycanın cəsur əsgər və zabitləri ana torpağın hər qarışı uğrunda mərdliklə vuruşaraq Şuşa qalasına, Xankəndinə daxil oldular. Yenilməz fədakarlıqla döyüşən əsgərlərimiz daşnaq ordusunu darmadağın etdi. Dörd min nəfərlik erməni süvari dəstəsinin başçısı general Dəli Qazar öldürüldü. Əsgəranın böyür-başında gizlənən general Dro Kanayanın piyada alayları xəndəklərdən çıxıb qaçmağa başladılar.

Qarabağ dağlarında yenidən Azərbaycan bayrağı dalğalandı. Bu vaxt cəbhəyə gələn *hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov xain düşmən üzərində çalınan qələbəyə görə əsgərlərimizi təbrik edərək demişdi: "Qəhrəman əsgərlər, mən şəxsən Almaniya cəbhəsində bir çox döyüşlərdə olmuşam. Fəqət sizin qədər qəhrəman əsgərlərə az-az təsadüf etmişəm. Siz mənim ümidlərimi qüvvətləndirdiniz. Siz canınızla gənc Azərbaycan ordusunun namusunu müdafiə etdiniz".*

Əsgəranda qanlı döyüşlər gedəndə Maqsud Şeyxzadə yeniyetmə bir gənc idi. On səkkiz yaşı yenicə tamam olmuşdu. Bu qələbədən ruhlanan şair iyirminci ilin martında "Qarabağ" və "Əsgəran marşı" kimi sanballı şeirlər yazmışdır. İkinci şeir bu günümüzlə daha çox səslənir:

*Vardı Əsgəranda minlərlə əsgər,
Aslan yavrusu tək sarsılmaz ərlər.
İrəli, irəli, ey islamlarım,
Yağı yuvasını dağdanlarım.*

*Dəydi top gülləsi yad ordusuna,
İstərəm alaylar dağılıb sına,
İrəli, irəli, ey tərlanlarım,
Geniş üfüqlərə can atanlarım.*

*Görək mərd çıxacaq neçənci igid?
Laləzar salacaq neçənci şəhid?
İrəli, irəli, türk oğulları,
Sizsiniz qısaldan uzaq yolları.*

Azərbaycan hərbi tarixinin səhifələrinə yazılacaq belə parlaq qələbələrin ömrü, təəssüf ki, bundan sonra bircə ay davam etdi. Mikoyanın, Qazarovun, Avetisovun, Amazaspın quyuq bulayıb qabaqlarına düşdüyü bolşevik-daşnak ordusu bir ay sonra işğalçı kimi Bakıya soxuldu.

Həyatının son dəqiqələrinə kimi o məşum günü ürək ağrısı ilə xatırlayan Məmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: "Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti aprel ayının 27-də yuxusundan sərsəm bir halda qalxdı. Bir tərəfdən Bakı limanında lövbər salan dəniz qüvvələrinin Yanar dağı səmtdən Qızıl ordunun atəş saçaraq gəldiyini və geri qaçmaq istərəkən yolunun türkiyəli bir zabitin komandasında olan "Yardım alayı" tərəfindən kəsildiyi gördü".

Bununla da dəhşətli, qorxunc bir dövr gəldi. Xüsusi bir amansızlıqla Vətənimizə hücum edərək bolşevik-daşnak ordu birləşmələri vətənpərvər oğullarımızı qan içində boğdu. Ölkəmiz təqibə, böhtana məruz qaldı. Min cür həngəmələrlə, izahı olmayan həbslərin dalğası gücləndi. Azərbaycan Milli Ordusunun min iki yüzdən çox əsgər və zabiti Arazı keçərək o taylı qardaşlarımıza pənah apardı. Təqib olunan minlərlə ziyalımız Türkiyə, Fransa və Almaniya mühacirətə getdi. Bolşevik-daşnak təqibinin əzabkeşlərindən biri - zabit Ələsgər Ələsgərov - Kəngərlinski şahidlik edir ki, "şəxsən özüm tərəfindən yoxlanılmış siyahıya görə, bolşeviklərin *Azərbaycandakı aqalığı dövründə ancaq hərbi rütbəliyərdən məhv edilənlər: generallar - on iki, polkovnik və podpolkovniklər - iyirmi yeddi, kapitan və ştabs-kapitanlar-poruçik və podporuçiklər - qırx altı, praporşik və podpraporşik - yüz qırx səkkiz, qalan iki yüz altmış altı (hamısı müsəlmanlar) 1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustunadək Azərbaycanda qırmızı terrordan qırx səkkiz min adam öldürülmüşdü ki, bunun da çox hissəsi ziyalıların payına düşürdü*".

1920-ci il mayın 30-da "Kommunist" qəzeti bolşevik terrorunun alçaqlığına bəraət qazandıraraq, həyasızcasına "Layiqli cəza" adlı bir məqalədə yazırdı: "Ali inqilab tribunali bu işə yalnız həqiqi proletar ədliyyə orqanları nümayəndələrinə

xas olan ehtiyat və təmkinlə nəzər salmışdır. Azərbaycanın azad əmək mənafeyini əsas tutan tribunal heç bir "qanuni intiqam" duyğularına yol vermədən özünün soyuq və ölçüb-biçilmiş qərarını vermişdir".

Bolşeviklər "təmkinlə", "soyuq və ölçülüb-biçilmiş" haqsız qərarları ilə bizi Azərbaycan Milli Ordusunun say-seçmə, yüksək rütbəli zabitlərindən və general oğullarından məhrum etdilər.

Yetmiş ildən çox adı və şöhrəti bağlı qapı arxasından qalan generallarımızdan biri də Həbib bəy Səlimov olmuşdu. 1918-ci ildə Milli Ordu yarananda polkovnik Həbib bəy Baş Qərargah və Dəftərxana rəisi olmuşdur.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının hərbi naziri, tam artilleriya generalı *Səməd bəy Mehmandarovun iyirmi altı fevral 1919-cu ildə otuz nömrəli əmri ilə general-mayor rütbəsi ilə təltif olunub*, 1920-ci ilin martında "Əsgəran müharibəsi"nin qəhrəmanı kimi ad-san qazanmışdı. 1919-cu il iyul ayında briqada generalı Həbib bəy Səlimovun komandanlığı ilə Muğanda və Lənkəranda Azərbaycan milli hakimiyyətini tanımaq istəməyən malakan və rus-erməni silahlı qüvvələri darmadağın edilmişdi. Düşməndən qənimət üçün götürdüyü bir təyyarəni, iyirmi dörd topu və altmış pulemyotu Azərbaycan ordusunda istifadəyə vermişdi. Muğan və Lənkəranı ana yurdu Azərbaycana qaytaran Həbib bəy buraya qısa müddətə vali təyin edilmişdi.

1918-ci ildə Azərbaycanda olmuş türk podpolkovniki Rüştü bəy "Böyük hərbdə Bakı yollarında" ("Əsgəri məcmuə", 1934-cü il № 93) jurnalında Həbib bəyi igid bir sərkərdə kimi xatırlayır. O yazır ki, cəsur və döyüş texnikasını gözəl bilən türk ordusunun yüksək rütbəli zabitləri tərəfindən layiqincə qiymətləndirilən polkovnik Həbib bəy rus ordusunda yetişmiş azərbaycanlı zabitlərdəndir. Döyüşlərdə cəbhə iki yerə ayrılırdı: şimal və cənub qruplarına. Cənub qrupunun komandiri polkovnik Həbib bəy Səlimov idi.

Hərbi tədqiqatçı, polkovnik-leytenant Mehman Süleymanov 1998-ci ildə Türkiyədə yaradıcılıq ezamiyyətində olarkən general eloğlumuz Həbib bəy haqqında dəyərli məlumatlar əldə etmişdir. Həmin faktlar əyani surətdə göstərir ki, general Həbib bəy Səlimov daim ön cəbhədə olmuş və Azərbaycanı bolşevik-daşnak hərbi qüvvələrindən xilas etmək üçün mərdliklə vuruşmuşdur. Həbib bəy Səlimovun komandanlıq etdiyi cənub qrupu Nəvai və Ağbulaq stansiyalarını bolşevik-daşnak qüvvələrindən azad etdikdən sonra o, Nuru paşaya aşağıdakı məzmununda raport göndərmiş:

"Birinci-bu gün Ağbulaq stansiyasını işğal edirəm. Yarın (1 avqust 1918-ci il) Ələti düşməni alsa da, dəxi alahın inayəti ilə işğal etmək üzrə irəliləyəcəm.

İkinci - mütəənbən (sonra) Bakı istiqamətində hərəkət edəcəyəm. Fəqət qrupun suyu qətiyyəni yoxdur. Susuzluqdan əfrad (bəzi adamlar) bayılmış bir haldadır. Sürətlə su gətirməsi üçün icad edilənlərə əmr bulunmasını təkrar-təkrar rica edirəm.

Üçüncü - Ələtdən sonra qaradan (torpaq yol) hərəkət edəcəyimdən bir minlik avtomobilinin təhriki üçün əmr bulunmasını edirəm.

Avqustun birində cənub qrupunun komandanı Həbib bəy Səlimov bildirirdi ki, bu axşam Ələti işğal etdim. Dəfələrlə müraciət etməyimizə baxmayaraq, biz hələ də geridən içməli su almamışıq. Döyüşçülər susuz qaldığı kimi, su olmadığı üçün lokomotivlər işləmirlər. Polkovnik Həbib bəy Səlimov susuzluğun qrupda ağır vəziyyət yaratdığını və su gətirilməyincə Ələtdən o yana hərəkət etməyin mümkünsüzlüyünü vurğulayır".

Həbib bəy Səlimovun milli Azərbaycan Ordusunun formalaşmasında böyük tarixi xidmətləri vardır. Hələ 1918-ci ilin avqustunda Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru paşanın əmri ilə Azərbaycan korpusu yenidən qurulmağa başlayanda Hərbi təcrübəsinə və biliyinə görə polkovnik Həbib bəy Səlimov bu korpusun qərargah rəisi təyin edilmişdi.

Gəncə-Bakı dəmiryolu ilə irəliləyən cənub qrupunun komandanı kimi H. Səlimovun göstərdiyi təşkilatçılıq qabiliyyəti və igidliyi Azərbaycan hökuməti tərəfindən layiqincə qiymətləndirildi və elə bolşevik-daşnak qoşunlarına qarşı döyüşlərin gedişində ona polkovnik rütbəsi verildi.

1919-cu ildə Azərbaycan ordusundakı maddi çətinliklərə görə polkovnik Həbib bəy Səlimov hökumətin adına göndərdiyi raportunda ürək ağrısı ilə yazırdı: "Demək olar ki, bütün əsgərlər Azərbaycan əyalətlərində yerli əhalinin hesabına dolanır, yarıac, yarıtox həyat sürürlər. Hətta böyük və varlı şəhər olan Bakıda əsgərlərə yemək tapılmır. Nə alayın, nə də korpusların anbarları yoxdur. Əsgərlərə həmişə "un şorbəsi" yedirmək olmaz ki, Onuncu alayın çoxlu əsgəri çəkməsiz və corabsızdır. Ordunu yeməksiz, paltarsız, atsız, təchizatsız yaratmaq olmaz. Yarıac, paltarsız əsgər əlbəttə ki, evə qaçmaq istəyəcək.

Ona görə də özümə mənəvi borc bilərək aşağıdakı fikirlərimi çatdırım:

1. Günün şüarı ancaq bu olmalıdır: hər şey ordu üçün.
2. Kağızda deyil, rəsmi şəkildə bir korpus yaratmaq lazımdır.
3. Belə korpusun yaradılması və təminatı üçün vəsaiti əsirgəməməli.

Böyük Napoleon Bonapart deyir ki, müharibə üçün üç şey lazımdır. Birinci pul, ikinci pul, üçüncü yenə də pul.

Ordunu yedirmək, geydirmək və bolşevikləri nəzərdən qaçırmadan hər cür xəstəliklərdən qorumaq lazımdır".

Cəsur general Həbib bəy Səlimovun müxtəlif arxivlərdən vətənpərvər ruhda yazılmış bir neçə məktub və teleqramını əldə edə bildik. Bu məktub və teleqramları Həbib bəy Qarabağ Ərazi Qoşunlarının Komandanı olarkən, - odlu döyüşlər gedən Xankəndindən, Laçından, Şuşa və Ağdamdan göndərmişdir. Bunlar Həbib bəy Səlimovun döyüş yolunu qismən də olsa öyrənməyə imkan verir.

"Azərbaycan" qəzetinin 15 iyun 1919-cu il tarixdə dərs olunmuş "Şuşadan axırıncı xəbər" yazısında deyilirdi:

"Ermənilər səkkiz gün ara vermədən şosse yolunu və ona yaxın olan kəndləri atəşə tutublar. General Həbib bəy Səlimovun avtomobili, ingilislərin avtomobili, sənişinlə dolu altı fayton, atla və piyada keçib gedənlər atəşə tutulmuşlar, yalnız bu gün atəş kəsilmişdir.

Görüşmək üçün yerli əhalidən nümayəndələr də dəvət olunublar".

***Qarabağın general-qubernatoru
Xosrov bəy SULTANOV.***

"Hərb nazirinə!"

Bakı alayında üç yüz doqsan süngü vardır. Noyabrın 23-də Qoçaz istiqamətində vəziyyət tədricən bərpa olunur. düşmən hər tərəfdən Zabuq çayının sağ sahilinə atılmışdır. Ümid edirəm ki, bu günlərdə... rayonu tuta bilərik. Cəbrayıl dəstəsində vəziyyət tam başqadır. Ora iki batalyon - 1000 süngü qüvvə göndərilməsə, vəziyyəti düzəltmək mümkün olmayacaqdır. Yaranmış

vəziyyətdə bu cür qüvvəni Xaçmaz dəstəsinin tərkibindən çıxarmaq, məncə, mümkün deyildir.

Mən indii sizin barışıq fikrinizlə o şərtlə razıyam ki, barışandan sonra gələcək üçün sürətlə hazırlıq işləri görülsün.

*General Həbib bəy SƏLİMOV,
10 aprel 1920-ci il, Şuşa."*

***Qarabağ döyüşləri haqqında məlumat
29 mart 1920-ci il***

Ayın 29-dakı döyüşün təfərrüatını çatdırıram. Əsgəran möhkəmləndirilmiş həmlə mövqeyinə hücum etməkdən ötrü Xanabad daxil olmaqla şossədəki cəbhədən göndərilmişdir: partizanlar üç min üç yüz altmışıncı yüksəkliyə və Xaramurt kəndinə, Parlamentin mühafizəsi Daşbaşı kəndinə həmlə etməkdən ötrü, şimal-qərbdən ötüb keçməklə bəkililər hücum edəcəklər. Ehtiyatımda bir bölük olub. Bundan başqa, partizanların bir qismi ilə Naxçıvanikə qarşı əməliyyat aparılırdı. Bakı alayının sağ cinahını təmin etmək üçün isə partizanların süvari dəstələrini və rotmistr Haşimbəyovun komandası altında əlli nəfərlik Tatar alayını göndərdim. Ümumi istiqamətdə qışlamağa Meşəliyə, ordanda Fərruxa.

Döyüş saat yeddidə başlandı və saat on bir radələrində Xaraşurt kəndi alındı ki, bura birinci gizir Mövsüm İbrahimovun komandası altında dörd süvarisi girdi. Kənd yandırıldı.

Saat on üç radələrində Parlament mühafizəsi 3366-cı zirvəyə yaxınlaşdı. Kürd-Xanabad ucqarı partizanlar tərəfindən alındı. Bakı alayı bu vaxt sıldırım qayalarla Daşbaşı yüksəkliyinə yanaşdı: podpolkovnik Bəhram bəy Nəbibəyov ermənilərin təqib edilməsinə uymasaydı və mövqeləri dəyişməsəydi alayın həmləsi uğurlu olardı. Artilleriya himayisinə qalmış alayın üç həmləsi əl qumbaraları ilə dəf edildi. Saat on yeddi radələrində batareya yerinə yetişdi, lakin artıq gec idi: alay bir verst geriyyə yüksəkliyə çəkilmişdi.

Haşimbəyovun süvari dəstəsi həmin vaxt erməniləri Meşəlidən, Qazanı kəndindən sıxışdırıb çıxararaq Fərrux kəndini tutdu, o, indiyədək oradadır.

Sol cinahda ermənilər az qüvvə və bundan qabaq Əsgəranda ələ keçirdikləri iki pulemyotla əks həmləyə keçdilər, onları Xanabaddan vurub çıxartdıq və qaçmağa məcbur etdik. Qaçışın qarşısı yüz nəfərlik Parlament mühafizəsini şəxsən hərəkətə gətirməyimlə alındı. Artilleriya ələ atırdı, xüsusən podpolkovnik Bəhram bəy Nəbibəyovun 1 batareyası, ancaq təəssüf ki, batareya komandiri özünü cilovlaya bilmir və batareya ilə birlikdə döyüşə atılır.

1. Bəhram bəy Qasım bəy oğlu Nəbibəyov (1884-1930) Azərbaycan milli ordusunda polkovnik rütbəsi alıb. Şəki şəhərində anadan olub. 1930-cu ildə Şəki rayon hərbi komissarı vəzifəsində olanda aprelin 13-də bolşeviklərə qarşı üsyana başçılıq edib. Yeddi gün hakimiyyətə qarşı döyüşlər aparıb. Bideyiz dağında sayca çox olan çekist qoşunları ilə vuruşmalarda həlak olub. Ş.N.

Hal-hazırda ermənilər Əsgəranı, Kürd-Xanabad kəndini, 3360-cı yüksəkliyi, Daşbaşı kəndini tuturlar.

Ümumilikdə, bizim tərəfdən ermənilər döyüşlə iki verstliyə sıxışdırılıblar. İtkilərimiz: beşinci alayda gizir Nəcəfəliyev və on əsgər öldürülmüş, gizir Dauşvili, gizirlər Əsgərov, Ərəbov yaralanmışlar; Parlament mühafizəsindən yeddi əsgər öldürülmüş və on beş yaralanmışdır.

Qoşunların əhval ruhiyyəsi əladır, düşmən çoxlu itki verib, təkcə Xaraşurtda düşmənin altmışadək meyidi var.

General Həbib bəy Səlimov

"Hərb nazirinə"

Xankəndindən Şuşaya şosse yolu Malibəyli kəndindən yüksəkliklər vasitəsilə Daşkəndə, cənubda Manaşarx kəndi də daxil olmaqla Şuşakəndədən uzanan erməni mövqelərindən atəşə tutulmuşdu. Həmin mövqelərdə sayı təxminən iki mindən az olmayan əsgərlər, dağ topları və iki pulemyotla silahlanmış Əskərəndan çəkilməmiş ermənilər, eləcə də bütün ətraf kəndlərdən silahlı adamlar cəmləşmişdilər.

Hücum saat onda üç kolonla başlandı: öndə qubalılar, sağ cinahı ötüb-keçməklə Malibəylidən, Şuşakənddən şərqi olan yüksəklikdə iki dağ topu olan Tatar alayı, düşmənin sol cinahını Şuşakənd qəbiristanlığı tərəfdən ötüb keçmək üçün kəsə yolla Bakı alayının taboru göndərilmişdi.

Zati-Aliniz tərəfindən yaradılan şanlı qoşunlarımız köhnə, döyüşlərdə bərkidilmiş hissələrə məxsus şücaətlə vuruşurdular.

Döyüşün qəhrəmanları bunlar idi: şığıyaraq Daşkənd yüksəkliyini ələ keçirən qubalılar və bir neçə basqına baxmayaraq bir an da sarsılmayan və üzərinə düşən hər mərmiyə görə dərhal cavab atəşi açan podpolkovnik Bəhram bəy Nəbibəyovun batareyası.

Saat on iki radələrində mənim ehtiyatımın himayəsi ilə bakılılarla birlikdə qubalılar tərəfindən cinahlardan əhatə olunan və çevik həmləyə məruz qalan düşmən sarsıldı və Keşişkəndə tərəf qaçmağa üz tutdu.

Saat iyirmi radələrində qoşunların bir hissəsi ilə Şuşaya gəldim. Bütün dəstə bura toplaşır. Qoşunlar üç günlük döyüşlərdən bərk yorulublar və çox güman ki, sabah onlara istirahət verəcəyəm.

General Həbib bəy Səlimov.

8 aprel 1920-ci il."

10 aprel 1920-ci il, Şuşa.

Podpolkovnik Bəhram bəy Nəbibəyovun üçüncü batareyasının topları tamamilə yararsız hala düşdüyü üçün onların 1902-ci il nümunəli porşenli toplarla əvəz olunması və yaxşı olar ki, yeni batareyaya göndərilməsi haqqında təcili sərəncam vermənizi xahiş edirəm.

General Həbib bəy Səlimov.

Qarabağda döyüşün vəziyyəti haqqında

General Əliğa Sıxlinskiyə məlumat

8 aprel 1920-ci il

Dığ kəndi istiqamətində irəliləyən düşmən Abdallar kəndindən vurulub çıxarıldı. Zabuq çayının o tayına qədər qovuldu. Bizimkilər Yarma kəndini alıb Keçəl dağına gedən yolu Abdallara qədər təmizlədilər.

Cavanşir alayını yenidən təşkil etmək üçün Qarabağ alayından bir bölüyü də ona birləşdirdim. Yeni təşkil etdiyimiz dağ batareyasının gücü ilə düşməni Zabux çayının o tayından da qovub çıxartmaqdır.

General Həbib bəy Səlimov.

"Hərb nazirinə

Bu günkü vəziyyət əhali arasında çaxnaşma yaratdı. Onlar bizim Ağbulaq yaxınlığında dayanan alayımızı xəbərdar etmədən çaxnaşma salaraq, qaçır. Abdal kəndində olan əsgərlərin bir hissəsini də arxalarınca aparırlar.

Bütün bunlar aralarında iki minə yaxın silahlı şəxslər olan Ağdam əhalisinin gözləri qarşısında baş verirdi.

Bir nəfər belə Gülablıların köməyinə getmədi, əksinə iki-üç yüz erməninin Gülablıda görünməsi bütün "mərd qarabağlıları" çaxnaşmaya saldı, əlbəttə onlar səs-küyə salaraq mərkəzə teleqram vurdular və Bakı da tez onların köməyinə gəldi.

Mən Qarabağda baş verən hadisələrdən xəbərdaram və şəraitə görə mümkün olan bütün tədbirlərdən istifadə edirəm. Lakin abdallıların, gülablıların, Xaçınki kənd əhalisinin arzusu ilə qoşunu ata bilmərəm. Ayın on doqquzunda səhər saat onda mən özüm Ağdamda oldum, partizanlar üçün məhkəmə qurdum, lazım olan tədbirləri gördüm.

Nəticədə biz Güləbird kəndini, Qızıl hündürlüyünü tutmuşuq, Abdal kəndinə hücumu davam etdiririk.

Mənə inanın ki, mən özümü qorumuram, şəxsən olduğum və komandirlik etdiyim yerlərdə düşmənin bizi qəflətən yaxalamasına yol verməyəcəyəm.

Tatar alayının dərhal qayıdıb Cəbrayıla gəlməsinin böyük əhəmiyyəti olar, çünki bu alayın əksəriyyətini ləzgilər təşkil edir, bu da Quba qəzasında az fayda verə bilər.

General Həbib bəy Səlimov.

10 aprel 1920-ci il."

"Bakı, general-leytenant Əliğa Şıxlinskiyə

Dünənki döyüş göstərdi ki, ermənilər bütün vasitələrdən istifadə ediblər. Əsgəran cəbhəsində Dilicandan gəlmiş, əla təlim edilmiş və çox gözəl döyüş aparan Dəli Qazarın partizanları bir yerə cəmləşiblər. İndiki partizanlara ümid bəsləmək olmaz. Onlara kəsərli söz, xalqa çoxlu pul və bütün başqa vasitələrlə köməklik göstərmək lazımdır ki, onlar Vətənə daha böyük həvəslə xidmət etsinlər. Təkrar edirəm, məsələ çox ciddidir, artıq Ermənistan və Azərbaycan arasında Qarabağda gizli müharibə gedir. Hər tərəfdən patronlar tələb edirlər. Onların neçəyə olursa-olsun, alınıb gətirilməsi vacibdir. Hazırda dövlətin ehtiyatları Gəncədən Araza qədər ərazidəki cəbhə üçün, düşmənlə müqayisədə həddindən artıq azdır. Ancaq etibarlı və yaxşı təşkil olunmuş partizanları müvəqqəti bizim tərəfə yönəldə bilərlər.

General Həbib bəy SƏLİMOV.

31 mart 1920-ci il."

"Bakı, general-leytenant Əliğa Şıxlinskiyə

Dronun (Qarabağ ərazisində döyüşən erməni-daşnak silahlı birləşmələrinin komandiri - Ş.N.) qüvvələrinin hücumu zamanı Şuşa şəhərinin vəziyyətinin nə dərəcə ağır ola biləcəyini nəzərə alaraq, ermənilərə Cavad qəzası tərəfindən güclü təzyiq göstərilməsini lazım bilirəm. Eyni zamanda İran şahsevənləri Zəngəzur qəzasına soxulsaydılar, daha yaxşı olardı. Geniş hücum əməliyyatı aparmaq üçün tək Cəbrayıl qəzasının vəsaiti kifayət deyildir.

***ADR-in Qarabağ ərazi qoşunlarının komandanı,
General Həbib bəy SƏLİMOV,
31 mart 1920-ci il."***

1918-20-ci illərdə Milli Azərbaycan Ordusunun yaranmasında əvəzsiz xidmətləri olan general Həbib bəy Səlimov 1881-ci ildə Naxçıvanda anadan olub.

Cümhuriyyət dövrünün ən görkəmli sərkərdələrindən biri, general-mayor Həbib bəy Hacı Yusif oğlu Səlimov 1918-ci il martın 4-də Petroqrada Baş Qərargahın Nikolayev Hərbi Akademiyasını bitirib.

Baş Qərargah rəisi kimi mühüm vəzifəyə təyin olunan Həbib bəy nə kabinet, nə də məyyəət generalı olmamışdır. Milli ordumuzun il yarımlıq fəaliyyətində daim ön cəbhədə olmuş, fitri hərbi istedadı ilə Azərbaycanın müstəqilliyinə təcavüz etmək istəyən silahlı düşməni məhv etmişdir. Təəssüf ki, bu şöhrətin ömrü uzun çəkmədi. Həmin ilin aprelində ölkəmizə basqın edən bolşevik-daşnak qüvvələri mərd və yenilməz general Həbib bəy Səlimovu məhv etmək üçün min bir fəndkiriyyə əl atdılar.

Respublika Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxiv sənədlərindən öyrənirik ki, may ayında Həbib bəy Səlimov Naxçıvana hərbi komissar təyin olunur. 1920-ci il iyulun 19-da Naxçıvan şəhər general-qubernatorunun 3402 sayılı möhürlü rəsmi sənədi ilə Təbriz şəhərinə ticarət məsələləri ilə məşğul olmaq üçün on dörd günlüyə ezam olunur.

Avqustun 26-da Naxçıvan İnqilab komitəsinin sədri XI ordunun xüsusi şöbə rəisi, cəllad Semyon Pankrotova yazılı məlumat verir ki, Həbib bəy Səlimov iyunun 30-da qayıtdı. Qızıl ordunun ehtiyacı olduğu ticarət məhsullarından kifayət qədər götürə bilmişdir.

Sentyabrın 1-də həbs olunan general Həbib bəy Səlimov üçün 2017 sayılı həbs vərəqəsi yazılır. Yalançı ittihamların "bayramı" başlayır. Adamın varlığını sarsıdan odur ki, Qubin soyadlı rusdan başqa yalançı ittihamların əksər müəllifləri öz dindaşlarımızdır. Onlar çalışır ki, general Həbib bəyin yuxarıda xatırladığımız Əsgəran, Qarabağ, Muğan və Lənkəran döyüşlərində əvəzolunmaz xidmətlərini dansınlar. Alınmır, ağ yalan belə igid generalın hərbi fəaliyyətinə ləkə sala bilmir. Onda naxələflər başqa fəndə əl atırlar. Deyirlər ki, 1918-ci ildə türk generalı Nuru Paşa Azərbaycana gələndə Həbib bəy Səlimov onun ordusunda bolşeviklərə qarşı döyüşlər aparmışdır.

Bu tarixi fakt həqiqətən olmuşdur. Gəncədən sonra cəbhəni iki yerə - şimal və cənub qruplarına ayıran Nuru Paşa Cənub qrupunun komandiri polkovnik Həbib bəy Səlimovu təyin etmişdi.

Hətta sonralar (1934-cu ildə) vətəni Türkiyədə "Böyük hərbdə Bakı yollarında" adlı kitab yazan türk podpolkovniki Rüşti bəy Həbib bəy Səlimovu əsərində igid bir sərkərdə kimi xatırlayır: "Cəsur, döyüş texnikasını gözəl bilən türk ordusunun yüksək rütbəli zabitləri tərəfindən layiqincə qiymətləndirilən polkovnik Həbib bəy rus ordusunda yetişmiş azərbaycanlı zabitlərdəndir". Qərribə burasıdır ki, bolşeviklərə quyruq bulayıb Həbib bəy Səlimov haqqında iftira, yalançı ittihamlar verən dindəşimiz rotmistrin özü də türklərlə birgə döyüşlərdə iştirak etmişdi. Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxiv sənədlərindən öyrənə bildim ki, rotmistri (nüfuzlu nəslinə hörmətim olduğuna görə rotmistrin adını, soyadını çəkmək istəmirəm) 1926-cı ildə bolşevik ÇK-sı Solovetsk adalarına ömürlük sürgünə göndərib. Atalar demişkən, özgəyə quyu qazanın özü də düşər.

Yuxarıda xatırlatdım ki, general Həbib bəy Səlimovun milli orduda vəzifəsi Baş Qərargah rəisi idi. Peşəkar hərbcilər yaxşı bilirlər ki, qərargah ordunu idarə edən ağıl, beyin deməkdir. Məgər dünya şöhrətli sərkərdə, hərbiyyə naziri Səməd bəy Mehmandarov və onun müavini "artilleriyanın allahı" Əliağa Şıxlinski kimi peşəkar hərbcilər, bolşeviklərə quyruq bulayan rotmistrin zəif komandır zənn etdiyi Həbib bəy Səlimovu Baş Qərargah rəisi kimi məsul vəzifəyə təyin edərdilərmi? 1919-cu il fevralın 26-da otuz bir sayılı əmrlə polkovnik Həbib bəy Səlimova general-mayor rütbəsi verərdilərmi? Əlbəttə yox!

General Həbib bəy Səlimov 1918-20-ci illərdə milli ordumuzda xidmət edən, milliyətçə Litva tatarı olan general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviçdən sonra ikinci generaldır ki, ali hərbi təhsili vardı.

General Həbib bəy Səlimovun ittihamlarında yazılır ki, Tiflisdə və Bakıda təşkilat fəaliyyət göstərir. Onlar üsyana hazırlaşırlar. Tiflis və Batumda əksinqilabçılara general Vrangel, general Səlimov vasitəsilə silah göndərir. Bakı quberniyasının Cavad qəzası İranın Şahsevən quldurlarının köməyi ilə üsyana hazırlaşır, köməyi general Səlimovdan alırdı.

Sonrakı ittihamlardan məlum olur ki, niyə məhz general Səlimovu, Naxçıvan Hərbi Komissarını onun vəzifəsinə, sənətinə heç bir dəxli olmayan ticarət malı gətirməyə İrana göndərmişlər. Bunların hamısı mərd general Həbib bəy Səlimovu həbs etmək üçün hazırlıq idi.

Üç ay yarım həbsxanada üzərinə oxunan yalançı ittihamları və üzləşmələri yazılı şəkildə rədd edən milli ordu generalı Həbib bəy Səlimovu güllələmək üçün "İran məsələsi", 1919-cu ildə Lənkaran yürüşündə yerli Muğan əhalisini guya soyub-talaması, aqqvardiyaçı praporşik Dubininlə, Nuru Paşa və Zeynalovla əlaqəsi, Cümhuriyyət vaxtı Sovet hökumətinə nifrəti, Sovet vaxtı Naxçıvanda xan və bəylərlə oturub-durması bolşeviklərin əlində daha "əsaslı" faktlar olub.

Həmin vaxtlarda Naxçıvandan "Azərbaycan Kommunist Partiyasına" Az. ÇK-nın mühüm şöbə katibinin tarixsiz və imzasız danos - məktubu general-mayor Həbib bəy Səlimovun cavan ömrünə son qoymaq üçün canfəşanlıqla təşkil olunurdu.

Danos-məktubda oxuyuruq: "Əksinqilabçı general Həbib bəy Səlimov Naxçıvan əhalisi arasında şayələr yayır, xan və bəylərlə Sovet hökumətinin əleyhinə işləyir. O, ilk dəfə Naxçıvana gələndə İnkilabçı Türk hökumətinə məktub göndərib ki, yerli Azərbaycan əhalisi Qırmızı ordu tərəfindən əzilib qul halına salınır. Bu məktubu barədə general H. Səlimovun özü bizimlə birgə işləyən ermənilərlə söhbətində açıq deyib. O, İranda olanda da burdan qaçıb getmiş, xan

və bəylərlə oturub dururmuş. Bu gün onun əhval-ruhiyyəsi yerli əhalinin və komandiri olduğu əsgərlərin daşnaklara qarşı döyüş ruhunu məhv edir. Onun belə yaramaz hərəkətlərinə dözmək mümkün deyil. Xahiş edirik, fəvqəladə halda onu buradan Bakıya göndərsiniz.

*Az. ÇK-nın mühüm şöbə katibi.
Katib."*

1920-ci il oktyabrın 15-də isə agent məlumat verir ki, general Həbib bəy Səlimovun təşkilatı ilə bağlı aşağıdakıları öyrənə bildim:

"General keçmiş rus ordusunda polkovnik rütbəsində xidmət edib. Baş Qərargah Akademiyasının məzunudur. Azərbaycan hökuməti onu general-mayor rütbəsi ilə təltif edib. Təşkil etdiyi əksinqilabi dəstəni indi ingilislər maliyyələşdirir. Dəstənin fəaliyyət dairəsi Araz çayının sahilləridir. Onun əksinqilabi dəstəsinin üzvləri quldur ağqvardiyaçıların və şahsevənlərin qalıqlarından təşkil olunub. Komandir heyəti ağqvardiyaçı zabitlərdən, gürcü və ermənilərdən (? - Ş.N.) ibarətdir. Təşkil olunmuş dəstənin məqsədi: əgər gürcülər və ermənilər hücum keçərlərsə, Bakı-Tiflis yolunu onların köməyi ilə bağlamaq. Ənvər Paşa ilə hələ heç bir əlaqələri yoxdur. General Həbib bəy Səlimov Musavat hökuməti vaxtı Xəlil Paşa ilə apardığı münaqişəyə və yaramaz hərəkətlərinə görə müsəlman əhalisi arasında hörmətə malik deyil".

General Həbib bəy Səlimova məxsus 1920-ci il 19 dekabr tarixli "İstintaq işi"nin doğsan doqquzuncu səhifəsindən "Üçlü"yün çıxarışı:

"Əksinqilabi fəaliyyətdə günahlandırılan sabiq general-mayor Həbib bəy Yusif oğlu Səlimovun 1241 sayılı işinə baxıldı. Onun günahları aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Sovet hökumətinə qarşı əksinqilabi mübarizəsi. Musavat ordusunun döyüş hazırlığında saxlaması və rəhbərliyi.

2. Gəncə üsyanı zamanı Sovet Azərbaycanından qaçmaqda və İrandan gəlmiş qiyamçı dəstələrin Muğanda Qızıl orduya qarşı döyüşlərə rəhbərlikdə.

3. 1919-cu ildə Muğanda inqilabçı kəndliləri tərksilah etməkdə və qarətdə günahlandırılır.

Səlimova qarşı yürüdülmən ittihamlar və bir sıra başqa cinayətlər istintaq zamanı təsdiq olunmuşdur. Qərara alındı: Sovet hökumətinə qarşı çıxan Həbib bəy Yusif oğlu Səlimov güllələnsin. Ondan alınan əmlak müsadirə olunsun və respublikanın gəlirinə keçirilsin. Cinayət işi və aktlar arxivə təhvil verilsin.

Əslini imzaladı: XI Ordunun xüsusi şöbə rəisi Semyon Pankratov və böyük müstəntiq Qubin".

Naxçıvan Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanan səksən iki nömrəli protokol da cəsur general haqqında ağ yalanda doludur. 1920-ci il avqustun iyirmi ikisində Naxçıvan Komyaçeykasının iclasında hərbi komissar Starovun sədrliyi və Fyodorovun katibliyi ilə yeddi nəfər boşevik musavat generalı Həbib bəy Səlimovun fəaliyyəti barədə işə baxıblar. Lakin cəmi üç nəfər - "Troyka" dindirilmişdir.

Birinci şəxs Şahtaxtinski: "General Səlimov zəhmətkeş xalqın satqınıdır, səbatsızdır. O, Bakıdan İrana qaçdı və oradan Naxçıvana gəlib camaatı dila tutdu ki, əhali razılıq versin, onun polku 600 əsgər 10 ədəd top və bir neçə pulemyotla Naxçıvana gəlsin. O, Sovet hökuməti əleyhinə təbliğat aparırdı.

Lakin indiki hökumətə qarşı günahını boynuna almır. Alayın silahlarını İranda satıb mənimləmişdir".

İkinci şəxs Rüstəmov: "Mən Şahtaxtinskiyin dediklərini təsdiq edirəm və əlavə olaraq bildirirəm ki, general Səlimov yerli əhalini başa salırdı ki, onun başçılığı ilə Naxçıvana yeni alay toplansın və bolşeviklər əleyhinə vuruşsunlar. O, həqiqətən Sovet hökuməti əleyhinə təbliğat aparırdı..."

Üçüncü şəxs Xəlil Paşa: "Daşnaqlar Şuşaya hücum edəndə (1920-ci il mart ayında - Ş.N.) Azərbaycan hökuməti korpus təşkil edib general Səlimovun başçılığı ilə cəbhəyə daşnaqlarla vuruşmağa göndərdi. Lakin Səlimovun təcrübəsizliyi və korpusa başçılıq edə bilmədiyindən, xeyli yaralı və ölüm hadisələri olmuşdur. Lakin mən iş qarışandan sonra döyüş müvəffəqiyyətlə başa çatdı və daşnaq hücumu darmadağın edildi.

Bütün bunlardan sonra Azərbaycan hökuməti ona 242-ci polka və üçüncü kavpolka başçılıq etməyi tapşırırdı. O vaxtkı qırmızılar Bakıya yaxınlaşırdı, mən ona təklif etdim ki, qırmızıları müdafiə etsin. O, söz versə də, sözünü yerinə yetirmədi, satqınlıq elədi. Sovet hökuməti əleyhinə təbliğat aparmağa başladı".

Yekunda: yoldaş Starov təklif etdi ki, general Həbib bəy Səlimovu həbs edib XI ordunun hərbi məhkəmə sovetinin sərəncamına göndərmək.

Bütün bu yalançı ittihamlardan sonra **bolşeviklər general Həbib bəy Səlimovu 1920-ci il dekabrın 30-da, saat 10.30 dəqiqədə güllələdilər.** İstintiq işində Həbib bəyə yürüdülmən ittihamlardan biri də onun əmlakının müsadirə olunmasıdır. Bəs nəyi vardı Həbib bəy Səlimovun? Sənədlərdə göstərilir ki, subaydır, 39 yaşı var. Qaradaşı ilə birgə yaşayır, iki desyatın torpağı və üç desyatın dədə-baba bağ sahəsi. Vəssalam.

1. Xəlil Paşa tamamilə haqsız və qərəzli danışır. O döyüşlərdən yazılan çoxlu xatirələrdə və arxiv sənədlərində daşnaqların 1920-ci ilin martında Şuşa və Xankəndindən əzilib çıxardılması məhz general Həbib bəy Səlimovun komandirlik məharəti sayəsində olduğu dönə-dönə qeyd olunub. Bolşeviklərin əlaltısı, avantürist Xəlil Paşa isə həmin döyüşdə kiçik könüllülər dəstəsinin komandiri olmuşdur. General-mayor Həbib bəy Səlimov isə Qarabağ ərazi qoşunlarının komandanı idi. - Ş.N.

GENERAL-LEYTENANT MƏMMƏD BƏY SULKEVİÇ (1865-1920)

*Xoşbəxtəm ki, müsəlman ordusunun
zabiti kimi ölürəm. Xudahafiz!*

*General Məmməd bəy Sulkeviçin
son sözləri.*

Cümhuriyyət dövrünün iyirmi bir döyüş generalı sırasında oxucunu düşündürən və bir az təəcübləndirən soyada rast gəlmək olar: - General-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç .

General Məmməd bəy Sulkeviç milliyətə Litva tatarıdır. Atası Aleksandr Qusar alayında xidmət etmiş, podpolkovnik rütbəsinə qədər yüksəlmişdir.

Polşada yaşayan mühacir Arslan bəy yazır ki, general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç on səkkizinci ilin axırlarında Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyində Baş Qərargahın rəisi olub. Lakin Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Yeni Tarix Arxivində saxlanan hərbi sənədlər bu faktı inkar edir. Əvvəla həmin tarixdə bizim ordunun Baş Qərargah rəisi general-mayor Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı olmuşdur. İkincisi də arxiv sənədlərindən aydın olur ki, Məmməd bəy Sulkeviç Azərbaycana on səkkizinci ilin dekabrında gəlib və 1919-cu ilin martın 26-dək Gəncədə yerləşən Birinci Müsəlman Korpusunun komandiri olub, həmin tarixdə yüz qırx yeddi nömrəli əmrə Baş Qərargah rəisi təyin olunub. Hərbi Nazir Səməd bəy Mehmandarovun və general Həbib bəy Səlimovun Gəncədə imzaladığı bu əmrdə deyilir ki, general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç martın 19-dan təyin olunduğu vəzifənin icrasına başlasın.

Arxivdə saxlanan daha bir sənədin Sulkeviçin bioqrafiyası üçün əhəmiyyətli olduğunu nəzərə alıb, oxuculara onu da təqdim etmək istərdim.

Hərbi Nazirliyin dəftərxanasına məxsus 15 oktyabr 1919-cu il tarixli sənəddə Sulkeviçdən tələb olunur ki, özünün dini mənşəyi və atası barədə məlumat versin. Və xahiş olunur ki, gerbli-möhür üçün dörd manat da pul ödəsin.

Məmməd bəy Sulkeviç isə qara tuşla yazdığı ərizəsində onlara belə cavab vermişdir: "Dinim müsəlman, adım Məmmədbəy, rütbəm general-leytenantdır. Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul edirəm".

General Məmməd bəy Sulkeviç 1865-ci il iyunun iyirmisində Vilen quberniyasının Kemeysi yaşayış məntəqəsində zadəgan ailəsində dünyaya gələndə atası onun adını Maçeybəy qoysa da sonralar Krımdakı fəaliyyətinə görə tatarlar ona hörmət əlaməti olaraq "Süleyman Paşa" adı vermişlər. Bizdə isə özü könüllü olaraq "Məmmədbəy" adını qəbul etmişdi.

Tatar parlamenti, tatar xalqı və mətbuatı general Süleyman paşa Sulkeviçi 1918-ci ildə dövlət başçısı vəzifəsində böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılaşmışdır.

Həmin ilin iyun ayında o, Kırım hökumətində baş nazir, hərbi nazir və daxili işlər naziri vəzifələrini tutmuşdur. Tatar xalqının müstəqilliyinə sevinən ilk dəfə din və dil qardaşı Türkiyə olmuşdur:

"Kırım hökumətinin Baş naziri general Süleyman bəy Sulkeviçə!

Cəfər bəylə birgə Kırmda hökumət yaratdığınıza görə Sizi təbrik edirəm.

Sizə işinizdə uğurlar diləyir və yeni nailiyyətlər arzu edirəm. Türkiyə hökuməti öz müttəfiqi kimi bu işdə Sizə kömək etməyi özünə borc bilir. Osmanlı imperiyası da Sizə arxa olacaq və yardım göstərəcəkdir.

Hərbi Nazir, Ali Baş Komandan Ənvər Paşa".

"Tavriçeski qolos" qəzeti 1918-ci ilin iyun ayında "Müsəlman millətlərinin müdafiə cəmiyyəti" adlı xəbər-yazısında bildirirdi ki, general-leytenant Sulkeviçin fəal təşəbbüsü ilə Simferopol şəhərində "Rusiyada müsəlman millətlərinin müdafiə cəmiyyəti" yaradılmışdır. Bu günlərdə general Sulkeviç xüsusi məruzə ilə Odessadan keçib Buxarest şəhərinə müttəfiqlərlə görüşə getmişdir.

Kırım tatarları arasında "Süleyman Paşa" adı böyük hörmət və ehtiramla çəkilirdi. Xalq Maçey bəy Sulkeviçi "Süleyman Paşa" adı ilə çağırırdı. Bu da səbəbsiz deyildi. Tatar xalqı arasında belə bir əfsanə yaşayır. Bu əfsanəyə görə rus imperiyasının Kırmdakı hökumətləri məhv olduqdan sonra şimaldan bir müsəlman oğlu peyda olacaq. Onların azadlıq hərəkatına başçılıq edəcək. Bu adamın adı da Süleyman Paşa olacaqdır. Xalqın inamınca bu əfsanə 1918-ci ildə həqiqətə dönmüşdü. Ona görə də tatar xalqı Maçey bəy Sulkeviçi Süleyman Paşa təmsalında qəbul etdi.

Arxiv sənədləri daha bir faktı da aşkarlayır. Orada göstərilir ki, general Sulkeviç Azərbaycana tək gəlməmişdir.

Kazım bəy Sulkeviç Musavat hökumətinin Xarici İşlər Nazirliyində dəftərxana direktoru olmuşdur. Çox təəssüf ki, onların qardaş, yoxsa əmioğlu olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Məhz bu səbəbdən də bəzi tədqiqatçılar səhvən general-leytenant Məmməd bəyi Kazım bəy Sulkeviç kimi də yazırlar.

General Sulkeviçin həyat yoldaşı Məryəm xanım isə məşhur milyonçu H.Z. Tağıyevin qız məktəbində müəllim işləmiş və Bakı müsəlman qadınlarının Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəal üzvü olmuşdur. Digər bir ziyalı qadın - Leyla xanım Sulkeviç Azərbaycan Parlamentinin dəftərxana işləri idarəsində iş icraçısı vəzifəsində işləmişdir.

İnqilabdan əvvəl dini müsəlman olan oğullara hərbi akademik təhsil almaq demək olar ki, nəsb olmamışdır. İndiyə qədərki tədqiqatımızda Məmməd bəy Sulkeviç imperiyanın Baş Qərargah Akademiyasında ali hərbi təhsil alan ilk dindaşımızdır.¹

Məşhur Polşa-Lvov tatar əsilzadələrindən olan Sulkeviç həyatını hərbi sənətinə həsr etmişdir. O, Voronejdəki Mixaylovsk kadet korpusunu bitirdikdən sonra Peterburqa gedərək Mixaylovsk artilleriya məktəbinə daxil olmuşdur. Məktəbi birinci dərəcə ilə bitirən Sulkeviç poruçik rütbəsində altıncı artilleriya briqadasına xidmətə göndərilir. 1883-cü il oktyabrın 3-də müvəffəqiyyətlə imtahan verib, Baş Qərargahın Nikolayev akademiyasına daxil olur.

1. Baş Qərargahın Nikolayev hərbi akademiyasını 1918-ci il martın 4-də Petroqrada bitirən ikinci generalımız Həbib bəy Hacı Yusif oğlu Səlimov (1881-1920) olmuşdur. Ş.N.

Hərbi-elmi sahədə qazandığı uğurlara görə Baş Qərargahın Nikolayev Akademiyası onu ştabs-kapitan rütbəsilə təltif edir. 1894-cü il, iyulun iyirmisində isə Sulkeviç kapitan rütbəsi alır. Xidmət üçün 5084 sayılı əmrə Odessa Hərbi Dairəsindəki yeddinci ordu korpusunun qərargahına göndərilir.

1899-cu ildə Süleyman bəy Sulkeviç ilk mükafatını - "Müqəddəs Stanislav" ordenini alır. Həmin ilin dekabr ayında Sulkeviçə podpolkovnik rütbəsi verilir və Odessa Hərbi Dairə qərargahına baş yavər təyin olunur. 1903-cü il, oktyabrın üçündə növbəti təyinatla o, on beşinci piyada diviziyasına qərargah rəisi vəzifəsinə göndərilir. Həmin il dekabrın altısında ona növbədən kənar polkovnik rütbəsi verilir.

1904-1905-ci illərdə o, Rus-yapon müharibəsində əlahəzrət imperatorun tabeliyində olan səkkizinci ordu korpusunda şərəfli döyüş yolu keçmişdir.

Polkovnik Süleyman bəy Sulkeviç 1905-ci il fevralın altısından 25-dək məşhur Mukden döyüşlərinin iştirakçısı olmuşdur. 1905-ci ilin iyun ayında isə əlli yeddinci Modlin piyada polkunun komandanlığını qəbul etdi. Ümumiyyətlə polkovnik Sulkeviç 1904-cü il noyabrın 8-dən 1906-cı ilin fevral ayınadək döyüşən ordu hissələrində xidmətdə olmuşdur.

Yaponiya ilə müharibədə Süleyman bəy Sulkeviç özünü ən yaxşı zabıt döyüşçü kimi göstərmişdir. Rus-yapon müharibəsi illərində onun xidmətləri ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılıncla birgə), dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" (bant və qılıncla birgə) ordenləri ilə qiymətləndirilmişdir. 1906-cı il noyabrın 18-də Yaponlara qarşı inadlı döyüşlərdəki fəaliyyətlərinə görə üstü yazılı "İgidliyə görə" qızıl silahla təltif olunmuşdur.

1910-cu il iyunun 23-də Sulkeviç Baş Qərargah rəisi yanında tapşırıq üzrə qərargah zabiti təyin olunur. Həmin ilin payızında hərbi xidmətdəki əla fəaliyyətinə görə ona general-mayor rütbəsi verilir və İrkutsk qərargah hərbi dairəsi üzrə general-kvartirmeyster vəzifəsinə təyin olunur. Keçdiyi bu xidmət illərində Süleyman bəy Sulkeviç ikinci və üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" kavalər ordenlərinə layiq görülüb. On səkkizinci ilin əvvəllərində imperiya ordusunda xidmətini bitirir.

İstedadlı sərkərdə kimi tanınan Məmməd bəy həm də hərbi elminin tanınmış alimi idi. Odessa Hərbi Dairəsinin təşkilatçısı olan Sulkeviç bir müddət həmin dairə qoşunlarının qərargah rəisi olmuşdu. Məmməd bəy Sulkeviç özünün əmrlərindən, elmi əsərlərdən və məsləhətlərdən ibarət ikicildlik əsərlərini nəşr etmişdir. Rus tədqiqatçılarının yazdığına görə, onun hərbi tövsiyələrindən nəinki Rusiyada, hətta xarici ölkələrin ordularında da istifadə olunmuşdur.

General Məmməd bəy Sulkeviçi Rusiyada yaşayan müsəlmanların taleyi ciddi düşündürmüşdür. Dindəşlərinin xristianlar arasında azad nəfəs almaması, sərbəst yaşamamaları onu qeyrətli vətəndaş kimi həmişə narahat etmişdir. O, 1902-ci ildə Polşa şərqşünası, Peterburq Universitetinin professoru Anton Muxlinskinin (1808 -1877) "Litva tatarlarının məşəyinin araşdırılması və vəziyyəti" kitabını Odessada öz xərcinə nəşr etmişdi.

1915-ci ildə nümunəvi döyüş xidmətlərinə və böyük ordu birləşməsinə qeyri-adi bacarıqla rəhbərlik etdiyinə görə general-mayor Süleyman bəy Sulkeviç birinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni ilə (qılıncla birgə) təltif olunur. Onu da xatırladaq ki, əlahəzrət imperator həmin ili cəbhələrdəki

müvəffəqiyyətlərə və ordu birləşmələrinə bacarıqla komandanlıq etdiklərinə görə beş müsəlman generalını səxavətlə təltif etmişdi: Dördüncü Ordu Korpusunun komandanı tam artilleriya generalı, milliyətcə çeçen Eris xan Sultan Gəray Əliyevə (1855-1920) "Ağ qartal" ordeni, İkinci Qafqaz Ordu Korpusunun komandanı general-leytenant Səməd bəy Mehmandarova (1855-1931) birinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni, Ali Baş Komandan yanında artilleriya üzrə tapşırıq generalı Əliağa Şıxlinskiyə (1865-1943) birinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni və süvari korpusunun komandanı Hüseyn xan Naxçıvanskiyə (1863-1920) "Ağ qartal"¹ ordeni verilmişdir.

1916-cı il aprelin 26-da otuz üçüncü piyada diviziyasının komandiri Məmməd bəy Sulkeviç general-leytenant rütbəsi verilib. Buna qədər o, on birinci orduda yeddinci korpus qərargahının rəisi idi. Birinci Cahan müharibəsi başlananda onun qərargah mənzili Kazan şəhərində yerləşmişdir. O, "Əsgəri şuro" tatar təşkilatının Mərkəzi Komitəsi ilə sıx əlaqə saxlayır və Rumıniya cəbhəsində müsəlmanlardan ibarət Birinci Əlahiddə korpusu təşkil edir. General Sulkeviçin üç müsəlman diviziyasının təşkili haqqında arayışı Ümumrusiya Müsəlman Şurasının "Xəbərlər"ində, 1917-ci ildə xalqa çatdırılıb.

Müsəlman Hərbi Korpusu yaradan Məmməd bəyin ən böyük arzusu Kazana, ya da Krıma gedib dindaşlarının milli istək və arzularını həyata keçirmək idi. Nəhayət, 1918-ci ilin yazında "Əsgəri şuro" nun əmrilə Sulkeviç öz korpusu ilə Krıma gəlir. Bu vaxt Krımda vəziyyət olduqca ağır idi. "Bolşeviklər vəhşicəsinə yerli əhalinin qanını tökdülər". (General Anton Denikin "Rus qiyamı haqqında öçerklər" kitabı).

Bu zaman ölkədəki anarxiyadan istifadə edən alman generalı Koşanın diviziyası da gəlib Krıma çıxmışdı. General Koşanın dəstələri Sulkeviçin Korpusunun yolunu kəsib onu tərkisilah edir. Lakin almanlarla sülh danışıqlarından sonra onların köməyi və təklifi ilə Sulkeviç Krımın Baş Naziri təyin olunur.

General Sulkeviçin Krım dövrü özünün siyasi fəallığı ilə çox maraqlıdır. Tatar əhalisinin mövqeyinin sabitləşməsində bir sıra tədbirləri həyata keçirmiş, Krım dövlətinə başçılıq etdiyini demək kifayətdir.

Sulkeviçin Beynəlxalq siyasətdə ən mühüm addımlarından biri Krım hökumətinin səfiri kimi tatarların "Millət" qəzetinin keçmiş baş redaktoru Həsən Səbri Ayvazovu (1878-1988) İstanbula Krım dövlətinin səfiri göndərməsi oldu. Bu da Türkiyədə böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı. Ona Avropa səfirləri arasında fəxri yer ayrıldı. Eyni zamanda Krım səfirinin İstanbulda olması Berlində bir qədər narahatçılıq yaratdı. General Sulkeviç hökuməti keçmiş Rusiya imperiyasının ərazisində yaranmış başqa müsəlman dövlətləri ilə də əlaqə yaratdı. Məhz bu məqsədlə də Azərbaycanın Bakıdakı hərbi nazirinin adına xoş məramlı məktub göndərilmişdi. General Səməd bəy Mehmandarovla onlar hələ Port-Artur döyüşlərində tanış olmuşdular.

General Məmməd bəy Sulkeviç hökuməti humanizm prinsiplərinə arxalandı, o, özü isə həqiqi mənada demokrat siyasətçi idi.

1 "Ağ qartal" ordenini 1705-ci ildə Polşa kralı II Avqust təsis etmişdir. 1831-ci ildən Rusiya ordenləri sırasına daxil edilib. Ordenin yalnız bir ali dərəcəsi vardır. Bir qayda olaraq bu ordenlə ali komandan heyəti - generallar təltif oluna bilirdi. Ş.N.

1918-ci ilin sonlarında Krımın taleyində dəyişiklik oldu. Ağqvardiyaçı general Anton Denikinın könüllü ordusu Krımı zəbt etdi. General Sulkeviç hökuməti yıxıldı. Nə Vilhem hökuməti, nə də Türkiyə ona kömək edə bilmədi. Çünki özlərində də vəziyyət ağır idi. 1918-ci il noyabrın 3-də alman generalı Koş məktubla Sulkeviçə bildirdi ki, bundan sonra ona kömək edə bilməyəcək. Ona görə də yarımadanın taleyi dəyişdi. Məmmədbəy Sulkeviç Könüllü Ordunun komandanı Anton Denikinın təzyiqi ilə Krımı tərk etməli olur.

Ağqvardiyaçı general Anton Denikin yazır ki, noyabrın dördündə Məmmədbəy Sulkeviç mənə - Yekaterinodara teleqram göndərdi ki, Almaniya qoşunları arasında sürətli dağılma gedir. Silahlı qüvvə olmadığına görə (almanlar Krımda silahlı qüvvələr yaradılmasını qəti surətdə qağan ediblər - Ş. N.), mübarizə üçün heç bir dayaq yoxdur. Yenidən partlayışlar və bolşeviklərin amansızlıqları təkrar oluna bilər. Vəziyyət müttəfiqlərin donanmasının və könüllülərin tezliklə köməyə gəlməsini aydın surətdə tələb edir.

Sol partiyaların mübarizəsi və güclü təbliğatına görə mənim kabinetim öz səlahiyyətlərindən əl çəkir, öz yerini kadetlərdən, sosialistlərdən və tatarlardan ibarət koalisiyalı nazirliyə verir... "

Bundan sonra general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç Azərbaycana gəlir. Az müddətdə birinci süvari müsəlman diviziyasının komandiri və sonra Baş Qərargahın rəisi olur. Xüsusilə, 1919-cu ilin iyun ayının on altısında Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri arasında hərbi ittifaqın bağlanması Sulkeviçin böyük köməyi olub. Bu təşəbbüsü o irəli sürmüşdü:

"Üç il müddətində imzalanmış hərbi müdafiə paktına görə Azərbaycanın və Gürcüstanın istiqlaliyyət və ərazi bütövlüyünə hər hansı dövlət tərəfindən təcavüz olduğu təqdirdə müqavilədə olan tərəflər bir-birinə yardım göstərməyə borclu idilər" (C. Həsənov "Ağ ləkə"lərin qara kölgəsi" kitabı, 1991, səh.85).

Hər iki tərəf üçün ciddi müdafiə xarakteri daşıyan, on maddəli müqaviləni Azərbaycan Respublikası tərəfindən Xarici İşlər naziri Məmmədyusif Cəfərov, Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov, Baş Qərargah rəisi Məmməd bəy Sulkeviç, Gürcüstan Respublikası tərəfindən isə Xarici İşlər naziri Geqçqori, Hərbi nazir Ramişvili, Hərbi nazirin köməkçisi Qedevanov və general Odişelidze imzalamışdılar.

1920-ci ilin mayında bolşeviklər general Məmməd bəy Sulkeviçi həbs edib Bakı Fövqəladə Komitəsinin zirzəmisinə salırlar¹. İyulun 15-də "Əksinqilabi fəaliyyətdə" ittiham olduğuna görə isə güllələyirlər.

Məmməd Əmin Rəsulzadə "Azərbaycan Cümhuriyyəti" kitabında iyirminci ildə güllələnən general Məmmədbəy Sulkeviçin adını yana-yana çəkir. Onun mərd, mübariz bir şəxsiyyət olduğunu iftixarla qeyd edir. O, xatirələrində yazır:

"Qardaşım, parlament üzvü Mehmed Əli bəyin hekayətini ilk dəfə xalqa çatdırmaq istəyirəm. O, qorxmaz general Məmməd bəy Sulkeviçin qəhrəmancasına ölümünün şahididir. Onunla bir kamerada olan Mehmed Əli bəy söyləyirdi: "General əmr etdilər ki, çekistlərin ardınca getsin. Bizə aydın oldu ki, onun ölüm saati çatıb. Ətrafa ölüm sükutu çökmüşdü. Onun gözlərinə baxmağa cəsarət etmərdik, biz təsəlli sözü tapa bilmirdik. **General Sulkeviçin özü bizi qabaqladı, sakit, qətiyyətli səslə dediyi sözləri ömrüm boyu unutmayaçağam: "Xoşbəxtəm ki, müsəlman Ordusunun zabiti kimi ölürəm. Xudahafiz!"**

¹ İndiki Yusif Məmmədəliyev küçəsindəki on beş saylı evin zirzəmisinə. - Ş.N.

General-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç, öz mərd davranışı ilə könüllü qəbul etdiyi Azərbaycan vətəndaşlığını və Litva tatarlarının şöhrətini şərəflə qorudu.

Əzablı bir ömür yolu keçərək əlli beş yaşında bolşevik-daşnak gülləsinin haqsız qurbanı olan general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviçin nəinki Azərbaycanda, heç Rus imperiyası ərazisində belə sağ qalan kimsəsi yoxdur. Onun haqqında Musavat dövrünün arxivində az da olsa məlumat qalıb.

Şuşadan, Xankəndindən və Zəngəzur ekspedisiyasından vurduğu teleqramlar, Baş Qərargah rəisi kimi verdiyi əmr və sərəncamlar onun Azərbaycanı ürəkdən sevdiyinə əyani sübutdur.

Rəyasət və stol sevməyən döyüş generalı Məmməd bəy Sulkeviç həmişə ön cəbhədə olmuş, əsgərləri döyüşə ruhlandırmışdır.

Onun 1920-ci il yanvarın 28-də Şuşadan Hərb nazir əvəzi general Əliəğa Şıxlinskiyə vurduğu teleqramda oxuyuruq:

"Şəxsiyyətini yaxşı tanıdığım və birinci Zəngəzur ekspedisiyasında əla döyüşünün şahidi olduğum podpolkovnik Novruzovun Qarabağ dəstəsinin artilleriya rəisi təyin edilməsi üçün vəsadət edirəm.

***Baş Qərargah rəisi general
Məmməd bəy Sulkeviç".***

General Əliəğa Şıxlinskiyə

Bu gün yanvarın 27-də saat ikidə avtomobillə general Teymur bəy Novruzovla birlikdə Şuşaya getdik. Xankəndi qarnizonunun rəisini də ora çağırtdırışam. Süvari diviziyasının qərargahı mənim tapşırıqla piyada qaydada Yevlaxdan Xankəndinə gedir.

***Baş Qərargah rəisi general
Məmməd bəy Sulkeviç".***

Şuşadan general Əliəğa Şıxlinskiyə 28.01.1920-ci il.

Gürcü təyyarəçilərinin Svanetidə üsyanı yatırmaq təcrübəsi çətin keçilə bilən dağ yerlərindən bu üsulun əlverişli olduğunu sübut etdi. Gürcü təyyarəçilərinin arasında, beş pudluq bombanı üsyan etmiş kəndin üzərinə atan leytenant Makeyev də var idi. Bu təcrübədən elə o cür, tez, qəti nəticələr verə bilən Zəngəzurdə da istifadə etmək olar. Telefon vasitəsilə Tiflislə əlaqə saxlayıb, məsələni aydınlaşdırın, Zaxaryadze ilə gürcü dilində danışın. Bir aeroplan göndərmək olar, özü də təyyarəçisi Xan Əfşar ola bilər. Beləliklə, gürcü zabidlərinin bizim daxili ekspedisiyalarda iştirakını qadağan edən hərbi konvensiyanı pozurlar. Uçuşlar qısa olacaq, uçuş radiusu yüz versdən uzaq olmayacaq. Aviasiya bazası Şuşada və ya Xankəndindədir. Cavabı mənə teleqrafla çatdırın. Yanvarın 29-da Xankəndində, yanvarın 30-da axşam Yevlaxda, yanvarın 31-də Bakıda olacağam, bu halda cavabı mənə evə çatdırın. Yevlağa vaqon göndərmək üçün komendata tapşırıq vermişəm.

***Baş Qərargah rəisi general
Məmməd bəy Sulkeviç".***

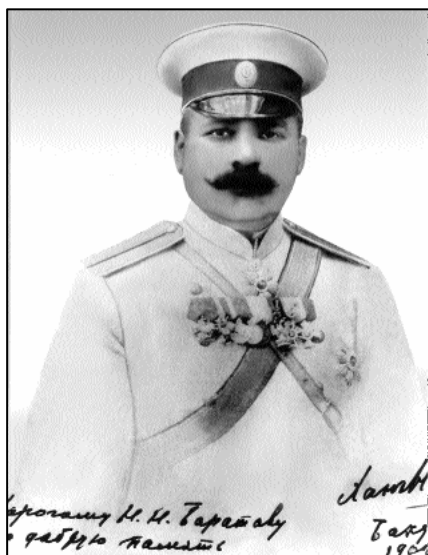
İyirminci ilin iyulunda general Məmməd bəy Sulkeviçin son gününün şahidlərindən biri də Bakıda bolşeviklər tərəfindən həbs olunan Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi diplomatik departamenti ümumi şöbəsinin müdiri Meçislav Stanislavoviç Rudzinski olmuşdur:

- 1920-ci il aprelin iyirmi səkkizində Azərbaycanda bolşevik çevrilişi baş verdi. Mən Polşa nümayəndə heyətinin üzvləri ilə birlikdə həbs edildim. Bir neçə gündən sonra bizi Bakı Fövqəladə Komitəsinə apardılar. Az sonra general Məmməd bəy Sulkeviç də buraya gətirildi. Onun əhval ruhiyyəsi çox pis idi. Fikirləşirdi ki, güllələyəcəklər. Özü haqqında veriləcək qərarı təxminlə gözləyirdi. Onunla bir kamerada olduğumdan bütün günü dərdləşirdik. Birinci günü döşəmədə yatır və başımızın altına yastıq əvəzi qəzet qoyurduq. Sonra rəflər düzəldildi. Çevrilişdən bir neçə həftə sonra səhər çağı çekistlər içəri girərək bir neçə nəfəri oyatdılar, onlara şeylərini yığmağı əmr etdilər. Çekistlər tələsdilər, haraya aparacaqları barədə məhbuslara heç nə demirdilər. Mən general Məmməd bəy Sulkeviçin yaxınlığında yatmışdım. General bizlərdən bir neçə nəfərin əlini sıxmağa macal tapdı. Xudahafizləşərkən o, tam yəqinliklə bildirdi ki, güllələməyə aparırlar. Özümüzün sağ qalacağımıza heç bir ümidimiz olmasa da, ona təsəlli verirdik. Onu da qeyd etməliyəm ki, general özünü çox ləyaqətli və mərdanə aparırdı. Bir neçə gündən sonra qəzetlərdə "əksinqilabi fəaliyyətində" ittiham olunanların güllələnməsi haqqında məlumatı oxuduq. Bu siyahıda general-leytenant Məmmədbəy Sulkeviçin фамилиясы da vardı. O da mənə məlumdur ki, general Sulkeviç haqqında heç bir araşdırma, məhkəmə istintaqı olmadı. O, Azərbaycan Demokratik Ordusunun generalı olduğuna görə sorğusuz-sualsız güllələndi.

SÜVARI GENERALI HÜSEYN XAN NAXÇIVANSKİ (1863-1919)

*Peterburq zadəganlarının say-seçmə üzvlərindən
ibarət qvardiya süvarilərinə general Hüseyn Xan
Naxçivanski komandanlıq edirdi.*

*A. Soljenitsin, "14 avqust"
romanından*

Hüseyn xan Kəlbali xan oğlu Naxçivanskini müasirləri sərt, nüfuzlu bir general kimi təsvir edirlər. İlk dəfə mən onun şəklinə 1916-cı ildə çap olunmuş "Niva" jurnalının yeddinci nömrəsində rast gəldim. Doqquz nəfər ali rütbəli hərbcinin təsvir olduğu şəklın altında belə yazılıb: Qafqaz cəbhəsinin Georgi duması, Qafqaz ordusunun baş komandanı, canişin Əlahəzrət böyük knyaz Nikolay Nikolayeviç Romanov¹ (1856-1929), korpus komandiri süvari generalı Kalitin, knyaz Qalitsin, general Xan Naxçivanski, general Yanuşkeviç. Ayaq üstə duranlar: general Vatin, Çirkov, polkovnik-knyaz Nijeradze və polkovnik Naqorski.

Onun Rus-yapon və Birinci Dünya müharibəsindəki fəaliyyətini müxtəlif arxiv sənədlərindən öyrəndim. General Hüseyn Xan Naxçivanski 1863-cü il iyunun 28-də general Kəlbali xanın ailəsində anadan olub. Atası on beş yaşlı

Hüseyn xanı 1876-cı ildə Peterburqdakı Paj korpusu² məktəbinə oxumağa göndərir. O vaxtlar Peterburqda çoxlu naxçıvanlı ziyalı yaşayırdı. Onların da arasında xan nəslinin nümayəndələri çoxluq təşkil edirdi. İmperator II Aleksandrın şəxsi himayəsində olan korpus məktəbini Hüseyn Xan 1883-cü ildə əla qiymətlərlə bitirir. Çarın xüsusi süvari qoşununda xidmət edən kornet Naxçivanski beş il keçməmiş podporuçik rütbəsi alır.

Hüseyn Xan Sankt-Peterburqda yerləşən birinci Qvardiya Süvari diviziyasının Leb-Qvardiya süvari alayında 1898-ci ilə qədər xidmət edir. Bu müddətdə eskadron komandiri vəzifəsinə qədər yüksələn Hüseyn Xan Naxçivanski rütbəsi də artıb rotmistr olur.

Sonralar Qafqazda və Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində hərbi xidmətdə olan Hüseyn Xan Naxçivanski nümunəvi zabit kimi ali orden və medallara layiq görülür. Rus-yapon müharibəsi başlanana qədər o, İranın "Şire-Xorşid" ordeninin ikinci və dördüncü dərəcəsi ilə (bahalı almazla bəzədilmiş), zabitlərə məxsus "Rumın Ulduzu" ilə, Avstriyanın "Dəmir Xaç", birinci, ikinci və üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Aleksandr",

1. Çar II Nikolayın doğma əmisi.

2. Köhnə rus ordusunda Paj korpusunu və Nikolayev Kavaləriya Məktəbini bitirənlər yalnız qvardiyada xidmət etməyə göndərilirdi. Bu qapalı hərbi məktəblərdə adlı-sanlı zadəgan uşaqları oxuyurdu. - Ş.N.

birinci dərəcəli "Müqəddəs Anna", Bolqarıstanın "Döyüş xidmətlərinə görə" və üçüncü, dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordenləri ilə təltif olunur.

Nizami orduda sərkərdəlik qabiliyyətinə görə Hüseyn Xan 1903-cü il aprelin 6-da polkovnik rütbəsi alır.

İnqilabdan əvvəlki qəzetlər, müxtəlif arxiv sənədləri öz səhifələrində Hüseyn xan haqqında az da olsa məlumat verib. Onlarla tanış olanda istər istəməz belə qənaətə gəliрсən ki, Əliağa Şıxlinski və Səməd bəy Mehmandarov artilleriya sahəsində hansı zirvəni fəth etmişdisə, Hüseyn Xan Naxçıvanski də süvari birləşmələrinə komandanlıqda həmin zirvədə dayanırdı.

1904-cü ildə Rus-yapon müharibəsi başlananda Naxçıvanski əksəriyyəti qafqazlılardan təşkil olunmuş ikinci Dağıstan süvari alayına komandanlıq edirdi. Polkovnik Hüseyn xanın alayı 1905-ci il yanvarın 14-də Landun-Qou kəndi uğrunda ağır döyüşlər aparmışdır. Bir neçə gün kəndi ala bilməyən döyüşçülər mahir komandirin hərbi fəndi ilə dan üzü hücumu keçərək sürətli zərbə ilə yaponları kənddən vurub çıxarmışlar. Həmin döyüşdə Kazak batareyasını yaponların mühasirəsinə düşmək təhlükəsindən xilas etdiyinə və Landun-Qou kəndini itgisiz aldığına görə polkovnik Hüseyn xan dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeninə layiq görülmüşdür. Bu güclü döyüş səhnəsi məşhur rəssam V. Mazurovskinin yağlı boya ilə işlədiyi rəsmdə əbədiləşmişdir. Əsərdə alay döyüşçülərinin qızgın həmləsi və öndə at üstündə hücumu keçən polkovnik Hüseyn Xan Naxçıvanski obrazı ustalıqla işlənmişdir.

Həmin əsər hazırda Moskvadakı Rusiya Dövlət Muzeyində saxlanılır.

Məşhur rus jurnalisti A. Kvitka Port-Arturda müharibə başlayanda könüllü cəbhəyə getmiş və döyüşlərdə jurnalist-zabit kimi iştirak etmişdir. Müharibə gedə-gedə "Zabaykalye kazak zabitinin gündəliyi" adlı maraqlı bir əsər yazmışdır. 1908-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr etdirdiyi həmin kitabda igid eöğlumuz polkovnik Hüseyn xan Naxçıvanski haqqında maraqlı səhifələr var:

Səhifə 181-də: "Axşam üstü Bensixuda süvari-qvardiyaçı Xan Naxçıvanskiyənin ikinci Dağıstan alayı gözlənilir. Alay qafqazlılardan və süvari qvardiyasında xidmət edən zabitlərdən təşkil olunmuşdu.

... Avanqard tağımasının ardınca yüzlərlə adam polk komandiri, onların da ardınca uca bir ağacın zirvəsində polkovnik Xan Naxçıvanskiyə məxsus qızılı aypara nişanlı dalğalanan dəstə göründü.

Alay cərgələnmiş tağımlarla kalon boyu uzanırdı. Biz isə Xanın zabitlərindəki atlara həsədlə baxırılıq. Mən axşam saat 10-a yaxın Xanı general Lyubavinin yanına ötürüb, evimə qayıtdım".

Səhifə 245-də: "Dağıstanlıların komandiri Xan Naxçıvanski, podpolkovnik Byuntiq və knyaz Tumaqov həyətəmə daxil olanda səhər saat 11 olardı. Onlar mənimlə nahar etməyə qaldılar... Qafqazlıların əsgər və komandirləri döyüşlərdə hamıdan seçilirdi. Onları bir şeydə qınamaq olardı, o da həddindən artıq cəsurl olmalarında...".

Səhifə 361-də: "Polkovnik Xan Naxçıvanskiyənin Qafqaz-Kazak briqadasının cəsurları üç yapon nəqliyyatını məhv etmişlər...".

İgid həmyerlimiz, polkovnik Hüseyn xan Naxçıvanski yaponlara qarşı apardığı döyüş məharətinə görə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi",

"Müqəddəs Vladimir" (bantla birgə) üstü yazılı qızıl silahla və "İgidliyə görə" ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

1910-cu ildə nəşr olunmuş "Port-Artur döyüşlərinin salnaməsi"ndə araşdırmalar aparanda Hüseyn xan Naxçıvanskiyə komandanlıq etdiyi İkinci Dağıstan alayının sıralarında şərəfli döyüş yolu keçən həmyerlilərimizin də fəaliyyətinə rast gəldik.

Podyesaul (kəzək qoşunlarında kapitan) şahzadə Feyzulla Mirzə Qacar 1905-ci il yanvarın 14-də Laizinqou uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmanlıqla vuruşaraq yaralanmışdır. Sonralar Birinci Dünya Müharibəsində iştirak edən polkovnik Feyzulla Mirzə Qacara 1917-ci il mayın 7-də general-mayor rütbəsi verilmişdir. 1919-cu il yanvarın 9-da Hərb naziri Səməd bəy Mehmandarovun iyirmi sayılı əmrilə o, Azərbaycan ordusunda süvari diviziyasının komandiri təyin olunur. 1920-ci ilin may ayında bolşeviklərlə döyüşdə qəhrəmanlıqla həlak olub. Şahzadə Feyzulla Mirzə Şəfi xan oğlu Qacar Nikolayev süvari məktəbini kornet rütbəsində bitirmişdir.

Ştaps-kapitan Gəray bəy Abbasqulu bəy oğlu Vəkilov (1884-1952), xorunju (kəzək rotasında ilk zabıt rütbəsi) Əbdürrəhman Qurbanov və xorunju Cəmaləddin Musayev isə əla kəşfiyyatçı kimi "Müqəddəs Stanislav" ordeninin üçüncü dərəcəsi ilə (qılıncı birgə) təltif olunmuşdur. Salnamədə sonuncu iki döyüşünün fotosəkili verilmiş və şəkilaltı yazıda Əbdürrəhman Qurbanovun yanvarın 14-də Laizinqou döyüşlərində həlak olması, Cəmaləddinin isə bu döyüşdə yaralanması qeyd olunmuşdur.

Port-Artur müharibəsi qurtardıqdan sonra polkovnik Hüseyn xan yenə Sankt-Peterburqa çağırılır və əvvəlki Leyb-qvardiya süvari alayında xidmət edir.

1906-cı ilin əvvəllərində polkovnik Hüseyn xan Naxçıvanski Qafqaza göndərilir. Qısa müddətli məzuniyyətdə olur. O, Tiflisdə yerləşən rus ordusunun ən şöhrətli - 17-ci Nijeqorod draqun alayının komandiri təyin olunur. 1906-cı il fevralın 14-də alayı polkovnik Konstadiusdan təhvil alan Hüseyn xan nijeqorodluların qarşısında çıxış edərək demişdir:

"Mən Peterburqda Əlahəzrət İmperatora təqdim edilərkən dövlətimizin başçısı iltifat göstərərək alaya onun çar salamını yetirməyimi buyurdu. Monarxin bu iltifatını ləyaqətli siz nijeqorodlulara çatdırmaqla özümü xoşbəxt sayıram".

17-ci Nijeqorod draqun alayı nəinki Qafqazda, bütün imperiyada özünün şərəfli döyüş ənənələri ilə məşhur idi. Alay istər sıra hazırlığı, istərsə də daxili intizam baxımından keçmişin qəhrəmanlıq ənənələrini uca tutmuşdur. Belə bir şan-şöhrətli alaya şəxsən ölkənin başçısının Hüseyn Xanı təyin etməsi onun üzərinə böyük məsuliyyət qoyurdu. 1906-cı il martın 21-də Qafqaz süvari briqadasını təmsil edən nümayəndə heyəti imperatorun yeganə oğlu Alekseyin ad gününü təbrik etmək üçün Peterburqa yola düşdü. Ayın 26-da 17-ci Nijeqorod alayının ünvanına belə bir teleqram gəldi.

"Əziz nijeqorodlulara bunu bildirməklə özümü xoşbəxt sayıram ki, bu gün Əlahəzrət İmperator iltifat göstərərək vəliəhd Alekseyi bizim doğma alayın siyahısına daxil etdi".

Nijeqorodluların sevincinin həddi yox idi. Çarın bu yeni iltifatı şərəfinə təntənəli dua mərasimi, parad və səmimi ailə ziyafəti keçirildi. Elə həmin vaxt belə bir fikir yarandı ki, vəliəhdə Nijeqorodsk alayının tam hərbi geyim forması təqdim edilsin. Bununla əlaqədar Hökmdar İmperatorun icazəsi ilə, alay komandiri polkovnik Hüseyn xan Naxçıvanski, podpolkovnik Qlonti,

rotmistrlər Kobiyev və Kusov, alayın yavəri ştabs-rotmistr knyaz Trubetskoy və knyaz poruçik David Çavçavadzedən ibarət nümayəndə heyəti Peterburqa yola düşdü. Nümayəndə heyətinin şərəfinə qəbul 1906-cı il aprelin beşində Çarskoye Seloda keçirildi. O vaxt çar ailəsi burada istirahətdə idi. İmperatriça və övladları ilə birlikdə nümayəndə heyətinin görüşünə gəlmiş Hökmdarın əynində Nijeqorod alayının sürtuku vardı. O Vəliəhdi qucağına götürmüşdü. Hökmdar nümayəndə heyətinə müraciətlə bir neçə iltifatlı söz deyəndən sonra alay komandiri Hüseyn xan Naxçıvanski miniatür Nijeqorod mundirini və şaşkanı şahzadəyə təqdim etdi. Şahzadəyə təqdim edilən şaşka şəxsən Hüseyn xan Naxçıvanskiyə məxsus, qədim qəbzəli döyüş şaşkası idi. Onu qafqazlı ustalar milli naxışlarla bəzəmişdi. Parıltısı göz qamaşdıran bu qiymətli hədiyyəyə heyranlıqla baxan Hökmdar onu lütfən qəbul etdi. Nijeqorodlulara təşəkkürünü bildirib alay komandiri polkovnik Hüseyn xan Naxçıvanskiyə dedi: "Bu günkü gündən xatirə olaraq, mən Sizi fligel-adyutant³ təyin edirəm".

Sonra çar alay komandiri Hüseyn xan Naxçıvanskini qucaqlayıb öpdü. İmperatriça da lütfkarlıq edib nümayəndələrin hər birinə çinidən düzəldilmiş qiymətli hədiyyələr verdi.

1906-cı ilin payızında fligel-adyutant Hüseyn xan Naxçıvanski Leyb-qvardiya süvari alayının komandiri təyin edildi. Ayrılıq günü o, alaydaşları qarşısında çıxış edərək dedi: "Əziz nijeqorodlular! Dərin kədər hissiylə sizdən ayrılıram. Sizə komandirlik etdiyim qısa müddətdə sizə ürəkdən bağlanmışam. Şanlı və ləyaqətli Nijeqorodsk alayına komandirlik etmək şərəfinə layiq görüldüyüm üçün mən həmişə fəxr edəcəyəm. Əminəm ki, siz heç bir şəraitdə öz borcunuzu və nijeqorodluların andını unutmayacaqsınız! Əlvida, əziz alay yoldaşlarım! Allah amanında!"

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏ

1916-cı ilin noyabr ayında general-leytenant Hüseyn xan Naxçıvanskiyə komandası altında olan bizim süvarilərimiz (Dikaya diviziya - Ş.N.) alman süvarilərini darmadağın etmişdilər.

General Əliğa Şıxlinskiyənin "Xatirələrim" kitabından.

Birinci Dünya müharibəsinə qədər imperatorun xüsusi qoşununda xidmət edən Hüseyn xan Naxçıvanskiyə 1907-ci il martın otuz birində, qırx dörd yaşında general-mayor rütbəsi verilmişdir.

Müasir rus tədqiqatçısı Fyodor Nesterov "İllərin əlaqəsi" (1984-cü il) tarixi publisistik əsərində əlahəzrətin sadıq generalları sırasında artilleriya generalı N.İ. İvanovun, general qraf Fyodor Kellerin və general Xan Naxçıvanskiyənin adlarını fəxrlə çəkir. Çar İkinci Nikolay manifestə qol çəkib hakimiyyətdən imtina edəndə belə, bu əsilzadə generallar əlahəzrətə teleqramla müraciət edərək bildirdilər ki, biz həmişə sənə və rus imperiyasına sadıq qalacağıq. İmperator uzun illər boyu bu əsilzadə generallara inanmaqda zərrəcə səhv etməmişdi.

3. İmperatorun şəxsi qvardiyasında ən nümunəvi zabitlərə verilən fəxri rütbədir. - Ş.N.

1917-ci il martın 3-də general-adyutant Hüseyn xan Naxçıvanski Ali Baş Komandan vəzifəsini müvəqqəti icra edən general Alekseyevə göndərdiyi teleqramda yazırdı:

“Bizə geniş miqyaslı hadisələr barədə məlumatlar çatıb. Sizdən xahiş edirəm, qvardiya kavaleriyasının Əlahəzrət imperatora olan sonsuz sədaqətini və öz sevimli monarxi uğrunda ölümə hazır olduqlarını çatdırasınız.

General-adyutant Xan Naxçıvanski”

Hüseyn xan Naxçıvanski döyüşən ordu generalı idi. O, bütün rütbə və təltiflərə məhz cəbhələrdəki xidmətlərinə görə layiq görülmüşdü. O, nə buyruq, nə də məyyəət generalı deyildi. Hərbçilər daha yaxşı bilirlər ki, süvari qoşunu üzrə tam ali general rütbəsinə çatmaq nə qədər böyük istedad və sərkərdəlik bacarığı tələb edir. Hüseyn xan Rusiyanın o dövrdəki adlı-sanlı generalları ilə birgə işləyirdi. Şöhrəti bütün Rusiyanı dolaşan, adına cəbhə olan A.Brusilov, Y.Barsukov, M.Draqomirov, Y.Alekseyev kimi generallar onun ordu heyətindəki, müharibədəki döyüş xidmətlərini yüksək qiymətləndirirdilər. Yəqin ki, Hüseyn xan Naxçıvanski birinci dünya müharibəsindəki xidmətlərini Dövlət mükafatı laureatı, hərbi elmləri doktoru, professor, general-mayor Yevgeni Barsukovun yüksək qiymətləndirilməsindən F.Nesterovun xəbəri olmamış deyil. Müharibənin ilk iyirmi gününü təsvir edən general Yevgeni Barsukov, general Hüseyn xan Naxçıvanskiyə müvəffəqiyyətli hücumu haqqında yazır: "Bir döyüşdə Xan Naxçıvanskiyə süvariləri beş batalyonu, iki eskadronu, on iki topu İster çayının o tərəfinə ataraq, iki top və dörd qutu mərmə ələ keçirmişdilər. İster çayında, Meşken, Kraupişken və Lauqaden yaxınlığındakı bərələr tutulmuşdu".

Bu müharibədə general Naxçıvanskiyə düşməne vurduğu zərbələr çox müvəffəqiyyətli olmuşdu. O, 1914-cü ilin avqustunda Şərqi Prussiyaya yürüşdə iştirak etmişdir. Onda general-leytenant Hüseyn xan on minlik rus süvarilərinin ən yaxşı hissələrinə birinci, ikinci və üçüncü qvardiya süvari diviziyalarına komandanlıq edirdi. Avqustun on beşindən iyirmi birinədək məşhur Qumbien döyüşlərini qələbə ilə başa çatdıran Naxçıvanski süvariləri, həm də birinci ordunun kəşfiyyət əməliyyatlarını aparmış və döyüşdə onlara kömək etmişlər. Az sonra Hüseyn xanın qvardiya süvariləri Kraupişken şəhərinin ətrafında, səkkiz kilometr məsafədə özünə müdafiə mövqeyi tutmuş almanlarla döyüş girdi. Bu, həlledici döyüş idi. Almanlar bir addım belə geri çəkilmək istəmirdilər. Onlar ilk gündən hücumu şiddətləndirib İster çayının sahillərini tutmağa can atırdılar. Düşməni Naxçıvanski süvarilərinin hücumuna tab gətirmədi. İlk dəfə qvardiya süvari alayının eskadronları almanların müdafiə xəttini yarıb, onların bir neçə topunu ələ keçirdi, çoxlu zabit və əsgər itgisi verən düşməni tələsik geri çəkildi.

Sentyabr ayında isə düşməni cəhd edirdi ki, iki rus korpusunu birləşdiyi yerdə yaxalasin və onlara qəfil zərbə endirsin. Bu hiylədən onlar böyük üstünlük qazana bilirdilər. Düşmənin bu cəhdlərini hiss edən general Hüseyn xan Naxçıvanski Qordauen-Nordenberq dəmir yolu boyunca mövqə tutaraq şiddətli döyüşləri dayandırmadı. Almanlara birinci rus ordusu cəbhəsini yarmağa imkan vermədi.

Milliyyətə fin olan marşal Karl Qustav Emil Mannerheyim vaxtilə çar qoşunları sıralarında Port-Artur və Birinci Dünya Müharibəsində iştirak edib. 1918-ci ildə vətəni Finlandiyaya qayıdan Mannerheyim səksən üç il ömür

sürmüşdür. Qoca yaşlarında həcmi beş yüz səhifədən çox "Memuarlar" adlı kitab yazmışdır. Fin və rus dillərində nəşr olunan marşalın Birinci Dünya Müharibəsi dövrü xatirələrində eloğlumuz general Hüseyn xan Naxçıvanski hörmətlə yad edilir. Marşal yazır: "1915-ci il fevralın sonunda mənim alayım ordu korpusunun tərkibinə daxil edildi. İkinci kavaləriya korpusunun qərargahı Stanislav şəhərinin (indiki İvano-Frankovski) yaxınlığında yerləşmişdi. Mən hərbi vəziyyət haqqında yeni komandanım, əslən Qafqazdan olan general Xan Naxçıvanskiyə məlumat aldım. İkinci kavaləriya korpusu Dnestrdə müdafiə xətti qurulana kimi Prut və Dnestr çayları arasındakı geniş məsafədə düşməni döyüşlə saxlamalı idi.

Korpusa on ikinci kavaləriya diviziyası və altı Əlahiddə Qafqaz alayı da daxil idi. Bu alaylardan üçü döyüşdə göstərdiyi şücaətə görə "Dikaya diviziya" adını almışdı. Alaylarda Qafqaz xalqlarının nümayəndələri çoxluq təşkil edirdi. Könüllülərdən təşkil edilən bu hərbi hissələrdə müxtəlif yaşlı əsgərlər, hətta ata və oğul çiyin-çiyinə döyüşürdü. Zabitlərin bir hissəsi ruslardan, digəri isə Qafqaz müsəlmanlarından ibarət idi. Diviziyaya imperatorun qardaşı böyük knyaz Mixail Aleksandroviç komandanlıq edirdi.

General Xan Naxçıvanski on ikinci kavaləriya diviziyasının Qolitsiyanı necə tutmasını mənə başa saldı. Yaxşı hərbi birləşmədən imtina etsəm də, onun mənə tapşırdığı hərbi birləşmə əvvəlkindən heç də geri qalmırdı. Hərbi əməliyyatlara tam hazır idi. General Xan Naxçıvanski hərbi birləşməni yüksək qiymətləndirirdi".

1999-cu ildə Moskvada nəşr olunmuş "Kavaleristlər 1900-1920-ci illərdə müasirlərinin xatirələrində" (üçüncü buraxılış) kitabında da igid generalımız Hüseyn xan Naxçıvanskiyə Birinci Dünya müharibəsi illəri haqqında maraqlı epizodlar var. Ayrı-ayrı fəsillərdə eloğlumuzun şəxsiyyətinə, məharətlə apardığı döyüş qabiliyyətinə yüksək qiymət verilir. K. Adaridi soyadlı müəllif "Rus süvariləri müharibədən qabaq və müharibə vaxtı" fəslində yazır: "General Xan Naxçıvanski müharibədən qabaq ikinci süvari diviziyasının komandiri idi. Müharibə başlananda o, böyük süvari birləşməsinin komandanı təyin olundu.

Xan orduda olduğu xidmət illərində Dağıstan süvari alayına komandirlik edərək rus-yapon müharibəsində şərəfli döyüş yolu keçmişdir. Onun ali hərbi təhsili olmasa da rəhbərliyin əməllərini həmişə dəqiqliklə yerinə yetirən igid şəxsiyyət olmuşdur. Bilavasitə özünə tabe olan diviziya komandirlərinə sərbəstlik verdiyinə görə həmin komandirlər öz hərbi hissələri üçün yaxşı döyüş şəraiti yaradırdılar. O da məlumdur ki, general Xan Naxçıvanski vaxtilə özünün komandanlıq etdiyi süvari hissələrinə daha çox qayğı göstərirdi. İginci qvardiya Qafqaz süvari korpusundakı itkilər onu daha çox ağrıdırdı. Bu korpusun diviziyalarında döyüşən əsgər və zabitlər onun üçün çox doğma idi.

Ürəyi yumşaq olan general Xan Naxçıvanski bəzən məsuliyyətsiz adamların təsirinə də düşürdü. Onun tabeliyində olan ən yaxşı döyüşkən qvardiya alayları özlərinə xüsusi qayğı və münasibət tələb etdiklərindən general Xan Naxçıvanskiyə bu qvardiyalara komandanlıq etmək o qədər də asan deyildi".

General Xan Naxçıvanski öz gücünün müqabilində şəxsi mənafe güdmədən belə süvari birləşmələrinə məharətlə komandanlıq edirdi. O, birinci ordunun süvari diviziyalarının rəisləri arasında ən nümunəvi şəxsiyyət və ən görkəmli generallardan biri idi.

Məşhur polyak generalı Anders Qərb cəbhəsində süvari korpusunun komandanı Hüseyn xan Naxçıvanskiyə tabeliyində polyaklardan ibarət süvari diviziyasının komandiri idi.

Birinci dünya müharibəsi cəbhələrində göstərdiyi misilsiz qələbələrə və sərkərdəlik məharətinə görə, Hüseyn xan Naxçıvanski 1916-cı il yanvarın 23-də tam süvari qoşun generalı rütbəsi aldı. "Kaspi" qəzeti 1916-cı il aprelin 29-da iftixarla yazırdı: "Qafqaz Ordusunun Baş Komandanının sərəncamında olan qvardiya süvarisi general-adyutant, general-leytenant həmyerlimiz Hüseyn xan Naxçıvanskiyə tam süvari generalı rütbəsi verilib. Süvari korpusunun komandanı "Müqəddəs Georgi" ordenli general Hüseyn xan həm də "Ağ qartal" ordeni ilə (qılıncla birgə) təltif olunub".

Bir çox ali mükafatlara layiq görülən və zabitlərə məxsus "Müqəddəs Georgi" ordeninin iki dərəcəsi (3-cü və 4-cü) ilə təltif olunan görkəmli hərbi xadim Hüseyn xan Kəlbəli xan oğlu Naxçıvanski 1919-cu ildə Petroqradda bolşeviklər güllələdilər.

Bəzi rus hərbi tədqiqatçıların fikrincə, Hüseyn Xan həyat yoldaşı tərəfdən çar ailəsinə yaxın qohum olduğuna görə həmin ilin yanvar ayında bolşevik "Qırmızı terror"çuları tərəfindən Petroqradda güllələnib.

1918-ci ilin sonunda Leninə sui-qəsdlə əlaqədar ölkədə qırmızı terror elan olundu. Bolşevik ÇEKA-sı keçmiş çar generallarını, zadəganları və sovetlərə rəğbəti olmayan ziyalıları sorğu-sualsız güllələyirdilər Hüseyn xan Naxçıvanski də bu qarşıqlığın qurbanı oldu.

Generalın ailəsi haqqında əlimizdə az da olsa məlumat var.

Peterburq və Tiflis arxivlərində pərakəndə halda saxlanan sənədlərdən məlum olur ki, Hüseyn xan Naxçıvanskiyə həyat yoldaşı knyaginya Sofiya Nikolayevna Taube (1864-1941) olmuşdur. Sofiya Nikolayevna çar III Aleksandrın həyat yoldaşı Mariya Romanovanın qohumu idi. 1866-cı ildə rus çarına ərə gedən Mariya Daniya kralının qızı olub. Hətta böyük knyaz Qavril Romanov "Mərmər sarayda..." xatirələr kitabının bir yerində yazır ki, 1918-ci ildə çar ailəsinin üzvü kimi bolşeviklər tərəfindən təqib olunanda arabir gəzintiyə çıxardıq. General-adyutant Xan Naxçıvanski də həmişə bizimlə birgə olardı. Müharibə vaxtı mən onun komandan olduğu korpusda qulluq etmişdim.

General Hüseyn Xanın üç övladı vardı. Böyük oğlu Nikolay 1891-ci il yanvarın 25-də Peterburqda anadan olub. O da hərbi sənətini seçmiş, vaxtilə atasının oxuduğu zadəgan balalarına məxsus Paj korpusunu bitirmişdir. Az müddət çar qvardiyasında xidmətdə olan Nikolay Naxçıvanski 1912-ci il fevralın 20-də vəfat etmişdir. Generalın 1889-cu il dekabrın 29-da anadan olan kiçik övladı Georgi Naxçıvanski də Peterburqda Paj korpusunu bitirib qvardiyada zabit kimi xidmət etmişdir. Atasını Hüseyn Xan həlak olduqdan sonra xaricə mühacirətə getmiş, 1923-cü ilə qədər Parisdə yaşamış, sonralar Livana köçən Georgi orada da vəfat etmişdir.

1920-ci ildən sonra ömrünü Fransada mühacirətdə keçirən milyonçu Şəmsi Əsədullayevin nəvəsi görkəmli yazıçı Ümmülbanu 1991-ci ildə verdiyi müsahibələrinin birində general Hüseyn xan Naxçıvanskiyə nəvələrini və qızı Tatyanaı tanıdığını söyləmişdir. O demişdir ki, Mariya Naxçıvanskaya Livanda təhsil alıb. Hazırda Misirdə yaşayır. Generalın digər nəvəsi Corc Naxçıvanski Amerika Birləşmiş Ştatlarındadır. Hüseyn xanın yeganə qızı Tatyana isə 1972-ci ildə Parisdə rəhmətə getdi. O, 1894-cü ildə anadan olmuşdu. Tatyana 1917-ci

ildə atası Hüseyn Xanın dostu, tam süvari generalının oğlu qvardiya ataman alayının zabiti Dmitri Martınova ərə getmişdir. İnqilabdan sonra onlar Parisdə mühacirətdə yaşayırdılar.

P.S. Bəzi müəlliflər yazırlar ki, general Hüseyn xan Naxçıvanski imperiya dağılandıqdan sonra dönə-dönə vətəni Azərbaycana, Naxçıvana gəlmişdir. Hətta 1918-1920-ci illərdə guya Azərbaycanda Milli ordu quruculuğunda da iştirak etmişdir. Lakin aparılan tədqiqatlar göstərir ki, general Hüseyn xan sonuncu dəfə Bakıda 1902-ci ildə olmuşdur.

O, Bakıdan keçib Avropaya gedən İran şahı Müzəffərəddin Qacarı (1853-1907) bir qrup hərbiçi ilə qarşılamaşdır. Həmin heyətin şahla birgə çəkilmiş foto şəkli də saxlanılıb. Generalın ikinci bir foto şəkli də həmin vaxtda Bakıda çəkilib. General portret foto şəklinin sol küncündə öz dəsti-xətti ilə: "Doroqomu N.N.Baratovu na dobruyu pamyat" sözlərini yazıb. Foto şəklinin sağ küncündə isə oxuyuruq: "Xan Naxçıvanski, Bakı, 1902 q."

Həmin foto şəkilləri bu sətirlərin müəllifi 1999-cu ilin yazında Tiflis Mərkəzi Dövlət arxivindən tapıb gətirmişdir.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Milli Ordusundakı iştirakına gəldikdə isə general Hüseyn xanın həmin vaxtlarda Bakıda olmasını yazanlar səhv edirlər. Ona görə ki, həmin illərdə milli orduda eyni ad-familiyada xidmət edən polkovnik Hüseyn xan Naxçıvanski soyadlı ayrı bir şəxs olub. Onu 1930-cu il sentyabrın 29-da Naxçıvanda bolşeviklər güllələyiblər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi tam süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanskini isə 1919-cu ilin yanvar ayında "Qırmızı terrorçu"lar Petroqradda güllələmişdilər.

UZUN ÖMRÜN SƏHİFƏLƏRİ

*Qarayazı,
Kür qırağı Qarayazı,
Ömrə çox da bel bağlama
Bir də gördün qara yazı.*

El bayatısı.

Məni çox kefsiz və bir az da könülsüz qarşladı. Əvvəlcə başa düşə bilmədim, bu etinasızlıq mənim gəlişimə görədir, yoxsa qoca xəstəhaldır. Elə-belə, nəzakət xatirinə "keçin əyləşin" - dedi. Bu tənha yaşayan qocanın tərtəmiz geyimindən, ev şəraitindən hiss etmək olurdu ki, çox səliqəli adamdır.

Qoca əvvəl eynəyini çıxartdı, sonra da dizinin üstündəki kitabı qatlayıb kənara qoydu. İri şkafın enli siyirməsini çəkib dərindən nəfəs ala-ala, qara məxməri parçaya bükülmüş bağlamayı açdı. Balaca bir şkil tapıb işığa tərəf tutdu. İri ala gözlərini geniş açıb "budur - atam, - dedi, buyur, bax!" "Atam" - deyəndə səsi qırıldı. Bu qocanın bütün varlığını qəribə, təsvirolunmaz bir kövrəklik tətərdi. Udqunub üzünü yana döndərdi.

Mən şkli alıb baxdım. Bu, cavan, çox yaraşlıqlı bir zabitin on doqquzuncu əsrin sonlarında çəkilməmiş şkli idi.

- Faris baba, - dedim, - bəs sənədləri? Təkcə bu şkillə nə eləmək olar? Mümkünsə sənədləri də tapın, birgə baxaq, elə buradaca... Heç yere aparmayacağam.

O, könülsüz geri döndü, ağır addımlarla yenidən şkafa yaxınlaşdı. Xeyli əlləşdi. Bayaq oxuduğu kitabı o küncdən bu küncə qoyur, dəftəri açıb baxır, arasından heç nə tapa bilməyib əsəbləşdi...

Səbrim tükənmişdi, onun əhvalı mənə də təsir etmişdi. Nəhayət, şkafın tək gözündən götürdüyü qalın bir qovluğuna mənə verib tətək, kövrək səslə soruşdu:

- Cavan oğlan, sənə nəyinə lazımdı mənim atamın sənədləri?

- Faris baba, atanız xalqımızın hərbi topoqrafiya tarixində yeganə general olub. İstəyirəm qəzetdə, jurnalda onun barəsində bir yazı ilə çıxış edim, qoy bugünkü gənclik xalqımızın belə bir şöhrətli generalı olduğunu bilsin.

- Mənim atam çoxdan unudulub, - deyə incik halda əlini yellədi. Ani fasilədən sonra əlavə etdi: - Bəlkə, elə belə yaxşıdır. Musavat generalı kimin nəyinə lazımdır?.. - İndi başa düşdüm ki, qoca məni nəyə görə könülsüz qarşladı.

- Bir vaxt özüm çox çalışdım ki, üzə çıxsın, generallar arasında onun da adı çəkilsin. O da Azərbaycan üçün, xalqı üçün can qoyub, cəbhələrdə vuruşub, gecəsi-gündüzü topoqrafiya çəkilişlərində keçib. Hələ 1883-cü ildə Rus-iran komissiyasının tərkibində Xəzər dənizindən Əfqanıstana qədər olan sərhədlərin dəqiqləşdirilməsində iştirak edib. Belə bir ciddi işi vaxtından əvvəl yerinə yetirən atamın xidməti İran hökumətinin ən yüksək "Şire-Xorşid" ordeninə layiq görülüb. O, Krımın, Dağıstanın və bütün Qafqazın topoqrafik xəritəsini tərtib

edib. 1892-ci ildə Türkiyəyə ezam olunan atam Qars vilayətinin rus-türk sərhədlərində topoqrafiya işlərinə rəhbərlik edib. Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Xoy, Urmiya və başqa şəhərlərinin də topoqrafik çəkilişinə atam rəhbərlik edib. Hər gələn bir sənədini, şəklini istədi, elə o gedən oldu. - Kövrək-kövrək, - mən də ki, belə, gördüyün kimi, qocaldım, əldən düşdüm. Sənəd, şəkil aparalarının da ünvanını, telefonunu itirdim. O, insafsızlar da nə atam haqqında yazdılar, nə də şəklini qaytardılar.

- Mən burda baxacam, heç nəyi heç yerə aparın deyiləm. Qeydlərimi də burada eləyəcəm...

- Yaxşı, onda aç qovluğu, söhbət eləyək. Əvvəla, de görüm atamın sorağını sənə kim verib? - zəndlə üzümə baxıb soruşdu.

- Bir marşalın "Mənim xatirələrim" adlı yeni kitabı çıxıb. Orda atanız, polkovnik İbrahim ağa Vəkilovun Sərdarabad, Baş Abaran əməliyyatındakı fəaliyyətindən geniş məlumat verir. Qərargah rəisi polkovnik İbrahim ağa Vəkilovun hərbi döyüşlərdə məharətini marşal bütün ordu heyətinə nümunə göstərir, - dedim.

Üz-gözündən gördüm ki, bu fakt onu hədsiz dərəcədə sevindirdi. Məndən qabaq əl uzadıb qovluğu özü açdı.

1978-ci ilin yazında Fəris bəy İbrahim ağa oğlu Vəkilovla tanışlığım belə oldu. Həmin il atası haqqında "Azərbaycan" jurnalında çıxış etdikdən sonra yenidən onun görüşünə getdim.

Fəris bəy jurnalı aldı, yazını o üz-bu üzə vərəqlədi. Divanda yanaşı əyləşdik.

- Oxu, - dedi, - görüm nə yazmışsan?

Yarıya çatmamış sərlövhəsini bir də soruşdu.

- "Qərribə tale", - dedim və dönüb ona baxdım. Onun ağıllı, iri gözlərində yaş damcılarını görüb dayandım.

- Daha oxuma, özüm oxuyacam, - deyib buz kimi əlilə biləyimdən yapışdı, - atamı yad etdiyiniz üçün hamınıza minnətdaram...

Yol boyu tənha qocanı düşünürdüm. "Mənim bu uzun ömrümün qararı ağrıdan çox olub". Bu sözlər onun dilindən elə belə çıxmamışdı. Sonralar onun həyat tarixçəsi ilə yaxından tanış olanda heyrətə gəldim ki, bütün bu əziyyətlərə necə dözüb? Qərribə burasıdır ki, həmişə başı qovğalarda olan, çox əziyyətlər çəkən bu insanın yaddaşı zərrəcə zifləməmişdi.

Fəris bəy nə az, nə çox, ömrünün on səkkiz ilini doğma Azərbaycandan uzaqda, əzab-əziyyətlə Sibir və Karaqanda sürgünündə keçirmişdi. Neçə inqilabın, neçə müharibənin sınaqlarından sayıq çıxmışdı. Çünki amalı düz, əqidəsi pak olmuşdu. Harda, hansı şəraitdə olmasına baxmayaraq, qəlbində bir çırağın işığı yanmışdı. O çırağın da adı Azərbaycan idi. Lakin bir acı ilin sərt küləyi onun üzünü elə qarsıtmışdı ki, qapısını elə bərk çırpılmışdı ki, o, hələ də özünə gələ bilmirdi. Birinci Dünya müharibəsi başlananda Texnologiya İnstitutunun beşinci kurs tələbəsi Fəris bəy Vəkilov Petroqradda Putilov zavodundakı top emalatxanasının müdafiəsinə səfərbər olunur. Gənc mühəndisin bu zavoddakı yaxşı fəaliyyəti onu pillə-pillə ucaldır.

1916-cı ildə yaxşı xasiyyətnamə ilə Petroqraddakı məşhur "Feniks" zavodunda baş mühəndis təyin olunur. Bir il sonra oktyabr tufanları zamanı bu

səhmdar idarə öz fəaliyyətini dayandırır. Faris bəy Tiflisə - ailəsinin yanına qayıdır. O, bolşevik Əliheydər Qarayevlə birgə ictimai-siyasi işlə məşğul olur. Onlar Peterburqda fəaliyyət göstərən "Azərbaycan Həmyerliləri Cəmiyyəti"ndə tanış olmuşdular.

1918-1920-ci illərdə Faris bəy Azərbaycan Respublikasının Gürcüstan hökuməti yanında səlahiyyətli nümayəndəsi kimi mühüm vəzifədə çalışır.

Azərbaycanda aprel işğalından sonra təqib olunan ziyalılardan biri kimi Fransaya mühacirətə gedir. Parisdəki "Reno" zavodunda konstruktor işləyir.

Beş il Paris şəhərində işləyən Faris bəy Vəkilov mühacirətdə olan həmyerlimiz general-mayor Məmmədsadiq bəy Ağabəyzadə ilə görüşür, texniki biliyini artırır. Lakin Vətən həsrəti, ata məhəbbəti onu Azərbaycana qayıtmağa məcbur edir.

"Parisdə müvəqqəti qaldığıma əmin idim, tez-tez Azərbaycanda qalmış atamla əlaqə saxlayırdım. 1925-ci ildə atam yazırdı ki, mən Peterburqdan şəxsən tanıyan Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Əliheydər Qarayev təklif edir ki, Vətənə qayıdım və hadisələr zamanı dağılmış təsərrüfatların bərpa edilməsində iştirak edim. Mən bu təklifdən çox məmnun oldum.

Sovet konsulluğundan lazım olan sənədləri aldım və 1926-cı ilin fevral ayında öz həyat yoldaşım ilə birlikdə Bakıya qayıtdım.

Əliheydər Qarayev mənə səmimi qarşıladı. Mənzil almağa kömək etdi və leytenant Şmidt adına zavoda iş göndərdi".

...Axşam qonşusu mənə zəng edib dedi ki, Faris baba sabah sizi görmək istəyir. Mümkünsə ona baş çəkin.

İşdən bir az tez çıxıb onun yanına gəldim. Biz neçə ilin dostu, hətta deyərdim, qohum kimi görüşdük.

- İndi mənim sənə işim düşüb, - dedi. - Xəbərin varmı, atamın dayısı oğlu İbrahim ağa Usubov da general olub. Ondan da yazmaq lazımdır.

Həmin günü mənə çoxlu şəkil, sənəd göstərdi. Səxavət əli açılan Faris babanın mənə hədiyyə verdiyi şəkilin biri 1901-ci ildə Qarsda çəkilib. Burda atası İbrahim ağa Vəkilov topoqrafiya çəkilişi zamanı təsvir olunub. Hər iki şəkil orijinalı indi də məndədir. Anası Yelena Yefimovna Vəkilovanın 1909-cu il martın 2-də böyük rus yazıçısı Lev Tolstoya öz övladlarının islam dinini qəbul etmələrinin mümkünlüyü barədə yazdığı məktubdan söhbət açdı.

Faris baba bu məktubun fotosuratını və öz əlilə rus dilində yazdığı xatirələrini avtoqrafla mənə verdi.

- Oğul, - dedi, - mənim ömrüm qurtarır, səninki isə başlayır, qoy bunlar səndə qalsın. Amma mən tənha qocaya tez-tez baş çək, sənə lazım olan çoxlu materiallar verərəm...

GENERAL-MAYOR İBRAHİM AĞA USUBOV (1875-1920)

Qatar səhər saat doqquzda Gəncəyə çatdı. Bayraqlar, xalı-xalça... Hər yer camaatla dolu idi. Hərbiyə naziri Səməd bəy Mehmandarov və müavini general Əliəğa Şıxlinski, Gəncə qubernatorunun müavini Hüseynqulu xan Xoyski və başqalarına "xoş gəldiniz" rəsmi əda edildi.

Rəsmi keçid başlandı. Rəsmi keçidi hərbi nazir müavini general Əliəğa Şıxlinski və ərkani hərbi rəisi general Həbib bəy Səlimov idarə edirdilər. General İbrahim ağa Usubov komanda verirdi. O, gözəl at üstündə oturub əlində üryan qılınc nərəli bir səda ilə komanda verirdi.

1919-cu il martın 23-də Novruz bayramı münasibəti ilə keçirilən parad-nümayişdən.

Bu dəfə söhbətimizin əsas mövzusu Fəris babanın əmisi İbrahim ağa Usubov oldu. General-mayor İbrahim ağa Usubov 1875-ci il martın altısında Qazax qəzasının Qıraq Salahlı kəndində dünyaya gəlib. Sənədlərdən öyrənirəm ki, generalın atası Musa ağa da rus ordusunun zabiti olub. XIX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılardan təşkil olunmuş Müsəlman süvari alayında Musa ağa və əmisi Süleyman ağa Usubovlar Qazax süvari dəstəsində mərdliklə vuruşmuşlar. Sonralar Polşa müharibəsində və dağlılara qarşı döyüşlərdə nümunəvi xidmətinə görə Musa ağa Molla Yusif oğlu poruçik rütbəsinə qədər yüksəlib.

Musa ağa praporşik rütbəsini 1839-cu il iyulun 2-də alıb. 1845-ci il noyabrın 28-dən general-adyutant knyaz Vorontsovun komandan olduğu Əlahiddə Qafqaz korpusu yanında Müsəlman ayında rəis köməkçisi olmuşdur. Həmin ili dağlılara qarşı döyüşlərdə Darqo kəndi və Gerzel yaşayış məntəqəsi uğrunda gedən döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlığa və şücaətə görə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Musa ağaya 1848-ci il iyulun 9-da podporuçik, 1854-cü il dekabrın 4-də isə qüsursuz xidmətinə görə poruçik rütbəsi verilmişdir. 1891-ci il iyulun 22-də istefaya çıxan poruçik Musa ağa Usubova dövlət gümüş pulla ildə 97 manat 50 qəpik pensiya kəsmişdir. Həmin ili avqustun 1-də vəfat etdiyinə görə o zabit heyəti siyahısından çıxarılmışdır.

Fəris baba sənədlərindən birini açır, titrək barmağını üstündə gəzdirə-gəzdirə:

- Fikir ver, əmim də Əliəğa Şıxlinski və atam kimi Tiflisdəki kadet korpusunu bitirib, özü də əla qiymətlərlə, - deyir, - 1892-ci ildə İkinci Konstantinovsk hərbi məktəbini bitirir. Bir il sonra unter-zabit rütbəsi alır. 1902-ci ildə ştabs-kapitan rütbəsində əsrimizin əvvəllərində başlayan Rus-yapon müharibəsində iştirak edir. Port-Artur döyüşlərində mərdliklə vuruşan əmim "Müqəddəs Vladimir" ordeninin dördüncü dərəcəsiylə və "Müqəddəs Stanislav" ordenin üçüncü dərəcəsilə (qılınc və bantla birgə) təltif olunur.

1914-cü ilin payızından podpolkovnik rütbəsi alır.

Həmyerliləri, artilleriya generalı Əliağa Şıxlinski və Səməd bəy Mehmandarovla çiyin-çiyinə vuruşan podpolkovnik İbrahim ağa Usubov Birinci Dünya müharibəsində az şücaət göstərmir. Müharibədən sonra Xarkov şəhərində yerləşən 122-ci Tambov süvari alayında hərbi xidmətə başlayır. 1910-cu ildə İbrahim ağa Usubov Tiflisdə yaşayan qohumu, Zaqafqaziya müftisi Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadənin kiçik qızı Gövhər xanımla ailə həyatı qurur.

Müsaibimdən soruşdum:

- Generalın oğlu, qızı qalır mı?

- Bu saat hamısını deyəcəyəm, - Fəris baba yenidən əl-ayağa düşür. Köhnə cib dəftərçələrindən birini götürüb, o birini qoyur, - İki adamla görüş, söhbət elə. ƏMİM qızı Nigar xanım Usubova və generalın qardaşı qızı Gövhər xanım Usubova ilə.

Elə həmin günü Mirzə Şəfi küçəsinin altı nömrəli mənzilində yaşayan Gövhər xanıma baş çəkdim. General-mayor əmisinin adını eşidən kimi səksən yaşlı qadının da gözlərində, sifətində qəribə bir işıq yandı. Sonra o işıq qəfildən çəkildi və yerində təəccüb qaldı:

"Nə əcəb? Haradan yada düşüb".

Gövhər ana əlini dizlərinə vurub yana-yana dedi:

- Fələyin gözü tökülsün, bircə əmin oğlu vardı, o da 1940-cı ildə qəflətən vəfat etdi. Yeganə kişi nişanəsi idi əmin ocağının. Atam İsmayılı zorla xatırlayıram, 1910-cu ildə vəfat etdikdən sonra əmim İbrahimin himayəsinə keçdim. O, Xarkovda hərbi qulluqda olsa da doğma kəndi Salahlını unutmurdu. 1914-cü ildə məni Bakıya gətirib Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Qız məktəbinə qəbul etdirdi. 1917-ci ilədək bu məktəbdə oxudum. ƏMİM bir il sonra Azərbaycan Demokratik Hökumətinin dəvətilə Xarkovdan Bakıya köçdü.

Adətən hərbi zəhmə ağır, deyirlər. Əlbətdə, işdə, qulluqda necə olmağın deyə bilmərəm, amma evdə, ailədə əmim xoşxasiyyət, həssas qəlbli insan idi. Təhsil və tərbiyyə məsələsinə ciddi fikir verərdi. "Gövhər, deyərdi, - səni atanın arzusu ilə müəllimliyə qoymuşam. Sənin qarşında mədəni insan yetişdirmək kimi nəcib bir vəzifə durur. Gərək elə şagird yetişdirəsən ki, onunla həmişə iftixar edə biləsən". Yadımdadı, general Əliağa Şıxlinski tez-tez bizə gələrdi, hər iki bacanaq Port-Artur döyüşlərindən, Birinci Dünya müharibəsindəki fəaliyyətlərindən söhbət açardılar.

İbrahim ağa Usubov görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanovla, Əliheydər Qarayevlə, Mixail Frunze və başqaları ilə yaxın idi, 1915-ci il avqustun birində döyüş meydanlarında göstərdiyi şücaətə görə ona polkovnik rütbəsi verilmişdi.

Bu müharibədə onun göstərdiyi şücaət haqqında "Kaspi" qəzetinin 26 fevral 1916-cı il sayında Ceyhun Hacıbəyli yazır: "Yüz iyirmi ikinci Tambov süvari alayının zabiti, üçüncü dərəcəli "Müqəlləs Vladimir" (1916-cı ildə), ikinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordenli, kavalər İbrahim ağa Usubov bu alaya təyin olunandan sonra polkovnik rütbəsi almışdır. 1914-cü il oktyabrın on dördündə Mizines kəndi ətrafındakı yüksəkliyə hücum zamanı İbrahim ağa batalyona komandirlik edərkən düşməni iki cərgə səngərdən vurub çıxarmış və üç gün bu yüksəkliyi avstriyalıların əks hücumlarından qoruyub saxlamışdır".

Polkovnik İbrahim ağa Usubov artilleriyası ilə öz alayına himayədarlıq etmiş və Peremişl qalasından düşməni vurub çıxartmışdır. Bu döyüşlərdə göstərdiyi igidliyə görə 1915-ci il aprelin 19-da "Müqəddəs Georgi" ordeninin dördüncü dərəcəsi ilə təltif olunmuşdur.

1917-ci il iyulun birində 133-cü süvari diviziyasında briqada komandiri təyin olunan İbrahim ağa Usubova general-mayor rütbəsi verilmişdir.

1918-ci ilin may ayında İbrahim ağa Usubovu milli Azərbaycan ordusunda işləmək üçün dəvət etdilər. O, Əliağa Şıxlinski, Səməd bəy Mehmandarov, Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı, Cavad bəy Şıxlinski və başqa hərbiçilərlə birgə Azərbaycan Demokratik Hökumətinin Milli Ordusunun təşkilinə başladı. On səkkizinci ilin aprelində Gəncədə praporşik məktəbi açdılar. Burada azərbaycanlı gənclər təhsil alırdılar. Bir il sonra həmin məktəb Bakıya köçürüldü və Azərbaycan Hərbiyyə məktəbi adlandırıldı. 1919-cu il yanvarın 9-da milli hökumət xalqına siddə-ürəklə xidmət etdiyinə görə hərbiyyə naziri yanında İbrahim ağa Usubovu tapşırıq generalı vəzifəsinə təyin etdi.

Milli hökumət İbrahim ağanı on doqquzuncu ildə Azərbaycan ordusu üçün hərbi ləvazimat və hərbi geyim alıb gətirmək məqsədilə İtaliyaya ezam etmişdi. İbrahim ağa Usubovun xarici ölkəyə ezam olunması təsadüfi deyildi. O, fransız, ingilis, alman və polyak dillərini mükəmməl bilirdi. Respublika Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanan bir sənəd Musavat dövlətinin İtaliyadakı nümayəndəsinin Musavat ordusuna geyim və təchizat əşyaları almaq üçün hərbi nazirliklə danışıqları barəsində teleqram bunu təsdiq edir.

2 dekabr 1919-cu il

Özünün sərəncamında olmadığından İtaliyanın hərbi nazirliyi paltar və silah verə bilmir. O avtomobillər, aeroplanlar, projektorlar, dizliklər, mələfələr və adyallar verir. Geyim əşyaları göndərilməsi Gellə tapşırılıb. İlk partiya dekabrın axırlarında Batuma gələcək. Keyfiyyətli köhnə paltar tapmaq mümkün deyil. Əgər qiyməti əl versə, bu əşyaların əvəzinə parça almaq barəsində fikirləşərəm. Parçanın bizdəki qiymətini bildirməyinizi xahiş edirəm.

General İbrahim ağa Usubov.

- ƏMİM çox zarafatçı idi, - deyən Gövhər xanım söhbətini davam etdirir. - bir dəfə süfrə başında olan bir əhvalat yadıma düşdü. İbrahim ƏMİM köksünü ötürüb:

- Of, - dedi, - balalarım, kaş hər şeydə: ağılda, kamalda, şöhrətdə özümə oxşasınlar. Amma bircə şeydə mənə yox, dayılarına oxşasalar yaxşıdı.

Həyat yoldaşı - bibim tez üstünə düşdü.

- De görüm, o nədi elə?

ƏMİM bığaltı gülümsünüb:

- Boyumu deyirəm, - dedi, - bircə boy-buxundan kəm-kəsrim var.

ƏMİM orta boylu idi. Ona işarə vururdu.

Əlağa Şıxlinski də buna zarafatla cavab verdi.

- Eybi yoxdu, - dedi, - İbrahim, qəm eləmə, o da igidə bir yaraşıqdır.

- Gövhər xanım, general əminizin son taleyi necə olub.

- İyirminci ilin aprelində XI ordu gəldi. Əliağa Şıxlinski, İbrahim ağa Vəkilov, Səməd bəy Mehmandarov, Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı Firidun bəy Vəzirov, əmim və bütün azərbaycanlı hərbcilərə, generallara ilk günlər toxunmadılar. Xüsusi əmr verdilər ki, poqonlarınızı çıxarın, indi Qızıl Orduda xidmət edəcəksiniz. Onlar da dinib-danışmadılar. Dedilər, tək xalqa toxunmasınlar, biz də xalqa xidmət edərək. Səhv etməməyə, hətta, onlara əmək haqqı da təyin etmişdilər. Əmimə vəsiqə də vermişdilər ki, o, diviziya komandiri kimi xidmət edir. Yadımdadır, iyul ayının ilk günləri idi. Evimizdə Qazaxdan gələn qonaq da vardı. Əliağa əmim, İbrahim dayım da (general İbrahim ağa Vəkilov - Ş.N) bizə gəlmişdi. Hamı kəndi, qohumları, uşaqlıq dostlarını soruşur, deyib-gülürdülər. O vaxt bütün hərbcilər indiki İstiqlal küçəsindəki beş nörlü evdə yaşayırdılar. Gecə on ikiyə işləyəndə hər kəs öz evinə getdi. Yenicə yatmağa hazırlaşırıdım ki, küçədə bir yük maşını dayandı. Maşından tökülən qırmızı əsgərlər qaça-qaça bloklara doldular. Tüfənglərin qundağı ilə qapıları döyüb içəri soxuldular. Əsgərlər içəri girən kimi əmimi əhatəyə aldılar. Mən əmimə tərəf atılıb zorla əlindən yapışib ağladım. Əsgərlər ev əşyalarını siyahıya aldılar. Əmimin orden-medallarını və özünü də apardılar. O gecə azərbaycanlı generalları - Əliağa Şıxlinski, Səməd bəy Mehmandarovu, Murad Gəray bəy Tlexası, Firidun bəy Vəzirovu, general-qubernator Nərimanbəyovu, polkovnik Rüstəm ağa Şıxlinski, kapitan Bahadır bəy Vəkilovu, əmim İbrahim ağa Usubovu - hamısını yük maşınına doldurub apardılar. Dallarınca çox gedib-gəldik, bir xəbər öyrənə bilmədik. Onları həbs etdirən İlya adlı hərbcisi idi. O, yarı erməni, yarı yəhudi idi. Əmimi, on iki azərbaycanlı generalı və zabiti 1920-ci il iyunun on altısında gecə ilə Nargin adasına aparıb orada güllələyiblər. Çox get-gəldən sonra əmim arvadı Gövhər bibimə əl boyda kağız verdilər ki, onları səhvən güllələyiblər. Şura hökuməti ailənizdən üzr istəyir.

Əliağa Şıxlinski və Səməd bəy Mehmandarov isə ayrı kamerada olublar. Xoşbəxtlikdən onların Nəriman Nərimanova göndərdikləri məktub çatıb və onlar xilas olublar. Orduya soxulan terrorçu-daşnaqlardan ehtiyat edən Nərimanov ona görə də 1920-ci il avqustun 1-də Ə. Şıxlinski və S. Mehmandarovu Moskvaya göndərdi.

General İbrahim ağa Usubovdan çox az nişanə qalıb. Bir neçə şəkil, bir də qızı - Azərbaycan Dövlət konservatoriyasının müəllimi, əməkdar incəsənət xadimi, professor Nigar xanım Usubova... Mübarizələrdə keçən ömrün anları indi saralıb-soldurduğunu çox az şəkil və sənədlərlə yaşayır. General-mayor İbrahim ağa Usubovun qızı Nigar xanım atasından fəxrlə söhbət açır:

- Əliağa əmim deyirdi ki, atan İbrahimin hərbcisi istedadı Birinci Dünya müharibəsi dövründə özünü parlaq şəkildə göstərdi. Döyüş zamanı çevikliyi, piyada qoşunlardan məharətlə istifadə etməsi, xüsusilə əsgərlərlə səmimi rəftarı İbrahimi rus ordusunda mahir bir sərkərdə kimi tanıtdı. Əliağa əmim bir də danışdı ki, M.V. Frunze atanı yaxşı bir insan kimi tanıyırdı. Birinci Dünya müharibəsindəki fəaliyyətini, hərbi sənətkarlığını çox yüksək qiymətləndirirdi.

Mən Xarkovda anadan olmuşam. Uşaq olsam da, bəzi əhvalatları yaxşı xatırlayıram. Yadımdadır, nə münasibətlə evimizdə qonaqlıq vardı, məclisdə yüksək rütbəli zabitlərlə yanaşı sıradan əsgərlər də iştirak edirdi. Əsgərlərdən biri atam haqqında dedi: - baxmayaraq ki, o, rus deyil, azərbaycanlıdır, ancaq bizim üçün doğma atadan da yaxındır.

Atam həqiqətən də əsgərlərlə zabit arasında sərt sədd çəkməyən adam idi. Əsgərin bütün hüquqlarını əlindən alan zabitlərlə o, heç vaxt razılaşmazdı. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə onu əsgərlər ata kimi sevir, hörmət edirdilər.

... Fəris baba ilə görüşlərimin birində gördüm ki, o, lüğətlə bir Azərbaycan yazıçısının romanını oxuyur.

- Fəris baba, - dedim, - indən belə dil öyrənmək gec deyilmi?

- Öyrənirəm ki, İbrahim əmim kimi dünənə sabah deməyim.

- O nə deməkdir?

- Bu saat danışacam, - deyib qoca iri gözlərilə gülümsündü.

- Xatirimdədir, 1914-cü ilin yazında atam məni də götürüb kəndimiz Salahlıya gətirmişdi. Hələ müharibə başlamamışdı. Atam doğma kəndinə getməyi, qohumlara baş çəkməyi çox sevirdi. Ali rütbədə, yüksək bir yerdə işləməyinə baxmayaraq, ildə bir neçə dəfə kəndə gedərdi. "Bu kənd - deyirdi, - oğul, harda olsam mənimlədi, adam nə qədər böyük şəhərlərdə, uzaq ellərdə olsa da doğmasını, anadan süd əmduyi yeri unuda bilmir. Buna haqqı da yoxdur".

Atam eşidir ki, İbrahim ağa Usubov da ailəsi ilə kəndə gəlib. Abdulla əmimlə onun görüşünə gedirlər. Abdulla əmim İbrahim əmimdən soruşur ki, nə vaxt gəlmisən?

İbrahim əmim cavab verir ki, "Sabah".

Atam təəccüb edir ki, bu nə danışığıdır. Abdulla əmim işin nə yerdə olduğunu başa düşür. Gül-gül deyir:

- İbrahim, əgər sabah gəlmisənsə, yəqin ki, dünən də qayıdıb gedəcəksən. - Qoca əhvalatı danışib kədərlə gülümsündü. - İbrahim əmim - dedi, - uzun müddət Rusiyada qulluq etdiyindən Azərbaycan dilini bir az yadırgamışdı. Məni də tale ölkədən-ölkəyə, şəhərdən-şəhərə atıb. Fransız, ingilis və bir neçə dildə sərbəst danışib yaza bilirəm. Amma hiss edirəm ki, o qədər yadlarla oturub-durmuşam ki, doğmamı unutmaq ərəfəsindəyəm.

Fəris baba çoxillik ömründə bitib-tükənməyən hadisələrin, əhvalatların şahidi olmuşdu. Heyf ki, bu səmimi, mehriban qoca ilə görüşüm onun həyatının son günlərinə təsadüf etdi. O, bizim işıqlı dünyamızdan ömrünün doxsan dördüncü ilində köçdü.

Minillik ədəbiyyata, mədəniyyətə malik xalqımızın minillik də qəhrəmanlıq tarixi var. İgid Cavanşirin, əyilməz Babəkin, köhlən at belində yadellilərə qarşı vuruşan Koroğlunun, Nəbinin, Qaçaq Kərəmin adı həm öz xalqımızın, həm də bütün bəşər tarixinin səhifələrində yaşayır. Onların hər biri öz doğma torpağını, öz yurdunu, öz xalqının əsrlərdən bəri yaratdığı mədəniyyəti qəsbkarlardan mərdliklə müdafiə ediblər.

Hər əsr tarixə öz qəhrəmanlarını verib, hər igid özünün şücaəti ilə gələcək nəsələ örnək olub. Zaman keçib, illər ötsə də, onlar yenə unudulmur, tarixin əbədi yaddaşında, sənədlərdə həmişəyaşar qalırlar.

İnanırıq ki, hərbi qüdrət tariximizin səhifələrində general-mayor İbrahim ağa Usubov da beləcə yaşayacaqdır.

ŞAHZADƏ - GENERAL ƏMİR KAZIM MİRZƏ QACAR (1853-1920)

Şahzadə Bəhmən Mirzənin otuz bir oğlunun on səkkizindən çoxu hərbi qulluqda olmuşdur. Bəs Sovet hakimiyyəti illərinə qədər sağ qalan bu oğlanların sonrakı taleyi necə olub?

Onların on beş nəfərinin Azərbaycan Demokratik Respublikasının ordusunda xidmət etməsi barədə arxiv sənədlərində az-çox məlumat var: 1918-ci ildə polkovnik Xosrov Mirzə Qacar Birinci Azərbaycan süvari alayının komandiri olmuşdur. Polkovnik Seyfulla Mirzə Qacar isə Baş Qərargahda intendant şöbəsinin rəisi idi. General Əmir Kazım Mirzə Qacarın hərbi nazir Səmədbəy Mehmandarovun adına yazdığı raport Respublika Yeni Tarix Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanılır. General Əmir Kazım Mirzə Qacarın 1918-ci il dekabrın 1-də vətənpərvər ruhda yazdığı raportda onun ömür

yolunun indiyədək açılmayan səhifələri də var:

"Əlahəzrət yoldaş hərbi nazirə

Hörmətli cənab Səməd bəy, təəssüflər olsun ki, Bakıya gəlib Siz Əlahəzrətlərinə xahişimi çatdıra bilmədim. Bunun da səbəbi Hərb Nazirliyinin Gəncəyə köçürülməsi oldu.

Sizinlə görüşə bilmədiyimə çox təəssüf etdim. Bakıya gəlib Sizi tapa bilmədim. Çünki Siz xidməti işlərinizlə əlaqədar şəhərdən müvəqqəti getmişdiniz. Oğlumun və qızımın xəstəliyi haqqında evdən teleqram almışam. Tiflis şəhərinə qayıdıram. İcazənizlə Sizə yazılı surətdə müraciət edirəm və bundan əlavə raport da yazmışam.

Mən otuz dörd il hərbi xidmətdə olmuşam. Və iki hərbi kompaniyada iştirak etmişəm: 1877-78-ci illərdə rus-türk müharibəsində və rus-yapon müharibəsində. Öz xahişimlə cəbhəyə göndərilmişəm və döyüşlərdə podpolkovnik rütbəsində iştirak etmişəm. Bir neçə döyüş təltifatı alandan sonra polkovnik rütbəsinə layiq görülmüşəm.

Xidmət etdiyim müddətdə qoşun hissələrinin iki tədris kursunu bitirmişəm: Qafqaz süvari tədris rotasının və ikinci süvari zabit məktəbinin kurslarını. Hər iki kursu da birincilər sırasında, mükafatla.

Az müddət istifadə olsam da, hərbi ruhda tərbiyə almış, həmişə də hərbi işlə maraqlanmış və hərbi ədəbiyyatı izləmişəm. Məhz buna görə də hərbi qulluğun müasir tələblərinə uyğun olaraq xidmət borclarını icra etmək bacarığına və lazımı qədər fiziki qüvvəyə malik olduğumu hiss edirəm.

Qərargahın Azərbaycan korpusuna təqdim etdiyim xidmət dəftərçəmdə keçdiyim hərbi xidmət haqqında tam məlumat almaq olar.

Zati-aliləri, Vətənin keçdiyi bu ağır vaxtda öz xalqıma xeyir vermək məqsədilə bu, həm də mənim ailəmin zəifləmiş iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olardı.

Xahiş edirəm, Azərbaycanın hər hansı hərbi idarəsində mənə general vəzifəsindən birini /nəzarət generalı və ya məiyyət generalı/ və yaxud Sizin məsləhət gördüyünüz vəzifəni həvalə edəsiniz.

Sizin mənim haqqımda xeyirxah qərarınızı gözləyən bəndəniz **GENERAL-MAYOR ŞAHZADƏ ƏMİR KAZIM MİRZƏ QACAR**".

Respublika Dövlət Arxivində saxlanan bir sənəddə deyilir ki, Gəncə üsyanında türk zabidləri və denikinçilər iştirak edirdilər. Üsyançıların artilleriya hissəsinə denikinçi polkovnik Nikolayev komandirlik edirdi. Üsyançıların başçılarından biri də keçmiş musavat ordusunun zabiti Məhəmməd Mirzə Qacar idi.

Bundan sonra Qacarlar nəslinin faciəsi başlanmışdır. Şahzadə Bəhmən Mirzənin oğlu - general-mayor Əmir Kazım Mirzəni Gəncədə bolşevik çəkistləri doğrayırlar. Nəvəsi, podpolkovnik Sədrəddin Mirzəni isə 1920-ci ilin iyununda iyirmi üç nəfər musavat zabiti ilə birlikdə günahsız həbs edib Arxangelsk adasına sürgün edirlər. General-mayor Əmənulla xan Mirzə İrana köçüb Tehranda yaşayır. Onların Tiflis və Şuşadakı mülkləri müsadirə olunur.

Azərbaycan hərbi tarixinə, maarif və mədəniyyətinə görkəmli simalar bəxş etmiş bu ziyalı nəslin bir nümayəndəsi ilə görüşə bildim. Respublika EA-nın müxbir üzvü Çingiz Qacarda babalarından qalma nadir əlyazmalar, qiymətli fotoşəkillər və müxtəlif yadigarlar saxlanılır. Onlardan biri general-mayor Əmir Kazım Mirzə Qacara məxsusdur. Əmir Kazım Mirzə iyirmi beş il orduda qüsursuz xidmət etdiyinə görə üstündə tuncdan tökülmüş atlı fiquru olan stolüstü saatla mükafatlandırılıb. Saatın üstündə "Əmir Kazım Mirzəyə əla xidmətinə görə" sözləri yazılıb. 44-cü Nijeqorod alayının marşını çalan saat indi də işləyir. Bu qiymətli hədiyyə general Əmir Kazım Mirzəyə 1898-ci il dekabrın 16-da verilib.

General Əmir Kazım Mirzə 1853-cü ildə Şuşada anadan olub. İlk təhsilini Tiflis klassik gimnaziyasında alıb, iyirmi yaşında isə Peterburqdakı Nikolayev süvari məktəbini bitirib. 1871-ci ildə kornet-zabiti Əmir Kazım hərbi xidmət üçün Qafqaz Əlahiddə ordusunun 44-cü Nijeqorod alayına göndərilib. İyirmi beş il bu alayda qüsursuz xidmət edən Əmir Kazım imperiyanın yüksək orden və medalları ilə təltif olunub.

1877-78-ci illərdə rus-türk müharibəsində onun xidməti dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" və üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordenləri ilə mükafatlandırılmışdır. Ən yaxşı süvari zabidləri sırasında mayor Əmir Kazım Mirzə 1881-ci ildə imperator üçüncü Aleksandrın tacqoyma mərasimində iştirak etmişdir. Süvari polkovniki Əmir Kazım Mirzə 1895-ci ildə eskadron komandiri təyin olunur. Həmin ili o, Buxara əmirliyinin üçüncü dərəcəli "Parlayan ulduz" ordeni ilə mükafatlandırılır.

On doqquzuncu əsrin yetmişinci illərindən hərbi xidmətdə sürətlə irəliləyən igid zabit Əmir Kazım Mirzəni hökumət səxavətlə təltif etmişdir. O, 1879-cu ildə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna", ikinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" /qılıncla birgə/, 1881-ci ildə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna", altı il sonra üçüncü və dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir", 1890-cı ildə isə İranın dördüncü dərəcəli məşhur "Şirə-Xorşid" ordenləri ilə mükafatlandırılmışdır.

1904-1905-ci illərdə Port-Artur döyüşlərində Amur-kazak süvari polkunun komandiri kimi vuruşmuşdur. Bu müharibədə ona döyüş şücaətlərinə görə polkovnik rütbəsi verilir, bir neçə orden, medalla və 1905-ci ildə üstü yazılı qızıl silahla təltif olunur. ***Ötən əsrin ikinci ilində diviziya komandirinin birinci müavini kimi yüksək vəzifəyə təyin edilən polkovnik Əmir Kazım Mirzə 1910-cu ildə general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdür.***

General şahzadə Əmir Kazım Mirzə təkcə hərbi deyildi. O, xalqımızın maariflənməsində də yaxından iştirak etmiş, Tiflisdə və ayrı-ayrı qəzalarda ibtidai məktəblərin açılmasına maddi cəhətdən kömək göstərmiş və kasıb balalarını öz xərcinə oxutdurmuşdur. General-mayor Əmir Kazım xan Qacar 1910-cu ildən Qafqaz Müsəlmanları Xeyriyyə cəmiyyətinin fəxri üzvü seçilmişdir. Onun ən böyük xidmətlərindən biri 1912-ci ildə Tiflisdə Azərbaycan dram cəmiyyətinin təsis və tamaşa binasının açılmasında yaxından iştirakı olmuşdur. 1911-ci ildə M.F.Axuundovun yüz illik yubileyi də general-mayor Əmir Kazım Mirzə Qacarin sədrliyi ilə keçmişdir.

1913-cü ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalında Məmmədli Əbdülmanafzadənin "Gimnazist" şeri dərc olundu. Çar məmurları və qaraguruhçular jurnalı məhkəməyə verdilər. Məşhur ədəbiyyatşünas-alim Fəridun bəy Köçərli, İranın Tiflisdəki vitse-konsulu Mirzə Məhəmməd xan və general Əmir Kazım xan Qacar müsəlman ədəbiyyatının bilicisi kimi məhkəmədə iştirak edib jurnalı müdafiə etdilər.

General Əmir Kazım Qacar 1918-ci il dekabrın birindən Gəncə şəhər hərbi komendantı təyin olunur.

1920-ci ilin iyun ayında daşnak-bolşevik ordusuna qarşı vuruşan general Əmir Kazım xan Qacar əsir düşmüş və Gəncə "ÇK"-sı Tuxareli tərəfindən qılıncla vəhşicəsinə doğranmışdır.

GENERAL-MAYOR FEYZULLA MİRZƏ QACAR (1872-1920)

1872-ci ildə Şuşada general Şəfi xan Mirzənin ailəsində dünyaya gəlib. Əmisi Rzaqulu Bəhmən Mirzə oğlu da general olub. - dörd general əminin - Rzaqulu Mirzə, Əmir Kazım Mirzə, Əmənulla xan Mirzə, Məhəmməd Mirzənin ilk general rütbəsi alan qardaş oğlusudur.

1920-ci ilin may ayında bolşeviklərlə savaşa Gəncə üsyanında həlak olub. Şahzadə Feyzulla Mirzə Peterberqdakı Nikolayev süvari məktəbini kornet rütbəsində bitirib.

1904-1905-ci illərdə Port-Arturun müdafiəsində iştirak etmişdir. Süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanskiyin komandanlıq etdiyi İkinci Dağıstan alayında podyesaul (kazak qoşunlarında kapitan) rütbəsində döyüşən şahzadə Feyzulla Mirzə Qacar bir neçə uğurlu döyüşlərin iştirakçısı olmuşdur.

1905-ci il yanvarın 14-də Laizinqou kəndi uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmanlıqla vuruşaraq yaralanmışdır.

Həmin ildə nəşr olunmuş "Niva" jurnalının on səkkizinci nömrəsində igid həmyerlimizin foto-şəkli də verilmişdir.

1912-ci ildə on altıncı Tver-draqun alayında rotmistr rütbəsində xidmət edib. Birinci Dünya müharibəsində Çeçen süvari alayının komandiri şahzadə-podpolkovnik Feyzulla Mirzə Qacar ön cəbhədə vuruşaraq ad-san qazanmışdı.

Onun komandirlik məharəti barədə 1916-cı il fevralın 26-da "Kaspi" qəzeti yazırdı: "Çeçen süvari alayının komandiri, dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordenli şahzadə podpolkovnik Feyzulla Mirzə Qacar 1915-ci il fevralın 15-də şəxsi təşəbbüsü ilə sıralarında yalnız bir zabiti olan Ulan-kazak alayının dörd bölüyünə komandanlığı öz üzərinə götürmüşdür. Güclü tufəng və pulemyot atəşindən məharətlə istifadə edən cəsur komandir Feyzulla Mirzə Qacar Brın kəndini düşməndən itkisiz geri almışdır. Belə mühüm əhəmiyyətli döyüş sahəsini düşməndən təmizlədiyinə görə igid komandir Feyzulla Mirzə Qacar üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimi" (qılıncı birgə) və ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılıncı və bantla birgə) ordenilə təltif olunmuşdur. Şahzadəyə həm də polkovnik rütbəsi verilmişdir".

Məhz Birinci Dünya Müharibəsi illərində göstərdiyi qeyri-adi igidliyə və komandirlik məharətinə görə şahzadə Feyzulla Mirzə Qacar 1917-ci il sentyabrın 30-da Qafqaz Müsəlmanlarından təşkil olunmuş Birinci Qafqaz süvari diviziyasına komandir təyin olunur. ***Həmin il mayın 7-də əla komandirlik məharətinə və döyüş qabiliyyətinə görə şahzadə Feyzulla Mirzə Qacara general-mayor rütbəsi verilmişdir.*** Yeri gəlmişkən, ilk dəfə şahzadə Feyzulla Mirzə Qacarın general-mayor olması faktına biz K.A. Zalesskinin 2003-cü ildə Moskvada nəşr olunmuş "Birinci Dünya müharibəsində kim-kim olmuşdur" hərbi ensiklopedik kitabında rast gəldik. (Bax! Həmin kitab, səh. 876-da).

Rusiyadakı inqilabi çevrilişdən sonra vətənə qayıdan şahzadə general Feyzulla Mirzə Qacar Azərbaycan Milli ordusunda xidmətini davam etdirmək

istəyir. 1918-ci il dekabrın 23-də Gəncəyə gəlir və Baş Qərargah rəisinin adına belə bir raport yazır: "Yenidən hərbi xidmətimi davam etdirmək arzusu ilə mənim Azərbaycan ordusu sıralarına qəbul olunmağım haqqında zəmanət vermənizi xahiş edirəm.

*Şahzadə, general-mayor Feyzulla Mirzə Qacar,
Gəncə şəhəri".*

1919-cü il yanvarın 9-da Hərbiyə naziri, tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarovun və Baş Qərargah rəisi, polkovnik Həbib bəy Səlimovun iyirmi saylı əmrilə general-mayor Feyzulla Mirzə Qacar Gəncə qarnizonunun rəisi təyin olunur.

1920-ci ilin aprelində bolşevik-daşnak qoşunları ölkəmizi istila etdilər. Bu təhqirə dözməyən Azərbaycan ordusunun mərd əsgər və zabitləri ölkəmizin hər yerində olduğu kimi Gəncədə də istilaçılara tabe olmaq istəmədilər. Silahlanmış bütün Gəncə əhalisi üsyana qalxdı. Bir həftə davam edən ağır döyüşlərdə qacarlar nəslindən olan dörd generaldan üçü - Əmir Kazım Mirzə, Məhəmməd Mirzə və Feyzulla Mirzə son nəfəsinə qədər vuruşaraq vətən torpağı uğrunda şəhid oldular.

Belə bir fakt da var ki, Gəncə üsyanında süvari dəstəsi ilə mühasirəyə düşən general-mayor Feyzulla Mirzə Qacarı həbs edib, Bakıya gətirən "ÇK"ə onu müsavət siyasi xadimləri ilə birgə Nargin adasında güllələyiblər.

GENERAL-MAYOR MƏHƏMMƏD MİRZƏ QACAR (1872-1920)

Şahzadə Bəhmən Mirzənin beşinci arvadı Çiçək xanımdan olan dördüncü oğludur. General Əmənulla xan Mirzənin (1862-1937) kiçik qardaşdır. 1872-ci ildə Şuşada dünyaya gəlib. 1920-ci ilin mayında Gəncə üsyanında bolşevik-daşnak qoşunlarına qarşı döyüşlərdə həlak olub.

General-şahzadə Məhəmməd Mirzə Qacar həmişə ön cəbhədə olmuş erməni-daşnak qoşunlarına qarşı müvəffəqiyyətli əməliyyatlar aparmışdır.

1920-ci il yanvarın 24-də Qarabağda düşmən qüvvələrinin getdikcə artdığını hiss edən ayıq sərkərdə Məhəmməd Mirzə Qacar Baş qərargah rəisi general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviçə Xankəndindən belə bir teleqram vurub əlavə kömək istəmişdir: "Xəbər verirəm ki, Qarabağ qubernatorluğunda ermənilər tərəfindən çox ciddi, demək olar ki, faciəli vəziyyət yaradılmışdır. Çox böyük və ciddi qüvvə lazımdır. Xankəndi qarnizonunun dəstə rəisinə dəymək olmaz, əks halda yerli ermənilər - Əsgəran və Şuşanı tuta bilərlər. Ermənilər haqqında qəti tədbir görmək lazımdır".

1918-ci ildə Azərbaycan Milli ordusunda Baş Artilleriya idarəsinin rəisi kimi fəaliyyətə başlayan polkovnik Məhəmməd Mirzə Qacara 1919-cu il iyulun on doqquzunda əla xidmətlərinə görə üç yüz iyirmi saylı əmrilə general-mayor rütbəsi verilmişdir.

Şahzadə general Məhəmməd Mirzə Qacar haqqında Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun və Baş Qərargah rəisi general Həbib bəy Səlimovun həmin il noyabrın otuzunda imzaladıqları bir nömrəli əmr onun sərkərdəlik fəaliyyəti barədə nadir sənədlərdən biridir.

"Hərb naziri köməkçisinin məlumatından aydın olur ki, general-mayor şahzadə Məhəmməd Mirzə Qacar birinci piyada diviziyasına müvəqqəti komandanlıq etdiyi müddətdə Gəncə qarnizonunun rəisi vəzifəsini icra edərək batalyon yaradılması və xüsusi təyinatla yola salınması, eləcə də qoşun hissələrinin isti əsgəri geyimlə təmin edilməsində çoxlu səy və fəaliyyət göstərmişdir. Buna görə də mən ona səmimi minnətdarlığımı bildirirəm".

1910-cü ildən böyük knyaz, general-feldmarşal Mixail Nikalayeviç adına birinci Kuban kazak batareyasının komandiri podpolkovnik Məhəmməd Mirzə Qacar Birinci Dünya müharibəsinə qədər nümunəvi xidmətinə görə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeninin (qılıncla birgə) və dördüncü dərəcəsi ilə ("igidliyə görə" yazısı ilə) təltif olunmuşdur.

Birinci Dünya müharibəsi illərində də Kazak süvari qoşunlarının sıralarında mərdliklə döyüşən Məhəmməd Mirzə Qacarın xidmətləri ikinci və üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeninə (qılınç və bantla birgə) layiq görülmüşdür.

1920-ci ildə Gəncə üsyanı vaxtı yerli hökumətin ümumi rəhbəri və təşkilatçısı seçilən general Məhəmməd Mirzə Qacar üsyan vaxtı bolşeviklərlə döyüşlərdə həlak olmuşdur.

GENERAL ƏLİYAR BƏY MEHDİ OĞLU HAŞİMBƏYOV (1856-1920)

Qədim Dərbəndin əsl-nəcəbatlı ailələri bir neçə şöhrətli generalar yetişdirmişdir. Zaqatala mahalında anadan olsa da general-leytenant Balakışibəy Ərəblinski ömrünün çox hissəsini Dərbənddə yaşamışdır. General Nemətulla bəy Heydərov, qardaşı kapitan Minətulla bəy Heydərov1, şüa təriqətli istifadə olan polkovnik Hacıbəy Sadıqov, hörmət və izzət sahibi Mirzə bəy Ağası bəy oğlu, hazırda qərbi Tabasaranın naibi Mirzə Mehdiqulu bəyin oğlu, Qarsda qoşun rəisinin müavini kapitan Əliyar bəy Haşimbəyov və başqa görkəmli hərbi oğullar Dərbənddə dünyaya gəlmişlər.

*Mirzə Həsən əfəndi Əlqədari
"Asari-Dağıstan" əsəri, 1891-ci il.*

Məşhur alim-şair Mirzə Həsən əfəndi Əlqədarinin (1835-1910) kitabından götürdüyümüz epigrafla adı çəkilənlərin hamısı XIX əsrdə Dər-

1. Rusca sənədlərdə onun soyadı Qaydarov yazılır. Dərbənd əhalisi isə onun adını Mimatulla bəy kimi tələffüz edirlər. - Ş.N.

bənddə doğulub boya-başa çatmış Azərbaycan oğullarıdır. General-leytenant Balakışi bəy Ərəblinski (1828-1902) əslən Zaqatalanın Tala kəndində dünyaya gəlib. 1898-ci ildə istefaya çıxdıqdan sonra Dərbəndə indiki Kommunarlar küçəsində mülk tikdirib ömrünün sonuna kimi orada yaşamış və Qırqlar qəbristanlığında dəfn olunmuşdur. Dərbəndin on kilometrliyindəki "Ərəblinski stansiyası"nı da o saldırmışdır. Stansiya yaxınlığındakı eyni adlı qəsəbə də onun adıdır. Hazırda həmin qəsəbədə üç min beş yüzdən çox azərbaycanlı ailəsi yaşayır. O, məşhur xeyriyyəçi - milyonçu H.Z. Tağıyevin qaynatası idi.

İkinci adı çəkildən general-mayor Nemətulla bəy Qasım bəy oğlu Heydərovdur (1827-1904). O da azərbaycanlıdır. Hazırda onun nəslinin davamçıları Bakıda və Dərbənddə yaşayır .

1891-ci ildə Mirzə Həsən əfəndi Əlqədari "Asari-Dağıstan" əsərini yazanda Əliyar bəy Haşimbəyov kapitan rütbəsində idi. Onun nəsl-nəcabəti Dərbənd yaxınlığındakı Kürə nahiyəsindəndir. Ata babası general Hacı Yusif xan Tahir bəy oğlu Yusifxanov (1806-1878) Kürə nahiyəsinin hakimi olmuşdur.

Generalın ailəsi XIX əsrin əvvəllərində Bakıya köçmüş, 1856-cı il martın 8-də Əliyar bəy Haşimbəyov da Bakıda anadan olmuşdur. İlk təhsilini Ədadiyyə (realnı) məktəbində alan Əliyar bəy 1871-ci ildə Tiflisdəki piyadalar məktəbinə daxil olmuşdur.

Hərbi xidmətinin otuzuncu ilində - **1908-ci il dekabrın altısında general-mayor kimi yüksək rütbəyə layiq görülmüşdür.** Ordudakı qüsursuz xidmətinə görə 1889-cü ildə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", 1894-cü ildə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna", 1895-ci ildə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", 1898-ci ildə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" və 1904-cü ildə "Müqəddəs Vladimir" ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

Polkovnik Əliyar bəy Haşimbəyov Birinci Dünya Müharibəsində üçüncü Qafqaz araba-karavan briqadasının komandiri olmuşdur. On yeddinci ildə istefaya çıxan general Əliyar bəy 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Ordusunda könüllü xidmətə başlamışdır. Az müddət Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili İşlər nazirinin müavini vəzifəsində işləyən general-mayor Əliyar bəy Haşimbəyov 1919-cü ildə Müdafiə Nazirliyində Hərbi İntendant idarəsinin rəisi, 1920-ci ilin əvvəllərində isə Zaqatala qəzasının general-qubernatoru vəzifəsində olmuşdur.

General-mayor Əliyar bəy Haşimbəyovu 1920-ci ilin iyun ayında bolşeviklər güllələmişlər.

GENERAL ƏBDÜLHƏMİD BƏY QAYTABAŞI (1884-1920)

Tarix yoxdur.

Tarixi yaradan şəxsiyyətin bioqrafiyası var.

*Ralf Emerson
Amerikalı filosof-tarixçi*

Doğrudan da bir başa deyilmiş olsa da, bu sözlərdə böyük həqiqət var. Hansı müharibənin və ya ölkənin tarixini şəxsiyyətin qəhrəmanlıq bioqrafiyası olmadan yazmaq mümkündür? Şübhəsiz ki, heç birinin. Ona görə də bir mənalı da olsa tarixi yaradan şəxsiyyətlərdir desək səhv etmərik. Çünki müharibələrin tarixi yazılarda mütləq ölkənin padşah və ya sərkərdəsinin də bioqrafiyasına müraciət olunur.

Son illərdə aparılan tədqiqatların sayəsində unudulub yaddan çıxmış xeyli sərkərdə adları xalqımıza qaytarılmışdır. Ötən XIX və XX əsrlərdə yaşamış generallarımızın əksəriyyətinin adı və fəaliyyəti bizə məlum deyildi. Sovetlər dövründə "Tamamilə məxfidir" qovluqlarında saxlanan general - mayor Əbdülhəmid bəy Şərif bəy oğlu Qaytabaşı da unudulmuşlardandır.

Bolşeviklər tək-cə Əbdülhəmid bəyi yox, iyirminci ildə musavat generalı olduqlarına görə güllələdikləri Əmir Kazım Qacarın, Feyzulla Mirzə Qacarın, Məhəmməd Mirzə Qacarın, Məmməd bəy Sulkeviçin, İbrahim ağa Usubovun, Həbib bəy Səlimovun, Murad Gəray bəy Tlexasın, Davud bəy Yadigarovun, Əlyar bəy Haşimbəyovun, Firidun bəy Vəzirovun, İbrahim ağa Vəkilovun ömür yolunu xalqımızdan gizlədiblər.

Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, yalnız 1920-ci ilin aprel çevrilişinə qədər imperiya və musavat ordusunda altmış altı azərbaycanlı general olmuşdur. Dini müsəlman, milliyyəti azərbaycanlı olduğuna görə sovetlər dövründə onların haqqında danışmağa, yazmağa qadağan qoyulmuşdu.

Onların sırasında ən gənc general Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı idi. Ulu babası kapitan Əbdülməcid bəy XVIII əsrin sonlarında Türkiyənin İstanbul şəhərindən Tiflisə köçmüşdür. Alay başçısı olduğuna görə ona Xaytabaşı titulu verilmişdir. Ruslar onun Xaytabaşı soyadını sənədlərində səhvən, təriflə Qaytabaşı kimi yazmışlar. Sonralar rəsmiləşən bu nadir soyad 1920-ci ilin iyun ayında general Əbdülhəmid bəy güllənənə qədər işlənmişdir.

Bir möcüzə ilə arxivdə qarşıma çıxan sənədlərə baxıram, az qala gözlərimə inana bilmirəm. General - mayor Əbdülhəmid bəy Şərif bəy oğlu Qaytabaşı. Doğum təvəllüdü 10 iyul 1884-cü il. Güllələnilib: 1920-ci ilin iyun ayında cəmi - cümlətəni otuz altı yaşında...

1918-1920-ci illərdə Milli ordumuzun sıralarında şərəflə xidmət edən ən yaxşı generallardan biri idi Əbdülhəmid bəy.

Düzü, Adama nağıl kimi gəlir bu yaşda sərkərdə rütbəsi almaq. Görünür o qarışıq illərdə azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda çalışanları zaman özü yetişdirib və təltif edib. Onların cəngavərliyi anadan gəlmə qanuni bir hal olub. Dövr onları yetişdirəndə yaşa yox, başa və bacarığa qiymət verib.

Yunker Əbdülhəmid bəy Peterburq yaxınlığındakı Pavlovsk hərbi məktəbini bitirib. 1906-cı il fevralın 23-də on altıncı Qrenadyor - Minqrel alayında xidmətə başlayıb.

Azərbaycan Mərkəzi Dövlət arxivində yunker Əbdülhəmid bəy Qaytabaşının həmin ildə bacısı, şahzadə Mələk xanım Qacara yazdığı məktublar, 97 saylı vəsiqə, dərslərə davamiyyəti haqqında qeydlər və konspektləri saxlanılır. Qovluqda yunker Əbdülhəmid bəy Qaytabaşının 1905-ci il avqustun 22-də komandirinə yazdığı raport da qalıb.

"Bildirirəm ki, yay tətili zamanı Ryazan quberniyasına, orada yaşayan yeznəm gilə getmişdim. Mən orada olarkən Tiflisdən teleqram aldım. Teleqramda göstərilirdi ki, bacım ölüm yatağında olduğuna görə təcili Tiflisə getməliyəm. Dərhal yola düşdüm və yeznəmdən xahiş etdim ki, bu barədə mənim rəislərimə xəbər versin. Mən Tiflisə gələndən cəmi bir gün yarım sonra bacım vəfat etdi. Mən onun yeganə qardaşı kimi, bacımın dəfni ilə bağlı qayğıları öz üzərimə götürdüm. Bu müddətdə mən özüm də xəstələndim və dərhal mənim müalicə olunmağım barədə raportla komendant idarəsinə müraciət etdim. Xəstə halda iki gün orada qalandan sonra hələ tam sağalmamış olsam da, sürət qatarı ilə Tiflisdən yola düşdüm. Mən bu barədə komendant idarəsinə məlumat vermişdim. Hərbi məktəbə xəbər çatdırmaq məsələsinə gəldikdə isə mənə dedilər ki, bu barədə narahat olmayım.

İkinci rotanın yunkerini Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı".

Çox da qalın olmayan qovluğu vərəqləyir, sənədlərlə tanış oluram. Hansı bir möcüzədənə generalın atası Şərif bəyin də az saylı sənədləri burda var. 1835-ci il oktyabrın 26-da Tiflis quberniyasında anadan olmuş podpolkovnik Şərif bəy Abdulla bəy oğlu Qaytabaşının "Tam xidmət kitabçası" burdadır. 1890-cı il aprelin 19-da tərtib olunmuş sənəddə süvari qoşunlarında Şərq dillərinin tərcüməçisi, podpolkovnik Şərif bəyin şərəfli döyüş yolu, aldığı orden və medalların qeydiyyatı öz əksini tapıb.

Podpolkovnik Şərif bəy döyüş xidmətinə görə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir", ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna", ikinci və üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" kavalər ordenləri və bir neçə medallar təltif olunub.

Sənəddə göstərilir ki, podpolkovnik Şərif bəy Qaytabaşı iki dəfə evlənilib. Həyat yodaşı vəfat etdiyinə görə ikinci nigahda o, Qazax qəzasının Şıxlı kəndindən olan mülkədar Mirzə Əliəğa oğlunun qızı Xədicə xanımla ailə qurub. İkinci nigahdan olan Əbdülhəmid ailənin yeddinci övlədidir.

Əbdülhəmid bəy Birinci Dünya müharibəsi illərində iki yüz beşinci Şamaxı piyada alayında ştabs - kapitan rütbəsində döyüslərdə iştirak edib. 1916-cı il martın altısında dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordeni (qılınc və bantla birgə) ilə təltif olunub.

6 mart 1918-ci il, Tiflis şəhəri. Yenicə yaranan Müsəlman korpusunun komandanı, general - leytenant Əliağa Şıxlınskinin əmri:

"Polkovnik Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı Müsəlman Korpusunun Qərargah rəisi təyin edilsin!"

Mart ayının 28-dək həmin vəzifədə çalışan Əbdülhəmid bəy 1918-ci il noyabrın 15-də Hərbiyyə naziri Səməd bəy Mehmandarovun iki nömrəli əmri ilə Hərbi nazirliyinin növbətçi generalı kimi məsul vəzifə daşımışdır.

1919-cu il iyunun 25-də isə Respublika Nazirlər Şurasının qərarı ilə Əbdülhəmid bəy Şərif bəy oğlu Qaytabaşı general - mayor rütbəsi ilə təltif olunmuşdur.

Səksən ildən çox bağlı qalan saralıb - solmuş sənədlərdən məlum olur ki, peşəkar hərbiçi kimi Milli Ordu quruculuğunda Əbdülhəmid bəyin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Şəxsi heyətin təşkili, Baş Qərargahda növbətçilik sistemi, yeni hərbi idarə və hərbi müəssisələrin yaradılması üçün var qüvvəsi ilə çalışmışdır.

General Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı 1920-ci ilin mart ayında yazırdı:

"Cəmi bir il ərzində Baş Qərargahın fəaliyyəti təşkil olunub qaydaya düşdü. Öhdəmizə düşən bütün vəzifələri qərargahın digər üzvləri ilə birlikdə vicdanla, namusla və yorulmadan yerinə yetirdik".

General - mayor Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı 1920-ci il aprelin 30-da bolşevik ordusunda müvəqqəti Qərargah rəisi təyin edilib. Həmin il iyun ayında Gəncə üsyanına görə günahlandırılıb güllələnmişdir.

1999-cu il iyunun 26-da Bakıda yaşayan general Əbdülhəmid bəyin bacısı nəvəsi Validə xanım Ələşrəf qızı Zeynalova ilə görüşdüm. 1922-ci ildə anadan olan Validə xanımın generalın ailəsi haqqında az da olsa məlumatı vardı. Xeyirxah müsahibim XIX əsrin sonlarında çəkilmiş üç nadir foto - şəkli mənə bağışladı. Foto - şəkillərdə general Əbdülhəmid bəyin anası Xədicə xanım Mirzə Əliağa qızı, oğlu Əbdüllətif bəy və Əbdülhəmid bəy uşaq vaxtı təsvir olunub.

GENERAL-MAYOR DAVUD BƏY YADİGAROV
(1881-1920)

*Hər gələn yurdumda bir at oynatdı,
Analar gənc ikən matəmə batdı.
Qorxudan dumana sığındı dağlar,
Bu yerin ən qanlı bir tarixi var...
Fəqət, bu torpağın qəhrəman oğlu,
Ürəyi inamla, ümidlə dolu.
Qanlı süngülərə gərmiş köksünü,
Qan ilə yazmışdır hər qalib günü...*

Səməd Vurğun

General - mayor Davud bəy Sadiq bəy oğlu Yadigarov 1903-cü il avqustun 10-da Peterburq yaxınlığındakı Paj korpusunu kornet rütbəsində bitirib. 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Ordusunda mühafizə diviziyasının rəis müavini olub. **23 oktyabr 1919-cu ildə Hərbi Nazir Səməd bəy Mehmandarovun 492 saylı əmrilə general-mayor rütbəsilə təltif olunub.** 1919-cu il avqust-noyabr aylarında Zəngəzur uğrunda gedən döyüşlərdə general Cavad bəy Şıxlınskinin Birinci piyada diviziyasında Birinci dəstənin komandiri olmuşdur. Dığ, Goranzur, Xanazax, Abdallar və başqa kəndlər uğrunda daşnak hərbi qüvvələrinə qarşı döyüşlər aparmışdır.

1920-ci il 28 aprel çevrilişindən sonra taleyi məlum deyil.

POLKOVNİK VƏLİ BƏY SADIQ
BƏY OĞLU YADİGAROV

1918-ci ilin sentyabırından Milli Orduda korpus komandirinin yanında eskadron komandiri olmuşdur. XI Ordu Bakıya yürüş edəndə Üçüncü Şəki süvari alayının pərakəndə dəstəsi ilə birgə vuruşa - vuruşa Gürcüstan ərazisinə çəkilməmişdir. 1921-ci ilin martınadək bolşeviklərə qarşı vuruşmuş və həmin il əvvəlcə Türkiyəyə, sonra Polşaya mühacirətə getmişdir. Polşada "Armiya Krayova" xalq ordusunda əməliyyat şöbəsində süvari rəisi və 10-cu əlahiddə atıcılıq diviziyasının komandiri olmuşdur.

Polşada çıxan "Jiçe Varşavi" qəzeti 6 iyul 1990-cı il tarixli nömrəsində polkovnik Vəli bəy Yadigarov haqqında yazır:

"Ötən şənbə Varşava qəbiristanlığında Vəli bəy Yadigar müsəlman - tatar qaydası ilə dəfn olunmuşdur.

Dəfn fəxri qarovulun müşayiəti və hərbi şöhrəti qaydaları ilə keçirilmişdir. Mərhumu son mənzilə yaxın qohumları, dostları, keçmiş alaydaşları yola salmışlar. Yaylım atəşi açılmış, orkestr Şopenin dəfn marşını çalmışdır. Cənazə üzərində müsəlman ayinini Varşava və Belostok yeparxiyasının imamı Aleksandr Əli Şaletski icra etmişdir.

Bəs polkovnik Yadigar kimdir? Müsəlmandır, Azərbaycan knyazıdır...

Bu qərib Polşa ordusu heyətində vuruşmuş, K. Soskovski adına Yeddinci Ulan alayının zabiti olmuşdur. O, 1920-ci ildə tabeliyində olan hissə ilə birlikdə Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qalmış, 1921-ci ilin mart ayında Polşada sığınacaq tapmış, müqavilə ilə polyak ordusu sıralarına daxil olmuşdur.

Qruzdendə Süvari Məktəbini və Varşava Ali Hərbi Məktəbini bitirdikdən sonra yeddinci süvari polkunun komandir müavini təyin edilmişdir. Polyak qızıyla evlənmiş, polyak dilini öyrənmişdir. Keçmiş alaydaşları onu son dərəcə yüksək mədəniyyətə, sağlam həyat tərzinə malik insan, həm də olduqca tələbkar zabıt kimi xatırlayırlar.

Vəli bəy Polşaya hücum etmiş hitlerçi qəsəbkarlara qarşı 1939-cu il sentyabrın 11-də təşkil olunmuş müdafiə kampaniyasında iştirak etmiş, Mazovetsk süvari briqadasının qərargah rəisi olmuşdur. Polşanın işğalından sonra Armiya Krayovanın (AK) tərkibinə daxil olan "Olen" polkunun komandiri kimi Varşava üsyanında iştirak etmişdir.

Müharibədən sonra Vəli bəy Yadigar Argentinaya mühacirət etmiş, on doqquz il əvvəl - 1971-ci il dekabrın 13-də Buynes - Ayresdə vəfat etmişdir.

Öz vəsiyyəti ilə Polşada təkrar dəfn edilmişdir. Dəfn mərasimində mərhumun qızı - Züleyxa xanım Yaigar - Kalinovskaya da olmuşdur. O, hazırda milliyyətçə polyak olan əri ilə İspaniyada yaşayır".

Qarabağ Zəngəzur döyüşlərindən general - mayor Davud bəyə və kornet Vəli bəy Yadigarova məxsus raport və sənədlər saxlanılır. 1920-ci ilin mart ayında erməni - daşnak birləşmələri Əsgərana hücum edəndə kornet Vəli bəy Üçüncü Şəki süvari alayında döyüşdü. Alay komandiri podpolkovnik Tongiyev Qarabağ ərazi qoşunlarının komandanı general - mayor Həbib bəy Səlimova göndərdiyi 26 mart tarixli məlumatda yazırdı:

"Bu gün - martın iyirmi altısında artilleriya və tufəng hazırlığından sonra Çaylı və Bürc kəndləri tutulmuşdur. Ermənilər Çaylıdan qərbə - dağların şərq ətəklərinə çəkilmişlər. Ermənilərdən bir neçə döyüşçü öldürülmüşdür. Bizim tərəfimizdən isə bir neçə partizan yaralanmışdır. Məlumat verirəm ki, sonrakı uğurlarımız və ermənilər üzərində qəti və son qələbəmiz mənim dəstəmin nizami hissələr ilə möhkəmləndirilməsindən asılı olacaqdır. Ona görə ki, cəbhə xətti getdikcə böyüyür, mənim alayım da döyüşçülər azdır və üç günlük ağır döyüşlərdən sonra yorulub əldən düşmüş partizanlar evlərinə gedirlər.

Düşmənin çoxsaylı süvari dəstəsini başılovlu qaçmağa məcbur etmiş birinci yüzlüyün korneti Vəli bəy Yadigarovun çevik süvarilərinin hücumunu xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Artilleriya vızvodunun komandiri praporşik Seyidzadənin dəqiq atəşi ilə düşmən mövqeyi susdurulmuşdur".

Podvolkovnik Tongiyev. ("Azərbaycan Dövlət Arxivi, f. 2894, siy.2, iş 5, vərəq 6").

Vəli bəy Sadəq bəy oğlu 1898-ci il sentyabrın 31-də anadan olmuşdur.

Borçalının Təkəli kəndindəki nüfuzlu Yadigarovlar nəslindəndir. 1916-cı ildə Tiflisdə gimnaziyanı bitirdikdən sonra könüllü surətdə Rus ordusunun Birinci Dağıstan süvari alayında döyüşmüşdür.

General Brusilovun ordusunda

"Brusilov cəbhəsi"nin yarılmasında iştirak etmişdir. Kiyevdəki Artilleriya

Zabıtları Məktəbində təhsilini davam etdirmək üçün xidmətə göndərilmişdir.

Bolşevik çevrilişindən sonra imperiya dağıldığına görə məktəbi bitirə bilməmişdir.

Vətəni Azərbaycana qayıtmış, tağım başçısı dərəcəsinədək yüksəlmiş və

Azərbaycanın azadlığı uğrunda eskadron komandiri kimi Qarabağ döyüşlərində

iştirak etmişdir. Sonralar isə Şəki süvari alayında xidmətini davam etdirmişdir.

Bolşeviklərin Azərbaycanı və Gürcüstanı istilasından sonra 1922-ci il noyabrın

19-da Qafqazdan köçmüş, Türkiyə və Rumıniyadan Polşaya gəlmişdir. 1923-cü

ildə tağım başçısı xidmətində, daha sonra isə Polşa ordusunun mayoru olmuşdur.

Eləcə də Lantsutada 10-cu süvari atıcılar alayının eskadron komandiri olmuşdur. 1928-30-cu illərdə Ali Hərbi Məktəbdə oxumuş və oranı müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Süvari briqadasına "Baranoviç" (Novoqrodska VK) qərargahına təyinat almış, 1936-ı ildə isə Lüblin ulanlarının yeddinci alay komandirinin birinci müavini olmuşdur. Bu tərkibdə 1939-cu ilin sentyabr proqramında alay komandanlığının qərargah zabiti kimi, sonra isə Mazovitsk süvari briqadasının qərargah başçısı kimi iştirak etmişdir. Əcnəbi vətəndaş olduğuna görə almanlar tərəfindən azadlığa buraxılmış və Polşa Milli Orduda xidmətə başlamışdır. Məxfi alayın komandiri təyin olunmuş və eləcə də Milli Ordunun süvari komandalığı bölməsinin başçısı olmuşdur. 1944-cü ilin iyulunda Milli Ordu komandanlığı tərəfindən Varşavadan Polşanın Qərbdə olan hərbi qüvvələrinə əzəm olunmuşdur. 1945-ci il yanvarın birində "Yelen" Lüblin-Ulan alayının yeddinci məxfi alayının və 1945-ci ilin yazında ikinci Polyak Korpusunun baş komandanı general Vladislav Andersonun yanında qeydiyyatdan keçmişdir. Orada yeddinci Lüblin-Ulan alayında xidmətə başlamışdır. Azad olunduqdan sonra 1949-cu ildə Argentinaya köçmüşdür. Buynes - Ayresdə məskunlaşmış və burada azadlıq uğrunda Polyak və Qafqaz mühacirət təşkilatlarında aktiv iştirak etmişdir. Azərbaycanın hərbi ordeni "İgid nişanı" ilə, eləcə də polyak ordenləri "İgidlik", "Qızıl xaç və qılınclar", "Qızıl xalça" və Polşa Milli Ordusunun xaçı ilə mükafatlandırılmışdır.

Yadigarovlar nəslindən 1918-20-ci illərdə Milli Azərbaycan Ordusunda səkkiz zabit şərəflə xidmət etmişdir: poruçik Nadir bəy, kornet Rəhim bəy, praporşik Adil bəy, poruçik Abuzər bəy, ikinci Qarabağ süvari alayında üçüncü bölüyün komandiri, ştab - rotmistr Məmməd bəy, İkinci Qarabağ süvari alayında ikinci bölüyün rotmistri Daniyal bəy, rəis müavini general - mayor Davud bəy Yadigarovlar. Zadəgan nəslinə məxsus olan Vəli bəy ilk hərbi təhsilini 1909-1915-ci illərdə Tiflis hərbi gimnaziyasında almışdır. 1916-cı ildən kornet Vəli bəy Əlahiddə Qafqaz ordusunun korpusunda xidmət etmişdir.

Uzun illər Polşada mühacirətdə yaşayan rotmistr Vəli bəy Yadigarov 1933-cü ildə polyak dilində "Mustafa Axmatoviç adına Tatar - Ulan alayının hərbi tarixi oçerki" adlı kitabını Varşavada nəşr etmişdir. Kitabda 1920-ci ildən sonra Polşa Krım, Litva və mühacirətdə olan Rusiya müsəlmanlarının Tatar - Ulan alayındakı fəaliyyəti geniş işıqlandırılır. Əsərin təkrar nəşri 1990-cı ildə olmuşdur. Onuda xatırladaq ki, podpolkovnik Vəli bəy Yadigarovun 1920-ci ildə bolşevik çevrilişindən sonra məhz Polşaya mühacirətə getməsi təsadüfi deyildi. Atası Sadıq bəy Yadigarov XIX əsrin ortalarında Polşada yaşayan tatar qızı, şahzadə Olqa Russiya - Korçibaşeva ilə evlənmişdir.

Birinci Dünya müharibəsi illərində 17-ci Nijedraqun süvari alayında xidmət edən poruçik İsrafil bəy Yadigarov döyüşlərdə göstərdiyi igidliyinə görə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" (qılınc və bantla birgə), üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılınc və bantla birgə), dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (üzərində "İgidliyə görə" yazısı ilə) və üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılınc və bantla birgə) ordenlərilə təltif olunmuşdur. 1916-cı il aprelin 29-da isə Əlahəzrət imperatorun əmrilə İsrafil bəy Yadigarova rotmistr rütbəsi verilmişdir.

On yeddinci Nijedraqun alayında kornet rütbəsində xidmət edən Kərim bəy Yadigarov isə ön cəbhədə uğurlu döyüslərə görə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılınc və bantla birgə), ikinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılınc ilə birgə) və dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (üzərində "İgidliyə görə" yazısı ilə) ordenlərilə təltif olunmuşdur.

Arxiv sənədlərindən o da məlum olur ki, süvari alayında xidmət edən Məmməd bəy Yadigarov üstü "İgidliyə görə" yazılı "Müqəddəs Anna" ordeninin dördüncü dərəcəsilə təltif olunmuşdur.

Bunlar Yadigarov qardaşlarının 1914-16-cı illərdə təltif olunduğu ordenlərdir. Təəssüf ki, onların da 1920-ci il aprel çevrilişindən sonra taleyi məlum deyil.

Borçalı çökəyindən qayıda bilmirdim. Bu yerlər mənə uşaqlıqdan doğmadır. Üzümü Ləlvər və Babakər bağlarına tutub baxanda hiss eyləyirdim ki, kəndimin, torpağımın ətri gəlir. Buludların altı ilə kəndimizə tərəf uçan quşları görəndə gözüm yaşardı. Ürəyim şiddətli ağrı ilə döyündü. 1988-ci ildə Körpülünün yurd dəyişməsi könlümə, gözümə qubar olmuşdu. Dərdimin üstünə bir ağır dərd də gəldi - Təkəlidə. Burda Yadigarovlar nəslindən bir nəfərin belə qalmamağı... Təsəlli tapmaq, dərdləşmək üçün Debet çayının sahilinə endim. Bizim Çubuxlu yaylağından axıb gələn çayın dumduru suları daşları yayılıb sakitcə axırdı. Uşaqlıq xatirələrim, qarmaqarışlıq fikirlər ildırım sürətilə varlığımda qaynaşırdı. Düşmən əlində olan kəndim, yurdum, onun buz bulaqları, göy meşələri - nə varsa hamısı gözüm önündə saf dağ çayında canlanırdı. Axar-baxarlı kəndim bəzəkli gəlin kimi yaddaşımda əbədi yaşayacaq...

*Elsiz mənim nə günüm,
Çıxmaz səsim, nə ünüm.
Ana yurdunu sevən-
Oğlun başına dönüm.*

GENERAL FİRİDUN BƏY VƏZİROV
(1850-1925)

*Vətən uğrunda millət eşqində
Bəzli-can et xülusi-niyyət ilə.
İş apar, baş gedərsə qoy getsin,
Ad qalar, bəs deyilmi, millət ilə?*

M.Ə.Sabir.

1985-ci ildə Tiflis arxivində general Firidun bəy Vəzirov haqqında saxlanan qısa məlumatlarla tanış oldum. Böyük bir sərkərdənin tərcümeyi-halını oxuculara belə-natamam şəkildə çatdırmaq istəmədim və inana da bilmirdim ki, indiyədək generalın bir doğması qalmamış ola. Bakıya qayıdanda tarix muzeyinə gedib onun əməkdaşlarından kömək istədim. Nərmən xanım Tahirzadə dedi ki, general Firidun bəyin qızı Nigar xanım Bakıda yaşayır.

Nigar xanım çox şeyləri xatırlaya bilmirdi. Yetmiş illik sərt rejimli vahimə onun yaddaşından çox əhvalatları silib

aparmışdı. İllərin ağrı-acısı yaşlı doxsanı keçmiş ananı yumağa döndərmişdi. Nəvəsi Erazm köməyinə çatdı. Babası Firidun bəyin və nənəsi Zeynəb Səlim qızı Vəzirovanın iki fotosəkilini tapıb mənə hədiyyə elədi.

- Erazm, - dedi, - arxiv sənədlərində nənən Zeynəbin adı Zinaida Səlimovna Kriçinskaya kimi yazılıb. Yəqin ki, bunun da bir səbəbi var?

- Əlbəttə, var. Nənəm milliyyətçə Litva tatarıdır. O, istifadə olan polkovnik Səlim bəy Kriçinskinin qızıdır. Sizin arxivdə rast gəldiyiniz onun qız ad-familidir. Babam yeddinci Belorus qusar alayında ştabs-rotmistr rütbəsində qulluq edəndə evləniblər. Evlənmə mərasimində babam onun ad-familini müsəlman ad-famili ilə rəsmiləşdirib. Nənəm də babamla birgə rus qoşunlarının tərkibində 1877-78-ci illərdə iştirak edib. Bunu o illərdən yadigar qalan iri ölçülü bir fotosəkil də təsdiq edir. Babam Firidun bəy Vəzirov əla döyüş xidmətlərinə görə bu müharibədə kapitan rütbəsindən mayora qədər yüksəlmiş və alay komandiri vəzifəsinə təyin olunmuşdur.

Nəslən Tiflis zadəganlarından olan babam otuz səkkiz il imperiya ordusunda xidmət etdikdən sonra general-mayor rütbəsində istefaya çıxmışdır. 1906-cı ildən Tiflisdəki doğma ata-baba mülkündə yaşamış və azərbaycanlıların nəfinə təşkil olunmuş xeyriyyə cəmiyyətində ictimai fəaliyyətini davam etdirmişdir.

1919-cu il mayın ilk günlərində Tiflisdə yaşayan general-mayor Firidun bəy Vəzirovun ünvanına Bakıdan bir məktub gəldi. Məktub altmış doqquz yaşlı generalın ahvali-ruhiyyəsinə xoş təsir bağışladı. Məktubda deyilirdi:

"Çox hörmətli general Firidun bəy cənabları, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaratdığı milli ordudan şübhəsiz ki, xəbərdarsınız. Xalqımızın sərkərdə oğlu kimi yəqin ki, bu şad xəbərə Siz də sevindiniz. Yeni yaranan orduda xidmət etmək üçün Sizin kimi bacarıqlı və təcrübəli sərkərdələrə çox böyük ehtiyacımız var. Onu da xatırladım ki, könüllülər hesabına ordumuzun sayı gündən-günə artır. Ağır şəraitdə olsa da, Baş Qərargah yaradılmasına nail olduq. Qərargahın nəzdində ümumi şöbə, növbətçi general şöbəsi, süvari şöbəsi, mətbuat və başqa şöbələr artıq fəaliyyətdədir. Azərbaycan hökuməti ordu üçün Dövlət büdcəsindən xeyli vəsait ayırmışdır. Hazırkı vaxtda hərbi ləvazimatla yanaşı, yeni zabit heyətinin hazırlığında da çətinliklərimiz çoxdur. İnanırıq ki, Azərbaycan müstəqillik qazandığı vaxtda gənc Azərbaycan orlusunun sıralarında xidmət edən oğullarımız üçün Siz hərbi təcrübənizi əsirgəməyəcəksiniz. Ona görə də xahiş edirəm, Baş Qərargahda birgə çalışmaq üçün dəvətimizi qəbul edəsiniz.

*Hörmətlə: Baş Qərargahın
növbətçi generalı, polkovnik
ƏBDÜLHƏMİD BƏY QAYTABAŞI"*

Bu səmimi məktubu alan general dərhal ailəsi ilə birgə Bakıya köçmüşdü. Azərbaycan Demokratik Respublikasının hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarovun 7 avqust 1919-cu il tarixli 351 nömrəli əmri ilə general-mayor Firidun bəy Vəzirov Bakı şəhərinin komendantı təyin olunmuşdur. Lakin 1920-ci ilin aprelində bolşevik-daşnak qoşunlarının gəlişi ilə digər milli generallarımız kimi Firidun bəyin də qismətinə acı bir ədalətsizlik qismət oldu. Həmin ili mayın 31-də Gəncə üsyanının iştirakçısı kimi komissar Çingiz İldırımın otuz altı sayılı əmrilə vəzifədən azad edilib. Baş qərargahın sərəncamında saxlanılır.

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində general Firidun bəyə məxsus iki min bir sayılı şəxsi iş saxlanılır. Buradakı sənədlər 1921-ci il iyunun 2-də AzÇeka tərəfindən həbs olunub istintaq aparılan generala məxsusdur. İstefada olan yetmiş bir yaşlı general Firidun bəy Vəzirov "İslam" partiyasının agentı kimi ittiham olunur. Ona Tiflisdəki dədə-baba malikanəsinə, çar və musavat ordusundakı xidmətlərinə görə irad tutulur. Əslində isə bir il əvvəl olmuş Gəncə üsyanı ilə bağlı şübhəli şəxs kimi sorğu-suala tutulduğu aydın hiss olunur. İyunun on səkkizində generaldan rus dilində belə bir izahat alınıb:

"Musavat vaxtı mən Bakı şəhər komendantı idim. Bu vaxta qədər Tiflisdə yaşayırdım. 1919-cu ildə musavat hökumətinin dəvətilə Bakıya gəldim və Sovet hökuməti Azərbaycana gələndə qədər həmin vəzifədə işlədim. Nə musavat vaxtı, nə də Sovet hökuməti gələndən sonra mən heç bir partiyanın üzvü olmamışam. Nikolay ordusunda otuz səkkiz illik xidmətimdə süvari qoşunlarında qulluq etmişəm. Sovet hökumətinin Azərbaycana gəlişindən sonra əvvəlcə Çingiz İldırımın qərargahında ehtiyat zabiti vəzifəsində saxlanılmışam. Beş-altı ay əvvəl isə yoldaş Əliheydər Qarayevin yanında xüsusi tapşırıqlar üzrə əməkdaş kimi çalışmışam. Burada olanda xidməti işimlə əlaqədar üç qəzada ezamiyyətdə

olmuşam: birinci dəfə Gəncədə, ikinci dəfə Zaqatalada və üçüncü dəfə isə Qazaxda.

Sual: - Gəncədə kimlərlə görüşdünüz və tanıdığınız musavat liderləri ilə əlaqələriniz varmı?

Cavab: - Gəncədə mən keçmiş mülkədar Ağasıbəyovu, Qoşqarovu, Usubbəyovu, Seydəli Mir Kazımbəyovu tanıyırdım. Bunlardan başqa Gəncədə tanıdığım adam yoxdur. Xəlil Şakirov adlı şəxsi tanımıram və heç vaxt da onunla görüşməmişəm. Musavat liderləri ilə elə bir yaxınlığım olmayıb, onları dövlət başçısı kimi tanıyırdım. Nə qədər ki, Bakıda, Azərbaycanda olmuşam həmişə də hərbi xidmətimlə məşğul idim. Heç bir partiyanın, təşkilatın üzvü deyildim. Təkrar edirəm, mən hərbiçiyəm, hərbi nizamnaməyə tabe olan süvari-kavaleriya generalıyam. Sizin dediyiniz "İttihad-islam" və "Turanın böyük İslamı" partiyaları haqqında heç nə eşitməmişəm, heç nə bilmirəm.

Oxudum: general Firidun bəy Vəzirov.

İmza atan general sonda öz dəsti-xəttilə belə bir cümlə də yazmışdır: özümü heç nədə, heç bir hadisədə günahkar bilmirəm.

1921-ci il iyunun on doqquzunda Azərbaycan Respublikası Xalq Komissarları sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun və katibinin imzası ilə Fövqəladə komissiyanın komendantının ünvanına min altı yüz iyirmi sayılı order göndərilib. Orada oxuyuruq: "Sizə tapşırıılır ki, bu orderi alan kimi vətəndaş Firidun bəy Vəzirovu (keçmiş generalı) həbsdən azad edəsiniz".

Ancaq "sapı özümüzdən" olan baltalar yatmamışdılar. Onlar ideya qardaşı olan bolşevik-daşnak havadarlarının köməyi ilə özümüzün sağlam kökümüzü doğrayırdılar.

1925-ci ildə bolşevik orqanı olan " Qızıl əsgər" jurnalının dördüncü sayında Dağlı Əli Hüseyn adlı birisi "Musavat zamanında necə işləyirdik?" sərlövhəli yazı ilə çıxış etdi. Cəmi üç səhifəlik yazısında o, 1919-1920-ci illərdə Xankəndində, Qusarda və Bakıda musavat ordusunda bolşevik təbliğatı aparmasından, agent kimi ruslara quyruq bulayıb xəbər daşımından fəxr ilə yazır. Milli qeyrətli zabit və generallarımıza qara yaxan Dağlı Əli Hüseynin yazısının bir yerində oxuyuruq:

"Nəhayət, Rusiya ordusu Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşır. Bakı proletariyası inqilab ruhu ilə qaynaşır və 29 aprel yetişir. Mən o zaman Bakı mövqə komandanlığında xidmət edirdim. Tağımımız qırmızı ordunu qarşılamaq üçün vağzala getmək istəyirdi. Hərəmiş bir parça döşümüzə qırmızı taxmışdıq. Bu zaman mövqə komandiri general Vəzirov Firidun bəy idarəyə girdi. Bu dəfə çavuş tərəfindən diqqət komandası verilmir. General məndən xəbər aldı:

- Əli Hüseyn, bu nə xəbərdir. Döşlərinizdə qırmızı nədir? Mən cavab verdim:

- Bu gündən etibarən sizlər yox, bizlər ordu təşkilində olacağıq. Bizlər mövqə komandiri vəzifəsini daşıyaçağıq.

General Firidun bəy Vəzirov bu sözləri eşidib başını aşağı saldı və bayıra çıxdı".

Namərd Dağlı Əli Hüseynin yazısından sonra general yenidən həbs edilir. Bu dəfə onun imdadına çatan olmadı. 1925-ci il iyunun 30-da yetmiş beş yaşında onu güllələdilər. Nəriman Nərimanov kimi qeyrətli, milli təssüfkeşli oğlumuz

həmin ili martın 19-da Moskvada vəfat etmişdi. Azərbaycanda Kirov, Mirzoyan, Sərkis Danilyan, Əliheydər Qarayev kimi pambıqla baş kəsənlər at oynadırdılar.

Yazımızın əvvəlində qeyd etmişdik ki, istər Tiflis arxivində, istərsə də generalın qızı mərhum Nigar xanımda atası haqqında çox qısa məlumatlar vardı. O vaxtdan aylar, illər keçirdi. Çoxsaylı ziyalı ailələrinin qocaman nümayəndələri ilə görüşəndə söhbət zamanı general Firidun bəy Vəzirov haqqında da soruşurdum. Nə arxiv sənədlərindən, nə də görüşdüyüm adamlardan general haqqında heç bir soraq ala bilmirdim.

Ötən ilin (2003-cü ildə) payızında hansı bir xeyirxahınsa Mərkəzi Dövlət Tarix muzeyinə general Firidun bəy Vəzirovun sənədlərini təqdim etdiyindən xəbər tutdum. Bu qiymətli sənədləri vərəqləyəndə istər-istəməz nə vaxtsa, kiminsə dediyi zərb-məsələ dönmüş sözlər ürəyimdən keçdi: "Əlyazmalar heç vaxt yanmır". Bu doğrudan da belədir.

General-mayor Firidun bəy Cəlal bəy oğlu Vəzirovun "Hərbi xidmət kitabçası"ndan sətirlər:

1850-ci il aprelin 19-da Tiflisdə zadəgan ailəsində anadan olmuşdur. Atası Camal bəy Mirzə İsmayıl oğlu Tiflisdə məhkəmə iclasçısı, anası Əsmət xanım evdar qadın idi. Firidun bəy ilk təhsilini Tiflis klassik gimnaziyasında almışdır. 1868-ci ildə Yelizavetqraddakı yünkerlər məktəbini ikinci dərəcə ilə bitirmişdir. Hərbi xidmətə unter-zabit rütbəsində yeddinci Belorus Qusar alayında başlamışdır.

1877-ci ildə Tver-Draqun alayında xidmət edən rotmistr Firidun bəyi dördüncü eskadrona komandir təyin etdilər. Onun komandirlik etdiyi eskadron avqustun 19-dan sentyabrın 8-dək Odessa şəhəri yaxınlığındakı Mehmetçi, Dobruji, Çobanköysü, Hacıoğlu, Bazar düzü kəndlərini düşməndən təmizlədi. Bu müharibədə komandirlik qabiliyyətinə görə onu tunc medalla, bir də üçüncü Aleksandrın imperatorluq etməsinin ildönümü şərəfinə gümüş medalla mükafatlandırdılar. Müharibədən sonra xidmət yeri ikinci Qafqaz kavaləriya diviziyasına dəyişdirilən podpolkovnik Firidun bəy Vəzirovu əlaçı zabit kimi Qafqaz-Hərbi Dairə məhkəməsinin üzvü seçdilər.

1897-ci il oktyabrın 13-də polkovnik rütbəsi ilə təltif olunan Firidun bəy iki il sonra onuncu Novotroski draqun alayına komandir təyin olundu. Bir müddət Varşava, Rılski və başqa şəhərlərdə hərbi xidmətdə olan ***Firidun bəy Vəzirov 1906-cı il aprelin 18-də general-mayor rütbəsilə təltif olundu.*** Həmin il ordudan tərxis olunan general-mayor Firidun bəy Vəzirov doğma şəhəri Tiflisdə Mixaylovsk prospektindəki yüz on bir saylı mülkündə yaşamışdır.

Nizami qoşun hissələrində otuz səkkiz illik qüsursuz xidmətində general Firidun bəy Vəzirov yüksək ali ordenlərlə təltif olunmuşdur. O, 1882-ci il yanvarın 19-da üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (müsəlmanlar üçün təsis olunmuş), 1889-cu il mayın 6-da üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna", 1893-cü il iyunun 15-də ikinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", 1898-ci il sentyabrın 22-də dördüncü dərəcəli "Knyaz Vladimir", 1902-ci il avqustun 1-də ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna", 1905-ci il noyabrın 20-də üçüncü dərəcəli "Knyaz Vladimir" ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

General-mayor Firidun bəy Vəzirova məxsus sənədlər arasında birisi diqqətimizi xüsusilə çəkdi. Rus və ərəb əlifbasında yazılmış "Beşik mahnıları". Məşhur marifçi İsmayıl bəy Əfəndiyevin Nuxa qəzasının kəndlərindən topladığı bayatıları, beşik mahnılarını, atalar sözlərini general rus dilinə tərcümə edib. Uzun müddət Rusiyanın ayrı-ayrı şəhərlərində yad mühütdə hərbi xidmətdə olmasına baxmayaraq general Firidun bəy Vəzirov ana dilini incəliklərinə qədər qoruyub saxlaya bilib.

GENERAL-MAYOR ƏSƏDULLA XAN ƏBÜLFƏTHZADƏ (? - 1918)

Naxçıvanın Şərurlu tayfasında Əbülfəth xanın ailəsində anandan olub. İkinci Rusiya-İran müharibəsindən (1826-1828) və rüsvayçı Türkmənçay sülh müqaviləsindən (10 fevral 1828-ci il) sonra Rusiyanın zəbt etdiyi torpaqlarda vətən, torpaq təəssübü çəkən bir çox ziyalı tayfalar və ayrı-ayrı bəylər rus təbəliyində yaşamağı özlərinə ar bilib İrana mühacirətə getdilər. Belə əsilzadə nəsilərdən biri də Əsədulla xan Əbülfəthzadənin ailəsi olmuşdur.

Əsədulla xan İrandakı Kazak diviziyasının əvvəllər sırası əsgəri olmuş, uzun illər nümunəvi xidmətinə və dərin biliyinə görə general rütbəsi ilə təltif olunmuşdur.

Əsədulla xan Məşrutə inqilabının 1905-1911-ci illər ilk günlərində milyonlarla insanlara qoşulmuş Məmmədəli şahın əleyhinə çıxaraq Kazak diviziyasından istefaya çıxmışdır. 1908-ci il iyulun 24-də gecə məclis topa tutuldu. Həmin gecə məşrutə inqilabının fəal müdafiəçilərindən biri kimi Əsədulla xan məclisi müdafiə etmişdir. Bundan sonra o, İranda milli azadlıq hərəkatının mücahidi kimi şöhrət qazandı.

O, 1909-cu ildə mücahidlərin Tehrana daxil olması üçün, azadxahların Tehran və Qəzvinə yürüşündə də fəal iştirak etmişdir. General Əsədulla xan Əbülfəthzadə Tehran fəth olunandan sonra idarə heyətinin təklifi ilə Şahzadə Məsud Mirzə Zilli Sultanla birgə Avropaya getmişdir.

İnqilab yatırıldıqdan sonra Əsədulla xan Əbülfəthzadə amerikalı Morqan Şosterin əvəzinə baş xəzinədar təyin olunur. Az müddət bu vəzifədə işlədikdən sonra guya onun nəslinin və özünün Bəhayi təriqətinə mənsub olduğuna görə işdən azad edirlər. İran alimi Mehdi Bəmdad yazır ki, Əsədulla xan Əbülfəthzadənin düşüncə və baxışları bu ehtimaldan çox-çox uzaqdır. Əsədulla xanın nəslinin Bəhailiklə heç bir əlaqəsi yoxdur. Çünki Bəhayi təriqətinin üzvləri heç vaxt siyasətlə məşğul olmamışlar. Əksinə, onlar bu işin tam əleyhinə olmuşlar. Əsədulla xan isə kamilən siyasətlə məşğul olmuş, onun gördüyü işlər bəhayilər tərəfindən qadağan olunmuşdu. Əsədulla xanın fəaliyyəti bəhayilərin əqidəsinə tamamilə zidd idi.

1915-ci ildə ruslar Tehrana hücum edəndə Əsədulla xan Tehrandan Kirmanşaha mühacirətə getdi. 1916-cı ilin avqust ayında keçmiş Kazak diviziyasının polkovniki, yaxın dostu İbrahim xan Münşizadə (1878-1918) ilə birgə "Cəza komitəsi" yaratdı. Sonralar bu komitəyə Məmməd nəzər xan Mişkətülməmalik, Kərim Dəvatgər, dövlət buğda anbarının rəisi Mirzə İsmayıl

xan Şirazi, Hüseyin Lələ, Ehsanulla xan, yazıçı Mirzə Ələkbər Ərdaği, xəttat Hüseyin İmadulküttab və Hacı Zaman Kürdüstanı Bahadırüssəltənə də daxil oldular. Komitə üzvlərinin vasitəsi ilə əhalini soyub-talayan bir neçə nəfər öldürüldü. Bu vaxt Kərim Dəvatgər komitənin sirlərini açmaq fikrinə düşdü. Onu komitənin tapşırığı ilə yaxın dostu Rəşidüssultan öldürdü. Komitəyə təsadüfi, mənfəətgüdən və tamahkar adamlarda üzv oldular. Tezliklə Hacı Zaman xan Kürdüstanı komitənin bütün sirlərini açdı onun hiyləsilə komitə üzvləri Kürdüstanın Bani şəhərinə köçürüldülər. 1918-ci ildə onlar həbs edilib doqquz ay zindanda saxlanıldıqdan sonra azad edildilər. Həmin ili Həsən Vüsuqudüvlə baş nazir təyin olundu. Dərhal "Cəza komitəsi"nin bütün üzvləri həbs edildi. Hüseyin Lələni və Rəşidüssultanı dar ağacından asdılar. Komitənin başçısı Əsədulla xan Əbülfəthzadə və İbrahim Münşizadəni Gelata sürgün etdilər.

1918-ci ilin sentyabr ayında baş nazir Vüsuqudüvlənin tapşırığı ilə Simnanla Damğan arasındakı yolda onları güllələdlər.

General Əsədulla xan Əbülfəthzadənin yaratdığı "Cəza komitəsi" cəmişi on ay fəaliyyət göstərdi.¹

1 General Əbülfəth xan haqqında faktları bizə təqdim edən Respublika Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı, tarix elmləri namizədi Tahirə xanım Həsənzadəyə səmimi qəlbdən təşəkkürümüzü bildiririk. Ş.N.

POLKOVNİK QALİB BƏY VƏKİLOV (1888-1937)

Bizim işimiz müqəddəs, haqq işidir, bizim ölməyimizlə o məhv olmayacaq. - Qalibiyyət yolunda bizim qanımız hələ çox töküləcək, ancaq göstərilən fədakarlıqla, verilən qurbanlarla böyük ideyalar qalib gəlir. Biz ölməklə, al qanımıza boyanmış azadlıq və bərabərlik bayrağını intiqam və qabiliyyət irsini gələcək nəsillərə qoyulub gedirik.
Spartak

Topoqraf-general İbrahim ağa Vəkilovun qəribə taleyi ilə bağlı axtarışlar aparıb mətbuatda çıxış etdikdən sonra onun doxsan iki yaşlı oğlu Faris baba ilə dostluğumuz başladı. Bir neçə dəfə görüşdükdən sonra qoca mənə etibar edib öz həyat yolundan, general-mayor İbrahim ağa Usubovdan danışdı. Hər dəfə görüşəndə günahsız olaraq həbs edilib əvvəl Mordoviyada, sonra Karaqandada on səkkiz il çəkdiyi əziyyətlərdən, izzətlərdən yana-yana, bir-birindən dəhşətli əhvalatlar söyləyirdi.

Eşitmişdim ki, Faris babanın kiçik qardaşı polkovnik Qalib bəy Vəkilovun 1918-ci ildə yaranan Milli Orduda böyük xidmətləri olub. Onu da otuz yeddidə həbs ediblər. Arabir qardaşı haqqında soruşurdum. Hər dəfə də o, söhbətin yönünü dəyişir və bu barədə danışmaq istəmirdi. Yüzü haqlayıb, uşaq kimi kövrək olan qocanın qəlbinə dəyməyə qıymırdım. Bir dəfə söhbəti Çingiz İldırımından saldım. Bilirdim ki, Çingiz İldırımınla Qalib bəy dost olublar. Qoca məcbur olub ötəri bir əhvalat danışdı. Mən əl çəkməyib, - Qalib bəy niyə tutulub? - deyə soruşanda qoca qəmli-qəmli üzümə baxıb xeyli dinmədi. Bu an divardakı saatın səsi bizi diksindirirdi. Hər ikimiz dönüb ona baxdıq. Əqrəblər düz on birin üstündə dayanmışdı. Bu gün Faris baba ilə söhbətimiz həmişəkindən daha çox olmuşdu. Həqiqətən onu bərk yormuşdum. Durub getmək istəyəndə qoca əlimdən yapışıb:

- Bərk yorulmuşam, - dedi. Qoy qardaşım Qalib haqqında söhbət qalsın, onun faciəsi çox uzundur. Bu, illərlə ürəyimdə gəzdirdiyim yaralı bir söhbətdir.

Yazıq görkəm alan qoca üzrxahlıq elədi; - İncimə, gələcək bazar gözləyəcəyəm...

Təəssüf ki, Faris baba mənə görüşmək üçün vəd etdiyi bazar gününə kimi yaşamadı...

Sonralar Qalib bəy Vəkilovun doğma qızı Leyla xanımın bir neçə dəfə görüşdüm. Pedaqoji elmlər doktoru, professor Leyla xanım Vəkilova M.F. Axundov adına Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunda işləyirdi.

General Əliağa Şıxlinskiyə onlarda saxlanan nadir şəkilərinin üzünü çıxartdıranda, general babası İbrahim ağa Vəkilov haqqında verilmiş hazırlayanda arabir atası haqqında da soruşdum. O da əmisi kimi suallarına çox qısa cavab verir və nədənsə bu mövzunun üstündən sükütlə keçirdi.

"...Bu gün bütün bunlar qəribə görünür, ancaq o illər repressiya olunanların, hətta uşaqları da bəzən öz ata-analarının günahkar olmasına inanır və açıq-aşkar onlardan üz çevirirdilər. Bu, nə ilə əlaqədar idi? Qorxaqlıqla, yoxsa öz şəxsi həyatını qorumaqla? Bu da vardı, amma əsas yalnız kor koranə, fanatik inam idi".

Professor Nikolay Truşenkonun bu sətirlərini "Smena" jurnalında (1988, № 9) oxuyanda dərhal Leyla xanıma xatırladım. Susmağının səbəbini sanki bu

sətirlərdə tapmışdım. Elə ki, atası haqda danışmağa başladı, bir daha gördüm və hiss etdim ki, Leyla xanımdan qorxu hissi, doğrudan da, çox uzaqdır. Zarafət deyildi, doğma atadan danışmaq, yazmaq əlli ildən çox idi yasaq edilmişdi. O, heç vaxt "xalq düşməni" atasından üz döndərməmişdi. Nə kor-koranə, fanatikcəsinə "ellər atası Stalinə", nə də cəllad M.C. Bağırova özünün pənahı kimi pərəstiş edə bilməmişdi. ***O illərdə incidilmiş əlli bir min "gözükölgəli" azərbaycanlı ailəsindən biri kimi dərdini ürəyində çəkmişdi*** və bəlkə də Leyla xanımın ağına gəlməzdi ki, vaxt gələcək, aşkarlığın, demokratiyanın işığında hər şey açıq-aydın etiraf ediləcəkdir. Bütün gümanlar, şübhələr ürəklərdən silinib atılacaq, haqq-nahaq öz yerini tapacaq.

- Təəssüf ki, mən atamı babam İbrahim ağadan daha az görmüşəm, - Leyla xanım söhbətinə general babasından başlayır. - ilk dəfə atam Qalib bəy həbs ediləndə mənim cəmisini altı yaşım vardı. İkinci dəfə isə on üç yaşında idim. Ona görə də atam haqqında anamın söhbətlərindən yadımda qalanlar çoxdur.

- Bəs general babanız İbrahim ağa Vəkilov atanız həbs ediləndə sizə onun haqqında heç nə danışmayıb?

- Yox, babam heç vaxt oğlunun günahsız həbs olunması haqqında söhbət salmazdı. Sonralar mənə məlum oldu ki, babam atamın tutulmasını ürəyində sağalmaz yara kimi gəzdirmiş. Mənim kimi körpə qız uşağına xalqın, Vətənin rifahı üçün çalışan atamın xidmətlərini və onun günahsızlığını başa salmaq iqtidarında deyilmiş. Atam tutulandan sonra babamın qəddinin əyilməyini indi də gözüm önünə gətirəndə kövrəlirəm. Babam o ağır illərdə qanadları qırılmış quş kimi gəzirdi.

General-topoqraf İbrahim ağa Vəkilovun ailəsində üç övlad böyüyürdü. 1866-cı il iyunun 20-də isə tale bu ailəyə yeganə qız payı - Rəna xanımı bəxş etmişdi. Xoşbəxt ailənin bircə nigarançılığı vardı: ata müsəlman, ana isə xristian dininə mənsubdur. Bəs övladları hansı məzhəbə qulluq etməlidir? - sualı ailəni keçilməz sədd, dibigörünməz qaranlıq qarşısında qoymuşdu.

1888-ci ildə anadan olan Qleb sənətində atanın yolunu seçdi. O, hərbiçi olmaq məqsədi ilə Tiflis kadet korpusunu müvəffəqiyyətlə bitirib Xarkovdakı üçüncü Aleksandr adına Ali Hərbi-Texniki İnstituta qəbul olundu. İkinci kursdan sonra Qleb Vəkilov könüllü olaraq həmin institutu tərk etdi. Sonralar Moskvadakı Alekseyev Hərbi Məktəbində Təhsili davam etdirdi.

Əsrin əvvəllərində fəhlə sinfi ayağa qalxıb mütləqiyyətin rədd olunmasını tələb edirdi. Qanlı bazar hadisələrindən hiddətlənən xalq hərəkəti coşmuşdu. İmperiyanın hər yerində çarizmin qanlı cinayəti nifrətlə qarşılandı. Belə təlatümlü, qarışıq bir dövrdə ananın da, atanın da əzabı onlara dinclik vermirdi. Peterburqda təhsil alan böyük oğlu Borisi, Moskvada yunker məktəbində oxuyan Qlebi də bir sual düşündürdü. Mən kiməm, hansı millətə məxsusam? Bu izahedilməz sual qarşısında qalan hər iki qardaş tez-tez ata-anaya müraciət edirdilər.

Faris bəy Vəkilovun söhbətindən: - Mənim on doqquz yaşım tamam oldu. Dərs məşğələləri ilə bərabər Məhəmmədin dininə keçmək fikri də məni tərk etməzdi. 1904-05-ci illərdəki şərait bu niyyətimin həyata keçməsinə kömək etməli idi. Bədniiyyətli Rus-yapon müharibəsi, xalq kütlələri arasındakı inqilabi əhvali-ruhiyyə çar hökumətini bəzi liberal qərarlar verməyə məcbur etdi.

1904-cü ildə "Din azadlığı haqqında manifest" nəşr olundu. Orada hər hansı bir səbəbdən öz ata-baba dinindən dönmüşlərə yenidən o dinə qayıtmalarına

icazə verilirdi. Adama elə gəlirdi ki, müvafiq ərizə vermək kifayətdir ki, bununla da məsələ həll olunsun. Təcrübəli adamlar, o cümlədən mənim valideyinlərim, Peterburqa gəlişimin birinci ilində pravoslav dinin müdafiəçilərini bilavasitə yaxınlığında bu məsələni qaldırmağı məsləhət görmədilər. Anamın Lev Tolstoya məktubunda da bu ehtiyat öz əksini tapmışdı. Xoşagəlməz hadisələrdən yaxa qurtarmaq məqsədilə mənim niyyətimin həyata keçirilməsini bir qədər ləngitməli olduq.

Ona görə də çıxılmaz vəziyyətdə qalan anam Yelena Yefimovna Vəkilova 1909-cu il martın 2-də yazıçı Lev Nikolayeviç Tolstoya məktubla müraciət etməli olub.

Lev Tolstoyun məktubundan sonra Yelena Yefimovnanın və İbrahim ağa Paşa ağa oğlunun evladrarının üçü də müsəlman dinini qəbul edir. Zaqafqaziya müftüsü Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbzadə bu barədə onlara rəsmi sənəd verib oğlanlarının adlarını belə dəyişdirir - Baris, Faris, Qleb isə Qalib olur.

1910-cu ildə yunker Qalib bəy Vəkilov Moskvadakı Alekseyev hərbi-texniki məktəbini bitirib xidmətə başladı. Birinci Dünya müharibəsi başlananda o, Qərb cəbhəsindəki mühəndis alayında döyüşdü. Molodeçny şəhəri uğrunda gedən döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlığa görə podpolkovnik Qalib bəy Vəkilov ikinci dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olundu. Hərbi-texniki mütəxəssis kimi Qalib bəy Vəkilovun ən başlıca vəzifəsi düşmənin qəfil hücum edəcəyi keçidlərin möhkəm qurulması, səngərlərdə piyada və tank əleyhinə mərmilərin dəqiq yerləşdirilməsi idi.

Leyla xanımın stolun üstünə qoyduğu müxtəlif sənəd və foto-şəkillərin hamısı inqilabdan əvvələ məxsusdur. Onların arasında çox qalın olmayan bir kitab da var. Bu, məşhur ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərlinin *"Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" kitabıdır. Onu müəllif 22 oktyabr 1903-cü ildə avtoqrafla Leyla xanımın general babasına hədiyyə verib. "Hörmətli İbrahim ağa Vəkilova böyük məhəbbət nişanəsi ilə Firidun bəy Köçərlidən. Qori şəhəri".*

Şəkillərdən ikisi daha maraqlıdır. Onlar general-leytenant Əliağa Şixlinskiyə məxsusdur. İndiyədək heç kəsə məlum olmayan və heç yerdə dərc edilməyən bu şəkillər 1915-ci ilə aiddir. Bir qrup zabit və üç nəfər şəfqət bacısı ilə birgə çəkilməmiş şəkildə isə Əliağa Şixlinski həyat yoldaşı Nigar xanımla birgə dayanıb.

- Nigar xanımla yanaşı əyləşən anam Aleksandra İvanovna Vəkilovadır. Anam da, atam Qaliblə birgə Birinci Dünya Müharibəsi illərində döyüşən orduda xidmət edib. Anamın rütbəsi leytenant olub. O da Nigar xanım kimi hərbi səhra qospitalında şəfqət bacısı işləyib. Oktyabr inqilabı başlananda onlar Minsk ətrafındakı cəbhədə olublar. Atam üç ay ordu sıralarında komandir kimi xidmət etdikdən sonra komandanlıq onu qulluğunu davam etdirmək üçün Bakıya ezam edir. O, yeni yaranan Azərbaycan Milli Ordusunda hərbi-mühəndislər idarəsinin rəisi təyin olunur. Podpolkovnik rütbəsində Azərbaycan ordusunun süqutuna qədər işləyir. Sonra atam XI Ordunun Ənzəli şəhərindəki mühəndis qoşunları hissəsinin rəisi vəzifəsində qulluq edir. Anam da bu yürüşdə atamla birgə olub. Atam bu yürüşdə ağır xəstələnib. O, malta qızdırmasına tutulub. Xəstəliyinə baxmayaraq, 1922-ci ildə yenidən Azərbaycan Baş Hərbi - Mühəndislər İdarəsinin rəisi vəzifəsində işə başlayıb. Sonra Zaqafqaziya Qızıl Ordu Hərbi İnkilab şurasının hərbi sənaye komitəsinin direktoru olub. Bu vəzifədə beş il işləyib.

- Leyla xanım, bayaq dediniz ki, atanız iki dəfə həbs edilib. otuz yeddinci ildən əvvəl nə vaxt həbs olunmuşdu?

- Atam ilk dəfə 1931-ci ildə həbs edilib. O, inşaatçı-mühəndis sifətilə Belomor-Baltik kanalının tikintisində dustaq kimi işləmişdi. 1933-cü ildə o, həbsxanadan gəldi. Qocalıb əldən düşmüş, xəstəhal atamın saçı tamam ağarmış və dinib-danışmaz olmuşdu. O, tək birçə dəfə mənimlə həbs olunması haqqında söhbət edəndə dedi: "Kim mənim haqqımda sənə nə deyir-desin, bilmirəm. Birçə onu yadında saxla ki, mən nə Vətənimin, nə xalqımın qarşısında, nə sənin, nə ananın, nə də heç kəsin qarşısında günahkar deyiləm".

Belomor-Baltik kanalı tikintisindən qayıdandan sonra atam Bakıda Məişət-Tikinti Trestində direktor müavini işlədi.

Yadımdadır, çox tez-tez xəstələnirdi. Semaşko adına xəstəxanada, dəmiryolu xəstəxanasında, sonra da Bayıldakı xəstəxanada müalicə olunurdu. Onu operasiya elədilər. Anamla yanına çox çətilliklə gedib-gəlirdik. Bir xeydi sonra atamın səhhəti yaxşılaşdı. Ailəmizin güzaranı da pis deyildi. O, işini dəyişmişdi. İndi Kür üstündəki Bankə qəsəbəsində işləyirdi. Sən demə, ən dəhşətli geridə imiş. Otuz yeddinci il gəlib çatdı. Laxa ağzını açan bu dəhşətli qara il yüzlərlə saf Azərbaycan ziyalısı ilə birlikdə atamı da uddu¹...

1956-cı ildə atamın günahsız məhv edilməsi haqqında iki bəraət məktubu aldım. Biri 1931-ci ilə görə, biri də 1937-yə görə. Sonuncuda yazılmışdı ki, polkovnik Qalib Vəkilov 19 dekabr 1937-ci ildə həlak olub. Anamla mən isə otuz yeddinci ildən əlli altıya qədər onu həbsxanalarda axtarırdıq.

Leyla xanım Vəkilovanın stolunun üstündə daha bir tirixi şəkil var: süfrə arxasında altı nəfər əyləşib. Ovdan qayıdıb nahar edirlər. Məşhur sovet sərkərdəsi Mixail Frunze sol əli çənəsində dərin düşüncələrə dalıb. Onun sağ yanında dayanmış Əliheydər Qarayevlə Qalib bəy Vəkilov da fikirlidirlər. Təkcə diviziya komandiri polkovnik Məmməd Veysov məşğuldur. O, əlindəki çəngəl-biçaqla qarşısındakı qabda nəyisə doğrayır. Qalan iki nəfərin kimliyi məlum deyil. Leyla xanım deyir ki, bu şəkil 1925-ci ilin qışında M.V. Frunze ikinci dəfə Azərbaycana gələndə Xaçmaz rayonunun ərazisindəki keçmiş Neruçev (indiki 1 Nöli sovxoz) malikanəsində çəkilib.

Altı ay keçməmiş bu sıradan biri - M. Frunze müəmmalı şəkildə qəflətən vəfat etdi. Əliheydər Qarayev, Qalib bəy Vəkilov otuz yeddinin qurbanı oldular. Polkovnik Məmməd Veysov isə doqquz illik həbs cəzası çəkib vətənə qayıtdı, 1957-ci ildə vəfat etdi.

- Leyla xanım, atanızın dostlarından kimləri xatırlayırsınız?

- Hələ uşaq idim, yadıma gəlir ki, M.V. Frunze, Əliəğa Şıxlinski, Serqo Orconikidze və ən çox Çingiz İldırım qonağımız olardı. Çingiz İldırım mənim üçün "Çi dayı" idi.

Onun ailəsi yox idi. Vaxtının çoxunu atamla bizdə keçirərdi. "Çi dayı" uşaqlara xüsusi məhəbbət və hörmətlə yanaşardı.

Onun danışdığı yarımfantastik hekayətlər də yaxşı yadımdadır. O, nəql edərdi ki, bir dəfə qatar gedə-gedə atılıb ona mindim, ordan da hoppanıb uçan təyyarənin üstünə qondum, bunları danışır, özü də mənimlə birgə gah təəccüblənər, gah da uğunub gedərdi.

1. Polkovnik Qalib bəy İbrahim ağa oğlu Vəkilov 1937-ci il noyabrın 15-dən 16-na keçən gecə 169 nəfər soydaşımızla birgə güllələnib. Ş.N

O, danışdı ki, bir dəfə Lənkəran tərəfdə ov eləyəndə qamışlıqdan qəfil çıxan atanı qaban zənn edib az qala qanına qəltan eləmişdim. "Çi dayı" hər gəlişində mənə rəngli uşaq kitabları gətirərdi. bir dəfə ağacdən yonulmuş qaban heykəli gətirdi. Pəcəsinde anama avtoqraf yazdırmışdı.

Həmin heykəl - qaban budur. indi də saxlayıram.

Atamın yazı stolunun üstündə "Çi dayı"nın Qırmızı Bayraq ordeni alandan sonra çəkilməmiş foto-şəkli qoyulmuşdu. Onu Çingiz əmi avtoqrafla atama bağışlamışdı.

Birdən-birə "Çi dayı" yoxa çıxdı. bir müddət bizə gəlmədi. Hər dəfə mən atamdan soruşanda ki, "Çi dayı" niyə bizə gəlmir, onlar susardılar. Mənim sualım cavabsız qalarda. Xeyli sonra mən başa düşdüm ki, o qara illərin qorxunc əli onun da yaxasından yapışıb. Çingiz İldırım cəllad Bağirovdan yaxasını qurtarmaq üçün əvvəl Maqnitoqorsk, 1934-də isə Kirovoy-Roqa gedir. AMMA M.C.Bağirov orda da onu axtarıb tapdırır və güllələtdirir.

Leyla xanım stolun üstündəki şəkil götürüb kədərli səslə:

- "Çi dayı"nın atama bağışladığı bu şəkil qeyri-adi bir təsadüf nəticəsində bizdə qalıb, -deyir. atam həbs olunanda onun kitabları, bağışlanmış şəxsi silahı, sənədləri hamısı müsadirə olundu. "Çi dayı"nın bu şəkli isə sonralar lazımsız bir kitabın arasından çıxdı. Atam Çingiz İldırımdan sonra həbs olunacağını gözləyirdi. O, hətta, "Çi dayı"nın həbs olunmasını eşidəndə anama deyib ki, indi növbə mənimdir.

Görünür, atam bilə-bilə "Çi dayı"nın şəklini lazımsız kitabın arasına qoyub ki, ələ düşməsin.

Çingiz İldırıma bəraət veriləndən sonra bu nadir şəkil o gözəl insandan demək olar ki, yegənə yadigar idi. Bizim muzeylər bu şəklin surətini çıxartdılar. adını daşıyan Politeknik İnstitutu qarşısındakı büst də bu şəkil əsasında qoyuldu.

İndi hər dəfə yolum Nərimanov prospektinə düşəndə o büst qarşısında istər-istəməz baş əyir, sanki canlı "Çi dayı"yla salamlayıram.

1978-ci il sentyabr.

POLKOVNİK DANİYAL BƏY HƏLLƏCOV
(1876-1920)

*Ah, o qılıncıları, o qalxanları,
Sinəmin üstündən axan qanları,
Nəsildən-nəsilə verdim yadigar,
Üstü zər yazılı bir keçmişim var.*

SƏMƏD VURĞUN

İyirminci ildə şəhid olmuş bir milli ordu sərkərdəmizin sorağı ilə 1985-ci ilin noyabrında Tiflisə getdim. Sorağı mənəjurnalist dostum Seyfulla Cəfərli vermişdi. Polkovnik Daniyal bəy Abdulla bəy oğlu Həlləcovun qızı Leyla xanımı evdə tapa bilmədim. O, Kutaisiyə hüsr yerinə getmişdi. İrena adlı mehriban bir qadın məni çox səmimi qəbul etdi. Elə ki, polkovnikin adını çəkdim, bütün müsahiblərimdə olduğu kimi onu da bərk təəccüb hissi bürüdü. Mən onu çox yaxşı başa düşürdüm. Yarım əsrdən çox keçən bir müddətdə birdən-birə bolşeviklərə qarşı vuruşmuş sərkərdənin ömür yolu ilə maraqlanmaq əlbəttə, hamını təəccübləndirə bilərdi. Özü də 1985-ci ildə, hər dəfə çar və musavat generallarının uzaq, ya da yaxın qohumlarını axtarıb tapanda belə təəccübləri çox görmüşdüm.

İrena xanımı şübhələrdən qurtarmaq üçün “Seyfullanın dostuyam”, - dedim, - “Qohumunuzun Sizə salamı var, ünvanızı da ondan almışam...” Onda İrena xanım sevincindən bilmədi məni harda oturtsun.

Bayaqkı təəccübünə və şübhəsinə görə zadəgan xanımlarına məxsus incəliklə dönə-dönə üzrxahlıq etdi. Uzun illər keçməsinə baxmayaraq, danışığında, davranışında bəy və zadəgan nəslinə məxsus yaxşı nə varsa, bu səmimi xanım özündə saxlaya bilib. Belə saf keyfiyyətləri hələ də yaşadan ana və bacılarımızı görəndə, istər-istəməz adam hədsiz qurur hissi keçirir. Sevinirsən ki, bu saf bulağın gözü hələ tutulmayıb. Gələcək qızlarımıza onlar ülvi əxlaqı, gözəl və zərif davranışı ilə hələ çox şey verə bilərlər.

Evdə polkovnikə məxsus nə qalmışdısa, İrena xanım səxavətlə mənə göstərdi. Üstəlik də eşidib-bildiklərini nəql etdi. Divardan asılan rəngli rəsm işinin də polkovnikə məxsus olduğunu fəxrlə bildirdi.

Daniyal bəy Abdulla bəy oğlu 1876-cı ildə Balakəndə mülkədar ailəsində anadan olub. Ailəsində altı övlad böyüdən Abdulla bəy onların hamısına ali təhsil vermişdi. İki oğlu Qaraəli bəy və Murtuzəli bəy Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini, Bəşir bəy isə həmin universitetinin Şərqi dilləri və hüquq fakültələrini bitirmişdir. Ən kiçik Məhəmməd bəy Moskva Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının aqronomluq fakültəsini qurtarmışdır (sonralar Sosialist Əməyi Qəhrmanı olmuşdur). Ailənin yeganə qızı Məryəm isə Tiflisdəki Müqəddəs Nina Qızlar İnstitutunun mə'zunu idi.

Yalnız ailənin üçüncü oğlu özünün arzusu ilə hər b sənətini seçmişdi. Daniyal bəy Stavropoldakı ə'dadiyə (realnı) məktəbini bitirdikdən sonra bu qərara gəlmişdi. Sonra Peterburqdakı üçillik Mixaylov topçuluq məktəbində oxumuşdu. Artileriya məktəbini ə'la bitirən podporuçik Daniyal bəy Qars viləyətinin Cəlaus şəhərciyində yerləşən otuz doqquzuncu artilleriya briqadasına xidmətə göndərildi. Bu briqadada on ildən çox xidmət edən Daniyal bəy ştabs-kapitan rütbəsinə qədər yüksələ bildi. Xidmətinin on ikinci ilində onu Tiflis quberniyasının Muxrovani şəhərindəki birinci artilleriya polkuna dəyişdilər. Bir az sonra həmin polk Qamboriyə köçürüldü. Cahən müharibəsindən yaralı qayıdan Daniyal bəy 1915-ci ildə uzunmüddətli müalicə mə'zuniyyətinə buraxılır. Dədə-baba vətəni Balakəndə yaşayır. Bununla da imperiya ordusunda xidmətini polkovnik rütbəsinə başa vurur.

1918-ci ildə Azərbaycan Milli Ordusu yaradılarda Müdafiə Naziri general Səməd bəy Mehmandarovun şəxsi də'vəti ilə Gəncədə yaradılan korpusa komandir müavini tə'yin olunur.

Axşam mehmanxanada İrena xanımdan aldığı qeydlərə bir daha göz gəzdirdim. Əlbətt, onların azlığı məni mə'yus etdi. Nə vaxt qayıdacağı mə'lum olmayan Leyla xanımı gözləməyi qət etdim. Vaxt bolluğundan istifadə edib, Qori Seminariyasının arxivində araşdırmalar apardım. Həmsənət dostlarımla görüşüb Tiflisdə anadan olmuş general Firidun bəy Vəzirovun (1850-1925) heç olmasa bir qohumunu tapmaq, görüşmək istədim. General Vəzirov da 1919-20-ci illərdə milli ordumuzda xidmət edib. Hamı təəssüflə bildirdi ki, belə bir generalın adını ilk dəfə eşidir.

Ötən əsrin əvvəllərindən başlayaraq, bizim mütərəqqi fikirli ziyalılarımız Tiflisdə daha çox məskən salıblar. Ona görə də inqilaba qədərki ziyalılarımızın hansının ömür yoluna nəzər salırsansa, istər-istəməz Tiflislə bağlılığına rast gəliрсən. Təəssüf ki, belə görkəmli şəxsiyyətlərimizin adları əbədiləşdirilmir. Olub-qalan nişanələr isə bir yandan silinib itirilir.

General-topoqraf İbrahim ağa Vəkilovun ötən əsrin sonlarında tikdirdiyi şəxsi mülkü Uş.Çxeidze küçəsində əsl me'marlıq abidəsi idi. İki göz istəyirdi tamaşa eləsin. Bu evi mən 1983-cü ildə generalın oğlu Faris bəyin çəkdiyi sxem vasitəsilə axtarıb tapmışdım. Bakıya qayıdanda Faris bəyə dedim ki, eviniz sağ salamatdı, getdim, ziyarət elədim. Onda Faris bəyin necə sevindiynin bir Allah, bir də mən şahidi oldum. Doxsan dörd yaşlı tənha qoca durub qara şkaflın enli siyirməsində saxladığı həmin evin fotosəklini tapdı, dönə-dönə öpüb uşaq kimi kövrəldi.

İkimərtəbəli mülkdə iki gürcü, bir erməni ailəsi yaşayırdı. Soruşdum ki, bilirsiniz bu mülk kimin olub? Cavab verdilər ki, bir tatar (Azərbaycan -Ş.N.) generalının.

Bu gəlişimdə də dözməyib evə yenə baş çəkmək istədim. Hansı gözəgörünməz qüvvəsə məni ora çəkirdi. Elə bilirdim orada, o mülkdə, qarşısındakı o cənnətəbənzər bağda Azərbaycanın bir parçası öz oğlunun həsrətindədir. Üstəlik də Faris bəy danışmışdı ki, qapımızdakı ağacların hamısını atam Qarayazıdan, Salahlıdan gətirmişdi. Atam o ağaclarla həmişə həmsöhbət olardı. Onları sığallaya-sığallaya, hər bir ağacın boyunu sevə-sevə böyüdüdü. Uzaq şəhərlərə topoqrafiya çəkilişlərinə gedəndə onlara da salam yazırdı. Anama, bizə dönə-dönə tapşırırdı ki, ağaclar amanatdı, onlara vaxtında su verin, korluq çəkməyə qoymayın.

Veriyski körpüsünü keçib balaca dikdirə çıxanda gözlərimə inanmadım. Generalın mülkü yox idi, yer üzündən silinmişdi, sanki burda heç belə şey olmayıbmiş. Yalnız sahibsiz bağın ağacları qalmışdı. Məni qınamayın, mənə elə gəldi, o ağaclar yetim uşaq kimi ağlaşdırdılar. Yaxınlaşıb oxşadım onları. Əlimi gövdələrinə çəkdim. Generalın ruhuna rəhmət oxudum, yaxşı tanıdığım mərhum Faris bəyi yada saldı. Kövrəldim. “Eh, dünya, niyə belə vəfasızsan” - pıçıldadım. Başım üstündə göyə yüksələn ağacların yarpaqları xışıldadı. Küləkmi tərptədi onları, yoxsa mənim gəlişimə sevinclə pıçıladaşırdılar? Deyə bilmərəm, bircə şeyi bilirəm ki, canıma od saldı o ağacların qürbətdə yetim qalmağı...

Xeyli aralıdakı qonşulardan soruşdum ki, bu mülkü niyə uçurublar? Cavab verdilər ki, guya yanından keçən yolu genişləndirmək istəyiblər, yol-zad da çəkməyiblər. Evi uçurduqlarına da peşman olublar...

Beləcə bizim tarixi abidəmiz, tariximiz keçmiş Tiflisdən silinir. Acınacaqlı haldır ki, bu da bizim səlahiyyətli vəzifə adamlarımızı narahat etmir. O vaxt, 1983-cü ildə ev salamat olanda Bakıda rəsmi idarədə, bir rəsmi vəzifə sahibinə dedim ki, Tiflisdə generalın evi qalır.

- Nə demək istəyirsən? - deyib boz-boz üzümə baxdı.

- Yaxşı olar, - dedim, Gürcüstan hökuməti ilə danışib mülkə bir lövhə vurdurasınız. Axı, o evdə xalqımızın yeganə topoqraf-generalı İbrahim ağa Vəkilov yaşayıb. General İbrahim ağa Vəkilov tarixi şəxsiyyətdir...

Məni axıra qədər dinləməyən rəhbər şəxs e'tinasızlıqla:

- Fikirləşərik, - dedi, - indi vaxt yoxdur.

Təəssüf ki, bizim “ağıllı rəhbərimiz” fikirləşməyə vaxt tapana kimi “dəli vurub çayı keçdi”...

Həmin il Tiflisdə şahidi olduğum bir hadisəyə azərbaycanlı kimi hədsiz sevindim. İndi də unuda bilmirəm. Bir küçədən keçəndə kitab mağazası görüb içəri keçdim. Satıcı yaraşığı cavan bir oğlan idi. Eşitmişdim ki, gürcülərin rusca danışan adamdan acığı gəlir. Mən də rusca soruşdum ki, sizdə tarixi mövzuda yaxşı kitab varmı? Saxlancın varsa, ver, neçəyə desən alaram. Oğlan üzümə baxıb, təmiz Azərbaycan dilində:

- Var, - dedi, - buyurun, alın, cavan yaşında Gəncədə vəfat etmiş şair Nikolaz Barataşvilinin həyatından sənədli povestdir. Alsanız peşman olmazsınız. Burda naxçıvanlı şairə Qönçəbəyim haqqında da maraqlı məlumat var.

- Azərbaycanlısanmı? - deyə sevinclə soruşdum.

- Yox, - dedi, - gürcüyəm, - fəxrlə - Meydanda yaşayıram. Bizim Meydanda yaşayan bütün millətlər Azərbaycan dilində mənim kimi təmiz danışılar, hələ Sizin məhənləri də oxuya bilirəm, hər bazar günü saat ikidə “Muğamat saati”ni səbirsizliklə gözləyirəm.

Dünən general İbrahim ağa Vəkilov mülkünün uçurulması qanımı qaraltmışdısa, bu gün dilimizə, musiqimizə olan hörmət məni göyün yeddinci qatına qaldırdı. Kitab mağazasından sənədli sevinclə çıxdım.

Üç gün sonra Leyla xanım Daniyal bəy qızı Kutaisidən qayıtdı. Mən onun görüşünə getdim. Söhbət zamanı şahid oldum ki, İrena xanımdakı yüksək səviyyəli zadəgan zərifliyi ona xalası Leyladan keçmədir.

- Leyla xanım, - dedim, - Sizi çoxusu ona görə gözlədim ki, Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılmasının şahidi olmusunuz. Buna yaşınız da imkan verir. Üstəlik də hərbi qızı olmağınız... O vaxt Sizin on beş yaşınız olub, demək, nəyisə xatırlaya bilərsiniz?

Hələlik sualımı bir yana qoyan müsahibimlə aramızda ərkəyə belə bir söhbət oldu:

- Siz mənim yaşımı hardan bilirsiniz?

- Mənim dostum, Sizin qohumunuz Seyfulladan, - dedim.

- Kişinin qadının təvəllüdü ilə maraqlanmağı keçmişdə qəbahət sayırdı. Mən də keçmişin adamıyam. Amma Sizə bağışlayıram. Ona görə ki, əvvəla, qonağımsınız, ikinci də Siz cavansınız, mən isə qocayam - deyib ürək dolusu güldü. - Nə isə, keçək əsas mətləbə. Bakıda biz az yaşadığımız. Tezliklə atamın xidmət yeri Gəncəyə dəyişdirildi. Atam Gəncədə iki dəfə işlədi: bir on səkkizdə, bir də iyirminci ildə.

On doqquzuncu ildə isə atamın Müdafiə naziri Mehmandarovla, müavinləri Əliyə Şıxlinski, general İbrahimağa Usubovla və şahzadə Əmir Kazım Mirzə Qacarla Azərbaycan ordusunun nümayişini qəbul etdikləri yadımdadır.

Elə ki, XI ordu Bakıya gəldi, xalq möhkəm təşvişə düşdü. Çoxları İrana, Türkiyəyə qaçdı. Onda atam, xalalarım - Leyla, Tamara və mən Gəncədə yaşayırdıq. Qaçmağı atama da təklif elədilər. O, imtina edib dedi ki, anamı, ailəmi Balakəndə qoyub hara gedirəm. Getmədi. Atamın dayısı Livan Həlləcov Azərbaycan Xarici İşlər nazirinin müavini idi. O getdi İrana. İndiyə kimi də heç bir xəbər-ətər yoxdu.

Mən XI ordunun Gəncədə törətdiyi dəhşətlərin şahidiyəm. Bolşevik ordusu vəhşət təşvişdən, ermənilər isə Bağmanlardan şəhəri güclü top atəşinə tutdular.

Bolşeviklər gələn axşamı atam evə bərk hirsli gəldi. Şəhərin hərbi komendantı general-mayor Əmir Kazım Mirzə Qacarı, Gəncədə yerləşən birinci süvari diviziyasının komandiri general Cavad bəy Şıxlinskiyə vəzifələrindən azad edilmələri onu bərk əsəbiləşdirmişdi. Atamın yavəri dedi ki, XI Ordunun qərargahından gələn zabitlər bizim komanda hey'əti ilə çox kobud rəftar edirlər. Azərbaycanlı zabitləri işdən çıxarıb özlərininkini qoymaq istəyirlər. Gözətçi məntəqələrinə öz adamlarını təyin edirlər. On birinci ordudan gələn zabitlərin əksəriyyəti ermənidir. Nə Gəncə atıcı alayının, nə də Şəki süvari alayının əsgər və zabitləri buna razılıq vermirlər. Hamı bir səslə e'tirazını bildirir.

Oğul, Gəncə qırğınının ilkin səbəbi ermənilərin aravurması oldu. Daha çox onlar özlərini “qalib” kimi aparırdılar.

Mayın iyirmi beşindən iyirmi altısına keçən gecə şəhərin ermənilər yaşayan hissəsindən toplar və pulemyotlardan atəş başladı. Yerli ermənilərin satqınlığı, xəyanəti tam üzə çıxdı. Bizim inadla vuruşan əsgərlərimiz rüslardan çoxlu əsir almışdılar. Yerli əhali üsyən edən döyüşçülərimizə canla-başla kömək edirdi. Mayın iyirmi yeddisi idi, yoxsa bilmirəm, iyirmi səkkizi idi. Bakıdan gələn zirehli qatar stansiyanı ələ keçirdi. Bundan sonrakı iki gündə də hər iki tərəfdən atəş dayanmadı. Bolşeviklərin qabağına düşüb yol göstərən ermənilər şəhərin müsəlman hissəsində qanı su yerinə axıtıdılar. Mayın otuz birində XI Ordu şəhərə girdi. Azərbaycanlılara qarşı vəhşilik, talan, qırğın daha da gücləndi. Şəhərin bütün küçələri insan meyidi ilə dolu idi. Su quyularınının hamısı meydilə doldurulmuşdu. Bolşeviklərlə ermənilər bunu qəsdən eləmişdilər ki, şəhərin müsəlman əhalisi içməyə su tapmasın. Meyidləri basdırmağa imkan vermirdilər, camaata acıq vermiş kimi meydiləri ata, camaşa qoşub şəhərin kənarına atırdılar.

Həyatımda bundan dəhşətli səhnə, bundan böyük vəhşilik görməmişəm. Belə vəhşiliyi ancaq sizin kommunistlər eləyə bilər, - deyib çox sərt sifətlə mənə baxdı.

- Mən kommunist deyiləm, Leyla xanım.

- Hə, nə yaxşı - deyib, təəccübləndi, - görürəm bolşeviklərə qarşı vuruşan milli ordu sərkərdələri ilə də ona görə canfəşanlıqla material toplayırsan. Bu daha pis, səni elə kommunist olmadığına görə də dolaşıra bilərlər.

- Leyla xanım, mənim yaşıdlarımın çoxusu ona görə kommunist olurlar ki, əllərinə vəzifə keçirsinlər. Mənim isə bu barədə iştaham kəşdur. Vəzifə sahibi olsaydım, üç gün Tbilisidə sizi gözləyə bilməzdim. Yoxsa, Bakıya qayıdan kimi məni vəzifədən qovardılar.

Yaman sərtləmişdik, az qala dalaşacaqdıq. Mənim kommunist olmamağım çulumu sudan çıxartdı, bizi barışdırdı.

1920-ci ilin avqustunda şəhərə vəba xəstəliyi yayıldı, - deyib köksünü ötürən Leyla xanım söhbətinə davam etdi. Atamdan isə heç bir xəbər yox idi. Deyirdilər ki, general Cavad bəy Şıxlinski, polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyov, Sarı Ələkbər, Qaçaq Qəmbər, atam böyük bir dəstə ilə meşələrdə vuruşurlar, bolşeviklərə tabe olmaq istəmirlər. Bir azdan atamın həlak olması xəbərini eşitdik.¹ Biz bir müddət zirzəmidə yaşadıq. Gəncədə vəziyyət çox pis idi. Əhalini milçək kimi qırırdılar: günahlımı da, günahsızımı da, həbsxanalar adamlarla dolu idi. Yəqin dostunuz Seyfulla Sizə demiş olar, atam həm də yaxşı rəssam olub. O dəhşətli ildə əsərləri it-bata düşdü. Bir neçəsini saxlaya bilmişəm: “Qars mənzərələri”, “Balakən dağları”... Qırx altı yaşında həlak olan polkovnik atamın birçə fotosəkli qalıb, o da at üstündə Qars şəhərində çəkilib.

- Leyla xanım, o qarışıq vaxtda Balakənə necə gəlib çıxdınız?

- Çox çətinliklə, atamın bir dostu bizi xilas elədi. Anamın yanına Balakənə gəldik. Anamla atam 1904-cü ildə Qarsda evlənilər.

Anam briqada komandirinin qızı olub, milliyyətçə polyakdır. Felisin Stanislavovna Krinseviç - Qijdeu. Anam Varşavadakı məşhur zadəgan nəslindən idi. Ailədə iki bacı idik; kiçik bacım Tamara uşaqkən vəfat edib.

1. Keçmiş milli ordu zabiti, 95 yaşlı Ramazan Həmzət oğlu Xəlilov şahidlik verir ki, polkovnik Daniyal bəyi Gəncə ÇK-sının sədri Tuxareli 1920-ci ilin iyununda həbs edib, şaşka ilə doğramışdır - Ş.N.

- Yenə kinayəli zarafat edir - mənim isə üzüm bərkdi. Hələ də yaşayıram. Bu il səksənin arxasını yerə vuracam.

Bütün bunları daxili təlatümlə, göz yaşlarını içində boğaraq danışan Leyla xanım söhbətimizin sonunda yenə zarafatından qalmadı.

- Özünü gözlə, oğul.

- Nədən, Leyla xanım? - dedim.

- DTK-dan, milisdən, adam güdənlərdən...

- Niyə ki, neyləmişəm?

- Sən heç nə eləməmişən, hələlik... Mənim isə ağızım qızıqdı, çox şeyi danışdım.

Dediyimin hamısını yazıb özünü xata-balaya salma.

- Çalışaram, Sizin istəyinizcə olsun, - deyib inamla söz verdim.

Leyla xanımla söhbətimiz 1985-ci il noyabrın 14-də olmuşdu. Bu tarixi mən cib dəftərçəmdə də qeyd eləmişəm. Bu yazını isə 22 iyun 1992-ci ildə qələmə almışam. Leyla xanımın mənə tövsiyə elədiyi ehtiyata ehtiyac qalmadı.

İyun, 1992-ci il
Mərdəkan sanatoriyası.

POLKOVNİK ŞİRİN BƏY KƏSƏMƏNLİ (1887-1919)

Vətəni dərin bir məhəbbətlə sevən polkovnik Şirin bəy Kəsəmənli yeni ordumuzun yaranmasında öz gücünü əsirgəmədi. Təyin olunduğu vəzifədə, tapşırılan hər bir işin öhdəsindən bacarıqla gəlirdi. Hədsiz enerjiyə malik idi. Heç bir çətinlik qarşısında dayanmırdı.

Cəsarətlə demək olar ki, polkovnik Şirin bəy Kəsəmənli harada olursa, o yerdə onun müvəffəqiyyətinə əmin olmaq mümkün idi. Tərəddüdsüz arxayın olmaq gərəkdir ki, ona tapşırılan iş batmayacaq və sözsüz yerinə yetiriləcəkdir.

General Əliğa Şıxlinski

1918-20 illərdə hansı generallarımız Azərbaycan Demokratik Ordusunda xidmətdə olub? Sovet Hökuməti suqut etdikdən sonra yeni, azad Azərbaycanımızda bu haqlı sualı tez-tez eşitmək olur.

Əlbətdə, ən əvvəl iki şöhrətli generallarımızın adını xatırlamaq borcumuzdur: Əliğa Şıxlinski və Səməd bəy Mehmandarov. Milli silahlı qüvvələrimizin yaradılmasında və təşkilində bunların xidmətləri əvəzsizdir.

1918-20-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Ordusunda ilk topoqraf generalımız İbrahim ağa Vəkilov, Həbib bəy Səlimov, milliyətcə Litva tatarı olan Məmməd bəy Sulkeviç, Firudin bəy Vəzirov, İbrahim ağa Usubov, Şahzadə Əmir Kazımخان Qacar, Cavad bəy Şıxlinski, Davud bəy Yadigarov, Şahzadə Əmənulla xan Qacar, Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı, Süleyman bəy Əfəndiyev, Teymur bəy Novruzov, Şahzadə Məhəmməd Mirzə Qacar, Murad Gəray bəy Tlexas, Şahzadə Feyzulla Mirzə Qacar və başqaları milli orduda qeyrətlə xidmət ediblər.

Azərbaycan milli ordusunun on doqquzuncu ilin sonlarında otuz minlik piyadası, on min isə süvari qoşunu vardı.

Çox təəssüf ki, yeni gələn Şura Hökuməti Milli Ordunun əsgər və zabidləri ilə çox amansız rəftar elədi. Bakıya soxulan XI talançı ordu Milli Ordumuzun general və zabidlərinin əksəriyyətini 1920-ci ilin may-iyun aylarında məhkəməsiz - filansız güllələtdi. Qalanını isə Sibirə, Qazaxstana və Solovki adalarına sürgün etdilər.

Azərbaycan Demokratik ordusunda qeyrətlə xidmət edən sərgərdələrdən biri də Şirin bəy Kəsəmənli olub.

Tarixin bir parçasını yaşadan sənədlər, fotosəkillər ötən qəhrəmanlıq illərimizdən xəbər verən ən etibarlı mənbələrdir. Tarixin "ağ səhifələri" indi açılır. Bu səhifələr olub-keçmiş hadisələrin gizlin qatlarını araşdırmağa, yeni həqiqətləri aşkara çıxarmağa imkan yaradır.

Yetmiş ildən çox adı heç yerdə çəkilməyən Azərbaycan Demokratik Hökumətinin sərkərdəsi Şirin bəy Cəfərağa oğlu Kəsəmənlinin fotosəklinə ilk dəfə Respublika Mərkəzi Dövlət Kino-foto sənədlər arxivində rast gəldim.

Şəkildə on doqquz nəfərlik zabit hey'əti təsvir olunmuşdu. Arxasında isə belə yazılmışdı: “Musavat ordusunun generalları və zabitləri birinci cərgədə, soldan praporşik İsmayılov, Bahadır bəy Vəkilov, kapitan Sadıqov, ikinci cərgədə, soldan üçüncü kapitan Meydayev, beşinci polkovnik Şirin bəy Kəsəmənli və üçüncü cərgədə, sağdan üçüncü kapitan Heydər Vəzirov”. Vəssalam. Qalanlarının adı, famili göstərilməyib. Şəkil 1919-cu ildə çəkilib¹.

Polkovnik Şirin bəyin adına inqilabdan əvvəlki sənədlərdə az da olsa, rast gəlmək olur. O, xeyirxahlığı ilə məşhur olan adlı-sanlı bir nəslin oğludur. Bakıda Şirin bəyin yeganə qızı, kimya elmləri namizədi Ləyyə xanımla, qardaşı Həsənin arvadı Tovuz xanımla və nəvələri tarix elmləri doktoru, professor Fuad Məmmədovla, texnika elmləri namizədi Zaur Kəsəmənli ilə görüşüb söhbət etdim.

Tovuz xanımın illərin tufanından qayğı ilə qoruyub saxladığı şəkil və sənədlərlə tanış oldum.

Şəkillərin arxasında yazılmış rəqəmlər, tarix daha çox köməyimə gəldi. Onların vasitəsilə öyrənə bildim ki, Şirin bəy Kəsəmənli 1887-ci ildə Qazax qəzasının Qıraç Kəsəmən kəndində bəy ailəsində dünyaya gəlib. Atası Cəfər ağanın beş yüz desyatın torpağı olub. Onu da xatırladım ki, yazıçı Fərman Eyvazlının “Qaçaq Kərəm” tarixi romanında Şirin bəyin atası Cəfər ağanın obrazı xeyirxah bir ağsaqqal kimi təsvir olunub.

Cəfər ağa on üç yaşlı oğlu Şirin bəyi Tiflisdəki zadəgan uşaqlarının təhsil aldığı hərbi gimnaziyaya oxumağa qoyub. O, hərbi gimnaziyanı 1905-ci il iyulun 23-də bitirib. Bir müddət Qusar alayında qulluq etdikdən sonra hərbi təhsilini artırmaq üçün Kiyevdəki ikinci Konstantin topçu məktəbində oxuyub.

Birinci Dünya müharibəsində polkovnik Şirin bəy Kəsəmənli əvvəlcə Yelizavetpol piyada alayında və Qafqaz müsəlmanlarından təşkil olunmuş “Dikaya diviziya”nın tərkibində vuruşub. O, bu müharibədə “İgidliyə görə” medalı ilə, dördüncü dərəcəli “Müqəddəs Georgi” və üçüncü dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” (qılıç və bantla birgə) ordenləri ilə təltif olunub.

1916-cı ildə Tiflisə qayıdan Şirin bəy Kəsəmənli ilk azərbaycanlı qadın rəssamı Qeysər xanım Kaşiyeva ilə ailə qurub.

Şirin bəyin yeganə övladı Ləyyə xanımın dedikləri:

- Anama nişan gələndən bir neçə gün sonra Birinci Dünya müharibəsi başlayıb. Ona görə də anam iki il nişanlı qalıb, müharibədən sonra evləniblər.

Mənim ana tərəfim də hərbi olub. Anam danışardı ki, babam Terek kazakı olub. Stanitsa generalı rütbəsinə qədər yüksəlib. Babam Seyfulla Kaşiyev müsəlmanlığı qəbul edən Palina Yakovlevna Titovaya evlənib, Tiflisə köçüb. Dayım Davud bəy Kaşiyev praporşik idi. İndi bizdə saxlanan şəkildə atam Şirin bəy, anam Qeysər və dayım Davud bəy təsvir olunub. Belə şəkillər bizdə çox idi. Anam qorxudan otuz yeddinci ildə yandırdı.

1917-ci ildə mən anadan olanda atamla anam adqoydu üçün axundun yanına gediblər. Axund kitab açaraq deyib ki, bəxtinizə İbrahim peyğəmbər düşdü.

1. Sonralar Ramazan Xəlilov bu şəkildən iki nəfəri də tanıdı-general-mayor Murad Gəray bəy Tlexası və podpolkovnik Cəmsid xan Naxçıvanski-Ş.N.

Onun da üç arvadı olub. Sara, Həcər, Ləyyə. Bu adlardan hansını istəsəniz götürə bilərsiniz. Anam Ləyyə adını bəyəniib.

Atamı demək olar ki, xatırlaya bilmirəm. Mən bir yaş yeddi aylıq olanda atam vəfat edib. Biz uzun müddət Tiflisdə və Qazaxda yaşamışıq. Mənə çox vaxt Apollonun qızı deyərtilər. Böyüyəndə anamdan soruşdum ki, niyə mənə belə çağırırlar. Anam cavab verdi ki, atan Şirin bəy qəddi-qamətli və yaraşlıq kişi olduğuna görə camaat onu Apollon deyə çağırırdı.

Anam danışardı ki, bizi məscidin darvazasına qədər ötürən axund dilə gəlib dedi ki, cənab zabit, sizdə kişilərə məxsus ilahi gözəllik var, işıqlı Apollon gözəlliyi. Siz təkcə zahiri gözəlliyinizlə yox, həm də parlaq ağılınızla mənə heyran etdiniz. Allah sizi hər bələdan hifz etsin.

Anam son nəfəsinə qədər vaxtsiz həlak olan atamdan fəxrlə söhbət açardı.

1918-ci ildə, Azərbaycanın ağır günlərində Şirin bəy Milli Ordunun sərkərdələrindən biri olub.

Bir tərəfdən general Tomsonun ingilis hərbi dəstələri, o biri tərəfdən erməni daşnak ordusu Azərbaycanın müstəqilliyini boğmağa çalışırdı. Belə bir vaxtda respublikamızın sərkərdələri sırasında Şirin bəy Kəsəmənli də Qarabağda, Zəngəzurda və Qazaxda erməni daşnak dəstələrinin darmadağın edilməsində əsl komandirlik məharəti göstərirdi.

Polkovnik Şirin bəy Kəsəmənlinin 1918-19 cu illərdə Milli Ordumuzdakı fəaliyyətini öyrənmək üçün əlimizdə bircə əsaslı sənəd var. O da Hərbi Nazir vəzifəsini müvəqqəti icra edən tam artilleriya generalı Əliəğa Şıxlınskinin və Baş Qərargah rəisi general-mayor Əbdülhəmid bəy Qaytabaşının Respublika Yeni Tarix Mərkəzi Dövlət arxivinin 2894 nömrəli fondunda saxlanan əlyazmasıdır. Həmin sənədin tam mətni belədir:

“Azərbaycan Respublikasının Gürcüstandakı Hərbi attaşəsi teleqramla kədrli bir xəbər vermişdir. Yanvarın dördündə ağır keçən bir xəstəlikdən sonra ikinci süvari diviziyasının rəis müavini polkovnik Şirin bəy Kəsəmənli vəfat etmişdir.

Vətəninə dərin bir məhəbbətlə sevən Kəsəmənli yeni ordumuzun yaranmasında öz gücünü əsirgəməirdi. Təyin olunduğu vəzifədə, tapşırılan hər bir işin öhdəsindən bacarıqla gəlirdi. Hədsiz enerjiyə malik idi. Heç bir çətinlik qarşısında dayanmırdı. Bütün çətinlikləri fəvqəladə bacarığı ilə dəf edib, işlərini uğurla başa çatdırırdı. 1918-ci ildə praporşiklər məktəbinin rəisi təyin edildi. Alayı qəbul edəndə o, xaosla və üstəlik də səpmə yatalaq xəstəliyi ilə qarşılaşdı.

Bu xəstəlik alayda kütləvi qırğına səbəb oldu. Vəziyyətin acınacaqlı olmasına baxmayaraq, polkovnik Kəsəmənli aciz qalmadı, əksinə, tezliklə işə girişərək, dağılmış alayı yaxşı vəziyyətli hərbi hissə səviyyəsinə qaldırdı.

Xaçmaz dəstəsinə təyin olunduqdan sonra da bacarıqlı komandir olduğunu göstərdi. O, dəstənin təşkilində, mövqelərin möhkəmləndirilməsində böyük zəhmət çəkdi. Bacarıqlı komandir dəstənin qarşısına qoyulan vəzifənin öhdəsindən məharətlə gələ bildi.

Cəsarətlə demək olar ki, polkovnik Şirin bəy Kəsəmənli harda olurdusa, o yerdə onun müvəffəqiyyətinə əmin olmaq mümkün idi. Tərəddüdsüz arxayın olmaq gərəkdir ki, ona tapşırılan iş batmayacaq və sözsüz yerinə yetiriləcəkdir.

Polkovnik Kəsəmənli bütün bələlarda dəstə ilə birgə olduğundan ağır formada qızdırma xəstəliyinə tutulur. İkinci piyada diviziyasına rəis müavini təyin edildiyi vaxtda Tiflisə müalicəyə gedir və orada da vəfat edir.

Polkovnik Şirin bəy Kəsəmənlinin şəxsində ordumuz ağır itgiyə mə'ruz qaldı. Qoy onun adı bizim gənc ordumuzun alaylarında əbədi yaşasın və onun hərbi xidməti alayın hər bir əsgəri üçün nümunə olsun.

Əmr edirəm ki, onun cənazəsinin gətirməsi və dəfn xərci xəzinə hesabına ödənilsin. Onun ailəsinə isə müalicəyə xərc çəkildiyi üçün on min manat məvacib verilsin”.

Otuz iki yaşlı iste'dadlı sərgərdə Şirin bəy Kəsəmənli doğma kəndi Qıraq Kəsəmən qəbiristanlığında 1919-cu ilin yanvarında şərəflə dəfn olunub. Bakıdan, Gəncədən gətirilən alaylar onun məzarı üstündən yaylım atəşi atıblar.

Tovuz xanım Kəsəmənlinin dedikləri: - Onda mən yeniyetmə qız idim. İldə iki-üç dəfə Qazağa gələn Şirin bəy bizim dərslərimizlə maraqlanardı. Hər dəfə gələndə onlara pay gətirər, pulla yardım edərdi, kasıb uşaqlarını aparıb Qazaxdakı “Üsuli-cədid” məktəbinə oxumağa qoyardı. Anam Şükufə xanım soruşardı ki, ay Şirin bəy, səndə bu qədər pul hardandır? Cavab verərdi ki, axı mən zabitem, dövlət zabitin zəhməti müqabilində ona pulu çox verir.

Dəfnində bütün Gəncə, Qazax, Tiflis camaatı iştirak elədi. Yavəri Demyan adlı bir rus idi. Uşaq kimi ağlayırdı. Çox vəfalı adam idi. Sonralar da bizə gəlib-gedərdi.

Anam Şükufə xanım Şirin bəyin əmisi qızı idi. Sonralar onun qardaşı Həsən bəylə ailə qurdu. Bizim nəslə Qazaxda “Qəhrəman ocağı” deyirlər. Ötən əsrin altmışıncı illərində taxıla güclü çəyirtkə düşübmiş. Kəndlilər ağlaşmış ki, taxıl gözündən batdı, bu il aclıq olacaq. Ana babam Ağabəy hansı yollasa çəyirtkəni məhv edib, rəiyyəti aclıqdan xilas edir. Bu yaxşılığı unutmayan camaat imperatora ərzi-hal göndəriblər ki, Ağabəy bu xidmətinə görə mükafatlandırılınsın. İmperator da babam Ağabəyi gümüş medalla təltif edib, üstəlik də Kəsəmənli kimi familiyasını daşımağa rəsmi icazə verib. Bundan sonra bizim nəslin famili rəsmi dairələrdə Kəsəmənli kimi yazılıb.

Şirin bəyin qardaşı arvadı Tovuz xanım mənə bir ünvan da verdi. Dedi ki, Çaylı kəndində yaşayan ağsaqqal qohumu Murad Novruzov Şirin bəy haqqında daha çox mə'lumata malikdir.

Axtarışlarımda ağsaqqallarımızın, ağbirçəklərimizin yaddaşına çox arxalanmışam. Ona görə də yaxşı yaddaşlı adam mənim təsəvvürümdə canlı arxiv kimidir. Bə'zən elə olub ki, bir faktı, bir sənədi tapmaq ümidi ilə günlərlə, aylarla arxivlərə ayaq döyüb, on illərlə kif basmış sənədlərin tozunu udmuşam, bir şey əldə edə bilməyib, qocaların yaddaşına pənah aparılmışam.. Bu mə'nada Qazağın Salahlı, Kəsəmən, Ağköynək, Xanlıqlar, Şıxlı və başqa kəndləri mənim üçün xəzinə məkanı olub.

Daş Salahlı kəndi ilə Çaylını cəmi-cümlətən bir kilometrlik məsafə ayırır. İlin hər fəslində Daş Salahlıya yolum düşür. Hər dəfə də Çaylının yanından ötüb sinəsi bayatılarla, şe'rlə dolu Daş Salahlı qocalarının el qəhrəmanları haqqında söhbətlərini dinləməyə gedirəm. Aşıq Bəhrəmə, İsmayıl Mahmudova, Paşa Salahlıya, Əvəz Avdioğluna, Əbdüləzim Həsənova qulaq asdıqca eldə-obada nə qədər açılmamış səhifələrin, maraqlı tarixi söhbətlərin şahidi oluram.

AMMA heç vaxt ağılıma gəlməyib ki, Çaylıda da müdrik bir qoca yaşayır, onun da el-oba üçün yararlı söhbətləri var. Ağac meyvəsi ilə tanındığı kimi Murad dayı da yaxşı yaddaşına, şirin söhbətinə görə kənddə sayılan, hörmət olunan ağsaqqallardandır. O, inqilabdan əvvəl olub-keçənlərin şahidi deyil. Yaşı buna imkan vermir. Cəmi-cümlətani altmış üç yaşı var. AMMA o illərin əhvalatlarını elə yaxşı təfsilatı ilə danışır ki, dinləyəcəsi sanki hadisələrin şahidi olur. Danışdığıın, bildiyinin hamısı yetmiş il əvvəlın hadisələridir. Dilinin əzbəri keçmişin igid kişiləri - Qaçaq Kərəmdi, İsrafil ağa Kərbəlayevdi, Məmməd koxa Mahmudogludu, Əliağa Şıxlinskidi, Söyünbəyli Söyün ağadı, bir də bəy və musavat polkovniki olduğuna görə yetmiş ildən çox adı, fəaliyyəti qapalı qalan Şirin bəy Kəsəmənli.

Murad dayıdan elin igid, qeyrətli oğlu, qızı haqqında bir söz soruşsan, nə kitab vərəqləyəcək, nə də kağız-qələm axtaracaq. Allahın verdiyi iste'dadın gücü ilə hələ uşaqkən oxuduğu dastanları, eşitdiyi əhvalatları hafizəsinə yazıb, həkk edib. Tanrının kəramətinə şükürlər diləyirsən : nə yaxşı belə ağsaqqallarımız az da olsa qalıb. Nəslində bəylik var deyib onu da dolaşdırmayıblar. Sibirə, Qazaxıstan çöllərinə sürgün eləməyiblər. Elə bilməyin ki, otuz yeddinin acı tufanı Murad dayıdan yan keçib. Yox, atası Məcid kişi əsl-nəcabətində ağalığ olduğuna görə, nə az, nə də çox, on səkkiz il Sibir sürgünü çəkib. Sağ-salamat qayıdıb, doxsan dörd yaşında Çaylıda vəfat edib.

- Atam həbs edildi, ailəmiz ağır vəziyyətə düşdü. Heç dörd il oxumamış ağır işin qulpundan yapışdım. Əlim işdə oldu, qulağım nənələrin, babaların sözündə, söhbətində. Nəyi unutsam da aşıq məclisinə getməyi, qoşma əzbərləməyi, dastan öyrənməyi unutmadım.

- Murad dayı, polkovnik Şirin bəylə qohumluğunuz varmı?

- Şirin bəyin xalası nəvəsiyəm. Mən Xanım Hacımuradalı qızının oğluyam. Bütün bildiklərimi mənə nənəm danışib. Şirin bəyin şəkilləri də bizə nənəmdən yadigar qalıb. Yadımdadır, nənəm nağıl elərdi ki, Şirin bəy Birinci Dünya müharibəsindən qayıdanda hamı - bütün kənd camaatı görüşünə gəlmişdi. O, sinəsində "Müqəddəs Georgi" ordenilə gəlsə də, ayağından yaralanmışdı. Bir müddət müalicə olunub, yenidən "Dikaya diviziya"nın tərkibində hərbi xidmətini davam etdirib. Sonra Azərbaycan Cumhuriyyət ordusunun sıralarında yüksək rütbəli zabit kimi qulluq edib.

- Deyirlər, şair Əfqan Şirin bəyin orden alması münasibətilə şe'r yazıb. AMMA heç yerdə çapda yoxdu. Hətta Çoban Əfqanın yeganə "Şeirlər" kitabına belə düşməyib. Siz o şeiri bilirsinizmi?

- Oğul, qocalıq üstümü alsa da, yaddaşımdan şikayətim yoxdu. Əvvəla, onu deyim ki, şair Çoban Əfqan bizim nökrümüz olub. Çox təbli, iste'dadlı şair imiş. Nökrə, çoban olmasına baxmayaraq Şirin bəy onunla dostluq edərmiş. 1919-cu ildə Qazağa gələn Şirin bəyi şair Çoban Əfqan şe'rlə qarşılayır. "Bu bəyin" adlı şeiri aşıqlar biz uşaq olanda oxuyardılar. 1930-cu illərdə aşıqlara necə təpindilərsə, xırp səslərini kəsdilər. Şeir belədi:

***Bir imdad istərəm, ya şahı-mərdan',
Üzülməsin eldən əli bu bəyin.***

1. *Şeiri eşitdiyim kimi də təqdim edirəm - müəl.*

*Bağban da bəslədi bar gətirməyə,
Dağlmasın dəsti-gülü bu bəyin.*

*Özündən də qabaq gəlmişdi namən,
Görüşünə gəldi Qazax, Kəsəmən,
Cəfərağa yurdu çiçək, yasəmən,
Şad olubdu oymaq, eli bu bəyin.*

*Mahal unudarmı belə canları,
Hacı Axund kəsdiyi qurbanları.
Xələtlə qarşıladi cavanları,
Paylandı qumaşı, alı bu bəyin.*

*Əl uzatsam əlin mənə yetirsin,
Hər nə qulluq desəm, onu bitirsin,
Toplar qılınclasın, əsir gətirsin,
Qurşasın kəməri əli bu bəyin.*

*Belə bir ağamla çıxaydım ova,
Qüdrətin şəmşirin çəkərlər suya,
Əfqan gecə gündüz eylərdi dua,
Nə xoşdu, danışır dili bu bəyin.*

1991-ci il.

TARİXİN AĞ SƏHİFƏLƏRİ

37-Cİ İLİN SƏRKƏRDƏ QURBANLARI

Qambay Məmməd oğlu Vəzirov (1899-1937)- 77-ci Azərbaycan diviziyasının komandiri. 1937-ci il oktyabrın 13-dən 14-nə keçən gecə güllələnmişdir.

Naxçıvan

Cəmsid xan Cəfərqulu xan oğlu Naxçıvanski (1895-1938) - komdiv. 1938-ci il avqustun 26-da “Troyka”nın şahidliyi ilə Moskvada güllələnmişdir.

Naxçıvan

Şəmistan İsmayıl oğlu Əyyubov (1896-1937) - diviziya komissarı. 1937-ci il yanvarın 5-dən 6-na keçən gecə güllələnmişdir.

Qazax

Cəlil Məşədipəşə oğlu Əliyev (1905-1938) - qərargah rəisi. 1938-ci il yanvarın 3-dən 4-nə keçən gecə güllələnmişdir. Mayor.

Şəmkir

Məmməd Kərim oğlu Veysov (1900-1972) - **polkovnik**. 37-ci ildə həbs olunmuş, 9 il Sibir sürgünü çəkmişdir.

Şamaxı

Qalib bəy İbrahimağa oğlu Vəkilov (1888-1937) - **polkovnik**. 1937-ci noyabrın 15-dən 16-na keçən gecə güllələnmişdir.

Qazax, Tbilisi

Seyfulla Hacı Rüstəm oğlu Mehdiyev (1902-1937) - **polkovnik**. 1937-ci il oktyabrın 13-də güllələnmişdir.

İsmayılı, Lahıc kəndi.

Cabir Əmrulla oğlu Əliyev (1902-1937) - 77-ci Azərbaycan diviziyasında briqada **komissarı**. 1937-ci il oktyabrın 13-də güllələnmişdir.

Bakı

Heydər Sadıq oğlu Vəzirov (1893-1937) - **komissar**. 1937-ci il oktyabrın 13-dən 14-nə keçən gecə güllələnmişdir.

Naxçıvan

Murtuz Heydər oğlu Talıbzadə (1902-1938) - **polkovnik**. 1938-ci il yanvarın 8-dən 9-na keçən gecə güllələnmişdir.

Bakı

Soltanhəmid Cəbrayıl oğlu Paşayev (1898-1938) - **hərbi komissar**. 1938-ci il yanvarın 3-dən 4-nə keçən gecə güllələnmişdir.

Şamaxı

Sədrəddin Məmməd oğlu Vəzirov (? - 1938) - (general-mayor Qambay Vəzirovun qardaşı). 1938-ci il yanvarın 3-dən 4-nə keçən gecə güllələnmişdir.

**Naxçıvan,
Nehrəm kəndi**

Seyidbəyli Zülfüqar Abbas oğlu (1892 - 1938) - **hərbi komissar**. 1892-ci ildə anadan olub. 1938-ci il yanvarın 7-dən 8-nə keçən gecə güllələnmişdir.

Şuşa

Mehdibəy Eynalı oğlu Sultanov (1880 - 1937) - **polkovnik**. 1918-ci ildə Bayılda yerləşən Göyçay piyada alayının komandiri. 1920-ci ildə isə Azərbaycan diviziyasında 3-cü alayın komandiri. 1937-ci il iyulun 26-dan 27-nə keçən gecə güllələnmişdir.

Gəncə

Hacıbaba Hacı Ələsgər oğlu Nəzərli (1895-1938). **Hərbi-yazıçı, komissar**. 1938-ci il yanvarın 8-dən 9-na keçən gecə güllələnmişdir. “Laçın”, “Cəsusun yardımçısı”, “Yüz iyirmidən ikisi” və b. əsərlərin müəllifidir. “Qızıl əsgər” qəzetinin və “Azərbaycan Hərbi nəşriyyat”ında şöbə rəisi olub.

Şamaxı

Hüseyn Paşa oğlu Rəhmanov (1902-1938) - **komissar**. 1922-ci ildən “Savadlı Qırmızı Əsgər” və “Hərbi bilik” jurnallarının məsul redaktoru olmuşdur. 1930-cu ildə “Azərbaycan Dağ-Nişançı diviziyasının on illiyi” kitabçasını nəşr etdirmişdir. 1938-ci ildə həbs edilib güllələnmişdir.

Bakı

37-NİN GENERAL QURBANLARI

Yüksək sərkərdəlik qabiliyyətini Müsavat ordusunda qazanmış general Qambay Vəzirov, Cəmşidxan Naxçıvanski, polkovnik Seyfulla Mehdiyev, Murtuz Talıbzadə, Məmməd Veysov və başqaları otuzuncu illərdə hərbin çətin yollarında sür'ətlə irəliləyir və milli diviziyalara komandirlik edirdilər.

Qeyri-adi bacarığa malik olan hərbi oğullarımız Səməd bəy Mehmandarov, Əliğa Şıxlinski, Məmməd bəy Sulkeviç, İbrahim ağa Vəkilov, Şahzadə Əmir Kazım xan Qacar, Həbib bəy Səlimov kimi qüdrətli generallarımızın şinelindən "çıxmışdılar".

Azərbaycan sərkərdələrinin ildırım sür'ətli irəliləyişi Sovet imperiyasında yuxarı dairənin narahatlığına səbəb oldu. Onları məhv etmək üçün hərəsinə bir qara yaxdılar: pantürkçü, müsavat zabiti, trotski-zinoviyevçi və daha nələr...

Sibir və Solevetski adalarına azərbaycanlı zabitlərin ucdantutma sürgünü başlandı. Yüksək rütbəli - generallarımız isə həbs edilib dar zindanlarda güllələndilər. Milli Azərbaycan diviziyaları isə ləğv edildi.

Böyük Vətən müharibəsi başlananda rus diviziyalarının tərkibində döyüşən azərbaycanlı əsgər və zabitlər addım-başlı diləgəlməz bir söyüşlə təhqir olunur, güllələndirilirdilər. Onda (1942-ci ildə) ömrünün son aylarını yaşayan məşhur generalımız Əliğa Şıxlinskiyə təklifi ilə milli diviziyalar təşkil olundu.

Acınacaqlı haldır ki, "respublikanın sahibi" M.C.Bağirov məhz onda ayıldı ki, bu milli diviziyalara komandanlıq etmək üçün bir nəfər belə azərbaycanlı general qalmayıb, hamısı güllələnib...

Otuz yeddinci ildə günahsız həbs olunub güllələnən hərbi xadimlərimizin acı taleyi məni çoxdan düşündürürdü. O illərdə ən mahir sərkərdə oğullarımız vicdansızcasına məhv edilib, istintaq zamanı onları ağlasığmaz vəhşiliklə döyüb bir-birinin üzünə dirəndiriblər. Nə respublikada, nə də Azərbaycan diviziysında "əksinqilabi-təşkilat" olmaya-olmaya onlardan iftiraçı, yalan ifadələr alıblar. Bunların hamısı zorla, qeyri-insani işgəncələrin və amansız cəzanın tətbiqi sayəsində əldə olunmuşdur.

Repressiyaya mə'ruz qalmış belə hərbiçilərin oğlu, qızı, həyat yoldaşı və yaxın-uzaq qohumları mənə onların çəkdiyi dəhşətli əzablardan danışanda istər-istəməz Fyodor Dostoyevskinin "Heyvan heç vaxt insan qədər qəddar ola bilməz, insan qədər mahir və yaradıcı qəddarlıq edə bilməz", - sözlərini xatırlayırdım.

Əziz oxucu, əgər vaxt tapıb bu yazıları oxuya bilsən hərbi oğullarımızın dözülməz əzablarla məhv edildiyinin şahidi olacaqsan.

GENERAL-MAYOR QAMBAY VƏZİROV

*Əlini vürməyə oda bir nəfər,
Odu istisini necə hiss edər.*

Nizami Gəncəvi

Otuz yeddinci illərdə hərbiçilərin tuthatutu başlananda ordu komandanı Oka Qorodovikov marşal Semyon Budyonniyə deyir:

- Semyon, hamını bir-bir aparırlar. Bunun axırı necə olacaq?

Budyonni təmkinini pozmadan cavab verir:

- Hamını yox, yalnız ağıllıları aparırlar. Bu, nə sənə, nə də mənə aid deyil...

Bu epizodu oxuyanda istər-istəməz həmin illərin günahsız qurbanları olan h rb ci oğullarımızı xatırladım. Diviziya komandiri general-mayor Qambay Vəzirov, briqada komandiri C m şidxan Naxçıvanski, komissar Heydər Vəzirov, Cabir Əliyev, polkovnik Seyfulla Mehdiyev, Cəlil Əliyev, Murtuz Talıbzadə, komissar Şəmistan Əyyubov v  onlarca başqaları belə ağıllı, bacarıqlı sərkərdələr idi... İyirmi-otuzuncu illərdə milli h rb  kadrların hazırlanmasında, Vətənimizin müdafiə qüdrətinin möhkəmləndirilməsində bu sərkərdələrimizin danılmaz xidmətləri olub. Onların arasında Qambay Vəzirovun xüsusi yeri var. Bu igid komandir Azərbaycan h rb  tarixinə beş cəsur general bəxş edən Naxçıvandakı nüfuzlu K ng rl  nəslindəndir.

Ömrünün otuz səkkizinci baharında həbs edilən Qambay Məmməd oğlu Vəzirov 1899-cu il avqustun 19-da Ermənistanın G mr ¹ (indiki Leninkan şəhəri) şəhərində anadan olmuşdur. İlk yeddi illik təhsilini İrəvan gimnaziyasında alan Qambay on səkkizinci ildə səfərbər olunaraq altı ay Türkiyədə işləmişdir. 1919-cu ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası milli ordusunda xidmət edən və hərbiyyə məktəbini bitirən Qambay iyirminci ildən iyirmi ikinci ilə kimi Qazaxda, C brayıda v  Qarabağda bolşevizm əleyhinə mübarizə aparan daşnaklara qarşı döyüşlərdə vuruşmuşdur.

Bəs iyirminci ildə bolşevik ordusuna könüllü keçən, sonralar general-mayor ali rütbəsi verilən v  diviziya komandiri kimi m s'ul vəzifə tapşırılan Qambay Vəzirovun otuz yeddinci ildə günahı nəydi?

Arxiv sənədlərində göstərilir ki, guya o, terrorçu-əksinqilabi milli təşkilatın rəhbəri olub. Təşkilatın əsas məqsədi silahlı üsyan təşkil etməklə Bakı qarnizonunun və 77-ci diviziyanın zabitlərini üsyana qaldırıb Azərbaycanı SSRİ-dən ayırmaq idi.

Bunların hamısının yalan və iftira olmasını gec də olsa tarix  z  sübut elədi. Ancaq diqqətlə təhlil edib, fikirləşəndə belə qənaətə gəlirsən ki, Qambay Vəzirov kimi iste'dadlı sərkərdənin "günahı" h rb  pillələri s r'ətlə keçməsin d  olmuşdur. Hələ t r-t k nt s  qalan, özümüz də mühüm vəzifələr tutan daxili düşmənlərimiz bundan qorxuya düşürdülər. Axı, Qambay həm də vaxtilə musavat ordusunda sınavi  sg r kimi xidmət etmişdi. Bir də, həmin illərdə Qarabağda, Qazaxda daşnak ünsürlərinin məhv edilməsində yaxından iştirak etmişdi. İndi, 1937-ci ildə Azərbaycanda XDİK DTİ beşinci şöbəsinin rəisi Avanesyan ondan heyfini alırdı. Qambay Vəzirovu həbs etdirən v  yalançı ittihamnam l rl  g ll l tdir n də daşnak Avanesyan olmuşdur. Akademik Ziya Bünyadovun otuz yeddinci ildə güllələnmiş kapitan K 'bi Saniyev haqqında "13896 nömrəli istintaq i i" adlı məqaləsində bir epizodu oxuyanda adam istər-istəməz ürək ağırsı keçirir. 1955-ci il sentyabrın ikisində SSRİ Baş Prokurorluğunun prokuroru keçmiş canil rin birindən soruşmuşdur:

"SUAL: - S yl yin g r k, sizin Azərbaycan SSR XİDK-də i l diyiniz dövr də m buslara qarşı cəza tədbirləri t tbic  olunurdumu?

1. Son vaxtlara qədər Qambay Vəzirovun Naxçıvanda anadan olduėu göstərilirdi. Mərhum polkovnik R.Zeynalovun tapdıėı arxiv sənədlərindən mə'lum olmuşdur ki, atası Məmməd G mr d  i l diyinq r , Qambay orada anadan olmuşdur - Ş.N.

CAVAB: - Məhbuslara cəza tədbirləri (repressiya) mənim rəhbər olduğum şə'bədə tətbiq olunurdu, amma konkret olaraq kimə, - indi deməyə çətinlik çəkirəm. Amma yadımdadır ki, Azərbaycan diviziyasının Siyasi şə'bə rəisi Əliyev Cabiri döyüdü. Başqa fəmilialar yadımda deyil. Əliyevi ondan ötrü döyüb əzişdirirdilər ki, o, istintaqa lazım olan ifadələr versin, yə'ni Vəzirov, Axundov və başqaları tərəfindən idarə edilən "əksinqilabi mərkəz" haqqında ifadələr olsun.

SUAL: - Qambay Vəzirovu tanıyırsınızmı?

CAVAB: - Tanıyıram. O, Azərbaycan diviziyasının komandiri idi. O, bizim şə'bə tərəfindən həbs edilmişdi. Onun işini şəxsən beşinci şə'bənin keçmiş rəisi Avanesyan aparırdı. Qambay Vəzirovu dindirmələr zamanı bərk döyüdü. Onu Avanesyan şəxsən mənim və şə'bənin başqa əməkdaşlarının yanında döyüdü. Avanesyan Qambayı şallaqla döyüb ondan tələb edirdi ki, o, özünün əksinqilabi millətçi mərkəzində iştirakı haqda ifadə versin. Qambay əvvəlcə özünü müqəssir bilmədi, bərk döyüldəndən sonra isə hər şeyi boynuna alıb lazımı ifadələr verdi. Mən Vəzirov Qambayı döyməmişəm, amma bir daha deyirəm ki, Avanesyanın onu döyməsinin şahidiyəm.

SUAL: - Vəzirov Qambayın həbs edilməsi və məhkum olunması əsaslı idimi?

CAVAB: - O zamankı, mən bildiyim işlərin arasında heç bir diqqətə layiq iş yox idi. O işlərin hamısı məhbuslara zorluğun, işgəncələrin tətbiq olunması ilə quraşdırılıb və o işlərin hamısı qeyri-obyektiv idi. O cümlədən Vəzirov Qambayın işi də ondan və başqa həbs edilmiş adamlardan zorla və işgəncələrlə alınmış yalan ifadələr üzərində quraşdırılıb. İstintaq zamanı məhbuslar dafələrlə bu ifadələri rədd edirdilər, amma onların bu ifadələri işlərinə tikilmir, məhv olunurdu. İşlərə yalnız o ifadələr tikilirdi ki, onlar istintaq üçün faydalı idi. Həbs edilənlərin başqa ərizələri və rədd cavabları da heç vaxt işlərinə tikilmirdi".

Qambay Vəzirov tək həbs olunmamışdı. Onunla birlikdə Azərbaycan diviziyasından qırx nəfər, Respublika Hərbi Komissarlığından iyirmi nəfər yüksək rütbəli azərbaycanlı zabit həbs olunub "əksinqilabi hərbi təşkilatın üzvləri" kimi günahsız olaraq güllələnmişlər.

1937-ci il oktyabrın on üçündə 77-ci Azərbaycan diviziyasının komandiri, general-mayor Qambay Vəzirovu güllələdilər. Bu güllə təkəcə Qambaya yox, Azərbaycanın hərbi tarixinə dəydi. Onun şəxsində biz Azərbaycanın ən yaxşı sərkərdələrindən birini itirdik. Deyirlər, məşhur generalımız Əliağa Şıxlinski onun güllələnmək xəbərini eşidəndə qırx gün yas saxlamış və niyə bəkef olduğunu soruşanlara "oğlum Qambay güllələnib, belim qırılıb" - cavabını vermiş.

General-mayor Qambay Vəzirov həbs ediləndən sonra Azərbaycan diviziyasında qadınlar şurasının sədri işləyən həyat yoldaşı İzzət xanım Qiyasbəyli-Vəzirova və yeganə övladı Yavuz da həbs edilib Qazaxıstana sürgün olunurlar. Səkkiz illik Qazaxıstan sürgünündən xəstə qayıdan İzzət xanım 1976-cı ildə Bakıda vəfat edir.

1937-ci il oktyabrın 22-də İzzət xanım İsmayıl ağa qızı Vəzirova Bakıda ümumi həbsxanada saxlanılmışdır. Onu səkkizinci şə'bənin baş müfəttişi, dövlət təhlükəsizlik leytenantı Moşeqkov dindirmişdir.

SUAL: - Nə zamandan siz Qambay Vəzirovla ailə qurmusunuz?

CAVAB: - 1920-ci ildən onunla ailə qurmuşam və onunla birlikdə o, həbs olunana, yəni 27 iyun 1937-ci ilə qədər yaşamışam.

SUAL: - Sizə əriniz Qambay Vəzirovun əksinqilabi fəaliyyəti barədə nə mə'lumdur?

CAVAB: - Qambay Vəzirovun əksinqilabi fəaliyyəti barədə mənə heç nə mə'lum deyil.

SUAL: - İş üzrə siz nə əlavə edə bilərsiniz?

CAVAB: - Heç nə əlavə edə bilmərəm. İfadələr mənim sözlərimlə yazılmışdır. Mən onun doğruluğunu öz imzamlarla təsdiq edirəm.

1937-ci il noyabrın ikisində vətən xaininin arvadı kimi İzzət xanım Vəzirovanın istintaq işi SSRİ XDİK-in xüsusi müşavirəsinə göndərildi. SSRİ XDİK-i yanında Xüsusi Müşavirənin 1937-ci il 9 dekabr protokolundan çıxarış.

EŞİDİLDİ: - 1903-cü il təvəllüdü İzzət İsmayıl qızı müddəti 1937-ci il oktyabrın altısından hesablanılmaqla səkkiz il müddətinə İslah Əmək Düşərgəsinə göndərilsin. İş arxivə təhvil verilsin.

Xüsusi Müşavirənin bu qərarından sonra İzzət xanım Vəzirovanı Qazaxıstanın Akmolinsk şəhərinə 8 il müddətinə sürgün etdilər. Oradan göndərdiyi məktublarda oğlu ilə maraqlanır və Vətəni üçün darıxdığını bildirirdi. 1938-ci il aprelin on dördündə İ.V.Stalinə yazdığı məktubda yeganə övladının günahsız olaraq həbs olunmasından danışır və acizənə surətdə onun buraxılmasını xahiş edirdi” (C.Qasimov, “Bir ailənin faciəsi” məqaləsi, “Sərhəd” qəzeti, 3 fevral 1996-cı il).

Qambayın yeganə oğlu Yavuz Vəzirov sürgündə olanda Stalinə məktub yazır ki, atam “xalq düşməni” kimi güllələnib. Mən bir sovet gənci kimi atamın günahını yumağa hazırım. İcazə verin, Vətənimizin bu ağır günündə torpağımızın azadlığı uğrunda cəbhələrdə mən də vuruşum...

Cəza batalyonunda döyüşən Yavuz Vəzirov iyirmi iki yaşında, 1942-ci ildə Stalinqrad yaxınlığında qəhrəmanlıqla həlak olmuşdur.

1956-cı il iyulun iyirmi səkkizində SSRİ Ali Məhkəməsinin hərbi Kollegiyasının qərarı ilə ölümündən sonra 77-ci Azərbaycan diviziyasının komandiri general-mayor Qambay Məmməd oğlu Vəzirova bəraət verilmişdir.

Bir müdrik Şərq məsəlində deyilir ki, uşaqlıqda eşidilən söz, oxunan elm daşa yazılmış yazı kimidir. İllərin tufanı, qasırgası belə onu poza bilmir. 37-nin qara tufanları başlayanda Fəxrəddin Vəzirovun 12 yaşı vardı. Əmiləri Qambay və Heydər Vəzirovun haqsızlığın qurbanı olmaları onun uşaq qəlbinə ağır zərbə vurdu. Yaddaşında uşaqlıq illərinin ağırlı-acılı xatirələri yaşayır:

- Qambay Vəzirov atamın əmisi oğlu idi. Böyük qardaşı Sədrəddin maliyyə işçisi idi. Elmi dərəcəsi də vardı. Kiçik qardaşı Hüseyn də hərbcisi idi. Rütbəsi polkovnik olub. Sədrəddin əmimi də xalq düşməninə qardaşı kimi 37-də güllələdilər. Hüseyn əmim respublikadan qaçıb, deyilənə görə Gürcüstana gedib, Vezirəşvili ailəsi ilə yaşayıb. Bu günə kimi də ondan bir xəbər bilmirik...

Bütün bunlardan sonra bizim ailəni, nəslə yenə də tə'qib edirdilər. Dayım Həqqi və Kamal Kəngərinskiyə, babamı sürgün etdilər. Qambay əmim tutulanda biz yaylaqda idik. Qayıdanda evimizi dağılıb, talan olmuş gördük. Nəyimiz vardı çölə töküüb, kitabları, əlyazmaları, evdə qiymətli nə varsa hamısını aparmışdılar. Bizə olmazın əzab verdilər.

Bir hadisəni xatırlayanda indi də xəcalət çəkirəm. Altıncı sinifdə oxuyurdum. Səhər dərəcə gələndə gördüm uşaqların hamısını məktəbin qabağına yığıblar. Direktor məni çağıraraq dedi ki, gəl, sən çıxış et, de ki, əmilərim və dayılarıım “xalq düşməni” olduqlarına görə biz onları istəmirik. Bütün ailəmiz adından bildirirəm ki, onlar “xalq düşməni” kimi haqlı olaraq güllələnilər. Yoxsa səni məktəbə buraxmayacağıq. Oxumaq üçün burnumun ucu göynəyirdi. Məcbur olub direktor deyənləri dedim...

Cəmisi on yeddi il ordu sıralarında xidmət edən Qambay Vəzirov sırası əsgərdən general-mayor rütbəsinə qədər yüksəlib. İnsafla demək lazımdır ki, bu da az-az hərbiyə qismət olub. Xüsusilə milliyyətə rus olmayan zabitin otuz üç yaşında diviziya komandiri və general-mayor rütbəsi alması Sovet hərbi tarixində nadir hadisədir. Adətən başqa millətin oğluna Sovet Ordusunda ali general rütbəsinə istə'faya çıxanda, qocalıb əldən düşəndə verirdilər. O da nadir hallarda...

1932-ci ilin baharında SSRİ Xalq Müdafiə Komissarı K.Y.Voroşilovun şəxsi teleqramı ilə Moskvaya çağırılan Qambay Vəzirovun Belorusiyadakı hərbi fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilir. O, Xalq Müdafiə Komissarının 886 nömrəli əmri ilə Azərbaycan dağ-atıcı diviziyasına komandir tə'yin olunur.

Qambay hərbi sənətinin çətin yollarını çox böyük müvəffəqiyyətlə keçmişdir. Hələ 1922-ci ildə 23 yaşlı Qambay Əlahiddə Qafqaz Ordusu Hərbi İnkilab Şurasının əmri ilə ə'laçı siyasi rəhbər kimi batareyaya komandiri, Frunze adına Hərbi Akademiyaya oxumağa göndərildi. Qambay Vəzirov hərbi akademiya təhsil alan ilk azərbaycanlı idi. Üç illik hərbi təhsildən sonra o, 1925-ci ilin avqust ayından Birləşmiş Azərbaycan Hərbi-siyasi məktəbinin rəisi tə'yin olundu. Onun bir illik fəaliyyəti haqqında attestasiyasında Qırmızı Bayraqlı Qafqaz ordusu Ali Hərbi Təhsil Müəssisələrinin baş müfəttişi Artomonov yazırdı:

“Məktəb rəisi işlədiyi bir il ərzində yalnız müsbət keyfiyyətli işinin şahidi olduq. Böyük iradəyə, təşəbbüskarlığa malikdir. Özünə hörmət edən, qətiyyətli, işgüzar və yaxşı metodist-müəllimdir. Kursantların, müəllimlərin və komandir hey'ətinin hörmətini qazanıb. İctimai işlərdə, xüsusilə hərbi-elmi cəmiyyətdə fəal iştirak edir. Ali təhsili var. Böyük inzibati-təcrübi stajı olmasa da, öz qabiliyyəti və əməksevərliyi sayəsində məktəbin rəisi vəzifəsinin öhdəsindən tam gələ bilir (Sovet Ordusunun Mərkəzi Dövlət Arxiv, Q.M.Vəzirovun 157-871 nömrəli şəxsi işi. 1-ci vərəq).

Milli hərbi kadrların hazırlanması üçün gərgin fəaliyyət göstərən Qambay Vəzirov məktəbin ikinci buraxılışında “Yüz on yeddi” adlı məqaləsində iftixarla yazırdı ki, fəhlə-kəndli balalarından hazırlanan müdavimlərimiz ordunun ən yaxşı ən'ənələrini davam etdirəcəklər. Biz inanırıq ki, yüz on yeddi müdavimin şəxsinə hərbi hissələrimiz hərtərəfli biliyə və komandirlik qabiliyyətinə malik vsvod komandirləri ilə tə'min olunacaqlar.

Qambay Vəzirov daha sonra yazırdı: “Milli olaylarındöyüş bacarığını yüksəltmək qarşıda duran əsas vəzifədir. Sentyabrın 15-də Azərbaycan Birləşmiş Hərbi məktəbindən yüz on yeddi nəfərin buraxılması böyük əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, fəhlə-kəndli cəmiyyətinin geniş kütlələrinin diqqətini özünə cəlb etməyə layiq faktdır. Yeni buraxılış milli alaylar üçün kadrlar hazırlanması və onların özəyinin möhkəmləndirilməsi işində tamamilə yeni addım olacaqdır.”

1927-ci ilin oktyabrında ölkədə hərbi islahatın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Zaqafqaziya milli hərbi ali təhsil məktəbləri birləşdirilib Tiflisə köçür. Həmin il o, Leninkanda yerləşən üçüncü Qafqaz atıcı diviziyasında qərargah rəisi olur. İstə'dadlı komandir Qambay Vəzirovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan atıcı diviziyası 1929-cu ilin avqust-sentyabr aylarında Əlahiddə Qafqaz ordusunun ilk manevrlərində müvəffəqiyyətlə iştirak edir. Bu manevrdə göstərdiyi komandirlik məharətinə görə üstü yazılı silahla mükafatlandırılır.

1930-cu ilin noyabrında ən yaxşı döyüş komandiri olan Qambay Vəzirova Belorusiya hərbi dairəsindəki 111-ci atıcı alayının komandiri və həm də jizdra şəhər qarnizonunun rəisi kimi məs'ul vəzifələr tapşırılır.

1925-ci ildən başlayaraq, ona verilən attestasiya arayışlarında Qambay Vəzirovun hərbi sənətini yaxşı mənimsəyən, ə'la inzibatçı, təmiz və sayıq bir komandir olduğu göstərilir. Diviziya komandiri Cəməlid xan Naxçıvanskinin, diviziya hərbi komissarı Hüseyn Rəhmanovun, hərbi komissar Korobkovun təqdimatında onun diviziyaya, hətta korpusa belə komandirlik edə biləcək bacarığı olduğu iftixarla qeyd olunur.

Onu da xatırladaq ki, Qambay Vəzirovun istə'dadlı hərbi xadim kimi yetişməsində məşhur generallarımız Əliağa Şıxlinskinin və Səməd bəy Mehmandarovun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Məhz onların müdrik məsləhət və köməklikləri ilə Azərbaycan milli diviziyasının atıcıları, topçu və süvariləri istər Hacıkənddə, Qarayazıda, istərsə də Şimali Qafqazda Zaqafqaziya ordusunun taktiki tə'lim-məşqlərində birinci yeri tutmuşlar.

“Xatirələrim”də 1924-cü ili yada salan Əliağa Şıxlinski yazır ki, Azərbaycan komanda hey'əti məktəbi rəisinin xahişi ilə məni ona müavin tə'yin etdilər. O biri il - 1925-ci ildə məktəb kollektivi Surami şəhəri yanındakı düşərgəyə getdi. Bütün Zaqafqaziya hərbi məktəblərinin kollektivləri buraya yığılmışdı. Ötən il burada hərbi məktəblərin atəş yarışı olmuşdu. Azərbaycan məktəbi hazır olmadığından bu yarışlarda iştirak etməmişdi. Bu, mənə çox toxundu. Silahı sevən gənclərimizin yarışa çıxma biləcək dərəcədə hazırlanmamaları mənə ağır gəldi.

Elmi komitənin ilk iclasında mən göstərdim ki, belə tə'lim vermək olmaz. Hər kursanta atmağa birçə güllə verilməli və atdığı bu güllənin nəticələrini bildirərkən güllənin nə səbəbə boş çıxdığını ona izah etməli, buraxdığı səhvi düzəltmək üçün ona ikinci dəfə güllə atdırılmalı və i.a. Məktəb rəisi əmr verdi ki, “müavinimin təklifi protokola qeyd edilsin və ona mütləq əməl olunsun”. Bu zamandan başlayaraq, biz atəş məşqində kursantlarımızı “işə çəkməyə” başladıq. Düşərgə toplanışının axırında bizim vzvod yarış atəşinə çıxdı və birincilik qazandı. Mənim azərbaycanlılıq izzəti-nəfsim tə'min edilmiş oldu.

Diqqətli oxucu yə'qin fikir verdi ki, xatirə müəllifi məktəb rəisi Qambay Vəzirovun bir dəfə də adını çəkmədi. Bunun da səbəbi var: Əliağa Şıxlinski xatirələrini 1942-ci ildə yazıb. Onda keçmiş məktəb rəisi Qambay Vəzirovun həbs olunmasından beş il ancaq keçirdi. Onun tərcümeyi-halında hələ də “xalq düşməni” damğası vardı.

1935-ci il dekabrın otuzunda Azərbaycan atıcı diviziyasının on beş illiyi qeyd olunurdu. Diviziya SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Qırmızı Bayraq ordeni ilə təltif olundu. 1936-cı il yanvarın 27-də isə bir qrup azərbaycanlı əsgər və zabitin xidməti Qırmızı Ulduz ordeninə layiq görüldü. Onların arasında diviziya komandiri Qambay Vəzirov, komissar Cabir Əliyev, alay komandiri Seyfulla Mehdiyev, kiçik komandir Rəhim Aslanov və İlyas Verdiyev də vardı. Bu təntənəyə görə Bakıda qarnizon hissələrinin nümayişi keçirildi.

Müasirlərinin xatırladığına görə, Qambay Vəzirov o vaxtkı komandir hey'əti arasında ən savadlı, cəsur və hazırlıqlı bir şəxsiyyət olmuşdur. Onun döyüş dostu, respublikanın keçmiş hərbi komissarı polkovnik Ağəli İsmayilov yazır ki, Qambay Vəzirov, necə deyərlər, anadangəlmə sərkərdə idi. O, milli birləşmələrin təşkili və hərbi kadrların artması sahəsində bir sıra mühüm tədbirlərin hazırlanıb həyata keçirilməsində yaxından iştirak edirdi. Mərkəzdən təftişə gələn hərbi şüranın üzvləri belə onun qeyri-adi hərbi bacarığına heyran qalırdı.

Vaxtilə Qambay Vəzirovun diviziyasında zabit kimi xidmət etmiş **Musa Həmid oğlu Heybətov** 1956-cı il mayın 3-də verdiyi şahid ifadəsində demişdir:

“Azərbaycan diviziyasının komandir və siyasi işçilərinin çoxusunu yaxından tanıyırdım. Mən bizim diviziyada hər hansı bir əksinqilabi təşkilatının fəaliyyətini qətiyyətlə inkar edirəm. Bu haqda hələ 1937-ci ildə demişəm. Elə buna görə də əvvəlcə mənə partiya sıralarından çıxartdılar. Sonra da etibarsız adam kimi ordudan təxiz etdilər.

Qambay Vəzirovu sağlam ideyalı, yüksək mədəniyyətli, savadlı, alicənab və bacarıqlı bir komandir kimi tanıyırdım. General Qambay Vəzirov tələbkarlığı ilə yanaşı, əsgər və zabidlərin qayğısına qalır, bütün komanda heyyyətinə səmimi münasibət bəslədiyi üçün hamı onu sevirdi və hörmət edirdi.”

Xalqımızın general oğlu mərhum Akim Əli oğlu Abbasov ordu sıralarında çox şərəfli bir ömür yolu keçib. Ona xidmətinin ilk illərində şöhrətli diviziya komandiri Qambay Vəzirovla görüşmək və tabeliyində işləmək nəsisib olub. Komandirini general Akim Abbasov xoş sözlərlə xatırlayırdı:

- Yadımdadır, 1935-ci ildə diviziyamız hərbi təlimdən yenidən qayıtmışdı. Bizim diviziya Böyük Qafqaz sıra dağlarına yürüşdə dörd yüz iyirmi kilometr məsafəni qət etmişdi. Növbəti məşğələ keçirirdik. Bir döyüşçü yaxınlaşıb mənə dedi ki, yoldaş leytenant, sizi diviziya komandiri Vəzirov çağırır. Təcili onun yanında olmalısınız. Mən dərhal qərargaha getdim. Gördüm məndən başqa da dörd zabit var. Diviziya komandiri mənə qəbul edib dedi:

- Çox sağ olun, yay təlimində göstərdiyiniz fəallığa görə xalq müdafiə komissarı, marşal Vorosilov sizi saatla mükafatlandırır.

Qambay Vəzirov bizi təbrik etdi. Təlimdə və siyasi hazırlıqda yeni müvəffəqiyyətlər arzulayıb saati bizə təqdim etdi. Sevimli komandirimin hədiyyəsini bu gün də əziz yadigar kimi saxlayıram.

Bu yürüşdə Kazbek dağının zirvəsinə hamıdan qabaq mənim rotam qalxmışdı. Döyüşçüləri “hücumə” və “müdafiə döyüşlərinə” əla hazırladığıma görə, Qambay Vəzirov özü bu mükafatı mənə təqdim etmişdi. Qambay Vəzirovun xatirəsi mənim üçün son dərəcə əziz olaraq qalır. O vaxtlar onun adı hər bir azərbaycanlı döyüşçü üçün fədakarlıq, igidlik rəmzi idi. Siyasi məşğələlərdə, hərbi təlimlərdə onun hər bir sözünü belə diqqətlə dinləyirdik. O, alovlu natiq olmaqla bərabər, taktiki məşğələlərin də mahir bilicisi idi. Dövrünün texnikasını mükəmməl bilirdi.

1935-ci ilə qədər mənim kimi çox gənc bir azərbaycanlı zabitinin dördüncü Dağ-Atıcı alayının istehkamçılar rotasının komandiri vəzifəsinə qədər yüksəlməyində unudulmaz komandirim Qambay Vəzirovun böyük əməyi olmuşdur. Qambay orduda, milli birləşmələrdə azərbaycanlı komandirlərin artması uğrunda var qüvvəsi ilə çalışırdı.

“Hərbi bilik” jurnalının nəşri general Əliağa Şıxlinskiyin adı ilə bağlıdır. Bu jurnal onun təşəbbüsü ilə yaranmışdı. “Qızıl əsgər” qəzeti isə komissar Cabir Əliyevin təşəbbüsü ilə nəşr olunurdu. Bakıda ilk ordu klubunun yaradılması isə Qambay Vəzirovun və Cabir Əliyevin adı ilə bağlıdır. Hər ikisi möhkəm dost idilər. Heyf ki, ikisi də otuz yeddidə günahsız güllələndi. Biz gənc zabitlər istər general Şıxlinskiyin, istərsə də Qambay və Cabirin hərbi mövzuda yazılarını acgözlüklə mütaliə edərdik.

General Qambay Vəzirov, Cəmşidxan Naxçıvanski, komissar Hüseyn Rəhmanov və Heydər Vəzirov hərbi elmində həm də hərbi nəzəriyyəçi kimi yetişmişlər. Qambay rus dilində olan hərbi ədəbiyyatları, nizamnamələri Azərbaycan dilində tərcümə etmişdi. Milli diviziya və birləşmələr haqqında həm publisistik, həm də elmi məqalələrlə “Qızıl əsgər”, “Hərbi bilik”, “Kommunist” və “Bakinski raboçi” kimi mətbuat orqanlarında müntəzəm olaraq çıxış etmişdir.

1920-ci ildən həyat və fəaliyyətini xalqının müdafiə qüdrətinin möhkəmlənməsinə həsr edən Qambay Vəzirov respublikanın ictimai-siyasi işində də fəal iştirak etmişdir. Dəfələrlə Respublika Mərkəzi Komitəsinin tərkibinə seçilən Qambay Vəzirov Zaqafqaziya MİK-in və SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə də üzv seçilmişdir.

Təəssüf ki, belə şöhrətli sərkərdəmiz unudulmuş, yaddan çıxmışdır. Bir-iki dəfə anadan olma günü yetmişinci illərdə qəzetlərdə qeyd olunmuşdur. Acınacaqlı haldır ki, Qambay haqqında yazılan quru, ürəksiz və partiyalı olan bu məqalələrin müəllifi milliyyətcə erməni olmuşdur. Bu gün onun adı birçə ünvanda əbədiləşmişdir: Naxçıvandakı 6 saylı orta məktəb Qambay Vəzirovun adını daşıyır.

1989-cu ilin fevralında igid komandir Qambay Vəzirov haqqında “Hünər” televiziya verilişinin səhifələrində söhbət açıqdən sonra xeyli məktub aldıq. Hətta vaxtilə İzzət xanım Qiyasbəyli - Vəzirovanın qonşusu olmuş Zahidə Mustafayeva redaksiyamıza gəlib Vəzirovlar ailəsinin faciəsindən tə'sirli epizodlar danışdı. Redaksiyamıza gələn çoxsaylı məktublardan biri daha tə'sirli olduğu üçün onun qısa məzmunu ilə oxucuları da tanış etmək istərdim. Məktubu vaxtilə igid sərkərdənin əsgəri olmuş, indi elimizdə, obamızda yaxşı tanınan ağsaqqal aşiq Barat Şirvanlı göndərib. O yazır: “Yanvarın on dördündə olan verilişinizə də baxdım. (Tamaşaçıların xahişi ilə Q.Vəzirov haqqında üç veriliş verdik). Həm kədərləndim, həm də sevindim. Sevindim ona görə ki, mənim əziz komandirimi əlli ildən sonra da olsa efiəndə görə bildim. Kədərləndim ona görə ki, o illəri xatırladım. Bu ahıl vaxtımda göz yaşlarımı saxlaya bilmədim. Verilişdən sonra bütün varlığım titrəyirdi. Sizə məktubu da əlim əsə-əsə yazıram...”

1937-ci ildə Salyan kazarmasında hərbi xidmətdə idim. Əvvəlcə mən kapitan Şahaxtinskiyin yavəri oldum. Diviziya komandirimiz Qambay Vəzirov idi. Vəzirovun Çovğun adlı bir atı vardı, ona da mən baxırdım. Bu yaraşlıq at sanki dil bilirdi. Onu elə öyrətmişdim ki, hər səhər yəhərləyib-yüynləyəndən sonra birçə dəfə yüngülvari təpinib deyərdim: get, komandiri gətir. Yüyni yəhərə bənd olunmuş Çovğun at Salyan qazarmasından birbaşə Qambay Vəzirovun yaşadığı Nizami küçəsindəki mənzilinə gələrdi. Həyətdə iki-üç dəfə kişnəməyi ilə gəlişini sahibinə bildirərdi. Hər səhər əziz komandirimiz Qambay Vəzirovu Çovğun at beləcə işə gətirərdi. Bir dəfə də olsun Çovğun nə yolunu azdı, nə də yüynini, yəhərini itirdi.

Bir gün siyasi məşğələ keçirdik. Xəbər gəldi ki, komandirimiz Qambay Vəzirovu həbs ediblər. Səhərisi Çovğunun yəhərlənmək vaxtı gələndə kişnərtisindən dayanmaq olmurdu, o dartınır, yerində oyur-oyur oynayırdı. Yerə-göyə sığışmayan Çovğunu göz yaşım ilə yəhərləyib, həmişəki kimi yüynini yəhərinə bənd eləyib buraxdım. İzlədim ki, görüm hara gedəcəkdir. Çovğun at yenə birbaşə Nizami küçəsinə, komandirimizin həyətinə getdi. Dalınca gəlib gördüm ki, başaşağı sakitçə dayanan Çovğun at burnu uzununu göz yaş təkür. Özümü saxlaya bilməyib mən də zülüm-zülüm ağladım. Zorla onu darta-darta kazarmaya gətirdim. Heç kəsi minməyə yaxın qoymurdu. Kişnəyib şahə qalxan at Salyan kazarmasının həyətinə başına götürmüşdü. Qərgah binasına yaxınlaşır, tükürpədicisi səslə bir-iki ağız kişnəyib, götürülürdü klub tərəfə, məşq meydanına, həyətdə fir-fir fırlanırdı. Sanki dilə gəlib “hamı mənim komandirim?” - deyə nalə çəkirdi. Heç kəs Çovğun ata baxa bilmirdi. Hamı qulağını tutub içəriyə qaçırdı. Bir həftəyə yaxın heç nə yeməyib, nalə çəkən Çovğun çərləyib öldü.

Bax, bu hadisə oldu, məni sizin verilişdən sonra zülüm-zülüm ağladan...

KOMİSSAR HEYDƏR VƏZİROV

Zülmət gecələrin birində “Çornı voron” maşını komissar Heydər Sadiq oğlu Vəzirovun həyətinə dayandı. Maşından düşən üç kölgənin biri çöldə - qapı ağzında dayanıb, ikisi sür'ətlə ikinci mərtəbəyə qalxdı. Evi ələk-vələk elədilər, qorxudan titrəşən körpələrə məhəl qoymadılar. Şəkilləri, əlyazma və sənədləri yığıdırıb kəndirlə bağladılar. Gicgahları yenidən ağarmış kişi meşin qovluğu açıb həbs orderini stolun üstünə qoydu, naqanın lüləsini onun son səhifəsinə dirəyib “burdan qol çək” - dedi. Komissar Heydər Vəzirov bir kəlmə danışmadan qol çəkdi. Bilirdi ki, danışmağın, müdafiə olunmağın xeyri yoxdur. “Əmioğlu Qambayı apardılar, ailəsini həbs etdilər. Naxçıvandakı uzaq-yaxın Kəngərli qohumları da apardılar... İndi də növbə mənimdir”. O, şinelini geyindi. Əvvəlcə dörd yaşlı qızı Elmiranı öpdü. Uşaq tir-tir titrəyirdi, boynuna sarılıb boğula-boğula ağladı. Onu zorla özündən qoparıb, anası Leylaya verdi. Öz adını qoyduğu böyük oğlu Heydər alnından öpüb astadan “anandan, bacından muğayət ol. Yaxşı, ayıbdı, sən axı kişisən” - deyib, özü də doluxsundu.

Qambayın əmisi oğlu komissar Heydəri beləcə sorğusuz-sualsız apardılar.

Körək leşə dadanan kimi onlar da harda xalqımızın yaxşı oğulları, adlı-sanlı nəsiləri varsa, onlara hücumla keçib “təmizləmə” aparırdılar. Beləcə,

37-ci illərin ağır zərbəsi xalqımızın milli tarixinə, bütün sahələrdə - ədəbiyyat, incəsənət, kənd təsərrüfatı, sənaye və ən başlıcası hərbi tariximizə çox dəhşətli zərbələr vurdu. Hər gecə bir komissar, hər gecə yüksək rütbəli zabit, hərbi komissar gedər-gəlməzə göndərilirdi. Əgər o illərin haqsız qırğınları olmasaydı, indi neçə-neçə general, admiral oğullarımızın şan-şöhrəti ilə fəxr edərdik. Stalin, Beriya və Bağırov vəhşiliklərinin ehtirasının qurbanı olan zabitlərimiz günahsız olaraq həbs edilib Sibirin, Qazaxıstanın həyat nişanəsi olmayan qarlı çöllərində, dar və havasız, bir nəfərlik kameralarda üstünə min cür yalan, şər atılmaqla məhkəməsiz və qanunsuz güllələndilər.

İyirminci illərdə respublikamızda ilk hərbi məktəblərin yaradıcılarından biri və Əliheydər Qarayevdən sonra ikinci respublika hərbi komissarı (1924-26-cı illərdə) olan Heydər Vəzirovu 1937-ci ildə Respublika Torpaq komissarı işləyəndə “pantürkist” adı ilə həbs etdilər.

Görkəmli şairimiz, mərhum Qasım Qasımzadənin yaddaşından:

- Onda mənim on üç-on dörd yaşım vardı. O ilin təlatümlü günlərini indiki kimi xatırlayıram. Kənddə çox nüfuzlu sayılan, sözükeçən şəxsiyyətlər bir-bir dənələnirdi. Bir hadisə gözümün qabağından getmir. Gərək ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ildönümü idi. Kənddə təntənəli yığıncaq keçirilirdi. Klub ağzına kimi dolmuşdu. Biz məktəblilər yerimizi yaşlılara verib ayaq üstə dayanmışdıq. O zaman hər mə'ruzədən, çıxışdan sonra yer-yerdən rəhbərliyin, xalq komissarlarının şə'ninə “yaşasın”la başlayan şüar demək dəbdə idi. Mə'ruzə qurtaran tək alqışlar başlandı. Bir nəfər kolxozçu - suçu Hüseyn ayağa qalxıb dedi: “Yaşasın Azərbaycanın Torpaq komissarı yoldaş Vəzirov!”. Onun alqışı təkəmmeyrək çəpiklə qarşılandı. Sən demə, bir gün əvvəl Vəzirov “xalq düşməni”

kimi “ifşa” edilibmiş. Bir-iki əl çalan da bundan xəbərsizmiş. Rəyasət hey’əti bir-birinə dəydi.

Sədr ayağa qalxdı:

- Vətəndaş, səhvini geri götür!

Suçu Hüseyn çaşbaş qaldı:

- Vəzirov yoldaşa nə olub ki, səhvimi geri götürüm?

- Demək, bilmirsən nə olub?

- Bilmirəm...

- Başa salarlar bilərsən...

İclas yekunlaşdı. Dağılışdılar. Suçu Hüseyn də belini götürüb, pambıq sulamağa getdi. Aradan iki saat keçməmiş klubun qarşısında iki maşın dayandı. Taxta qoburlu, onatılan tapançalı zəhmli adamlar tökülüşdülər. Az sonra şalvarı dizinəcən çirməkli, ayaqları palçıqlı suçu Hüseyni milisioner qabağına qatıb gətirdi. Əl-ayağını yudurtdular. Evindən ayaqqabısını və bir həftəlik azuqəsini götürtdürüb maşına mindirdilər. Kişi çaşb qalmışdı. Elə hey soruşurdu:

- Axı yoldaş Vəzirova nə olub ki?!

- Gedərsən yanına, özündən soruşarsan ki, sənə nə olub?

Suçu Hüseyn o gedəndi ki, gedib, xəbərsiz-ətərsiz...

Otuz yeddinin acı burulğanlarında belə mürvətsiz, qansız hadisələr, həbslər çox olub. Çox ailələr başsız qalıb, evi talan olunub. Axşam ailəsi ilə birgə şam eləyib yatan ata, səhər “xalq düşməni” çıxıb. Sumbatovların, borşovların, markaryanların, qriqoryanların murdar əlləri suçu Hüseynlərin günahsız qanını axıdıb. Haqqında söhbət açdığımız nə Qambay, nə də Heydər Vəzirovların ailəsindən bir nəfər belə sağ qalmayıb. Sürgünlər, həbsxanalar onları sağalmaz xəstəliyə yoluxdurub vaxtsiz məhv etdi.

1913-cü ildən başlayaraq ömrünün sonunadək xalqına sidq ürəklə xidmət edən Heydər Vəzirov bu günə qədər unudulmuş, yaddan çıxmışdır. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında onun adı heç olmasa bir cümlə ilə də xatırlanmır, xidmətləri nədənsə danılır. Onun unudulmasının ilkin səbəblərindən birini biz rus dilli sənədlərdə görürük. Çox vaxt Qambay Vəzirovla onu qarışıq salırlar. Rus dilli sənədlərdə Heydər adı da “Q” hərflə yazılır, Qambay da. Hər ikisi də hərbiçi olub. Ona görə də bir çox tədqiqatçılar Heydər xidmətlərini bə’zən Qambay Vəzirovun adına yazıblar. Bu günə qədər komissar Heydər Vəzirovun nə anadan olmasının ildönümü qeyd olunub, nə də onun adı əbədiləşdirilib.

Heydər Sadiq oğlu Vəzirov 1893-cü ildə Naxçıvanın qədim Nehrəm kəndində ziyalı ailəsində anadan olub. İlk ibtidai təhsilini o vaxtın qabaqcıl maarif ocağı olan “Tərbiyə” adlı üsuli-cədid məktəbində alıb. Heydər Vəzirov həmin məktəbdə məşhur ədəbiyyatşünas Əziz Şəriflə, teatr xadimi Rza Təhmasiblə birgə oxuyub. Məktəbin hamisi məşhur maarif xadimi Məmməd Tağı Sidqi idi.

Naxçıvanda üsuli-cədid məktəbini bitirdikdən sonra atası Sadıq, Məmməd Tağı Sidqinin məsləhəti ilə balaca Heydəri İrəvan seminariyasına qoyur. Seminariyanı müvəffəqiyyətlə bitirən Heydər 1913-cü ildə gimnaziyanın səkkizinci sinfinə imtahan verir. Birinci Dünya Müharibəsi başlandığına görə az müddət gimnaziya oxuyan Heydər Vəzirov səfərbərliyə alınaraq qısa müddətli hərbi məktəbdə təhsil alır. 1915-ci ilin iyun ayında kiçik zabit rütbəsi ilə Qalitsiya uğrunda döyüşlərdə əsir düşür.

Üç il alman əsirliyində qalan Heydər Vəzirov 1918-ci ildə Rusiya ilə Almaniya hərbi əsirləri dəyişəndə yaralılar sırasında Türkiyədən keçərək Qafqaza qayıdır.

1918-ci ilin noyabrından Azərbaycan Demokratik Respublikasının Milli Ordusunda kiçik komandirlər hazırlayan məktəbdə müəllim işləyir. 1920-ci ilin aprel çevrilişindən sonra Heydər Vəzirov və hərbi məktəbin kollektivi bolşeviklərin tərəfinə keçir. Həmin ilin iyun ayında o, partiya sıralarına qəbul edilir.

Komissar Heydər Vəzirov bundan sonrakı bütün şüurlu həyatını milli hərbi kadrların hazırlanmasına sərf edir. Onu “Hərbiyyə məktəbi”nin rəisi təyin edirlər.

Hələ iyirminci illərin sənədləri göstərir ki, komissar Heydər Vəzirov komandir şərəfini yüksək tutmuş və bu adı hörmətlə daşımışdır. Onun böyük bacarıqla rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbinin müdavimləri Gürcüstanda mənşeviklərə, Ermənistanda daşnaqlara qarşı hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak etmişdir. Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri Nəriman Nərimanovun, Xalq Hərbi və Dəniz komissarı Əliheydər Qarayevin verdiyi əmr və sənədlərdə bunu aydın görmək olur.

Əliheydər Qarayevin Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə göndərdiyi 29 iyun 1920-ci il tarixli raportda deyilir: “Mənim adıma daşıyan (həmin illərdə hərbi məktəb korpus komandiri Əliheydər Qarayevin adına idi - Ş.N.) hərbi məktəbin rəisi yoldaş Vəzirov Heydər Sadıq oğlu məktəbin təşkil olunmasından bu vaxtadək öz vəzifəsini müstəsna fədakarlıqla yerinə yetirir. İşinin öhdəsindən bacarıqla gələn bir komandir kimi Heydər Vəzirovun təltif olunmasını xahiş edirəm.

Vəzirov yoldaş başda olmaqla məktəb tam tərkibdə Quba, Gəncə və Qazax qəzalarında, habelə Qarabağda daşnaqlara qarşı döyüşlərdə bir neçə kursantını və bir qırmızı komandirini itirib. Məktəbin sonuncu yürüşü Gürcüstana, Qızıl Ordunun Tiflisə irəliləyişi zamanı olmuşdur. Buna görə də hərbi məktəb “Qırmızı bayraq”la təltif olunmuşdur. Məktəbin komandiri Heylər Sadıq oğlu Vəzirovun “Qırmızı Bayraq” ordeni ilə təltif olunmasını layiq bilirəm”.

Heydər Vəzirov 1923-cü ildə Qırmızı Bayraq ordeni ilə və 6197 nömrəli Fəxri Fərmanla təltif olunmuşdur. Komissar Heydər Vəzirov hərbi sahədə göstərdiyi fəallığa və qəzalarda banditizmə qarşı mübarizəyə görə dəfələrlə qiymətli silahla mükafatlandırılmışdır.

Respublikamız üçün ağır illər olanda Heydər Vəzirov mərd, mübariz dövlət xadimləri və məşhur generallarımız Əliağa Şıxlinski, Səməd bəy Mehmandarov, mayor Hacı ağa İbrahimbəyli ilə birgə işləmişdir. İyirminci illərdə Azərbaycanda işləyən general-leytenant Aleksandr Todorski sonralar “Bakinski raboçi” qəzetində (22 fevral 1958-ci il) bir sıra görkəmli Azərbaycan oğullarının əvəzsiz xidmətini xatırlayaraq yazırdı: “İllər keçsə də mən hərtərəfli hərbi biliyə malik olan, yaraşlıq, vüqarlı Azərbaycanın o vaxtkı hərbi komissarı Heydər Vəzirovu yaxşı xatırlayıram. Qəlbən təmiz, xalqını ürəkdən sevən Heydər yorulmaq bilmədən çalışqan adam idi”.

İstə'dadlı sərkərdə, SSRİ Hərbi Təhsil Müəssisələri Baş İdarəsinin rəisi, komkor İ.E.Yakir 1925-ci ilin martında hərbi məktəblərin və Azərbaycan diviziyasının taktiki hazırlığını yoxlamağa gələndə hərbi milli kadrların hazırlığında Heydər Vəzirovun xidmətini xüsusilə qeyd etmişdir.

Xatırladaq ki, həmin illərdə Heydər Vəzirov bir neçə mühüm vəzifədə işləmişdir: Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyətinin Hərbi komissarı idi. O, həm də mətbuatda hərbi mövzularda maraqlı yazılarla müntəzəm olaraq çıxış edirdi. “Qızıl əsgər” qəzetində hərbi təlimin keçirilməsi, hərbi dərslərin keyfiyyəti, döyüş taktikası, hərbi nizamnamələrin hazırlanması və çapı barədə maraqlı yazıların müəllifi idi.

Cəmi 44 il ömür sürmüş komissar Heydər Vəzirovun bir hərbi kimi xalqımız qarşısında əvəzsiz xidmətləri var. O, 1925-ci ildə Göyçay Qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri, 1927-ci ildə Zaqafqaziya Sosialist Federativ Şura Cümhuriyyəti Xalq Torpaq komissarı, 1933-cü ildə isə Azərbaycan SSR torpaq komissarı təyin edilir.

Otuzuncu illərdə ölkədə Stalinin cəza tədbirləri sənayeni, kənd təsərrüfatını, elm və maarifi gücdən saldı. Sovet Ordusu da, Azərbaycan milli diviziyası da özünün ən yaxşı komandirlərini itirdi. Diviziya komandirləri Cəmişid Naxçıvanski, Qambay Vəzirov, komissar Şəmistan Əyyubov (Sarı Şəmistan - Ş.N), polkovnik Seyfulla Mehdiyev, Murtuz Talıbzadə, Abdulla Məlikov kimi oğullar repressiyanın qurbanı oldular.

1937-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlığının ünvanına “Əksinqilabçı burjua, millətçi-üsyankar, terrorçu-ziyankar təşkilatın işi” adlı saxta bir ittiham yaradıldı. Bu azmış kimi, şəxsən komissar Heydər Vəzirovun işinə bir söz də əlavə elədilər: “Pantürkist”. DİN ayrı, NKVD işçiləri bu sözü ona görə əlavə elədilər ki, bu barədə komissarla “dopros” aparmağa əldə tutarlı “əsas” olsun. Axı, Vəzirov Birinci Dünya Müharibəsindən qayıdanda Türkiyədən keçib gəlmişdi. On səkkizinci ildə musavatın hərbi məktəbində işləmişdi, üstəlik də onun musavat ordusunda birgə işlədiyi zabıtlərin çoxu Türkiyədə özlərinə sığınacaq tapmışdılar. Bu saxta ittihamlarla komissarlığın bir neçə əməkdaşı və komissar Heydər Vəzirov ailəsi ilə birgə məhv edildi.

1937-ci il oktyabrın 13-dən 14-nə keçən gecə general Qambay Vəzirovla birgə 26 nəfər yüksək rütbəli azərbaycanlı hərbi güllələndi.

1938-ci ildə Mircəfər Bağırovun Moskvaya göndərdiyi bir hesabatı oxuyanda adamın inanmağı gəlmir. Təəssüf ki, bu faktdır və ən başlıcası sənəddir. Ona inanmamağa haqqımız yoxdur. Orada yazılır ki, 32 rayon partiya komitəsinin katibi, 28 rayon icraiyyə komitəsinin sədri, 18 xalq komissarı və müavinləri, milli diviziyanın 88 komandiri və hərbi-siyasi işçilər həbs edilərək “xalq düşməni” kimi məhv edilmişlər.

SAHİBƏ XANIMLA SÖHBƏT

Bakı, Ələsgər Ələkbərov küçəsi, Dadaşovların mənzili. Bura komissar Soltanhəmid Paşayevin kürəkəni Xeyrullanın evidir. Eşidəndə ki, “37”nin haqsız qurbanı olan komissar Soltanhəmid Paşayevin həyat yoldaşı Sahibə ana qızı Rəfiqə xanımgildədir, nəvə-nəticələrini görməyə gəlib, fikirləşdim ki, həyat yoldaşının ömür yolunu ondan yaxşı bilən ikinci bir adam tapmaq hələlik qeyri-mümkündür. Hələlik ona görə deyirik ki, bizim yazımızdan sonra bəlkə onunla birgə işləyən keçmiş hərbiçilərdən kimsə Soltanhəmidin fəaliyyətindən daha ətraflı məktub yazıb, məlumat verəcək.

Onu da xatırladım ki, Sahibə ana 1932-ci ildən partiyanın üzvü olub. Əri tutulandan iyirmi üç il sonra yenidən onu partiya sıralarına bərpa ediblər.

- Sahibə ana, həyat yoldaşınız Soltanhəmid günahsız olaraq həbs ediləndə uşaqların neçə yaşı vardı?

- Oğlum Rəfiqin 10 yaşı vardı. Onu çox tez itirdim, Rozanın 8, Elmiranın 5, Rəfiqənin isə cəmi 1 yaşı vardı. Bir sözlə bir oğul, üç qız anası idim. Soltanhəmid tutulandan sonra özümü itirmədim. Dəyanətimi saxladım. Onları min bir əziyyətlə də olsa böyütdüm. Oxutdum, ali təhsilli elədim. Təkcə ciyərdə Rəfiqəni itirdim. İndi yeddi nəvəm, dörd nəticəm var. Sağ olsunlar, ağıllı balalardı. Hamısı ali təhsil alıblar. Tahir ali təhsilli həkimdir, Gülnarə elmlər namizədidir.

- O vaxtın qara günlərindən yaddaşıңызda ən çox hansı məqamlar qalıb?

- 1926-cı ildə Soltanhəmidlə ailə qurduq. Xoşbəxt də yaşayırdıq. O, komissarlıqda işləyirdi. El-obada yaxşı hörməti vardı. Çox keçmədi, onu Şamaxıya hərbi komissar təyin etdilər. Otuz yeddinci il gəlib çatdı, gündə bir xəbər çıxdı: “Filankəsi apardılar, filankəs xalq düşməni çıxdı”. Bu filankəs deyilənlərin də hamısı hörmətli, partiyaya sadıq, xalqını sevən adamlar idi. Hamı qorxu içində, səksəkədə yaşayırdı. Axşam olub, qaranlıq düşəndə, bir şaqıltı, bir səs eşidəndə deyirdilər ki, filankəsi aparmağa gəliblər. O “çornı voron” deyilən maşın nə qədər yaxşı oğulları aparıb məhv elədi. Eh, uzun dərdidir, bala... Nə qədər günahsız adamlarımız “xalq düşməni” ləkəsi ilə güllələndi.

- Soltanhəmid həbs edilən gün, il yə'qin ki, yadınızdır. Bu müdhiş hadisə nə vaxt olub?

- 1937-ci ilin avqust ayı idi. Daha dəqiq, avqustun 17-si idi. Mən balalarımın Sulut kəndinə getmişdim. Soltanhəmid də axşama qayıtmalı idi. Şamaxıda yığıncaqları vardı, ləngidi, gəlmədi. Səhərisi Rozanın ad günü idi. Tezdən gəlməyə söz vermişdi. Kənddə, tanış müəllimlə gedib pəfəfonu istədim, şənlənməyə. Min cür bəhanə gətirib vermədi. Mənə çox müəmmalı, ikibaşlı cavab verdi. Kor-peşman geri qayıtdım. Yolda milis işçisi Ələşrafə rast gəldim. Şamaxıdan gəlirdi. Hal-əhval tutmaq istədim. Başını aşağı salıb xəcalətlə bircə bunları dedi: “Dadaşım Soltanhəmidə tutub apardılar”. Daha sonrası yadımda deyil...

Səhərisi yığıb Şamaxıya qayıtdıq. Öyrəndim ki, onu yığıncaq vaxtı aparıblar. Onunla birgə Şamaxı Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi Xəlfə Hüseynov, ikinci katibi Avalovu, torpaq şöbəsinin müdiri Yuxanovu, altı nömrəli şərabçılıq sovxozunun direktoru Əlisahib Məmmədovu, rayon prokuroru Əhməd Əmirovu, Padar Kənd Sovetinin sədri Babalı Bəkirovu da həbs etmişdilər...

Bir sözlə, Şamaxı ziyalılarına süpürgə çəkirdilər. Kimin evində ərəb əlifbası ilə kitab, əlyazması tapılırdısa, pantürkist, panislamist damğası ilə cəzalandırılıb həbs edilirdi.

NKVD-nin sədri Şamanbəyovdan evimizin açarını istədim. Qapımıza qıfıl vurmuşdular. Sumbatov-Topuridze də orada idi. Mənə tərs-tərs baxıb: “Deyəsən, öz ayağınla gəlmisən, rədd ol burdan, bu saat səni də həbs edərəm” deyib özündən çıxdı.

O gündən həyatımın faciəsi başladı....

- Sahibə xanım, Soltanhəmidin “günahı” nə oldu?

- Sonralar öyrəndim ki, bir ambardarı döyməklə Soltanhəmidin üzünə şahid ediblər. Guya o deyib ki, biz komissarın kabinetində, evində tez-tez yığıncaq keçirirdik. Komissar Paşayevin rəhbərliyi ilə silahlı üsyana hazırlaşırıdık. O, bizə güllə atmağı öyrədirdi. Komissar Paşayev mənə əskərliyə ona görə göndərmədi ki, təşkilatın işində yaxından iştirak edirdim. Təşkilata silahı mən tapıb alırdım.

- Görüşməyə necə, icazə verirdilərmi?

- Yox. Ayda iki dəfə “yemək” götürürdülər. Yemək, ərzaq aparmaq qadağan idi. Ancaq dəyişmək üçün paltara icazə vardı. Bir dəfə, bir nəfər nə yollasa ondan barmaq boyda kağız gətirdi. Yazmışdı ki, Sahibə, mən “xalq düşməni” deyiləm. Mənim vicdanım təmiz və ləkəsizdir. Bunları balalarımıza da başa sal ki, gözükölgəli böyüməsinlər. Üçüncü dəfə dalınca gedəndə dedilər ki, 20 il həbs cəzası kəsilib. Dalınca da əlavə elədilər ki, əriniz güllələnib, daha gəlməyə bilərsiniz....

“Güllələnmək” sözünü eşidəndə ağım başımdan çıxdı. Handan-hana özümü ələ aldım. Düşmənlərin əhatəsində olduğumu xatırladım. Görpələrimi fikirləşdim. Sağ olsun, yaxın-uzaq qohumlar, o çətin illərdə gizli də olsa “xalq düşməni”nin ailəsinə arxa oldular.

Soltanhəmid Paşayevin ömrü yoldaşı Sahibə xanım o ağırlı-acılı illərə qeyrətlə, kişi dəyanəti ilə dözmüş, övladları Rozanı, Elmirani, Rəfiqəni böyüdüb ərsəyə çatdırmış, komissar ərinin, nüfuzlu ziyalı nəslinin adına layiq vəfalı ömür yaşamışdır.

İllərin əzabından saçı qar kimi ağarmış nurani Sahibə ana ilə söhbət edəndə elimizin müdrik *sənətkarı Abbasqulu ağa Bakıxanovun sözlərini xatırladım* “*Namuslu qadın kişi üçün elə bir sərvətdir ki, onun misli yoxdur*”.

Onu da xatırladaq ki, Soltanhəmid Cəbrayıl oğlu Paşayev 1898-ci ildə Şamaxıda ziyalı ailəsində dünyaya gəlib. İlk təhsilini Şamaxıdakı realni məktəbində alan Soltanhəmid sonralar Bakıdakı Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib. Zabit kimi ordu sıralarında sidq-ürəklə xidmət edən Soltanhəmid Baskal Qəsəbə İcraiyyə Komitəsinin sədri, Göyçay hərbi komissarlığında komissar köməkçisi (1925-30-cu illərdə) işləmişdir. Yaxşı hərbi fəaliyyətinə görə dafələrlə mükafatlandırılan Soltanhəmid məşhur şairimiz Məhəmməd Hadinin doğmaca xalası oğludur.

1991-ci il.

GENERAL CƏMŞİD XAN NAXÇIVANSKI
(Sonuncu Kəngərli generalı)

Azərbaycan öz suverenliyi, tam azadlığı barədə fikirləşirsə, o ilk növbədə öz milli ordusu, Milli zabitləri barədə fikirləşməlidir. Mən bunların hamısını düşünürdüm..

İyirmi beş il öncə mən Azərbaycanda əvvəllər heç vaxt oxşarı, analoqu olmayan ixtisaslaşdırılmış hərbi orta məktəb yaratmaq haqqında fikir irəli sürdüm. Bu məktəbi yaratdım. Doğrudan da mənim həyatımda gördüyüm işlər içərisində bu addımı, bu işi, bu təşəbbüsü o dövrdən artıq iyirmi beş il keçəndən sonra özümdə yüksək qiymətləndirirəm.

Heydər Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.
(1990-cı ildə verdiyi müsahibədən)

Hər şeyin ilki gözəl və yadda qalan olur. İlk müəllim, ilk general, ilk kosmonavt, ilk məhəbbət... Bunlar ilk övlad qədər şirin və əzizdir. Bu gün hərbi qüdrət tariximizin zabit heyətindən söz düşəndə istər - istəməz general Cəmsid xan Naxçıvanski adına hərbi litseyin məzunlarını yada salırıq.

Fəxr etməliyik ki, Cəmsid xanın "şinelindən çıxmış" bu zabitlər suveren Azərbaycan Milli Ordusunun sıralarında torpaqlarımızın qəsbkarlardan təmizlənməsi uğrunda şərəflə vuruşmuşlar.

1918-ci ilin iyun ayında məşhur sərkərdəmiz Əliağa Şıxlinski Gəncədə Milli yunkerlər məktəbinin banisi olmuşdur. Totalitar rejimin məngənəsində ikinci dəfə belə bir məktəbin 1971-ci ildə yaradılması Heydər Əliyevə qismət oldu. Əlbəttə, o dövrün acı abı - havasını udanlar yaxşı bilirlər ki, həmin illərdə Milli zabit heyətinin yetişdirilməsi üçün nəinki məktəb açmaq, hətta bu barədə fikirləşmək belə böyük cəsarət və risk tələb edirdi. Bütün zamanlarda xalqını düşünən Heydər Əliyev haqlı olaraq millətimizin sonsuz məhəbbətinə layiq şəxsiyyətdir.

Cəmşid Naxçıvanski Kəngərli nəslindən olan axırıncı generaldır. Onun general babaları Ehsan xan, Kəlbəli xan, Hüseyn xan və İsmayıl xan qoca yaşlarında öz əcəlləri ilə vəfat ediblər. Tale Cəmşid xana cəmi qırx üç il ömür qismət elədi. Onun da 26 ilini hərbi fəaliyyətdə keçirdi. Ömrünün ən qaynar çağında otuzuncu illərin haqsız qurbanlarından biri oldu. Günahı da bu idi ki, qardaşı Davud xan və Gəlbəli xan İranda şah qvardiyasında xidmət edirdi. Guya Cəmşid xan da başçılıq etdiyi "casus təxribatçı dəstəsi" ilə onlarla sıx əlaqə saxlayırdı.. Azərbaycanda Şura hökuməti qurulanda hər iki qardaş rəsmi şəkildə icazə alıb İrana getmişdilər. Tezliklə İran ordusunda ad - san qazanıb yüksək rütbə almışdılar. Lakin otuzuncu illərdə şahənşah onlara inamını itirdi. Səbəbi qardaşları Cəmşid xan Naxçıvanskiyə Qızıl Orduda briqada komandiri olması idi. Vaxtilə onların ata - babaları rus qoşunlarının tərkibində İran ordusuna qarşı vuruşmuşdular. Görünür, şahənşaha bu məlumağda da çatdırılıbmış... Ona görə də şah onları güllələtdirdi. Bu tayda, 1938-ci ilin mayında Cəmşid xan həbs edildi. Həmin ilin avqustun 26-da güllələndə artıq dörd il əvvəl qardaşları İranda qətlə yetirilmişdi. Onda C. Naxçıvanski Moskvada M. Frunze adına Ali Hərbi - Siyasi Akademiyanın ümumi taktika kafedrasının rəisi kimi yüksək vəzifədə işləyirdi.

1938-ci il avqustun on ikisində "Sovet Hökumətinin qatı düşməni, müqəssir" Cəmşid xan Naxçıvanskiyə olunan ittihamnamədən:

Birinci: - Azərbaycan Milli Mərkəzi adlanan Azərbaycan antisovet millətçi təşkilatın fəal iştirakçısıdır. O, təşkilata Qarayev tərəfindən cəlb olunmuşdur.

İkinci: - Azərbaycanda Sovet hökumətinin devrilməsi planının hazırlanmasında və Azərbaycanın Sovet İttifaqından ayrılmasında fəal iş aparmış, Azərbaycanda hərbi üsyan planını şəxsən özü hazırlamışdır.

Üçüncü: - İran ordusunda xidmət edən qardaşı, mühacir Kəlbəli xanla əlaqə saxlamışdır. Azərbaycanda üsyan başlarkən mühacirlərdən ibarət kömək məqsədilə qardaşına hərbi dəstələr göndərmək tapşırığını vermişdir.

Dördüncü: - 1931-ci ildə həbsdən azad olduqdan¹ sonra Moskvaya gələrək Qarayevlə yenidən əlaqə yaratmışdır. Azərbaycan Milli Mərkəzində antisovet fəaliyyətini daha da gücləndirmiş və mərkəzin işlərində yaxından iştirak etmişdir.

Beşinci: - Antisovet hərbi qəsdlə bilavasitə əlaqə saxlamış və onlara Azərbaycan Milli Mərkəzinə konkret kömək göstərəcəyi barədə razılıq vermişdir.

Altıncı: - 1921-ci ildən 1926-cı ilə kimi cəsusluqla məşğul olmuş, Az. Pambığının keçmiş sədri Məmməd Hacıyev vasitəsilə qardaşı Kəlbəli xana ordu bərəsində /RKKA/ tam məxvi məlumatlar vermişdir.

Bu ittihamnamələrdən on dörd gün sonra SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası bağlı məhkəmə icası keçirdi. Hərbi Kollegiyanın sədri V.V. Ulixin və 3 nəfərin şahidliyi ilə cəmi 15 dəqiqə çəkən məhkəmə icası saat 1250-də general Cəmşid xan Naxçıvanskiyə ölüm hökmü oxudu. Hökm oxunandan sonra ona son sözünü deməyi təklif etdilər. Döyülüb ağır yaralar almış Cəmşid xan kəkələyə - kəkələyə danışmağa utandı. Bir də ki, şər və iftira dolu ölüm hökmü

1. Cəmşid xanı antisovet millətçi təşkilatın fəal üzvü kimi birinci dəfə 1931-ci il fevralın 22-də

Zaqafqaziya Baş Siyasi İdarəsinin xüsusi şöbəsi Tiflisdə həbs etmişdi - Ş.N.

kəsiləndən sonra vida sözünü deməyi xan kimi qüruruna sığışdırmadı. Həmin gecə onu Moskvada güllələdilər...

“Onun dalınca gecə gəldilər. Axtarış aparmaq üçün şahid gərək idi. Dalandar şahidlik etməkdən boyun qaçırdı: "Kim olsaydı gedərdim, bircə Naxçıvanskiyə başqa. Mən onun gözünə necə baxaram?". Həbs barədə orderlə qara "Emkada" gələnlərdən biri pillələri tələsik qalxdı. Qapını açan ev sahibəsinə hövlang dedi: "Qiymətli nəyiniz varsa, gizləyin". Qızıl ordunun xan nəsilli briqada komandiri Cəmşid Naxçıvanski pula, mala qətiyyətlə tamah salmayan, bir insan idi.

Vidalaşarkən o, qızı Aliyənün yuxulu gözlərindən öpdü, arvadını bağrına basdı: "Özündən və uşaqlardan muğayət ol. Mənim heç bir günahım yoxdur. Tezliklə qayıdacağam" dedi.

O, uzun illər keçəndən sonra qayıtdı. Qayıtdı ki, xalqın yaddaşında əbədi qalsın" /Qreqori Akselrod, "Xan nəsilli briqada komandiri", "Nedelya" qəzeti № 17, 1988-ci il/.

Repressiya illərində haqsız güllələnən briqada komandiri Cəmşid xan Naxçıvanski, diviziya komandiri Qambay Vəzirov, komissar Heydər Vəzirov, Cabir Əliyev, polkovnik Cəlil Əliyev, Seyfulla Mehdiyev, Qalib bəy Vəkilov və Soltanhəmid Paşayevin sənədləri ilə tanış olanda, sağ qalan müasirlərdən general - mayor Akim Abbasovun, professor Əyyub Əsgərovun və onların ailə üzvlərinin xatirələrini dinləyəndə yanıb - yaxılırsan. Adamı yandıran odur ki, bu igid komandirlərin fəaliyyətində yeni quruluşa qarşı hardasa zərrəcə inamsızlıq, səhv və büdrəmələr tapa bilmirsən. Bəs haqsız qan niyə axıdılıb, onların ailələri sürgünlərdə niyə min bir əziyyət çəkib? Stalinin əshabələri - Beriya, Bağirov belə görkəmli hərbi xadimlərimizi qanlı "təmizləmə" məşinində niyə məhv ediblər? Suallar, suallar... Onlara cavab tapmaq çətindir.

Otuzuncu illərdə bağları doğradılar ki, bəylər salıb, bəhrəsini yemək olmaz. Mülkləri uçurdular ki, ağalardan, xanlardan qalıb. Məscidləri bağlayıb Allahsızlar ittifaqı yaratdılar. Oğulları həbs edib öldürdülər ki, nəslə bəy olub, xan olub. Musavat hökumətinə qulluq edib.

Bu gün tarix bu səhvləri etiraf edərək otuz - qırxıncı illər dövründə və əllinci illərin əvvəllərində repressiya qurbanlarına bəraət verir. Onların şərəfinə abidələr ucaldar, küçələrə, meydanlara adları verilir. Nəhayət, gənc nəsil gec də olsa görkəmli ata - babalarının xatirəsi önündə mənəvi borcunu yerinə yetirir.

Heç bir "casus - təxribatçı dəstəsi" olmayan (əslində belə bir dəstə yox idi), İrandaqı qardaşları ilə heç vaxt məktublaşmayan Cəmşid xan da o vaxt çox adi bir hala çevrilən müdhiş cəzanın qurbanı oldu.

İĞTİŞAŞLI İLLƏRİN HƏYƏCANI

...Naxçıvanda mütərəqqi ziyahlar az deyildi. Kəngərli nəslindən olanları da mən ehtiramla yada salıram. Bu nəslədən bir sıra məşhur ziyahlar yetişmişdir. Böyük xan, general İsmayıl xan, Hüseyn xan, Cəfərqulu xan, Məmmədqulu bəy, Məmməd ağa Şahtaxtinski, rəssam Bəhrüz Kəngərli buna misal ola bilər. Naxçıvanlılar bu adamlara inanır, onlara müşkül bir işdə müraciət etməkdən çəkinmirdilər. Onu da qeyd edirəm ki, məşhur general Cəmşid xan Naxçıvanski də bu nəslin layiqli nümayəndəsidir.

*Əli Səbri (1892 - 1983)
nasir, tərcüməçi.*

Haqqında söhbət açdığımız Kəngərliyərin xan nəslə Azərbaycan hərbi tarixinə qızıl səhifələr yazmış Cəmşid xanı 1895-ci il avqustun 5-də dünyaya bəxş etdi. O, yeddi yaşına çatanda anası Fərəntac xanımdan Azərbaycan dilində yazmağı, dayəsi Anna İvanova Nikolayevadan isə rus və fransız dillərində danışmağı öyrənmişdi. Rus ordusunun zabiti olan atası Cəfərqulu xan səkkiz yaşlı Cəmşidi Tiflisdəki yunkerlər məktəbinə qoydu. 1914-cü il noyabrın 8-də onu Qərbi Ukraynadakı Yelizavetqrad (indiki Kirovqrad - Ş.N.) qvardiya məktəbinə göndərdilər. 1914-cü ildə praporşik rütbəsi ilə həmin məktəbi bitirdi. Birinci Dünya müharibəsi başlananda imperiyanın müsəlman əhalisindən təşkil olunmuş tatar süvari eskadronunun komandiri təyin olundu. Cəmşid xan Naxçıvanski öz hərbi məharəti ilə ilk dəfə Birinci Dünya müharibəsində ad - san qazanmışdı. "Brusilov cəbhəsi"nin yarılmasında iştirak etmiş, "Müqəddəs Georgi" ordeninin dördüncü dərəcəsi ilə təltif olunmuşdur. Avstriya və Rumınyanın cəbhələrində üç dəfə yaralanan Naxçıvanski igid bir süvari zabit kimi 1916-cı ilin fevralından 1917-ci ilin yanvarınadək xidməti müddətində gümüş silahla təltif edilmiş və ikinci, üçüncü və dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna", ikinci, üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordenləri ilə mükafatlandırılmışdır.

Cənub - qərb cəbhəsi dağıldı. Ştab - rotmistri Naxçıvanski başçılıq etdiyi süvari alayı ilə birgə doğma Azərbaycana qayıtdı.

1918-ci il sentyabrın 15-də Türk qoşunları Azərbaycan Əlahiddə Korpusu ilə birgə Bakını düşmənlərdən təmizlədi. Əlahiddə Korpusun sıralarında Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda Cəmşid xan da inamla vuruşurdu. Füsunkar Qarabağın Şuşa şəhərində yerləşən Cəmşid xan Naxçıvanskiyənin alayı 1920-ci ilin martında daşnak tör - töküntülərinə və daxili düşmənlərə qarşı döyüş əməliyyatlarında fəal iştirak etdi.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan bir neçə gün sonra Respublika Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanov Şuşaya təcili teleqram göndərdi. Milli Ordu hissələrinin təşkilinə başlansın. Cəmşid Naxçıvanskiyənin komandirlik etdiyi ikinci Qarabağ süvari polku könüllü olaraq sovet ordusu tərəfinə keçdikdən sonra birinci fəhlə - kəndli polku adı ilə XI Ordunun tərkibinə daxil edildi. Podpolkovnik Cəmşid xan Naxçıvanskiyənin özü isə ilk Azərbaycan Birləşmiş Komanda məktəbinin rəis müavini, az sonra isə rəisi təyin olundu. İgid komandir kimi ilk günlərdən ləyaqətlə xidmət edən C. Naxçıvanskiyə həmişə müsbət xasiyyətnamələr verilmişdir.

İstedadlı sərkərdənin xalqına, Vətəninə sədaqəti, yüksək hərbi biliyi XI Ordunun komandanı M.İ. Levandovski, Hərbi İnqilab Şurasının üzvü S. Orconikidze, Azərbaycan Hərbi Dəniz Xalq Komissarı Əliheydər Qarayev tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

1921-ci il martın 14-də ordu komandanı M.İ. Levandovskinin Cəmşid Naxçıvanskiyə verdiyi xasiyyətnamədə oxuyuruq:

"Korpus da daxil olmaqla bütün hissələrə operativ, taktiki cəhətdən komandanlıq etməyə tam layıqdır. Sakit, təmkinli, fəal və təşəbbüskardır. Azərbaycan MİK-nin və Zaqafqaziya MİK-nin tərkibinə seçilmişdir. Diviziya komandirliyi vəzifəsinə tam uyğundur".

İllər keçdi. Qızıl Ordunun məşhur komandirlərindən biri olmasına baxmayaraq, otuz yeddinci ilin qara tufanlarında M.İ. Levon Dovskiyə də inam, etibar azalıb yox dərəcəsinə endi. 1938-ci ilin martında onu da həbs etdilər. Martın 23-də çəkistlər ondan zor gücünə Cəmşid xanın əleyhinə belə bir ifadə aldılar:

"Mənim Cəmşid xan Naxçıvanski ilə 1927-ci ildən yaxın dostluq əlaqəm vardır. Elə o zaman-1927-ci ildə Naxçıvanski Azərbaycan MK-nın keçmiş katibi Qarayev (Əliheydər Qarayev - Ş.N.) tərəfindən burjua-millətçi əksinqilabi təşkilata cəlb olunmuşdu. Bu barədə mənə şəxsən Qarayev özü demişdi. Eyni zamanda o, mənə bildirmişdi ki, Naxçıvanskinin nüfuzunu orduda artırmaq üçün onu Sov. İKP sıralarına keçirmək lazımdır.

Qarayev öz kabinetində mənə kollektivin zəmanətini öz imzası ilə hazırlamışdı. Xatırlaya bilmirəm, deyəsən Bakı şəhər partiya komitəsinin keçmiş katibi Levon Mirzonyan da ona imza atmışdı. Az. K/ B/ PMK-nın Naxçıvanskiyə həsr olunmuş iclasında qərar qəbul olunmuşdu ki, mən "şəxsən" açıq şəkildə onunla söhbət aparmalıyam.

Mən Cəmşid Naxçıvanskini "Avropa" mehmanxanasına öz yanıma çarıdım. Ona aid olan ittihamların hamısını dedim. Yəqin ki, onun qubernator işləyən əmisi ilə əlaqələri və cəsusluq işləri barəsində danışaraq ittiham etdim. Naxçıvanskini qorxutduqdan sonra mən ona mənimlə birgə keçmiş zabitlərin əksinqilabi təşkilatın üzvü kimi işləməyi təklif etdim. Naxçıvanski razılıq verdi. Mən ona məsləhət gördüm ki, şübhələri öz üzərində götürmək üçün yığıncaqlarda çıxış etmək, riyakarlıq edərək sözdə Sovet hökumətini müdafiə etmək mövqeyində durmalıdır. Bundan sonra Naxçıvanski mənə bildirdi ki, onun tərəfindən təşkilata Azərbaycan alayının keçmiş komandiri Veysov¹ və digərləri də cəlb olunmuşlar.

Milli diviziya yaratmaq işindəki fəallığına görə Cəmşid xan Naxçıvanskiyə 1921-ci il dekabrın 19-da Azərbaycan Hərbi - Dəniz Xalq Komissarlığı təşəkkür elan etmiş və mükafat olaraq ona gümüş dəstəkli qılnc hədiyyə vermişdi. O, yeni yaradılan Azərbaycan Dağ - Atıcı diviziyasına komandir təyin olundu.

1. Polkovnik Məmməd Kərim oğlu Veysov (1900-1972) M.V. Frunze və V.İ. Lenin adına Ali Hərbi Akademiyanı bitirmişdir. Otuz yeddinci ildə həbs olunmuş, günahsız olaraq doqquz il Sibir sürgünü çəkmişdir - Ş.N.

1923-cü ildə Moskvadakı qısa müddətli Ali Hərbi Akademiya kursuna göndərilən Cəmşid xan Naxçıvanski 1924-cü ilə qədər orada hərbi təhsil almışdı. Azərbaycana qayıdıandan sonra yenidən diviziya komandiri təyin edilmişdi. Üç il sonra o, ikinci dəfə Hərbi Akademiyaya oxumağa göndərilmiş və 1928-ci ildən 1929-cu ilədək məşhur generalımız Əliağa Şıxlinskiyə təşəbbüsü ilə Azərbaycan dilində nəşr olunan "Hərbi bilik" jurnalının redaktorlarından biri olmuşdur.

Mərhum general Akim Abbasov vaxtilə Naxçıvanskiyə komandir olduğu diviziyada xidmət edib. Onun dediklərindən:

- Cəmşid Naxçıvanski qətiyyətli komandir idi. Onun gözəl cizgili siması, səliqəylə yana ayrılıb daranmış qara saçları və qalın qaşları altında açıq, aydın baxışları indi də gözümün önündədir. O, yaraşlıq qaməti, hərbiçilərə məxsus dəyəniti ilə müasirlərindən seçilirdi. Biz - Cəmşid xan Naxçıvanskiyə diviziyasında xidmət edənlər, bu istedadlı sərkərdədən hərbi peşənin sirlərini öyrənmiş komandirlər onu iftixarla xatırlayırıq. Biz bu gün də keçmiş əcnəblərə görə onu "Xan Naxçıvanski", döyüş təxəllüsünə görə "Şamo" deyərək yad edirik. Xanlar rayon ərazisindəki iki kilometr cənub - şərqdə yerləşən dağ biz komandirlər və qızıl əsgərlər, həmçinin yerli sakinlər komandirimizə ehtiram əlaməti olaraq "Xan Naxçıvanski dağı" adlandırırırdıq.

Cəmşid xan komanda məntəqəsini bu dağda qurmuşdu. Buranın reylefi elədir ki, həmin dağdan ətrafda, Azərbaycan diviziyasının təlim meydançaları aydın görünürdü.

Cəmşid Naxçıvanski hərtərəfli mütəxəssis, siyasi cəhətdən hazırlıqlı, hərbi işinə sədaqətli zabit idi. Məhz bu yüksək keyfiyyətlərinə görə 1923-cü ildə Hərbi İnkilab Şurasının əmri ilə Cəmşid Qızıl Ordunun Ali Komanda Heyəti kursuna dinləyici qəbul olundu. Bu kursu müvəffəqiyyətlə bitirən Naxçıvanski 1931-ci ildən M.V. Frunze adına Ali Hərbi Siyasi Akademiyanın xüsusi qrupunda təhsilini davam etdirdi. Buranı da fərqlənmə diplomu ilə başa vuran Cəmşid Naxçıvanski Xalq Müdafiə Komissarının əmri ilə akademiya müəllimi saxlandı.

Həmin dövrdə C. Naxçıvanskiyə verilmiş attestasiya sənədində oxuyuruq:

"C. Naxçıvanskiyə əvvəllər verilən müsbət rəylər öz qüvvəsində saxlanılsın. O, hər cəhətdən inkişaf etmişdir. Cəmşid xan Naxçıvanski hərbi təlimlərdə, operativ taktiki təlimatlarda özünü bacarıqlı sərkərdə kimi göstərmişdir. C. Naxçıvanskiyədən korpus komandiri kimi də istifadə etmək olar. O, təmkinli, sakit təbiətlidir, tükənməz enerjiyə malikdir, təşəbbüskardır, gözəl inzibatçıdır, yaxşı təşkilatçılıq qabiliyyəti vardır..."

Bu da Hərbi Akademiyanın kurs rəisi və komissarı, sonralar Sovet İttifaqı marşalı Boris Şapoşnikovun həmin attestasiyasının təsdiqi barədə rəyi:

"Cəmşid Naxçıvanskiyənin attestasiyası ilə razıyam, atıcı diviziyasının komandiri vəzifəsinə münasibdir".

Vaxtilə süvari qoşunun qızgın pərəstişkarı olan Cəmşid xan orduda bir qoşun növünə vətəndaş müharibəsinin təəssüratı ilə həddən artıq aludə olanlarla razılaşmır. Akademiyanın dinləyicilərini köhnəlmiş şablonlardan tezliklə yaxa qurtarmağa çağırırdı. Sübut edirdi ki, gələcək müharibədə cinahların dövrələnməsi üstünlük təşkil edəcək: döyüş meydanlarında o kəs qalib gələcək ki, müxtəlif qoşun növlərinin qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edə bilsin, döyüşün idarə olunmasına yaradıcı şəkildə yanaşmağı öyrənsin. Toxum münbit zəminə düşmüşdü. Lakin bu toxumun cücərməsi.

Bəli, nadanlar, şər və iftira düşgünləri bu toxumun cücərməsinə imkan verməlidilər. Onun tərbiyə edib yetirdiyi müdavimləri - S.Biryuzov, A.A. Qreçko, P.F. Batistki marşal rütbəsinə çatdılar. Özü isə günahsız məhv edildi. Onun fəaliyyətinə verilən xasiyyətnamələrlə, rəylərlə tanış olandan sonra Cəməşid Naxçıvanskiyənin "xalq düşməni" olmasına inanmaq çox çətindir. Bu, ağa qara demək kimi bir şeydir. Ona görə də polad kimi əyilməyən Cəməşidi sındırdılar. Lakin o, istintaqda heç bir iftiranı boynuna almayıb, özünün günahsız dostlarını satmayıb, xalqın, nüfuzlu nəslinin adını ləkələməyib.

İllər keçdi. Başqaları kimi sonralar ona da bəraət verildi. Vaxtilə haqqında ürək dolusu ilə danışan bilmədiyimiz bu görkəmli komandır haqqında gənc nəslə məlumat vermək imkanı yarandı. İndi onun adına Bakıda Hərbi litsey var. Boya - başa çatdığı Naxçıvanda isə ev muzeyi açılmışdır.

Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, hüquq elmlər doktoru, professor Əyyub Əsgərov vaxtilə yetmiş yeddinci Azərbaycan atıcı diviziyasının sıralarında zabıt kimi xidmət edib. O, istedadlı sərkərdə Cəməşid xan Naxçıvanskiyənin son günlərinin şahidi olub:

- 1937-ci ilin payızında Sankt - Peterburqda keçirdiyim məzuniyyətdən geri qayıdırdım. Moskvada hərbi kursda oxuyan yoldaşlarımla görüşmək üçün Frunze adına Hərbi Akademiyaya getdim. Yaxın dostum və Akademiyanın müdavimi Hacıbaba Zeynalovun qonağı oldum, həmyerlilərimiz Cəlil Əliyev, Əhmədli Əliyev, Bayram Şıxıyev, Fərhad Şahbazov və başqaları ilə də burada görüşdüm.

Bir gün Hacıbaba Zeynalovun otağında şam yeməyinə toplaşmışdıq. Bu vaxt C. Naxçıvanski otağa girdi. Biz hamımız ayağa qalxdıq, ehtiramla, rəsmi təzim edərək onu salamladıq. Görkəmli sərkərdə hər birimizlə ayrı - ayrılıqda görüşdü. Üz - gözündə xoş təbəssüm cəlvələnirdi... O, 77-ci Azərbaycan atıcı diviziyasında xidmət etdiyimi biləndə məni söhbətə tutdu. Azərbaycan xalqının həyatı ilə yaxından maraqlanırdı, diviziyanın siyasi döyüş hazırlığı sahəsində əldə etdiyi uğurlar barədə məlumatları çox diqqətlə dinlədi və ürəkdən sevindi. O, Vətənin müdafiə qüdrətini daim möhkəmləndirməyin, dövrün tələblərinə uyğun olaraq, yüksək bilikli kadrlar hazırlanmasının, xüsusilə yeni texnikaya yiyələnməyin vacib olduğunu bildirdi. Sonra: "Oğlu, bizim xalqımıza yaxşı hazırlıqlı kadrlar lazımdır", - dedi. Gedərkən hamıya müraciət etdi: "Bu Ali Hərbi məktəb - Akademiya əsl siz gənclərin yeridir, sizin üçündür, əfsus ki, bizim nümayəndələrimiz burada çox azdır". Üzünü mənə döndərdi: "Çalışın, qoçaq olun, mən elə sizi də burada görmək istədim".

DÖRD QARDAŞIN FACİƏSİ

Xan nəşilli generalın Naxçıvandakı ev muzeyində 1898-ci ildə çəkilməmiş köhnə bir şəkli var. Tən ortada oturmuş ana - Fərəntac xanım körpə qızını bağrına basıb. Yanında şux qamətli üç oğlu - Ehsan, Kəlbali xan və Cəmşid xan əyləşib. Çərkəzi geyimdə olan üç qardaşın duruşunda yaşlarına uyuşmayan ciddilik, mərdanəlik və vüqar oxunur. Həyatın hələ dinclik və rahatlıq dövrüdür. Yastığın üstündə oturan iki yaşlı Cəmşid uşaqlara məxsus heyranlıqla obyektivə baxır. Dünyaya uşaq marağı ilə baxan, iki ildən sonra başlanacaq yeni əsrdə onu nələr gözlədiyindən hələ bixəbərdir. Dünyanın inqilab tufanı, həyat qasırgası və müharibənin alovları balaca Cəmşidi on altı il sonra polad kimi bərkətdi... Hələ qarşıdakı həyat faciəsinə bir qərindən çox qalırdı. Elə bir faciə ki, orada Cəmşid xan yox, onun qardaşları Ehsan xan, Kəlbali xan və hansı təsadüfdənsə bu fotosəkilə düşməyən Davud xan da məkr və böhtanın qurbanı olacaq.

1920-ci ilin iyununda Cəmşid xanın xidmət etdiyi ikinci Qarabağ süvari alayı Şuşada yerləşirdi. Podpolkovnik Naxçıvanski nizami hissə üzrə müavin idi. Bir gün gecədən xeyli keçmiş qaldığı evin qapısı döyüldü. Qardaşı Ehsan xan onun qonağı idi. Ondan iki yaş böyük olan Ehsan xan da peşəkar hərbiçi idi.

O, Moskvada zadəgan balalarına məxsus kadet korpusu məktəbini bitirmişdi. Ehsan xanın da, çox saylı gənc Naxçıvanski zabitlərinin də tam süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanski kimi örnək əməlləri vardı. Hüseyn xanın şöhrəti bütün Rusiyaya yayılmışdı. Onlar belə igid əməlləri ilə fəxr edir, onun hərbi sənətinin davamçısı kimi orduda şərəflə xidmət edirdilər.

Elə Əlahəzrət imperator adına şöhrətli on yeddinci Nijeqorodsk Draqun alayında ştab rotmistr Murad xan, qvardiya rotmistri Kəlbali xan (nəvə), poruçik İsgəndər xan Naxçıvanskilər göstərdikləri şücaətlərə görə cəbhədə ad - san qazanmışdılar.

1914-cü ildə bölüyü ilə düşmən qüvvələrini pərən - pərən salan Murad xanın döyüş xidmətləri "Müqəddəs Anna" ordeninin dördüncü dərəcəsinə, 1915-ci ildə "Müqəddəs Stanislav" ordeninin üçüncü dərəcəsinə (qılinc və bantla birgə), "Müqəddəs Anna" ordeninin üçüncü dərəcəsinə (qılinc və bantla birgə), "Müqəddəs Stanislav" ordeninin ikinci dərəcəsinə (qılıncla birgə) və 1916-cı ildə "Müqəddəs Anna" ordeninin ikinci dərəcəsinə (qılıncla birgə) layiq görülmüşdür.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra Vətənə qayıdan rotmistr Murad xan Naxçıvanski Milli Ordunun üçüncü Şəki alayında birinci bölüyün komandiri oldu.

Döyüşlərdə igidliklə vuruşan poruçik İsgəndər xan Naxçıvanski xidmətləri isə "Müqəddəs Anna" ordeninin üçüncü dərəcəsinə (qılinc və bantla birgə), "Müqəddəs Anna" ordeninin dördüncü dərəcəsinə "İgidliyə görə yazısı ilə" və "Müqəddəs Stanislav" ordeninin üçüncü dərəcəsinə "qılinc və bantla birgə" layiq görülmüşdür.

1916-cı il aprelin 1-də "Kaspi" qəzeti yazırdı: "Ulan Leyb - qvardiya alayının rotmistri Kəlbali xan Naxçıvanski 1914-cü il avqustun 15-də Sokokov kəndini düşməndən geri aldığına görə "Georgi silahı" ilə təltif olunmuşdur. Onun komandir olduğu vızvod heyəti alayın sol cinahında döyüşlər apararkən qəflətən avstraliyalıların bir eskadronunun basqısına məruz qalmışlar. Özünü itirməyən rotmistr Kəlbali xan az saylı qüvvə ilə hücumu keçərək düşməni qaçmağa məcbur etmiş, qaranlıq düşənə qədər onları təqib dərək döyüş ərazisindən çıxartmışlar. Ötən döyüşlərdə də uğurlu qələbələr qazanan rotmistr Kəlbali xanın xidmətləri üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılınc və bantla birgə) və ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordenləri ilə (qılıncı birgə) qiymətləndirilmişdir".

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Milli ordusunda xidmətini davam etdirən Kəlbali xan Naxçıvanski və Kərim xan İrəvanski haqqında Respublika Nazirlər Soveti sədrinin adına 1919-cu ilin mart ayında yazılmış raport saxlanılır. Həmin sənədi Hərbiyyə naziri, tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov və Baş Qərargah rəisi general - mayor Həbib bəy Səlimov imzalamışlar. Sənəddə oxuyuruq: "Qvardiya ştab - rotmistrləri Kəlbali xan Naxçıvanskiyə və Kərim xan İrəvanskiyə keçmiş Rusiya hərbi nizamnaməsinə görə rütbələri ştab - rotmistr idi. Bu günkü orduya dəyişdirildikdə isə həmin rütbə podpolkovnik olmalıdır. Şərur və Naxçıvan qəzalarının erməni daşnaqlarından azad olunmasında fərqləndiklərinə görə onlar polkovnik rütbəsi almağa tam mənasında layiqdirlər".

Naxçıvan və Şərur qəza qoşunlarının komandanı olan Kəlbali xanın polkovnik rütbəsi alması barədə fakta təəssüf ki, sonrakı sənədlərdə rast gəlmədik. Dörd qardaşdan ikisi - Ehsan xanın və Cəməlid xanın doğma qardaşı Davud xan və Kəlbali xan 1920-ci ildə bolşevik istilasından sonra İrana mühacirətə getməyə məcbur oldular.

Birinci Dünya müharibəsi illərində ştab - rotmistr Ehsan xan da leyb - qvardiya Varşava Ulan alayında şöhrətli döyüş yolu keçmişdir. 1914-1916-cı illərdə üstü "İgidliyə görə" yazılı dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" yenə həmin ili üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılınc və bantla birgə), 1915-ci ildə "Müqəddəs Anna" (qılınc və bantla birgə), 1916-cı ildə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılınc birgə) ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

Polkovnik Tuqanov 1918-ci il avqustun 20-də Tiflisdə Ehsan xana verdiyi xasiyyətnamədə yazırdı ki, alayın bütün yürüş və döyüşlərində, xüsusilə 1916-cı il aprelin 3-də apardığı kəşfiyyat işlərində bacarıqlı komandir kimi fərqlənmişdir.

İmperiya ordusu dağılandan sonra Vətənə qayıdan ştab - rotmistr Ehsan xan 1919-cu il mayın altısınıadək dördüncü Borçalı süvari alayında bölük komandiri kimi Lori nahiyəsində və Qarayazı ərazisində daşnaq ermənilərə qarşı döyüşlər aparmışdır. Həmin ildən üçüncü süvari alayında, üçüncü bölüyün komandiri olan Ehsan xanın Qarabağda göstərdiyi qəhrəmanlığa görə rütbəsi də polkovnikə çatmışdı.

Cəmşid xan kiçik qardaş kimi onun şücaətinə, döyüşlərdə aldığı ordenə və rütbədə sürətlə irəliləməsinə çox seviniirdi. Podpolkovnik Ehsan xan yenə Qarabağı daşnaklardan qorumağa gəlmişdi. 1920-ci ilin aprelində Azərbaycana soxulan silahlı bolşeviklər hər şey tar - mar eləmişdi. Azərbaycan hökuməti buraxılmış, ordusu dağıldılmışdı. Bolşeviklər Bakıda və Gəncədə talan həftəsini yenicə qurtarmışdılar. Amma musavat əsgər və zabitlərin sorğu - sualsız güllələnməyi hələ də davam edirdi. Gecə yarısı qapı döyüləndə Ehsan xan hamıdan tez ayıldı. Qardaşı Cəmşidin oyanmasına qıymayıb durub qapını açdı. Bolşevik - daşnak əsgərlərinin tüfənglərindəki süngülər ay işığında parıldadı. Taxta qoburlu mauzeri olan daşnak zabiti soruşdu: "Cəmşid xan Naxçıvanski sizsiniz?" Ehsan xan dərhal məsələni anladı. Bir anlığa ləngidi, kəndarı o tərəfə adlayıb qapını bağladı. "Bəli, Cəmşid xan mənəm" - dedi.

Onu şəhərin kənarına aparıb musavat zabiti olduğuna görə sorğusuz - sualsız güllələdilər...

1920-ci il iyunun 11-də isə Fövqəladə Komissiya 1108 sayılı "Həbs sənədi" tərtib etdi.

Nəyə görə həbs olunub güllələnmişdir sualının qarşısında : on birinci orduda xidmət etmək istəmədiyinə görə musavat zabiti kimi güllələnmişdir. - cavabını yazdılar. İyirmi yeddi yaşı yenicə tamam olan Ehsan xan Naxçıvanskiyə ömrünə namərdlər nöqtə qoydular.

Otuzuncu illərin axırlarında isə İran ordusunda xidmət edib yüksək rütbələrə çatan Davud xanı və Kəlbəli xanı şah 1934-cü ildə qvardiyaçılarına güllələtdi. Çünki bu taydan gedən bolşevik - daşnak donoslarına əsaslanan şah, igid Kəngərli qardaşlarına inamını itirmişdi.

Dörd qardaşdan heç biri otuzuncu illərin tufanlarından salamat çıxmadı...

İyul 1991-ci il

**1937-Cİ İL OKTYABRIN 13-DƏ 13896 №-Lİ İSTİNTAQ İŞİ İLƏ
GÜLLƏLƏNƏN 77-Cİ AZƏRBAYCAN DİVİZİYASININ
HƏRBIÇİLƏRİ**

**GENERAL-QUBERNATOR MƏMMƏD
KOXANIN ACI TALEYİ**

Ömrün yollarında çox əsrarəngiz mənzərələrin şahidi olmuşam: keçilməz meşələr, yamyaşıl talalar, başı buludlara dəyən dağlar görmüşəm. Gördükcə, seyr etdikcə gözümdə Avey yaşayıb, Avey ucalıb. Avey dağı varlığıma hopub, səyyar xəyalım ildirim sür'ətilə ona qanadlanıb, ona uçub. Bu anlarda Daş Salahlı igidlərilə həmdərd, həmsöhbət olmuşam.

Müəllif

Gözlərindən qəm yağan qocanın fotosəkli bir müddət yazı stolunun üstündən “mənə baxdı”. Düşünürdüm: onu otağımın harasından asım ki, bizə gələn qonaqlar dərhal görsünlər. İstəyirdim və çox arzu edirdim ki, bu şəkildəki qocanı hamı görüb tanısın. Mənim nəslimdə onun ancaq adı yaşayırdı, bir də mərdliyi barədə danışılan əfsanəyə bənzər əhvalatlar. Amma indiyədək heç kəs, hətta yaxın qohumlar belə onun fotosəklini görməmişdi. Onu görüb xatırlayan qocaların çoxusu həyatdan getmişdi. Nəvə-nəticələrin yaddaşında isə mərd babamız yavaş-yavaş unudulurdu. Tapılan yeganə şəkil bizə onu elə bil yenidən qaytardı. Üstəlik də yaralarımızı göynətdi.

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivindən aşkar olunan keçmiş Qazax general-qubernatoru Məmməd Koxa Mahmud oğlunun (1859-1933) fotosəkli danışa bilsəydi, biz çox mətləblərdən hali olardıq. Bu nadir fotosəklin bizim nəslə və bütün Daş Salahlı camaatına nə qədər sevinc bəxş etdiyini təsəvvür etmək mümkün deyil.

Altmış beş il əvvəl 1929-cu ildə çəkilən bu fotosəklə baxanda adamın ürəyi göynəyir. İnsanın üzündə, baxışında nə qədər qəm, kədər olarmış, İlahi... Ovuc içi boyda şəkli böyütdürdüm. Sənətkar dostum Seyfəddin Məmməd vəliyev onun surətini elə ustalıqla çıxartdı ki, üstündən zərif ağ xətlər gedən köynəyinin rəngi belə indi aydın seçilir. Biri üz bəüz, digəri yandan çəkilən şəkildə Məmməd Koxanın bütün dərdi-qəmini kilidlənmiş dodaqlarından, adamın yeddi qatını dəlib keçən baxışlarından görmək olurdu. Köynəyinə yapışdırılmış “801” rəqəmi onun dustaq nömrəsidir. Bəli, Daş Salahlının dustaq Koxasının, Qazax general-qubernatorunun bəxtinə belə bir nömrə düşüb. 1929-cu il sentyabrın 14-də yetmiş yaşlı qocanı Sovet hökumətinin düşməni kimi həbs ediblər. Vaxtilə Qarayazıda, Ceyrançöldə, Mehrab düzündə kəhər at belində gəzən igidin əl-ayağı qandallanaraq dustaq edilib. Niyə, nə üçün, hansı günahın sahibi idi Məmməd Koxa?

Siyasi idarənin əməkdaşı Revaz Xaçıqyan bu suallara “əsaslı” cavab tapıb: 1914-1918-ci illərdə general-qubernator olub, mülkədar - ağa nəslindəndir və ən başlıcası, Qazax mahalındakı “Həqiqət Ordusu” adlı gizli antisovet təşkilatının fəal iştirakçısıdır. Ona görə də Daş Salahlı sakini, yetmiş yaşlı Məmməd Koxa Mahmud oğlu, yenə həmin kəndin sakini, səksən yaşlı Miralayev Mustafa ağa, Poylu kənd sakini Rəhim bəy Hacıqasımov, Aslanbəyli kəndinin ağası, doxsan yaşlı Aşır Heyne oğlu, Dəmirçilər kənd sakini Mehdiyev Mustafa ağa Mehdi ağa oğlu cinayət əməllərinə görə (26 nəfərlə birlikdə) Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin 64-cü maddəsilə həbs ediləblər.

Totalitar Sovet rejimində həmişə tənqidə məruz qalmış görkəmli el oğlu Məmməd Koxa unudulub yaddan çıxmışdır. Yaxşı ki, hələ ilk gəncliyimdən qocalarımdan və onun az saylı silahdaşlarından bəzi faktları öyrənə bilmişdim. Onun haqqında yazarkən ən çox mənim köməyimə məhz onların vaxtilə söylədikləri əhvalatlar çatdı. Açıqını deyim qohumluq marağı məndə Məmməd Koxa haqqında material toplamağa, yazmağa yanğı hissi hələ o vaxtdan yaranmışdı. Heyif, çox heyif ki, Əbdüləzim Həsənov, İsmayıl Mahmudov, Məmiş Nəziroğlu, Şivli oğlu Məhəmməd, Zurab oğlu Məcid və onlarla bu öncül şəxsiyyəti sevənlər əsərin çapını görə bilmədilər.

Bu qoca dünyanın pəncərəsindən çox adam baxıb keçib. Minlər, milyonlar unudulub, yaddan çıxıb. Vaxtilə Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda kəhər at belində daşnak ermənilərlə döyüşlər aparan Məmməd Koxa kimi vətənpərvəri unutmağa haqqımız yoxdur. Xeyirxah və vətənpərvər adamların xatirəsi əbədi yaşamalıdır. Fikrimizcə bunun üçün bir yol, bir vasitə var. Hər bir mərdin obrazı ədəbiyyata, tarixə gətirilməli və əbədi yaşamalıdır. Onun qəhrəmanlığının gənclərimiz üçün tərbiyəvi əhəmiyyəti olduğunu labüd hesab edirəm.

Əgər Məmməd Koxa obrazını yaratmaqla oxucuya nəsə deyə bilmişəmsə, onda elə hesab edəcəyəm ki, Azərbaycanın minlərlə igidlərindən biri haqqında öz borcumu yerinə yetirmişəm.

“Məmməd Koxa əhvalatı”nın mübahisə doğuracağını bəri başdan bildiyim üçün bu yazıda Qazax ağsaqqallarının xatirələrinə arxalanmışam. Çalışmışam ki, olub-keçənləri olduğu kimi yazım. Ona görə də uzun illər boyu tələsmədən, arxivlərdə araşdırmalar aparmışam. O hadisələrin şahidi olan qocalarla görüşüb söhbət etmişəm. Nə yaxşı ki, aşkarlıq da gəlib çıxdı. Yoxsa tarix bu əhvalatların üstündən sükutla keçər, el arasında danışılan bu hadisələr də həmişəlik bağlı qalardı.

İşdir, müəyyən fakt və hadisələrlə bağlı ziddiyyət doğuran fikirlər ortaya çıxsın, təhriflər müəyyən edilsə, bu barədə mənə mə'lumat verəcək yoldaşlara irəlincədən təşəkkürümü bildirirəm. Mərd babamız Məmməd Koxa Mahmud oğlu barədə susmağa haqqım olmadığı üçün bu əhvalatları qələmə almağı özümə borc bildim.

MƏMMƏD KOXA ƏHVALATI

Daş Salahlı kəndində uzun illər koxalıq etmiş çox müdrik, nüfuzlu bir şəxs vardı. Onun adına Məmməd Koxa deyərdilər.

*Mirvarid xanım Dilbazi,
Xalq şairi.*

*Qiyət qoyar aca, toxa,
Alardı hədəfə, oxa,
Daş Salahlı Məmməd Koxa,
Səni açıq bazar gördüm.*

*HƏSƏNƏLİ BƏY ƏSGƏRXANOV,
Qazax pristavi, 1916-cı il.*

Daş Salahlıda nər biləkli, düz qamətli, əyriyə yağ kəsilən bir kişi olub. El qeyrəti, oba təəssübü çəkən Məmməd Koxa Mahmud oğlu Mahmudovu müdrik yaşlı qocalarımız xeyir-şər məclislərində “qeyrətli kişi”, “çörəkli kişi” kimi tez-tez yad edirlər. 1914-20-ci illərdə daşnak dəstələrinin burnunu ovduğuna, haqq sözündə dönməz olduğuna görə ona el arasında “Boz Məmməd” də deyiblər. Otuzuncu illərdə cah-cəlalı dağılan, sürgün olunan Məmməd Koxanın “günahı” hürriyyət vaxtı Qazaxda qubernator olmağı idi.

Qırx ilə yaxın Daş Salahlıda kənd koxası olan Məmməd baba doğma kəndinin xoş güzəranı üçün az iş görməyib. O, XIX əsrin sonlarında Tiflisə, Qoriyə gedib Zaqafqaziya müftisi Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadə ilə, Qori Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin müdiri Aleksey Osipoviç Çernyayevski və görkəmli maarif xadimi Firidun bəy Köçərli ilə görüşüb, öz xərcinə kənddə səkkiz otaqlı ibtidai məktəb açmağa nail olub. Vaxtilə həmin məktəbin məzunlarından sağ qalanlar var.

Məmməd Koxanın xeyirxah əməllərinin nişanələri indi də qalır. O, Daş Salahlıda dəftərxana binası tikdirib, 1914-cü ildə Avey dağından kəndə bulaq çəkdirib - daş salahlılar indi də bu bulağın suyundan içirlər. Bulağın açılışına məşhur el aşığı Əsəd Rzayevi dəvət edib. Üç gün, üç gecə keçən bu el şənliyində aşiq Əsəd Qazax bəylərinin, Daş Salahlı igidlərinin vəsfini saza-sözə çəkib.

*Daş Salahlı Məmməd Koxa,
Gəl səni mərdanə deyim.
Eşidib hər qubernat
Əvvəl İrəvana deyim.
Gizlətməyim bu vəsfini,
Şəril-Naxçıvana deyim.
Kəmərinə qurşamağı
Ol şahi-mərdanə deyim.*

...1917-ci ildə, fevral-burjua inqilabından sonra imperiyanın hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanın qərbindəki Qazax mahalında da hərc-mərclik yaranır, oğurluq, soyğunçuluq həddini aşır. Hamı tufəngli gəzir, kimin kimdən xoşu gəlmirsə, yerindəcə güllələyir. Basqınlar, ev yarmaq, naxır-sürü oğurlamaq dəb düşür. Obada talançılıqdan fəlakətlər törəyir. Ziyahılar, başbilənlər kimi qubernator seçirlərsə də, vəziyyət düzəlmir ki, düzəlmir... Mahalda ikitirəlikdən günahsız qanlar, haqsız ölümlər çoxalır.

Obanın tarixinin mahir bilicisi, Daş Salahlı ağsaqqalı Əhmədağa Paşayev:

- Belə bir vaxtda Tiflisdəki mənşevik hökuməti iddia irəli sürür ki, Şəmkir çayından bəri olan sahələr Gürcüstana qatılmalıdır, çünki Nadir şahın 1736-cı il fərmanına² əsasən həmin ərazilər Gürcüstan valisinin ixtiyarına verilib.

Xalq belə qarmaqarışıqlıqlardan, ərazi iddiasından hiddətlənmişdi. Qazağın məşhur bəyləri, vurub-yıxan qoçuları daha dözə bilməyib xalq arasında tanınmış şəxs olan Yuxarı Salahlı kənd sakinini Məmmədağa Vəkilovun yanına məsləhət-məşvərətə yığışdılar. Məclisdə təklif olundu ki, bir nəfər rəhbər seçilsin və belə bir ağır zamanda qəzani idarə etsin. Yerbəyerdən qəza pristavı vəzifəsində işləmiş polkovnik Cahangir bəy Şıxlinskiyin namizədliyi irəli sürüldü. Cahangir bəy isə öz namizədliyini geri götürdü və məsləhət gördü ki, bu vəzifəyə bəylərdən yox, rəiyyətdən seçilsin, çünki indiki vəziyyət belə tələb edir.

Qazax mahalı quberniya olmasa da, nəhayət, çox söz-söhbətdən sonra Daş Salahlı Məmməd Koxaya qubernator adı verərək Qazax mahalına inzibati rəhbər seçdilər. Məmməd Koxa gecəni gündüzə qatararaq çalışırdı ki, əmin-

1. Şərrur

2. Nadir şah belə bir fərmanı ona görə verib ki, 1736-cı ildə Muğanın Cavad şəhərində keçirdiyi özünü şah seçmə qurultayına qazaxlılar gəlməmişdi - Ş.N.

amanlığı qorusun. O, cəzaları özü təyin edirdi. Prokuror da, məhkəmə də özü idi. Quldurluq edənlərin gözünü qorxutmaq üçün bir nəfəri soyğunçuluq üstündə qulağından teleqraf dirəyinə mıxlatmışdı...

Tiflis mənşevikləri qazaxlıların onların əmlərinə tabe olmamaqlarından, özbaşnalıqlarından qəzəblənir, torpaq iddiasını daha ısrarla irəli sürürdülər. Məmməd Koxa savadsız olsa da, çox böyük milli qürura malik idi. Ona görə də gürcüləri saya salmırdı. Hətta bir dəfə torpaq iddiası ilə yanına gələn gürcü elçilərini qovmuş, vaxtilə Qazağı Gürcüstana ilhaq edən Nadir şahı da söymüşdü.

Gürcüstan mənşevik hökuməti hərbi müdaxiləyə hazırlaşmağa başladı. Gürcü zabidləri Tiflisdən və ətraf kəndlərdən gürcülərin əlaltısı olan müsəlmanlardan əsgəri hissə düzəldib, qısa təlimdən sonra Ağstafa tərəfdən Qazağa hücum etdilər. Şiddətli mübarizə başlandı. Məmməd Koxadan narazı olan oğrular, əyriilər də ayağa qalxdı. 1918-ci ilin may ayında olan döyüşlərdə gürcülər şəhərin bir sıra mühüm ob-yektlərini ələ keçirdilər. Axşam qaranlıq çökəndə Qazağın din xadimi Mirseyid ağa əlində ağ bayraq Məmməd Koxanın qərargahına gəldi. Dedi ki, ay Məmməd Koxa, çıx şəhərdən, arada camaat qırılır, görürsən ki, bu həna o hənadən deyil. Bədbəxt müsəlman özünü içəridən "yeyir", qardaş-qardaşı qırır. Arada gavur barmağı var... İgid Məmməd Koxa bir qədər məsləhətdən sonra cavab verdi ki, heç vaxt təslim olmayacağam, amma gecə yarı müvəqqəti şəhərdən çıxaram. Ona görə ki, düşmənin gülləsini atan özümüzünküdür...

Beləliklə, qubernator Məmməd Koxa mərdi-mərdanə çıxıb getdi. Qazax şəhəri isə topun, pulemyotun və satqın adamların köməyi ilə gürcülər tərəfindən müvəqqəti alındı...

MƏMMƏD KOXANIN SƏXAVƏTİ

*Ağilla və halallıqla qazanılan çörəkdən
kasıba, yetim-yesirə pay vermək ən böyük savabdır.*

1911-ci ildə Sibir sürgünündən qayıdan bir qaraçöplü Qazağa kimi zor-güclə gəlib çıxır. O qədər yoxsul imiş ki, evinə gedib çatmaq üçün cibində bir qəpiyi də yoxmuş. Bir xeyirxah ona məsləhət görür ki, bu gün bazardı, get ora. Daş Salahlı Məmməd Koxanı soruş, tap. Pul-para üçün ağız açsan, əl tutan adamdı, kömək eləyər. Daş Salahlı Məmməd deyə-deyə axtaran qaraçöplüyə Cəbioğlu Məmmədi nişan verirlər.

Cəbioğlu Məmməd şübhəli-şübhəli yuxarıdan-aşağı sürgündən qayıdana baxır. Elə zənn edir ki, bazarın lotuları sataşmaq üçün bu yoxsulu onun üstünə göndəriblər. Fəqirlə bir neçə kəlmə kəsəndən sonra:

- Oğul, - deyir, - gəlməyinə düz gəlibsən, sənə düz nişan veriblər. Pulum, varım boldu. Qarımda yüzə yaxın qızıl yelinli inəyim sağılır, kəhər erkək atlarım kişnəşir, subay malımın, qoyun sürümün sayını-hesabını bilmirəm... Amma mənim əlim pul verməyə öyrəşməyib, almağa, yığmağa öyrəşib. Mən Cəbioğlu Məmmədam. Pul verən, əl tutan bizim əmizadə Koxa Mahmudoglu Məmməddi, pulunun dəlisi odu. Bəri dur, onu göstərim. Odey, xəz kürklü, qarayanız, qara bıqlı Məmməd Koxadı, iki nəfərlə söhbət edir. Get, pulu ondan istə.

Qaraçöplü gözləyir ki, Məmməd Koxanın yanındakılar aralanıb getsin, sonra yaxınlaşıb sözünü desin. Məmməd Koxa bir az aralıda gəzinən fəqirin ona nəse demək istədiyini hiss edib:

- Oğul, - deyir, - nəse sözlü adama oxşayırsan, yaxın gəl görüm kimsən, nə istəyin var?

- Ay ağa, dustaqlıqdan qayıdıram, yol pulum qurtarıb, mənə bir az xərclik ver, gedim evə çıxım.

Məmməd Koxa kürkünün ətəyini geri atıb əlini cibinə salır, bir dəstə pul çıxardıb saymadan hamısını ona verir.

Dustaq özünə bir dəst paltar və at alıb yola düşür. Bir ay sonra geyimli-gecimli, boynu qotazlı erkəklərlə dörd fayton adam Daş Salahlıya gəlib Məmməd Koxanın qonağı olurlar. Onlar dustaq qaraçöplünün qohumları idi. Sən demə, sürgündən qayıdan qaraçöplü də əsilli-nəsilli ailədən imiş. Bu əsl-nəcabətli ailənin dostluğu 1920-ci ilə qədər davam edib.

Məhəmməd Pənahoglu.- Bir dəfə Məmməd Koxa kasıblara, yetim-yesirə taxıl paylayırdı. Məni görüb çağırırdı.

-Buralarda boş-boşuna nə hərlənirsən? Get, çuvaldan, kisədən bir qab gətir, taxıl verim, yetim oğlansan, aparıb üyüdüb yeyərsən.

İki çuval tapıb gətirdim. Koxa doldurtdurdu. Dolu çuvalları qırağa qoyub yanında durmuşdum.

- Apar, niyə durmusan? -dedi, Koxa.
- Koxa əmi,- dedim, taxıla görə çox sağ ol. Neyləyirəm taxılı, evə aparanda başıma bir qapaz vurub əlimdən alacaqlar, mənə bir şey verməyəcəklər. Əynim-başım pis gündədi, istəyirəm satım özümə paltar alım.
- Buraya gətir- dedi, özün də dur yanımda, bu saat o şiş papaqlardan birinə satacam.
Satdı. Pulları da verdi mənə.
-Get,-dedi, özünə pal-paltar al..

Məmməd Koxanın qardaşı oğlu İsmayıl Həsən oğlu Mahmudov:

- Şivlioğlu Məhəmməd Daş Salahlının mötəbər, nurani kişilərindən idi. Koxanın ürək sirdaşı, səmimi və sadıq gənclik dostu olmuşdu. Məmməd Koxa Qazağa qubernator gedəndə kəndin koxalıq talqasını ona verib. Şura hökuməti Koxanı sürgünə göndərəndə də onunla əlaqəni kəsməyib, məktublaşıb.

ƏMİM Məmməd Koxa sürgündən qayıdanda xəstəhal idi. Şivlioğlu hər gün ona baş çəkər, bostanından qarpız, yemiş gətirər, ötən günlərdən şirin-şirin söhbət edib dostunu darıxmağa qoymazdı.

Şivlioğlu Məhəmməd danışdı ki, bilmirəm on dördüncü il idi, yoxsa on beş. Bir gün Koxa mənə dedi ki, a Məhəmməd, Həmid üçün yaman darıxmışam, yığış gedək görək uşaq nə təhərdi. Onda Həmid Tiflisdə gimnaziyada oxuyurdu.

Ağstafadan Tiflis qatarına mindik. Koxa qabaqda mən də dalınca vaqonun içi ilə yerimizə gedirdik. Birdən Koxa əyilib yerdən bir parça çörək götürdü, çörəyi üfürüb, əlilə tozunu sildi. Başladı ac adamlar kimi şirin-şirin yeməyə. Üzbəüz oturan iki nəfər ona diqqətlə baxırdılar. Onlardan biri:

- A kişi, -dedi, o tozlu-torpaqlı çörəyi necə yeyirsən, ayıb deyilmi? Bir abbası pulun yoxdu çörək alıb yeyəsən?

Koxa ağayana əyləşən səliqəli geyimli kişilərin sözünə əhəmiyyət vermədi. Çörəyi yeyib qurtardı, əlini cibinə salıb xeyli pul çıxartdı, arasından bir yüzlük götürüb əlini, ağızını sildi, yüzlüyü açıq pəncərədən çölə atdı. Sonra dönüb bizə diqqətlə baxanlara:

-Ağalar,-dedi, pul əl çirkidi, çörək isə bərəkətdi. Çörəyə həmişə, hər yerdə hörmət lazımdır. Çörəyə hörmət eləməyənin evində bərəkət olmaz.

Bir azdan bizim kupemizə gələn hər iki ağa Koxa ilə tanış oldular. Kəbud danışdıqlarına görə ondan üzr istədilər.

Tiflisə çatan kimi bir başa Həmidin direktorunun yanına getdi. Direktorla dost, sirdaş kimi görüşüb söhbət elədi. Həmidlə oxuyan kurs yoldaşlarını da götürüb restorana qonaq apardı. Təkcə Həmidə yox, azərbaycanlı uşaqların hamısına xərclik verdi.

Dəllək Əhmədlin oğlu Həpr:

- Atam çox vaxt Məmməd Koxanın üzünü, başını qırmağa məni göndərirdi. Hər həftə Koxa çağırtdırırdı, ülgüclə üzünü qırxdırırdı. Haqqımı da artıqlaması ilə verərdi.

Bir dəfə üzünü, başını qırxıb qurtardım. Getmək istəyirdim.

Məmməd Koxa:

-Bir dəqiqə əylən-dedi, getmə, a bala.

Arvadı Bahar xanımı çağırırdı.

- O dəri gödəkçəni bu oğlana ver- dedi, qabaqdan qış gəlir, kasıb oğlanda qoy geyinib kef eləsin.

Bahar xanım duruxub, sakitcə Koxaya nəşə dedi. MƏMMƏD Koxa ona sərt-sərt baxıb:

-Nə olsun, -dedi bahalıdı, Tiflisə gedəndə birini də alaram. Get, gödəkçəni gətir.

Gödəkçəni qoltuğuma vurub evə gəldim. Geyindim, əlimi cibimə salanda gördüm yeddi abbası pul var. Tez pulları bir dəsmala büküb geri qayıtdım. Koxa evdə idi. Məni görən kimi:

-A dəllək oğlu, belə xeyir ola, tez geri qayıdıb gəlməkdə, mənimlə işin var.

-Koxa əmi,- dedim gödəkçənin cibində yeddi abbası pulunuz qalıb onu gətirmişəm.

MƏMMƏD əmi gülümsünüb:

- Əyə-dedi, nahaq zəhmət çəkib qayıdıbsan. O pullar sənə qismətəndi qabağına çıxıb, oğul. Apar özünə şalvar-köynək al.

Səksən iki yaşlı müəllim Ərəş İlyə oğlu Osmanovun dediklərindən:

- Daş Salahlıda iki qardaş vardı: Omar və Osman, hər ikisi də MƏMMƏD Koxanın nökrəri olmuşdu. Kolxoz vaxtı Osman təsərrüfatda işləyirdi, Omar naxıra gedirdi. Bir dəfə Osman kişidən soruşduq ki, vaxtilə MƏMMƏD Koxanın nökrəri olubsan, ondama yaxşı dolanırdın yoxsa indi.

-A bala,- dedi özünüz görürsünüz səhərdən axşama kimi çöldə işləyirik. Nə əynimizdə var, nə də qarnımızda. Bütün ili çalışırıq bu kolxoz andıra, ilin başında da deyirlər ki, borclusan. Bir sözlə qısır əmək gününə işləyirik.

MƏMMƏD Koxanın mal-qarasına gedəndə südümüz, qatığımız, yağ-pendirimiz bol olardı. İldə qış azuqəmizi, taxılımızı verərdi. Əməlli-başlı dolanmamız vardı.

Bir də görürdün MƏMMƏD Koxa qardaşım Omarı çağırırdı.

-Gedin,- deyirdi o filan cöngəni kəsib bölüşdürün. Bir bişrim də bizə göndərin.

Kəsirdik cöngəni, bölüşdürürdük. İllik, aylıq haqqımız, haqq yerində qalırdı. Kişi kimi həmişə də vaxtında verərdi. Mənim toğlumu yemisiniz, cöngəmi kəsib aparmısınız pulunu haqqınızdan çıxıram. Mərd MƏMMƏD Koxada elə xasiyyət yox idi.

Yadıma gəlir ki, MƏMMƏD Koxa çölə yanımıza gələndə əlini salırdı cibinə bir xeyli pul verirdi bizə. Və deyirdi ki, gedin özünüzə paltar alın, əyin-başınızı abra salın.

“İndi elə səxavətli adam hardadı? Əli açıq, malının, pulunun” düşməni MƏMMƏD Koxada əsl kişi səxavəti vardı.

Yaylaqda, ya da aranda onun sürüsünü qırxanda qırxınçılara deyirdi: “Tez olun, qardaşım Avdı gəlib çıxmamış payınızı götürün, o gələndə sizə bir tikə də yun verməyəcəm”.

1912-ci ildə MƏMMƏD baba yeganə oğlu Həmid bəyi Tiflisdəki birinci klassik gimnaziya oxumağa göndərir. Həmid bəy həmyerlisi Vəli ağa Dilbazi ilə birgə təhsil almışdı. Onların 1913-cü ildə birgə çəkilmiş fotosəkli də yadigar qalıb. 1916-cı ildə Tiflis gimnaziyasını bitirən Həmid bəy atasının məsləhəti ilə azərbaycanlı gənclər üçün Gəncədə yenidən açılmış “Hərbiyyə məktəbi”nə qəbul olunur.

1919-cu il mayın beşində həmin məktəbin ilk buraxılışı oldu. Hərb naziri Səməd bəy Mehmandarovun 236 nömrəli əmri ilə bir qrup yunker praporşik rütbəsilə təltif edildi. Məktəbi birinci dərəcə ilə bitirən Həmid bəy Mahmudova da praporşik rütbəsi verildi. Hərbi xidmətini davam etdirmək üçün o, üçüncü Şəki süvari alayına göndərildi.

İyirminci ilin aprelində zabit Həmid bəy Gəncə üsyanında iştirak edir. Vətəni yadlardan xilas etmək istəyən Həmid bəyin faciəsi də o gündən başlayır. O, Vətəndə qaçaq düşür. Başına topladığı zabit dostları ilə Qarayazı, Tatlı meşələrində, Avey və Odun dağlarında düşmənlə qarşı vuruşur. Şura hökumətinin təşkil etdiyi erməni milis dəstəsi onun dəstəsini qarabaqara təqib edir. Həmid bəyə görə atası MƏMMƏD Koxa Sibirə sürgün olunur. Nəslin başıpapaqlıları günün-günorta çağrı məhkəməsiz güllələnir. Bir sözlə, 1926-cı ildən başlayaraq, MƏMMƏD Koxanın nəslinə kor gözlü bəla gəlir...

İDEYA SİLAHDAN GÜCLÜ İDİ

Hər dəfə xeyir-şər məclislərində Həmid bəyin faciəsindən, MƏMMƏD Koxanın mərdliyindən danışılarda ürək ağrısı ilə qulaq asır və düşünürdüm ki, nə üçün bunlar “xalq düşməni”dir. Axı, Vətəni yadlardan qoruyan oğul da düşməni olarmı? Suallarımın cavabı tapa bilmirdim. Ona görə ki, beş-üç il əvvəl bəzi adamlar məclislərdə MƏMMƏD Koxanın qeyrətindən, Həmid bəyin dönməzliyindən danışır, söhbətinin yekununda isə “hökumətin düşmənidirlər” deməkdən çəkinmirdilər. Onların danışığından belə məlum olurdu ki, bəy, ağa, xan, koxa, qubernator, pristav titullu adamların hamısı dövlətin, xalqın düşməni olublar. “Həmid bəy musavat zabiti olub” sözlərini partiyaçının, komsomolçunun, hətta kolxoz sədrinin iştirak etdiyi məclisdə demək belə mümkün deyildi.

AMMA tez-tez görüşdüyüm ağsaqqal ziyalılar və hadisələrin şahidi, iştirakçısı olan Daş Salahlı sakinləri Əmrahovlu Mədəd, Əhməd ağa Paşayev, Əbdüləzim Həsənov, Zurabovlu Məcid, Əvəz Avdioğlu, Rəsul dayı, Seyidovlu Həsən və başqaları MƏMMƏD Koxanın, Həmid bəyin “düşməni” olduqlarını tamamilə inkar edirdilər. Fəxrli deyirdilər ki, kişi kimi yaşayıb, igid kimi də öldülər. ***Xüsusilə, doxsan dörd yaşlı Zurabovlu Məcidi dinləyəndən sonra düşünürdüm ki, Azərbaycan Demokratik hökumətinin zabitlərində ideya silahdan da güclü olub.***

- Gürcülərin Qazağı almasının səbəbkarı özümüzünkülər oldu. Qubernator Məmməd Koxa az vaxtda Qazaxda tam əmin-amanlıq yaratdı. Qoçuların, başıpozuqların əl-ayağını yığışdırdı. Onun sərtliyi, məğrur səsi yaramazların hamısını elə bil zərərsizləşdirdi. Ev yaranlar, oğrular yoxa çıxdı. Ona Kosalardan Süleyman uşağı, Salahlı bəyləri, Söyünbəyli Söyünağa, Kəsəmənli Hacan, Alsöyün, Molla Zal uşağı çox kömək elədilər. Koxa Sınıq körpüyə gözətçi dəstəsi qoydu. Bütün Qazax sərhədləri möhkəmləndi. İcevan, Dilican tərəfdən bəd xəyala düşən bir erməni başını qaldırıb bəri baxa bilmirdi. Özünə güvənən cavanları səfərbər edib sərhəd kəndlərinə göndərdi.

Məmməd Koxanın şərti belə idi: kim Qazağı dağıtmaq xəyalına düşsə, əlində oğurluq tutulsa, güllələdəcəm. Özgə cür mümkün də deyildi. Başıpozuqların, yetim malı yeyənlərin, ev yaranların və bir neçə bəyin gözü bunları götürmədi. Çünki onların atışlarmaz yollarını Məmməd Koxa bağlamışdı. Belə olanda onlar gürcü mənşeviklərinə yaltaqlanaraq, torpaq iddiasını irəli atdılar. İki polk, top və silahlı əsgər gətirdilər. Bir bəy və bir uçitel Qazağa yiyələnmək istədi.

Bizim kənddən bu döyüşdə gürcülərə qarşı Mahmud Qaragözoğlu, Seyidoğlu Mikayıl, Avdı Mahmud oğlu, İlya Osman oğlu, Həmid bəy Məmməd oğlu igid kimi vuruşurdular. Mən, İlya Osman oğlunun dəstəsində döyüşürdüm. Yazbaşı, taxılın sünbüllənən vaxtı idi. Gecə Ağstafa çayını keçib kəndə gəldik. Həmid bəynən İlya çox fikirli idilər. Sabah kəndə hücum gözlənilirdi. Axşam üstü Ürkəmzli bozunda, Məhəd bəyin təpəsi deyilən yerdən gürcü qoşunu top atəşinə başladı. Əsas hədəf Məmməd Koxanın imarəti idi. Tüfənglə qabağını alamadıq, bizim topumuz yox idi. Evdən arvad-uşağı çıxardıq. Koxa salahlı Annax bəyə və Xanıoğlu İsmayıl ağaya pənəh apardı. Bir para nanəciblər evinə basqın eləyib, var-dövlətini dağıtmaq istəyirdi. İsmayıl ağa qoymadı. Dedi ki, Koxa yoxdu, onun hörməti-izzəti burdadı. Kim irəli yerisə güllələyəcəyəm. Koxanın heç nəyinə toxunmadılar.

1914-cü ildə Məmməd Koxanın kəndə bulaq çəkdirməyi də çox yaxşı yadımdadır. Qazıntı vaxtı bulağın gözündən iri bir qaya çıxdı. Usta dedi ki, bu sal qaya çıxarılsa su bütün kəndə bəs eləyər. İki qardaş - Səməd və Əsəd Qurban oğlu daşı çıxartdılar. Məmməd koxa onların hərəsinə bir sağmal inək bağışladı...

Bulaq hazır olandan sonra Koxa el-obanı yığıb təntənəli açılışını elədi. Borçalıdan general Həsən bəyi və qardaşı Sadiq bəy Yadigarovu, Gəncə qubernatorunun müavini Nağı bəyi, Körpülüdən xalası oğlu Süleyman Katda Nəziroğlunu, Orta Salahlıdan Annaq bəyi, Hüseynbəylidən Söyün bəy Sübhanverdirxanovu və Qıraq Kəsəmən bəylərinin hamısını dəvət eləmişdi. Üç gün çalib-oxuyan da Koxanın yaxın dostu aşiq Əsəd Rzayev oldu.

Qonaqlığın son anlarında bəylər, ağalar təklif eləyirlər ki, bu xeyirxah işə görə Koxa üçün nəmər yığılsın. Məmməd Koxa onların bu təklifinə razı olmur. Koxa bu təklifə ona görə razı olmur ki, camaat deyəcək ki, Məmməd Koxa burda heç nə itirmədi, xərcə düşmədi. Əksinə qazandı, yığılan nəmər pulu ilə bulaq tikdirdi, hələ artığını da cibinə qoydu.

Dostlarının xətrinə dəyməmək naminə tükü-tükdən seçən, həssas Məmməd Koxa birdən-birə fikrini dəyişib nəmər yığılmağa razılıq verir. Süfrəyə böyük bir şal sərilir. Ağalar, bəylər hər kəs öz adına layiq şalın üstünə nəmər atır. Xeyli pul-para yığılıqdan sonra Məmməd Koxanın qolbəylərindən biri pul dolu şal büküb götürmək istəyir. Koxa yaxınlaşır:

-Əl vurma,-deyir o pullara,-üzünü camaata tutub-kimin ki, bulağın çəkilişində zəhməti olub yaxın gəlsin.

Onların, xüsusilə iki qardaş Əsəd və Səməd Qurbanovlu qardaşların zəhmət haqqını artıqlaması ilə verəndən sonra kəsibləri, yetim-yesiri yaxına çağırır və yığılan nəmərin hamısını onlara paylayır. Bayaقدan Məmməd Koxanın bu mərdanə səxavətinə fikir verib izləyən aşiq Əsəd ayağa durur, sazını kökləyir və bədahətən “ Deyim” müxəmməsini oxuyur:

*Səhər bulağın görüşünə
Gəncədən gələn xan yeridi.
Məmməd Koxa şölə saldı,
İlyanın cavan yeridi.
Mustafa bəy1 inək kəsdi,
Qoç, toğlu qurban yeridi.
Nar dəsmalı tujun-tujun.
Dərdimə dərman yeridi.
Aşırlının hörmətin,
Yeddi Dağıstana deyim.*

Aşiq Əsəd Rzayev (1874-1950)

*Aralığa səf çəkilir
Ortalığa saqi gəlir.
Hər tərəfdən adlı bəylər,
Gəncədən də Nağı gəlir.
Alqış deyir yetim-yesir
Abdının yığnağı gəlir.
Mirzə Səməd2 cavanlıqda
Dünyaya baqi gəlir.
Athları atdan düşür,*

*Gündə yüz qonağı gəlir.
Aşiq Əsəd şövq eyləyib
Gəlib xoş meydana, deyim.*

Zuraboğlu Məcid:

- Otuzuncu illərdə Şura hökuməti Məmməd Koxanı incitməkdə çox haqsız iş gördü. O, yetimlər atası, elin oğlu, obanın ağsaqqalı idi. İndinin özündə də bizim Daş Salahlı Məmməd Koxa kimi igid, xeyirxah kişiye görə tanıyırlar.

Doxsan dörd yaşım var, bir ayağım gordadı. Yalan danışa bilməyəcəyəm. Koxanın özünə layiq, özü kimi də igid, qorxmaz oğlu vardı. Bu günə qədər

-
1. Nüfuzlu Dilbazilər nəslindən olan Mustafa bəy Dilbazidi. O, xalq şairi Mirvarid xanım Dilbazinin doğma babasıdır. 1930-cu ildə sürgün olunub qayıtmayıb, həlak olub.-Ş.N.
 2. El şairi Daş Salahlı Mirzə Səməd Həsənov (1882-1965)

Həmid bəy kimi ə'la tufəng atana, cəld igidə rast gəlməmişəm. O, savadlı bir zabıt idi. Yazbaşı taxılıqnan kəndə gələndə Həmid bəylə yanaşı gedirdik. Mənə elə gəlirdi ki, Həmid bəyin yerləşəndən, zəhmindən yer titrəyir...

NAMUSLU DÜŞMƏN

YAZIMIZIN əvvəlində MƏMMƏD KOXA haqqında xalq şairi Mirvarid xanım Dilbazidən epigraf verdiyimiz onun şifahi söhbətindən deyil. Mirvarid xanım da o döyüşlərin şahididir. O, həmin hadisələrdən “Namuslu düşmən” adlı xatirə-hekayə də yazıb (Bax. M.Dilbazi “Abşeron bağlarında” kitabı, Bakı, 1984-cü il, səh.61).

Xatirə hekayənin məzmunundan mə'lum olur ki, hürriyyət vaxtı MƏMMƏD KOXA ilə Mirvarid xanımın babası Mustafa ağanın yeniyetmə əmisi oğlanları arasında qan davası düşür. Qan düşmənciliyinin həmişə əleyhinə olan, kəndin hörmətli ağsaqqallarından biri Mustafa ağa tündməzəc, ehtiraslı cavanları yola gətirə bilmir. Hər iki nəsilədən ölən və yaralananlar olduğuna görə düşmənciliyin kökü daha da dərinləşir. Musavat dövründə isə Hacı Kərim Sanılı Gürcüstandan gətirdiyi qoşunun köməyi ilə MƏMMƏD KOXANIN evini top atəşinə tutur.

“Onda atam ölmüşdü, biz babamgildə idik. Top güllələri tez-tez Avey dağa da gəlib çatır, dağı söküb dağıdırdı.

Belə vəziyyətdə arvad-uşağın ələ keçməməsi və top atəşilə məhv edilməməsi üçün MƏMMƏD KOXA qohumlarını başına yığıb deyir:

- Namussuz dostdan namuslu düşmən yaxşıdır. Mustafa ağa düşməndir, lakin namusludur.

MƏMMƏD KOXA arvad-uşağını və evdə qiymətli nə varsa arabalara yüklədir. Bu hadisə mənim yadımdadır.

Axşam şər qarışmışdı. Bir də gördük qarımızda arabalar dayandı. Arabalarda al-şal içində qızlar, ahıl arvadlar bər-bəzəkli oturmuşdular. O biri arabalarda xalı-zili, ev avadanlığı yüklənmişdi.

Əhvalatı gələnlər babama, nənəmə danışib dedilər:

- MƏMMƏD KOXANIN ailəsidir.

Arvad-uşağı hörmətlə qarşılayıb, onları qonaq otağına apardılar. Gətirdikləri əşyaları da himayə etdilər. Arabaçıları da yedirdilər. Dərhal qoyun kəsildi, samovar buğlandı. Arvadlar ağlaşırdılar, nənəm onları sakit etdi.

Bir neçə gündən sonra ara sakitləşdi, gələnlər ehtiramla yola salındı. Keçmiş kişiləri mən belə xatırlayıram”.

Mirvarid xanımın kiçik xatirə hekayəsində hadisə real verilib. Buna söz yoxdur. Lakin qoy, anamız Mirvarid xanım bizdən inciməsin, onun bircə cümləsinə iradəmiz var: “MƏMMƏD KOXANIN bir sözündən inciyib, özünü təhqir edilmiş hiss edən Hacı Kərim Sanılı günlərin birində yaxın məsafədən onun evini top atəşinə tutdurdu”.

MƏMMƏD Koxanın evi Sanılıya dediyi təhqiramiz sözə görə topa tutulmayıb. Aravuran casuslar Sanılıya demişdilər ki, Qazaxdan çıxan MƏMMƏD Koxa Daş Salahlıdakı evinə yenidən qoşun yığır. Ona görə də Sanılı Koxanın evini atəşə tutdurdu. O vaxtlar sol menşevik partiyasının üzvü Hacı Kərim Sanılı gürcülərin köməyi ilə Qazaxda qubernator oldu. Amma bu vəzifənin ömrü onun üçün çox gödək oldu. Ay yarımından sonra türklər gəldi. Yerli əhalinin tələbi ilə türklər Sanılıni vəzifədən azad edib yenidən MƏMMƏD Koxanı Qazağa qubernator təyin etdilər.

Gürcülərin birinci hücumunu qubernator MƏMMƏD Koxa 1918-ci ilin yazında Sınıq körpünün yanında Şıxlı, Salahlı, İncə dərəsinin say-seçmə igidləri ilə geri oturtdu. Bu döyüşdə İncəli Uzun Allahverənin, kosalardan Müseyib Məşədi İbrahim oğlunun, Orta Salahlıdan Mədəd bəy Annax bəy oğlunun, Şıxlıdan Tomtu oğlu Əmiraslanın, Qara Məşədinin, Qiyas bəy Şıxlinskiinin, Körpülüdən Süleyman ağa Nəziroğlunun və başqa igidlərin süvari dəstələri xüsusilə fərqləndilər. İkinci dəfə dəmir yolu ilə hücumə keçən menşevik zirehli qatarının qabağını Soyuqbulaq stansiyasında ağac kütükləri ilə kəsib, əsgərləri tərksilah etdilər. Bir nəfərin belə burnunu qanatmadan geriye - Tiflisə qaytarırlar. İki yüz nəfərlik menşevik alayı Tiflisə tərksilah olunmuş, üzü qara, gülünc vəziyyətdə qayıdır. Bu, menşevik hökumətini bərk qəzəbləndirir.

Üçüncü hücumda qoşunun sayı artırılır. Bir neçə xırda çaplı yüngül “Don” markalı toplar əlavə olunur. Bu dəfə hərbi eşalonu arxadan köməkçi topçu zirehli qatar da müşayiət edir. Qoşuna daha təcrübəli gürcü menşevik zabitlərinin komandanlığı tapşırılır. Sanı oğlunu, Tat Əbdüləlini, Kəsəmənli Taharı da onlara qoşub bərk-bərk tapşırırlar ki, gürcü zabitlərini qoruyun, gərək onlardan birinin belə burnu qanamasın. Hərbi eşalon o taydakı Salahlı stansiyasına çatıb dayanır. Top və pulemyotların lülələrini Kür sahilindəki binələrə tuşlayıb, həyəcanla fit verirlər. Danışığa gələn nümayəndələr tələb edirlər və şərt qoyurlar ki, on gün əvvəl eşalonu tərksilah edib aldığınız silahları qaytarın, yoxsa binələri yerlə- yeksan edəcəyik. Onlar şərtə əməl olunmadığını görüb Ağstafa tərəfdən hücumə başlayırlar...

İllər keçib, milli qürurlu MƏMMƏD Koxanın ərazi iddiası üçün yanına gələn gürcü nümayəndələrinə verdiyi sərt cavabı qazaxlılar hələ də zərb-məsəl kimi danışirlar.

MƏMMƏD Koxa onlara demişdir:

- Sizin Tiflis menşeviklərinin atının üzəngisini basmağa bizim təhərimiz yoxdur. Buna qeyrətimiz yol vermir. Biz göstərişi özümüzün Musavat hökumətimizdən alırıq. Bizə göstərişi Bakıdan və Gəncədən verirlər, Tiflisdən yox.

- Bəs Nadir şahın fərmanı? Ona əməl olunmalıdır...

- Elə bir fərman verməkdə Nadir şah çox böyük qələt eləyib, ata-babası ilə...- deyib MƏMMƏD Koxa gürcüləri Qazaxdan qovdurur.

***Gəlin sizə isnad verim,
Salahlıda Annax bəyi.
Kəsmək ona adət imiş***

1. Bənd el şairi Qulu Çaylının “Deyim” müxəmməsindəndir.

*Hər qonağa bir inəyi.
Gecə-gündüz yığışmayıb
Süfrəsinin bol çörəyi.
Daş Salahlı Məmməd Koxanın,
Əyilməyib nə biləyi.
Əyirilərə şılğam çəkib
Dolaşıb aşkara deyim.1*

Gec də olsa gəlib çıxan aşkarlıq sübut elədi ki, tarixdə elə faktlar, hadisələr var ki, onları yazmaq üçün müəyyən müddət gözləmək lazımdır. Dövr, zaman tarixi faktı təsdiq eləməlidir. Əhvalatlar, hadisələr olduğu kimi işləndə sənədli əsər ölmür, əhəmiyyətini itirmir. Olub keçmiş hadisələrə bu günün gözü ilə yox, məhz olan vaxtın ab-havası ilə baxmaq daha yaxşıdır. Quruluş xatirinə onu öz zamanından, dövründən qopardıb şişirtmək, tənqid və təhrif etmək ən azı insafsızlıqdır.

Dahi Lev Tolstoy nahaqdan yazmırdı ki, mən tarixi faktları qələmə alanda, xırda təfsillətlərə qədər həqiqətə sadıq qalmaq sevirəm. Bu mə'nada Mixail Şoloxov cəsarəti bir çox sənədli əsər yazan yazıçılara nümunə olmalıdır. O, məşhur "Sakit Don"u yazanda kommunistlər - Stalin və Beriya kimi əjdaha "senzorlar" hakimiyyətdə ola-ola əsərində bolşevikləri güllələdi. Bu olmuş faktlar müəllifə baş ağrısı, ağır sarsıntılar qismət elədisə də "Sakit Don" misilsiz tarixi əsər kimi dünya ədəbi xəzinəsinə daxil oldu.

"Hacı Kərim Sanılı Gürcüstandan qoşun çəkib" - xəbərinə Məmməd Koxa inanmadı. "Balağı açıq müəllim hara, qoşun hara? - deyə güldü. Lakin xəbər səhihləşəndə "Gomurnat"ın fikrindən keçdi ki, Hacı Kərimə yə'qin, Ağamalıoğlu kömək edib. Bu işdə general Əliəğa Şıxlinskiyə də əli olmamış olmaz... Yoxsa bu baldırıaçıq "uçitelə" heç kim e'tibar edib əsgər verməzdi". O, müxtəsər məktub yazdırıb Sanıoğluna göndərdi. Məktubda yazmışdı ki, Zəyəmdən o üzünü sənə verirəm. Qazaxdan gözünü çək. Qoşunu qırdırıb özünü gülünc eləmə. Dilicandan Mesrop bəy min atlı ilə köməyə gəlib, İrəvandan Xatisov topxana və iki alay qoşun göndərib".

Bu kiçik epizod mərhum yazığımız Nəsim Əfəndiyevin "Qızıl quşa atılan güllə" sənədli romanındandır. Burada bircə Ağamalıoğlunun mənşevik olmağı düzdür. Qalanı qeyri-dəqiqdir: - Əliəğa Şıxlinski həmin il, həmin vaxtlarda Azərbaycanda deyildi. O, Tiflisdə Azərbaycan korpusunu təşkil edirdi. Əgər Qazaxda olsaydı da, general Şıxlinski Sanılının tərəfində ola bilməzdi. Ona görə ki, onun mənsub olduğu Şıxlinskilər nəslə Məmməd Koxanın tərəfdarı idilər. Şəxsən qəza rəisi Cahangir bəy Şıxlinski öz namizədliyini geri götürüb, Məmməd Koxanın qubernator olmasını məsləhət bilmişdi. Sanılı ilə döyüşdə də o, Məmməd Koxaya yaxından kömək edirdi. İkincisi, Məmməd Koxaya nə Dilicandan Mesrop bəy min atlı, nə də İrəvandan Xatisov topxana və iki alay göndərməyib. Belə faktı Qazaxda heç bir qoca təsdiq eləmədi. Axı, biz o vaxtlarda da indiki kimi ermənilərlə düşmən idik...

Ədalət naminə demək lazımdır ki, burada müəllifi o qədər də günahlandırmağa haqqımız yoxdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, Nəsim Əfəndiyev əsərini aşkarlıqdan əsər-ələmət olmayan bir dövrdə yazıb, 1983-cü ildə isə çap etdirib. Bu o vaxtlar idi ki, qubernatoru, bəyi, xanı, koxanı müsbət obraz kimi vermək qeyri-mümkün idi.

Əsərdə belə bir cümlə var: “O, (H.Saniyev - Ş.N.) Məmməd Koxanın çapolçularından Qazax mahalını təmizləmək üçün belə qərara gəlmişdi”. İnanıram ki, burada da qubernator vəzifəsi, koxa titulu, koxa sözü Məmməd Koxanın başına qaxınc olub. Hazırda Qazaxda, Daş Salahlıda yaşayan qocaların heç biri Məmməd Koxanın döyüşçülərinin “çapolçular” olduğunu təsdiq etmirlər. Əksinə, onlar haqqında el qeyrəti çəkən, torpaq uğrunda vuruşan mərd igidlər kimi danışirlar. Torpağını, obasını gavura vermək istəməyən igidlər görəsən niyə “çapolçu” olublar?

Bütün bunlara baxmayaraq, Məmməd Koxa şəxsiyyətinə tənqidi yanaşan müəllif onu müsbət obraz, igid el başçısı kimi təsvir etmədən ötüşə bilməyib.

“Məmməd Koxa əlini çənəsinə dirək verib fikrə getdi. O, qarayanız, hündürboy, cüssəli və zəhmli bir adam idi. Əynində gümüş vəznəli çərkəzi çuxa, ayağında uzunboğaz çəkmə, başında buxara papaq; həmişə qaşqabaqlı olan Məmməd Koxanın iri gözləri indi daha qorxunc görünürdü. Təpədən dırnağa silahlı idi. Başını ülgüclə qırxdırmiş, qara, qalın bığını yatımına sıgallamışdı”.

Tarix elmləri namizədi, ağısaqqal tədqiqatçımız Teymur Miralayev Gəncə-Qazax qırmızı partizanlarının inqilabdan əvvəlki fəaliyyətindən iki kitabça çap etdirib. 1963 və 1970-ci illərdə çap olunan hər iki kitabçada Teymur müəllim xırda bir epizodu təkrar verib, istehza ilə Məmməd Koxanı “güclü qolçomaq”, “istismarçı” adlandırır.

1916-cı ilin avqust ayında başının dəstəsi ilə Daş Salahlıdan Qazağa gedən Məmməd Koxanı əsgərlikdən qaçan Aslan İskəndəroğlu və Nəbi Əli oğlu tikanlıqdan atdıqları güllə ilə yüngül yaralayrlar. Əvəzində Məmməd Koxa ona güllə atan Nəbi Əli oğlunu vurub öldürür, Aslan İskəndəroğlu isə qaçaq düşür.

Çox maraqlıdır, əsgərlikdən qaçan, vergi verməkdən imtina edən, üstəlik də yolunu kəsib ona qəsd etmək istəyən adama Məmməd Koxa bəs nə eləməli idi? Müəllifin zorla “qırmızı partizan” adlandırdığı Aslan İskəndəroğlunu bir il keçməmiş - 1917-ci ilin fevralında Salahlı qaçağı Matus öldürdü. Atalar demişkən, su çanağı suda sındı.

Tale məni bir təsadüfdən gözəl maarif xadimi Vəli ağa Dilbazi ilə 1983-cü ildə Bakıda görüşdürəndə sevincimin həddi-hüdudu olmadı. Ömrünün son illərini yaşayan bu qoca mənim axtardığım adam idi. İlk dəfə Həmid bəyin 1913-cü ildə çəkilməmiş fotosəklini də onda gördüm. Üzünü çıxartdırıb özümdə indi də yadigar saxlayıram. Hələ o vaxtlar hiss eləmişdim ki, vaxt gələcək, Həmid bəyin faciəsini yazmağa imkan düşəcəkdir. Yetmiş il Həmid bəyi “xalq düşməni” zənn edənlərin acığına aşkarlığın işığı onun qaranlıq taleyinə gec də olsa şəfəq saçdı.

Rəhmətlik Vəli ağa Dilbazi gimnaziya illərindən danışanda tez-tez köksünü ötürər, iri ala gözlərini üzümə zilləyib sükuta daldı. O, bəylərə məxsus bığlarını fikirli-fikirli qurdaladıqca sanki sözünə, danışdığı əhvalatlara da sığal verirdi.

- Həmid bəy də yada düşərmiş, nə vaxtsa yazdıqlarını oxuyan olacaqmı? - sinədolusu nəfəs alıb əlavə elədi. - Heyif səndən, Həmid bəy. Səksən yaşı ötürmüşəm, hələ onun kimi cəsarətli oğul görməmişəm.

Həmid bəy birinci klassik gimnaziyasında oxuyanda əvvəlki tanışlığımız dostluğa çevrildi. Mən üçüncü klassik gimnaziyasında oxuyurdum. İkimiz də Mariya Vasilyevna Obolonskayadan fransız və rus dillərində əlavə ev təhsili alırdıq. Bu qadın Məmməd Koxanın tanışısı idi. O, bizim hər ikimizi gimnaziya qəbula hazırladmışdı. Həmid bəy iti zehinli və qoçaq bir cavan idi. Rus və gürcü dillərini mükəmməl bilirdi.

Obolonskayanın çox mahir dərslər keçməsi vardı: Zadəgan nəsindən olan bu yaraşlıq qadın sözləri və cümlələri avazla, xüsusi ahənglə tələffüz edərdi. Həmid bəy onun bircə deyimindən hər şeyi qavrayıb özününkü edərdi. Mənə isə iki-üç dəfə təkrar söylərdi. Bir dəfə heyrətini gizlədə bilməyən Mariya Vasilyevna dedi ki, fəxr edirəm, Həmid bəy kimi yetirməm var. Heyif ki, tatardır (Azərbaycanlı - Ş.N.). Gimnaziyanı qurtarandan sonrakı əzabımı indidən duyuram. Bunu başa düşməyəcəklər. Həmid bəy də od olub özünü yandıracaq. Onda böyük şəxsiyyətlərə məxsus inadkarlıq görürəm.

Həmid bəy o vaxt söhbətlərində tez-tez Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbovun, Firidun bəy Köçərlinin, Məmmədəğa Vəkilovun, İbrahim ağa Vəkilovun, İsa bəy Abakarovun adını çəkər, onlarla görüşlərindən danışardı. Heç vaxt hakimiyyətə inanma, o fahişə qadın timsallı bir məxluqdur - deyərdi - elə ki, dediyini eləmədin boz üzünü göstərəcək. Ayağı çarlıq kəndlinin e'tibarı daha çoxdu, nəinki, xrom çəkməli qrafın, knyazın, dövlət mə'murunun...

1920-ci il mayın 22-dən 30-dək olan Gəncə qiyamında Həmid bəy musavat zabiti kimi iştirak etmişdi. Qiyam iştirakçılarının çoxusu rus və erməni terrorunun təzyiqindən qorunmaq üçün xaricə getdi. Həmid bəy isə Qazağa gəldi. Çox keçmədi, onu həbs edib Bakıya apardılar. Bir ay keçmədi qayıdıb gəldi...

KİM OLSA DA, QONAQDI...

1919-cu ilin sentyabrında bolşevik Əliheydər Qarayev qəzada kəndli qurultayı keçirmək üçün Qazağa gəlir. Meydanda çıxış edib deyir ki, möhtərəm kəndlilər, xəbəriniz varmı, Rusiyada fəhlə-kəndli qardaşlarımız inqilab edib, mülkədarın torpağını, sahibkarın zavod, fabriklərini özlərinki eləyiblər?

Yerlərdən:

- Bəli, xəbərimiz var - deyər, cavab verirlər.

- Bəs onda siz kimi gözləyirsiniz, kim gəlib varlıların əlindən torpağı alıb sizə verəcək? - deyir.

Bu, bir para Qazax ağa və bəylərinin qəzəbinə səbəb olur. Onu kürsdə çıxış edərkən vurmaq istəyirlər, amma nədənsə ehtiyat eləyirlər. Onsuz da bu bolşevik Qarayev gecə qatarına minmək üçün Ağstafaya gedəcək, yolda qətlə yetirərik - deyirlər.

Bunu Məmməd Koxa eşidir. “Kim də olsa, qonaqdı, onu öldürmək obanın adına ləkə gətirər”, - deyər, e’tiraz edir. Bir neçə e’tibarlı adamla bolşevik Qarayevi Tovuzda göndərir. - Aparın, çıxardın, bizim obadan o tərəflərdə başına nə gəlir-gəlsin, amma bizim eldə qonaq qanı axıdılmasın.

Həmid bəy Gəncə qiyamına görə həbs olunanda yeri dara düşən Məmməd Koxa ona əl boyda bir kağız göndərir. Bu yaxşılığı unutmayan Əliheydər Qarayev Həmid bəyi həbsdən azad elədirir. Qarayev rəsmi kağız da göndərmişdi ki, ona Qazax qəza hərbi komissarlığında iş verin. Mən də o vaxt hərbi komissarlıqda işləyirdim. Birgə işlədik. Həmid bəy bütün günü Qızıl Ordudan nifrətlə danışırdı. - Bu - deyərdi, - Qızıl yox, qəlp ordudur, talançı ordudur, qan tökən, istilaçı ordudur. Mən özüm şahidəm, Samur çayını keçəndən sonra XI Qızıl Ordu bizim xalqın başına nə müsibətlər açdı. Dinəni yerində güllələdi. “Qalib qızıl ordu” Bakını alandan sonra iki həftə talançılıqla məşğul oldu. Evlərə girib ana və bacılarımızın qulağından sırğanı, barmağından üzüyünü zorla çıxardır.

Həmid bəy Şura hökumətinə zərrəcə inam gətirmirdi. Mən yeni quruluşu tərifləyib, müdafiə edəndə sərt-sərt üzümə baxıb deyərdi:

- Yaxşı, sən Allah, bəddi, az təriflə, görünən dağın dibini yaxındır. Sənin də başını bişirib yeyəcəklər. Amma Vəli ağa, mən Şura adlı hökumət tanımıram, ona da qulluq etməyəcəyəm. Mən bir hökumət tanıyırdım, ona da az-çox zabit kimi qulluq etmişəm. O da Azərbaycan Demokratik hökuməti idi.

İyirmi gün keçmədi, ipə-sapa yatmayan Həmid bəy yoxa çıxdı. Sorağı Qarayazı meşəsindən, Ceyrançöldən gəldi. Sonralar iki dəfə tutdular. Birində Şəkərin qalasından, o birində isə Bakıdan qaçdı. Bakı qalasını bilmirəm, amma Şəkərin qalasından qaçmaq hər oğulun işi deyildi. Bu sərt rejimli qaladan indiyədək cəmi üç dustaq qaça bilib: 1914-cü ildə Orta Salahlı kəndinin sakini Cahangir Kərim oğlu, 1920-ci ildə Kosalar kəndindən Müseyib Məşədi İbrahim oğlu. Həmid bəy sonuncu oldu...

MƏZƏM ƏHVALATI, OPERASIYA İLLƏRİ

1926-cı ildə tə’qib olunan Məmməd Koxa qardaşı Avdını və Hasanı da götürüb Türkiyəyə pənah aparır. Koxa hiss eləmişdi ki, güclü tufan gözlənilir. “Operasiya əməliyyatı” Qazağa və onun kəndlərinə də ayaq açmışdı. Nəslə bəy olanların, şuralaşmadan qabaq yüksək vəzifə daşıyanların, çar və musavat ordusunda qulluq edənlərin “səsi alınır”, var-dövləti talan olunurdu. Gecənin bir vaxtı yerli milislərin köməyi ilə Qızıl Ordu əsgərləri kəndi mühasirəyə alır, zərrəcə şübhələndiyi adamları bir yerə toplayıb xəncəri, tufəngi təhvil verməyi tələb edirdilər. Bə’zilərini “troykanın” aktı ilə kənddə güllələyirdilər. Nə məhkəmə, nə də prokuror sorğu-sualına ehtiyac qalmırdı. Aslanbəylidə Nəcəfoğlu Mahmudu, Kosalarda Nəbi və Müseyib Məşədi İbrahim oğlunu, Poyluda Hacı Əbdülkərimoğlunu, Salahlı, Əskipara, Çaylı, Alpout kəndlərində “troyka” çox belə günahsızları güllələdi. Onlarla ailə Qazaxistana və Sibirə sürgün elədi.

1929-cu ildə Türkiyədən qayıdan Məmməd Koxa da belə bir odun-alovun içində düşdü.

Məmməd Koxanın qardahı oğlu Əvəz Mahmudov:

- Doğru deyib atalar, uşağın yadından heç nə çıxmaz. Onda on altı yaşım vardı. O faciəli günlər yadımda apaydın qalıb.

1931-ci il fevralın birində şiş papaqlı əsgərlər səhər tezdən kəndimizi mühasirəyə aldılar. Ev-ev gəzib silahı yığdılar. Camaatı kənd meydanına topladılar. Atamı axtardılar, tapmadılar. O, çöldə, kolxozun pambıq yerində işləyirdi. Atlı əsgərlər çaparaq gedib onu atdöşü meydana gətirdilər. Camaatın arasından dörd nəfəri - atam Avdanı, Nəziroğlu Abdullanı, Hacırəhimağa Miralayevi və Alı ağa Vəli ağa oğlu Halaybəyovu ayırdılar. Məmməd Koxanın tikdirdiyi məktəbin divarına qasnadılar.

Komandirləri dedi ki, Koxanın qardaşı Avdı bunları başına yığıb hökumət əleyhinə danışdığına görə "xalq düşməni" kimi güllələnilər.

Atam birəcə bunu dedi ki, ay camaat, haqsızlığın, yalanın özünüz şahidisiniz. Sizdən birəcə təvəqqim var, axirət haqqımı halal eləyin.

Mən dözə bilməyib atamın əl-ayağına düşdüm. İri gövdəli bir soldat mənə caynağına alıb qırağa elə atdı ki, ağrıların yeri indi də gizildəyir.

Onda əmim Məmməd Koxanı Sibirə sürgün eləmişdilər. Nəslimizin faciəsi bununla qurtarmadı. 1932-ci ildə əmim Mehdi ağanın iki oğlunu - Hüseyni və Əsədi günün-günorta çağı Qazaxda məhkəməsiz güllələndilər. Oruc əmimin oğlu Mahmudu, Koxanın qızı Badını, kürəkəni İlyası, bacısı oğlu Qara Vəlini, əmim Mehdi ağanı ailəlikcə sürgün elədilər. 1941-ci ildə növbə mənə çatdı. Səbəbi də bu oldu ki, əmin Məmməd Koxa Qazax qubernatoru olub, atan "xalq düşməni" kimi güllələnilib. Mən 1947-ci ildə sürgündən qayıtdım. Amma əmim Mehdi ağanın ailəsindən bir nəfər belə qayıtmadı.

Yadımdadır, 1929-cu ildə sürgün edilən əmim Məmməd Koxa 1933-cü ildə gəldi. Şux yerişli, dolu bədənli Məmməd Koxadan heç bir nişanə qalmamışdı. Kişi bərk qocalmışdı, dərddə onu içəridən yemişdi. Vaxtilə xrom çəkmə, gümüş vəznəli çərkəzi çuxa geyinən cüssəli əmim indi daş kimi ağır kerzi sapoqda, nimdaş sıriqlıda camaat üçün çıxmağa utanırdı. Nəslinin darmadağın olduğunu görüb lap bihuş olmuşdu. Durub-oturub ağlaya-ağlaya Həmid deyirdi. Qocalar onu inandırmağa çalışırdılar ki, Həmid sağ-salamatdı, Türkiyədə yaşayır. O isə inanmırdı:

- Siz yalan deyirsiniz, Həmid sağ olsaydı, qardaşım Avdını güllələməzdilər - deyirdi.

1933-cü ilin payızında huşunu tamam itirdi, ürəyi partlayıb öldü.

- Əvəz əmi, - dedim, - necə olub ki, sürgündən Məmməd Koxanı vaxtından əvvəl buraxıblar?

- Bunun da səbəbi var, oğul, yenə Məmməd Koxanın səxavəti, vaxtilə elədiyi yaxşılığı, halal tikəsi orda da ovsanata keçib. Əmim özü danışır ki, sürgün yerinə çatan günün səhərisi hamını cərgəyə düzüblər. Qalabəyi polkovnik onlarla tanış olmağa gəlir. Bir-bir hamıya baxa-baxa keçəndə əmimin qarşısında ayaq saxlayır. Ona diqqətlə baxıb yanındakı yavərinə:

- Bu kişini mənim kabinetimə apar, - deyər əmr edir.

Əmim qorxuya düşür. Polkovnik gələndə qədər ürəyini yeyə-yeyə onun kabinetində oturub gözləyir. Bir azdan içəri girən polkovnik:

- Koxa, sən hara, bura hara, bu nə ağır səfərdir?

Əmim çasıb qalır. Matı-mutu qurumuş halda polkovnikə baxır, amma bir şey anlaya bilmir.

Polkovnik gülümsünüb:

- Deyəsən məni tanımadın, yaddaşını bir yoxla, - deyib tanışlıq verir - 1915-ci ildə Tiflisdə mənə elədiyən yaxşılığı nə tez unutdun? Biz səninlə Dilicanda duz-çörək kəsmişik. Səhərə qədər davam edən məclisin haqq-hesabını da sən verdin, dostları nə tez unutdun, MƏMMƏD KOXA?

- Məndə indi dost tanımağa hal qalmayıb.

- Fikir elmə, müdrik bir Azərbaycan məsəlində deyilir ki, igidin başı qalda gərək. Tale bizi gör harda görüşdükdü. Hər halda xətrinə dəymərik, nə qədər mən burdayam, hörmətini saxlayacağam. Çalışırıq sağ-salamat qayıdasan.

Xeyirxah polkovnik, əMİM MƏMMƏD KOXANI mətbəxdə baş aşbaz tə'yin edir. Bir gününü üç gün yazıb, dörd ildən sonra onu buraxdırır. ƏMİM Kazan şəhərinə gəlib çıxır, biletini alıb stansiyada qatar gözləyirmiş. Burda bir nəfər dindaşı ağlaya-ağlaya dilənçilik edirmiş, canıyanan əMİM onu yanında oturdub pul-para verir. Dilənən deyir ki, dustağam, buraxılmışam, pulum yoxdu ki, bilet alıb evimə gedəm. ƏMİMİN yazığı gəlir, ona da bilet alır, birgə yola düşürlər. Yol boyu əMİM buna öz faciəsini, polkovnikin ona yaxşılığını, sürgündən də pullu-paralı sağ-salamat qayıtdığını açıb danışır. Üç sutka yol gəlirlər. Gecə su üstünə çıxan əMİM qayıdıb görür ki, nə bilet aldığı yol yoldaşı var, nə də özünün çamadanları. Namərd, əMİMİN nəyi varsa, oğurlayıb aradan çıxır. ƏMİM bu əhvalatı danışanda bərk sarsıntı keçirərdi, yana-yana: "Niyə insanlar korlandı, - deyərdi. İyirminci ildə var-dövlətimi, mal-qaramı Şura hökuməti alanda heç belə sarsılmadım".

"Тройка"nın dalınca "Məzəm iclası" başlandı. İki nəfər qəfil Məzəm kəndində peyda oldu. Özlərini Bakıdan e'zam olunmuş türk nümayəndələri kimi təqdim etdilər. Əslində isə Türkcə təmiz danışan Türkiyəli ermənilər idi. Məzəmdə oturub təbliğata başladılar ki, yaxın vaxtlarda Türkiyə ilə müharibə olacaq. Müharibədə Türkiyə qalib gələcək, Azərbaycanı gəvur dövlətinin caynağından xilas edəcək. Kəndlərə təbliğatçılar göndəridilər ki, kim hansı silahı almaq istəyir, üzərinə hansı vəzifəni götürürsə "Məzəm iclası"nın üzvü olsun.

Xoşbəxtlikdən "iclas"ın üzvlüyünə yazılan olmadı. Az sonra mə'lum oldu ki, bu, şura hökumətinin sınaq təbliğatı imiş. Şura hökuməti bilmək istəyirmiş ki, Türkiyəyə rəğbət bəsləyənlər kimlərdir. E'zam olunanlar da, Bakıdan yox, Yerevandan gəlmə, vaxtilə Türkiyədə yaşamış erməni daşnaqlarıdır.

"Məzəm iclası"nın üstünü açan iki erməni qaçağı oldu. Daş Salahlı qaçaqlarına sığınan qaçaq Vanoy və Hampoy God kəndində şəxsi düşmənlərini öldürüb qaçaq düşmüşdülər. Müsəlmanlara tələ quran da onların qan düşmənləri imiş.

HƏMİD BƏYİN ÖLÜMÜ

Şura hökuməti qurulandan sonra Həmid bəy ona tabe olmaq istəmədi. Dövlət orqanlarının heç bir təklifini qəbul etmədi. Heç kəsə toxunmur, qabaq kəsib soyğunçuluq da etmədi. O, yalnız ona hücum edən erməni milis dəstəsinə və ona toxunanlara qarşı vuruşurdu.

Əhməd ağa Paşayev.

Yeni gələn şura hökuməti Azərbaycan Demokratik hökumətinin əsgər və zabitləri ilə çox amansız rəftar elədi. Bakıya girən “azadlıq” ordusu Milli Ordunun 12 generalını, 48 zabitini və çoxlu sayda əsgərini 1920-ci il mayın 25-də məhkəməsiz güllələtdi. 600-ə qədər zabiti olan Azərbaycan ordusunu bolşevik istilası pərən-pərən saldı. Onların əksəriyyəti İrana, Türkiyəyə, Almaniyaya və Fransaya qaçmağa məcbur oldu. İmkan tapıb qaça bilməyənləri Sibirə, Qazaxıstana və Solovetsk adalarına sürgün elədilər.

1920-ci ildə polkovnik Rüstəm ağa Şıxlinski Bakıda günahsız güllələndə Həmid bəy şura hökumətinə inamını tamam itirdi. O, İrana keçdi. Diviziya komandiri, general-mayor Cavad bəy Şıxlinski ilə görüşdü. Cavad bəydən öyrəndi ki, atası Məmməd Koxa Türkiyənin Sarıqamış mahalındadır. Atasının yanına gəlib xeyli birgə yaşadılar.

*Köçmək vaxtı gəlib çatmış bu vəfasız dünyadan,
Köç yolunda qalan bizik, çoxdan keçib karivan.
Yol üçün bir azuqəm yoxdur, ancaq nə edək,
Səfərimiz uzaqdadır, xəbsizlik yollardan.
Sən kərimсэн, əhf edənsən, rəhm edənsən, ay allah,
Əlimizdən tut ki, bizik qol-qanadsız natəvan!*

Xaqani Şirvani.

Atlılar çox da uca olmayan tərəni üzə aşağı endilər. Talanın qırağındakı bulağa çatar-çatmaz tək armudun kölgəsində üç-dörd qaraçıya rast gəldilər. At ayaqlarının səsinə eşidəndə onların hamısı geriye dönüb yolçulara baxdılar. Orta yaşlı, pərişan saçlı arvad öz dillərində yoldaşlarına nəsə deyə-deyə Koxa gilin dəstəsinə yaxınlaşdı. Əvvəlcə Mədəd bəyə üz tutub:

-Uğuru xeyirlilər,-dedi, gəlin falınıza baxım. Uzaq mənzil kəsib gəlirsiniz.

Belə şeylərdən xoşu gəlməyən Mədəd bəy Vəkilov:

Mənlik deyil, hamımızın böyüyü o kişidi, onun bəxtinə nə çıxsın, bizim üçün də qəbuldur-deyib Məmməd Koxanı göstərdi.

Üzünü turşudan qaraçı dərhal ondan aralandı. Şəstlə Koxaya əl açdı.

-Baba,-dedi, -sən səxavətli və mərd bir kişi, icazə ver başının dəstəsinə və sənənin canına xeyir-dua verim. Falına baxım, inanmasan nəzirimi qabaqcadan vermə.

Koxa gülümsünüb:

-Hardan bildin mən, mərd və səxavətliyəm?

-Bunu vüqarından və gözlərindən görürəm,-deyib qaraçı şirin dilini işə saldı. Bir az da yaxına gəlib Koxanın sol əlindən tutub ovcunu açdı.-Aç,- dedi ovcunu aç, qorxma, sənə Allah elə bir qismət verib ki, getdiyən məkanda ən əziz adamınla görüşüb sonsuz sevincə nuruna bələncəksən. Amma bu məkanda sənə uzun müddət qalmaq qismət olmayacaq. Sağ-salamat vətəninə qayıdacaqsan.

Sərt səsli Məmməd Koxa:

-Mənim vətənim elə üz tutub getdiyim yerdir. Mən türkəm. Sən nə danışırısan?-deyə hirsli cavab verdi. Qaraçı gülümsünüb:

-Yox, baba, mənə çaşdırma dayan, hələ burda sənə bəxtində çox uzun yollar görsənir. Özü də çalın-çarpaz yollar... O da burda, bu torpaqda yox, qayıdandan sonra olacaq. Səni qürbət gözləyir, bir xeyli də əzab çəkmək taleyində açıq-aydın görünür. Səndə əziyyəti çəkməyə dözümlü olacaq, amma həsrət səni qocaldacaq. İki-üç il əvvəl çox firavan həyat, qaynar ömür yaşamısan. Düzdür, o qürbət dediyim yerdən də sağ-salamat qayıdacaqsan...

-Sonrası bəs necə olacaq? - Koxa həyəcanla soruşdu.

-Sonrasını demirəm, o qalsın sən qayıdana. Mənə pay verməsən də olar, amma qismətində olanı dedim. İncidin?- Qaraçı girdə gözlərini ona zillədi.

Ona təfərrüclə baxan Koxa:

-Yox,-niyə ki... Koxa elə bil fikirdən ayıldı. Qaraçı aralanmaq istəyəndə qoluna toxunub-dayan, dedi,- mən elə kişiyəm ki, indiyə kimi minnətli çörək yeməmişəm-Çaşqın halda-Sənə zəhmət haqqın nədi, qaraçı qızı?-Əlini cibinə salıb bir Nikolay çervonu çıxartdı.

Arvad pula gözücu baxıb gülümsündü:

-Onun-dedi, baba, sahibi kimi pulu da öldü. İndi o pul oldu dəmir parçası...

Koxa tez əlini döş cibinə salıb bir neçə şura manatlığı çıxartdı. Birini ona uzadıb:

-Al, dedi- halalın olsun düz danışdığına görə.

Qaraçı qadın on manatlığı alıb öpdü. Kişiyə məhəbbət dolu nəzərlə baxıb baş endirdi. Koxa hələ də quruyub yerində durmuşdu. Qaraçı qadın gedə-gedə qanrılıb:

-Qismət olsa beş il sonra mahalında görüşərik-dedi- sağ əlini qaldırıb beş barmağını göstərdi. İki addım aralıda yoldaşları ilə deyib-gülən Mədət bəy:

-Nə oldu, a Koxa,-dedi, deyəsən qaraçı qızı səni əfsunladı. Əy, onlara inanma boş-boş danışandı bu sərgərdan uşağı.

Koxa Tatoğlunun verdiyi suyu içib:

-Siz də lağlağı elməyə vaxt tapdınız. Amma vallah, bəzi şeyləri yaman düz dedi. -Koxa ürəyində, qəlbən qaraçı arvadın dediyinin hamısına inanmışdı.- Gedirəm,-dedi, əgər onun dedi ki kimi Həmid balamla Türkiyədə görüşə bilsəm qayıdanda qaraçı arvadı tapıb bir xalis əşrəfi verəcəm ona...

Mədət bəy:

-Ay tapdın ha... Qaraçı bu gün burdadı, sabah cəhənnəmin isti bucağında. Bəlkə yanı buzovlu bir inək də verəsən?

-Mənim, ya da qaraçı qızının qismətində varsa, tapışıraq.-dedi,-Məmməd Koxa, - üzünü qardaşı Avdiyə çevirib durun tərənək, yolçu yolda gərək...

Atlanıb Sarıqamışın adını bilmədiyi talasından tərpendilər.

Bayaqdan fikir-xəyal içində atın yalmanına baxa-baxa gedən Məmməd Koxa birdən-birə dilləndi:

-Ay, a Mədət bəy, mənim qaraçı arvadına inanmağıma irad tutursunuz, hiss eləyirəm ki, hələ ürəyinizdə gülürsünüz də.

Məmməd Koxa kürən Dilibozun başını buraxmışdı. Tatoğlu, Mədət bəy və dəstədəkilərin hamısı Koxadan geri qalmamaq üçün sürəti artıraraq atlarını dördmə ilə sürürdülər.

Fikir-xəyal içində atın ipək kimi titrəyən yalmanından gözünü çəkməyən Məmməd Koxa:

-Bilirsiniz, qardaşlar, -dedi mənim başıma gəlib axı! On altıncı ilin bir payız günü Gəncəyə getmişdim. Dostum Nağı bəylə Sərdar bağına gəzməyə çıxmışdıq. Yenicə bir çinar dibində oturmuşduq. Yanı uşaqı bir qaraçı arvadı gəldi. O, hələ bundan da yaşlı idi. Düzü mən qovmaq istəyirdim Nağı bəy qoymadı, əlini cibinə salıb pul verdi qaraçıya. Pulu alan qaraçı getmədi. Nağı bəy tərindi ki, rədd ol, pulunu aldın daha nə istəyirsən? Mən də əlimi cibimə salanda qaraçı: “ağa, dayan dedi, falınıza baxım sonra verərsən”. Onda mən dedim ki, keçmişimizə yox, gələcək falımıza bax, görək nə olacaq?

Qaraçı əvvəlcə Nağı bəyin əlini istədi, əlini vermədi Nağı bəy.

-Yaxşı gəl mənim əlimi tut, falıma bax -dedim.

O, cibindən sarı bir parça çıxartdı, balaca stəkanın ağzına qoydu. Ona baxa-baxa:

-Ağalar,-dedi, çox yaxın zamanlarda çar taxtdan düşəcək. Ölkədə qarşılıqlıq olacaq. Yeni hökumət gələcək, bu gün vəzifədə olanları, ağa və bəyləri kulak adı ilə güllələyəcəklər. Bu gün vəzifədə olanların heç biri o hökumət gələndə öz əcəli ilə ölməyəcək. Qaranlıq kameralarda, uzaq sürgünlərdə çoxlu adam qırılacaq.

Buraya çatanda Nağı bəy hirsələnib qaraçını qovdu. - Kefimi pozdu-deyib hirsələndi, qoymadı mən də pul verəm.

İndi deyün görüm qardaşlar, qaraçı deyənlər oldu, olmadı. Bax, o vaxtdan mən bu qaraçı tayfasına inanıram.

1926-cı ilin əvvəllərində Sovet hökuməti ölkədən qaçanların bağışlanması və əfv olunması haqqında fərman verdi. Bu fərman Vətənə qayıtmaq həsrətilə üzülən Məmməd Koxanın ürəyincə oldu. Amma oğlu Həmid bəy qayıtmağa razılıq vermədi.

- Ata, - dedi, - sən Koxa da olmusan, general-qubernator da, amma nəslinəcabətini rəiyyətsən. Qayıdıb kənddə əkin-biçininlə məşğul olsan, bəlkə də şura hökuməti sənə dəyib-toxunmaz. Unutma ki, mən musavat zabitiyəm, dövlətə, yeni hökumətə qarşı qiyamçı olmuşam. Yeni hökumət mənə Gəncə qiyamında elədiklərimi bağışlamaz. Bir də bu fərmandakı əfv olunmaya heç inanmıram. Səncə, bu, sənin, mənim kimisini çağırıb yenidən tora salmaq deyilmi? Gedin, əmim Avdı da gedir, uğurunuz xeyir olsun, yenə deyirəm, amma ehtiyatlı olun, bu bağışlanmadan heç gözüm su içmir. Bu, bolşevik bəliyinə daha çox oxşayır...

Məmməd Koxa bir neçə yaxın adamı ilə geri qayıtdı. Həmid bəy isə Annaxoğlu Mədəd bəylə 1930-cu ilə kimi Türkiyədə qaldı. Az sonra Vətən, torpaq həsrəti onu da çəkib gətirdi. Onda Məmməd Koxa sürgün olunmuşdu.

Uzaqqörən Həmid bəyin gəlişi “operasiya əməliyyatı” illərinə, güclü tə'qib, tuthatut günlərinə düşdü. O, başının dəstəsilə qaçaq kimi gəzməkdən başqa çarə tapa bilmədi. Yenidən Avey və Odun dağları, Ceyrançöl düzənləri, Xanlıqlar meşəsi onun məskəni oldu. Tale onun cavan ömrünə nöqtəni bir təsadüfdən qoydu.

ULU TANRIDAN DİLƏK

Ümitsizliyə qapılanda adam üzünü kimə tutmalıdır? -Allaha,- hələ uşaqlıqdan ürəyində kök salmış və heç vaxt şəkk eləmədiyi dini etiqada. Yaşamaq üçün yemək, qida nə qədər lazımdırsa, mənəvi həyat üçün də mənəvi qida-dua bir o qədər vacibdir.

Lev Tolstoy.

Taxta barak isti olduğundan dustaq Məmməd Koxa dəri gödəkçəsini çıxarıb kənara atdı. Həmişə sandıqçanın büründə saxladığı aftafanı yarıya qədər su ilə doldurdu. Dəstəməz alıb canamazı yerə sərdi. Üzünü qıbləyə tutub, dizlərini cütlədi, aşağı çökdü. Ani olaraq başı aşağı sükutla dayandı. Əllərini Allahın dərgahına qaldırıb namaza başladı.

Qadir Allaha yalvaran Məmməd Koxa susub, qəddini düzəltdi. Vüqarla dizi üstə dayanıb, bir neçə dəqiqə yerindən tərpənmədi. Alnındakı soyuq təri əlinin dalı ilə silib, köksünü ötürdü. Hələ də dizi üstə qalan Koxa indi dua oxuyurdu.

Ən çox belə hallarda ötüb keçən günlər əzab verirdi ona. Varlığına hücum çəkən acı-şirin xatirələr dəhşətli dərəcədə incidirdi, həyata, yaşamağa inamını az qala itirirdi. İri gövdəli kişini zəiflədib, onu xəstəhal vəziyyətinə salırdı. Məmməd Koxanı incidən, insanlara inamını itirən, şeytan donuna girən bəzi kişilərin danos yazıb üzünə durmaları idi. O, kişilər ki, vaxtilə Məmməd Koxa onları vəzifəyə qoyub, çörək vermişdi. Şura hökuməti gəldi, onlar da cildini dəyişib oldular bolşevik. Sovet orqanlarında işə girib obadakı əsl kişilərin, ağa və bəylərin qənimi oldular. Onları keçə qiymətinə satdılar. Bu anlarda hələ uşaqlıqda öyrəndiyi duanı o öz-özünə oxuyur və Allaha yalvarırdı ki, İlahi xilas elə məni bu qarabasmalardan, çıxart qəlbimdən şəkk-şübhəni, o nadanların adını yadıma salmağa mənə imkan vermə, uzaq məsafədən də olsa onların murdar sifətini xəyalıma belə gətirməyim.

Hər dəfə el-oba yadına düşəndə dustaq Məmməd Koxa çalışırdı ki, xəyalən də olsa yaxşı kişilərlə həmsöhbət olsun. Ona görə ən çox xatırladığı həm kəndlisi Səttaroğlu Nuru idi. Nuru bəmərə, hazırcavab və söz altında qalan adam deyildi.

...Bir gün Məmməd Koxa Nuru kişini çağıraraq ona xeyli pul verir.

-Bayram yaxınlaşır,-deyir,- apar bu pulları kasıblara, yetim-yesirə payla, qoy ağız şirinliyi ilə bayram eləsinlər.

Səttaroğlu Nuru Koxanın verdiyi pulları son qəpiyinə qədər gətirib Cəbioğlu Məmmədə verir.

İki gündən sonra Koxa onu yanına çağıraraq soruşur:

-Ayə Nuru, nə oldu pulları yetim-yesirə payladınmı, kimlərə verdin?

Nuru Səttaroğlu:

-A Koxa, deyir-verdiyim pulların hamısını aparıb Cəbioğlu Məmmədə verdim.

Koxa hirsələnib deyir:

-Ayə belə filan oğlu, Cəbioğlunun varı-dövləti başından aşır. Kasıb-kusubu, yetim-yesiri qoyub pulu niyə ona veribsən?

Nuru:

-A Koxa, əzizim, hirsələnib eləmə-deyir. Allah varı-dövləti Cəbioğluna verib, mən də aparıb ona çatdırdım. Allah məndən ağılsız deyil ki...

Koxa da gülüb ötürür, baməzə dostunun xətrinə dəymir.

...Koxanın, baməzə dostu Nurunun əlinə hardansa xeyli qır keçibmiş. Kənddən özünə bir yoldaş da götürüb qırı satmağa Borçalıya gedirlər. Qır alanlardan biri soruşur ki, aya, qardaşlar, adətən qır satanlar Bakıdan olurlar. Siz haralısınız, heç Bakı əhlinə oxşamırsınız?

Nuru tez cavab verir ki, Qazağın Xaccalı kəndindənəm, əzizim.

Qır alan aralanan kimi yoldaşı deyir:

-A Nuru, Xaccalı kəndi nədi, öz kəndimizin adını niyə demədin?

Nuru kişi gülümsünüb:

-A sarsaq,-deyir, qır satdığımız yetmir, yox bir kəndin adını da biabır edək. Bizim arvadın adını dedim qoy, gedib Qazaxda Xaccalı kəndi axtarsın görüm tapa biləcəkmiz? Birdə ki, Məmməd Koxa qır satdığımızı eşitsə kəndə qayıdanda səni də, məni də güllədən keçirər.

Ötən günlərdə olmuş əhvalatları xatırlayan dustaq Məmməd Koxa bığaltı gülümsəsə də düşdüyü sürgün həyatından çox oğlu Həmidin intizarı ona əzab verirdi. Nəyi unutsa da bircə oğlu Həmid bəyi yaddan çıxarda bilmirdi. Həmid bəyin cəlayi-vətən olub Türkiyəyə getməsi, Şura hökumətinə boyun əyməməsi, indi harda olması onu fikirdən-fikirə salırdı. Nə qədər düşünüb-daşınırdısa oğlunun bu hərəkətinə nə haqq qazandıra bilir, nə də sonunu yaxşı görə bilmirdi. Bayaqdan nimdaş namaz palazı üstündə quruyub qalan dustaq Məmməd Koxa:

-Ey rəhmdil Allah,-dedi, nəslimə gələn bu bələdan bizi xilas et! Harda, hansı məqamda sənin hüsurunda günah iş tutmuşamsa, məni bağışla. Kərəmətinə qurban olum, ona min şükür. Heç vaxt sənin bəndəni haqsız yerdə incitməmişəm. Kəhər at belinə qalxanda da, uca-uca rütbələrdə də sənin varlığını unutmamışam. Yetim-yesirə pay verib, əl tutmuşam. Orucunu tutub, namazını qılmışam. AXI, indi bu əzablı sürgün həyatı nə üçündür?

Ey dərgahı uca olan xudavəndə, yer üzünün sahibi özünsən, bəndəni də özün yaratdın, özün də ona baxt, yığval ver. Mənə nübar kimi pay verdiyin bircə balam Həmid bəyi mənə çox görmə, onu uca qanadın altında qoru.

Pərvərdigara, qoy qütbətdəki bircə balam Həmidin qışı mülayim, yazı yağışlı keçsin. Cəlayi-vətən olanların, həbsxana küncünə atılanların, yetim-yesirin dadına yet. İlahi, bircə balamı, bütün məxluqatı şeytan şərindən, zənən məkrindən qoru.

Mərhəmətli, rəhmli Allahım, sənə ibadət edirəm, yalnız səndən kömək diləyirəm.

Koxa, duasını bitirib, salavat çevirdi, canamazı səliqə ilə бүkdü. "Allahü-əkbər, kərəminə min şükür",-deyib ayağa durdu. Palazı həmişəki yerinə qoydu.

Müdrək atanın xeyir-duası yeganə oğlu Həmidin 1930-cu ilin yazına kimi qoruya bildi.

...Onlar bir axşam Dağ Kəsəmən meşəsindəki Hacı Yusif ağanın yataq damlarına gəldilər. Yataq bom-boş idi. Yaylağa qalxan el Alpout yurduna, Dəlik daşın yanına düşmüşdü. İlyas o taya, Qarayazıya keçməyi məsləhət bildi:

- Gedək, dədə-babamızın Mehrab yatağına...

Həmid bəy e'tiraz elədi:

- Ora uzaqdı, uşaqlar yorulub, əldən düşüblər. Həm də oranı erməni otryadı bərk güdür. Bura meşəlik olduğundan erməni dəstəsi qorxusundan gecələr yaxın düşə bilmir. Gecəni burda qalaq, səhər tezdən Dilbazilər meşəsinə çəkilərək.

Gecə yarısı gözətçi qoyulan Tapdığı yuxu bərk təntitdi. Aşağı bulağın üstünə enib, əl-üzünü yudu. Axarın aşağısında hörüklənmiş atlara baş çəkdi. Yuxarı qaşa çıxıb Avey dağına, Daş Salahlıya həsrətlə baxdı. Kənddə nöqtə boyda közərən bir-iki çıraqlı işığından başqa heç nə görə bilmədi. Oturan kimi yenə mürgülədi, yuxu ona aman vermirdi. Qayıdıb İlyası oyatdı. Yarıyuxulu İlyas gözlərini övkələyə-övkələyə:

- Abdullanı oyat - dedi, - o dözümlüdü.

- Əyə, insafın olsun, o yazıq ötən gecə də yatmayıb, dur, bir azdan dan ağaracaq, bir tikə çimir alım, gözlərim açıq yanır...

İlyas tufəngini götürüb çölə çıxdı. Yuxusunu dağıtmaq üçün damların arxasına keçib, sal qayanın çökəyindəki yağışdan qalma sudan üzünə vurdu.

Kəsik-kəsik at kişnərtisi eşidəndə əli havadan asılı qaldı. Təpənin aşağısında yəhərli-yüyenli bir at dayanmışdı. Səksəkə ilə ona baxan atın üstündə heç kəs yox idi. İlyas aşağı sindi. Arxasınca adam gəlib-gəlməyəcəyini gözlədi. At gah yeri iyləyir, gah da kəsik-kəsik qorxu ilə güməldənirdi. O sinə-sinə bir tikanın dalından o birisinə keçdi. Atın qabağına durdu. Xırdaca bir daş atıb ona ərklə, sahibisayağı təpindi. Aşağıda İlyas gilin atlarından biri kişnəyəndə nabeləd at onlara tərəf götürüldü. Atlar bir-birini imsilədi. İlyas ehtiyatla yaxınlaşıb pişik cəldliyi ilə onun yüyənindən yapışdı. At bərk geri dartınıb ilan kimi fıncırdı, gözlərini bərəldib heyrətlə İlyasa baxdı. İlyas onu şirin-şirin muçqurdu, ehtiyatlı addımlarla yaxınlaşıb, oxşaya-oxşaya əvvəlcə üzünü, sonra yalmanını sıgalladı. Cibindən bir tikə çörək tapıb ona uzatdı. Çörəyi yeyən at gərili ayaqlarını tamam boşaltdı. Çidar üçün boğazına dolanmış çatını açanda, ram olmuş at heç bir müqavimət göstərmədi. İlyas onu ağaca bağladı. Əyilmiş yəhərini düzəltdi, yəhərüstü zərif xalçaya yapışmış yabanı otları təmizlədi. Gözü xalçanın üstündəki əyri-üyrü yazıya sataşdı. Nə illah elədi oxuya bilmədi. "Erməni atıdı" - deyə fikirləşdi.

O, geri qayıdıb yoldaşlarını oyadanda artıq dan yeri ağarmışdı. Bulaqda əl-üzlərini yuyub atlandılar.

- Bu nə atdı, ay İlyas, kimindi? - Abdulla soruşdu.

Həmi yüyəni çəkib dan qaranlığında yad ata baxdı. Tapdıq lap yaxın gəlib:

- Bu at mənə tanış gəlir, - dedi, - qardaşlar, - bir az duruxub - Həmid, bu bilirsən kimindi, Ballı qaya kəndində özündən deyən bir dığa var - Cahan dığanıdı bu at. Görünür, həftə bazarına gedirmiş, at onu yıxıb qaçıb.

- Düz deyirsən, bu gün də bazardı, ola bilər.

İlyas necə bir fəndlə atı tutmağını danışdı. Həmid bəy ona axıracan qulaq asmayıb:

- Nahaq tutmusan, - dedi - gərək buraxaydın çıxıb gedəydi, nəyimizə lazımdır?

- Həmid bəy, insafın olsun, belə ceyran kimi atı da əldən buraxmaq olarmı?

- Sonra da bütün obaya, elə səs yayılacaq ki, Həmid gilin dəstəsi soyğunçuluqla məşğuldurlar. Kimi inandıracaqsan ki, at öz ayağı ilə gəlib çıxıb.

İlyas yarızarafat, yarıincik:

- Kor Qəniyə verəcəm, minib kef eləsin...- dedi.

Atları sürüb o taya keçdilər. Sola burulub, qalın meşədə görünməz oldular. Günəşin qızılı şüaları göyün ətəyini qızardanda Dilbazilər talasına çatıb çörəyə oturdular. Atları bir az aşağıda, talanın qırağında hörüyə açdılar. Həmid bəy üzü atlara tərəf oturmuşdu.

- İlyas, - dedi, - dığanın atı şeşlənilib kəsik-kəsik kişnəyir, elə hey gümüldənir, heç otlamır. Ya qurd-quş görüb, ya da çöllüyə alışa bilmir. Üzülmüş elə hey boylanır...

İlyas oturduğu yerdə geriyyə dönüb, lağla, ata baxa-baxa:

- Əyə, bu köpək oğlunun atı niyə farağat durmur, bəlkə erməni dığası dalınca gəlib, ona gümüldənir.

Hamı gülüşdü. Atlardan gözünü çəkməyən Həmid bəy yerində dikəlib ayağa durdu. O, ayağa duran kimi iki güllə dalbadal açıldı. Həmid bəy əvvəl ombasını, sonra qarnını tutub iki qatlandı. İlyas çörək əlində heyrətlə Həmid bəyə baxdı. Cəld tufəngi götürüb ayağa durdu.

Abdulla qışqırdı:

- Dığadı, odu, qaçır, - deyib gülləni-güllə dalınca ata-ata üzü aşağı endi.

Yaralı Həmid bəyi götürüb üzünə aşağı endilər. Xeyli getdilər, qanı saxlamaq mümkün deyildi. Həmid bəy əlilə "dayanın" işarəsi verdi.

- Məni aparmağın xeyri yoxdu, - dedi. - Gecdi, qoyun rahatca ölüm...

Doluxsunan İlyas aşağı əyilib onun üzündən öpdü, təsəlli verdi:

- Ay qağa, nədi danışdığın, ölüm nədi, zad nədi, bir az da aşağı enək, Cəfərlidən türkçəcarə həkimlərdən birini götürərik... Səndə heç nə yoxdu.

- Yox İlyas, gecdi. Ölümüm çox ucuz oldu... - Sağ əlini heysiz halda yuxarı qaldırdı. Ovcu al qan içindəydi. Son dəfə zorla gülümsünüb: - Sən Allah, dığanın ceyran atını kor Qəniyə ver, qoy minib kef eləsin, - deyib gözlərini yumdu.

1991-ci il, aprel

NƏR MƏMMƏD KOXANIN İZİ BU YERDƏ

İllər gəlib keçdi. Üç qərinə bir əsri tamamladı. Könüllərdə yaşayan elin qeyrətli oğlu Məmməd Koxa yenə unudulmadı. Nəhayət XXI əsrin 2006-cı ilinin yayında mərd Daşsalahlılar keçmiş general-qubernator Məmməd Koxanın 1914-cü ildə inşa etdirdiyi bulağın yeni açılışına topladılar. O gün uca Avey dağının başında nə çən vardı nə də çiskin. Günəşin dünyaya nur saçdığı bir gündə min evli Daşsalahlılar axın-axın gəlib ulu Aveyin sinəsində məclis qurdular. Mahir heykəltaraş Arif Qazıyevin və Ramiz İsmi Qayanın məharətlə yaratdığı barelyef-abidəni ziyarət etdilər. El aşığı Saqif, xalq müğənnisi Sahib Qazaxlı Məmməd babanın şərəfinə şeirlər və nəğmələr oxudular. Ağsaqqal və ağbirçəklərin uzun illər ürəklərində yaşatdıqları acılı-şirinli xatirələr də dilə gəldi.

Uca boylu, düz qamətli ağsaqqal Tahir Bayram oğlu mikrafona yaxınlaşır, ürək sözlərini şeirlə bildirir:

*Kəndimin Koxası el ağsaqqal,
Hökümdar sifətli, ay Məmməd Koxa.
Allahdan almışdı ağı, kamalı,
Mərd kişi qeyrətli, ay Məmməd Koxa.*

***Mərifətdə, səxavətdə sən təkdin,
Daşsalahlı üçün binalar tikdin,
Aveyin köksündən bulaq da çəkdin,
“Damcılı” sərvətli, ay Məmməd Koxa.***

Avey dağının sərt qayalı döşündə bir qartal süzürdü. O sürətlə aşağı enir, doxsan iki il əvvəl Koxanın əkdiyi uca çınarlardan birinin üstünə qonub heyran-heyran aşağıya bulağa və adamlara boylanırdı. Qocalar kövrələ-kövrələ qartala baxıb deyirdilər:

- Qubernator Məmməd babamızın narahat ruhudur qonaq gəlib bizlərə. Məclisinə xeyir-dua verir.

El ağsaqqalı İsmayıl Hacıyev:

- Harda kəndimiz Daş Salahlının adı çəkilir, orda mərd babamız Məmməd Koxa yada düşür. Onu tanıyan, haqqında eşidən ondan ibrətamiz əhvalatlar danışır. Məmməd baba sağlığında da kəndimizin sayılıb-seçilən kişisi olub. Bu gün də gələcəkdə də, o hörmətlə yad ediləcək. Baxmayaraq ki, totalitar Sovet rejimi onun adına və fəaliyyətinə qadağa qoymuşdu. Hər bir Daşsalahlı onun xeyrixahlığını, kəndimiz üçün elədiyi əvəzsiz yaxşılıqları varlığında yaşadır...

Ağsaqqal müəllim Mehralı Əliyev:

- Kəndimizdə Qubernator Məmməd babanın yadigarları çoxdur. O, ötən əsrin əvvəllərində ilk dəfə kəndimizdə məktəb açdırıb, içməli su çəkdirib, idarə binası tikdirib. Min evli Daş Salahlı gəncləri onun tikdirdiyi məktəbdə təhsil alıb, görkəmli alim kimi Azərbaycanın fəxri olublar. Riyaziyyat elmləri doktoru, professor Rəşid Həmid oğlu Məmmədov, Vahid Şamxal oğlu Quluyev, Sabir Kamil oğlu Əliyev, İlham Teymur oğlu Pirməmmədov, Məhəbbət Dəmirçiyeva, Məqsəd Hüseyn oğlu Qocamanov və başqaları.

El oğlumuz şair Qara Qafqazlı “Daşsalahlıda” şeirdə yaxşı deyib:

***Nər Məmməd Koxanın izi bu yerdə,
O Mirzə Səmədin sözü bu yerdə
Paşa Salahlının özü bu yerdə,
Sözün xridarı Daş Salahlıda.***

Daş Salahlı ziyahısı Şivli oğlu İlyas:

- Babam Şivli oğlu Məhəmməd Məmməd Koxanın ən sadıq silahdaşı olub. Onların dost və qardaşlığı haqqında eldə, obada danışılan çox saylı əhvalatlar var. Bu iki dost Gəncəyə, Tiflis və Borçalı səfərlərinə həmişə birgə gediblər. Bütün Qazax eli bilir ki, Məmməd Koxa Qazax general-qubernatoru seçiləndə Daş Salahlı kəndinin koxalıq talqasını babam Şivli oğlu Məhəmmədə etibar edib. Bizim nəsl bu gün də bu etibarını saxlayır, Məmməd Koxanın nəvə-nəticələri ilə dostluğu davam etdiririk. İki qartal babamızın dostluğundan məclisdə xeyli söhbət oldu. Onların dəyanəti, qəhrəmanlıq tarixi bir əsri ötüb keçdi. Bu saf dostluq bundan sonra da uzun əsrlər boyu yaşayacaqdır.

Ağsaqqal Cavad Veyis oğlu:

- MƏMMƏD KOXA el aşığı ƏSƏD RZAYEVİN şerində deyildiyi kimi “şahi-mərdanə kişi” idi. Əyriyə şılğam çəkib doğru yola gətirərdi. Vaxtilə onun dediyi hikmətli sözlər indi də Gəncə, Qazax və Borçalı mahalında xeyir-şər məclislərində xatırlanır: **“Ağılla və halallıqla qazanılan çörəkdən kasıba, yetim-yesirə pay vermək ən böyük savabdır”**. Bu gün onun xeyirxahlığını, səxavətini nəvəsi Sayad İsmayıl oğlu şəərəflə davam etdirir. Mən istəyirəm onu şeirlə salamlayım.

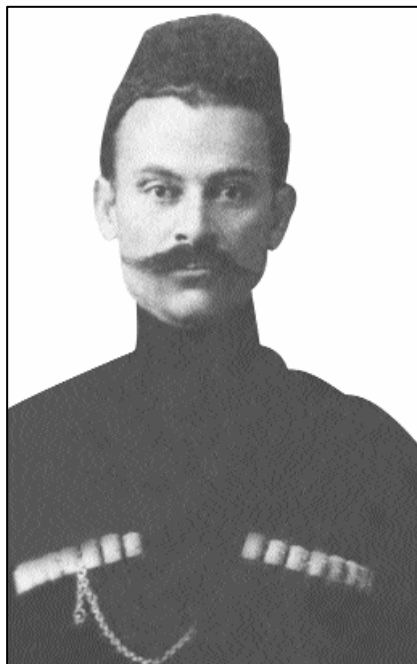
***Nəvən gülşən etdi Qara bulağı,
Aləmə yayıldı, səsi sorağı,
Hamı burda qarşılıyır qonağı,
Bəy ruhun şad olsun, ay MƏMMƏD KOXA.***

***Bu gözəl guşəyə ellər gələcək,
Oturub, dincəlib şənlik edəcəkdir.
Sayad balana çox sağ ol deyəcəkdir,
Bəy ruhun şad olsun ay MƏMMƏD KOXA.***

O gün mərd babaların xatirəsini yad etməklə Daşsalahlılar Koxa bulağının üstündə, ulu Avey dağının döşündə unudulmaz, yadda qalan saatlar yaşadılar. Doxsan iki ildən sonra el, oba tərəfindən adı və şöhrəti özünə qaytarılan mərd babamız, keçmiş Qazax general-qubernatoru MƏMMƏD MAHMUD OĞLU MAHMUDOVA min rəhmət oxudular. Amin.

2006-cı il, iyul.

NURU PAŞANIN QAFQAZ YÜRÜŞÜ

- Nuru paşa ilə Əsrəf bəyin görüşlərindən hekayətlər.

- Nuru paşanın xilaskarlıq rolu.

- Nuru paşa 1920-ci ilin aprelində bolşevik ordusu Azərbaycanı işğal edəndə bir qrup türk zabiti ilə Dağıstandan keçərək Şuşaya gəlmiş, Qarabağda bolşeviklərə qarşı döyüşlər aparmışdır.

ƏSRƏF BƏYİN NURU PAŞA İLƏ GÖRÜŞÜ

Tanrımızdan başqa güvəndiyimiz xalqımıza Nuru paşanın açdığı hərbi məktəbin məzunları olan zabitlərimizə, Bakının azad olunmasında yanbayan vuruşub böyük qardaşlarından təcrübə almış gənc ordumuza güvənərək yaşamaqda idik.

Qədirbilən Azərbaycan xalqı yardımına gələn türk qardaşlarına, komandirlərinə, əsgərlərinə olan minnətdarlığımı qəlbinin dərin guşəsində saxlamaqda və tarixə qeyd edib nəsildən-nəsilə yaşatmaqdadır.

*Nağı bəy Şeyxzamanlı,
Azərbaycan hökumətində
əks- kəşfiyyat idarəsinin rəisi.*

Yuxarı Qarxunun girəcəyində hündür bir yer var. Adına Domba yeri deyirlər. İyunun ilk günləri idi, Şirvanda istilər çəkilməmişdi. Atlı carçılar kəndbəkənd xəbər verirdilər ki, sabah hamı Qarxuna yığışsın, türk generalı Nuru paşa gəlir, camaatla söhbət edəcək.

Qəbələdən, Göyçaydan, Şəkidən, Zərdabdan və Aran Qarabağdan gələn ağalar, bəylər, süvari dəstələri ilə ayrıca dayanmışdılar. Bir az aralıda mehtərlər onların tərlı atlarını gəzdirirdilər.

Günortaya azca qalmış Yevlax yolunda sonu görünməyən qoşun peyda oldu. Öndə gələn tunc rəngli süvarilər eyni rəngli yarımqol sətın köynəkdə idi: onların qıvraq bədənlərinə çalın-çarpaz pulemyot lentləri salınmışdı. Dalısınca nizamla hərəkət edən piyadaların süngüləri yerişin ahəngilə Günəş işığında gah parlayır, gah da yox olurdu. Qoşunun yerişindən, araba təkərlərindən boğucu toz dumanları qalxırdı. İkitəkərli arabalar güllə yeşikləri, tufəng, pulemyot və ərzaqla yüklənmişdi. Rotalar arasında iki atın yorğun-yorğun çəkib apardığı arabalara toplar qoşulmuşdu. Dəmir körpüdən ta Qarxuna kimi, yolun o tay bu tayında dayanan izdiham ordunu sevinclə qarşılayırdı.

Öndəki süvaridən beş-on addım qabaqda gedən dörd atlı şirin-şirin söhbət edirdi. Qafqaz İslam ordusunun komandanı Fəriq Nuru paşa, Ərəş mahalının bəylərbəyi Əşrəf bəy Qarxunlu, ordunun hərbi müşaviri Ağaoğlu Əhməd bəy və Azərbaycan hökumətinin əks-kəşfiyyat idarəsinin rəisi Nağı bəy Şeyxzamanlı. Oynaq at üstündə qədd-qamətli Nuru paşa vüqarla oturmuşdu. O, gah Nağı bəy Şeyxzamanlı ilə, gah da Əşrəf bəylə şirin-şirin söhbət edirdi. Hiss olunurdu ki, hər ikisilə çoxdan tanışdır. O:

- Nağı bəy, - dedi, - Qazaxdan başlayaraq hər yerdə səni soruşurdum. Elə hey gözüm səni axtarırdı. Ötən il İstanbulda Heydər paşa stansiyasında ayrıldığımızdır. Gəncədə mənə dedilər ki, Yevlağa gəlib Əşrəf bəyin yanında gözləyəcəksən. Nə yaxşı oldu ki, iki dostumu birgə görmək xoşbəxtliyi mənə qismət oldu. Allaha min şükür, Sizi sağ-salamat gördüm, demək səfərim də uğurlu keçəcək.

Əşrəf bəy:

- Paşam, - dedi, bizim torpağa xoş məramla qədəm qoyanı qurbanla, xoş üzlə qarşılayırıq. Pis niyyətlə gələnə isə boz üzlü silahla... Bu, bizim babalarımızdan qalma mirasdır. Onu demək artıqdır, biz din və dilbir qardaşdır. Bu ağır günümüzdə bizə hərbi köməklə təşrif gətirmisiniz. Fikir verin, bu yığışanların sevincinə, yayın cırhacırında heç bir silahın gücünə bu qədər əhalini buraya toplaya bilməzsən. Sizin ordunun Qazağa çatmaq xəbərini eşidəndən xalq sevinc içindədir.

Qəlbi kövrək hissələr içində çırpınan Nağı bəy Şeyxzamanlı köksünü ötürüb, atının üstündə bir az da dikəldi; sağa və sola boylanıb:

- İlahi, - dedi, - bu sevinci mənim məzlum xalqıma çox görmə. Ona bu işıqlı istiqlal yolunda xeyir-dua ver.

Yığışan camaatın sevinci yerə-göyə sığmırdı. Yol boyu boğazı qotazlı erkəklər qurban kəsilir, camaat çalib-oyunaydı. İzdiham dəniz kimi dalğalanır, alqış səmindən qulaq tutulurdu. Ulu Şirvan düzü belə təntənə, təlatüm görməmişdi. Gündə yanib qaralmış tunc sifətli rəiyyət, kəndli ahəngdar səslə xilaskarı olacaq din qardaşlarını alqışlayırdı. Qarılar, qocalar sevincdən kövrəlib ağlayırdı.

Onlar açıq havada qurulmuş kürsünün yanına çatanda, hazır dayanmış çilovdarlar üzəngini tutdular. Enlikürək, tökmə bədənli Əşrəf bəy qabağa düşüb qonaqları xitabat kürsüsünə də'vət elədi. İzdihama baxanda özü də çaşıb qaldı. Gur və məğrur səslə:

- Camaat, - dedi, - çoxdan gözlədiyimiz qardaşlarımıza qovuşduq.

Həm sakitləşib diqqət kəsildi. Bayaqqı qarma-qarışıq səslərdən əsər-ələmət qalmamışdı. Ani olaraq nəfəs dərən Əşrəf bəy bir az toxtadı. Gözlərini ümidlə onlara zilləyən adamlar sıx-sıx dayanmışdılar. Bu dərin sükutu bir az aralıda otlayan atların finxırmaları, kəsik kişnərti pozurdu.

- Yüz ildən çox gavurlar bizim qanımızı sordular, var-dövlətimizin çox hissəsini əlimizdən aldılar. İndi din və dil qardaşlarımızla əl-ələ verib yaşayacağıq. Xoş gəlib, gözümüz üstə yeri var türk ordusunun. Onun komandanı general Nuru paşanı alqışlayırıq.

Bir-birinə qarışan alqış səsləri Şirvanın sinəsini yarıb keçən ana Kürə qədər sakitləşmədən uğuldayırdı.

- Bu gün bizim bir xilas yolumuz var. Ancaq özümüz də cavanlarımızdan əsgər toplamalıyıq. Hər birimiz oğlumuzu əsgər verməsək, ordu yaratmasaq, türk qardaşlarımızla çiyin-çiyinə vuruşmasaq, gavur zəncirini yenidən boynumuza salmış oluruq. Bu saat, bu gün bizim ən böyük təhlükəmiz Bakıdan və Zəngəzurdan başlayaraq, rusla birləşib millətimizi qıra-qıra gələn erməni daşnaklarıdır. Onların qabağına çıxmaq üçün cavanlarımız silaha sarılmalıdırlar. Şərqi müdrik şairi şeyx Sə'di Şirazi demişdir:

*Oğlunu yanında bəsləsə hər kəs,
Övladı hər b vaxtı döyüşə bilməz.
Bərkdən-boşdan çıxıb gülüşən ərlər,
Döyüşdə göstərər böyük hünərlər.
Naz-ne'mət içində bəslənən insan,
Qorxar hər b zamanı görəndə meydan.*

Gəlin ulu müdriklərin vəsiyyətinə əməl edək.

Əşrəf bəy çiyinə toxunan əldən geriye döndü. Arxasında general Nuru paşa dayanmışdı. O gülümsəyib:

- Müdrik şe'rə görə çox sağ ol, - dedi. Əşrəf bəy bir addım sola çəkilib, - buyurun, - dedi, - Paşam.

Nuru Paşa izdihama göz gəzdirib bir anlıq sakitcə dayandı. Əlini məxmər kimi yumşaq Şirvan xalçasının üstündə gəzdirdi. İnsan axını həyəcanla onun dinməsinə gözləyirdi. Hiss olunurdu ki, təntənəli qarşılama, alqışlar Nuru paşanı kövrəldib.

- Mənim qan qardaşlarım, - dedi, - şəfəqlərdən nur daman Azərbaycana gəldiyim üçün özümü xoşbəxt sanıram. Osmanlı torpağından tərənən gündən dayanmadan, durmadan irəliləmişik. Biz yaxşı bilirik ki, sizin bizdən başqa ümidiniz yoxdur. Məstəvsiz erməni Azərbaycan xalqın qənim kəsilib. Biz sizə köməyə gəlmişik. Bizə ən əvvəl sursat daşımağa at və araba ilə kömək edin, qalanı ilə işiniz olmasın. Əsgəri qüvvəmiz kifayət qədər var. Hələ üç ay bundan öncə mən Gəncəyə üç yüzə yaxın yaxşı təlim görmüş zabit hey'əti göndərmişdim. Onlar dostum Əliağa Şıxlinskiyə və polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyevin rəhbərliyi ilə zabit məktəbi açmışlar. Bu günlərdə həmin məktəbin ilk buraxılışı olmalıdır. Bayaq dostum Əşrəf bəy qeyd elədi ki, sizdən də əsgər toplanmalıdır. Həqiqətən də əsgəri olmayan xalq kimə və nəyə gərəkdir. Əlbəttə, bizim bir türk bölüyünün, heç olmasa, on-on beş qara papaq əsgəri sizdən olmalıdır. Çünki onlar öz torpağının hər dağına, cığır və yoluna bələddirlər.

Mənim din və dilbir qardaşlarım, imkanları olanlar əlindən nə gəlsə, Allah tərəfindən verilən zəkat köməyini də əsirgəməsin. Çünki siz başqasına yox, sizi qoruyana kömək edirsiniz. Mən və mənim əsgərlərim bura düşmənlə döyüşməyə, gavurları silib bu torpaqdan atmağa gəldik. Biz dönməyə yox, ölməyə gəldik. Sayca az olsa da, sizin Azərbaycan Əlahiddə Korpusunda döyüş havasına alışmış komandirləriniz var. Adını, şöhrətini hələ ötən il Qarsda ikən eşitdiyim general Əliağa Şıxlinski ilə, podpolkovnik Həbib bəy Səlimovla Gəncədə görüşümdən çox məmnun qaldım. Sizin sevincinizi mən yaxşı duyur və buna qəlbən sevinirəm. "Bizim Türk ordusunu Qazaxda sizin azərilər tarixdə

görünməmiş bir sevinc və səmimiyyətlə qarşıladı”¹.

Gəncədə, Qarabağda bu səmimiyyətin, sevincin təntənəsi daha çox idi. Gəncə camaatı bir nəfər kimi Artilleriya meydanına - bizim görüşümüzdə gəlmişdi. Ötən müharibədə, bilirsiniz ki, ruslar Türkiyənin şərq vilayətlərini işğal etmişdi. O vaxt Gəncənin “Cəmiyyəti-Xeyriyyə”si qardaşlıq naminə o ərazidə sahibsiz qalan uşaqları yığıb gətiribmiş. Həmin uşaqlar da meydanda idilər. Onlar əsgərlərə yanaşır, əl-ayaqlarına sarılır və haralı olduqlarını soruşurdular. Birdən bərk qışqırıq və ağlaşma qopdu. Doqquz yaşında Sarıqamışlı bir oğlan bizim əsgərlərdən olan atasını tanımışdı. Ətrafdakılar dözə bilməyib sevinc yaşı axırdılar. Biz bu yaxşılığı heç vaxt unuda bilmərik. Bu təsirli səhnə indi də gözümün önündən silinmir.

Yenə deyirəm, arxayın ola bilərsiniz, kifayət qədər hərbi gücümüz var. Sizin qarşınızda and içib deyirəm ki, Bakını hücumla alacaq, oranı rus-erməni və sentrokaspi qüvvələrindən təmizləyəcəyik.

NURU PAŞA HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Azərbaycan xalqı, ziyalılar, xüsusilə bəy və ağalar Türkiyə ordusunu, onun komandanı general-leytenant Fəriq Nuru Paşanı Gəncə və Yevlaxda böyük sevinclə, mehmannəvazlıqla, duz-çörəklə qarşıladılar. Onun gəlişinə təntənəli nitqlər söylədilər. Məmməd Əmin Rəsulzadənin e'tirafına görə, musavat əks-kəşfiyyəti Nuru Paşanı “göydən enmiş xilaskar-mələk” kimi qarşıladı.

Süvari general Mustafa Nuru paşa 1889-cu ildə İstanbulda hərbi Əhməd Tofiqin ailəsində anadan olub. Onun atası Əhməd paşa əslən Rumelidən idi. İlk hərbi təhsil almaq üçün Nuru paşa 1906-cı ilin noyabr ayında Quru qoşunları hərbi məktəbinə girib. 1909-cu il avqustun iyirmi altısında Quru qoşunları hərbi məktəbini leytenant rütbəsində bitirib və xidmət üçün üçüncü ordu komandanlığına göndərilib. 1910-cu il yanvarın doqquzunda padşaha məxsus piyada bölüyünə təyin edilib.

1912-ci il oktyabrın on doqquzunda Nuru paşa birinci korpusun altıncı alayının birinci taburunun üçüncü bölüyündə baş leytenant rütbəsində qulluq edib. O, 1913-cü il noyabrın iyirmi altısında kapitan rütbəsinə yüksəlib. 1914-cü il iyulun on beşində Türkiyənin Vyana səfirliyinin Attaşeliyinə və həmin il avqustun on beşində hərbi Attaşenin yavərliyinə təyin edilib.

Trablusqərbdə italyanlara qarşı aparılan müharibələrdə göstərdiyi qeyrətli çalışmalara görə padşahın əmrilə 1916-cı il sentyabrın iyirmi dördündə mayor rütbəsilə təltif olunub. Yenə də Trablusqərbdə italyanlara qarşı apardığı müharibələrdə göstərdiyi qeyrətli çalışmalar və oradakı hərbi bölmələri məharətlə idarə etdiyinə görə, 1918-ci il martın üçündə padşahın əmrilə ona podpolkovnik rütbəsi verilib. Qərbi Afrika qrupları komandanlığının mərkəzi olan Mistratada xidmət edən podpolkovnik Nuru bəy Trablusqərbə göndərmək üçün İstanbula gəlib.

Ənvər paşa Azərbaycanı və Dağıstanı xilas etmək üçün qərargah təşkil

1. Sitat türk podpolkovniki Rüsdü bəyin “Bakı yollarında” hərbi məcmuəsindən götürülüb, 1934-cü il, İstanbul, səh.24-25

edəndə, Qafqaz İslam Ordusu Komandanlığına podpolkovnik Nuru bəyi də'vət elədi. Padşah, yavəri Nuru bəyə növbədən kənar general-mayor rütbəsi verdi.

Nuru Paşa 1918-ci il martın iyirmi beşində Mosula gəldi. Altıncı ordudan təşkil olunan zabitlərlə birlikdə 1918-ci il aprelin səkkizində Azərbaycana getmək üçün Mosuldan yola düşdülər. Həmin il mayın iyirmi beşində Qafqaz İslam Ordusunu yaratmağa başladı. 1918-ci il iyulun on yeddisindən sentyabrın on dördünədək bir sıra uğurlu döyüş əməliyyatı apararaq işğal altında olan Azərbaycan torpaqlarını azad etdi. Həmin il sentyabrın on beşində Nuru Paşanın qoşunları Bakını aldı.

1918-ci il oktyabrın otuzunda imzalanan Mondros barışıqından sonra Osmanlı qüvvələri Azərbaycandan çıxarıldı.¹

Nuru paşa istiqlal savaşında Şərq cəbhəsindəki on beşinci nizami ordudan on ikinci diviziyanı yaratdı. İstiqlal savaşından sonra 1923-cü il oktyabrın dördündə Nuru paşa təqaüdə çıxdı. Savaşın sonunda İstanbulda yaşamış və cümhuriyyət dövründə sənaye sahəsində çalışmışdır. O, İstanbul yaxınlığında poladərilmə zavoduna rəhbərlik etmişdir.

İkinci Dünya müharibəsi illərində İstanbulda ordu üçün mınaatan və əl qumbarası istehsalı ilə məşğul olmuşdur. Nuru paşa 1949-cu ildə zavodda baş verən partlayışdan həlak olmuşdur.

Xalqımızın xilaskarı Nuru paşa çətin və əzablı hərbi ömrü yaşamışdır. ***İgid sərkərdə qeyri-adi bacarığına görə iyirmi doqquz yaşında general-leytenant kimi fəxri rütbəyə layiq görüleb.*** Bu yaşda, belə yüksək rütbə hərbi aləmində nadir adamlara qismət olur. Döyüşən ordu general-leytenantı Nuru paşanın qəlbi həmişə Azərbaycanla döyünmüş, din və dilbir qardaşlarını bolşevik-daşnak istilasından xilas etmək üçün əzmlə çalışmışdır. Nuru paşa 1920-ci ilin aprelinde bolşevik orduları Azərbaycana işğal edəndə bir qrup türk zabiti ilə Dağıstandan keçərək Şuşaya gəlib, Qarabağda bolşeviklərə qarşı döyüşlər aparıb. O, Tərtər, Ağdam, Bərdə və Zaqatalada əhalisini istilaçılara qarşı üsyana qaldırıb.

General Nuru paşanın Qafqaza qısa müddətli hərbi yürüşü onun ömründə yaxşı-yamanlı izlər qoyub.

Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Arxivində “tamamilə məxfidir” qrifilə saxlanan bir sənəd var. Bu teleqram-sənəd 1919-cu ildə Yevlax Cəmiyyətinin üzvləri tərəfindən Azərbaycan Cümhuriyyətinin Parlamentinə vurulub. Teleqramdan məlum olur ki, Azərbaycanı sidq ürəklə sevən, onun xilasını və azadlığı uğrunda yorulmadan çalışan general Nuru paşa Mondros sülh bağlanışından sonra da Azərbaycana tərki etməmişdir. Qafqazın ayrı-ayrı bölgələrində gizlin də olsa çalışmışdır. Teleqramda deyilir: “Keçən il anarxiya nəticəsində baş vermiş ağır günlərdə Nuru paşa Azərbaycanda peyda olmuşdur. O, özünün ədalətli və bacarıqlı hərəkətləri ilə böyük təhlükənin qarşısını ala bilmişdir.

Yalnız onun bu ədaləti və bacarığı sayəsində millətlər arasındakı milli müharibə dayandırıldı. Biz azad nəfəs almağa başladığımız.

Lakin bizə çatan kədərli mə'lumata görə sevgi və təşəkkürə layiq olan bizim xilaskarımız xəbis adamların yaydıqları iftiralar nəticəsində həbs olunmuşdur.

1. Antanta dövlətlərilə Sultan Türkiyəsi arasında imzalanan Mondros barışıqından sonra Türkiyə silahlı dərhal yerə qoyulmalı və öz taleyini qalib dövlətlərin - Antantanın ixtiyarına verməli oldu. Bundan sonra Antantanın oyuncağına çevrilən Sultan Türkiyəsinin bir çox hissəsini ingilislər, fransızlar işğal etdilər. Türkiyə parçalanmaq təhlükəsində qaldı. - müəl.

Vətənimizin sülh şəraitində yaşaması belə nadürlərləri qane etmir.

Biz Yevlax Cəmiyyətinin üzvləri, Parlamentdən xahiş edirik ki, general Nuru paşa təcili olaraq həbsdən azad edilsin. Bununla da qəhrəmanımız Nuru paşanın qəlbi edilən qəsdlərdən xilas olsun.

Hörmətlə: Yevlax Cəmiyyətinin üzvləri: Molla Əli Musazadə, İsa bəy Qarabəyov, Əşrəf bəy Tağıyev-Qarxunlu, İsfəndiyar İsmayılov, Aslanov, Qambov ağa Quliyev-Qaramanlı, cəmişi 27 imza”.

Tarixi sənədlərdən və Cümhuriyyətin görkəmli şəxsiyyətlərinin xatirələrindən məlum olur ki, general Nuru paşa Azərbaycan uğrunda həyatı bahasına mübarizə aparmışdır. 1918-20-ci illərdə Azərbaycan əks-kəşfiyyət idarəsinin rəisi Nağı bəy Şeyxzamanlı “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri” kitabının səksən beşinci səhifəsində bu barədə geniş məlumat verir. O yazır:

“Günlərin bir günü Gəncədə idim. Eşitdim ki, ingilislər Nuru paşanı tutub Batuma gətiriblər. Orada ingilis hərbi tribunalına verəcəklər. Buna səbəb də guya Bakının azad olunması vaxtı erməni qırğını törədilməsi idi. Tez Bakı ilə telefon danışığı apardım və xəbərini doğru olduğunu öyrəndim. Gəncə ermənilərindən bir arayış almaq lazım idi ki, Nuru paşanın Gəncəyə gəlişində ermənilərə heç bir pislik etmədiyi kimi, erməniləri mühasirədən qurtarıb hüriyyət verdiyini, həyatlarını təhlükəsizlik altına aldığı, bu yaxşılığa qarşı ermənilərin bir hey’ət göndərərək Nuru paşaya təşəkkür etdiklərini isbat etmək mümkün olsun. Arayışın alınması üçün Gəncənin görkəmli ziyalıları ilə bərabər erməni milli təşkilatına müraciət etdim. Arayışı alacağıma qəti şəkildə inanırdım, çünki həqiqət barədə arayış istəyirdim. Ancaq ermənilər xahişimizi rədd etdilər və dedilər: “Biz uşaq deyilik. Çox yaxşı bilirik ki, əgər Gəncədə erməni qırğını törədilsəydi, Bakının tutulması vaxtı orada bir nəfər erməni belə qalmayacaq idi. O gözlədi ki, Bakını tutub oradakı qırğını bitirsin və ondan sonra bizi qırsın. Ancaq mütarikə (barışıq - Ş.N.) oldu, Osmanlı ordusu qırğına vaxt tapa bilmədi”.

Biz əliboş geri qayıtdıq. Bakıya gəldim, mərhum Nəsim bəylə (Usubbəyov - Ş.N.) görüşərək arayışı almadığımı və çox kədərli olduğumu söylədim. Nəsim bəy dedi: “Bəli, mən səni heç bu qədər kədərli görməmişdim”. Mən də dedim: “Nəsim bəy, ermənilər çox naşükürlük etdilər. Nuru paşa üçün haqlı olan arayışı mənə vermədilər”. Nəsim bəy gülərək dedi: “Üzümə, Nuru paşanın azad olunmasının daha asan yolu var. Batumdan xəbər aldım. Həpa bəyləri plan hazırlayıblar. Nuru paşanı basqın ilə qurtaracaqlar. Ancaq pula ehtiyacları var. Sən iki min manat pul götürüb Batuma get”. “Əmr et, pul versinlər, axşam yola düşüm”, - sevinərək dedim. Pulu alıb Batuma gəldim. Azərbaycan konsulu doktor Mahmud bəylə görüşdüm. Məsələni ona anladım və soruşdum. Doktor dedi ki, imkan yoxdur. Ancaq Mürsəl paşa ilə görüşə bilərsiniz. İngilis komandanlığında nəzarət altındadır. Mən tez gedib Mürsəl paşa ilə görüşdüm. Mürsəl paşa dedi: “Aman, mənə bir şey etməyəcəklər. Ancaq Nuru paşanı e’dam edəcəklər. Onun qaçırılmasının yolunu tapın”. Mürsəl paşa gizli saxladığı bir kağızı mənə verdi. Aldım, oxudum. Bu bəyannaməni Almaniyadan göndərmişdilər. Paşa dedi: “Bunu çoxaldıb İslam dünyasına dağıtmaq. İslam dünyasını böyük cihada

1. Azərbaycan Respublikasının 1918-20-ci illərdə Batum şəhərindəki baş konsulu Mahmud bəy Əfəndiyev - Ş.N.

çağırmaq. Qurtuluş bundadır, başqa çıxış yolu yoxdur”. Onu dinlədikdən sonra dedim: “Ay paşam, bu bir mərsiyədir. çox tə’sirli yazılıb, bu yanıqlı sözlərə ancaq göz yaşı ilə cavab verilir. İslam dünyasında birlik yox, qüvvə yox və olmayacaq. Olsa da bir şey çıxmıyacaq. Allahıma inandığım kimi inanıram ki, Türkiyənin bir türk kəndində olan qeyrət, iman, Vətənə, dinə bağlılıq müraciət etdiyimiz İslam dünyasında yoxdur. Bu, boş işdir. Varlıq, qüvvə yalnız milli imandır”.

Bəyannaməni kimə oxudumsa, hamısı mənimlə eyni fikirdə oldu. Mən Bakıya geri qayıtdıqdan dörd gün sonra Nuru paşa ilə Bakıda görüşdük”.

Türkiyənin Quru qoşunlarının hərbi arxivindən aldığımız rəsmi sənəddə igid sərkərdə Fəriq Mustafa Nuru paşanın ümumtürk dünyasında göstərdiyi xidmətlərinə görə təltif olunduğu orden və medallar da göstərilmişdir.

1. 1916-cı il, iyulun iyirmi doqquzunda Almaniya imperatorluğu tərəfindən “Dəmir Salib” medalı ilə;

2. 1916-cı il noyabrın iyirmi ikisində Trablusqərbdəki qeyrətli döyüşlərinə görə “Altın Ləyaqət” medalı ilə;

3. 1917-ci il martın on ikisində padşahın qərarı ilə Trablusqərbdəki qeyrətli döyüşlərinə görə vaxtından əvvəl hərbi rütbə verilmişdir.

4. 1917-ci il aprelin üçündə Qərbi Afrika hərbi qruplarına komandanlıq etdiyinə görə Avstriya-Macaristan dövləti tərəfindən üçüncü dərəcəli fəxri əsgəri fərqlənmə nişanı verilmişdir.

5. 1917-ci il iyunun iyirmi beşində Trablusqərbdəki döyüş xidmətlərinə və hərbi birliklərə ə’la komandanlıq etdiyinə görə padşahın qərarı ilə “Altın-İmtiyaz” medalı ilə mükafatlandırılmışdır.

6. 1918-ci il fevralın altısında üçüncü dərəcəli “Osmani” ordeni ilə (qılıncla birgə) təltif olunmuşdur.

7. 1918-ci il avqustun altısında birinci dərəcəli “Məcidiyyə” ordeni ilə (qılıncla birgə) təltif olunmuşdur.

8. Sarıqamış hücumunda könüllü olaraq on ikinci diviziyaya komandanlıq etdiyinə görə 1929-cu il yanvarın on altısında 15260 sayılı “İstiqlal” medalı ilə təltif olunmuşdur.

***O güncü, Nuru Paşa Gəncəyə mehman oldu,
Türkcə əyri baxanın bağı qızıl qan oldu.
Sancdı dağlar başına hilallı al bayrağını,
Qalxdı bu Türk diyarı, Azərbaycan oldu!***

***Məhəmməd Hadi.
(1879-1920)***

1918-ci ilin noyabr ayında podpraporşiklər məktəbinin ilk buraxılış təntənəsində Azərbaycan hökumətinin nümayəndələri ilə birgə Qafqaz müsəlman ordusunun baş komandanı Nuru paşanın atası Hacı Əhməd paşa da iştirak etmişdir. O vaxt həmin təntənədə çıxış edən Azərbaycan xalq təhsili naziri Nəsib bəy Usubbəyov Hacı Əhməd paşaya müraciət edərək demişdir:

- Zati-aliləri! Sizin şanlı oğullarınız Ənvər paşa və Nuru paşanın adları nəinki təkcə Azərbaycanın, eyni zamanda bütün Türk xalqlarının yaddaşında həmişəlik qalacaqdır. Belə qəhrəmanların atasının başını dik tutmağa və xoşbəxt olmağa haqqı var. Sizin kimi atalar azdır. Allah Sizi və oğullarınızı hifz eləsin və Sizin illər boyu köməyiniz olsun.

Türklərin köməyi ilə açılan Gəncə podpraporşiklər məktəbinin buraxılışı günündə on dördüncü Çanaqqala diviziyasının komandiri, polkovnik Nazim bəy də çıxış edib üç ay müddətində azərbaycanlı gənclərin qazandıqları müvəffəqiyyətə görə xalqımıza öz sevincini bildirmişdir:

- Cənablar, Azərbaycanın həyatında bu gün ən xoşbəxt gündür. Biz - sizin uzaqdan gəlmiş qardaşlarınız sizin istə'dadınız qarşısında baş əyirik və sizi bu günkü ana görə yox, ən çox əldə edilmiş parlaq gələcəyinizə görə təbrik edirik. Mən şəxsən müharibə tərəfdarı deyiləm, amma belə bir söz var: **“Əgər sülh istəyirsənsə, müharibəyə hazırlaş”.** Ona görə ki, **əgər ölkə güclüdürsə və müharibəyə hazırdırsa, onda heç kəs cür'ət edib onun üzərinə hücum keçə bilməz.** Cənablar, mən çox şadam ki, siz hərbi işi öyrənmisiniz və əminəm ki, Azərbaycanın şanlı və zəhmətsevər zabitləri olacaqsınız, lazım gəldikdə öz ölkəmizin mənafeyini qorumağı bacaracaqsınız. Bunun üçün güclü ordu lazımdır və ümid edirəm ki, onun yaranmasında siz öz gücünüzü əsirgəməyəcəksiniz. Mən ölkəni ilk buraxılış münasibətilə təbrik bir də edirəm və inanıram ki, gələcəkdə siz Vətənin iftixarı olacaqsınız (hər iki çıxış “Azərbaycan” qəzetinin (rusca) 8 noyabr 1918-ci il tarixli sayından götürülüb).

Nuru paşa ikinci gün idi ki, general Əliağa Şıxlinski ilə Göyçaya getmişdi. Müsüslü, Bərgüşad və Göyçay uğrunda döyüşlər gedirdi. Onuncu Qafqaz alayının komandiri Osman bəydən həyəcanlı xəbər alınmışdı. İyunun on yeddisində Göyçayın qərbində vuruşan alay iki yüz nəfərdən çox itgi vermişdi. Günah döyüşçülərdə deyildi. Şamaxı və Ağsudan enib gələn bolşeviklərin hərbi qüvvəsinin qəfil zərbəsinə mə'ruz qalmışdılar. General Şıxlinskiyə dörd yüz nəfərlik Azərbaycan süvarisi və Ərəş alayından bir vzvod Osman bəyə köməyə göndərildi. Nuru paşa gecədən xeyli keçmiş Yevlaxa qayıtdı. Məqsədi sabah axşam üstü Gəncəyə getmək idi.

Dan üzü ağarar-ağarmaz avtomobil Əşrəf bəyin Qarxundakı həyətinə çatdı. Küləfirəngidə yatan bəy maşının səsinə eşidib dərhal yataqdan qalxdı, geyinib aşağı düşdü.

- Sabahın xeyir, Paşa. Cəbhədə vəziyyət necədir?
- Yaxşıdır, narahat olmağa dəyməz.
- Keçin evə, bir az istirahət edin, yol gəlmisiniz.

Nuru paşa geriyə - Kürə tərəf boylandı. Baxışlarını bir xeyli oradan çəkmədi. Əşrəf bəy də Kürə tərəf baxdı, amma ins-cins görmədi.

Nuru paşa yorğun-yorğun:

- Bəy, - dedi, - yol boyu yaxşıca mürgüləmişəm. İki gündü Şirvanın tozu-torpağı canıma hopub.

Əşrəf bəy dərhal onun fikrini başa düşdü. Darvazanın yanında dayanan oğlu Knyazı çağırıb nəsə dedi. Üzünü Nuru paşaya tutub:

- Biz gedək, paşam, - dedi, uşaq da dalımızca gəlib özünü bizə yetirər.

Yarı yolda onları haqlayan Knyaz iki can dəsmalını atasına verib qayıtdı.

Yarğanın başına çatanda hər ikisi dayandı. Gah sağa, gah da sola dönüb çay boyunca baxan Nuru paşa köksünü ötürdü.

- Nə qılınc çalmalı sudur.

- O nə deməkdir, paşam. Suyu qəzəbin var?

- Yox, suya hirsələnmişəm. Belə dərin çaylara məhəbbətim var. Bu ağır nəhri gördüm, uşaqlığım yadıma düşdü. Bilirsən, atam Əhməd bəy biz qardaşlara balaca olanda qılınc çalmağı suda öyrədir. Özü sahilə dayanar, bizi isə dizə qədər suya salıb, əlimizə də qılınc verərdi, əlbəttə, qılınc balaca olardı. Sağı-solu və qarşını döyəcləyə-döyəcləyə “düşməne” qılınc çalmağı öyrənərdik. Kəl belində, at üstündə Ənvərlə o tay-bu taya keçərdik. Mən Ənvərə çata bilməyəndə hirsəmdən ağlayırdım, qardaşım məni bağrına basıb toxdadardı. İndi harda belə əzəmətli çay görürəmsə, elə bilirəm onda qolumun gücü, qəlbimin məhəbbəti var.

Əşrəf bəy məhəbbət dolu nəzərlərlə ona baxıb gülümsündü:

- Böyük Füzuli, - dedi, - sağ olaydı, sizin bu qeyri-adi, qəribə məhəbbətinizi tarixə salardı.

- Bu dan üzünün saflığında nə yaxşı elədin aydan arı, sudan duru Füzuli babamızı xatırladın. Bəy, mənə elə gəlir, hər bir türk oğlu ilk məhəbbətilə yanaşı, qəlbində Füzuli babamızın da sevgisini yaşadır.-Nuru Paşa köksünü ötürüb, dərinə nəfəs aldı. - Of dedi, bircə bu döyüşlər, savaqlar tezliklə bitəydi. Oturaydım həyatımızdəki tut ağacının kölgəsində babam Füzulinin şərbət dadlı misralarını qəlbimin gözüne yedirəydim.

- Paşam, xəbəriniz var, Füzuli İraqın Kərbəla şəhərində doğulsa da, atası müfti Süleyman əfəndi bizim Ərəslidir. Hətta bə'zi mə'lumatlara görə, şairin oğlu Fəzli atasının ölümündən sonra bizim Ərəş mahalına qayıdıb, qohumlarının yanında yaşamışdır.

Nuru paşa Əşrəf bəyin çiyini qucaqlayıb iri, yorğun gözlərini təəcüblə açdı.

- Bu, rəvayətdir, yoxsa özün elə indicə uydurdun. Sırağa gün məclisdə də gördüm, müğənniləriniz elə hey Füzulidən oxudu. Sən də babamız Füzulidən böyük şövqlə şe'rlər deyirdin.

- Paşam, mən sözümlə əvvəldə dedim ki, bə'zi mə'lumatlara görə... Bizim Ağdaşda Çələbilər nəslidir. Bu nəslin qocaları deyir ki, Fəzli onların məhəlləsində yaşayıb. Bir də ki, paşam, narahat olmağa dəyməz, böyük Məhəmməd Füzuli nə sizindir, nə də bizim. O, bütün türk dünyasında şe'r-sənət soltanıdır.

- Bax, bu fəhminə əhsən, bunu gözəl dedin, bəy. Füzuli böyük türk dünyasının şe'r-sənət soltanıdır.

Kefi durulan Paşa dostunun dirsəyinə toxundu. Aşağı, çaya düşmək işarəsi verdi. Yarğanı enib çaya çatana kimi üç-dörd dəfə: “Füzuli şe'r-sənət soltanıdır” deyərək öz-özünə təkrar etdi.

Dostunun onun sözlərinə qiymət verməsindən məmnun olan Əşrəf bəy:

- Amma bir məsələ də var, - dedi. Bizdən bir az əvvəlki və bizim nəsil gün çıxandan gün batana kimi olan türk dünyasını qoruya bilmədik.

- Bunu nə mə'nada deyirsən, Əşrəf bəy?

- O mənada ki, görün bir nə gündəyik. Bizi yüz iyirmi il əvvəl sarı ruslar parçalayıb. Yarımız o tayda - İranda, İrakda daha nə bilim haralarda. Bu saat elə siz də bizim günümüzdəsiniz. Sultan Türkiyəsi Antanta dövlətlərinin əlində fağır bir ölkəyə çevrilib. Deyilənə görə, Sultan Türkiyəsinin Şərqlə vilayətlərini Rusiya almaq istəyindədir. Suriya tərəfləri Fransa, Mesopatomiya, İzmir və Aydın dəmir yollarının keçdiyi ərazini ingilislər, Anadoluya isə almanlar göz dikib. Bəs bizim taleyimiz necə olacaq? Əgər o boyda Türkiyənin taleyi belə acı olsa, parçalansa, görün biz Azəri türkləri nə günə düşəcəyik. Paşam, bizim ümidimiz, nicatımız sizədir. Siz də ki, bu gündə...

- Sən lap qardaşım Ənvər paşa kimi yana-yana danışsən. Onun ən böyük arzusu türkçülük, turançılıq uğrunda mübarizə aparmaqdır. İnşallah, vaxt gələ, səni onunla tanış edəmə. Siz qardaşım ilə eyni fikirdəsiniz, eyni zindana döyürsünüz.

- Hər bir türk oğlunun borcudur ki, birlik uğrunda eyni zindana çəkil vursun.

- Dərd də bundadır ki, bizim yeni padşah olan Sultan Vahidəddin belə düşünür. Əşrəf bəy, siyasət söhbəti başımızı qatdı, çimməyi unuttuq, - deyib Paşa suya atıldı... Beş-on dəfə qol atıb üzə-üzə geriyyə döndü. - Çıxanda babamız Füzulidən sənə bir məktub oxuyacağam, - dedi. - Yadıma salarsən.

Yarğanın qaşında on iki yaşında bir oğlan uşağı "ata, ata", - deyər qışqırıb əl eləyirdi. Bu, Əşrəf bəyin kiçik oğlu Məhəmmədəli idi.

- Nə olub? - deyər ata aşağıdan yuxarı qışqırdı.

- Gəncədən qonağımız gəlib, sizi istəyirlər - dedi.

Sudan çıxan Nuru paşa:

- Gedək, - dedi, - yarğanı çıxana kimi məktubu da sənə oxuyaram.

- Onda tələsmə, əl-ayağını qurula, məktubu da tap, oxuya-oxuya yarğanı çıxarıq.

Nuru paşa gülümsünüb:

- Məktub-zad axtarmayacağam, o burdadır, - deyib əlilə başını göstərdi.

- Yaddaşındadır?

- Bəli, necə bəyəm, ola bilməz?

- Əhsən sənənin yaddaşına, qardaş.

- Sən arada siyasi "dərddən" danışdın. Mənim isə hüsni-xəyalım hələ də babamız Füzulidən ayrılmayıb. Sən Çələbi dedin, Füzulinin Bəyazid Çələbiyə yazdığı məktubu xatırladım. Oğlu Fəzli Ərəşə qayıdıb, Çələbilər məhəlləsində yaşayıbsa, burda bir qanunauyğunluq var. Kim bilir, bəlkə də Füzuli bu nəsilə qohum imiş. Allah onun torpağını pak, yerini behişt eləsin.

- Paşam, çələbilərin dediyinə görə Füzulinin gəlini, Fəzlinin arvadı bu nəsilədən imiş.

- Bəy, onda qulaq as, məktubu oxuyum. Füzuli Sultan Süleymanın oğlu şahzadə Bəyazid Çələbiyə yazır:

"Mənə bir məktub, bəlkə çiçəkli bir bağça gəldi. Onun işıqları gözümün nurunu artırdı. O, ən lətif lövhələr üzərinə diqqətlə təsvir edilmiş gözəl bir şəklə bənzəyir. Onun sətirləri, işarələri ulduzlu səmaya oxşayır. Yazıları budaqlar, ibarələri çiçəklər kimidir. O, mərifət fənlərini əhatə edən bir səhifə, ne'mət budaqları yetişdirən bir bağçadır. Onun gəlişi göz bağçasını çiçəkləndirdi..."

Əsrəf bəylə Nuru paşa mülkə dönəndə, bir qədər sükut içərisində addımladılar. Buna sükut demək olmazdı. İçlərində lal bir haray vardı. Füzuli harayı idi bu: türk qardaşlarım, çiçəkli bağçamızın viranəliyə çevrilməsinə imkan verməyin!

Və onlar sanki bu harayın tə'siri ilə addımlarını yeyinlətdilər...

Türk qoşunları Azərbaycana ilk dəfə iki qrup halında gəlmişdir. General Nuru paşanın təşkil etdiyi birinci qrup 1918-ci il iyunun 7-də, ikinci qrup isə bir gün sonra Qazağa və iyunun 9-da Gəncəyə çatmışdı. Hər iki qrup üçüncü türk ordusunun beşinci Qafqaz diviziyasından seçilmişdi. Gümürü və Qazax istiqamətində hərəkət edən birinci qrupa onuncu Qafqaz alayı, doqquzuncu və on üçüncü Qafqaz alayına mənsub iyirmi altıncı batalyon, topçu dağ batalyonu, istehkam bölüyü, rabitə vzvodu daxil idi. Bu qrupda yüz qırx zabit və iki min səkkiz yüz on iki əsgəri qüvvə vardı.

Lori nahiyəsi boyunca üzəşəği gələn ikinci türk hərbi qüvvələrinin yolu Cəlaloğlu şəhərindən sonra Sadaxlı, Körpülü, Kəmərlı və Aslanbəyli kəndlərindən keçərək Qazağa iyunun 12-də çatmışdır. On üçüncü Qafqaz alayından təşkil olunan bu qrupda güclü dağ topçu batalyonu, yüz on zabit və iki min yeddi yüz altmış üç əsgəri qüvvə daxil idi.

Türk qoşunlarının gəlişini Lenin və Stalinə bildirən daşnak Şaumyan həyəcanla Bakıdan yazırdı: “Türklər Qarakilsədən, Dilicandan keçib Ağstafaya çatıblar. Oradan da birbaşə Bakıya yeriycəklər. Bağlanan sülh müqaviləsinə əsasən türklər dəmir yolu ilə qoşunlarını Bakıya və Culfaya daşıyacaqlar. Xəbər verirəm: “Hücum başlanmışdır”.

Türklərin gəlişindən bərk qorxuya düşən ermənilər 1918-ci il iyunun 30-da azsaylı rus hərbi qüvvələrinə arxalanaraq qəfildən Göyçaya basqın etdilər. Həmin hadisəyə görə türklərə otuz səkkizinci alaydan ibarət yeni qüvvə göndərildi. Alayda altmış beş zabit, iki min dörd yüz yetmiş beş əsgəri qüvvə, dörd güclü dağ topu və bir güclü dağ batareyası vardı.

İyulun doqquzunda ehtiyatda olan üçüncü türk ordusundan üç yüz əlli əsgəri qüvvə seçilib Bərgüşad və Göyçay uğrunda gedən döyüşlərə göndərildi. Beşinci qrup isə polkovnik Nazim bəyin komandanlığı ilə birbaşə Bakı döyüşlərinə çatdırılmışdı. Azərbaycan Əlahiddə korpusu, yerli əhalidən təşkil olunmuş könüllü dəstələr də türk ordusu ilə çiyin-çiyinə vuruşurdu.

Cənub qrupuna azərbaycanlı polkovnik Həbib bəy Səlimov, Şimal qrupuna isə türk polkovniki Osman bəy komandanlıq edirdi.

“Azərbaycan-Türkiyə qüvvələrinin əks hücumə keçməsi bolşevikləri təşvişə saldı. Bakı Soveti iyulun 12-də hərbi səfərbərlik e'lan etməyə məcbur oldu. Lakin bu tədbir onları məğlubiyətdən xilas edə bilmədi. Göyçay ətrafındakı şiddətli döyüşlərdə Azərbaycan-Türkiyə birgə qoşunları parlaq qələbə qazanmışdı. Biçeraxovların, avetisovların Qırmızı Orduya köməyə gəlişi zəfər yürüşünün qarşısını ala bilmədi. Göyçaydan sonra Şamaxını yadellilərdən təmizləyən ordu sür'ətlə Bakıya yaxınlaşırdı” (A.Rüstəmli, “Azərbaycan ordusu” məqaləsi, “Həqiqət” qəzeti, 2 dekabr 1992-ci il).

Həmin döyüşlərin iştirakçısı, türk ordusunun podpolkovniki Rüştü bəy 1934-cü ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Böyük hərbdə, Bakı yollarında beşinci Qafqasiya piyada firqəsi” adlı memuarında verdiyi məlumatlara görə, türk hərbi qüvvələrinin ümumi sayı on min nəfər olmuşdur. O yazır: “Şamaxının zəbtindən sonra Bakıya yaxınlaşan ordu avqustun 5-də Bakı şəhərinə yapdığı müvəffəqiyyətsiz bir hücum üzərinə on beşinci firqənin kamillən Azərbaycana göndərilməsi üçün müraciət edilmiş və ingilislərin Bakıya İran tərəfindən yardım göndərmələrini nəzərə alaraq Qarakilsədən Bakıya min iki yüz hərbi, mövcud firqə qərargahı ilə əlli altı və yüz altıncı piyada alayları da gəlmişdi. Bundan başqa, cəbhədə min nəfərlik bir Azərbaycan qüvvəsi, iyirmi makinalı tüfəng, altı top və bir zirehli qatar hərbi edirdi. Əlavə olaraq artan Türkiyə qüvvələrilə bərabər, Azərbaycan qüvvələri də artmış, Qazax, Gəncə, Şəki, Zaqatala, Cavanşir, Ağdaş, Ağdam, Quba, Səlyan, Göyçay və Bakı ətrafında süvari milis təşkilatı, silahlı könüllü qrupları vəcudə gəlmişdi”.

Bu dövrdə Azərbaycan türklərinin vəziyyəti çox ağır idi. İrəvanda, Zəngəzur və Göyçayda rus hərbi qüvvələrinə arxalanan daşnaklar xalqı qılıncdan keçirir, tonqalda yandırır, daşqalaq edirdi. Yüzlərlə kəndi yerlə-yeksan etmişdilər. Bakıda bolşeviklərin və daşnakların fitvası ilə mart qırğını törədilmişdi. Bu qırğında on beş minə yaxın azərbaycanlı öldürülmüşdü. Ölkədə anarxiya, başıpozuqluluq hökm sürürdü.

Martın 20-də Zaqafqaziya seyminin iclasında çıxış edən musavat lideri Aslan bəy Səfərkürdski bütün qafqazlıları bolşeviklərə qarşı mübarizəyə səsləyirdi: “Biz Zaqafqaziya hökumətindən xahiş edirik, bolşevizmi məhv etmək üçün özünümədafə şurası yaratsın. Biz müsəlman sosialist bloku adından xəbərdarlıq edirik ki, həmişə bolşevizmə qarşı mübarizə etmişik və bu gün də ona hazırıq. Əgər bu barədə ölçü götürülməsə, biz özümüz bolşevizmi məhv edəcəyik... Bizim tarixdə çox qanlar axıdılıb. Tariximiz başdan-ayağa qanla yazılıb. Biz bolşevizmi əzməklə yenə də tariximizi qanlı hərflərlə yazacağıq”.

Musavat hökumətinin nümayəndələri türklərin qardaş köməyinə arxalanmaqdan başqa yol görmədiklərini açıqdan-açığa bildirirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunan gün Tiflisdəki “Orient” mehmanxanasında Zaqafqaziya Seyminin üzvlərindən biri Fətəli xan Xoyskidən soruşmuşdu:

- Siz Bakıya döyüşə-döyüşə gedəcəksinizmi?

- Bəli, gedəcəyik.

- Siz döyüşlə Bakıya getsəniz, onda bu imperializm üzərinə ilk hücum olacaq. Amma siz o yürüşü təkbaşına edə bilməzsəniz. Siz Türkiyənin və türk qoşunlarının köməyi ilə Bakını düşmənlərdən azad edə bilərsiniz.

“1918-ci ilin iyun-iyul aylarında erməni hərbi hissələri iki istiqamətdə - Göyçay-Ərəş-Nuxa istiqamətində və Kürdəmir-Yevlax-Gəncə istiqamətlərində irəliləməyə başladılar. Lakin daşnak quldur dəstələrinin Yevlağı ələ keçirmək planları baş tutmadı. Ermənilər burada yerli əhalidən təşkil olunmuş könüllü dəstələrin güclü müqaviməti ilə üz-üzə gəldilər.

Daşnakların qarşısının alınmasında o zaman öz igidliyi ilə Qarabağda ad çıxarmış M.Ə.Rəsulzadənin yaxın dostu və məsləkdaşı Qaramanlı Qamboy ağanın, Qarxunlu Əşrəf bəyin, Bərdəli Saritel Aslanın misilsiz xidmətləri və qəhrəmanlıqları olmuşdur. Yaranmış real təhlükəni vaxtında dərk edən Qamboy ağa və Əşrəf bəy öz silahdaşları ilə ətraf kəndlərdən qısa müddətdə minlərlə könüllü yığaraq onları silah, sursat, paltar, ərzaq, at-araba və digər ən zəruri şeylərlə tə'min edirlər. Az vaxtda Yevlax ərazisində xeyli könüllü və beş min nəfərdən çox süvari dəstə toplanır ki, bu da sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk süvari dəstələrinə çevrilmişdir” (V.İsayev, “Haradan gəlir bu köç” kitabı, Azər nəşr, 1995-ci il, səh. 50-51).

Sonrakı tarixi hadisələr də göstərdi ki, Azərbaycan xalqının Türkiyə və türk ordusundan başqa ikinci bir arxası, xilaskarı olmamışdır.

Türkçülüyə dərin ehtiram, sonsuz məhəbbət bəsləyən gənc bir şairə yaşayırdı Bakıda. 1918-ci il sentyabrın 15-də türk qoşunları ilə birgə qalib kimi Bakıya varid olan Azərbaycan əsgərlərini Ümmügülüm “Ey türk oğlu” şe’ri ilə alqışlamışdı:

*Ey türk, sən ey qəhrəman,
igid oğlu türklərin,
Şanlı, ulu babanın öyüdünü unutma!
Sən də yürü o yolu, ad çıxarsın əsgərin,
Ulular ardınca get, başqa bir yolu tutma!
Yüz illərcə əzildin,
ayaqlandın yetər, keç,
Yüz illərcə ağladın, eşidilmədi səsin.
üz illərcə dərd-sərin duyulmadı
nədən heç,
Sən şimdi oyan, hayqır,
bitməmişkən nəfəsin!*

Əsrin əvvəllərində istiqlalımız uğrunda dönmədən mübarizə aparan on doqquz yaşlı Ümmügülüm böyük öndərimiz Məmmədəmin Rəsulzadənin əmisi qızı idi. “Azərbaycan xalqının öz ruhundan doğan ümummilli bir hərəkət və hadisədən (M.Ə.Rəsulzadə)” sonra başı bələlər çəkən şairə Ümmügülüm cəmi qırx beş illik ömrünün çoxusunu Vətəndən uzaqlarda, Mordoviyada sürgündə keçirmişdir. Bu nəcib və vəfadar şairə görkəmli yazıçımız, otuz yeddinci ilin günahsız qurbanlarından biri olan Seyid Hüseynin həyat yoldaşı idi.

Hələ 1919-cu ildə müstəqilliyimizə qəsd etmək istəyən daşnak-bolşevik qəsbkarlarının təhlükəsindən qəzəblənən Ümmügülüm yazırdı:

*Ey buzlu Şimaldan qopan ruzigar,
Toxunma qəlbimə, atəşim parlar.
Sakın, gəlmə, nəfəsim boğar,
Dəf ol, Vətənimdə görməm səni!*

Sən ey murdar çöhrə, ey mənhus sima,

*Gözümə görünmə, qarşımda durma!
Nifrətim var sənə, mənə yaxlaşma,
Kinlərim məhv edər yaxın gələni!*

**TÜRKİYƏNİN HƏRBİYYƏ NAZİRİ ƏNVƏR PAŞANIN BAKININ
XİLASI HAQQINDA 1918-Cİ İL SENTYABRIN 16-DA ŞƏRQ
ORDULAR QURUPUNUN KOMANDANI XƏLİL PAŞAYA
TƏBRİK TELEQRAMI**

*BAKIDAKI UĞURLARINIZA GÖRƏ SİZİN GÖZLƏRİNİZDƏN
ÖPÜR VƏ TƏBRİK EDİRƏM. Bakının xilasından sonra Azərbaycanda hələlik
bir diviziya saxlayaraq, qalan qoşunları doqquzuncu ordunun sərəncamına
vermək istəyirəm. Nuru paşaya Dərbənd, Petrovsk şəhərlərinin ələ keçirilməsi
üçün Şimali Qafqaza bir alay, iki batareya və bir pulemyot dəstəsindən ibarət
qoşun göndərməyi tapşırıdım. Digər tərəfdən, Ənzəli və Rəşt şəhərlərinin işğalı
üçün qoşunların Cənuba göndərilməsinə sərəncam verdim və Təbriz-Qəzvin
istiqamətində irəliləyən qoşun dəstəsinin Kiçik xana¹ yardım etməsini və bu
məsələ ilə əlaqədar Sizinlə görüşməsini tövsiyyə etdim. Tapşırıqların qısa bir
vaxtda yerinə yetirilməsini rica edirəm.*

*Nuru paşa öz qüvvələrini toplayaraq, yalnız bolşeviklərin irəliləməsinin
qarşısını almaqla kifayətlənməlidir.*

1. Kiçik Xan Mirzə (1881-1921) - Cənubi Azərbaycanın siyasi xadimi. Rəşt, Ənzəli və Gilan şəhərlərində şah hakimiyyətinə qarşı inqilabi çıxışların rəhbəri. 1921-ci il mayın 8-də yaradılmış Gilan Respublikası yeni hökumətinin - İnkilab Komitəsinin sədri olub. 1921-ci ilin noyabrında bolşeviklərin əlilə Talış dağlarında öldürülüb - Ş.N.

“DİKAYA DİVİZİYA”, yoxsa...
*Azərbaycanlılar hərbcilik iste'dadına, sönməz daxili
ruhi zənginliyə malikdirlər. Belə xalq həmişə qalib gələr.*

ALFONS RABBE,
Fransız tarixçisi.

1930-cu il martın üçündə Zaqafqaziya Dövlət Siyasi idarəsinin qərarı ilə güllələnən Qarxunlu mərdi Əsrəf bəyi müstəntiqlər ən çox 1918-ci ildə “dinc erməni əhalisi”ni qırdığına və həmin ildə Ərəş mahalında bölgəviklərə qarşı döyüşən əsgəri qüvvə təşkil etdiyinə görə günahlandırmışlar. Bu könüllü hərbi qüvvələrin əksəriyyəti o vaxt Birinci Dünya müharibəsindən qayıdan “Tatar süvari alayı”nın əsgər və zabidləri idi. Əsrəf bəy Qarxunlunun özü də 1918-ci ilin iyun-sentyabr aylarında həmin alayın tərkibində Göyçayı, Müsüslünü, Bərgüşadı, Şamaxımı və Bakımı düşmənlərdən təmizləmək üçün igidliklə vuruşmuşdur.

Bu gün hamını haqlı bir sual düşündürür: 1918-ci ildə müstəqilliyini e'lan edən Azərbaycan hərbi qüvvələri necə və nəyin əsasında yaranıb? Axı, deyilənlərə görə, bu tarixdən əvvəl azərbaycanlılar əsgəri xidmətə çağırılmırdı...

Bu suallar qarşısında uzun müddət düşünməli olursan. Ona görə ki, bəzi tarixçilərimiz ordunun yaranmasını alqışlayır, digəri onun komandirlərinə tənqidi yanaşır, başqa birisi də yazır ki, 1918-ci ildə ordumuz “könüllülərdən” yaranıb. Mətləb isə açılmır, bu “könüllülər” yerli mülki əhalidən ibarət idi, yoxsa kənardan gətirilmişdi?

Amma ordunun yaranmasında ilkin mənbə kimi bir fakt da var ki, tarixçilər ona da ötəri toxunurlar və bu mənbəyə tənqidi münasibət bəsləyirlər. O da Birinci Dünya müharibəsində iştirak edən “Dikaya diviziya”nın azərbaycanlılardan ibarət nizami “Tatar alayı”nın əsgəri qüvvələridir. 1920-ci ildən ta bu günlərimizə qədər sovet rejimində də “Dikaya diviziya”nın fəaliyyətinə tarixçi alimlərimiz tənqidi yanaşmışlar. Açılan arxiv qovluqlarında isə bunların tam əksinin şahidi oluruq. Sənədlərlə tanış olanda düşünürsən ki, 1914-cü ildən 1917-ci ilə qədər rus imperiyasını almanlardan, 1918-20-ci illərdə isə Azərbaycanı daşnak-bolşevik əsgəri qüvvələrindən qoruyan və torpağımızın bütövlüyü uğrunda silaha sarılan “Vəhşi diviziya”nın Tatar-Azərbaycan alayı həm bizim, həm də rus hərbi tədqiqatçılarının niyə tənqid obyektinə olub. Guya səbəbi də ondan ibarətdir ki, “Vəhşi diviziya” 1914-17-ci illərdə çara, 1918-20-ci illərdə isə Azərbaycan Demokratik hökumətinə xidmət edib. Faktlar göstərir ki, Nuru paşanın ordusu 1918-ci ilin iyun-sentyabr aylarında Bakımı düşmənlərdən təmizləyəndə onlarla çiyin-çiyinə vuruşan min nəfərdən çox könüllünün əksəriyyəti “Tatar süvari alayı”nın əsgər və zabidlərindən təşkil olunmuşdu. Bəs süvari alayının o vaxtlarda qoruduğu, uğrunda vuruşduğu torpaqlar bizim deyildimi?

Bəli, bitib-tükənməyən bu suallara cavab tapmağın vaxtı çatıb. Bunu bugünkü müstəqil Azərbaycan və onun yenidən yazılan hərbi tarixi tələb edir. Bəzi məqalə müəllifləri ağızdolusu yazırlar ki, Birinci Dünya müharibəsi illərində sovinist ruslar Qafqaz müsəlmanlarından təşkil olunmuş diviziyaya “Vəhşi” adını təhqir mənasında veriblər. Əvvəla, diviziyanın döyüş yolunu təsvir edən sənədlərdə belə fakta rast gəlmək qeyri-mümkündür. Bütün rəsmi sənədlərdə diviziyanın adı belədir: “Kavkazskaya tuzemnaya diviziya” - yəni Qafqazın yerli əhalisindən təşkil olunmuş süvari diviziya, “Vəhşi” ayaması isə cəbhədaşları tərəfindən diviziyaya qeyri-rəsmi verilib. Müharibənin ilk günlərindən diviziyanın apardığı döyüş əməliyyatları çox uğurlu və qəhrəmanlıqları parlaq olmuşdur. Diviziya bütün müharibə boyu məğlubiyyətin nə olduğunu bilməyib, hücumları həmişə zəfərlə bitib. Onların döyüş amalı belə idi: **“Nə bir addım geri çəkilməli, nə də əsir düşməli”**. Ona görə də döyüşlərin ən çətin məqamında düşmən mühasirəsini yarmaq üçün bu diviziyanın təcrübəsindən və gücündən istifadə olunurdu.

Hətta “Vəhşi diviziya”nın sıralarında zəfərlə döyüşən həmyerlilərimizin şərəfinə cəbhədaşları hərbi marşda qoşmuşdular. Hərbi marşın bir bəndi 1920-ci ildən sonra Berlində mühacirətdə yaşayan general-mayor Teymur bəy Novruzovun (1880-1961) yaddaşından bizə gəlib çatıb:

***Döyüşdə, cəngidə, zəfər yolunda,
İgidlər həmişə-ən öncül olmuş.
Gəncə süvarları, sağır-solunda,
Borçalı igidləri birinci olmuş.***

***Ruscadan tərcüməsi şair
Vilayət Rüstəmzadəninidir.***

Tutaq ki, bizdə bəzi məqalə müəlliflərinin dediyi kimi, diviziyaya təhqir mənasında “vəhşi” adı verilmişdir. Bəs, Koroğlu igidlərinə və Dədə Qorqud qəhrəmanlarına “dəli” ayamasının verilməsi necə, onlar həqiqətənmi “dəli” idilər? Əlbəttə yox!

Hər iki ifadədə incə yumor, sevgi, nəvaziş çalarları var. Niyə uzağa gedirik. Bizim müasirimiz, dünya şöhrətli sərkərdə Əliəğa Şıxlinski aydan-arı, sudan-duru olan “Xatirələrim” kitabında yazır ki, bizim nəsil öz cəngavərliyi, tündməcazlığı ilə qəzada tanınırdı. Qəzada bizi “dəli qazaxlı” adlandırırdılar. Əli Qazaxoğlu içərisində birinci savadlı adam mənim atam idi.

Sual olunur: hərfi mə'nada başa düşsək, “dəli” olan bir nəsil “artilleriyanın Allahu” kimi oğul yetirə bilərdimi? Onu da unutmamaq lazım deyil ki, Şıxlinskilər nəslə Azərbaycan maarifinə, ədəbiyyatına və hərbi tarixinə bütöv, sağlam ziyalı nəslə bəxş etmişdir.

Sonralar (1917-ci ilin noyabrından - Ş.N.) həmin diviziyanın Tatar (Azərbaycan - Ş.N.) süvari alayının əsgərlərindən ibarət ilk dəfə 600 nəfərlik “Müsəlman korpusu” təşkil olundu. 1918-ci ildə müstəqilliyini e'lan edən Azərbaycan Zaqafqaziya Seymindən çıxdı. Bu dövrdə ölkədə siyasi durum çox qarışıq və mürəkkəb idi. Bolşevik-daşnak silahlı qüvvələri tərəfindən güclü təhlükə yaranmışdı. Məhz Tatar-Azərbaycan alayının qüvvəsinə arxalanıb, əlavə könüllülər toplamaqla həmin il iyunun 26-da “Əlahiddə Azərbaycan korpusu” yaratmaqla Əliəğa Şıxlinski və Səməd bəy Mehmandarov Milli ordunun təməl daşını qoydular.

“...Birləşməyə belə bir ad qoşulanda onun məna mərkəzində müsbət bir münasibət dayanırdı və bununla da “Dikaya diviziya”nın məğlubedilməzliyinə işarə ifadə olunurdu. Xüsusən, daşnak və ifrat bolşevik elementləri “Dikaya diviziya”dan danışarkən heç də bu sözü həmin diviziyanın şücaətinə olan heyranlığına görə işlətmirdilər. Belə münasibət elə sovet tarixşünaslığının özündə də mövcuddur. Bir sıra müəlliflər “Dikaya diviziya”dan danışarkən bu ifadənin nəzərdə tutulan mənasını deyil, məhz “dikiy” sözünün leksik mənasını qabartmağa çalışmışlar. Bununla da həmin birləşmənin hissələrinin hərbi keyfiyyətlərinə, Cümhuriyyət Ordusunun özülünü təşkil etmiş qoşun hissələrinin nizam-intizamına bir istehza ifadə olunmuşdur. Həmin diviziya 1917-ci ildə ləğv edilmiş və bununla da onun mövcudluğuna son qoyulmuşdur. Diviziya ləğv edildikdən sonra azərbaycanlılardan və çeçenlərdən təşkil olunmuş Tatar süvari alayının qalıqları Azərbaycana qayıtmış və onun bazasında Müsəlman korpusunun ikinci süvari alayı yaradılmışdı” (M.Süleymanov, “Azərbaycanda “Dikaya diviziya” olubmu?” məqaləsi, “Hərbi bilik” jurnalı, 1998-ci il, №4). Və bu hərbi qüvvələrin özəyi əsasında da 1920-ci ilə kimi Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin tərkibi 40 minə yaxın olan Milli ordusu yarandı. Əliağa Şıxlinski və Səməd bəy Mehmandarov kimi iliyinə qədər hərbiçi olan generallar ordunun təməl daşının “dəlilər”dən olmasına razı olardımı?

1917-ci ildə imperiya dağılandıqdan sonra Petroqrada aparılan “Dikaya diviziya”dan qarmaqarışlıqları yatırmaq və üsyan edən xalqı qırmaq üçün istifadə etmək istədilər. Onlar isə nizamnaməyə və milli adət-ənənəyə sadıq qalaraq silahsız xalqı qırmaqdan imtina edib Qayqaza qayıtdılar.

“Müsəlman milli korpusu”nun əsasında Petroqraddan köçürülən həmin “Vəhşi diviziya”nın “Tatar süvari alayı” dayanırdı. General Əliağa Şıxlinski ümumi komandanlığı qəbul etdi. Tərxis edilmiş rus ordusunun zabitləri də həmin qoşun birləşmələrinə götürüldü. Bu zaman müsəlmanlara üstünlük verilirdi. Bundan əlavə, 1917-ci il çevrilişindən sonra Bakıdakı kadet məktəbində yerli zabit kadrlarının hazırlanmasına da başlandı”.¹

Ayrı-ayrı sənədlər şahidlik edir ki, Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrində üç mindən çox sırası və kiçik rütbəli azərbaycanlı döyüşdü. Bunlar müharibə başlananda səfərbər olanlar idi. Lakin imperiya qoşunlarının tərkibində yüksək rütbəli zabit və generallarımız da az deyildi. Tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov, general-leytenant Əliağa Şıxlinski, süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanski, general Məmmədsadiq bəy Ağabəyzadə, Əsəd bəy və Mirkazım xan Talışxanovlar, rotmistr Teymurbəy Novruzov, təyyarəçi Fərrux ağa Qayıbov, Soltan Əhmədov praporşik Sayad Zeynalov və onlarla başqa oğullarımız cəbhədə ad-san qazanmışdı.

1917-ci il noyabrın 15-də Peterburqdan Qafqaza qayıdan general - leytenant Əliağa Şıxlinski ilk dəfə Tiflisdə azərbaycanlılardan ibarət milli korpus yaratmışdı. bununla da o, Milli Azərbaycan Ordusunun təməl daşını qoymuşdu. Bu barədə general "Xatirələrim" hərbi memuarında daha dəqiq məlumat verir:

"Noyabr ayında Tiflisə qayıtdıqda, müvəqqəti olaraq mənə korpus komandanlığı həvalə olunduğu barədə əmri oxudum. Öz xalqımı, baş verə biləcək təzyiqlərdən və daxili qarışıqlıqlardan özünü qorumasına xidmət etmək arzusu

1. T.Svyatoçevski, "Rusiya Azərbaycanı. 1905-1920-ci illər" məqaləsi.

ilə korpus təşkil etməyi qət edib, Tiflisdə öz qərargahımı¹ düzəltməyə başladım".

"Açıq söz" qəzeti 1918-ci il yeddi yanvar tarixli nömrəsində nizami müsəlman əsgəri qüvvələrinin yaranması haqqında belə bir xəbər yaymışdı:

"Yanvarın üçündə Mərkəzi Müsəlman Zaqafqaziya komitəsinin üzvü, Mərkəzi Komitə sədri Fətəli xan Xoyski müsəlman əsgəri dəstələri təşkilatı haqqında məruzədə bulunmuşdur. Məruzədən anlaşıldığına görə 1917-ci il dekabrın on birində Zaqafqaziyaya Komissarlığı Zaqafqaziya müsəlmanlarından nizami ordu təşkil etməsi qətnaməsini çıxarışdır. Nizami ordu üçün lazımı qədər könüllü cəm edilməsi işi Qafqaziya Mərkəzi Müsəlman Komitəsinə həvalə edilmişdir. Nizami ordu təşkil edildikdən sonra müsəlmanlardan alınan əsgəri verginin ləğv edilməsi haqqında Zaqafqaziya Komissarlığı tərəfindən dekret veriləcəkdir. Zaqafqaziya Komissarlığının bu qətnaməsinə bənən dekabrın on doqquzunda beşinci və yeddinci Qafqaziya nişançı firqələrindən ibarət olan altıncı ordu korpusunun Müsəlman nizami ordusuna əvəz edilməsi haqqında Qafqaziya cəbhəsi qoşunlarının baş komandanı tərəfindən Əmrnamə verilmişdir. Həmin əsgəri dəstələrini milliləşdirmək işlərinin nəzarəti general Əliağa Şıxlinskiyə həvalə edilmişdir.

General - leytenant Əliağa Şıxlinski öz vəzifəsinin ifasına başlamışdır".

1918-ci ildə ölkəmiz ağır və təhlükəli günlərini yaşayırdı. Həmin ilin yanvar ayında Türkiyəyə hərbi yardım üçün gedən Azərbaycan hökumətinin əks-kəşfiyyat idarəsinin rəisi Nağı bəy Şeyxzamanlı Türkiyənin hərbi naziri Ənvər Paşa ilə görüşəndə demişdir:

- Paşam, Birinci Dünya müharibəsində biz azərilərdən dörd general rus ordusunda ordu komandiri olmuşdular. Qonşularımız erməni və gürcülərdən ordu komandiri çıxmamışdır. Yalnız bir gürcü generalı hərbi korpus komandiri ola bilmişdir. Azərilərdən ordu komandiri Səməd bəy Mehmandarlı rus-yapon müharibəsində hərbi korpus komandiri olaraq rus ordusunun ən yüksək ordenini almışdır. İkinci general Əliağa Şıxlinskiyədir. Rus ordusunun topçu baş inspektoru idi. Üçüncü general Hüseyn xan Naxçıvanskiyədir. Dördüncüsü isə Xan İrəvanskiyədir. (N.Şeyxzamanlı, "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri" kitabı, 1997-ci il, səh.73).

1914-cü ildə Gəncədə, Şuşada və başqa qəzalarda alaylar təşkil olundu. Şuşalılardan "Tatar süvari alayı", gəncəlilərdən isə "İkinci Gəncə süvari müsəlman alayı" yaradıldı. Bunların hamısı "Qafqazın yerli əhalisindən təşkil olunmuş süvari diviziyası"nın tərkibinə daxil oldu.

Diviziya üç briqadadan və üç süvari alayından ibarət idi: birinci alay Kabardin və dağıstanlılardan, ikinci alay tatar (Azərbaycan - Ş.N.) və çeçenlərdən, üçüncü alay inquş və çərəkəzlərdən təşkil olunmuşdu. Bundan başqa, osetinlərdən ibarət piyadalar briqadası və Don kazaklarından səkkizinci artilleriya divizionu yaradılmışdı.

Diviziyanın baş komandanı imperator II Nikolayın qardaşı, böyük knyaz Mixail Aleksandroviç Romanov, rəisi isə general-leytenant, knyaz D.P.Baqrationi (1863-1919) idi.

1. Qərargah Tiflisdəki "London" mehmanxanasının birinci mərtəbəsində yerləşirdi. Həmin iki mərtəbəli mülk indi də qalır. Bu sətirlərin müəllifi 1999-cu ilin aprel ayında Tbilisdə yaradıcılıq ezamiyyətində olanda həmin binanı axtarış tapmışdır - (Ş.N.)

Sırası əsgərləri (aşağı rütbəliləri) “süvari”, bəzən də “atlı” deyə çağırırdılar. Zabitlər ayda 25 manat maaş alırdı. Onlardan əksəriyyəti ruslardan və Qafqazın xan, bəy və ağa oğullarından ibarət idi.

Diviziya əsgərlərinin yaxşı təlimi, əla döyüş qabiliyyəti vardı. Bunu “Gəncə alayı”nın komandiri podpolkovnik Polovtsovun 1915-ci il iyulun on birində Gəncə qubernatoru Q.Kovalyovun adına göndərdiyi teleqram da təsdiq edir:

“Qafqazın yerli əhalisindən təşkil olunmuş diviziya”nın alayları arasında Gəncə süvari alayı birinci olaraq öz komandirinə “Müqəddəs Georgi xaçı” ilə təltif olunmaq şərəfi nəsib etdi. Bu yüksək mükafatla fəxr edərək onu tatar (Azərbaycan - Ş.N.) süvarilərinin yüksək döyüş bacarığı və fədakar qəhrəmanlığının qiyməti kimi qəbul edirəm. müsəlman süvari döyüşçülərinin misilsiz şücaəti qarşısında mənim dərin heyratımı qəbul etməyinizi xahiş edirəm”.

Görkəmli şairimiz Məhəmməd Hadi azərbaycanlılardan ibarət alaylarla birgə Polşada, Lvovda, Stanislavda, Karpatlarda, Qaliç və Qorodinka şəhərləri uğrunda gedən döyüşlərdə üç il cəbhə həyatı keçirmişdir. Həmyerlilərimizin qəhrəmanlığından ruhlanan böyük şair bu mövzuda silsilə şe’rlər yazmışdır. O, cəbhədə Azərbaycan alayının imamı olmuşdur. 1917-ci ildə Gəncədə əsgərlər qarşısında çıxış edən Məhəmməd Hadi demişdir:

- Əziz vətəndaşlarım! Alayımızı təşkil edən Azərbaycan türklərinin göstərdikləri hərbi qabiliyyəti və yardıqları qəhrəmanlıqları söyləməklə bitməz. Ancaq mən burada bir hadisə üzərində dayanacağam. Hərb şiddətlə davam edirdi. General Samsonovun komandasındakı rus ordusu ilə alman qüvvələri şiddətlə çarpışdı. Samsonovun sağ cinahını “Dikaya diviziya” (Müsəlman diviziyası - Ş.N.) qorumaqda idi. Almanlar çəmbəri daraldarkən ətrafla əlaqəsi kəsilən alay komandanımızın verdiyi əmrə Alman çəmbərinə hücum edərək, çəmbəri yardı və alayı ikiye böldü. Yarılan çəmbərin sağ və solunu sıxışdırmağa başladı. Beş alaydan ibarət olan Qafqaziya qardaşları rusları alman çəmbərindən qurtardı. Bu mühüm hadisə həftələrcə rus mətbuatını işğal etdi. Rus çarı bizim alayın bayrağına ən böyük nişan verdi.

Cəbhədə ruhani kimi öz vəzifəsini icra edən şair Məhəmməd Hadi əsərlərində cəngəllərimizin igidliyini də vəsf etmişdir:

***Bu ağır yük çəkilməz,
Bu ağular içilməz.
Sənsiz, a parlaq dilək,
Qaranlıqlar keçilməz.***

***Mə'yus olma amandır,
Mə'yus olmaq yamandır.
Qorxaq diləksiz yaşar,
Millətim qəhrəmandır.***

“Hadi doğma Azərbaycandan minlərlə kilometr uzaqda, Karpat dağlarında, müharibə alovları içində də Vətənin taleyini düşünməyi, onun təbii gözəlliklərini və gələcək xoşbəxtliyini tərənnüm etməyi çox sevirdi”. (Ə.Mirəhmədov, “Məhəmməd Hadi” kitabı, Bakı, 1962-ci il, səh.183)

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin liderlərindən biri, dahi bəstəkarımız Üzeyir bəyin kiçik qardaşı Ceyhun bəy Hacıbəyli - Dağıstani 1916-cı ilin fevral - iyun aylarında Birinci Dünya müharibəsində azərbaycanlı əsgər və zabitlərin döyüş yolunu əks etdirən "Müsəlman zabitləri" adlı on dörd silsilə məqalə dərc etdirmişdir. "Kaspi" qəzetində dərc olunmuş bu məqalələrdə cəbhələrdə şərəflə vuruşan yalnız azərbaycanlıların deyil, ümumi Qafqazda yaşayan din qardaşlarımızın qəhrəmanlığı haqqında da qiymətli məlumatlar var. Ceyhun bəy 19 aprel 1916-cı il tarixli (№86) məqaləsində yazır ki, apardığımız araşdırmalardan məlum oldu ki, yalnız 1915-ci ildə müsəlman zabitlərindən yeddi general, on iki polkovnik, bir kazak qoşun starsinasi¹, on doqquz podpolkovnik, iyirmi dörd kapitan, iki yasaul, on yeddi rotmistr, iyirmi bir ştabs - rotmistri, on səkkiz ştabs-kapitan, beş padyasaul, üç yüzbaşı, əlli poruçik, iki xorunji, otuz səkkiz podporuçik, iyirmi bir kornet və on iki praporşik rütbəli müsəlmanlar döyüşlərdə fərqləndiklərinə görə təltif olunmuşlar. Bu saydan üç general üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi", on yeddi zabit, o cümlədən bir polkovnik, beş podpolkovnik, üç kapitan, bir rotmistr, bir ştabs rotmistr, bir ştabs-kapitan, iki poruçik, iki podporuçik və bir praporşik dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi"

1. Kazak süvari qoşunlarında podpolkovnik rütbəsi belə təsis olunmuşdu. - Ş.N.

ordeni ilə təltif olunmuşdur.

On dörd zabitə, bir polkovnikə, iki podpolkovnikə, bir kapitana, bir yasaula, bir rotmistrə, bir ştabs-kapitana, bir yüzbaşıya, dörd poruçikə, bir podporuçikə və bir kornetə isə adlı Georgi silahı bağışlanmışdır.

"Kaspi" qəzetinin 1916-cı il 29 aprel tarixli nömrəsində belə bir fərəhli faktada rast gəldik: "Qvardiya süvarisindəki Qafqaz Ordusunun Baş Komandanının sərəncamında olan general - adyutant, general-leytenant Hüseyn xan Naxçıvanskiyə tam süvari generalrütbəsi verilsin". Qafqazın yerli əhalisindən təşkil olunan süvari diviziyasının qəhrəmanlığından iftixarla danışan Ceyhun bəy yazır: "Almanlara qarşı vuruşan müsəlman döyüşçülərinin mərdlik və fədakarlığı bütün imperiya mətbuatını onlar haqqında danışmağa vadar etdi. "Dikaya diviziya"nın adı əfsanələşdi. Onu demək kifayətdər ki, üç min müsəlman döyüşçüsünə müharibə vaxtı beş min "Müqəddəs Georgi xaç" nişanı verilmişdir. Bu mərdlikdə heç bir saxtakarlığın olmadığını "Terski vedomost" qəzetində verilmiş aşağıdakı nümunə bir daha təsdiq edir.

Diviziya komandanına xidməti iş üçün bir neçə günlüyə on beş nəfəri Tiflisə göndərmək lazım idi. O, döyüşçüləri yığıb getməyi təklif etdikdə heç kəs könüllü olaraq cəbhəni tərk etmək istəmədi. Axırda püşk atmaq məcburiyyətində qaldılar. Püşk düşən əsgərlər səhər Tiflisə yola düşməli idilər. Amma... səhərisi onlardan heç kəs tapılmadı. Onların döyüşçü dostları gülümsünərək deyirdilər: - onlar səngərlərdən çıxmırlar, Tiflisə başqa döyüşçülər göndəriləndən sonra üzə çıxacaqlar.

"Dikaya diviziya"nın əsgərləri sadəcə olaraq cəbhəni tərk etmək istəmirdilər. Tiflisə on beş nəfər yola düşəndən sonra göründülər".

İmperiya dağılıb, "Dikaya diviziya" buraxıldıktan sonra Azərbaycanda "Tatar alayı"na kim başçılıq etmişdir? Tiflisdə general-leytenant Əliağa Şıxlinski, Gəncədə polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyev (1919-cu ildə general-mayor olub, həmin ili də səpmə yatalaq xəstəliyindən vəfat edib), Bakıda isə milyonçu Şəmsi Əsədullayevin oğlu Əli Əsədullayev Azərbaycan Demokratik hökuməti qurulana qədər "Tatar alayı"nın ayrı-ayrı dəstələrinə başçılıq və himayədarlıq etmişlər. Bu dövrdə Gəncə Milli Komitəsinin üzvü Adilxan Ziyadxanovun və Ərəş mahalının bəylərbəyisi Əşrəf bəy Qarxunlunun başçılığı ilə "Tatar alayı" Gəncə və Şamaxıdakı rus əsgərlərinin silah anbarını ələ keçirdilər. Şəmkirin Dəllər stansiyasında Qars və Sarıqamışdan qayıdan rusların hərbi eşalonunu tərk silah etdi. Bakıda erməni-bolşevik qoşunu ilə döyüşlər apardı...

1917-ci ilin sonunda könüllülərdən yaranan Milli Azərbaycan korpusunda döyüş və təlim görmüş nizami hissə birinci Azərbaycan süvari alayı idi. "Dikaya diviziya"nın ikinci alayından təşkil edilmiş bu süvarilərə 1918-20-ci illərdə "Tatarski polk" da deyirdilər. Həmin illərdə Milli Ordumuzda döyüş qabiliyyəti ilə fərqlənən ən yaxşı əsgər və zabitlər də bu alayda vuruşurdu. Məşhur sərkərdə Cəməlxan Naxçıvanski, poruçik Osman ağa Gülməmmədov, praporşik Lütvəli bəy Vəkilov, poruçik Məhəmməd bəy Aslanbəyov, praporşik Paşa bəy Rüstəmov, Sayad bəy Zeynalov və bir çoxları Birinci Cahan savaşında göstərdikləri igidliyə görə imperiyanın ən ali "Müqəddəs Georgi Xaçı" ilə təltif olunmuşlar.

Poruqik Əli Şəmsibəy oğlu Əsədullayev

O vaxt Gəncədə rusların 218 və 219 saylı tibb xidməti alayı yerləşirdi. Bu ehtiyat alayları Birinci Dünya müharibəsi illərində yaralıları müalicə edib, yenidən cəbhəyə göndərirdi. İmperiya dağılsa da, minə yaxın əsgər və zabiti olan rus alayı hələ də fəaliyyətini davam etdirirdi. Erməni məhəlləsində yerləşən bu rus alaylarına ermənilər xüsusi qayğı göstərir, onlara ərzaq və silah verir, özlərinin xilaskarı kimi himayədarlıq edirdilər.

Gəncə Milli Komitəsi “Difai” firqəsinin köməyi ilə uzun mübahisədən sonra onların silahlarını alıb döyüşsüz, davasız Rusiyaya yola saldı.

Qafqaz-Türk cəbhəsində sülh bağlandıqdan sonra 1917-ci ilin noyabr ayından başlayaraq, bolşevik əhval-ruhiyyəli rus əsgərləri geri, Rusiyaya qayıdırdı. Yeni yaranan Milli Ordumuza silah lazım idi. İmperiya dağılandıqdan sonra Tiflisdəki silah anbarından biz müsəlmanlara heç bir pay verilməmişdi. Lakin gürcülər hərbi korpus yaratmaq üçün silah paylarını almışdı. Hətta, ermənilər külli miqdarda silahı daşıyıb İrəvana aparmışdılar.

Gəncədəki Müsəlman Milli Komitəsi Qafqaz-Türk cəbhəsindən qayıdan rus hərbi eşelonlarının Azərbaycan ərazisindən kəlib keçəcəyi vaxtı öyrənib həmin günü - 1918-ci il yanvarın doqquzunu “Döyüş günü” e’lan etmişdi. Məqsəd onlardan silah almaq idi.

Milli Komitənin başçıları Adil xan Ziyadxanov, Nəsim bəy Usubbəyli, Xəlil bəy Xasməmmədov, Xudadat bəy Rəfibəyov, Aslan bəy Səfikürdski və başqaları gürcü menşeviklərindən aldıkları zirehli qatarla və Gəncədəki Azərbaycan alayının (bu alay keçmiş “Dikaya diviziya”nın “Tatar alayı”nın əsgər və zabitlərindən ibarət idi - Ş.N.) qüvvəsilə rus hərbi eşalonununun qabağını Gəncənin otuz kilometrliyində - Şəmkir və Dəllər stansiyaları arasında kəsdilər. Zirehli qatara general-mayor knyaz Maqalov (300 nəfər gürcü əsgər və zabiti ilə birgə), “Azərbaycan-Tatar alayı”na isə polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyev komandirlik edirdi. Bu qabaqkəsmədə Gürcüstan menşevik hökumətinin də silah təmənnası vardı.

Yanvarın doqquzunda, səhər saat onda başlayan qanlı döyüş dörd gün davam etdi. İki mindən çox rus əsgəri öldürüldü və yaralandı. On beş min tüfəng, yetmiş pulemyot və iyirmi top ələ keçirildi. Azərbaycan tərəfindən on beş, gürcülərdən isə qırx nəfər əsgər şəhid oldu. Güclü müqavimətə rast gələn rus əsgər və zabitləri perrona çıxıb ağ bayraq qaldırdılar: **“Lə'nət olsun, biz bu silahları verməyə çoxdan razıyıq, bircə evimizə sağ və salamat gedə bilək”** - deyib, silahları təhvil verdilər.

Bu, Bakıda özünə yuva qurmuş Sovetlər hakimiyyətinə qarşı Gürcü və Azərbaycan xalqının silahlı mübarizəsi idi. Sonralar isə kommunistlər bu üsyanı “qardaş qırğını” və “Azərbaycan burjua hökumətinin ruslara divanı” kimi qiymətləndirdilər.

Bakıda Şaumyan başda olmaqla, Qafqaz Ölkə Komitəsi bərk qəzəblənib bildirdi ki, “Şamxor cinayətkarları inqilabi məs’ulyyəyə alınacaq və Zaqafqaziya komissarlığını devirib, Zaqafqaziya fəhlə, əsgər və kəndli deputatları Sovetləri hakimiyyətini təşkil edəcəkdir”.

Lakin tarixi dönüşlər daşnak Şaumyana bəd niyyətlərini həyata keçirməyə imkan vermədi. Onu 1918-ci il sentyabr ayında iyirmi altımla birgə güllələdilər.

Bəs sonralar “Tatar-Azərbaycan alayı”nın əsgər və zabitlərinin döyüş yolu haradan, hansı oddan-alovdan keçib? 1920-ci ilin aprel ayında XI Ordunun daşnak-bolşevik dəstələri xüsusi şöbənin rəisi, cəllad Semyon Pankratovun rəhbərliyi ilə yüzlərlə əsgər və zabitlərimizi güllələdi. Sibirə və Solovetsk adalarına sürgün etdi. Çoxunu da Bulla və Nargin adasında təşkil etdikləri konslagerdə saxladılar. Bir az sonra isə onların ayaqlarına dağ basıb, bəzilərinin də boğazına ağır dəmir bağlayıb diri-diri dənizə atıb məhv edirdilər.

*Zülm etsən istiqlal mücahidlərinə,
Və nə qədər zəncir vursan
Onların dəmir biləklərinə.
Yenə qovuşacaqlar
Sönməz, böyük diləklərinə.
Əyilməyən və əyilmək bilməyən
Övladlarımız.
İstərsin sən qanlı "Çeka"ların
Qurşuna tutsun bizi.
Yenə könüllərdə dalğalanacaq
Dalğalı bir dəniz.
Getdikcə bir dəniz.
Getdikcə alovlanacaq,
Alovlu mücadiləmiz.
Çünki bizim fikirlərimizin
Üfüqləri deyildir dar;
Bizdə sönmək bilməyən
Bir istiqlal eşqi var!..*

AĞAKƏRİM BƏY ƏLİZADƏ
İstiqlal şairi

On birinci ordu Bakıya tərəf yeriyəndə onun sıralarında Hacı İlyas soyadlı bir kommunist də vardı. Şəxsən Lenin verdiyi mandatla o, 1920-ci il iyunun 19-da otuz iki saylı əmrlə Azərbaycan Respublikası Hərbi İnqilab Səhra məhkəməsinin sədri və kəşfiyyat idarəsinin rəisi təyin olundu. Fəaliyyətə başladığı ilk gündən Hacı İlyas (arxiv sənədlərində onun soyadı M.Z. Xadjilas kimi göstərilir - Ş.N.) imkanlı adamları ailəsi ilə birgə həbs edib çəkidən yüngül, vəzndən ağır olan şeyləri mənimsəyirdi. Günün günorta çağı qız və qadınları saxlatdırır, üstündəki sırğanı, boyunbağını, üzükləri dartıb qopardırdı. Qalib XI

ordu üçün "talan" həftəsi keçirirdi. Bu "talan" həftəsinin müddəti artıq iki ayı keçirdi. 1919-cu il dekabrın 2-də İtaliyadan Milli ordu üçün alınmış otuz beş min dəst geyim və təchizat əşyalarını cındır köynəkdə, yamaqlı şalvarda gəlmiş XI ordunun əsgərlərinə paylayırdı. Üsyan səsini qaldıran ziyalıları, Azərbaycan ordusunun əsgər və zabitlərini Krasnovodskiyə, Orta Asiyaya sürgünə göndərmək adı ilə gəmiyə doldurub Nargin, Bulla və Çilov adalarına aparıb boyunlarına daş bağlatdırır, gicgahına güllə ilə vuraraq dənizə atdırırdı.

İnsan qanına susamış namərd Hacı İlyas bir nəfər rus zabitini də həbs edir. Məhbusun arvadı biləndə ki, ərini Hacı İlyas həbs edib, xilas etmək üçün onun qəbuluna gəlir. Onunla söhbət edən qadın təəcübünə donub qalır. Ordan birbaşa Hərbi Səhra məhkəməsinin sədr müavini Teymur Əliyevin yanına gedir. O, Teymur Əliyevə məlumat verir ki, sizin sədr əsl inqilabçı Hacı İlyas deyil. Mən Hacı İlyası yaxşı tanıyıram, o ərimin yaxın dostudur. Dəfələrlə bizim evdə qonaq olub, bu əllərimlə ona çay - çörək vermişəm.

Temur Əliyev Respublika İnqilab Komitəsinin sədri Nəriman Nərimanova bu barədə məruzə edir. Nərimanovun tapşırığı ilə "Altıbarmaq" Baba Əliyev və Semyon Ponkratov Hacı İlyasın kimliyi barədə axtarışlar aparırlar. Nərimanov həm də göstəriş verir ki, həbsxana rəisinə tapşırıq, qadının ərini Hacı İlyas dindirilməyə və ya başqa yerə aparmağı tələb edərsə verməsin.

Ciddi araşdırmalardan sonra məlum olur ki, şəxsən Leninin mandat verdiyi, hazırda Respublika Hərbi Səhra məhkəməsinin sədri vəzifəsində işləyən şəxs əsl bolşevik Hacı İlyas deyil. O, Odessadan xaricə qaçmaq istəyən ağqvardiyaçı zabitdir. Bolşeviklər Odessanı alanda cildini dəyişib onlara qoşulur, XI ordu ilə Dərbəndə gəlir. Burada Leninin şəxsən mandat verdiyi əsl inqilabçı Hacı İlyasla tanış olur. Onunla dostlaşır və qətlə yetirir. Onun sənədləri ilə də XI ordunun sıralarında Bakıya gəlir.

Əsl inqilabçı Hacı İlyasın arvadını da tapıb Bakıya gətirirlər. Gizləndən ərini ona göstərirlər. Qadın sədrin onun "əri" olmadığını təsdiq edir. Üstəlik də əsl inqilabçı Hacı İlyasın türmədə olan dostu və onun arvadı da Azərbaycan Respublikasının Hərbi Səhra məhkəməsinin sədrinin yalançı Hacı İlyas olduğunu təsdiq edirlər.

Üç aydan çox - iyun, iyul və avqust aylarında bu vəzifədə çalışan Hacı İlyas general - leytenant Məmməd bəy Sulkeviçi, general - mayor İbrahim ağa Usubovu, şahzadə - general Feyzulla Mirzə Qacarı, Əbdülhəmid bəy Qaytabaşını, Murad Gəray bəy Tlexası, Əliyar bəy Haşimbəyovu, Həbib bəy Səlimovu, polkovnik Rüstəmbəy Şıxlinskini, İsgəndər bəy Seyfullanı və mindən çox dindaşımızı məhv etmişdir.

Fövqəladə Komissiya yalançı, müsəlman qanına susamış Hacı İlyası dərhal həbs etdi. 1921-ci ildə güllələnmə kəsiləndə o, məhkəmədə demişdir: "Müsəlmanları o dünyaya göndərmək üçün var qüvvəmlə çalışırdım. Amma heyf... Mümkün olsaydı, daha çox qırar və daha çox adam öldürərdim".

Respublika Mərkəzi Dövlət Arxivindəki sənədlərdən məlum olur ki, yalançı Hacı İlyasın milliyyəti yəhudidir. O, Odessa şəhərində anadan olub. Ağqvardiyaçı general Anton Denikin qoşununda xidmət edib. Kəşfiyyatçı olub.

Arxiv sənədlərində bolşeviklərin iç üzünü açan belə bir epizod da var.

1920-ci ilin may ayında bolşevik - daşnak qoşunlarına qarşı Gəncə əhalisi və Gəncədə yerləşən Bbirinci Piyada Azərbaycan diviziyası üsyan etdi. Üsyana diviziya rəisi general Cavad bəy Şıxlinski, Azərbaycan ordusunun baş intendantı general - şahzadə Məhəmməd Mirzə Qacar, süvari diviziyasının rəisi general Teymur bəy Novruzov və polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyov başçılıq edirdi. May ayının 24-dən 31-nədək davam edən döyüşlərdən sonra Bakıdan göndərilən əlavə qoşun və zehirli qatarla bolşeviklər yerli əhaliyə, Milli ordu əsgərlərimizə divan tutdular. Həmin vaxtlar Gəncə ÇEKA-sı olan polkovnik Tuxareli qeyri - bərabər döyüşlərdə general - şahzadə Əmir Kazım Mirzə Qacarı, polkovnik Daniyal bəy Həlləcovu, kapitan Hüseyn bəy Mirzadəni və onlarla əsgərlərimizi mühasirəyə alıb doğrayırdı. Yüzlərlə azərbaycanlı qanı axıdan Tuxareli üsyan yatırıldıktan sonra evləri, ailələri talan etməkdə də əli uzunluq edirdi. İyun ayında o, üç bolşevik əsgərinə iki dolu çəmadan verib tapşırırdı ki, bunları Tiflisə aparıb, filan ünvanında, filankəsə verin.

Sınıq Körpüdə sərhədçilər üç bolşevik əsgərini saxlayır və tələb edirlər ki, çəmadanlar açılsın, yoxlayacağıq. Əsgərlər imtina edib deyirlər ki, çəmadanlar Tiflisdəki gizli bolşevik təşkilatında açılacaq. İçindəki onlara çatması məxfi sənədlərdir. Uzun mübahisədən sonra şübhələnən sərhədçilər Bakı ÇEKA-sı ilə əlaqə yaradırlar. Respublika ÇEKA-sından: "Çəmadanlar açılıb, yoxlanılsın!" əmrini verirlər.

Məlum olur ki, bolşevik polkovniki Tuxarelinin Gürcüstana qohumlarına ötürmək istədiyi bu qiymətli əşyaları Gəncədə güllələdiyi imkanlı azərbaycanlı arvad - uşağın boynundan, qarət etdiyi evlərdən yığıbmış.

Dərhal keçmiş ağıqvardiyaçı Tuxarelinin həbs edib Bakıya gətirildilər. Onu indiki Yusif Məmmədəliyev küçəsindəki on beş sayılı binanın zirzəmisində güllələyirlər. O, vaxtlar Respublika ÇEKA-sı həmin küçədə yerləşirdi.

Vaxtilə Məmməd Əmin Rəsulzadə İstanbulda nəşr etdiyi "Odlu yurd" dərgisində Dəmiçioğlu soyadlı müəllifin iki kiçik hekayətini dərc etmişdi. "Ana" və "Ölüm düyünü" adlı xatirələri oxuyanda namərd Hacı İlyasın, Semyon Pankratovun və Tuxarelinin xalqımıza etdikləri olmazın zülmün şahidi olursan. "Ana" hekayətində oxuyuruq:

"Asobu oddələ (çəkadan daha müdhiş bir yer) götürdülər. Soyuqlu bir gün. Sabah erkən, baxdım gənc, əsmər, zəif bir qadın bir məmurla yeyin - yeyin gediyor. Minlərcə edamlar əmri verilmiş ölüm kaçıllılarına sevinərək ediyor.

Bu qadının belə gedişi məni çox maraqlandırdı. Bunun kim olduğunu sordum, dedilər ki, bu bir azərbaycanlı zabitin arvadıdır. Ərini bolşeviklər başqa bir şəhərdə həbs edib, sonra da öldürmüşlər. Bu qadın ərinə təsəlliverici bir məktub yazmışdır. Bolşeviklər qadını məktub yazdığı üçün və qoca qaynanasını da məktubu göndərdiyi üçün həbs etmişlər. Qadının bir südəmər uşağı vardır. Gündə üç dəfə uşağı anasına əmizdirmək üçün gətirirlər. Gənc ana da balasını görmək üçün belə tez - tez gedir. Bu qadın günlərlə belə qaçaraq gedirdi!..

Onu hər gün körpəsinin yanına aparın məmur bir gecə gəlib onu amirənə üç kəlməlik bir söz söylədi:

- Şəxsi əşyalarını topla!

Qadın əşyalarını topladı və getdi.

Bu üç kəlmədən ibarət olan bir cümlə gedənlərin yüzdə doxsanının ölümə getdiyini bildiyimiz halda bu gənc ananın da ölümə getdiyinə inana bilmirdik.

O biri gün səhər erkən qadını köpəsinə aparən məmurun uşağı gətirən adama söylədiyi üç kəlməlik:

- Uşağı daha gətimə! - cümləsi bu gənc ananın edam edilməsinə bir işarə idi.

İxtiyar baba və qaynana həbsxananın bir küncündə oturaraq, heç bir söz söyləmədən ağlayırdılar. Göz yaşları ağ saqqalından üzünə tökülürdü. Məhbuslar da onun ətrafına toplanmış, heç bir söz söyləmədən, bəzisi kinli - kinli baxır, bəzisi də ağlayırdı.

Məni böyük bir həbsxanaya gətirdilər. Məndən əvvəl gətirilmiş məsləkdaşlarımla saxlandıqları kameraya girdim. Altı adamlıq kameraya on iki kişi yerləşdirilmişdi.

Part, part, part. Dəhşətli bir avtomobil gurultusu eşidildi.

- Bu nədir?

- Ölüm avtomobili.

- Ölüm avtomobili nə deməkdir?

- Hərbi inqilab məhkəməsinin rəisi yəhudi Hacı İlyasın avtomobili.

- Gurultu nə üçündür?

- Edama aparılanların səsləri eşidilməmək üçün.

Yoldaşlar bu sözləri deyər - deməz bəzisi təst, bəzisi ağ tabaq və digərləri də başqa şeylər alaraq çalmağa və şərqi oxumağa başladılar.

Mən vahimələndim və bu nə oxumaqdır - deyər soruşdum.

Mənə - sən də oxu! - dedilər.

- İndi ölümə məhkum olanları ovludan içəriyə çıxaracaq və həbsxananın arxasında, dəniz sahilində güllələyəcəklər.

Onların ovludan gedərkən bağırtılarını və edam edilərkən yalvarmalarını, dualarını və güllələrin səsinə eşitməmək üçün məhbuslar hər gün belə etmək məcburiyyətində olduqlarını əlavə etdilər.

Mən oxuyamadım, çünki edama aparılanların səsi ovludan və sonra yenə onların və onları öldürən güllələrin səsi çöldən eşidilirdi.

Bu ölüm düyünü (toy) hər axşam davam edirdi.

Havalar istiləşdikcə dərin basdırılmamış edam edilənlərin ağırlaşmış iyisi həbsxanaya gəlirdi.

Bir gün məhbuslar Hacı İlyasdan kiçik bir xahiş edirlər: edam edilənlər daha uzaq bir yerdə edam edilsinlər ki, məhbuslar və onları öldürən güllələrin səslərini eşitməsinlər. Və bir də ölümləri bir az dərin basdırsınlar.

Hacı İlyas qəzəblənərək dedi ki, bu sizin qarışacağınız iş deyil. Mən istəsəm burda öldürər və burda da qoyaram.

Hətta qaniçən bolşeviklər Azərbaycana basqın edən günü Samur çayının sahilində onların qarşısına çıxıb vuruşan, ağır döyüslərdən sonra son nəfəsinə qədər vuruşub həlak olan üç yüz nəfərdən çox əsgər və zabitlərimizin qohum - əqrabasını da güllələdilər, sürgünə göndərdilər. İndiyədək öyrənilməmiş, yetmiş ildən çox "məxfidir" qریفilə saxlanan arxiv qovluqlarından onların döyüş və ömür yolu barədə hələlik ilkin məlumatımız bunlardır.

POLKOVNİK ŞAHZADƏ SEYFULLA BƏHMƏN MİRZƏ OĞLU QACAR - 1918 il, noyabrın 15-dən Azərbaycan ordusunun Baş Qərargahında intendant şöbəsinin rəisi. 1919-cü il yanvarın 6-dan üçüncü Gəncə piyada alayının komandiri, həmin il iyulun birində xəstəliyinə görə istefaya çıxmış, sentyabrın 15-də yenidən hərbi xidmətə qayıtmış və nazirlikdə hərbi donanmanın qərargah işləri ona tapşırılmışdır.

1864-cü il martın 6-da Tiflisdə anadan olan şahzadə Seyfulla Mirzə Tiflis ədədiyyə məktəbinin tam kursunu bitirmişdir. 1886-cı il avqustun 30-da isə Tiflisdəki birinci dərəcəli yünkerlər məktəbini qurtaran podporuçik Seyfulla Mirzə 152-ci Vladıqafqaz alayında hərbi xidmətə başlamışdır. 1895-ci ildə Yelizavetpol alayına göndərilmiş və kapitan rütbəsi almışdır. 1900-cü ildə iyirminci piyada diviziyasının Kürə alayının beşinci pulemyot rotasına komandir təyin olunmuşdur. 1906-cı ildən 1912-ci ilədək Orenburq hərbi atıcılıq məktəbindəki əla xidmətinə görə Seyfulla Mirzə Qacara podpolkovnik rütbəsi verilmişdir. Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində, piyada diviziyalarındakı xidmətinə görə həmişə fərqlənmişdir. Birinci Cahan Müharibəsi illərində Qərb cəbhəsində podpolkovnik Seyfulla Mirzə Qacar 208-ci Lori piyada alayında birinci batalyonun komandiri olmuşdur. İvanqorod şəhəri uğrunda gedən döyüşlərdə yaralanmışdır. 1916-cı ilin sentyabrında polkovnik rütbəsi ilə təltif olunan şahzadə Seyfulla Mirzə ən nümunəvi zabit kimi Amur sərhəd alayının komandiri idi.

İkinci dərəcəli “Müqəddəs Anna” (qılıncla birgə), ikinci dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” (qılıncla birgə), “Müqəddəs Vladimir” ordenin dördüncü dərəcəsi (qılıncla və bantla birgə) və döyüş vaxtı göstərdiyi qeyri-adi qəhrəmanlığa görə Georgi silahı ilə təltif olunmuşdur.

1920-ci il bolşevik istilasından sonra 1921-ci ilin yanvar ayına kimi Respublika konvoy nizamı hissəsinin rəisi olmuşdur. Müsavat zabiti olduğuna görə etibarsız şəxs kimi işdən çıxarılmışdır. Ağır ehtiyac içərisində yaşayan polkovnik Seyfulla Mirzə Qacar 1924-cü ilin martında belə bir məktubla Azərbaycan SSR Hərbi Komissarlığından maddi kömək istəmişdir: "Azərbaycanda sovetləşmədən sonra bir neçə hərbi xidmət veteranı qalıb ki, yaşlarının keçməsi ilə ağırlaşan çətin maddi vəziyyətlərinə iltifat göstərərək, hökumət onları ömürlük təqaüdlə təmin edib.

Bütün gəncliyimi Rusiyada hərbi xidmətdə keçirmişəm. Birinci Dünya müharibəsində əvvəldən axıradək iştirak etmişəm. Sizə məlum olduğu kimi, Azərbaycanın sovetləşməsinin birinci günündən fasiləsiz olaraq hərbi idarələrdə və o cümlədən son bir il yarımında Azərbaycan proletar hərbi məktəbində müəllim vəzifəsində çalışıram. Lakin pozulmuş sağlamlıq (altmış yaşım var) mənim işləməyimə son qoyub və mən ötən ilin sentyabr ayından hər cür yaşamaq imkanlarından məhrumam. Ailəmlə birlikdə dərin maddi ehtiyac keçirirəm.

Bu vəziyyətdə yeganə ümidim odur ki, mən, Sizin iltifatınızla yardımla təmin olunacağam və veteran yoldaşlarımla bir sırada qoyulacağam."

Ağır ehtiyac içərisində yaşayan polkovnik Seyfulla Mirzə Qacar 1926-cı il iyunun 29-da Bakıda vəfat etmişdir. Yeni gələn istilacı bolşevik daşnak hökuməti ona heç bir yardım göstərməmişdir. Əksinə ağır xəstə olan polkovnikə "gözü kölgəli" olmasını başına qaxınc etmişdir. Ona görə ki, polkovnik ***Seyfulla Mirzənin oğlu kapitan Firidun Mirzə Qacar (1890-1920) aprelin 28-də*** istilacı kimi ölkəmizə yeriyan qırmızı orduya qarşı Bakı ətrafında komandanlıq etdiyi eskadronla güclü müqavimət göstərmişdir. Ağır yaralı halda evə gətirilən kapitan Firidun Mirzə ailəsi ilə halallaşmış vəfat etmişdir. Həmin anda da onu izləyən bolşevik əsgərləri varvarcasına evə soxulmuşlar. ***Sevimli oğlunu itirən gözü yaşlı mərd ana Rüksarə xanım Əlibəy qızı qırmızı əsgərlərə nifrətlə baxaraq demişdir:***

- Allaha min şükür, oğlum Vətəni Azərbaycan uğrunda həlak oldu. Siz istilacıların əlində əzabla ölmədi.

Onu da xatırladaq ki, kapitan şahzadə Firidun Mirzə Qacar atası kimi peşəkar hərbiçi idi. O, Birinci Dünya Müharibəsi illərində Şərq cəbhəsində general Doxturovun komandanlıq etdiyi altmış altıncı Butırsk süvari alayında şərəfli döyüş yolu keçmişdir. 1916-cı ildə döyüşlərdə fərqləndiyinə görə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılınc və bantla birgə) ordeni ilə təltif olunmuşdur.

POLKOVNİK - ŞAHZADƏ SƏDRƏDDİN ƏBUSƏMƏD OĞLU QACAR
- 1918-1919-cü illərdə Bakı qəzasının hərbi rəisi. 1919-cü ilin sonlarından bolşevik çevrilişinə qədər Hərbi Nazirliyin dəftərxana rəisi olub. 1920-ci ildə bolşevik-daşnak ordusu Azərbaycanı istila edəndə həbs olunan polkovnik Sədrəddin Mirzə Qacar Arxangelsk vilayətinə sürgün olunub. Bir ildən sonra Ryazan şəhərində güllələnib.

Şahzadə Sədrəddin Mirzə 1866-cı ildə Şuşada anadan olub. Orenburq hərbi məktəbini bitirib. Birinci Dünya müharibəsinə qədər Vladivostok şəhərində hərbi xidmətdə olub. 1914-1916-cı illərdə döyüş xidmətlərinə görə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" və üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordenləri ilə təltif olunub.

Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti, müğənni Sürəyyə Qacarın atasıdır. Sürəyyə xanım atasını belə xatırlayırdı: "Atam Sədrəddin Mirzə Qacar hərbi qulluqçu olsa da, yaxşı skripka çalırdı. Uşaq vaxtı kamil musiqi təhsili alan atam ilk gəncliyində Tiflisdə keçirilən skripka konkursunda iştirak edib qızıl medal almışdı. Notları hələ də qalır. Pəsdən zümzümə etməyi də yadıma gəlir. Anam Günəş xanım Qəhrəman bəy qızı Tağıbəyovanın da hərdənbir oxumağı vardı. Ev işləri görəndə zümzüməsi kəsməzdi. Atam güllələnəndən sonra ailəmiz Bakıya köçdü."

Polkovnik Sədrəddin Mirzə hərbi ailəsində dünyaya gəlmişdi. Atası ***Əbusəməd Bəhmən Mirzə oğlu Qacar*** (1851 - ?) 1871-ci ildə kornet rütbəsində Minqrel qrenadyor süvari alayında xidmətə başlamışdılar. 1877-ci ildə Əlahəzrət Daniya Kralı adına 17-ci Şimal draqun alayında praporşik rütbəsində xidmət edib.

1877-1878-ci illərdə rus-türk müharibəsinin iştirakçısı olan Əbusəməd Qacar nümunəvi xidmətinə görə üçüncü, dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna", üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılinc, bant və gümüş medalla birgə), 1879-cü ildə Daniyanın Dannenborq ordeni, İranın qacarlar nəslinə məxsus dördüncü dərəcəli "Şirə-Xorşid", Buxaranın üçüncü dərəcəli "Ucalan ulduz" qızıl ordeni və dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

Xidmətinin son illərini polkovnik Əbusəməd Qacar 45-ci Nijeqorod draqun alayında keçirmişdir.

ŞAHZADƏ-PODPOLKOVNİK ƏKBƏR MİRZƏ RZAQULU OĞLU QACAR - 1854-cü ildə anadan olub 1873-cü il avqustun 10-da ilk zabit rütbəsi alıb. 1894-cü il oktyabrın 10-dan podpolkovnik.

General Rzaqulu Mirzə Qacarin (1837-1894) böyük oğludur. Əlahəzrət imperator adına Qafqazdakı mühafizə qoşunlarının leyb-qvardiya eskadronunda xidmət edib. Məşhur şairə Xurşidbanu Natəvanın nəvəsi şahzadə Ağabikə Usmiyeva ilə qurmuşdur.

1880-ci ildə igidliyə görə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna", 1892-ci ildə İranın üçüncü dərəcəli "Şirə-Xorşid", 1894-cü ildə isə Buxara hakiminin ikinci dərəcəli "Ucalan ulduz" qızıl ordenilə təltif olunub. 1879-cu il hərbi yürüşündə iştirak edib.

ŞAHZADƏ-PODPOLKOVNİK FƏTƏLİ MİRZƏ RZAQULU OĞLU QACAR - 1855-ci ildə Şuşada anadan olub. Peterbuqda Paj hərbi korpusunu kornet rütbəsinə bitirib. 1877-ci il iyunun 10-da ilk zabit rütbəsi alıb. Uzun müddət Əlahiddə Qafqaz süvari qoşunlarında xidmət edib. 1881-ci il oktyabrın 8-də podpolkovnik rütbəsi ilə təltif olunub.

1901-ci ilə Gəncə dairə məhkəməsində barişdırıcı hakimi, 1905-ci ildə Şuşa həbsxana komitəsinin direktoru və həmin dairənin fəxri hakimi seçilib. Birinci Dünya müharibəsi illərində isə şahzadə Fətəli Mirzə Peterburqda yaralıları müalicə komitəsinin müfəttişi vəzifəsində xidmət edib.

Əmənulla xan Naxçıvanskinin qızı Ənvərbikə (şairə Natəvanın nəvəsi) ilə ailə qurmuşdur.

General Rzaqulu Mirzə Qacarin (1837-1894) ikinci oğludur.

1878-ci ildə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna", 1881-ci çar II Aleksandrın adına təsis olunmuş Venzel (ad və familiyasının baş hərfi hüsni xətlə yazılmış, çal-keçirli монограмма), 1893-cü ildə Buxaranın "Günəş doğur" qızıl medalının ikinci dərəcəsilə təltif olunub.

1877-1878-ci il müharibəsində iştirak etmişdir.

PORUÇİK - ŞAHZADƏ İDRİS AĞA QAFLAN AĞA OĞLU QACAR. - Birinci Dünya Müharibəsində kornet rütbəsində döyüşüb. 1916-cı il dekabrın 27-də döyüşlərdə fərqləndiyinə görə ona starşinalıq rütbəsi verilib. Həmin ili oktyabrın 7-də Tışkoviç kəndi uğrunda döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlığa görə 103054 sayılı dördüncü dərəcəli "Georgi xaç" ordeni ilə təltif olunub.

1918-ci il martın birindən Azərbaycan Milli Ordusunun İkinci Qarabağ süvari alayında xidmət edib. Alay komandanı polkovnik Davud bəy Yadigarov və general-mayor Zaxar Amaşukelinin 24 iyun 1919-cu il təqdimatı ilə əla xidmətinə görə ona poruçik rütbəsi verilib.

Şahzadə Bəhmən Mirzənin iyirminci övladı Qaflan ağa Mirzə Qacarin oğludur.

Polkovnik RÜSTƏM BƏY MƏMMƏDAĞA OĞLU ŞIXLİNSKİ - Topçu hissəsinin və 1918-ci ildə Ağdamdakı pulemyot məktəbinin rəisi. 1919-cu il fevralın 5-dən Əlahiddə Ağır Top divizionunun və 1920-ci ilin əvvəllərində İkinci artilleriya briqadasının komandanı. 1920-ci ilin aprelində bolşeviklər tərəfindən Bakıda güllələnmişdir. Məşhur generalımız Əliağa Şıxlınskinin qardaşı oğludur. 1877-ci ildə Qazaxda anadan olub. Tiflisdəki kadet korpusunu və Peterburqda Mixaylov topçuluq məktəbini bitirib. Birinci Dünya müharibəsində iştirak edib.

Polkovnik ŞAHZADƏ XOSROV MİRZƏ QACAR (1882-?) - Birinci Dünya müharibəsində Şimal draqun polkunun komandiri, 1918-ci ildən isə Milli Orduda üçüncü Şəki polkunun komandiri idi. 1919-cu il mayın 28-də Azərbaycan Respublikasının yaranmasının bir illiyi münasibətilə keçirilən paradın komandanı olmuşdur. 1920-ci ildə Gəncə üsyanından sonra Türkiyəyə mühacirətə getmişdir.

Polkovnik ƏHMƏD BƏY MƏHƏMMƏD BƏY OĞLU DİBİROV - İkinci piyada Zaqatala alayının komandiri. 1860-cı ildə Balakən rayonunun Mahmalar kəndində anadan olub. Musavat zabiti olduğuna görə iyirminci ildə həbs edilib. Şəki qalasında bir neçə il saxlanıb. 1930-cu ildə yenidən həbs edilib. İki ay sonra həbsxanada ürək partlamasından vəfat edib.

Polkovnik GƏRAY BƏY ABBASQULU BƏY OĞLU VƏKİLOV - 1918-ci ildə yeni yaranan süvari rotalarının təşkilatçılarından olub. Birinci süvari alayının komandiri kimi Gəncədə, Tərtər və Bakıda xidmət edib. 1920-ci ilin əvvəllərində isə Bakıda birinci kadet korpusunda hərbi təhsil hissəsinin rəisi idi.

Polkovnik Gəray bəy 1884-cü ildə Qars şəhərində polkovnik Abbasqulu bəy Vəkilovun ailəsində anadan olub. Tiflisdəki kadet korpusunu bitirib. Rus-Yapon və Birinci Cahan savaşlarında döyüşən orduda iştirak edib. Döyüş xidmətlərinə görə "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olunub. İyirminci ildən sonra Şəkidə yerləşən ikinci qırmızı kadet korpusunda işləyib. 1924-cü ildə ordudan tərxis olunub. 1952-ci il martın 14-də Bakıda vəfat edib.

Polkovnik CAHANGİR BƏY KAZIMBƏYOV - Gəncə alayının komandiri. 1920-ci il mayın 22-dən 30-dək bolşeviklərə qarşı Gəncə üsyanının fəal iştirakçısı. 1888-ci ildə Gəncədə anadan olub. Hərbi təhsilini Peterburqda alıb. Birinci Dünya Müharibəsində iştirak edib. Polkovnik Hüseynqulu xan Xoyskinin qızı Valiyə xanımla ailə qurub. 1918-ci ildə Gəncədə Milli Azərbaycan Ordusunun yaradılmasında çalışıb. İyirminci ildə Gəncə üsyanı yatırıldıqdan sonra İstanbula mühacirətə gedib. Az sonra marşal Yzef Pilsudskinin dəvəti ilə Varşavaya köçüb. Polşa ordusunda diviziya komandiri olub. "Prometey" cəmiyyətində istilacı ruslara qarşı mübarizədə həyat yoldaşı Valiyə xanım Xoyskiylə birgə çalışıb. Onlar Azərbaycan dilində qəzet və jurnal nəşr edir, "Azəri-türk" dərnəyini yaradırlar. Böyük Vətən müharibəsi vaxtı Polşa işğal olunanda əsir düşür. Sovet əsirliyindən qaçıb əvvəlcə Almaniyada, sonra isə İtaliyada yaşayır. Əllinci ildə yenidən İstanbula gəlir, ağır güzəran keçirdiyindən Almaniya köçüb, ömrünün sonuna kimi "Azadlıq" radiosunda əməkdaşlıq edir. 1953-cü ildə Amerikada nəşr edilən "Azərbaycan" milli jurnalının 12-ci nömrəsində polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyovun "Gəncə üsyanı haqqında xatirələr" adlı sanballı yazısı dərc olunmuşdur.

1955-ci ildə Berlində sovet çəkistlərinin əlilə qətlə yetirilib.

Polkovnik MEHDİ BƏY EYNALI OĞLU SULTANOV - 1880-ci ildə Gəncədə anadan olub. Altıncı Göyçay piyada polkunun (Bayılda yerləşirdi - Ş.N.) komandiri. 1920-ci ildə bolşevik istilasından sonra Azərbaycan diviziyasında üçüncü alayın komandiri olmuşdur. 1926-cı ildə Gəncədə gizli fəaliyyət göstərən musavat hərbi təşkilatının üzvü olduğuna görə on il müddətinə Solovetsk həbs düşərgəsinə sürgün edilmişdir.

1937-ci il iyunun 26-da Azərbaycan Xalq Daxili İşlər Komissarlığı xüsusi üçlüyünün qərarı ilə güllələnmişdir.

Polkovnik HÜSEYNQULU XAN İSKƏNDƏR XAN OĞLU XOYSKI (1869-1955) 1912-1914-cü illərdə üçüncü Qafqaz atıcı alayında kapitan rütbəsində xidmət edib. - 1917-ci ildə Gəncədə cavanlardan ibarət "Zelyonaya qvardiya" adında əsgəri təşkilat yaratmışdı. 1919-20-ci illərdə Gəncə şəhər qubernatorunun müavini olub. İyirminci ildə bolşevik-daşnak təzyiqindən mühacirətə getmişdir. 1955-ci ildə İstanbul şəhərində vəfat etmişdir. Atasını İsgəndər xan Xoyski (1820-1902) imperiya ordusunda general-leytenant rütbəsində xidmət etmişdir.

1993-cü ilin iyun ayında Çingiz xanın və *sonuncu Kırım xanı Şahin Gərayın nəslinin* davamçısı əlahəzrət şahzadə Cezar Gəray dədə-baba vətəni Kırımda olanda "Moskovskiyə novosti" qəzetinin müxbirinə verdiyi müsahibəsində demişdir:

"...Sülaləmizin Rusiyada qalan hissəsinə gəldikdə isə, vətəndaş müharibəsi və inqilab zamanı bolşeviklər bizim ailənin bir neçə üzvünü öldürmüşdülər. Qvardiya zabiti, Qafqaz canişininin müavini, senator, Sultan Şahzadə Kırım Gəray Nikolay Aleksandroviç (1886-1921) ingilis qızı ilə evlənmişdi. Vətəndaş müharibəsi vaxtı o, Petroqradda acıdan öldü. Ailəmizin digər üzvü, inqilabdan əvvəl imperiya ordusunun generalı, Birinci Dünya Müharibəsində "Dikaya diviziya"nın komandirlərindən biri general-leytenant *Sultan Şahzadə Klç Gəray* (1893-1947) bolşeviklərə qarşı vuruşmuş, sonra mühacirətə getmişdi. İkinci Dünya Müharibəsində o, kazak qoşunlarının komandiri olmuş, abqvardiyaçı general P.N.Krasnovla birlikdə bolşeviklərə qarşı vuruşmuşdu. Sonra tutularaq Avstriyaya gətirilmiş və SMERŞ-ə verilmişdi. Moskvada isə gizli məhkəmə tərəfindən mühakimə edilmiş və 1947-ci il yanvarın on yeddisində e'dam olunmuşdu.

Podpolkovnik LƏTİF BƏY MƏMMƏDƏLİ OĞLU İBRAHİMBƏYLİ - Bakı realını və Tiflis üç illik hərbi məktəblərini bitirib. Birinci Dünya Müharibəsində yüz əlli üç sayılı Bakı alayının tərkibində zabit kimi vuruşub. Kapitan rütbəsində Qars vilayətinin komendantı olub. Döyüş xidmətlərinə görə orden və medallarla təltif olunub. 1884-cü il dekabrın iyirmi doqquzunda Salyanda anadan olub. Musavat ordusunda Bakı Qala batalyonunun komandiri idi.

Podpolkovnik FUAD XAN HƏSƏN XAN OĞLU TALİŞXANOV - 1896-cı ildə Lənkəranda zadəgan ailəsində anadan olub. Tiflis kadet korpusunu bitirib. Çar ordusunda rotmistr rütbəsinə qədər yüksəlib. 1918-1920-ci illərdə Birinci Cavanşir piyada alayının yavəri olub. Sovetlər vaxtı Qızıl Orduda müxtəlif vəzifələrində çalışıb, podpolkovnik rütbəsinə qədər yüksəlib. 1930-cu ildə Gəncədə hərbi müfəttişlikdə işləyəndə həbs edilib.

Polkovnik FİKRƏT FƏRHAD OĞLU AĞALAROV - 1868-ci il noyabrın 10-da Tiflis yaxınlığındakı Qaracalı kəndində anadan olub. Şuşa realını məktəbində və 1885-ci ildən 1888-ci ilədək Nikolayev şəhərindəki hərbi məktəbdə təhsil alıb. Birinci Dünya Müharibəsində iştirak edib. Milli Orduda birinci Azərbaycan süvari alayının komandiri idi.

1920-ci ildə bolşeviklər həbs etmiş, az sonra azadlığa buraxılmışdır. Az müddət Qırmızı orduda xidmət etmişdir. Qarnizon rəisi olmuşdur. 1921-ci ildə bolşevikləri tənqid etdiyinə görə həbs edilib Xolmoqor həbs düşərgəsinə sürgün olunub.

Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun 1919-cu il on dörd iyul tarixli teleqramı:

“Cənab Hərb Naziri Zati-alilərinə!

Qarabağın xalq milisi sıralarında Moskva İnstitutunun tələbələri İskəndər bəy Sultanov və keçmiş Qarabağ süvari alayının əsgəri Xankişi Nuru oğlu xidmət edirlər. Onlardan birinə - ləzgi alayı ilə birlikdə bolşeviklərə qarşı döyüşlərdə iştirak etmiş Sultanova Türk hərbi ordeni “Məcidiyyə”, ikincisinə - Xankişi Nuru oğluna axırıncı müharibənin (Birinci Dünya Müharibəsinin - Ş.N.) Georgi Kavaləri ordeni verilmişdir.

Axırıncı Qarabağ hadisələri (1918-ci il - Ş.N.) zamanı onlar böyük bacarıq və şücaət göstərmişlər. Bu haqda Siz Zati-alilərinə mə'lumat verərək xahiş edirəm ki, onların birinci zabit rütbəsinə təqdim olunmaları haqqında sərəncam verəsiniz”.

Ştab-rotmistri ALLAHYAR MÖVSÜM OĞLU ƏMİRCANOV - 1897-ci il mayın on birində Nuxada (Şəki) bəy ailəsində anadan olub. 1907-ci ildən 1914-cü ilədək Vladıqafqaz kadet korpusunda hərbi təhsil alıb. Birinci Cahən Müharibəsində “Dıkaya diviziya”da qulluq edib. Göstərdiyi hərbi şücaətlərə görə dördüncü dərəcəli “Müqəddəs Georgi” xacı ilə təltif olunub.

Rotmistr HACIAĞA MƏMMƏDƏLİ OĞLU İBRAHİMBƏYLİ - 1890-cı il dekabrın səkkizində Salyanda mə'mur ailəsində anadan olub. Bakıda Kommersiya məktəbini və 1913-cü ildə Tiflis hərbi məktəbini bitirib. 1914-15-ci illərdə Birinci Dünya Müharibəsində iştirak edib.

1946-cı ildə nəşr olunmuş “Səməd bəy Mehmandarov” kitabçasının müəllifi. Həmin kitabçasında Mehmandarovla ilk görüşünü belə xatırlayır:

“Mehmandarov mənə yaxınlaşıb çox nəzakətlə soruşdu: “Rotmistr, görünür, Siz vaqonda yer tapa bilməmişiniz... Mənim kupemdə bir boş yer vardır”

Mən generala rəsmi tə'zim edib cavab verdim: “Yox, general həzrətləri, mənim yerim vardır, özü də Sizin kupenizdədir”. O, cavabında “Aha, yaxşı oldu, mən çox şadam” - dedi. Bu zaman ikinci zəng vuruldu. General Səməd bəy Mehmandarovla vaqona daxil olduq.

Səməd bəy çox söhbətçil və çox yaxşı yol yoldaşı imiş. O, mənimlə bə'zən rusca, bə'zən də azərbaycanca danışırdı. O, ahəstə-ahəstə danışırdı, hər sözünü ölçüb-biçirdi, fikrini sadə və düzgün ifadə edirdi. Onun danışıq tərzi, səsi, sakit və qəti tonu, özünü sərbəst hiss etməsi göstərirdi ki, bu adam uzun və maraqlı həyat sürmüş, böyük vəzifə sahibi olmuş, şanlı igid əsgər həyatı keçirmişdir. Səməd bəy Mehmandarov yolda mənə bir çox maraqlı və faydalı şeylər danışdı”.

Ştab-rotmistri şahzadə FİRİDUN ALLAHVERDİ OĞLU QACAR - Tiflisdəki Klassik Gimnaziyanı və Müəllimlər İnstitutunu, 1916-cı ildə isə Tiflis kadet korpusunu bitirib. 1892-ci ildə məşhur Qacarlar ailəsində anadan olub. Musavat ordusunda ikinci artilleriya briqadasında birinci batareyanın zabiti olub.

Ştab-rotmistri ZEYNAL BƏY SADIQOV - İkinci Qarabağ süvari alayında dördüncü bölüyün komandiri. 1917-ci il iyunun 30-dan "Qafqazın yerli əhalisindən təşkil olunmuş diviziya"nın Azərbaycan alayında hərbi xidmətə başlayıb. Birinci Dünya Müharibəsində Qərb cəbhəsində vuruşub. Ə'la döyüş xidmətlərinə görə 1916-cı il aprelin 30-da üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılinc və bantla birgə), iyunun 28-də Buludniki kəndi uğrunda gedən döyüşlərdə ikinci, üçüncü, dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" medalı avqustun 30-da üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılinc və bantla birgə) ilə təltif olunmuşdur. Ştab-rotmistri rütbəsini 23 mart 1918-ci ildə Milli Azərbaycan Ordusunda almışdır.

Ştab-rotmistri ZÜLFÜQAR NƏZƏR OĞLU SULTANOV - 1894-cü ildə Zəngəzurun Pircəvan kəndində anadan olub. İkinci Tiflis kişi gimnaziyasını və Petroqrاد Hərbi Tibb Akademiyasını bitirib. Musavat ordusunda əvvəl poruçik, sonra isə ştab-rotmistri kimi xidmət edib.

Rotmistr SƏLİM BƏY SULTANOV - Kürd süvari divizionunun komandanı.

Ştaps-kapitan YUNİS ŞƏKƏROV - kürd atıcı batalyonunun komandiri.

Ştaps kapitan NƏSİB AĞA ƏSƏD AĞA OĞLU VƏKİLOV - 1899-cu ildə Qazaxda anadan olub. Gəncədə praporşiklər məktəbini bitirib. Musavat zabiti olduğuna görə 1940-cı ildən 1955-ci ilə qədər Maqadan və Norilskiyə sürgün edilib. Həmin ili Vətənə qayıdan Nəsim ağa 1963-cü ildə Bakıda vəfat edib.

Poruçik OSMAN AĞA GÜLMƏMMƏD AĞA OĞLU GÜLMƏMMƏDOV - 1914-cü il sentyabrın birindən 1917-ci ilin avqustunadək Birinci Dünya Müharibəsi illərində süvari alayında döyüşüb. Döyüş yolu Avstriya və Rumin cəbhələrində olub. Sırası əsgər kimi xidmətə başlayan Osman ağaya 1915-ci ilin avqustunda kiçik uryadnik rütbəsi verilib. Həmin il Avstriya cəbhəsində Briqen şəhəri uğrunda gedən döyüşlərdə yaralanıb. 1916-cı ilin mart ayında baş uryadnik və 1917-ci ilin iyununda milis-yunker rütbəsi ilə təltif olunub.

1918-ci ildə Kürdəmir, Müsüslü, Sanqaçal döyüşlərində bolşeviklərə qarşı vuruşub. Onun süvari dəstəsi düşməndən yüz altı nəfər aşağı rütbəli əsgər, üç zabit, bir həkim əsir alıb, qənimət kimi üç pulemyot götürüb.

Poruçik Osman ağa Gülməmmədov 1918-ci il sentyabrın on beşində Bakı döyüşlərinin ən fəal iştirakçısı olub.

Avqustun on yeddisində Bakıya hücum zamanı bolşeviklərlə döyüşlərdə kornet Osman ağa Gülməmmədov süvari kəşfiyyat dəstəsində olarkən Balaxanı kəndinin şimal-qərb hündürlüyündən rəqibin arxasına keçərək onu Bakı şəhəri istiqamətində geri çəkilməyə məcbur etmişdi. Bu zaman özünü çatdırmış bölük Nobel çənləri yanında mövqə tutmuş və düşmən bölüyünə həmlə etməyə başlamışdı. Düşmən bölüyünün cinahında olan kornet Osman ağa Gülməmmədov pulemyot və tüfəng atəşi ilə qarşılandı. O, yaralıları itirsə də, nadir şücaət və mərdliklə, fədakarcasına igidlik nümunəsi göstərərək rəqibin güclü və sayca çox olmasına baxmayaraq, əlbəyaxa döyüşdə onun müqavimətini qırdı. Həmlə zamanı cəsur kornetin mindiyi at yaralandı, buna baxmayaraq o,

düşməni qıra-qıra onun sıralarını məhv etdi. Bu hücumu davam gətirməyən düşmən bir zabit, bir həkim, qırx doqquz əsgər itirdi və üç pulemyotu qoyub qaçdı.

Bakı cəbhəsində bu həmlə qətedici rol oynadı, çünki rəqib qüvvələri sındı. Bizim piyada isə bundan müvəffəqiyyətlə istifadə edə bildi.

Döyüslərdə göstərdiyi igidliyə görə Osman ağa Gülməmmədova kornet-süvari qoşununda birinci zabit rütbəsi verildi və o, general Nuru paşanın əmrilə Türkiyənin beş qılınclı "Məcidiyyə" ordeni ilə təltif olundu.

Arxiv sənədlərində yazılır ki, təsvir edilmiş döyüşdə adını çəkdiyimiz kornet Osman ağa Gülməmmədovun komandası altında vuruşan süvarilər öz imzaları ilə onun qəhrəmanlığını şəhadət edirlər: Həmzə İsmayıloğlu, milis yunkerı Kərim Yaqubov, praporşik Paşa bəy Rüstəmov, milis yunkerı Dəmir Paşa oğlu və başqaları.

Poruçik Osman ağa Gülməmmədovun 1919-cu il martın altısında tərtib olunmuş şəxsi işindən öyrənmək olur ki, o, 1892-ci il avqustun on altısında Gəncə quberniyasının Qazax qəzasındakı Salahlı kəndində bəy ailəsində anadan olmuşdur.

Birinci Dünya Müharibəsi illərində cəbhədə göstərdiyi qəhrəmanlığa görə ikinci, üçüncü və dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" xaçı, ikinci, üçüncü və dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" medalı ilə təltif olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası hökumətinin hərbi rütbələr haqqında 16 may 1918-ci il tarixli 26 sayılı əmri ilə birinci süvari Azərbaycan taburunun korneti Osman ağa Gülməmmədova hərbi şücaətlərinə görə starşinalıq imtiyazı ilə poruçik rütbəsi verildi, vəzifəsi yüksəldilərək üçüncü bölüyün komandiri təyin olundu. Əmrin ikisini də Hərbi Nazir vəzifəsini müvəqqəti icra edən general-leytenant Əliəğa Şıxlinski imzalamışdı.

Osman ağa Gülməmmədov həmin ilin iyul ayında xidmət üçün bölüyü ilə birgə Qusara göndərilir. Şimal sərhədlərimizin qorunmasında general Denikinə qarşı mübarizə aparan poruçik Osman ağa Gülməmmədov nümunəvi qəhrəmanlıqlar göstərir. 1919-cu ilin yanvar ayında keçirilən baxış-yoxlamasında onun sıralarında döyüşdüyü birinci Azərbaycan süvari alayı Hərbi nazirin şəxsi təşəkkürünü alır.

1920-ci ilin martında Qarabağ və Zəngəzurda düşmən təhlükəsi kəskin surətdə artır. Erməni-daşnak qoşun birləşmələri martın iyirmi birindən iyirmi ikisinə keçən gecə Xankəndində yerləşən birinci Cavanşir piyada alayının kazarmalarına qəfil basqın edir. Novruz bayramı axşamı Xankəndinə hücum edib Əsgəran yolunu bağlayırlar. Poruçik Osman ağa Gülməmmədov həmin döyüşlərin fəal iştirakçısı olur. Aprelin ikisində onun bölüyü daşnakların Əsgərandan qovulmasında mərdliklə vuruşur.

İyirmi səkkiz aprel istilasından sonra musavat zabiti Osman ağa Gülməmmədov Türkiyəyə mühacirətə getməyə məcbur olmuşdur.

“1937-Cİ İL FEVRALIN YEDDİSİNDƏ MAARİFÇİ-QADIN MƏDİNƏ XANIM QIYASBƏYLİNİN ALTINCI DİNDİRİLMƏSİNDƏN:

SUAL: - Osman ağa Gülməmmədov sizə tanışdır?

CAVAB: - Osman ağa mənim həmkəndlimdir. Mən onu 1919-1920-ci illərdə görüşmüşəm. Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra o, Azərbaycan alayı ilə Türkiyəyə getdi.

SUAL: - Sizi musavatçılarla nə bağlayırdı?

CAVAB: - Bizim millətçi nəzərimiz, qohumluğumuz və bu adamların mədəniyyəti”.

Respublika Mərkəzi Dövlət Arxivində *proporşik Gülağa Məhəmmədağa oğlu Gülməmmədovun* cəmi bir səhifəlik şəxsi xidmət vərəqi saxlanılır.

1919-cu il martın 1-də tərtib olunmuş xidmət vərəqində göstərilir ki, Gülməmmədov Birinci Azərbaycan suvari diviziyasında xidmət etmişdir. O, 1899-cu il dekabrın 6-da Qazax qəzasının Salahlı kəndində zadəgan ailəsində anadan olmuşdur. Qori seminariyasının və 1918-ci il yanvarın 30-da Gəncə proporsiklər məktəbini birinci dərəcə ilə bitirmişdir. Az müddət Birinci Azərbaycan süvari alayında xidmət edən proporsik Gülağa Gülməmmədovu bilik və bacarığına görə alayın qərargah rəisi təyin ediblər.

Proporsik Gülağa Gülməmmədov 1920-ci il aprel çevrilişindən sonra əmisi poruçik Osman ağa Gülməmmədovla birlikdə Türkiyəyə mühacirətə getmiş və hər ikisi Türk ordusunda hərbi xidmətini davam etdirmişdir.

1919-cu il fevralın on dördündə *proporsik Lütvəli bəy Abbasqulu bəy oğlu Vəkilov* Azərbaycan süvari alayının komandirinə belə bir mə'lumat göndərmişdir:

“Sizin nəzərinizə çatdırıram ki, 1918-ci il iyulun on səkkizində dördüncü Borçalı alayının polkovniki Tuqanov Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrindəki döyüş xidmətlərimə görə min beş nömrəli əmrlə mənə “Müqəddəs Georgi” xaçı ordeninin bütün dörd dərəcəsi ilə təltif olunmağım haqqında sənəd təqdim etmişdi. Və buna əsasən mənə birinci Mozdok Dağ Kazakları alayının min yüz qırx altı nömrəli attestatı da verilmişdir. Orada ordenlərimin hər birinin nömrəsi yazılıb, həmin döyüslərdə mən dörd dəfə yaralanmışam və kontuziya olmuşam. Bunların hamısı Sizə göndərdiyim şəxsi işimdə göstərilib”.

Vərəqin o biri üzündə proporsik Lütvəli bəy Vəkilovun dəsti-xətti ilə yazılmış qeydi də var: “Mənim şücaətlərimin və təltifatlarımin cəbhədə şahidi olan rotmistr Stanislav Mixayloviç Çayevski idi. O, hazırda Hərbi Nazirliyin Baş Qərargahında baş zabit kimi xidmətdədir General-leytenant Əliağa Şıxlinskiyin yavəri vəzifəsində çalışır”.

Əlbəttə, proporsik Lütvəli bəy Vəkilovun bu mə'lumatı müasir oxucuya adi ərizə kimi görünə bilər. Lakin günümüzün oxucusu onu da unutmamalıdır ki, o dövrdə belə bir yüksək ordenlə əsgər və zabitlər çox nadir hallarda təltif olunurdu. Qeyri-adi igidlik göstərən, “Müqəddəs Georgi” ordeninin bütün dörd dərəcəsinə layiq görülən oğullarımızı barmaqla saymaq olar: onlar rotmistr Teymur bəy Novruzov, proporsik Sayad bəy Zeynalov, poruçik Osman ağa Gülməmmədovdur.

Yüz qırx birinci səhifədə Lütvəli bəyin silahdaşı rotmistr Stanislav Çayevskinin Baş Qərargaha təqdimatı saxlanılır. O yazır ki, dördüncü Borçalı süvari alayının proporsiki Lütvəli bəy Vəkilovla Birinci Dünya Müharibəsinin ilk günlərindən 1918-ci ilin sentyabrınadək döyüslərdə birgə olub. Onun bütün qəhrəmanlıqlarının canlı şahididir. Qazaxda, Lori dərəsində, Borçalıda erməni daşnaqlarına qarşı döyüslərdə, Bakı, Qarayazı və Şamaxorda bolşeviklərlə vuruşmalarda onun cəsur süvari kimi igidlik göstərdiyinə zəmanət verir. Belə bir igid zabitin yüksək rütbəyə layiq olduğunu tamamilə qanuni hesab edir.

Rotmistr Çayevskinin Baş Qərargaha iftixarla yazdığı təqdimatı iki general məmnuniyyətlə təsdiq edib, dərkənar qoruyublar: süvari diviziyasının rəisi general-mayor Şahzadə Əmir Kazım Qacar və Qərargah rəisi general Zaxar Amaşukeli.

Çox təəssüf ki, elə buradaca sənədlərin izi itir.

1890-cı il təvəllüdlü praporşik Lütvəli bəy Vəkilovun bundan sonra hansı rütbəyə layiq görüldüyü mə'lum olmur.

Başqa bir sənəddən isə öyrənmək olur ki, Lütvəli bəy 1920-1927-ci illərdə Salahlı dairəsində hərbi komissar vəzifəsində çalışıb. Polkovnik Gəray bəy Vəkilovun kiçik qardaşı Lütvəli bəyi Zaqafqaziya Baş Siyasi idarəsi 1932-ci il fevralın 2-də antisovet ruhlu zabit kimi həbs edib beş illik sürgünə göndərmişdi. Minlərlə günahsız Azərbaycan zabiti kimi qırx iki yaşlı Lütvəli bəyin ömrünün hansı həbs düşərgəsində sona yetdiyi mə'lum deyil.

Ştab-rotmistri MƏHƏMMƏD BƏY ASLANBƏYOV - Birinci Azərbaycan süvari alayının zabiti, 1894-cü il martın on altısında Dağıstan vilayətinin Kürə nahiyəsində bəy ailəsində anadan olub. Teymurxan - Şura şəhər ə'dadiyyə məktəbində və Tiflisdəki böyük knyaz Mixail Nikolayeviç adına hərbi məktəbdə təhsil alıb.

Hərbi xidmətə 1914-cü il oktyabrın birində başlayıb. 1915-ci il fevralın birində Qafqaz cəbhəsindəki döyüşən orduda ə'la xidmətinə görə praporşik rütbəsi verilib. Həmin il fevralın yeddisində, yüz əlli beşinci Quba piyada alayına keçirilib. Noyabrın birində podporuçik, 1916-cı il dekabrın on ikisində isə poruçik rütbəsi alıb. 1918-ci il martın on dördündə birinci Azərbaycan süvari alayında birinci bölüyün komandiri tə'yin olunub. Həmin il avqustun iyirmi doqquzunda 1207 nömrəli əmrlə ştab-rotmistri rütbəsilə təltif olunub. Bakı cəbhəsində daşnak-bolşeviklərə qarşı döyüslərdə igidliklə vuruşub. Məhəmməd bəyin qəhrəmanlığını general Nuru paşa Türkiyənin "Hərb medalı" ilə qiymətləndirib.

1918-ci il iyulun səkkizində Baş Qərargah rəisi, polkovnik Həbib bəy Səlimov Birinci Azərbaycan alayının komandirinə belə bir mə'lumatla müraciət etmişdir:

"Poruçik Məhəmməd bəy Aslanbəyov özünü alayda yararlı zabit kimi, süvari Azərbaycan alayının bir çox zabitlərindən xeyli yaxşı göstərmişdir. Ona görə də, onun tə'minat almaq üçün alaylardan birinə qəbul edilməsi yaxşı olardı. Alayın bir çox zabitləri Tiflisdə eys-ışrətlə məşğul olduqları halda, o, dəstədə yorulmadan çalışır.

Əla və çalışqan zabit olduğuna görə mən poruçik Məhəmməd bəy Aslanbəyovu dəstədən buraxa bilmərəm. Çox təəssüflər olsun ki, işə can yandıran belə zabitlər çox azdır. Dəstədəki xidmətdən - kimin işə sadıq olduğu, kiminsə paqon və pul üçün xidmət etdiyi aydın oldu.

Namusla xidmət edən zabiti cəzalandırmaq çox acı hal olardı".

Arxiv sənədlərindən mə'lum olur ki, poruçik Məhəmməd bəy Aslanbəyov Birinci Dünya Müharibəsi illərində Azərbaycan süvari alayında da namus və qeyrətlə vuruşmuşdur. O, "İgidliyə görə" medalı ilə və "Müqəddəs Anna" ordeninin dördüncü dərəcəsilə (1915-ci il iyulun 25-də), "Müqəddəs Stanislav" ordeninin üçüncü dərəcəsilə (bant və qılıncla birgə) 1915-ci il dekabrın 20-də, "Müqəddəs Anna" ordeninin üçüncü dərəcəsilə (bant və qılıncla) 1916-cı il iyulun on yeddisində, 1918-ci ildə Bakı uğrunda döyüslərdə göstərdiyi igidliyə görə Türkiyənin "Hərbi medalı" ilə təltif olunmuşdur.

Poruçik MAHMUD İBRAHİM OĞLU ƏFƏNDİYEV - 1890-cı il iyulun iyirmi dördündə Qazax qəzasının Salahlı kəndində kəndli ailəsində anadan olub. Qoridə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şö'bəsində təhsil alıb. 1915-ci ildə Telavi praporşiklər məktəbini bitirib. Musavat ordusunda rota komandiri idi.

Poruçik HACIBALA HACİMMƏMƏD OĞLU ABBASOV - 1898-ci il iyulun dördündə Şamaxıda gəndli ailəsində anadan olub. Şamaxıda realni məktəbi və Xarkovdakı texniki məktəbi bitirib. Rus dilini yaxşı bilirmiş, savadlı imiş. 1914-cü ildə Birinci Dünya Müharibəsində iştirak edib. Musavat ordusuna 1918-ci ildə könüllü gəlib.

Poruçik ƏYYUB MEHDİ OĞLU KÖÇƏRLİNSKİ - Vladıqafqazdakı realni məktəbi bitirib. 1900-cu il avqustun iyirmi ikisində Şuşada zadəgan ailəsində anadan olub. 1918-ci il sentyabrın on beşində Bakının daşnak-bolşeviklərdən azad olunmasında iştirak edib.

Poruçik HÜSEYN SƏMƏD OĞLU RƏHİMOV - 1893-cü ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. İkinci Tiflis kişi gimnaziyasının beş sinfini və 1920-ci il aprelin iyirmi dördündə Gəncə hərbiyyə məktəbini bitirib.

Poruçik MAHMUD MƏMMƏD OĞLU MAHMUDZADƏ - 1893-cü ilin yanvar ayında Lənkəranda meşşan ailəsində anadan olub. Birinci Bakı gimnaziyasını və Gəncə praporşiklər məktəbini 1919-cu ildə bitirib. Fars və türk dillərini mükəmməl bilib. 1920-ci ildən "Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda" gizli hərbi təşkilatın fəallarından biri olub. 1923-cü ilin iyul ayında Zaqafqaziya ÇK-sı həbs edib, sürgünə göndərib.

Podporuçik MİR ƏHMƏD MİR AĞAƏLİ OĞLU MİRCAVADOV - 1895-ci il iyunun on səkkizində Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda ruhani təhsili alıb. 1919-cu ildə Gəncədə praporşiklər məktəbini bitirib.

Podporuçik MEYDAR ABBAS OĞLU MƏDƏTOV - 1898-ci ildə Bakının Balaxanı kəndində anadan olub. Qusardakı Ali-İbtidai məktəbi və 1920-ci il aprelin iyirmi dördündə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Podporuçik HƏMİD İSKƏNDƏR OĞLU MUSTAFAYEV - 1898-ci il sentyabrın səkkizində Qazaxda anadan olub. Qori şəhərindəki Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şö'bəsini bitirib. 1914-18-ci illərdə Bakıda müəllim işləyib. 1918-ci ildə Gəncədə türk hərbi məktəbini bitirib.

Poruçik MƏLİKMƏMMƏD SƏTTAR OĞLU MƏLİKOV - 1896-cı il martın on birində Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda üçüncü Ali-İbtidai məktəbi və 1920-ci il aprelin iyirmi dördündə Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Podporuçik MƏSTAN ZEYNAL OĞLU MƏSTANZADƏ - 1899-cu ildə Şamaxıda meşşan ailəsində anadan olub. Beşsinifli Bakı realni məktəbini və 1920-ci ildə Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Podporuçik MİRMEHDİ MİRƏHMƏDOV - 1894-cü ildə Bakıda anadan olub. Ali ruhani təhsili var. 1920-ci il aprelin iyirmi dördündə Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Podporuçik MAHMUD ƏSƏDAĞA OĞLU MUSTAFAYEV - 1899-cu il martın on birində Qazax qəzasının Salahlı kəndində anadan olub. 1918-ci ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Podporuçik TOFİQ ŞƏRİF OĞLU MİRZƏYEV - 1900-cü il dekabrın birində Tiflisdə anadan olub. Tiflis gimnaziyasını və 1920-ci il aprelin iyirmi dördündə Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib. İran təbəsidir. Sovetlər vaxtı Azərbaycan diviziyasının birinci polkunun qərargah rəisi olub. 1930-cu ildə keçmiş Musavatçı kimi həbs edilib.

Unter-zabit CƏMİL BƏY BAĞIR BƏY OĞLU RƏFİBƏYOV - 1894-cü ildə Gəncə yaxınlığındakı Balabağmanlar kəndində bəy ailəsində anadan olub. 1908-ci ildən 1916-cı ilədək Gəncə şəhər səkkiz illik şəhər məktəbində təhsil alıb.

1918-ci ildə Gəncədə altı aylıq unter-zabit məktəbini bitirib. Həmin ili musavat ordusunun birinci piyada polkunda Qarabağda erməni daşnaklarına qarşı vuruşub. Musavat hökuməti süqut etdikdən sonra Qızıl Ordunun on altıncı diviziyasının iki yüz qırx dördüncü polkunda vzvod komandiri kimi xidmət edib. 1921-ci ildə ikinci kəndli süvari polkunda 1924-cü ilə kimi xidmət etdikdən sonra ordudan tərxis olunub. Musavat zabiti olduğuna görə 1928-ci ilin yayında həbs edilib, iyirmi il müddətinə Novosibirsk, Çustinsk və başqa həbs düşərgələrinə sürgün olunub.

Uryadnik HƏSƏN BƏY FƏTƏLİBƏYOV - Birinci Tatar-Azərbaycan süvari alayının kollej registratoru olub, qoşunu ərzaqla təchiz edib və onu mənzillərə yerləşdirib. Dövlət müşaviri, birinci dərəcəli könüllü əsgər¹ olub. Rus-yapon müharibəsinin, Romanovlar sülaləsinin 300 illik xatirə medalı ilə və məişətdə göstərdiyi fəaliyyətinə görə ordeni ilə 1914-cü ildə Qori şəhər pristavı vəzifəsində işləyəndə həmin il iyunun birində “Müqəddəs Vladimir” ordeninin dördüncü dərəcəsilə təltif olunub.

1886-cı il dekabrın on səkkizində Şuşanın Ətyeməzli kəndində zadəgan ailəsində anadan olub. Qori Seminariyasının Tatar-Azərbaycan şöbəsini 1916-cı il martın beşində, 271 sayılı şəhadətnamə ilə bitirib. 1917-ci oktyabrın iyirmi doqquzunda Tatar-Azərbaycan süvari alayının ehtiyat bölməsinə könüllü qəbul olunub. Həmin il noyabrın iyirmi üçündə və dekabrın beşində Müsəlman Korpusuna əsgər yığmaq üçün Borçalı qəzasına e'zam olunub. 1918-ci il yanvarın dördündə uryadnik rütbəsi verilib. Həmin il, həmin tarixdə Müsəlman korpusunun komandiri, general-leytenant Əliağa Şıxlinskiyin əmrilə oboz (hərbi araba karvanı) komandiri tə'yin olunub. 1919-cu il yanvarın 4-də ailə vəziyyətinə görə hərbi xidmətdən tərxis olunub.

Həsən bəy Fətəlibəyovun şəxsi işində ailə tərkibi də qeydə alınmışdır: 1896-cı il aprelin 12-də anadan olan arvadı Ədilə xanım, 1913-cü il dekabrın 4-də anadan olan qızı Leyla xanım, 1915-ci il martın 2-də anadan olan oğlu Ənvər bəy.

1. Bu vəzifənin ruscası belədir: “bıvşiy volnoopredelyayuşaya pervoqo razryada” Tərcüməsi: Müharibə vaxtı könüllü əsgəri xidmət keçirən, ali təhsilli imtiyazlı şəxs - Ş.N.

Kapitan AĞACƏFƏR ABUTALIB OĞLU SEYİDOV - 1894-cü il mayın 8-də Şamaxıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda Aleksandrovski məktəbini və ikinci Tiflis kişi gimnaziyasını bitirib. 1915-ci ildən orduda xidmət edir. 1919-cu ildə praporşiklər məktəbini bitirib. Birinci Dünya Müharibəsində fəal iştirakına görə orden və medallarla təltif olunub.

Ştaps-kapitan XANKİŞİ AĞA OĞLU SARVANSKİ - 1897-ci il yanvarın 24-də Şamaxıda meşşan ailəsində anadan olub. Şamaxıda realni məktəbi və 1915-ci ildə Mixaylov hərbi məktəbini bitirib.

Ştaps-kapitan DANİYAL BƏY MƏHƏD BƏY OĞLU ŞƏRİFOV - 1915-ci ildə Birinci Tiflis praporşiklər məktəbini bitirib. 1891-ci il iyunun 10-da Qazaxda anadan olub. Ağalığ nəslindəndir. Musavat ordusunun beşinci Bakı alayında (Salyan kazarmasında yerləşirdi) ştaps-kapitan rütbəsində xidmət edirdi. 1920-ci ildə Qala batalyonunun komandir müavini olub. 1923-cü ildə bolşeviklər həbs edib. Son taleyi mə'lum deyil. Podpolkovnik Məhəd bəy Şərifovun oğludur.

Poruçik ƏLİ ŞƏMSİ OĞLU ƏSƏDULLAYEV - fevral inqilabından sonra Bakıda "vəhşi diviziya"nın əsgər və zabitlərindən döyüşən alay təşkil edib. Qərargahı "İsmailiyyə" binasında yerləşirdi. 1918-ci ilin mart qırğını vaxtı İçərişəhər ətrafında, Çəmbərkənddə, Şamaxı yolunda və başqa yerlərdə daşnak-bolşevik qoşunları ilə şiddətli döyüşlər aparıb.

Martın iyirmi doqquzunda Əli Əsədullayevin komandanlığı altında Lənkəran musavatçılarına silah yardımını apararkən, "Evelina" gəmisində bolşeviklərlə silahlı toqquşma olub. Martın 30-da Bakı əhalisi "Dikaya diviziya" alayının tərkisilahl olunmasına qarşı e'tiraz mitingləri keçirib. Tə'cili çağırılan müşavirədə M.Ə.Rəsulzadənin iştirakı ilə silahlar Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsindən geri alınıb. Həmin günü "Dikaya diviziya" alayı Şamaxı yolundakı və Tatarski küçəsindəki sovet qoşun hissələrinə hücum edib, Suraxanıdakı qırmızı qvardiya dəstəsini tərkisilahl etmişlər. Düşməne xeyli tələfat verməklə yanaşı, çoxlu əsgər və zabiti əsir almışlar.

Poruçik Əli Əsədullayev 1921-ci ilin dekabr ayında Gürcüstanda həbs olunub.

Beriyanın imzaladığı 15 dekabr 1921-ci il tarixli məktuba əsasən, Əli Əsədullayevi Azərbaycan Fövqəladə Komissarlığı tələb edib. Əli Əsədullayev Beriyanın imzaladığı 30 dekabr 1921-ci il tarixli orderlə həbsdən azad edilərək Bağirovun sərəncamına göndərilib. İş üzrə heç bir təhqiqat işi aparılmayıb.

Sonralar Əli Əsədullayev Bakıda cıdır meydanında işləyirmiş, daha sonra arvadı ilə birlikdə İrana qaçıb.

Müttəhim Mircəfər Bağirov bu barədə 1955-ci ildə istintaq zamanı bildirdi ki, Əli Əsədullayevin nə üçün istintaqa cəlb olunmaması və həbs edilməməsindən xəbəri yoxdur.

Şahidlər Qasimov Əyyub Mikayıl oğlu, Mehdiyev Əliqulu Kür oğlu göstərdilər ki, Mircəfər Bağirovun Əli Əsədullayevlə münasibətləri çox yaxın imiş ("M.C.Bağirovun məhkəməsi" kitabı, Bakı, "Yazıçı" nəşriyyatı, 1993-cü il, səh. 39-40).

ZÜLEYXA XANIM ƏSƏDULLAYEVA-VEBER: - Dayım Əli Əsədullayevi Şura hökumətinin adamları buraxmaq üçün külli miqdarda rüşvət istədilər. Ümumiyyətlə, bu illərdə özbaşnalıq, talançılıq, rüşvətخورluq baş alıb gedirdi. “Qızıl əsgər” hara ayağını qoyurdusa, oranı bərbad edirdi. Xalqa divan tutur, günahlı, günahsız adamları həbs edir, güllələyirdilər. Onların arasında dayım Əli də vardı. H.Z.Tağıyev çoxlu qızıl, brilyant verərək onu həbsxanadan azad etdirdi. Xüsusi sənəd hazırladaraq, ailə üzvləri ilə birlikdə, Azərbaycandan çıxmasına nail oldu.

Poruçik Əli Əsədullayev milyonər Şəmsi Əsədullayevin oğlu, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin isə kürəkəni olmuşdur. O, Hacınin qızı Leyla xanımın həyat yoldaşı idi.

Poruçik **İSRAFİL BƏY AĞA OĞLU ŞIXLİNSKİ** - 1897-ci il sentyabrın 10-da Qazaxda zadəgan ailəsində anadan olub. Qori şəhərindəki seminariyanın Azərbaycan şöbəsində oxuyub. 1918-ci ildə Gəncədə hərbi məktəbi bitirib. Məktəbdə ikinci rotanın praporşiki vəzifəsində işləyib. İyirminci ildə bolşeviklər gələndə AÇK yanında qısa müddət xüsusi təyinatlı dəstənin komandiri olub. Musavatın qatı tərəfdarı və Sovet hökumətinin qatı düşməni olduğu üçün ittiham edilib. 1926-cı ildə Solovetsk həbs düşərgəsinə sürgün olunub.

Poruçik **ADİL BƏY HƏYATOV** - İkinci Bakı süvari alayında ikinci batalyonun komandiri, Birinci Dünya Müharibəsi illərində eyni adlı batalyonun komandiri olmuşdur. 1918-ci il avqustun 20-də Şuşanın Malıbəyli kəndini ermənilərdən qəhrəmanlıqla müdafiə etdiyinə görə 1918-ci ildə Türkiyənin “Məcidyyə” ordeninə təltif olunmuşdur.

Xankəndində yerləşən Birinci süvari diviziyasının komandanı polkovnik Əfəndiyev və polkovnik Məmmədov 1919-cu il aprelin 7-də poruçik Adil bəy Həyatova belə bir xasiyyətnamə vermişlər: “Alayın təşkil olunmasında özünü layiqincə göstərən, komandirlik etdiyi batalyonda tədris işlərinin, tərbiyənin və intizamın nümunəvi təşkilində xüsusi səylərini və böyük enerjisini nəzərə alaraq podporuçik Adil bəy Həyatova layiq olduğu poruçik rütbəsi verilməsi barədə vəsadət qaldırıram”.

Praporşik **PAŞA BƏY RÜSTƏMOV** - 1914-cü il iyulun 24-də Azərbaycan süvari alayına qəbul edilib. 1916-cı il dekabrın 5-də kiçik uryadnik, 1917-ci il sentyabrın 15-də baş uryadnik, həmin il oktyabrın 1-də podpraporşik rütbəsilə təltif olunub. 1916-cı il mayın 31-də döyüşlərdə göstərdiyi igidliyə görə “Müqəddəs Georgi” ordeninin dördüncü dərəcəsi ilə təltif olunub.

1918-ci ilin oktyabrından Milli Azərbaycan ordusunda hərbi xidmətə başlayıb. Qarayazıda yerləşən Azərbaycan süvari alayının komandiri, polkovnik (sənəddə adını oxumaq mümkün olmadı - Ş.N.) Azərbaycan Əlahiddə korpusunun komandirinə yazır ki, xalqımıza sidq-ürəklə xidmət edən podpraporşik Paşa bəy Rüstəmovun praporşik rütbəsilə təltif olunmasını tamamilə qanuni hesab edirəm.

Arxivdə saxlanan bir sənəddə 1918-ci il oktyabrın 14-də Paşa bəyin bolşeviklərə qarşı döyüşdə göstərdiyi igidliyi təsvir olunmuşdur: “Ziğ yüksəkliyi yaxınlığındakı döyüşdə zabitlərin sayının çatışmamazlığı üzündən kiçik gizir Paşa bəy Rüstəmov yarım bölüyə komandirliyi qəbul etdi. Onda Hövsan tərəfindən yüksəkliyə hücumu süvari ilə bizim piyada aparırdı.

Kiçik gizir Paşa bəy Rüstəmov Suraxanı tərəfdən rəqibin cinahına çıxaraq, öz cür'ətli hücumu ilə daşnak və bolşevikləri tutduqları səngərlərdən qovmağa kömək etdi.

Ümumiyyətlə, arxa cəbhədə olduğu kimi, ön cəbhədə də kiçik gizir Paşa bəy Rüstəmov tapşırılmış zabit vəzifələrinin hamısını layiqincə yerinə yetirirdi”.

Paşa bəy 1895-ci il mayın 12-də Gəncə qəzasının Yuxarı Ayıblı kəndində anadan olub. Subaydır. Müharibədən əvvəl təsərrüfatda işləyib. Savadlıdır.

Artilleriya kapitanı TEYMUR CAHANGİR OĞLU XOYSKİ -1891-ci il noyabrın 27-də Gəncədə zadəgan ailəsində anadan olmuşdur. Gəncə klassik kişi gimnaziyasını və 1915-ci ildə Tiflis hərbi məktəbini bitirib, Birinci Dünya Müharibəsində iştirak edib. Musavat ordusunda isə batalyon komandiri olub. 1920-ci ilin iyul ayında həbs edilib. Ailəsi ilə birlikdə sürgün edilmişdir.

Kapitan BAHADIR BƏY İBRAHİM AĞA OĞLU VƏKİLOV - 1899-cu il martın 24-də anadan olub. Birinci Dünya Müharibəsində “Dikaya diviziya”nın Tatar-Azərbaycan alayında qulluq edib. Döyüşlərdə göstərdiyi igidliyə görə “Müqəddəs Georgi” ordeni ilə təltif olunub. 1920-ci ildə parlament bölüyünün komandiri idi. 1920-ci il mayın otuzunda bolşevik-daşnak dəstələri tərəfindən güllələnib.

Kapitan AĞAHÜSEYN MİRZƏHADİ OĞLU AĞASIYEV - İçərişəhərdə tacir ailəsində anadan olmuşdur. 1919-cu ildə “Hərbiyyə məktəbi”ni bitirən məzunlardan biri idi. 1920-ci ilin əvvəllərində Milli Ordunun “Yardımlı”nda rota komandiri olmuşdur.

1921-ci il avqustun dördündə Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə iyirmi səkkiz nəfərdən ibarət Türkiyəyə gedəcək Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəliyi təşkil olunur. Onların arasındakı altı nəfər hərbiçidən biri də Ağahüseyn Ağasıyevdi. Diplomatik nümayəndəliyin başçısı İbrahim Əbilov təyin olunmuşdu. Kapitan Ağasıyev əvvəlcə Ankarada səfirliyin hərbi attaşesinin əməkdaşı, sonra isə səfir İbrahim Əbilovun müavini kimi məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Qazi Mustafa Kamal paşa Atatürklə görüşmüşdür.

1924-cü ildə Tiflisə çağırılan kapitan Ağahüseyn Ağasıyev Surami şəhərindəki hərbi hissəyə komandir təyin edilir. Bir axşam Surami qalası ətrafındakı gözətçi məntəqələrini yoxlayarkən daşnaklar arxadan xəncərlə vuraraq öldürüblər.

Poruçik ƏLİAĞA ƏBDÜLSƏMƏD OĞLU MUSTAFAYEV - 1898-ci ildə Salyanda anadan olub. Salyan şəhər dörd illik ibtidai məktəbini bitirib. 1919-20-ci illərdə musavat ordusunda poruçik rütbəsində qulluq edib. İyirmi səkkiz aprel çevrilişində istilacı-daşnaklara və XI Orduya qarşı fəal iştirak edərək yaralanıb. Otuz yeddinci ilə kimi Salyan və Laçında hərbi komissarlıqda işləyib. Həmin ili Salyan NKVD-nin rəisi Arutunyan tərəfindən həbs edilib. Təqsiri sübut olunmadığına görə azad edilib. 1945-ci ilə qədər Salyan Xalq Maarif şöbəsində və rayon ictimai-təminat şöbəsində mühasib işləyib. Həmin ili Musavat ordusunun zabiti olduğu bəhanə edilərək yenidən on il müddətinə həbs edilib.

Praporşik HÜSEYN HEYDƏR OĞLU EYVAZOV - 1895-ci ildə Salyanda kəndli ailəsində anadan olub. Salyan ali-ibtidai məktəbini və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik AĞABALA ƏLİ OĞLU YUSİFOV - 1898-ci ilin yanvar ayında Bakıda fəhlə ailəsində anadan olub. Gimnaziya təhsili alıb. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik MÜRSƏL HACI MƏMMƏDƏLİ OĞLU İBRAHİMOV - 1899-cu il yanvarın 5-də Şamaxıda anadan olub. Şamaxı şəhər məktəbini və 1918-ci ildə Gəncədə podpraporşiklər məktəbini bitirib. Fars və erməni dillərini mükəmməl bilir.

Praporşik MƏHƏRRƏM HÜSEYNQULU OĞLU İSKƏNDƏROV - 1895-ci ildə Bakıda anadan olub. Birinci Bakı kişi gimnaziyasının dörd sinfini və 1919-cu ildə Gəncədə praporşiklər məktəbini bitirib. 1918-ci ildə Denikin və daşnaqlarla döyüşlərdə iştirak edib.

Praporşik KAZIM GÜLMƏMMƏD OĞLU KƏRİMOV - 1897-ci ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. 1918-ci ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik İSA QAFAR OĞLU MANAFOV - 1894-cü ildə Naxçıvanın Baş Noraşen kəndində anadan olub. Bakıdakı üçüncü ali-ibtidai və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik LƏTİF ZEYNAL OĞLU SADIQOV - 1899-cu ildə Salyanda anadan olub. Dörd sinifli məktəb təhsili var. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Milli orduda rota komandiri işləyib.

Praporşik NE'MƏTULLA TALIB OĞLU TALİBOV - 1895-ci ildə Maştağa kəndində anadan olub. Bakıda ticarət məktəbini və 1918-ci ildə Gəncədə hərbiyyə məktəbini bitirib.

Praporşik FƏRRUX ŞABAN OĞLU ŞABANOV - 1900-cu ildə Tiflisdə anadan olub. Gimnaziya təhsili alıb. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik MƏMMƏD CƏFƏRQULU OĞLU RƏHİMOV - 1895-ci il aprelin 2-də Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda üçüncü ali-ibtidai məktəbdə və mühasibatlar kursunda oxuyub. Fars dilini bilir. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik SALMAN QURBAN OĞLU SƏLİMOV - 1894-cü ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda rus-tatar məktəbini və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik ABDULLA BAQİ OĞLU SÜLEYMANOV - 1895-ci ildə Göyçayda kəndli ailəsində anadan olub. Göyçayda iki sinifli məktəbdə oxuyub. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik ABDULLA ŞƏFİ OĞLU ŞƏFİYEV - 1896-cı ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Beş sinifli Bakı gimnaziyasını və 1918-ci ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. 1922-ci ildən "Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda!" gizli hərbi təşkilatın üzvü olub. 1923-cü ilin iyul ayında Zaqafqaziya ÇK-sı həbs edib.

Praporşik HƏMİD MƏŞƏDİ AĞA OĞLU RÜSTƏMBƏYLİ - 1900-cü il oktyabrın on altısında Gəncədə meşşan ailəsində anadan olub. Gimnaziya təhsili alıb. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik MİRMEHDİ MİRYUSİF OĞLU SƏMƏNDƏROV - 1899-cu il mayın 25-də Ordubadda kəndli ailəsində anadan olub. Ali-ibtidai təhsili var. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Musavat ordusunda rota komandiridir.

Praporşik AĞASƏLİM SƏFTƏR OĞLU ŞƏRİFOV - 1896-cı il yanvarın 10-da Bakıda anadan olub. Realni məktəbi bitirib. Musavat ordusunun nəzdində yaranmış tədris komandasında hərbi təhsil alıb.

Praporşik NƏSİR AĞA CAVADƏLİ OĞLU NUBAZOV - 1897-ci il mayın 15-də Salyanda anadan olub. Salyanda beş sinifli kənd məktəbini və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik YUSİF HƏMİD OĞLU NƏCƏFOV - 1901-ci il dekabrın 25-də Bakının Saray kəndində anadan olub. Bakıda üç sinifli ali-ibtidai təhsil alıb. 1919-cu ildə Gəncədə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik NE'MƏTULLA HƏNİFƏ BƏY OĞLU NƏCƏFOV - 1900-cu il martın 1-də Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Üçüncü Bakı ali-ibtidai məktəbinin dörd sinfini bitirib. 1918-ci ildə Milli Orduya könüllü gəlib. Sovetlər vaxtı Ali-pedaqoji kursun tələbəsi olub. 1920-ci ildən musavatçı kimi gizli fəaliyyət göstərib. 1923-cü ilin iyul ayında Zaqafqaziya ÇK-sı həbs edib.

Praporşik İSKƏNDƏR BƏZİRGAN OĞLU RÜSTƏMOV - 1895-ci ildə Bakıda anadan olub. Bakıda rus-tatar məktəbini və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik TAHİR NAİB OĞLU QULİYEV - 1901-ci il mayın 27-də Sabunçu kəndində anadan olub. Qusarda ali-ibtidai məktəbi və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik XOSROV YUSİF OĞLU MƏLİKAHNƏZƏROV - 1901-ci il iyunun 6-da Şuşada zadəgan ailəsində anadan olub. Şuşa realnı məktəbini və 1918-ci il noyabrın iyirmisində Gəncədəki podpraporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik BALA BƏY MEHDİ BƏY OĞLU MÜRSƏLBƏYOV - 1896-cı il yanvarın 16-da Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıdakı beş sinifli realnı məktəbi və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik MƏMMƏD İBRAHİM OĞLU BABAŞOV - 1896-cı il martın on beşində Bakının Pırşağı kəndində anadan olub. Bakıda üç sinifli gimnaziyanı və 1919-cu il mayın 5-də Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Musavat ordusunda vsvod komandiri olub.

Praporşik SULTAN ƏBDÜL OĞLU DADAŞOV - 1892-ci il yanvarın 2-də Bakının Fatmayı kəndində anadan olub. Bakıda Ali-ibtidai məktəbi və 1919-cu ildə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik RAMAZAN ABUZƏR OĞLU ZEYNALOV - 1897-ci ildə Bakıda anadan olub. Dörd sinifli gimnaziyanı və 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Praporşik MÖVSÜM ABBAS OĞLU İBRAHİMOV - 1895-ci ildə Qazax qəzasının Azafli kəndində anadan olub. Musavat ordusunda qərargah vsvodunun komandiri olub. İki sinifli kənd məktəbini bitirib.

Praporşik ABDULLA QAFUR OĞLU AXUNDOV - 1896-cı ildə Bakıda, İçəri şəhərdə Soborni küçəsindəki on yeddi saylı evdə meşşan ailəsində anadan olub. Bakıdakı Ali-ibtidai məktəbin üç sinfini bitirib. 1918-ci il oktyabrın 3-də Gəncədəki praporşiklər məktəbinə daxil olub, 1919-cu ildə həmin məktəbi bitirib. Şimal sərhəddimizdə ağıqvardiyaçı general Denikinın ordusuna qarşı döyüşlərdə iştirak edib. Milli Ordunun yaranmasından əvvəl 1918-ci ilədək "Qafqaz və Merkuri" şirkətində matros kimi xidmət edib.

Praporşik AĞALAR ABDİ OĞLU BƏDİRBƏYOV - 1895-ci ildə Şamaxorun Morul kəndində anadan olub. Altı sinifli kişi gimnaziyasını bitirib. 1916-cı ildə Tiflis praporşiklər məktəbində oxuyub. Böyük Vətən müharibəsində mayor rütbəsində vuruşub. 1977-ci ildə vəfat edib. Xalq artisti Leyla xanım Bədirbəylinin atasıdır.

Praporşik ABBAS ƏLİ OĞLU AĞAYEV - Bakının Aşağı Çəmbəkəndindəki on bir saylı mənzildə kəndli ailəsində anadan olub. Ali-ibtidai təhsil alıb. 1918-ci ildə Gəncə praporşiklər məktəbinə daxil olub.

Praporşik HƏBİBULLA ƏHMƏD OĞLU ABAKAROV - Milliyyətə həvəlidir. 1896-cı ildə kəndli ailəsində anadan olub. Telavi şəhərindəki kişi gimnaziyasının dörd sinfini və 1918-ci ildə Gəncədəki üç aylıq praporşiklər məktəbini bitirib. Milli Orduda praporşik kimi xidmət edib.

Praporşik ƏLİABBAS ƏLƏKBƏR OĞLU ƏLİYEV - 1900-cü il martın 11-də Bakıda anadan olub. 1919-cü ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik HÜSEYN KƏRİM OĞLU ƏLİYEV - 1897-ci ildə Cavanşir qəzasında kürd ailəsində anadan olub. 1919-cü ildə Gəncədə Azərbaycan praporşiklər məktəbini bitirib. Bundan əvvəl birinci Tiflis kişi gimnaziyasında təhsil alıb.

Praporşik ƏBDÜLXƏLİL ƏLİBALA OĞLU ƏLƏSGƏROV - 1894-cü ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Ev təhsili alıb. 1919-cü ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik ƏLİABBAS BABAYEV - 1895-ci ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda iki sinifli realni məktəbini və 1919-cü ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik İSMAYIL MƏMMƏD OĞLU BABAYEV - 1900-cü il sentyabrın 23-də Gəncədə kəndli ailəsində anadan olub. Gəncədə altı sinifli gimnaziyanı və 1918-ci ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik ƏLİHÜSEYN AĞAHÜSEYN OĞLU DADAŞOV - 1899-cü il avqustun 3-də Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda ticarət məktəbini və 1919-cü ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Həmin il iyunun 24-də Tiflis aviasiya məktəbinə qəbul olunub. 1920-ci ildə bolşeviklərin istilasına əlavə olaraq təhsilini davam etdirə bilməyib. Musavat ordusunda rota komandiri olub. 1926-cı ildə Solovetsk adalarına sürgün olunub.

Praporşik MUSA ƏMİRƏMƏZƏ OĞLU ƏMİRƏSLANOV - 1898-ci il dekabrın 31-də Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıdakı üçüncü Ali-ibtidai məktəbini bitirib. 1918-ci il noyabrın 18-dən 1919-cü il sentyabrın 1-dək Gəncədəki praporşiklər məktəbində oxuyub. Sovetlər vaxtı Azdiviziyada dördüncü polkda rota komandiri olub. 1930-cü ildə keçmiş Musavətçi kimi həbs edilib.

Praporşik AĞAKIŞI MƏMMƏDQASIM OĞLU HAŞIMOV - 1890-cı il mayın 1-də Bakının Suraxanski küçəsindəki qırx iki saylı evdə anadan olub. Gəncədəki praporşiklər məktəbini 1919-cü ildə bitirib.

Praporşik HƏSƏN CƏFƏRQULU OĞLU ƏSGƏROV - 1895-ci il yanvarın 7-də Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Musavat ordusunda rota komandiri. 1918-ci il noyabrın on səkkizində Gəncə praporşiklər məktəbinə daxil olub. 1919-cü il mayın 21-də həmin məktəbi bitirib. Hərbi məktəbdən əvvəl Bakıda Ali-ibtidai təhsil də almışdı.

Praporşik MƏMMƏDƏLİ HACIBABA OĞLU AĞABABAYEV - 1900-cu il sentyabrın iyirmi birində Bazarnı küçəsindəki yüz on bir saylı evdə meşşan ailəsində anadan olub. Bakıdakı “Səadət” müsəlman məktəbinin dörd sinfini bitirib. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbində oxuyub. Praporşik kimi milli orduda xidmət edib.

Praporşik ƏHMƏD ƏLİMƏMMƏD OĞLU ƏSGƏROV - 1895-ci ildə Bakıda fəhlə ailəsində anadan olub. Rus-tatar məktəbini bitirib. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Milli orduda praporşik kimi xidmət edib. 1918-ci ildə Bakı uğrunda döyüşlərdə bolşeviklərə qarşı vuruşub.

Praporşik ƏLİ MƏŞƏDİ ZEYNAL OĞLU ATAĞIŞIYEV - 1890-cı il yanvarın 10-da Gəncədə kəndli ailəsində dünyaya gəlib. İlk təhsilini iki sinifli rus-tatar məktəbində alıb. 1919-cu ildə isə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Podporuçik ƏLİ HACI MƏMMƏDƏLİ OĞLU MƏLİKOV - 1896-cı ildə Salyanda anadan olub. Gəncədə üç sinifli məktəbi və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Milli Orduda rota komandiri olub.

Podporuçik FİRİDUN ƏBDÜLRZA OĞLU NAĞIYEV - 1897-ci ildə Bakının Pırşağı kəndində kəndli ailəsində anadan olub. Üçüncü Bakı Ali-ibtidai məktəbində təhsil alıb. 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Sovetlər vaxtı orduda təlim rotasının komandiri olub. 1922-ci ildən “Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda!” gizli hərbi təşkilatın üzvü, 1923-cü ilin iyul ayında Zaqafqaziya ÇK-sı həbs edib, sürgünə göndərib.

Podporuçik HÜSYEN KAZIM AĞA OĞLU PAŞAYEV - 1897-ci il iyunun birində Qazax qəzasının Daş Salahlı kəndində ziyalı ailəsində anadan olub. Qori şəhərindəki Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsini bitirib. 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan Hərbiyyə məktəbini bitirib. 1920-ci ildən 1923-cü ilədək Azdiviziyada qərargah rəisi işləyib. 1923-cü ilin iyul ayında keçmiş musavat zabiti olduğuna görə Zaqafqaziya “ÇK”-sı tərəfindən həbs edilib və SSRİ-nin Şimal sərhədlərinə sürgün edilib.

Podporuçik MİKAYIL CƏBRAYIL OĞLU RƏHİMOV - 1901-ci il martın beşində Bakıda anadan olub. Bakıda texniki təhsil alıb. 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Podporuçik CAVAD MİRZƏMEHDİ OĞLU AXUNDOV - 1896-cı il iyunun iyirmisində Bakının Tverskoy küçəsindəki səksən doqquz saylı mənzilində meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda rus-tatar və üçüncü Ali-ibtidai məktəbini bitirib. 1918-19-cu illərdə Gəncə praporşiklər məktəbində oxuyub. Milli Orduda pulemyot komandasının rəisi olub. Sovetlər vaxtı Bakı şəhər sığorta kassasında işləyib. 1921-ci ildən “Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda!” gizli hərbi təşkilatın üzvü olub. 1923-cü ilin iyul ayında Zaqafqaziya ÇK-sı həbs edib, şimal sərhədlərinə sürgünə göndərib.

Podporuçik HƏSƏNBALA AŞIR OĞLU ƏBDÜSALAMOV - 1894-cü ilin oktyabrında Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda dörd sinifli Ali-ibtidai məktəbi bitirib. 1920-ci il aprelin 24-də Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. 1923-cü ildə XI Qızıl Ordunun xüsusi şöbəsi tərəfindən həbs edilib.

Podporuçik ƏLİAĞA MƏMMƏDHÜSEYN OĞLU ABDULLAYEV - 1895-ci il fevralın birində Lənkəranda fəhlə ailəsində anadan olub. Lənkəranda dörd sinifli ibtidai məktəbdə təhsil alıb. 1920-ci il aprelin 24-də Gəncədəki Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib. Milli Orduda rota komandiri idi. 1923-cü ildə XI Qızıl Ordunun xüsusi şöbəsi tərəfindən həbs edilən əlli iki musavat zabiti ilə birlikdə Nargin adasına sürgün olunub.

Podporuçik FƏRRUX İBRAHİM OĞLU ƏLİYEV - 1896-cı il mayın 17-də Bakının Ramana kəndində kəndli ailəsində dünyaya gəlib. Tiflisdəki dördüncü kişi gimnaziyasını və 1918-ci ildə Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib. Musavat ordusunda rota komandiri olub.

Podporuçik XƏLİL PAŞA OĞLU ƏLİYEV - 1896-cı il fevralın 23-də Bakının Nardaran kəndində anadan olub. Bakıdakı üçüncü Ali-ibtidai məktəbini bitirib. 1919-cu il mayın 5-də Gəncədə praporşiklər məktəbini bitirib. 1920-ci il aprelin 27-də bolşeviklər həbs edib.

Podporuçik ƏJDƏR MEHDİ OĞLU HACIBƏYLİNSKİ - 1897-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olub. 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib. Altı sinifli İrəvan kişi gimnaziyasını bitirib.

Podporuçik İBRAHİM İSMAYIL OĞLU AXUNDZADƏ - 1899-cu il oktyabrın 20-də Gəncədə ziyalı ailəsində anadan olub. 1918-ci ildə Azərbaycan podpraporşiklər məktəbini bitirib. Ondan əvvəl müəllimlər Seminariyasını bitirib. Gəncə şəhər kitabxanasının müdiri işləyib. Musavat ordusuna könüllü xidmətə gəlib. Sovetlər vaxtı Azsvod hərbi məktəbində tədris hissə müdiri işləyib. 1921-ci ildən "Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda!" gizli hərbi təşkilatın üzvü olub. 1923-cü ilin iyul ayında Zaqafqaziya ÇK-sı həbs edib, SSRİ-nin Şimal sərhədlərinə sürgün olunub.

Podporuçik MƏMMƏDHÜSEYN HACI FƏRRUX OĞLU ƏLİYEV - 1895-ci ildə Bakıda Böyük Krepostnoy küçəsindəki beş saylı evdə anadan olub. Bakıda üç sinifli ticarət məktəbini və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Podporuçik ƏJDƏR QƏNİ OĞLU BABAYEV - 1900-cu il dekabrın 26-da Bakıda iranlı təbənin ailəsində anadan olub. Bakıda beş sinifli gimnaziyanı və 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib. Sovetlər vaxtı Novoçerkassk Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda təhsil alıb. 1922-ci ildən "Musavat gizli hərbi təşkilatı"nın üzvü olub. 1923-cü ilin iyul ayında həbs edilib. Azərbaycan SSR CM-nin 57, 58, 65, 66-cı maddələrlə ittiham olunaraq sürgünə göndərilib.

Podporuçik MÖVSÜM MƏZAHİR OĞLU BƏYDƏMİROV - 1899-cu ildə Bülbülədə kəndli ailəsində anadan olub. Sabunçu qəsəbəsindəki dörd sinifli Ali-ibtidai məktəbi və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. 1926-cı ildə Solovetsk adalarına sürgün olunub və orada həlak olub.

Podporuçik SADIQ ƏSGƏR OĞLU VƏKİLOV - 1895-ci ildə Qazax qəzasının Salahlı kəndində ziyalı ailəsində anadan olub. Musavat Ordusunda üçüncü Gəncə piyada alayında və üçüncü Şəki süvari alayında kiçik zabit kimi xidmət edib. Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasını və 1918-ci ildə Gəncədəki praporşiklər məktəbini bitirib.

Podporuçik ABBAS ƏLİ OĞLU ZEYNALOV - 1895-ci il mayın 25-də Poltaratsk şəhərində meşşan ailəsində anadan olub. Beş sinifli gimnaziyanı və Gəncədəki hərbiyyə məktəbini bitirib.

Podporuçik SADIQ HƏSƏN OĞLU İMANOV - 1898-ci ildə Bakıda ziyalı ailəsində anadan olub. Bakı rus-tatar və ticarət məktəblərini, 1918-ci ildə isə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. 1920-ci ilin aprel ayında bolşeviklər Bakıya hücum edəndə həbs edilib, “filtrasiya”adı ilə Nərgin adasına sürgün olunub. Sovetlər vaxtı Azərbaycan ticarət idarəsində işləyib. 1922-ci ildən “Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda!” gizli hərbi təşkilatın üzvü olub. 1923-cü ilin iyul ayında Zaqafqaziya ÇK-sı həbs edərək Şimal sərhədlərinə sürgünə göndərilib.

Podporuçik AĞAƏLİ HACIƏLİ OĞLU İSMAYILOV - 1895-ci ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakı kişi gimnaziyasının üç sinfini və Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Rus və türk dillərini mükəmməl bilib.

Podporuçik RƏHİM HADI OĞLU İMANOV - 1902-ci il martın 3-də Bakıda doğulub. Bakıda rus-tatar məktəbini və 1918-ci ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Qusar alayında rota komandiri olub.

Podporuçik AĞARƏHİM BƏHMƏN MİRZƏ OĞLU QULUBƏYOV - 1896-cı ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda beş sinfli gimnaziyanı və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Milli Orduya könüllü gəlib.

Podporuçik İDRİS İSMAYIL OĞLU QULİYEV - 1899-cu il mayın 20-də Şuşada kəndli ailəsində anadan olub. Şuşada realni məktəbi və 1920-ci il aprelin 26-da Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib. Fransız, alman və erməni dillərini kamil bilirmiş.

Podporuçik ƏMİRCAN MƏMMƏDƏLİ OĞLU ƏKBƏROV - 1894-cü ildə Nuxa şəhərində anadan olub. İlk təhsilini Nuxa şəhər dörd sinfli məktəbdə alıb. 1915-ci ildə poçtda çinovnik olub. 1917-ci ildə Tiflisdə praporşiklər məktəbini bitirib. Milli Orduda podporuçik kimi xidmət edib.

Podporuçik ƏLİ SƏMƏD OĞLU ALLAHVERDİYEV - 1891-ci il mayın 12-də Gəncədə meşşan ailəsində anadan olub. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Milli Ordunun altıncı alayında podporuçik kimi xidmət edib.

Podporuçik ƏLİ İSRAFİL OĞLU AXUNDOV - 1895-ci ildə Şamaxıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda orta politexnik məktəbini bitirib. 1919-cu il sentyabrın 10-da Milli Orduya hərbi qulluğa çağrılıb. 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Podporuçik MALİK HEYDƏR OĞLU ƏLİYEV - 1898-ci ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda Ali-ibtidai məktəbin dörd sinfini bitirib. 1918-ci il noyabrın 16-da Gəncə hərbi məktəbinə daxil olaraq oranı 1919-cu ildə bitirib.

Podporuçik AĞA DADAŞ OĞLU MƏLİKOV - 1897-ci ildə Salyanda kəndli ailəsində anadan olub. Salyanda iki sinfli məktəbi və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Podporuçik ABBAS ZEYNALABDİN OĞLU RƏSULOĞLU - 1895-ci ildə Bakıda anadan olub. Üçüncü Bakı rus-tatar məktəbində təhsil alıb. 1919-cu ildə Gəncədə praporşiklər məktəbini bitirib.

Podporuçik RƏHİM ALLAHQULU OĞLU RƏHİMOV - 1893-cü ildə Naxçıvanın Baş Nəraşen kəndində anadan olub. Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsini bitirib. 1916-cı ildən hərbi xidmətdədir. Tiflis kadet korpusunu bitirib.

Podporuçik CƏLAL ƏLƏSGƏR OĞLU SEYİDBƏYLİ - 1901-ci ildə Goranboyun Sarov kəndində anadan olub. Gəncədə dörd sinifli məktəb bitirib. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Musavat Ordusunda rota komandiri olub.

Podporuçik DƏRAB CABBAR OĞLU SULTANOV - 1902-ci ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Birinci Tiflis kişi gimnaziyasını və Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Podporuçik ZAHİD CÜMŞÜD OĞLU ŞIXƏLİBƏYOV - 1897-ci il oktyabrın 6-da kəndli ailəsində anadan olub. Ali-ibtidai təhsil alıb. 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Podporuçik MƏMMƏD BƏY ƏLİ OĞLU ŞEYDAYEV - 1902-ci il sentyabrın 18-də Tiflisdə fəhlə ailəsində anadan olub. Beş sinifli ticarət məktəbini bitirib. İran təbəəsidir. 1919-cu ildə praporşiklər məktəbini bitirib.

Feldfelbel CƏLİL CAVAD OĞLU ƏHMƏDOV - 1895-ci ildə Cəbrayıldə kəndli ailəsində anadan olub. Musavat ordusuna könüllü xidmət edib.

Feldfelbel DAVUD HƏŞİM OĞLU ABDULLAYEV - 1895-ci ildə Zaqatalada Azəri türkünün ailəsində anadan olub. Musavat ordusuna könüllü xidmət edib. Ailədə təhsil alıb.

Feldfelbel TAHİR YUSİF OĞLU RAMARANOV - 1900-cu il fevralın 6-da Qaxın İlisu kəndində anadan olub. Zaqatala sənət məktəbini bitirib. Milliyyətə ləzgidir.

Yunker PAŞA AĞABALA OĞLU BABAYEV - 1902-ci il aprelin 20-də Bakıda kəndli ailəsində anadan olub. Altı sinifli Bakı realnı məktəbini bitirib. Musavat ordusuna könüllü gəlib. Bakıdakı Azərbaycan hərbiyyə məktəbində təhsil alıb.

Yunker MUXTAR ABUZƏR OĞLU ZÜLFÜQAROV - 1902-ci il mayın 25-də Qubanın Çiçi kəndində anadan olub. Quba qəzasında ruhani seminariyasını və Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib. Beş dil bilib: ərəb, türk, fars, alman və tat.

Yunker SULTAN MƏMMƏD OĞLU ŞAYLİKOV - 1898-ci il aprelin 25-də Şuşanın Alxaslı kəndində anadan olub. İki sinifli kənd məktəbini və 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib. Hərbiyyə məktəbinə 1919-cu ilin noyabrında qəbul olunub.

Kvartirmeyster İBRAHİM AĞAKİŞİ OĞLU ATAKİŞİYEV - 1897-ci ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda yeddinci rus-tatar və Ali-ibtidai məktəbini bitirib. 1919-1920-ci illərdə Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Bu siyahını tamamlamaq çox çətindir. Ona görə ki, iyirminci ilin aprelindən sonra bolşevik-daşnak orduları tərəfindən qətlə yetirilən, sürgün olunan zabıt oğullarımız haqqında mə'lumat çox azdır. Arxiv sənədlərində və ya yaddaşlarda onların bə'zilərinin ad-familiyası, bə'zilərinin də ya adı, ya da familiyası qalıb. Ona görə də onları olduğu kimi sizə təqdim edirik: *polkovnik Hüseyn xan Naxçıvanlı, podpolkovnik Yaqub bəy Əhmədzadə, podpolkovnik Nağı bəy Əlizadə, mayor İlyas bəy Talışxanlı, ştabs-rotmistr Murad xan Naxçıvanlı, sırası hərbi qulluqçular: İbrahim bəy Fəttahov, Cəfər bəy Axundzadə, Fərhad bəy Ağalarov, Hüseyn bəy Mirizadə və Mehdizadə.*

Kapitan YAQUB BƏY SADIQ BƏY OĞLU AXMETYEV - Milliyyətə tatardır. 1894-cü ildə Tiflisdə anadan olub. 1914-cü ilin sentyabrında Tiflisdəki kadet korpusunu bitirmişdir. 1917-ci ilə kimi Türkiyənin Ərzincan şəhərində yerləşən 39-cu diviziyanın Quba alayında xidmət etmişdir. 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Ordusuna könüllü daxil olmuşdur. Bir il sonra Zaqatalaya komendant təyin edilmişdir. 1920-ci il iyulun 9-da Şəki və Zaqatalada bolşeviklərə qarşı başlanan üsyanın başçılarından biri idi. Zaqatala qalasını tutan üsyançılar kapitan Yaqub bəyin başçılığı ilə on beş gün bolşeviklərə qarşı vuruşurlar. İyulun 20-də komendant-kapitan Yaqub bəy Axmetyev yaralanıb ələ keçmiş və bolşeviklər tərəfindən e'dama məhkum edilmişdir. *Az müddət Zaqatala qalasında saxlanan mərd kapitan Yaqub bəy ağır yaralı halda kameranın divarına yazmışdır: "Mən kapitan Axmetyev ölüm hökmü altında yatıram. Heç bir cinayət eləməmişəm. Vətənim Azərbaycanın azadlığı uğrunda bolşeviklərə qarşı vuruşdum. Musavat zabiti olduğuma görə güllələnməyə məhkum olmuşam". Həyat yoldaşı Vəsilə xanım Musabəyova Bakıda rus-müsəlman qız məktəbində müəllimə idi. Bolşeviklər Yaqub bəyə e'dam olunması haqqında qərar oxuyanda, "Qorxma, mətin ol, nahaq axıdılan qanının intiqamını unutmurıq" - deyə hayqırdığı üçün Vəsilə xanımı Cənub cəbhəsi tribunalının sədri cəllad Georgi Atarbekov (Atarbekyan) sonralar da "fəxrlə" deyirmiş ki, Vəsilə xanım Musabəyovanı və əri Yaqub bəy Axmetyevi özüm güllələdim.*

Ordu quruculuğumuz haqqında bir məsələni də xüsusilə vurğulamaq istərdim. Otuzuncu illərdən sonra Rusiya və Azərbaycanın bədnam tarixçiləri tərəfindən çarizmə və cümhuriyyətə qarşı eyni topdan güllə atmaq, azərbaycanlıların ordu sıralarına çağırılmaması iddiasını əsaslandırmaq, ümumiyyətlə Azərbaycan Respublikasının ordu quruculuğu üzərinə kölgə salmaq məqsədilə bu ifadə işlənməyə başlamışdır. Halbuki, nə "Dikaya diviziya" vəhşilərdən ibarət deyildi, nə də qırx minə yaxın ordu təşkil etmiş respublika boş yerdə hərbi quruculuq yaratmamışdı. Üstəlik, onu da deyək ki, bu orduya Əliağa Şıxlinski, Səməd bəy Mehmandarov kimi dünya şöhrətli sərkərdələr başçılıq etmişdi.

Tarixi saxtalaşdırmaq - xalqın ömür yolunu çəşdirmaq, keçmişini qaranlıq içərisində itirmək, gələcəyini dumanlığa qərq etməkdir.

Belə unutqan tarixçilərimiz haqqında *istiqlal şairimiz Məhəmməd Hadi Qafqaz İslam Ordusunun* Bakını işğalçılardan təmizlədiyi gündə - 1918-ci il sentyabrın 15-də "Türk nəğməsi" şe'rinə yazırdı:

*Türkün tökülən qanları beyhudə gedərmə?
Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmə?
Dörd ildə verilmiş bu qədər can hədər olmaz,
Məfikurə yolunda tökülən qan hədər olmaz.*

***Qan ilə qazandıq zəfəri verməyiz əldən,
Xövf eyləmədik atəşi dəhhaşə düvəldən.***

Qəribə burasıdır ki, gec də olsa, rus hərbi tarixçisi, polkovnik V.V.Popov 1997-ci ildə "Voенно-историçеский журнал"ın ikinci sayında "Dikaya diviziya"nın Birinci Dünya Müharibəsində və azərbaycanlıların Port-Artur döyüşlərində qəhrəmanlığını e'tiraf etmişdir. O yazır: ***"1917-ci ilin oktyabr inqilabına və ondan sonra keçirilən tərxisə qədər qafqazlılar hərbi xidməti rus ordusunun seçmə hissələrində, o cümlədən imperatorun mühafizəsində keçirdilər. Rus-yapon və Birinci Dünya Müharibəsində Qafqaz müsəlmanlarından təşkil edilmiş birləşmələr (məsələn, "Vəhşi diviziya" və ya "Tuzemnaya") və süvarilər öz igidliyi və cəldliyi, cəbhənin ən qorxulu sahələrindəki vuruşmalarda cəsarət və qorxubilməzliyi ilə fərqləndirildilər"***.

Bə'zi musavat əsgər və zabitinin bioqrafiyasında keçmiş imperiya ordusundan qalma istilah və rütbə adlarına rast gəlirik. 1918-1920-ci illərdə işlənən bu sözlərin və rütbələrin oxunuşunda müasir oxucunun çətinlik çəkəcəyini nəzərə alıb onlardan bə'zisinin izahını da veririk.

Praporşik - Çar ordusunda orta dərəcəli zabit rütbəsi.

Feldfebel - Rota komandirinin təsərrüfat üzrə müaviniyə verilən hərbi rütbə.

Yunker - Rütbə yunkerlər məktəbini bitirən zadəgan balalarına verilir.

Ştab-rotmistri - Süvari qoşununda qərargah zabiti.

Poruçik - Çar ordusunda podporuçiklə ştabs-kapitan arasında olan zabit rütbəsi.

Uryadnik - Orduda taqım komandirinin müavini. Rütbə əsasən Kazak qoşunlarında xidmət edənlərə verilir.

Podporuçik - 1920-ci ilə qədər çar və Musavat ordusunda kiçik zabit rütbəsi.

Podpraporşik - Yeni təşkil edilmiş əsgəri hey'ətdə fərqlənən hərbi qulluqçuya verilən kiçik rütbə.

Kadet korpusu - 1920-ci il Aprel çevrilişinə qədər zadəgan balalarına məxsus qapalı hərbi orta məktəb. Varlı ailələrin uşaqları yeddi -səkkiz yaşında bu məktəbə qəbul olunurdu.

Realni məktəb - Aprel çevrilişindən əvvəl orta məktəb.

Meşşan ailəsi - Şəhərdə xırda alverçilərdən, sənətkarlardan və aşağı təbəqəli qulluqçulardan olan ailələri 1920-ci ilə qədər belə adlandırırdılar.

Dekabr, 1997-ci il.

POLKOVNİK AGAHI MƏHƏMMƏD
(1909. Təbriz, 1946. Miyana şəhəri)

*Mən ölüb getsəm də, yurdum yaşasın,
Qoy onun qəlbində adım yaşasın.
Qəhrəman millətim, ordum yaşasın,
Yetirsin şövkətə, şana yurdumu.*

Əli Tudə

Cənubi Azərbaycan şairi

Təbriz şəhərində orta təhsil almışdır. Ailəlikə Tehrana köçmüş və burada Ali hərbi təyyarəçilik məktəbini bitirmişdir. Az bir vaxtda bacarıq və şücaəti ilə məharətli təyyarəçi kimi İran ordusunda ad - san qazanmışdır. 1936-cı ildən 1945-ci ilə qədər İran ordusunun hava qüvələrində nümunəvi zabit kimi xidmət etmişdir. O, faşizm və onun İrandakı tərəfdarlarını ifşa edən silsilə məqalələrlə kəskin çıxışlar etmişdir.

1945-ci ildə şah ordusu sıralarında xidmət edən azadgah zabitlərə qarşı təqiblərin artması ilə əlaqədar qoşunu tərk edib gizli fəaliyyətə keçmişdir. Qəddar şah rejiminə qarşı qəti mübarizə aparmaq üçün Təbrizə qayıdıb Azərbaycan Demokratik Firqəsinin sıralarına daxil olmuşdur.

O, Azərbaycanda, xüsusilə Sərab və Qaradağ mahallarında fədai dəstələrinin təşkil olunmasında Sərab mahalının, Təbriz şəhərinin, xüsusilə, Qaradağ vilayətinin istilaçılardan təmizlənməsində yaxından iştirak etmiş və özünün hərbi bacarığını göstərmişdir.

1946-cı ildə Güney Azərbaycan ordusundakı xidmətini, hərbi bilik və bacarığını nəzərə alan Azərbaycan Milli Məclisi onu "21 Azər" medalı ilə təltif etmiş və polkovnik rütbəsi verilməsi haqqında fərman imzalamışdır.

1946-cı ilin sentyabr ayında Miyana cəbhəsində şah ordusuna qarşı vuruşarkən sayca və hərbi texnika cəhətdən üstün olan düşmən qüvvələri tərəfindən əsir alınmışdır. O, məkrli düşmənin şirnikdirici fitnəkar təkliflərini rədd etdiyinə görə edam olunmuşdur. ***Edam vaxtı gözlərinin bağlanmasına icazə verməyən mərd Azərbaycan oğlu son nəfəsində: "Yaşasın Azərbaycan xalqının azadlığı" deyərək ölümü şərəf və ləyaqətlə qarşılamaşdır.***

BİR NƏĞMƏDİR ONUN ÖMRÜ...

Mərd o adamdır ki, ölümü qorxmadan qarşılayır

Aristotel.

Sənin haqqında düşündükcə fikrim xatirələrdə ilişir qalır. Yaddaşımda xatirələrin şirini, acısı. Görüşlər, tanımadığım adamlar. Tanışlar da var onların arasında. Onlarla qəzet, jurnal, radio və televiziya vasitəsilə tanışam. İndi lap yaxından görüşürük: "Xoş gəlibsən, buyur əyləş" -deyirlər. "hə, cavan oğlan eşidirəm səni" deyirlər.

- Bu şəkildəki oğlanı tanıyırsınızmı?

Dostlarının əksəriyyəti, hətta bacın Nənəxanım da eynəksiz sənə baxa bilmir. Xatirələr ürəklərdə yanıqlı, həzin iz qoyub gedib. İstər-istəməz mən də bu hüznə, kədər axınına qoşuluram.

Haradansa bir səs məni çağırır: "Məmmədəm, mənəm, ay eloğlu. Yaxın gəl, nə tez xatirəyə döndüm. İyirmə səkkiz yaşlı adam da xatirəyə dönərmə?

Səs gələn tərəfə yüyürürəm.

Məmmədin səsi:

"Məni axtarıb neyləyirsən, ay eloğlu, abidəmi qoyduracaqsan? Neyləmişəm ki!? Otuz il qabaq mən də unudulmuşların, həlak olanların izinə çox düşdüm, onlara abidə qoyub adını əbədiləşdirmək istədim".

Ürəyim cavabsız suallarla doludur, Məmməd! Sənin özünlə üzbəüz oturub danışmaq istəyirəm. Məndən niyə qaçırsan? Gözlərim elə dolub, elə kövrəlmişəm ki, sanki burulğana düşmüşəm. Nə rahatlığım var, nə də dincliyim.

Sənin izinə düşmək səndən doqquz yaş böyük atamı yadıma saldı. Deyirlər o da sənin kimi əvvəl Odessada, sonra Krım uğrunda döyüşlərin iştirakçısı olub, ordan üçkünc əsgər məktubları yazıb.

1974-cü ildə əfsanəvi partizan Mehdi Hüseynzadə haqqında məqalə hazırlayırdım. Onunla birgə oxuyan, dostluq edən həmsənətlərini görmək üçün neçə-neçə institutlara, idarələrə, mənzillərə baş çəkməli oldum. Mehdi'nin məktub dostlarından biri mənə:

- Professor Natalya Mixaylovna Mikloşevskayanı görməyi də unutmayın, - dedi və onun ev telefonunu da verdi.

Zəng eləyib məqsədimi dedim:

- Natalya Mixaylovna, siz Mehdi Hüseynzadəni yaxından tanıyırdınızmı?

- Əlbəttə, əlbəttə -deyə, kövrək qadın səsi mənə Mehdi haqqında acılı-şirinli xatirələr söylədi. Sonra əlavə etdi ki, Mehdi kimi müharibədə qəhrəmanlıqla həlak olan Məmməd Yusifov adlı bir heykəltəraş da olub. Onun çox gözəl əl işləri var. İndi bizim muzeylərdə, arxivlərdədir. Çox təəssüf ki, Azərbaycanda onu bir heykəltəraş, bir qəhrəman kimi tanımırıqlar, haqqında çox az yazılıb.

- Onun haqqında hardan nə öyrənə bilərəm?

- Yaşlı rəssamlarımızın və heykəltəraşlarımızın arasında elə bir adam yoxdur ki, onu tanımasın. Mərhum heykəltəraş Fuad Əbdürrəhmanov da onunla yaxın dost idi. Bu gün rəssam və tişə ustası kimi yaxşı tanınan Cəlal Qaryağdı, Pyotr Səbsay, Həsən Haqverdiyev, Tağı Tağıyev, Əyyub Hüseynov, Bağır Maratlı, Kamil Xanlarov, Əyyub Məmmədov, Salman Zeynalov, Sadıq Şərifzadə və başqaları onunla dost və məktəb yoldaşı olublar.

- Ailəsindən necə, sağ qalan varmı?

- Məmməd yetim olub, uşaq evində böyüyüb. Bir bacısı var. Bakıda yaşayır. Hələlik bu qədər.

İndi sizə məsləhət görürəm səhər kitabxanaya gedib bayaq adını çəkdiyim qəzetin 13 fevral və 1 mart tarixli nömrələrindəki elanı oxuyub Məmmədin müharibədəki igidlikləri ilə tanış olasınız. Bir neçə gündən sonra mənə yenə zəng edin. O vaxta kimi Məmmədin əl işlərinin fotosuratını çıxartdıraram...

Bir müddət dəstək əlimdə quruyub qaldım. Mənə elə gəldi ki, bayaqkı mehriban, yanıqlı səsdən sonra gözəgörünməz bir əl onun içinə qurğuşun doldurdu. Natalya Mixaylovnanın dediklərinə inanmırmış kimi fikrimdə bəzi şeyləri götür-qoy edirdim. Mənə hər şey yuxu kimi, qeyri-adi bir şey kimi görünürdü. Məmməd Yusifov, heykəltəraş harada, hansı şəhərdə, neçənci ildə həlak olub? Bəs indiyədək niyə heç bir xəbər yoxdur? Rəssamlığa, heykəltəraşlığa aid nə qədər kitab və kitabça varda səhifə-səhifə vərəqlədim. Lakin Məmmədin adına heç yerdə rast gəlmədim.

... Faşistlər Məmmədi 1942-ci ildə, aprelin üçü gecəsi Minskinin on iki kilometrliyindəki Tarasova kəndində güllələyiblər.

1941-ci il iyun ayının axırlarına yaxın Tarasovlular kəndin ətrafından ağır bir yaralı tapdılar. O, tamam huşunu itirmişdi. Yerli sakinlər onu əsgərlərin müalicə olunduğu gizli qospitala gətirdilər.

Doqquz ay bu kənddə yüzdən çox qızıl əsgərlə müalicə olunandan sonra həmin döyüşçü gizli təşkilatın rəhbərlərindən biri - həkim Filip Kurqayevin fəal köməkçisi olur. Onun tapşırığı ilə Valyayev familyası altında tez-tez Rotamka qəsəbəsinə gedib oradan pasport və buraxılış vərəqələri üçün blanklar gətirir, həmin sənədlər yaralı qızıl əsgərlərə paylanırdı.

1942-ci ildə dəstənin rəhbəri olan Valyayev mart ayının son günlərində yaralıların və yerli sakinlərin partizanların yanına qaçmasını təşkil edir. Lakin satqının xəbəri ilə kəndə faşistlər axışib gəlir. Gizli təşkilatı axtarırlar, həbslər, işkəncələr başlanır. Valyayev və onun bir neçə yoldaşını da həbs edirlər. Onların bəzisi həbsdən canını qurtara bilir. Lakin Valyayevə bu işkəncədən, soyuq və dar həbsxanadan qaçmaq qismət olmur.

Budur, Tarasova kəndinin dizə qədər pəlçıqlı küçələrilə üz-gözü şişmiş, əzilmiş, cır-cındır paltarlı əsirlər yavaş-yavaş addımlayırlar. Quduzlaşmış faşistlər onları gah süngü ilə, gah da tüfəng qundağı ilə vurur, "şnel, şnel" -deyə onları tələdirirdilər. Tarasovun üst tərəfindəki böyük dərənin dolamasındaki təpəcikdə "dayan" əmri verildi. Artıq hər şey aydın idi. Güllələnmək, son nəfəs, ölüm...

Faşistlər gizli təşkilatın rəhbərlərini bir-bir qabağa çağırıb güllələyirlər. Növbə Yaşa Valyayevə çatır. Faşist zabiti bu mavigözlü, enli kürəkli gənci istehza ilə süzür. Ağ əlcəkli əlini Valyayevin çiyinə qoyub, onun nifrət dolu gözlərinə, mərd vüqarına həqarətlə baxır. Nəsə mızıldanıb əlini onun cibinə salır. Hansı yollasa əllərini açmış Valyayev var qüvvəsi ilə faşist zabitinə ağır zərbə endirir və hiddətindən "Al, alçaq, heyvan!" -deyə bərkədən qışqırır. Bu gözlənilməz hadisədən faşistlər təşvişə düşürlər. Ara qızıdır, Valyayev qaçmağa üz tutur. Lakin faşist gülləsi Valyayevin iyirmi səkkiz yaşlı bədənini dəlib keçir.

Tarasovlular öldürülənlərlə birgə həmyerlimiz, igid azərbaycanlı balası Məmməd Yusifovu gizli ad-familiyası ilə Yaşa Valyayev kim dəfn edirlər.

Otuz il səssiz-soraqsız qalan bu heykəltəraş haqqında 1969-cu ildə onun kimliyini, ad-familiyasını dəqiqləşdirmək üçün Minskdən A. Qusov, və V Timoşenkov familiarlyalı müəlliflər "Bakinski raboçi" qəzetinə Məmmədin şəklini və qısa bir sorğu göndərmişdilər.

Sorğu və şəkil dərc olunandan on altı gün sonra redaksiyaya bəstə boylu, saçları ağı-qaralı bir qadın gəldi. Bu Məmməd Yusifovun bacısı Nənəxanım Nəcəfova idi. Məmmədin ailəsindən sağ qalan yeganə adam idi.

- Bu Valyayev yox, mənim qardaşım Məmməd Yusifovdu -deyib kövrəldi. Özü ilə gətirdiyi şəkilləri stolun üstünə qoydu. Şəkillər redaksiyada əldən-ələ gəzdi. Baxanların haması onun Məmməd olduğunu təsdiq etdi.

Məmməd Yusif oğlu Yusifov 1914-cü ildə Cənubi Azərbaycanın Sərab şəhərində fəhlə ailəsində anadan olub. Atası Yusif kişi böyük ailəni çox çətinliklə dolandırdığından 1916-cı ildə Bakıya iş dalınca gəlir. Bakıda yaxşı güzəran keçirməsinə xoş ümid bəsləyən Yusif kişi bir az sonra ailəsini də köçürüb gətirir. Lakin bu xoşbəxtlik çox çəkmir. Ailənin ən sevimlisi, onun həyat yoldaşı Həlimə vəfat edir. Çox erkən - iki yaşında anasını itirən Məmməd, iki il sonra da atasız qalır. Başsız qalan beş uşaq çox çətin güzəran keçirir.

1922-ci ildə yeznəsi Rəhman Məmmədi Mərdəkandakı 10 nömrəli uşaq evinə gətirir. 1931-ci ilə qədər uşaq evində qalan Məmməd həmin il Azərbaycan Dövlət rəssamlıq texnikumuna daxil olur, dörd illik təhsildən sonra 1935-ci ildə oranı bitirir. Heykəltəraşlıq sənətinin incəliklərini dərinlən öyrənmək, yaradıcılığını təkmilləşdirmək və təhsilini artırmaq üçün 1935-ci ildə Məmməd Tbilisi rəssamlıq Akademiyasına imtahan verib müvəffəqiyyətlə daxil olur.

Üç il professor Y. Nikoladzenin və Kondelakinin sinfində oxuyur. Maddi çətinlik üzündən təhsilini yarımçıq qoyur, Bakıya qayıdıb müstəqil yaradıcılıq işinə başlayır. Bu illərdə o, A. Çaparidzenin, M. Əzizbəyovun, S. Orconokidzenin büstünü hazırlayır. C. Qaryağdı ilə birgə fəhlə büstünü, Stalinin iki metrlik heykəlini və F. Əbdürrəhmanovla birlikdə Qorkinin büstünü işləyir.

Kitabxanadan çıxanda məni kədərli bir hiss bürümüşdü. Şəkildəki azca gülümsənən dodaqları, geniş açılmış ağıllı gözlərini unuda bilmirdim. Otuz il qovluqlarda qalan bu dodaqlar indi-indi insanlara baxıb sanki yenidən gülümsünürdü.

Xalq rəssamı Cəlal Qaryağdı ilə emalatxanada görüşdüm. Məmmədin şəklini ona göstərdim. O, şəklə baxan kimi Məmməd -deyə diksinən kimi oldu. Cəld əynini çıxarıb yaşarmış gözlərini üzümə zillədi.

- Qohumsanmı?

- Yox -dedim. Jurnalistəm. Maraqlanıram.

- Yaxşı eləmişən, heç bilirsən necə bir xeyirxah işin izinə düşmüşsən. Həyatda az yaşadı, amma çox iş gördü. Dost idik, elə-belə dost yox, sənət dostu, ürək dostu idik.

Cəlal müəllim susdu. Yaşlı gözləri uzaqlara dikilmişdi. Gödək barmaqları arasındakı siqaret sümürülmədən yavaş-yavaş tüstülənirdi. Onu işdən ayırdığıma, belə kövrəltdiyimə görə gəlişimə peşmanladım. Xatirələrin qanadından enən Cəlal müəllim:

- Onun emalatxanası indiki 28 May küçəsində yerləşirdi -dedi. Biz yaman günün dostu olmuşuq, yenicə yaxşı günə çıxmışdıq ki, müharibə bizi həmişəlik ayırdı. Yaxşı ki, onun ölümü igidliklə əvəz olundu. İlk dəfə Məmmədlə 1931-ci ildə rəssamlıq texnikumunda tanış olduq. Aramızda kurs fərqi olmasına baxmayaraq, möhkəm dostlaşdıq. Texnikumu qurtarandan sonra Bağır Maratlı, Əyyub Hüseynov, Məmməd və mən Tbilisi Akademiyasına qəbula getdik. Bizlərdən ən yaxşı imtahan verən də Məmməd oldu. Bütün fənlərdən beş aldı. O vaxt bizə təqaüdü Azərbaycandan göndərirdilər. Üçüncü kursda oxuyanda SSRİ Nazirlər Sovetinin belə bir qərarı çıxdı ki, tələbələrə təqaüdü ancaq oxuduğu məktəb verməlidir. Akademiyada təqaüdlərin verilməsi yenicə təsdiq olunmuşdu. Artıq gec idi. Müdiriyyət bizə təqaüd verə bilməyəcəyini bildirdi. Çətin illər idi. Pulsuzluq və aclıq bizi bərk yaxaladı. Nə evdən göndərənimiz yox idi, nə də cibimizdə vardı. Ona görə də Məmmədnən mən dərstdən sonra qazanc üçün nə iş tapsaq işlərdik: bazar günləri gürcülərin həyatında ev tikərdik, klublarda şüar, plakat yazardıq. Çox mərd oğlan idi. Bəzən mən hirsənib şikayətlənəndə ki, bu nə həyatdı, bu nə güzərandı biz keçiririk, dönüb sakitcə üzümə baxardı, nə dinər, nə də bir söz deyirdi. Baxışları elə bil "qardaş, yaman günün ömrü az olar" -deyirdi. Neçə il bir otaqda qaldıq, yanaşı çarpayıda yatdıq, qardaş kimi tikəmizi yarıya bölüb yedik. Mən ondan bir dəfə də olsun artıq-əskik söz eşitmədim. Akademiyaya yaxın yerlərdə iş tapa bilmədik. Üçüncü kursun son aylarını oxumaq bizə nəsib olmadı. O, ayrılanda qayıdıb son dəfə Akademiyanın binasına baxdı. Mən ilk dəfə idi ki, onun gözlərində yaş görürdüm. O, başı aşağı sakitcə ağlayırdı.

Bakıda tarix institutundan, muzeylərdən iş götürdük. Biz birgə Xanlar Səfərəliyevin büstünü, iki metrlik fəhlə heykəlini işlədik. Bunlardan başqa Məmməd özü Çaparidzenin, Əzizbəyovun, Orconikidzənin büstlərini hazırladı. Onun ən yaxşı əsəri Orconikidzenin büstü idi. O vaxt Orconikidzenin arvadı Bakıya gəlmişdi. Əsərə baxıb çox bəyəndi. Məmmədi çağıraraq şəxsən tanış oldu. Qadın sevincindən kövrələ-kövrələ əlini Məmmədin çiyinə qoyub dedi:

- Gözəl monumental əsər yaratmışınız. Mən Sovetlər İttifaqında düzəldilən büstlərin hamısını görmüşəm. Xahiş edirəm, əgər gələcəkdə Bakıda Serqoya heykəl qoyulası olsa siz işləyin.

- Onun boyu, sifəti necə, yadınızda qalıbmı?

- Əlbəttə, onu unutmaq olarmı? Kaş, bu gün sağ olaydı, mən də onun yaradıcılığından söz açardım. Çox sürətlə həm də gözəl işləyirdi. Palçığı, gibsi əlində elə cəldliklə, elə şirin-şirin hərləyirdi ki, adam baxanda valeh olurdu. Hə, boyunu soruşursunuz. Orta boylu, mavi gözlü, dolu bədənli, sağlam oğlan idi.

Sifətdən türklərə çox oxşayırdı. Az danışırdı, Məmməddən söz qopartmaq çətin idi.

Tramvay küçəsi 14. Cəlal müəllimin nişan verdiyi ev. Qapının zəngini basıram. Qarşıma bəstə boylu sarışın bir qız çıxır.

- Nənə səni istəyirlər.

- Hə, pul üçün gəlib. Vallah, oğul, dünən evinizə iki dəfə gəldim, heç kəs yox idi. Keç içəri bu dəqiqə...

- Məmməd Yusifovun bacısı...

- Of, bağışla məni, qocalıqdandı.

Bir əsgər bacısının dərdimi təzələdim. Qəhər məni boğdu, nitqim tutuldu. Ağ saçlı Nənəxanım xala göz yaşını göstərməməkdən ötrü dişlərini kilidlədi. Sifətinə kədər-sevinc qarışıq bir təbəssüm qondu. Bu elə bir təbəssüm idi ki, göz yaşından, acı gülüşdən də təsirli və qüvvətli idi. Geniş açılmış gözləri qalın yaş dumanına bürünmüşdü. Bəzən adam belə görüşə gəlməyinə, köhnə yaralara toxunduğuna peşiman olur. Nənəxanım xalanın bu təbəssümü arxasında əbədi və qüdrətli qardaş məhəbbəti, qardaş həsrəti vardı.

İndicə məni kiminləsə səhv salan bu qadın ayı, günü, saati elə dəqiq deyirdi ki, məni təəccüb bürüdü. Otuz üç ildə onun yaddaşından, gözündən heç nə ötüb keçə bilməmişdi. Zaman qardaşdan başqa ondan heç nə, heç bir şey qopara bilməmişdi. O elə danışır ki, sanki bütün hadisələr dünən, ya da bircə saat bundan əvvəl olmuşdu.

- 1940-cı ilin yanvarın 26-da səhər saat 10-da öz əlimlə əsgərliyə yola saldım. Bacısı ölsün, vağzalacan gedə bilmədim. Maya südəmər idi, ağlayıb özünü öldürürdü. Onca gün sonra Odessadan məktubu gəldi. Sonra Krımdan yazdı ki, komandirəm, ona görə də qulluğum üç il çəkəcək.

Yadıma gəlir, balaca vaxtı palçıqdan heyvan, qab-qaşığı fiqurları düzəldərdi. Mən də hirsələnərdim ki, bəsdə hər yeri palçıq elədin. Bax, oğul, bu gördüyün divarı o rəngləyib. Sağ tərəfindən də azca başlayıb. Xalça bəzəyi vururdu. Tbilisidən qayıdıb emalatxanada işləyəndə dalınca nahar aparardım. Arabir evlənməyindən söhbət salardım. Deyirdi ki, hələ tezdi, sənətimə mane olar. Bir də ki, sən mənə çox kömək eləmişən gərək xəcalətdən çıxam.

Müharibə başlandıdan sonra heç bircə kağız da ala bilmədim. 1942-ci ildə bacım oğlu Qurbanəlini hələ müharibəyə aparmamışdılar. Bir gün gəldi ki, ay xala, şəhərdə bir dostumun atasını gördüm. Müharibədən yaralanıb qayıdıb. Dedi ki, dayın Məmmədi qospitalda gördüm. Barmaqlarını güllə aparmışdı. Sonra heç bir xəbər çıxmadı.

Əsgər bacısı olmaq çətindi, oğul. Ata-anamın, bacı-qardaşımın əvəzinə də mən çəkdim, onun həsrətini, intizarını. Gözüm yollara baxmaqdan elə bil quruyub nurdan düşür. Nə qədər bu qəzətdə şəkli yox idi. Gözüm qarıda qalmışdı. Fikrim-zikrim yollarda idi. Gör neçə il keçdi, nə bir quruca kağızı var, nə də ki, sorağı. Axşam düşəndə öz-özümə təskinlik verib, deyirdim, bəlkə dan üzü qayıtdı. Gündüzlər qonum-qonşuya getmirdim ki, birdən gələr, evdə olmaram. Elə indi də ümidimi üzə bilmirəm. Deyirəm bəlkə qərrib ölkələrə-zada gedib çıxıb...

Bir vaxt mərmə, tüfəng daşıyan eşalanlar indi bahadırları geriye - vətənə qaytarırdı. Analar, bacılar yollara çıxdılar. Sənəsi ordenli şahinlərə xoş gəldin dedilər. On dörd nömrəli Tramvay küçəsində yaşayan bacının gözü yollarda, qulağı səsdə qaldı. İyirmi yeddi il sonra bir şəkil, bir elan itkin qardaşın xəbərini gətirdi. Qəhrəmanlıqla ölüm xəbərini, başqa heç nə.

Göynən gedən quş qardaş.

Xəncəri gümüş qardaş.

Bacın səni arzular,

Heç gəlmirsən tuş qardaş.

MƏMMƏD Yusifovun döyüş fəaliyyətini təfəsilatı ilə öyrənmək üçün Minsk Şəhər veteranlar şurasına məktub yazdım. Axtarışlarımda bu yerdə Anna Bitova adlı qadıdan MƏMMƏDİN şücaəti haqqında məktub aldım. Anna müharibə illərində Rotomka-Tarasovodakı faşist idarəsində katibə işləyib, həm də gizli partizan dəstəsinin üzvü olub. Bu vətənpərvər qadın partizanlar üçün düzəltdiyi buraxılış vəsiqələrini, pasportu və müxtəlif sənədləri kolxozçu Zinaida Dmitriyevanın evində yaşayan Yaşa Valyayev - MƏMMƏDİN vasitəsilə təşkilata çatdırırdı.

Anna Bitova mənə göndərdiyi məktubda yazırdı:

"Hörmətli Şəmistan Nəzirli, bizim mərd döyüş dostumuzun fəaliyyətini öyrənmək təşəbbüsünüzü öz adımdan və Minsk şəhər veteranlar şurası adından alqışlayıram. Bəri başdan Sizə yaradıcılıq uğurları arzu edirəm.

MƏMMƏD Yusifov haqqında Sizə göndərdiyim faktları öz yaddaşımdan, döyüş dostlarımdan və Minsk Vilayət Partiya Komitəsinin arxivindən tapmışam. Sizin məktubdan sonra bizim Belorusda Yaşa Valyayev kimi tanınan partizanın sənədlərinə onun Azərbaycanlı olduğunu və həqiqi adının MƏMMƏD Yusif oğlu Yusifov olduğunu da əlavə etdik.

Bizim arxivdə MƏMMƏD Yusifova məxsus sənədlərdə göstərilir ki, Nikolayev və Odessa şəhərlərinin müdafiəsində iştirak edib. Altmış dördüncü atıcı diviziyada bölmə komandiri olub. Minsk şəhərinin şimal hissəsində gedən güclü döyüşlərdə iştirak edib.

Faşist generalı Quderianın mexanikləşdirilmiş güclü qoşun birləşmələrinə qarşı ağır döyüşlər aparan diviziya xeyli itki verir və çoxlu əsgər mühasirəyə düşür. Polkovnik Sergey İovlevin əmri ilə yaralılar Tarasova kəndinin evlərinə paylanır. MƏMMƏD də bu yaralılardan biri olub. O diviziyanın həkimi Filip Kurqayevin səylə tezliklə sağalır. Gizli təşkilatın tapşırığı ilə ona kənd sakini Yaşa Valyayev adı verilir. Çünki faşistlər ev-ev gəzir. Kimin Sovet əsgər və zabiti olduğunu biləndə dərhal güllələyirdilər.

Sağalan Yaşa Valyayev gizli partizan təşkilatının tapşırığı ilə yaralılara yardım göstərirdi. O, dərman və sarğı materialları əldə edir, güzaranı ağır olanlara ərzaq tapırdı. Bu yolla Valyayev yüzə qədər döyüşçünü sağaldıb partizanlara qoşulmasına kömək etmişdir.

İgid Yaşa Valyayevi bizim sağ qalan partizan təşkilatının üzvləri bacarıqlı, qorxmaz və cəsur oğul kimi yada salır. O, ağır şəraitdə, güclü faşist nəzarəti altında gizli təşkilat üçün silah əldə edilməsində xüsusi fəallıq göstərirdi. Tarasova kəndində Valyayevin yetişdirdiyi çoxlu vətənpərvər gənclər vardı.

1942-ci il martın 28-də gecə Valyayevə xəbər göndərdim ki, çalışın kəndi tərk edin. İçinizdə satqın var. Ya partizanlara qoşulun, ya da meşələrdə gizlənin. Dörd gün qarlı meşələrdə dolaşib partizanlara qoşulmağa imkan tapmayan Valyayevi və onun silahdaşlarını faşistlər Staroselsk kəndi yaxınlığında qəfil mühasirəyə alıb geri qaytarırlar. İçərilərindəki satqın öz işini görmüşdü...

Faşistlər qolları tıkanlı məftillə sarınmış halda onları Tarasova kəndinə gətirdilər. Əhalini kəndin yaxınlığındakı təpəciyə yığdılar. Bərk qar yağırdı. Faşistlər onlara olmazın əzab, işgəncə verdilər. Gizli partizan təşkilatının yerini, kimlərlə əlaqə saxladığını soruşdular. Heç nə əldə edə bilməyən faşistlər qaş qaralana yaxın onları güllələdilər.

Gecə ilə Tarasovlular onların meyidini kənd qəbiristanlığında dəfn etdilər.

MƏMMƏDİN yaxın dostlarından biri də görkəmli portret ustası, rəssam Tağı Tağıyevdir.

- Ölməzlik o adamlara məxsusdur ki, onlar həyatda öz gözəl əməllərilə xatirələrdə yaşaya bilirlər.

Məmmədi çox yaxşı xatırlayıram. Doğrucul, təmiz və ciddi oğlan idi. Açıq alnı, dərin və mənalı gözləri bu saat da gözlərim önündədi. Mən onu heç vaxt bekar duran görməzdim: küçədə də, həyətdə də bir yerə yığışanda əlindəki adi taxta parçasını yonurdu. İşində səbrli və səliqəliydi.

1935-ci ildə Salman Zeynalovla birgə universitetin tərtibatını hazırladı. Əsgərliyə Həsən Haqverdiyevlə birgə getdi. Mən hər ikisi ilə də məktublaşırdım. Həsəndən müharibə başlayanda da məktub alırdım, amma Məmmədin məktubu müharibə ərəfəsində kəsildi. Onun son məktubunun məzmunu belə idi:

"Salam Tağı!

Ukraynanın qış və yazının insanı ruhlandırıcı təbiəti var. Həsən köhnə yerində qaldı. Mən Ələsgərlə birgəyəm. Tağı, mən sən yazan qədər maraqlı sözlər tapa bilmirəm. Sənin göndərdiyin məktubu mayın 5-də aldım. Çox maraqlı idi, çox sağ ol! Məndən, Ələsgərdən uşaqlara atəşin salam!

Hörmətlə: Məmməd."

*Özün tək diri bil məni cahanda,
Mən də canlanaram, sən canlananda.*

Xahiş edirəm, əgər mümkünsə bu misraları mütləq yazın. O, həmişə Nizaminin bu misralarını dodaqaltı zümzümə edərdi. Yetim idi. Heç kəsi yox idi. Çox vaxt işdən sonra bizdə qalardı. Evə əliboş girməzdi. Yolüstü mütləq uşaqlara şirni alardı. Bir dəfə dedim ki, ay Məmməd, kəsib oğlansan, niyə xərcə düşürsən. İncidi. Barışanda dedi ki, Salman, kəsibliğin daşını elə atacağam ki, izi-tozu da görünməsin. - Bu rəssam Salman Zeynalovun sözləridir, bir aya yaxın axtardığım adam, Məmmədin yaxın dostlarından biri.

Salman müəllimi axtarırdım. Məmmədin ikinci bir dostu - Sadiq Şərifzadə də Salman müəllimin qızı Afər xanımın köməkliyi ilə öz xatirələrini danışmağa gəlmişdi.

- Salman, Məmməd, bir də mən - hər üçümüz universitetin mövsümü açılmasının tərtibatını hazırladıq -deyə Sadiq müəllim söhbətə başlayır. İşə başlamamış kimin nə işləyəcəyini məsləhətləşdik. Məmmədə Timirzayevin, Darvinin və bir neçə tələbənin, Salmana Firdovsi və Sabirin, mənə də Nizaminin və siyasi xadimlərin portretini işləmək müəyyən olundu. Sonra üçlükdə on iki metrlik tələbə fiqurunu işlədik.

Yaxşı yoldaşlığı vardı. Sözündə bütöv və təmiz adam idi. Mavi gözlərinin parıltısı, təmkinli və sərrast danışığı heç vaxt yadımdan çıxmaz.

Mürşəl Nəcəfov - (Sənətsünaslıq elmləri doktoru, professor)-Fuad Əbdürrəhmanov və Cəlal Qaryağdı kimi Məmməd də boyakarlıq şöbəsini bitirmişdi. Lakin plastik sənətə tükənməz həvəsi, gənc rəssamı Tbilisi Akademiyasının heykəltəraşlıq şöbəsinə gətirdi. Nikoladze və Kondelaki kimi realist sənətkarlardan dərs almış, azərbaycanlı rəssam klassik sənət vərdişlərinə yiyələnmiş, öz yaradıcılıq təcrübəsində realizm prinsiplərindən təsirlənmişdi. Məmməd Yusifovun respublika muzeylərində saxlanan əsərləri habelə, vaxtilə bədii sərgilərə verdiyi heykəlləri onun naturaya, canlı modellərə əsil yaradıcı münasibət bəslədiyinə dəlalət edir. Bu o deməkdir ki, gənc heykəltəraş təsvir etdiyi surətlərin zahiri görkəmlərini yerli-yerində verməklə kifayətlənmirdi, surətin, obrazın psixoloji keyfiyyətlərini üzə çıxarmağa, bir sözlə, büst və portlərində bədii obraz yaratmağa çalışırdı. Bu çətin prosesdə gənc heykəltəraş sənətinin ifadə vasitələrindən, işıq və kölgə təzadlarından bacarıqla istifadə edirdi.

Əliğa Məmmədov (rəssam)

- İlk dəfə Məmmədlə 1926-cı ildə Mərdəkəndə on nömrəli cocuqlar evində tanış oldum. Müəllimimiz tatar qadını Sona xanım idi. O, nə qədər mehriban və sadə idisə, o qədər də ciddi, sərt və tələbkar idi. Sona xanımın uşağa cəzası yeməyi verməmək idi. Həmin uşağın dadına Məmməd çatardı: aşıpazdan yalvar-yaxarla aldığı xörəklə onu doyuzdurardı. Yaxşı idmançı idi. Ona görə də çox vaxt müəllimlər səhər gimnastikasını ona tapşırırdılar.

Tərbiyəli və yaxşı oxuduğuna görə 1928-ci ildə onu pioner evinə qəbul etdilər. 1931-ci ildə texnikuma mənim yanıma gəldi. Əzim müəllimdən onu texnikuma qəbul etməsini təvəqqe elədim. Sakit təbiətinə və istedadına bələd olduğdan sonra direktor Əzim Əzimzadə onu "oğul" -deyə çağırırdı.

Bağır Maratlı. (rəssam)

- Məmmədin gözümüzdən getməsinə baxmayın oğul, ürəyimizdə əbədi məskən salıb. Təmiz ürəkli, cəsarətli dost idi. Torpaq bizi udana kimi onu unutmırıq.

Əyyub Hüseynov. (rəssam)

- Səkkiz il onunla çörək kəsmişəm. Texnikumun axırıncı kursunda Fuadla o heykəltəraşlığa meyl elədi. 1934-cü ildə C. Cabbarlının büstünü hazırlamaq haqqında fikirləşirdi.

Bir dəfə tənəffüs vaxtı Fuada dedi ki, nədənsə Cəfərin obrazında çətinlik çəkirəm. Fuad da gülə-gülə:

- Budu, ey Əyyub, gör Cəfərə necə oxşayır. Naturadı, götür işlə.

Həmin ili Cəfərin başdaşına onun hazırladığı barelyef həkk olundu. Bu Məmmədin ilk işi idi.

Tbilisidə oxuyanda corab almağa pulumuz yox idi. Məmməd akvarellə ayağımıza bəzəkli corab çəkərdi. Bu "corablarla" konsertlərə, sərgi salonlarına gedərdik. Əldən çox iti idi. Büstü, heykəli sürətlə işləyirdi. Əsərləri çox idi. Muzeylərə baş çəkin. Mənim qardaşım Yusif kimi o yazıq da qayıtmadı...

Sənin əsərlərinin taleyi də qəribədi, qardaş! Onların bəziləri - müstəqil, ya da şərikli işlədiyi əsərlər muzeylərin lal və görünməz eksponatı olmuş, bəziləri də bir muzeydən o birinə göndərilib, qəhrəmanların adını daşıyan məktəblərə, institutlara hədiyyə verilib. Amma heç birində müəllif kimi sənin adın çəkilir. Şəkidəki 10 nömrəli Qorki adına məktəbə göndərilən M. Qorkinin büstü F. Əbdürrəhmanovun adınadır. Stalinin iki metrlik heykəli hər yerdə C. Qaryağdının adına yazılır...

Qocaman tədqiqatçı-sənətsünaslıq elmləri doktoru, Natalya Mikloşevskayanı sən yaxşı tanıyırsan, hətta o illərdə texnikumda birgə oxumusunuz. Yorulmaq bilmədən günlərlə muzeylərdə toz basmış köhnə qovluqlarda sənənin yaratdığı əsərləri araşdıran, tapan, onların foto surətini çıxaran bu mehriban qadına mən təşəkkür eləyəndə: oğul, həyatdan vaxtsız getmişlərə ehtiram göstərmək borcumuzdur -deyib kövrəldi.

Xatirələr dilə gəldi, gah kövrək, gah həzin, gah da sevincli xatirələr. Ürəyində xoş xatirə qoyduğun dostlarının, qohumlarının hamısı səndən danışdı. Gözlər məchul bir nöqtəyə dikilib qaldı. Şahin qanadlı xəyallar o illərə - sənli illərə, günlərə qanad açıb pərvazlandı. Qonşun Lyuba Sergeyevna dedi ki, ömrüm boyu Məmmədin yanında xəcalətliyəm. Dəcəl nəvəm, onun mənim ad günümə bağışladığı Mefstofelin stolüstü heykəlini salıb sındırır. Ehtiyatsızlıq eləmişəm. Ürəyi təmiz və yumşaq oğlan idi. Qayıtsaydı şübhəsiz ki, mənə bu qəbahətimə görə bağışlardı.

Məmməd Qardaş! Heç bilirsən kim böyüyüb, üç uşaq anası olub? Sənin beş yaşında qoyub getdiyini

***Upal Mamed,
Razbil obed.
Vay, vay, vay,
Ne plaç Mamed.
Kuplyu obed***

-mahnısını öyrətdiyin bacın qızı Rəna.

Velosiped güllü-güllü paltar, şahzadə papağı, gəlincik aldığı qara gözlü Rəna. Həmin gəlinciyi o, yenə də saxlayır. Deyir ki, dayım qayıdıb evlənəcək, qızı olacaq, mən də bunu qızının ad gününə aparacam. Sənin ölümünə heç kəs inanmır, qardaş! Çünki sən öz şücaətinlə özünə ölməzlik qazanıbsan, əbədiyyət qazanıbsan.

Ən çox tənha bir bacının dərdi təzələndi. 30 il yol gözləyən xırdaca ağıllı gözləri nəmləndi. Sənin mərdanə ölümün onun niskilli ürəyini vüqar hissiylə doldurdu. Mehriban üzündəki qırıqların biri azaldı. Nənəxanım xalanı dinlədikcə insanın insana bu qədər şiddətli yanğısını, onun nə qədər əziz və doğma olduğunu bir daha yəqin etdim və istər-istəməz böyük şair Füzulinin: "Mən aləm sədəfində insandan qiymətli kövhər görmədim" -sözlərini xatırladım.

1975-ci il, mart.

UNUTSAQ, UNUDULARIQQ...

*Vaxt gələr açılar bağlı qapılar,
Əsrin arxivindən nələr tapılar.*

Məmmədhüseyn Şəhriyar

*Azərbaycanın gənc alimlərinə mənim diləyim: öz xalqınızı
öyərək böyütməyə cəhd etməyin, o, onsuz da böyükdür. Bir
şey ki, gözəldir, onun tərifə ehtiyacı yoxdur.*

*Lev Qumilyov,
Məşhur Türkoloq-alim*

İLK MİLLİ ORDU GENERALİMİZ

1917-ci il noyabrın on beşində mən Qafqaza gəldim. Öz xalqımın baş verə biləcək xarici təsirlərdən və daxili qarışıqlıqlardan qorunmasına xidmət etmək arzusu ilə Azərbaycan korpusu təşkil etməyi lazım bilib, Tiflisdə öz qərargahımı düzəltməyə başladım.

*Əliğa ŞİXLİNSKİ,
Tam artilleriya generalı.*

Hər ağacın öz kölgəsi var, hər millətin də ordusu olmalıdır. Süleyman bəy, indiki vəziyyət bunu daha çox tələb edir. Biz ordu yaratmasaq, milləti qırğına verə bilərik. Hadisələrin belə sürətli inkişafı göstərir ki, ordusu, top-tüfəngi olan bir xalq, digərini məhv edə bilər. Bu saat bizim vəziyyət elədir ki, düşmən həm içimizdədir, həm də qonşuluğumuzda. Yüz il arxalandığımız rus imperiyası axırımızı gətirib bura çıxartdı.

- Əliğa, Səməd bəy hardadır, niyə üzə çıxmır? Ordu təşkil etməyə, xalqın müdafiə qüdrətini möhkəmləndirməyə yaxşı imkan yaranıb.

- Vladiqafqazdadır. Bu günlərdə gəlmişdi, Tiflisdəki Milli Müsəlman Şurasında lazım olan adamlarla görüşdük yenə qayıtdı Vladiqafqaza. Ailəsini köçürüb Bakıya gətirməyə getdi.

Biz bir məsələni də çox tez həll etməliyik. Vaxtilə "Dikiy diviziya" da və hazırda imperiya ərazisində xidmətdə olan zabidlərin hamısını çağırmalıyıq. Xarkovdan polkovnik İbrahim ağa Usubovu, Murmanskdan general Mirkazimbəy Talışxanovu, Nijeqorod alaylarından şahzadə Əmir Kazım Qacarı, polkovnik Əmənulla xan Qacarı, Seyfulla Qacarı, general Firidun bəy Vəzirovu. Xüsusilə beşinci və yeddinci Qafqaz nişançı diviziyalarında bizim həmyerlilər daha çoxdur. Onların hamısını çağırmaq lazımdır. Silah tutan oğul Vətənin dar günündə görək olmayacaqsam, əmin-amanlıq dövründə heç lazım deyil. Sən bilirsən general Əlyarbəy Haşimbəyov indi harada qulluq edir?

- Qafqaz araba-karvan birqadasında. Ünvanı məndə var, tel vuraram.

- Bu işi tez eləmək lazımdır. Zabidlərdən birinə tapşırısan daha səlah olar. Sənin işin çox olur, çətdirə bilməzsən. Polkovnik Şirinbəy Kəsəmənliyə, bir də qardaşım uşaqları Cavad bəyə və Rüstəm bəyə özüm xəbər eləmişəm. Onlar çoxdan milli orduda qulluq eləmək arzusundadırlar. Gələcəklər. Dayan, qardaş, bir nəfəri də xatırladım. Polkovnik Davud bəy Yadigarov indi harda xidmətdədir, bilmirsən?

- Yox, çoxdandı onunla əlaqəm yoxdu.

- Onu mən öyrənərəm, əmisi İsrafil bəyin ailəsi Tiflisdə mənim qaynım Bahadır bəylə qonşudur.

- Əliğa, mənim Zaqafqaziya seymi deyilən dövlət hakimiyyətinə heç bir ümidim yoxdur. Gürcüləri deyə bilmərəm, mənə, ermənilər bu təşkilata daxil olmaqla vaxt qazanırlar və güc toplayırlar.

- Aydın məsələdir, ermənilərin bu bəcliyini hamı başa düşüb. Lori dərəsindəki gürcülərlə davadan əllərinə bir parça torpaq keçirə bilmədilər, rüsvay oldular. İndi bizimlə torpaq iddiasına başlayacaqlar.

Sənin xəbəri var ki, daşnak generalı Foma Nazarbəyov Tiflisdə erməni korpusu təşkil edir. Bu yandan da Andranik, Nijde, Dro Kanayan əməlli-başlı könüllü milli erməni dəstələri yaradıblar. Mənə belə gəlir ki, mənə Tiflisdə təşkil etdiyim korpusla sənin burda, Gəncədə yaratdığın alayı birləşdirməliyik. Çünki ayrılıqda biz heç nəyik. Gəncənin yarısı erməni əhalisidir. Sabah ayağa qalxsalar, tək sənin alayınla onların qarşısını ala bilmərik. Bizim korpusu da Gəncəyə köçürmək lazımdır.

- Bilirsən, Əliəğa, xeyli vaxtdır Gəncədəyəm, öyrənmişəm. Gəncə və Çaykənd ermənilərinin İrəvan daşnakları ilə çox yaxın əlaqələri var. Deyilənə görə, onlar Gəncənin müsəlman əhalisini qırmaq üçün əməlli-başlı silahlanıblar. İrəvan daşnaklarının işarəsini gözləyirlər.

Əliəğa dayandı. Fikir və düşüncə ilə dostu Süleyman bəyin üzünə baxa-baxa qaldı. Sağ əlini qaldıraraq yoğun gövdəli çinara söykəndi.

- Qardaş,- dedi,- bizim əsas çətinliyimiz odur ki, əsgər və zabitlərimiz üçün nə silah var, nə cəbbəxana, nə də əməlli-başlı paltar və ayaqqabı. İmperiya ordusu bizim ərazilərdən çəkilib gedəndə hamısını özü ilə aparıb. Bir müsəlman bəndəsi qabağa durub bunları rüslərdən almayıb. Amma erməni daşnakları, gürcü zadəganları, mənşevikləri onların ərazilərini tərk edən rus qoşunlarından hər bir silahı, hətta kazarmaları belə təhvil alıb, öz əsgərlərini yerləşdiriblər.

- Bu barədə bizim alayın vəziyyəti pis deyil, Əliəğa. Burada mənə yaxın bir dostum var, imkanlı və karagələn adamdır. Məmmədbağır ağa Şeyxzamanov cənablarını deyirəm. Yer və ərzaq məsələsində bizim alaya yaxından, canı-dillə kömək edir. Hərbiyyə məktəbinin hələlik azsaylı müdavimlə açılmasına da maddi kömək edəcəyinə söz verib. Məmmədbağır ağa əsl-nəcabəti ilə tanınan bir zəttir, milli parlamanın da üzvüdür.

- Hər kimdirsə ol zəttən möhkəm yapışmaq lazımdır, - dedi Əliəğa. - Tiflisdə də belə bir dindaşımız var. Tanımamış olmasan, Həməzət bəy Xəlilov bizim Milli korpusa həm ərzaqla, həm həm də geyimlə çox kömək edir. Bu günlərdə xeyli silah və balakənlilərdən ibarət bir kiçik alay da təşkil edib gətirdi. İki qoçaq oğlu da - Rüşət bəy və Ramazan bəy mənə korpusumda qulluq edir. Hər ikisi ali təhsilli zabitdir.

- Amma Məmmədbağır ağa səninlə çox maraqlanır, Gəncəyə təşrif gətirməyinizdən xəbərdar deyil. Qayıdaq evə, adam göndərərəm, məmnuniyyətlə sizin görüşünüzlə gələm.

Əliəğa etiraz etdi:

- Yox, - dedi, - bizim ona işimiz düşüb, bəlkə biz ikilikdə onun görüşünə gedək, inciməz ki?..

Süleyman bəy sevinclə:

- Yox, canım, nə danışırsan, - dedi, - əksinə, xoşhal olar, inan nə qədər sevinəcəm səni gördüyünə. Port-Artur və cahan müharibəsi zamanı sənin, Səməd bəyin, Hüseyn xan Naxçıvanskiyənin haqqında qəzet və jurnallarda nə yazılıbsa, hamısını yığıb səliqə-səhmanla saxlayır. Evinə gələn ali qonaqlara o yazıları oxumaqdan ləzzət alır. Evi də burada yaxındadır, Sərdar bağının qərb hündəvərində...

1917-ci il dekabrın ortalarında Azərbaycan Milli ordusu yaratmaq haqqında dərdləşən iki nəfərin kimliyi ilə yəqin ki, oxucular da maraqlanırlar. Onlardan birini - məşhur generalımız Əliğa Şıxlinskini həssas oxucu şübhəsiz ki tanıdı. Digəri isə indiyədək haqqında müasirlərimizin məlumatı olmadığı general-mayor Süleyman bəy Əlisüleyman oğlu Əfəndiyevdir. İlk dəfə Gəncədə Azərbaycan hərbiyyə məktəbinin açılmasında və Gəncə süvari alayının yaradılmasında böyük xidməti olan görkəmli sərkərdələrimizdən biridir. Azərbaycan Demokratik ordusunun sıralarında cəmi-cümlətən bir il general kimi xidmət edən Süleyman bəy Əfəndiyevin adı yetmiş üç il arxiv səhifələrində gizlədilmişdir. Beş il bundan əvvəl onun haqqında əlimizdə çox az məlumat olduğuna görə, mətbuatda çıxış etməyə cəsarət etmirdik. Tədqiqatçı dostumuz professor Alxan Məmmədov "Azərbaycan" qəzetinin 3 mart 1919-cu il və "İstiqlal" qəzetinin 10 mart 1919-cu il tarixli nömrələrində general barədə əldə etdiyi kiçik həcmli yazıları səxavətlə bizə bağışladı. Hər ikisində - "Möhtərəm bir generalın ölümü" və "General Süleymanbəy" yazılarında xalqımızın sərkərdə oğlunun ömür yolu haqqında dolğun məlumat əldə etdiyimizə görə alim dostumuza təşəkkürümüzü bildiririk. Yazılırdan görünür ki, 1919-cu ildə qəflətən səpmə yatalaq xəstəliyinə tutulan general Süleyman bəy Əfəndiyevin vaxtsız ölümü bütün Azərbaycan ictimaiyyəti üçün ağır itki olmuşdur. "İstiqlal" qəzetində imzasız verilmiş yazıdan bunu açıq-aydın görmək olur.

"Ey möhtərəm əsgər! Sən Azərbaycanın ən qəhrəman övladı idin. Sən öldün. Fəqət, sənin qəhrəmanlığın səndən sonraya yetişəcək, zabitlərimiz arasında ölməyəcəksən. Səni Azərbaycan hərbi tarixində yad etmək Azərbaycan üçün böyük bir şərəfdir. Sənin ruhuna təzim və hörmətlərimizə ithaf edər ikən Vətən və millətimizə də bəyan-təziyyət eylərik".

Bəs general Süleyman bəy Əfəndiyevin on yeddinci ilə qədərki fəaliyyəti necə və harada keçmişdir? Bu suala tarixin dərin qatarında, toz basmış arxiv sənədləri cavab verir.

...1864-cü il oktyabrın 5-də Süleyman bəy Əlisüleyman oğlu Əfəndiyev Ağdamada dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilini Gəncədəki progimnaziyada¹ və Tiflisdə realni məktəbdə almışdır.

On altı yaşında həmin məktəbi bitirən Süleyman bəy 1880-ci ildə Yelizavetqrad² süvari məktəbinə daxil olmuş və oranı 1885-ci ildə müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Hərbi xidmətə Qafqaz süvari ordusunun polis nəzarəti idarəsində başlayan gənc zabit Süleyman bəy iki il sonra, mayın 18-də kornet-zabit rütbəsi 1892-ci il martın 25-də isə poruçik ilə təltif olunmuşdur.

Eskadron komandiri Süleyman bəy Əfəndiyev nümunəvi xidmətinə görə 1899-cü il martın 15-də rotmistr rütbəsinə layiq görülmüş və ona kavalər kimi fəxri ad verilmişdir. 1900-cü ildə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" 1907-ci ildə isə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

Əsrimizin əvvəllərində xidmət yeri bir neçə dəfə dəyişdirilən Süleyman bəy 1907-ci il fevralın 28-dən Zaqafqaziya polis keşikçi dəstəsinin Kutaisi quberniyası üzrə baş nəzarətçisi təyin olunmuşdur.

1 İnqilabdan əvvəl dörd, yaxud altısınıflı natamam təhsil verən məktəb. - Ş.N.

2 İndiki Kirovoqrad şəhəri. - Ş.N.

Süleyman bəy Əfəndiyev yalnız hərbi deyildi. O həm də xalqımızın maariflənməsinə görkəmli ictimai xadim kimi fəal iştirak etmişdir. Tez-tez Qoriyə gələn, azərbaycanlı balalarının təhsili və güzəranı ilə maraqlanan Süleyman bəy onlara maddi köməyini əsirgəməmişdir. Görkəmli maarifçi, ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli və Səfərli bəy Vəlibəyovla dostlaşmış, Tiflisdə azərbaycanlıların təşkil etdiyi mədəni-maarif cəmiyyətinin işində yaxından iştirak etmişdir.

1912-ci il dekabrın 6-da polkovnik rütbəsi alan Süleyman bəy Əfəndiyevin imperiya ordusundakı xidmətləri sonralar üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna", ikinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", "Müqəddəs Anna" və üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordenlərinə layiq görülmüşdür.

Polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyevin imperiya ordusunda sonuncu vəzifəsi Əlahiddə Qafqaz ordusunda Zaqafqaziya polis - keşikçi dəstəsinin təftiş-yoxlama üzrə baş nəzarətçisi idi (1912-ci ildən).

Öncə dediyimiz kimi, Süleyman bəy Əfəndiyevin çox böyük və danılmaz xidməti 1917-ci il iyul ayından başlayaraq Azərbaycan Milli ordusunu yaratmaq təşəbbüsüdür.

1919-cü ildə "Azərbaycan" və "İstiqlal" qəzetlərində verilmiş hər iki nekroloq-yazıda generalın bu misilsiz fəaliyyəti barədə məlumat var. Ona görə də hər iki yazını kiçik ixtisarla əziz oxuculara təqdim edirəm.

MÖHTƏRƏM BİR GENERALIN ÖLÜMÜ

*O, solmaz və sönməz! Əbədiyyətə
qovuşanlar üçün ölüm yoxdur.*

Cəfər Cabbarlı

Azərbaycan, ümumiyyətlə, Zaqafqaziyada namuspərvəranə və xalisanə bir surətdə islamlara xidmət edən möhtərəm zabit - Süleyman bəy Əfəndiyev cümləmizi mütəəssir və məyus buraxaraq vida etdi.

Süleyman bəy Əfəndiyev Rusiya inqilabından sonra Zaqafqaziya islamlarının hərbi təşkilatında qiymətli bir üzv olaraq çalışmış və çalışdığı işlərdə böyük bir əzm və səbat göstərmişdir. Süleyman bəy Əfəndiyev Namiq Kamalın "Cahan titrər səbat pay ərbab-əzmi məqanətdən" beytinə məsdəl olmuş, səbatını məhviyyəti - şəxsiyyəyə qədər götürmüşdür. Süleyman bəy bir vaxt Gəncədə ifayi-xidmət edirdi. Sovuq şiddətli bir surətdə idi. Kəndisini salamlamaq üzrə yanına gəlmişdim. Qısa bir cümlə ilə *müqabilə etdi: "Camaatımız oyanır. Qoçaq əsgərlərimiz çoxalır" - dedi: sonra ən zabitpərvər bir əsgər vəziyyətini alaraq: "Vəzifə denilən şeyi əgər həqiqətə bilinə hər işimiz yaxşı olar idi".*

Mərhum siyasət ilə əsla əlaqədar olmaz idi. Onun nəzərində yalnız əsgərlik və əsgərliyə məxsus bir iman var idi.

Gəncədən sonra Tərtərə getmiş və orada islam təşkilatını müvəffəqiyyətlə ictimai etmişdir. Sonra Qarabağa - Ağdama da gələrək ifayi-vəzifə xüsusunda böyük bir qabiliyyət və qeyrət göstərmişdir.

Süleyman bəy hiss və fikircə çox nəziə və təmiz adam idi. Heç kimsə bilməz ki, Süleyman bəydən bir pis iş sadıq olmuşdu. Bir dostumuz bizə təminə deyirdi ki, Azərbaycanda namus və iffəti ilə mücəssəm bir təmsil təşril edən bir sima varsa, o da Süleyman bəy Əfəndiyevdir.

Parlaman əzasından Məmmədbağır ağa Şeyxzamanov cənabları mərhumun ən yaxın tanıdığı və bir çox zamanlarda bərabər işlədiyi bir zat olması etibarını ilə də bizə deyirdi ki, general Süleyman bəy Əfəndiyev eyni zamanda bütün Azərbaycan zabidləri arasında çalışması ilə, təşkilatçılığı ilə də birinci tanınmış bilinmiş bir zat idi.

Əvət! Azərbaycan üçün bu ziya böyük bir ziyadır. Bu ziya qarşısında mütəəssir olmamaq qabil degildir.

General-mayor Süleyman bəy Əfəndiyev haqqında ikinci nekroloq-məqalə 1919-cu il martın 3-də "Azərbaycan" qəzetində dərc olunub. Məqalənin yazarı Səid adlı müəllifdir.

GENERAL SÜLEYMAN BƏY

Bu günlərdə Azərbaycan Cümhuriyyəti ordusu komandanlarından - ordunun böylə mühüm bir vəziyyətində - mirliva (general) Süleyman bəy Əfəndiyevin səpmə yatalaq xəstəliyindən vəfat etməsi xəbəri gəldi. Rəhmətulla əleyh rəhməto vash.

Mirliva Əfəndiyevin vəfatı nəinki yalnız mirtəvanın əqraba və mətəlağatını məhzun və dilgər edəcəkdir. Bəlkə onu tanıyan, onun həqiqinə arif, onun vətən və millət uğrunda xidmət və fədakarlıqlarını bilmiş olan cümlə Azərbaycanlıları dilxun və dağdar edəcəkdir.

Süleyman bəy Əfəndiyev kim idi?

Bu suala hazırki hərbiyyə nazirimiz general Səməd bəy Mehmandarov həzrətləri: "general Süleyman bəy Əfəndiyev təmizlikdə, namusda, qeyrət və fədakarlıqda təht idarəmdəki cümlə zabitan arasında ən birinci mövqə tutanlardan idi!" - deyə cavab vermişdir. Bizlər isə mərhumun səhifeyi tarixiyyəsinə bir nəzər edəlim. Bən onun bütün səhəlfə tarixəsindən bəhs etməyə məal-təəssüf qadir degiləm. Bu bana dəxi məchuldur. Fəqət mərhumun Gəncə şəhərindəki imrar həyatından bəhs etmək mümkündür.

O vəqt miralay (polkovnik) rütbəsinə olan Süleyman bəy 1917-ci sənənin iyul ayında Gəncə şəhərinə təşrif gətirdi. Müəyyən bir vəzifə ilə mavərayı - Qafqaz hökuməti tərəfindən əzam edilmiş idi, vəzifəsi isə təşkil ediləcək süvari milis alayı üçün kiçik zabidlər yetişdirmək idi. Mərhum Gəncə şəhərinə varid olan kimi Gəncə Müsəlman Milli komitəsinə təşrif gətirərək bəyanat verdi. Və Azərbaycan türklərinin qəvay əsgəriyyəsi olması və buna əşd ehtiyac xüsusunda izahat verərək əlavə etdi ki, əgər bu məsarifi Gəncə milli komitəsi öz öhdəsinə götürərək qəvay əsgərliyə təşkili əsasına ibtidar etmək arzusunda bulunarsa, məalməmnuniyyə bu xüsusda heç bir fədakarlıqdan çəkinməyəcəkdir Milli komitə işə başladı. Yüz əlli nəfərlik gecə-gündüz olaraq bir məktəb hərbiyyə güşadına qərar verdi. Bu miqdarı Gəncə vilayəti qəzaları arasında nüfuz etibarını ilə təqsim edərək namizədlər və onların məsariflərini göndərmək xüsusunda cümlə qəzaların Milli komitələrinə müraciət etdi.

Bəzi qəzalardan mütəllimlər göndərildi, lakin məsarif üçün para gəlmədi. Bəzi komitələr tərəfindən para göndərildisə, nəhayət az miqdar.

Mərhum Süleyman bəy çalışmağa başladı. Pulsuzluq, aclıq, əlbəəssizlik onu məyus etmədi, qorxutmadı. Hətta özü 1917-ci sənə avqustun əvvəlindən vəzifəyə başladığı halda 1918-ci sənənin şəbat ayında keçmiş maaşlarını almaq üçün özü utanıb bəndəni vasitə etdi.

Bu qədər müddət öz hesabına xidmət etdikdən sonra yenə maaş istəməyi özünə bir müşkül əmr hesab ediyordu.

Gəncədə akarsı³ başlandı, cümlə mülki və hərbi məmurlar dəxi qarətkarlara, talançılara iltihaq etdilər. Kimsə kimsəni tanımaq istəmədi, kimsə kimsəyə itaət etmədi, şübhə etmək olur ki, düz, doğru, qeyrət və namuslu şəxslər tapılmayacağı bir dərəcəyə gəldi. Mərhum Əfəndiyev gündüzlər ac, gecələr uyğusuz öz cavan müəllimləri ilə şəhərin hərəstinə, şəhərdə əmin-asayışı əmələ gətirməyə zərrə qədər qüsür gətirmədi. Şəhərdə, istisonda, nəreyə gedilsə Süleyman bəy görünürdü. Özü namus və qeyrətli, mütəllimləri düz, doğru.

Şəmkir müharibəsi əsnasında isə mərhum Süleyman bəy heç bir fədakarlıqdan çəkinmədi. Əvvəldən axıradək ən təhlükəli, ən mühüm nöqtələrdə isbat vücud edənlərin birinçisi oldu. Bundan sonra Süleyman bəyin məmuriyyəti qara yazıya təbdil edildi. Bir müddət Gəncədən getdi. Bu halda müsəlman ordusu təşkilinə hökumət tərəfindən müsaidə edildi. General Əliağa Şıxlinski baş komandan (Gəncədə ilk dəfə yaradılan Əlahiddə Müsəlman korpusuna Ə. Şıxlinski baş komandan təyin olunmuşdur - Ş. N.) təyin edildi. Gəncədə qəvay əsgəriyyə təşkilinə başlandı.

Mərhum Süleyman bəy beşinci alay komandanlığına təyin edilərək yenidən Gəncəyə təşrif gətirdi. Yenə fəaliyyətə, fədakarlığa başladı. Bu vəqt şəhərdə öylə bir anarşi hökmfərma idi ki, heç bir qüvvə təmin asayişə müqtədir deyildi.

Nəhayət, mövcud türk əsgərlərini müsəlləh edərək onların namus və qeyrətlərinə istinadən onların vasitəsilə eadəyi-asayişə və Bakı tərəfdən Gəncə üzərinə tərtib edilməkdə olan hücumə qarşı müdafiə etməyə müqtədir ola bilmək lüzumu hiss edilərək buna təşəbbüs edildi.

Süleyman bəy: "Bən bu vəzifəyi qəbul edə bilərəm" - deyə bütün zəhmət və çətinliyi öz alayına qəbul və hər bir cəhətdən təmin etdi. Həqiqətən bununla da Gəncədə eadəyi-asayiş əmələ gələrək nizam, intizam bərqərar etdilər. Böyləcə mərhum general Süleyman bəy Əfəndiyev heç bir gün fədakarlıqdan çəkinməyərək fəaliyyətinə davam etməkdə idi. Bu günlərdə bir ziyai-əbədi qəbiləndən mədud olaraq darulbəqaya ertihal edərək cümlə azərbaycanlıları hüzn və ələm dəryasına qərq etmiş.

Rəhmətullahe əleyh rəhmət vasəh.

YENİ AÇILAN ARXİVDƏN

İnamla demək olar ki, 1918-20-ci illərdə Milli ordumuzun keçdiyi ömür yolu tam tarixi səlnamədir. Yetmiş iki il "tamamilə məxvidir" möhrü ilə xalqımızdan gizlin saxlanan hər b tariximizin qiymətli sənədlərini araşdırmaq bizə yalnız 1992-ci ilin noyabr ayında qismət oldu. Burda nələr yoxdu... Hər sənəddə bir qəhrəman oğlumuzun taleyi, döyüş yolu, kimisi yarımçıq, kimisi də bütöv. Bu nadir sənədləri araşdırdıqca böyük Səməd Vurğunun dillər əzbəri olan misraları

3. *Aşkəri - anarxiya - Ş.N.*

yada düşür:

***Hər türbədən bir qəhrəman
Sanki baxıb deyir bizə:
"Alovların arasından
Yollar açdım eşqinizə".***

Respublika yeni Tarix Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanan belə qiymətli sənədlərdən biri də general-mayor Süleyman bəy Əfəndiyevə məxsusdur. 1919-cu il fevralın 21-də hərbi nazir vəzifəsini müvəqqəti icra edən general-leytenant Əliağa Şıxlınskinin və Baş gərargah rəisi, polkovnik Həbib bəy Səlimovun imzaladığı 89 nömrəli əmrdə oxuyuruq:

"Bu gün Ağdamdan birinci piyada Azərbaycan diviziyasının rəisi general-mayor Əfəndiyevin səpmə yatalağ xəstəliyindən vəfat etməsi haqqında kədərli teleqram almışıq. 1917-ci il fevral çevrilişindən sonra general-mayor (o vaxt polkovnik) Əfəndiyev var qüvvəsi ilə ictimai-təşkilati işlərdə və Vətənin müdafiəsi sahəsində xalqına xidmət etməyə başladı.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Gəncə şəhərində onun təşəbbüsü ilə yeni yaranan Azərbaycan ordusuna təlimatçılar hazırlamaq üçün tədris dəstəsi yaradılmışdı. Polkovnik Əfəndiyevin rəhbərlik etdiyi çox da böyük olmayan bu dəstə vətənimizin mərkəzi Gəncə şəhərində qayda-qanun yaradılmasında, anarxiyadan qorunmaqda, eşalonların tərkisilahlı edilməsində və xalq əmlakının qorunmasında əsas rol oynayırdı.

Gəncə şəhərində Müsəlman korpusu yaradılanda polkovnik Əfəndiyev beşinci Müsəlman alayının komandiri təyin edilir. Tiflisdəki müxtəlif təşkilatların açıq müxalif mövqeyi, rəsmi dairələr tərəfindən müsəlman alayının yaradılmasına mənfi münasibəti və bir çox digər çətinliklərə baxmayaraq polkovnik Əfəndiyev Tiflis rəsmi dairələrindən öz bacarığı hesabına alayı üçün lazım olan əsas şeyləri alır və Gəncəyə çatdırır.

Könüllülərdən təşkil olunmuş beşinci atıcı alayı, yerlərdə hərbi sahədə onlara kömək edə biləcək hakimiyyətin olmadığı bir dövrdə əksəriyyəti yaxşı geyinmiş və orta səviyyədə təlim görmüş əsgərlərdən ibarət idi. Komandirin qayğısı təkcə əsgərlərlə qurtarmırdı. Polkovnik Əfəndiyev zabitlər üçün də əla təşkil olunmuş ucuz yeməxana təşkil etmişdi.

Azərbaycan korpusunun süvari hissələrinin müvəqqəti buraxıldığı dövrdə polkovnik Əfəndiyev qərargaha çoxlu əşya və xeyli ərzaq məhsulları təhvil verdi. Bundan sonra ikinci Qarabağ süvari alayının komandiri təyin olunan polkovnik Əfəndiyev bir çox çətinliklərə baxmayaraq alayı tam hazırlıqlı hərbi hissə səviyyəsinə qaldıraraq, əla vəziyyətdə Hərbi Nazirliyə təqdim etdi.

Başqa rəislər arasında hərbi nazir tərəfindən fərqləndirilən ***polkovnik Əfəndiyevə bu il (1919-cu ildə) yanvarın 6-da general-mayor rütbəsi verilir və birinci piyada diviziyasının komandiri təyin edilir.***

General Əfəndiyev hazırkı şəraitdə diviziyanın təşkil olunması kimi ağır işə başlayır, Azərbaycanın vacib bölgəsində istirahət bilmədən fədakarcasına hərbi hissələrdə qanun-qayda yaratmağa çalışır.

Öz diviziyasındakı tibbi vəziyyətdən narahat olan general Əfəndiyev şəxsən özü lazaretin təşkilinə rəhbərlik edir, tez-tez xəstələr arasında olaraq, bəzən xoş sözlə, bəzən də rəhbər tələbkarlığı ilə onların taleyini yüngülləşdirir. Qayğılarının çoxluğundan o, özü haqqında düşünmür və səpmə yatalaq xəstəliyinə tutularaq mərd bir əsgər kimi vəzifə başında həlak olur. Yorulmaz döyüşçü və Vətənin əsl oğlu, qəbrin nurla dolsun!

Vəfat etmiş general Süleyman bəy Əfəndiyev Batumda yaşayan ailəsini maddi çətinlik qarşısında qoymuşdur. Hətta böyük oğlu Həsənin vəfatı xəbərini eşidən general ona tapşırılan işlərin böyük əhəmiyyətini düzgün dərk edərək öz vəzifəsini tərک etməmişdir.

Əmr edirəm ki, onun dəfninin xərcləri xəzinənin hesabına olsun və ailəsinə birdəfəlik beş min rubl məbləğində müavinət verilsin. Eyni zamanda ailəsinin normal yaşayışını təmin edə biləcək məbləğdə təqaüdlə təmin olunması barədə hazırda Bakıda yerləşən Hərbi Nazirlik qarşısında vəsadət qaldırıram".

Beş gün sonra - fevralın 26-da general Əliğa Şıxlinski həmin əmrinə belə bir əlavə də etmişdir:

"Vəfat etmiş Birinci piyada diviziyasının rəisi, general-mayor Süleyman bəy Əfəndiyevin dul qalmış həyat yoldaşı Laləndar xanım xahişi ilə mərhum Gəncə şəhərində yox, Qazax qəzasında dəfn olunacaqdır".

Təəssüf ki, Vətənimizin azadlığı uğrunda canını fəda edən general Süleyman bəy Əfəndiyevin bu günədək yaxın qohumunu tapmaq mümkün olmadı. İllərin uzaqlığı bizə imkan vermədi ki, öyrənək görək bu mərd generalımız harada - Qazağın özündəmi, yoxsa hər hansı bir kəndindəmi uyuyur.

Ümid gələcək tədqiqata, arxiv sənədlərinə, bir də Ağdamda və Qazaxda yaşayan Əfəndiyev soyadlı nəvə-nəticələrin yaddaşına qalır...

1992-ci il, mart.

GENERAL SƏMƏD BƏY MEHMANDAROV BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏ

*Əsgər komandirinə, zabit generalına oxşamalıdır.
Komandir döyüşkəndirsə, əsgəri də ona oxşayır,
zabit zəifdirsə, əsgəri də əfəldir.*

SƏMƏD BƏY MEHMANDAROV,
Tam artilleriya generalı

Sərkərdə kimi ümumxalq şöhrəti qazanmış Səməd bəy Mehmandarov və Əliağa Şıxlinskidən danışanda talelərində oxşarlıq olan iki məşhur musiqi xadimlərimizi də yada salmaq olmur. Üzeyir bəy Hacıbəyov və Müslüm Maqomayev. Onların hər ikisi bir ildə anadan olublar, eyni seminariyanı bitiriblər. Müəllim işləyiblər, musiqi yazıblar. Tale Üzeyir bəyə övlad qismət eləməyib. Üzeyir bəylə Müslümün taleyindəki oxşarlıqları hər iki görkəmli hərbi xadmlərinin həyatında da görmək olar. Əliağa Şıxlinski də övlad həsrəti ilə dünyadan köçdü. Mehmandarova və Müslüm Maqomayevə tale övlad da verdi, şöhrət də. AMMA Əliağa və Üzeyir bəyə nisbətən onlar dünyadan tez köçdülər.

Hər ikisi on səkkiz yaşından əsgər çəkəsi geyindi, Peterburqda oxudu, Port-Arturda, Birinci Dünya Müharibəsində vuruşdu. 1918-ci ildə ilk milli Azərbaycan ordusu yaratmaq kimi şərəfli iş də hər iki şöhrətli generala qismət oldu. Tam artilleriya generalı ali rütbəsi aldılar.

Azərbaycanın dörd qartalı XIX əsrin sonlarından ötən əsrin ilk illərində də daima xalqına sadiq-ürəklə xidmət etdi. Birinci Dünya Müharibəsi başlananda Mehmandarov Vladıqafqazda yerləşən 21-ci piyada diviziyasının komandanı idi. Bu vaxta kimi həyatında çox hadisələr olmuşdu. Əsirlikdən qayıdan kimi yeddinci Şərqi-Sibir artilleriya briqadasının komandanı təyin edildi, az sonra ona daha məsul vəzifə verildi - üçüncü Sibir ordusunun korpusunda artilleriya rəisi oldu. 1908-ci il Səməd bəyə bu yüksək vəzifədən başqa daha iki böyük sevinc bəxş etdi. Həmin il iyulun on üçündə ona general-leytenant rütbəsi verildi. İkinci, ən çox yadda qalan sevinc isə İrkutsk şəhərində noyabrın 18-də qismət oldu. Tale uzun intizardan sonra ona oğul payı göndərdi. Səməd bəy ona Pir adı verdi. Sonralar İqor adını daşıyan Mehmandarov otuzuncu illərdə general ataya görə çox ağrılar, əzablar çəkdi. 1988-ci ildə Bakıda görüşdüyüm İqor Mehmandarovun danışdığı bir epizodu heç vaxt unuda bilmirəm.

- Atamdan sonra tez-tez anamı və məni ÇK-ya çağırardılar. Mən cür hədələyici suallar verirdilər. Suallara düzgün cavab versək də, verməsək də bizi döyüb incidirdilər. Bir dəfə lap cana doyub soruşdum ki, axı, məni niyə incidirsiniz, niyə döyürsünüz? Bu sualların cavablarını mən həqiqətən də bilmirəm, yalandan nə deyim? Mənə əzab vermək, ağa qara demək kimi bir şeydir. Mənim günahım nədir?

Günahınız ondan ibarətdir ki, özünüzə yaxşı valideyin seçməmişiniz.

Qərribə məntiqdır, nə vaxtdan övlad özünə valideyn seçib ki?..

Amansız təqiblərdən, yersiz sorğu-suallardan xilas olmaq üçün 1930- cu ildə, keçmiş Azərbaycan Demokratik Respublikasının Hərbi Naziri olmuş general atanın ölümündən sonra ana Yelizaveta Nikolayevna və oğul İqor Azərbaycandan Sankt-Peterburqa köçməyə məcbur olurlar. Lakin Sovet ÇK-sı burda da onları təqib edirdi.

"...1937-ci ildə Mehmandarovlar ailəsi Peterburqdan Saratova sürgün edilir. Lakin İqor Mehmandarov burda da təqiblərdən yaxa qurtara bilmir. Adi yaşayış şəraitinin olmaması, ağır maliyyə çətinlikləri, günaşırı XDİK-ə çağırış onların həyatını burda katorqadan da dözülməz edir.

Lakin bütün bunlarla kifayətlənməyən cəlladlar Mehmandarovlar ailəsindən yenə də əl çəkmirlər. 1941-ci ildə Y.N.Mehmandarovanı oğlu ilə birgə yenidən Sibirə sürgün edirlər. Bu dəfə o, alman faşistləri tərəfindən partladılan qatarda həlak olur. Oğlu isə sürgündən sonra uzun illər Kalininqradda yaşayır. 1977-ci ildə isə Azərbaycanın hökumət rəhbəri onu Bakı şəhərinə dəvət edir.

...Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun vəsatətinə əsasən vaxtilə Mehmandarovların yaşadığı Sankt-Peterburq və Saratov vilayət prokurorluqlarına sorğu göndərildi. Həmin işlər öyrənilməyə və nəhayət, İqor Səməd bəy oğlu Mehmandarova, anası Yelizaveta Nikolayevna Mehmandarovaya aid rəsmi sənəd alındı. Gec də olsa xalqımızın tarixindən qara ləkələrin biri də silindi" (E.Hacıyev, "Bir qara ləkə də silindi" məqaləsi, "Xalq qəzeti", 8 iyun, 1993-cü il).

1910-cu ilin ilıq may günlərindən birində uzun ayrılıqdan sonra doğma Qafqaz Səməd bəyi qəhrəman oğul kimi qoynuna aldı. O, mayın 24-də Tiflisdə yerləşən birinci Qafqaz ordusunun korpusunda artilleriya rəisi təyin edildi. İyulun 31-də həmin korpusda artilleriya müfəttişi, 1913-cü il dekabrın 31-də isə iyirmi birinci süvari diviziyasının rəisi oldu.

Birinci Dünya Müharibəsinin ilk günlərindən Səməd bəy Mehmandarovun diviziyası üçüncü Qafqaz ordu korpusunun sıralarında döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlığa görə rus ordusu heyətində böyük şöhrət qazandı. Bu döyüşlərdə onun rəhbərlik etdiyi səksən birinci Abşeron və səksən üçüncü Samur süvari alayları xüsusilə fərqləndi.

1914-cü il dekabrın on birində İkinci Qafqaz ordu korpusunun komandiri təyin olunan Səməd bəy Mehmandarov Sane çayı sahillərində, Prasnışa, Xolma və Vilno yaşayış məntəqələri uğrunda alman qoşunları ilə ağır və müvəffəqiyyətli döyüşlər apardı. Bütün müharibə boyu onun rəhbərlik etdiyi korpus düşməne bir ədəd də olsa top itkisi vermədi.

Səməd bəyi yaxından tanıyan mayor Hacıağa İbrahimbəyli 1946-cı ildə çap etdirdiyi "Səməd bəy Mehmandarov" adlı kitabçasında iftixarla yazır:

"Rəsmən hərbi akademiya təhsili almayan bir zabit yalnız böyük bacarığı sayəsində, hərbi xidməti çox sevdiyinə, döyüşlərdə misilsiz qoçaqlıq və hərbi məharət göstərdiyinə, işinə can yandırdığına və son dərəcə təmiz adam olduğuna görə bu qədər böyük rütbə sahibi ola bilərdi. Səməd bəy Mehmandarov da belə bir zabit idi.

Əla səviyyəli topçu olan Səməd bəy Mehmandarova rəsmən topçu akademiya təhsili olan bir topçu, həmçinin görkəmli qoşun generalı olan hər bir ərkani zabiti həsəd apara bilərdi".

Birinci Dünya Müharibəsi illərində general Səməd bəy Mehmandarov alman diviziyalarını bir neçə dəfə ciddi surətdə məğlub edən istedadlı sərkərdə kimi ad-san qazanmışdı.

1914-cü il sentyabrın on beşində keçirilən Lodz döyüş əməliyyatında general Mehmandarov xüsusilə şöhrət qazandı. Alman generalı Makenzenin qoşunları güclü hücumla İvanqorod şəhərini alıb sürətlə Lodz şəhəri uğrunda əməliyyata başladı. Güclü təziqlə geri çəkilən rus qoşunları çox ağır vəziyyətdə idi. Bütün mövqelərdə hücum keçən almanlar dayanmadan irəliləyərək geri çəkilən rus qoşunlarının bir hissəsinin qarşısını kəsib mühasirəyə almağa çalışırdı.

Səməd bəy Mehmandarovun iyirmi birinci piyada diviziyası səksən birinci Abşeron, səksən ikinci Dağıstan, səksən üçüncü Samur və səksən dördüncü Şirvan polklarından təşkil olunmuşdu. Bu polkların hərəsinin özünəməxsus döyüş ənənəsi vardı.

Korpus komandanı öz bölmələrinin müqəddəratı üçün təşvişə düşərək Mehmandarovun diviziyasının nə vəziyyətdə olduğunu telefonla ondan xəbər aldı. Səməd bəyin telefonda komandirlərə məxsus mərd, qısa cavabı belə oldu: "Vəziyyət ağırdır. Hücum keçirəm!"

İki rus diviziyasının geri çəkildiyi belə bir ağır vaxtda Mehmandarovun diviziyası böyük bir iştahla irəliləyən düşməyə ağır zərbələr vurub onu geri oturtdu. Üç günlük ağır döyüşlərdən sonra İvanqorod şəhərinin hüdudlarına çatıb onu həmləyə aldı. Birinci Dünya Müharibəsi tarixində Səməd bəy Mehmandarovun bu müvəffəqiyyətli əməliyyatı alman generalı Makenzenin sürətli planlarını puça çıxartdı. Geri çəkilən iki rus diviziyasını isə mühasirəyə düşmək rüsvayçılığından xilas etdi.

Həmin əməliyyat zamanı general Əliağa Şıxlinski Ali Baş komandan tərəfindən səhra toplarının baş müfəttişi yanında xüsusi tapşırıq generalı vəzifəsini daşıyırdı. Sonralar o yazırdı:

"O zaman rus ordusunda yeni bir silah olan ağır səhra toplarının vəziyyətini yoxlamaq və bu sahədə fəaliyyətə istiqamət vermək üçün Qərb cəbhəsinə çağırıldım. Mən yeddi korpusu gözdüm və müəyyən etdim ki, yalnız Səməd bəy Mehmandarovun korpusunda ağır topların vəzifəsi düzgün başa düşülmüş və bu toplar həmin vəzifələrə uyğun yerləşdirilmişdir. Bu iş korpus top müfəttişinin yox, məhz mahir topçu olan Mehmandarovun şəxsi təşəbbüsünün nəticəsi idi".

Bu müharibədə misilsiz qələbələrə görə Səməd bəy Sadıq bəy oğlu Mehmandarova 1915-ci il martın 22-də tam artilleriya generalı rütbəsi verildi. Onun qəhrəmanlığı 1914-cü il sentyabrın 27-29-da apardığı müvəffəqiyyətli döyüşlərə görə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi", 1915-ci il yanvarın 2-də ikinci dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" (qılıncı birgə) ordenlərinə və 1915-ci il sentyabrın 9-10-da İvanqorod şəhəri uğrunda apardığı döyüşlərə görə brilyantla bəzədilmiş "Georgi Silahı" ilə təltif olunub.

General Səməd bəy Mehmandarovun döyüşlərdə göstərdiyi igidliyi və əsgərlərlə xoş rəftarı haqqında onun müasirləri iftixarla söhbət açırlar. Mayor Hacıağa İbrahimbəyli yazır ki, general Mehmandarov Birinci Dünya Müharibəsi zamanı olduqca çox şöhrət qazanmışdı. Vuruşmaların ən qorxulu dəqiqələrində onun misilsiz soyuqqanlılığı və hədsiz qoçaqlığı rus ordusunda məşhur olmuşdu.

Mehmandarov ədalətli, namuslu, düz danışan adamları sevirdi, onlara kömək göstərirdi, ürəyi düz olmayanlara qarşı isə amansızlıq edirdi. Mehmandarovu şəxsən görənlərin hamısı təsdiq edir ki, ona tabe olanların hamısı ondan oddan qorxan kimi qorxar, lakin onu sevər, ona inanardılar.

Səməd bəy Mehmandarov həmişə əsgərlərlə xoş rəftar edirdi və daim onların qayğısına qalardı. **"Mehmandarov nadir artilleriyaçısıdır". Bu üç kəlmə söz QIRMIZI Bayraqlı Qafqaz Ordusunun komandanı İ.E.Yakirə məxsusdur.** Onu 1925-ci ildə "Birləşmiş Azərbaycan Hərbi Məktəbi"ndə müəllim işləyən Səməd bəyin şəxsi işinə komandan İona Yakir öz dəst-xəttilə yazıb. İnkilab illərində Mehmandarovun həyatı çox təlatümlü keçib. Nə yeni hökumət, nə də onun adamları ona inam gətirməyiblər. Hər yerdə "Çar generalı", "Musavat naziri" kəlmələri sərt şillə kimi onun və silahdaşlarının üzünə çırpılırdı. Həmin o narahat illərdən - 1920-ci il iyunun 4-də Səməd bəy Mehmandarovun öz əli ilə doldurduğu iki vərəq kağız qalıb. Bolşeviklərin tələbi ilə doldurduğu "Həbs vərəqləri" Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində saxlanılır.

GENERAL MEHMANDAROVUN ANKETİ

Həyatda o, boyca balaca, iki yerə daranıb ayrılmış ağsaqqallı bir adam idi. Həmişə kiçik ayaqlarına görə xüsusi dəridən tikilmiş yüngül çəkmə geyərdi.

Deyirlər ki, 1923-cü ildə ağsaqqallı generalı... əlində süpürgə Bakıda görüblər. Altmış yeddi yaşlı general, Musavat hökumətinin hərbi naziri kimi iki il keçdiyi həmin bu küçəni süpürüb adamlardan utanaraq, Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasına qeyd olunmağa tələsirdi. Özü də həmin gün. Qoy görsünlər ki, o yerindədir, heç hara getməyib, heç yana qaçmayıb.

Deyirlər ki, belə olub. Hər ehtimalla qarşı, bizim əlimiz çatan nəşrlərdə bu yoxdur, ancaq adamların yaddaşında bu qalıb. Uzun müddət belə hesab edirlər ki, öz tariximizi, onun bütün keçidlərində bilmək bizə o qədər də lazım deyil, əgər biz onu bütün ziddiyyətləri ilə - lap həqiqət olsa belə - yazsaq "düz başa düşmərik". Lakin oxşarlığın şüası, çəkilmələr zamanı sualtı daşlar təmizlənen kimi, həqiqəti üzə çıxardaraq bütün qaranlıq küncələrə işıq saçır.

1999-cu ilin oktyabr ayında tədqiqatçı axtarışı məni çekistlərin arxivinə gətirib çıxartdı. Burda "keçmiş adamlar"ın anketləri arasında illərin soldurduğu və Mehmandarovun xırda hərflərlə yazdığı ikiqat bir vərəq saxlanılır. O illərin qoxusunu verən bir vərəq...

Səməd bəy Sadıq bəy oğlu Mehmandarov xidmət illərini necə və harada keçirib, ankertdən bunu müəyyən etmək olmur. Ancaq anketin "təltiflər" sütununa görə mühakimə yürütsək, məlum olur ki, o üçüncü və dördüncü dərəcəli Georgi ordeni, brilyantla bəzədilmiş qızıl silah, birinci, ikinci və dördüncü dərəcəli Stanislav ordeni, birinci, ikinci və üçüncü dərəcəli Anna ordeni, ikinci, üçüncü, dördüncü dərəcəli Vladimir ordeni, "Ağ qartal", "Aleksandr Nevski" ordeni və s. təltif olunub. Burada sütunda yer qurtarıb, aşağıda yazılıb "və başqaları...". Aydın məsələdir ki, ordenlər də əla hərbi xidmətə və qəhrəmanlığa görə verilirdi.

Sonra isə anketdə bir yığın sual var. ***Köhnə orduda sonuncu rütbəniz və vəzifəniz?*** Tam artilleriya generalı, ikinci Qafqaz korpusunun komandiri. ***1917-ci il fevral inqilabı zamanı harda olmusunuz? Alman cəbhəsində. Bəs oktyabr inqilabı zamanı?*** Petroqradda, 1917-ci ilin mayında üzv seçildiyim yaralıların Aleksandrovska komitəsində. 1918-ci ildə altmış iki yaşlı generala Azərbaycan Demokratik Respublikasının musavətçilər kabinetində hərbi nazir vəzifəsini təklif eləyirlər və Mehmandarov bu təklifi qəbul eləyir. 1920-ci il iyunun dördündə onu həbs eləyib iki aydan sonra general Əliağa Şıxlinski ilə birgə Moskvaya göndərilər. Moskvaya çatan kimi hər ikisini həbs edib Bu-

1.Rusiyanın ali "Ağ qartal" ordeni ilə birinci dəfə azərbaycanlılardan 1888-ci ildə ilk vitse - admiral İbrahim bəy Allahverdi bəy oğlu Aslanbəyov (1822 - 1900), ikinci dəfə tam süvari generalı Hüseyn xan Kəlbali xan oğlu Naxçıvanski (1863 - 1919), sonuncu - üçüncü dəfə isə Səməd bəy Sadıqbəy oğlu Mehmandarov təltif olunmuşdur - Ş. N.

tursk həbsxanasına salırlar. Qatarı qarşılayan Azərbaycanın Moskvadakı səlahiyyətli nümayəndəsi Behbud bəy Cavanşir, Nəriman Nərimanova təcili teleqram vurur ki, sizin dediyiniz qatar gəldi, lakin generallar yoxdur. Stalinlə telefon əlaqəsi saxlayan N.Nərimanov onları tapdırır.

Sağdan: general S.Mehmandarovun oğlu İqor Mehmandarov və Şəmistan Nəzirli. 1986-ji i

Hazırda bizim Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində saxlanan Stalinin məktubu (surəti) generalları xilas edir. Stalin o vaxtkı Ümumittifaq Fövqəladə Komissiyasının birinci müavini H.Q.Yaqodaya 1920-ci il 12 noyabr tarixli məktubunda yazır:

"Yoldaş Yaqoda! Hərtərəfli yoxlamadan sonra məlum oldu ki, Azərbaycan generalları S.Mehmandarov və Ə.Şıxlinski heç nədə günahkar deyillər. Xahiş edirik onların həbsxanadan buraxılmasına nail olasınız. İ.Stalin".

Ad gününü həbsdə "qeyd eləyir". Yeddi gündən sonra azad edilib Daimi Artilleriya Komissiyasının üzvü kimi səhra qərargahına göndərilir. Burda Səməd bəy Mehmandarovun əliylə yazılıb:

"Bir dəfə də istintaq aparmadılar, heç bir ittiham irəli sürmədilər". Bəs nəyə görə?! Rus qanı tökməyib, bolşeviklərə qarşı çıxış etməyib, hərbi andı qəbul etməyib. Əsgərdən generala kimi yüksəlib. Sədaqətlə xidmət edib. 1921-ci il noyabrın on səkkizində Səməd bəy Sadıq bəy oğlu və Əliğa Şıxlinski Nərimanov və Qarayevin xahişi ilə Bakıya - Hərbi Dəniz Xalq Komissarlığına qaytarılır.

1923-cü ildə yazılmış anketində göstərir: "İndiki vaxtdan tapşırıqçı və pul kağızlarının bölgüsü üzrə komissiyanın sədriyəm".

Bildiyimiz kimi, pul isə hər adama etibar edilmirdi. Deməli, təmiz adam olub.

Əgər Oktyabr inqilabına rəğbət bəsləmişsinizsə, bunun səbəbi nə olub? (Həmin dövrdə sizin etiqadınız?).

Cavab: - Bu suala ən yaxşı cavab - aprelin iyirmi səkkizində, yəni çevriliş günündə mənim Azərbaycan ordusuna verdiyim əmrdir. Bu əmr və eyni dərəcədə hərbi hissə rəislərinə göndərilmiş teleqramlar Qərargah arxivində qorunur və onlar mənim Sovet hakimiyyətinə münasibətimi müəyyənləşdirə bilər.

Otuz doqquz nömrəli sual: - Hansı səpgili fəaliyyətə daha çox meyl edirsiniz?

Cavab: - Mənim yaşımda sakit və dinc fəaliyyətə...

TƏLATÜMLÜ GÜNLƏRDƏ

"1923-cü ildə ağ saqqallı general Səməd bəy Mehmandarovu əlində süpürgə Bakıda görüblər". Anketdən bu sözləri oxuyanda istər-istəməz adamın ürəyi ağrıyır. Orduda minlərlə əsgərə, zabitə silah tutmağı öyrədən igid bir sərkərdəni bu qədər alçaldan kimlər idi? Şöhrəti Rusiyanın sərhədlərini aşan Port-Artur, Birinci Dünya Müharibəsinin qəhrəmanı ilə ömrünün ağsaqqal çağında belə "ciddi zarafat" edən şəxsdə vicdandan əsər-ələmət varmı?

1920-ci ildən şahid qalmış bir sənədlə bu sualların cavabını tapmaq olur. Orada oxuyuruq:

"Qızıl Ordu demək olar ki, bütünlüklə döyüş qabiliyyətindən məhrum və daşnak zabitlərinin komandası altında olan erməni könüllülərindən ibarət idi. Bu dəstələr ətraf kəndləri qarət edir, bununla müsəlman kəndlərinin qəzəbinə səbəb olurdular".

Bax, bu "könüllülər" Bakıya varid olandan sonra cəmi il yarım Azərbaycan Demokratik Respublikasının hərbi naziri olmuş Səməd bəy Mehmandarovu xalqın gözündən salmaq üçün əlinə süpürgə verib küçə süpürtdürmüşlər. Bu "könüllü" düşmənlərimiz yaxşı bilirdilər ki, Səməd bəy Mehmandarovu xalq sevir və inanırdılar ki, onları "azadlıq gətirən könüllülərin" zülmündən məhz Səməd bəy Mehmandarov kimi generallar qurtara bilər. Bu ümidlə də hələ 1919-cu il iyunun altısında Qusar, Quba, Xaçmaz, Dəvəçi əhalisinin keçirdikləri mitinqin qətnaməsində deyilirdi:

"Biz əminik ki, hökumətimiz (Azərbaycan Demokratik Respublikası - Ş.N.) döyüş meydanında özünün son üzvünü itirəndə onə etibar etdiyimiz qadın və qızlarımızı qara generalların əlinə verməyəcək. Nikolayın mənafeyi naminə Port-Artur civarlarında fərqlənmiş şücaətli hərbi nazirimiz Mehmandarov bizim mahalda olduğu vaxt gözündə yaş damlaları süzülüyü halda, vətən, qadın və qızlarımızın, ana və bacılarımızın namusunun müdafiəsi yolunda canından belə keçməyə hazır olduğunu bildirmişdi".

Lakin işlər elə dəyişdi ki, dünyanın çərxi sanki tərsinə fırlandı. Dindarla dinsizin müharibəsi başlandı. Bu döyüşlərdə biz çoxlu tələfat verdik. Azərbaycanı içəridən "yeyən" S.Şaumyan, T.Amirov, S.Lalayev, Avakyan kimi daşnaqlar quzu cildində qurd olmuşdular. Onların quldur dəstələri gecələr müsəlman evlərinə hücum edir, kəndlilərin silahını əlindən alır, vəhşicəsinə döyürdülər. "Azərbaycan" qəzeti (30 17 mart 1919, № 67) yazırdı ki, Qafqaz cəbhəsindən türk orduları geri çəkilərkən Türkiyə erməniləri Qafqaz erməniləri ilə birləşdilər və birlikdə həmin hissələrə qarşı hücumə keçərək, onlara zərbə vurmağa başladılar. Bir tərəfdən Andronikin, digər tərəfdən isə erməni generalları Dro, Keri, Muradın dəstələri hərəkət edirdilər. Tərk edilmiş bütün müsəlman kəndləri qarət olunmuş və yerlə yeksən edilmişdi. Məhz bu vaxt Şaumyanın və Avakyanın fitnəkarlığı sayəsində Şamaxı hadisələri başlandı. Şaumyan tərəfindən bu hadisələrlə əlaqədar yazılmış məktub Gəncə komendantının əlinə düşdü. Bu məktubdan Şaumyan və Avakyanın daşnak olduqları açıq-aydın görünürdü... Bu faciələrin hamısı on səkkiz-on doqquzuncu illərdə olmuşdu. 1920-ci ilin aprelində isə qırx minlik milli Azərbaycan Ordusu yetmiş iki minlik XI Ordunun qarşısında tab gətirə bilmədi. Ona görə ki, otuz minlik piyadası, on min süvari qoşunu olan milli Azərbaycan Ordusu Zəngəzurda, Qarabağda, Qazax və başqa qəzalarda daşnak quldurları Hamazaspın və Andronikin dəstələrinə qarşı vuruşurdu.

On birinci ordu ilə Azərbaycana gələn marşal S.A.Krasovski "Jizni v aviasii" kitabının (1960) yetmişinci səhifəsində bu barədə yazır: "XI Ordu hissələri Azərbaycan sərhədinə, Yalama stansiyasına yaxınlaşanda Bakıda müsəvat hökumətinin iclası gedirdi. Bu iclasda hərbi nazir general Səməd bəy Mehmandarovdan hökumət başçısı Nəsim bəy Yusifbəyov soruşur: "Müsəvat ordusu düşmənin hücumunun qarşısını ala biləcəkmiz?" Nazir də sualı sualla qarşıladı: "Hansı düşməni nəzərdə tutursunuz? Daşnaqları yaxud menşevikləri? Menşevikləri deyirsinizsə ümid var. Hərgah XI Ordunu nəzərdə tutursunuzsa, onda bizim gücümüz yalnız bir dəqiqəliyə kifayətdir, cənab nazir. Biz bolşeviklərlə döyüşməyəcəyik!"

Ona görə də "Sovet tərəfinin xahişi ilə xüsusi olaraq Bakıya dəvət olunmuş türk hərbi generalı Xəlil Paşanın (1882 - 1957) da daxil olduğu XI Qızıl Ordu 1920-ci il aprelin 28-də döyüşsüz Bakıya daxil oldu. Xəlil Paşa Dərbənddən bu tərəfə yol boyu bütün dayanacaqlarda çıxış edib əhalini Sovet hakimiyyətini müdafiə etməyə çağırırdı. İstanbul hərbi muzeyində Xəlil Paşanın RSFSR, MİK tərəfindən təltif olunduğu gümüş xəncər saxlanılır" (Z.Bünyadov "Elm və həyat" jurnalı, 1988-ci il, №10).

Bu yaxınlarda Türkiyədə səfərdə olmuş oyma işləri üzrə sənətkar dostumuz Firidun Seyfəddinoğlu 1976-cı ildə İstanbulda çap olunmuş "Azərbaycan" adlı bir kitab da gətirmişdi. Kitabın müəllifi Kərim Odər xalqımızın ədəbiyyatından, tarixindən, iqtisadiyyatından və Azərbaycan Demokratik Hökumətinin fəaliyyətindən məhəbbətlə söhbət açır. Kitab həm də xalqımızın görkəmli oğullarının nadir fotosəkilləri ilə bəzədilib. Orda Səməd bəyin on səkkiz-iyirminci illərdəki fəaliyyəti haqqında məlumat və bizə məlum olmayan fotosəkillər də verilib. Kərim Odər yazır:

"Cümhuriyyət hökuməti əsgəri işlərə əhəmiyyət vermişdir. Hərbiyyətə nəzarətə general Səməd bəy Mehmandarov təyin olunmuşdu. Onun müavini rus artilleriyasının "Allahı", general-leytenant Əliəğa Şıxlinski, baş qərargah rəisi isə Məmməd bəy Sulkeviç idi. İyirmi dörd min piyada, süvari, topçu və digər siniflərdən ibarət hər cür silahla yaraqlanmış bir ordu qurulmuş və Xəzər dənizində kiçik bir flot hazırlanmışdır. Bakıda, Lənkəranda və Qarabağda milli hökuməti tanımaq istəməyənlərdən acı bir vəziyyət yaranmışdır. Rus və digər düşmən qüvvələri itaət və nizam altına alınmışdır".

İyirminci illərdə general Səməd bəy Mehmandarovun təlatümlü keçən günlərini o vaxtlar on iki yaşlı oğlu Pir daha yaxşı xatırlayırdı: "Atam aprelin iyirmi yeddisində parlaman iclasından qayıdıb özümüzlə aparmaq üçün anamın hazırladığı çamadanları gördükdə dedi ki, bunları boşalt, heç yerə gedəsi deyilik. Anam: Nə danışsən? Necə gedəsi deyilik? Bilirsən ki, səni güllələyəcəklər?"

Atam cavab verdi ki, parlamanın son iclası qurtaranda "Hümmət" fraksiyası lideri Əliheydər Qarayev mənə yaxınlaşıb əmin etdi ki, Səməd bəy, getmə, qal! Heç yerə getmə. Söz verirəm ki, başınızdan bir dənə də tük əskik olmayacaq. Qal bizimlə işlə...

Anam isə etiraz edib dedi: Ola bilər ki, sənə heç nə eləməzlər, amma oğlunun taleyi, gələcəyi, mənim vəziyyətim?..

Atam qəti səsle: Heç yerə getməyəcəyik, - dedi. Anam inadla: Axı qatar Biləcəridə gözləyir... **Atam: bəzən də gedərlər. Vətəndən ayrılmğa heç bir əsasım yoxdur.**

Doğrudan da Biləcəridə musavat hökumətinin başçılarını Tiflisə aparacaq qatar atama görə saat yarım gözləmişdi".

Tədqiqatçılar Səməd bəy Mehmandarovun tərcümeyi-halından danışanda iyirmi birinci ildən iyirmi dördüncü ilə kimi olan fəaliyyətindən demək olar ki, sükutla keçirlər. 1920-ci ilin avqustun birindən Səməd bəy Mehmandarov Əliağa Şıxlinski ilə birlikdə baş qərargahda işləmək üçün Moskvaya göndərilir. Şıxlinski Ali Artilleriya məktəbində gələcəyin marşalı L.A.Qovorova, N.D.Yakovlevə, M.N.Çistyakova, baş artilleriya marşalı N.N.Voronova və başqalarına dərs deyir. Səməd bəy Mehmandarov da Artilleriya Nizamnaməsi hazırlayan komissiyanın tərkibinə daxil edilir, həm də Hərbi Akademiyada taktikadan dərs deyir. İyirmi birinci ilin payızında Azərbaycana qayıdan hər iki general Respublika Hərbi Komissarlığının sərəncamında saxlanılır. Əliağa Şıxlinski bu barədə daha dəqiq məlumat verir: "İyulun on səkkizində biz ikimiz də Bakıya yola düşüb, iyulun iyirmi ikisində gəlib Bakıya çatdıq. Bakıda biz Azərbaycan Sovet Qoşunları Qərargahına daxil edildik. Bundan başqa hər ikimiz Azərbaycan Komandirlər məktəbində topçuluqdan - Mehmandarov rus, mən isə Azərbaycan dilində dərs deməyə başladım. Qarnizon rəisi öz sədarəti altında olaraq, "Bakı Qarnizonu Hərbi-Elmi Cəmiyyətinin təşkili haqqında" əmr verdi. Mən sədr müavini təyin edildim. Qarnizon rəisi özü sədrlik etmədi, adətən iclasları mən aparırdım. Mehmandarov isə bu cəmiyyətin üzvlüyünə təyin edilmişdi".

Bəs iyirmi üçüncü ildə general Səməd bəy Mehmandarovun əlinə süpürgə verib küçə süpürtdürən kimlər idi? Mərkəzdə oturan Stalin əmr vermişdi ki, müsəlman ziyalıları arasında təmizlənmə aparılsın. Bakıda solların mövqeyini möhkəmlədən, Nərimanovun məsləkdaşlarına qarşı mübarizəni gücləndirən AK(b)P Bakı Komitəsinin katibi L.Mirzoyan, onun əlaltıları və içərimizi qurd kimi gəmirən bir qrup keçmiş daşnak havadarları Stalinin əmrini canla-başla yerinə yetirirdilər. Həmin ildə onlar Nərimanovu da Bakıdan perik salmışdılar. Onlar yaxşı bilirdilər ki, Nərimanov general Mehmandarovu sərkərdə kimi çox yüksək qiymətləndirir.

Mərhum general-mayor Akim Əli oğlu Abbasov:

- Mənim bəxtim gətirib ki, üç il məşhur sərkərdə, Rus-yapon və Birinci dünya müharibələrinin qəhrəmanları Mehmandarovun və Şıxlinskiyə tələbəsi olmuşam. Onların mühazirələri o qədər maraqlı olurdu ki, diqqət kəsilirdin, çalışırdın ki, bir sözü də buraxmayasan. Hərb işinə dərinləndirən bələd olmaları heyrətə gətirirdi adamı. Artilleriya və riyaziyyat biz kursantların ən çox sevdiyi fənlər idi. Niyə? Əlbəttə, ona görə ki, bu fənlərdən mülahizələri sevimli müəllimlərimiz general Səməd bəy Mehmandarov və general Əliağa Şıxlinski oxuyurdu. Onların erudisiyası, hərbi işin, xüsusilə də artilleriyanın nəzəriyyə və praktikasının ən mürəkkəb məsələlərini son dərəcə aydın və hərtərəfli başa salmaq qabiliyyətləri dinləyiciləri heyretləndirir, vəcdə gətirirdi. Elə bir kursant tapılmazdı ki, döyüşlərdə dəqiq komandir əmrləri, igidliyi ilə hər bir əsgəri və zabiti qəhrəmanlığa ruhlandıraraq bu şanlı sərkərdələrin həyat və fəaliyyətini dərinləndirən öyrənməsin.

Bu qoca generallar aqlaşmaz dərəcədə zəhmətsevər idilər, özlərinin ağır peşələrini ürəkdən sevirdilər, sadıq idilər sənətlərinə və qibət ediləcək bir səbrlə hissələrini gələcəyin gənc zabitlərinə aşılamağa çalışırdılar.

SƏMƏD BƏY MEHMANDAROV
CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNDƏ

Ağvardiyaçı general Denikin 1919-cu ildə sərhədlərimizə yaxınlaşaraq cümhuriyyətimizə hədə-qorxu gəlirdi. Dövlətimiz və xalqımız onların təhdidlərinə əhəmiyyət vermirdi. Bir ziyafət vaxtı general Denikin təhdidlərindən söhbət açılmışdı. Dövlətimizin, xalqımızın və ordumuzun fikirləri eyni idi: gələcəkləri varsa, görəcəkləri də var. Ziyafətdə onların hamısı müdafiə naziri general Mehmandarlıya qulaq asırdılar. Möhkəm iradəli 63 yaşlı qoca aslan ayağa qalxır. Ətrafına baxıb deyir: "Əziz övladlarım, general Denikin təhdidlərinin nə mənası var, nə də qiyməti. Denikin məni rus millətindən, çardan və ordusundan yaxşı tanıyır. Və çox yaşlı bilir ki, mənim rəhbərlik etdiyim rus ordusu daimi digər rus ordularından üstün olmuşdur. Övladlarım, mən bütün gəncliyimi, gücümü rus ordusuna sərf etdim. Nə xoşbəxt insanam ki, ixtiyar yaşında millətimin ordusunu yaratmaq mənə nəsib oldu. Qurduğumuz orduya komandanlıq edirəm. Mənim komandanlıq etdiyim orduya qarşı Denikin cəsarət edib vuruşmaz. Narahat olmayın və işinizlə məşğul olun.

*Nağı bəy ŞEYXZAMANLI,
1919-cu ildə Azərbaycan hökumətinin
əks-kəşfiyyat idarəsinin rəisi.*

Qırx altı il çar ordusuna xidmət edən Səməd bəy Mehmandarov 1917-ci ildə martın 28-də tam artilleriya generalı rütbəsində istefa verdi. Onun sonuncu vəzifəsi İkinci Qafqaz Ordusuna korpuslar qrupunun komandanı idi. Mütəxəssislərin fikrincə, bu, ordu komandanı vəzifəsinə bərabərdir. Birinci Dünya müharibəsində iki ildən çox korpusa komandanlıq edən Səməd bəy o qədər məharətli döyüşlər aparırdı ki, İkinci Qafqaz Ordu korpusu "General Mehmandarovun qrupu" kimi şöhrət qazanmışdı. Xüsusilə, Vilno (Vilnyus şəhəri) istiqamətindəki əməliyyatlar onu şöhrətin zirvəsinə qaldırmışdı. On il ərzində (1904-15-ci illərdə) Səməd bəy əla xidmətinə görə üç dəfə general rütbəsi almışdır: 1904-cü il oktyabrın 22-də general-mayor, 1908-ci il iyulun 13-də general-leytenant və 1915-ci il martın 22-də tam artilleriya generalı. Qısa müddətdə generallıq pillərini keçmək və sürətli təltifat hərbi aləmində çox nadir hadisədir.

Hərbi akademiya təhsili olmayan eloğlumuzun imperiya ordusunda belə sürətlə irəliləməsinin ilkin səbəbi qoçaqlığı və güclü hərbi-elmi məharəti olmuşdur. Səməd bəy Mehmandarov tam artilleriya generalı kimi ali rütbəyə layiq görülən ilk azərbayanlı idi.

Bunların hamısı general Səməd bəyin fevral burjua inqilabına qədərki fəaliyyətidir. İmperiya dağıldandan sonra Vladıqafqaz şəhərinə gələn Mehmandarov 1917-ci il avqustun 7-də yaralılara yardım edən "Aleksandr komitəsi"nin üzvü seçilir. Ömründə ilk dəfə hərbi ximdatə son qoyub dinc həyat sürməyə başlayır. Cəmi bir neçə ay sakit yaşayan Səməd bəy 1918-ci il avqustun əvvəllərində Vladıqafqazı tərk etməli olur. Şimali Qafqazda Sovet Hakimiyyəti quran bolşeviklərlə işləməkdən imtina edən Səməd bəy Mehmandarov Hərbi Gürcüstan yolu ilə Bakıya gəlir.

1918-ci il noyabrın 1-də Azərbaycan hökuməti Hərbi Nazirliyin yaradılması haqqında qərar verir: "Respublika hökuməti yanında Hərbi Nazirlik təsis edilsin. Nazir portfeli Nazirlər Şurasının sədrinə təqdim edilsin. Ona müavin isə general Səməd bəy Sadıq bəy oğlu Mehmandarov təyin edilsin.

Milli ordu quruculuğunda əsas vəzifə və çətinliklər barədə general Səməd bəy Mehmandarov həmin il noyabrın 7-də bir sayılı əmrini verir:

"Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının qərarı ilə mən Hərbi Nazirin müavini edilmişəm. Bu barədə Hərbi Nazirliyə elan edirəm. Vəzifələrimin icrasına başlayarkən mənim görməli olduğum o böyük işin bütün ciddiliyini, mürəkkəbliyini və çətinliyini yaxşı anlayıram. Ancaq bu iş görülməlidir və Hərbi Nazirliyin qarşısına çıxan bütün çətinlikləri birgə fəaliyyət və vəzifəyə təmiz münasibət bəslənilməli halda aradan qaldırmaq mümkündür.

Döyüşən ordunun yaradılmasının uğuru bütünlükdə bu işin düzgün qurulmasından asılıdır. Hamını birgə, səmimi fəaliyyətə dəvət etməklə mən bütün səviyyələrdə olan rəislərin əsas diqqətini qoşunlarda təlim və tərbiyəyə, onlarda möhkəm intizamın aşılmasına, işə məsuliyyət və məhəbbət hisslərinin, xidməti mülkiyyətə marağın oyadılmasına, qayda-qanuna riayət edilməsinə və nəhayət, tabeçilikdə olanlara qayğıkeş və mehriban münasibət göstərilməsinə çağırıram.

Yalnız bu keyfiyyətlərin varlığı ordunun yaradılmasını, gənc respublika tərəfindən ona böyük xərclər çəkilməsini doğrulda bilər və belə bir ordunun yaradılması üçün mən heç bir çətinlikdən çəkinməyəcəyəm. Qoşunların bütün təminat və təchizatının vaxtında ödənilməsi mənim daimi diqqətim altında olacaqdır".

1918-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan Demokratik hökumətinin qərarı ilə tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov Hərbi nazir, dekabrın 29-da isə general-leytenant Əliağa Şıxlinski Hərbi nazirin müavini təyin edildi. Həmin il dekabrın 24-də nazir hərbi salamlaşma barəsində belə bir əmr verir:

"Sırada, eləcə də sıradan kənar olarkən əsgərlərin Azərbaycanca salamlaşması - bir sözlə "Salam", cavabı isə "Əleyküm salam" olmasını bütün zabidlərə əmr edirəm.

Təltif zamanı əsgərə deyilməlidir: "Mərhaba!", əsgər cavab verməlidir: "Çox sağ ol!".

***Hərbi nazir, tam artilleriya generalı
Səməd bəy Mehmandarov.
Baş qərargah rəisi
polkovnik Həbib bəy Səlimov".***

Gölkəmli sərkərdəmizin Azərbaycana gəlişini, dar gündə xalqın dayağı olmasını əsgərlər böyük sevinclə qarşılamışdır. İl yarım fəaliyyətdə olan Milli ordumuzda iyirmi bir azərbaycanlı general xidmət etmişdir. Onlardan yalnız ikisinə - Teymur bəy Novruzova və Səməd vəy Mehmandarova əsgərlər şərqə qoşmuşlar:

*Qafqaziyyəyə şən gəlir,
Dərdlərə dərman gəlir.
Aç köksünü, qarlı Qafqaz,
Sevdiyin Səməd gəlir.*

*Çoxdan bəri gözlədik,
Qafqaziyyəni əhv et yaşa.
Onun sizə salamı var,
Minlər yaşa, Səməd paşa.*

*Aslan ürəkli Səməd paşamız,
Şanlı komandan, sənsən babamız.
Sənə qurban olsun ata-anamız
Al bir düşməndən türkün qanını.*

Yetmiş il əl vurmadiğımız üzümüə "tamamilə məxfidir" qrifilə bağlanan Respublika Yeni Tarix Mərkəzi Dövlət arxivində generalımız haqqında belə şərqilər çoxdur. Bu şərqilərdən hiss olunur ki, xalq öz xilaskarını gözləyirmiş.

*Səməd paşa sərdarımız,
Qan axıdar xəncərimiz.
Düşmənləri qəhr edərik,
Yurdlarını məhv edərik,
Biz bir tabor əsgərlərik,
Pək şanlıyıq.*

*Sağ ol Səməd paşa, səni min yaşa,
Vətənin üstündə oldun tamaşa.
Səməd paşa əsgərlərin padəri,
Çağırır silah başına irəli.*

Azərbaycanın taleyi həll olunduğu bir vaxtda müdafiə naziri kimi məsul vəzifəyə gələn Səməd bəy Mehmandarov qarşıda duran çətinlikləri çox yaxşı dərk edirdi. Yüz illərlə əsgəri qüvvəsi olmayan bir xalqa qısa vaxtda nizami ordu yaratmaq ağır və məsuliyyətli iş idi. Bir tərəfdən də bu dar gündə Azərbaycanın ətrafı düşmənlərlə əhatə olunmuşdu. Dağılan imperiyadan Azərbaycana heç nə qalmamışdı. Nə silah, nə əsgəri qüvvə, nə də qışlalar vardı. Tərəddüd, şübhələr, bəzən də inamsızlıq altıмыш iki yaşlı ixtiyar generala əzab verirdi. Amma qəlbindəki inamı, güclü vətənpərvərliyi hər şeydən üstün idi. Bu inam güclü dağ seli olub tərəddüd və şübhələri yuyub aparırdı. Ana vətənə olan sonsuz bir məhəbbətlə o, kürsüyə qalxmışdı.

Səməd bəyin səlis danışığı, mərd siması, vətən təəssübkeşliyi ilə yana-yana danışması ziyalı qadınlarımızdan birinin - Məryəm xanım Bayraməlibəyovanın yaddaşında əbədi qalmışdır:

- Tribunada, gözqamaşdıçı şüaların düşdüyü yerdə general Səməd bəy Mehmandarov dayanmışdı. Ağarmış saçları, nurani sifəti daxili kamillikdən xəbər verirdi. Bu gün o, hərbi nazir vəzifəsinə təyin edilməyinə razılıq verməli idi. Respublikanın fəaliyyətinin elə ilk günlərindən generala təkidlə müraciət etmişdilər ki, belə bir məsuliyyətli vəzifəni öz üzərinə götürsün. O isə hər dəfə qətiyyətlə bu təklifi rədd etmişdi. Ona görə yox ki, çətinlik çəkəcəkdə. Dərk edirdi ki, indiyə qədər çarın etibarsız saydığı müsəlmanları, hərbi mükəlləfiyyətə layiq görmədiyi xalqı indi yeni sənətə hazırlamalı idi. Bu ona bənzəyirdi ki, yaşlı, ahıl bir adama yazı yazmağı öyrədəsən. Yox, yox, yüksək təşkilatçılıq keyfiyyətinə malik olan keçmiş çar generalını belə çətinliklər qorxuda bilməzdi.

...Səməd bəy Mehmandarovu bu addımı atmağa vadar edən isə qarşısı alınmaz, çox qüvvətli bir hiss idi - Vətən məhəbbəti. Azca həyəcanla dediyi - "Üzərimə götürdüyüm bu müqqədəs vəzifəni yerinə yetirməyim üçün bütün gücümü və bacarığımı sərf edəcəyəm!" - sözləri yerdən alqışlarla qarşılandı. Onun yan yörəsində parlıdayan günəş şəfəqləri bu günün bayram əhval-ruhiyyəsini daha da artırırdı. "Generalın bu müdriklüyü təzimə layiqdir. Allah özü onu bizə xilaskar yollayıb", - deyər hörmət əlaməti olaraq başımı endirdim.

Tapılan hər bir sənəd, fotosəkil yenidən yazılacaq Azərbaycan tarixinin sanballı səhifəsi olacaq. Xüsusilə, hərbi tariximizdəki boşluğun doldurulması suveren dövlətimizin özülünü qoyan gənclərimizdə daha çox maraq doğurur. Çünki bu sahə uzun illər araşdırılmamış, "tamamilə məxfi" qalmış və hətta lazımsız bir tarix kimi öyrənilməmişdir. Öyrənilən və öyrədilən isə yalnız "böyük qardaşımızla", bir də nankor qonşumuzla "dostluq səhifələrimiz" olub.

Yetmiş il əl vurmadığımız 1918-20-ci illərin arxiv qovluqları açıldıqca bizə məlum olur ki, il yarım fəaliyyətdə olan Milli Ordu tariximiz çox zəngin olmuşdur. O da məlum olur ki, hərbi tariximizi zənginləşdirən general Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski, Həbib bəy Səlimov, Məmməd bəy Sulkeviç, Şahzadə Əmir Kazımخان Qacar, topoqraf-general İbrahim ağa Vəkilov... bir də Azərbaycanın əsgər və zabitləri idilər.

Şöhrətli generalımız Səməd bəy Mehmandarovun bu illərdəki (1918-20) fəaliyyəti xüsusilə böyükdür. Onun yeni ordunun yaradılmasındakı müstəsna rolu, 1918-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan xalqına müraciəti, əsgər, zabitlər qarşısında ata nəsihətli çıxışları və nəhayət, güclü Vətən təəssübkeşliyi qırx minə yaxın əsgəri olan nizami ordu yaratmağa səbəb oldu.

Həyatı və fəaliyyəti hələ də lazımınca tədqiq olunmamış general Mehmandarovun haqqında araşdırmalar apardıqca təkcə o illərin sənədlərində yox, qəzetlərin də səhifələrində çıxış və nitqlərinə rast gəlmək olar.

İlk hərbiyyə nazirimiz Səməd bəy Mehmandarov belə bir nitqlərdən birini 1919-cü il fevralın 25-də Azərbaycan Məclisi-Məbusanında da söyləmişdir. Generalın nitqi həmin il martın 7-də "Azərbaycan" qəzetində (131-ci nömrəsində) dərc olunmuşdur.

Səməd bəy öz nitqində bugünkü ordumuzda da mənfi hal kimi qəbul edilən fərarilikdən söhbət açır və o vaxtlar orduda onun olmasını xüsusi qeyd edir: "...Gəncədə son zamanlar bir adam qaçmışdır. Əhali özü qaçanlara nifrət edir və hətta çox vaxt olmuşdur ki, əsgərlikdən qaçanı döyüb geri gətirmişlərdir. Güman var ki, müsəlmanlarda olan fitri nizam və ədəbə görə vaxtilə heç kəs qaçmayacaqdır".

Ümumi məzmunu vətənpərvəlik ruhi ilə dolu olan Səməd bəy Mehmandarovun nitqi bugünkü ağrı-acılarımızla tam səsləşir:

"Cəbhədə bulunmuş bütün zabitan ordu tərəfindən onlara verilmiş əşya, yer və başqa ləvazimati hərbiyə deyil, kəndi əşyalarını dəxi tamamən qeyb etmişlər. Bu qism şeyləri yenidən düzəltmək üçün bir manatlıq nəsnəyə 30-dan 100 manata qədər pul verilməlidir".

Parlamentdə mülahizələrini sərt şəkildə bildirən nazir bahalıqın tüğyan etdiyi ölkədə ordu quruculuğuna mane olanları cəzalandırmağı tələb edir. Axı, əlli ilə yaxın nizami orduya qulluq edən Mehmandarov heç vaxt görməmişdi ki, zabit əsgərin yeməyini, paltar və silahını satıb cib xərcliyi eləsin. İliyinə qədər təmiz adam olan Səməd bəy indi gördüklərinə heyrət edir və dəhşətə gəlirdi. O, zabit adını, zabit şərəfini qorumağı hər şeydən üstün tuturdu. Ona görə də Məclisi-Məbusandakı nitqində xüsusi vurğuyla qeyd edilir ki, əsgəri təlim və ölümə kimi varmağa hazırlıq tərbiyəsi üçün dəvət olunmuş zabitan əsgər nəzərində sahibinüfuz və şərəf olmalıdır. Bunun üçün zabitan yalnız mərifət cəhətincə deyil, zahiri dəxi əsgərə hüsnitəsir bəxş olmalıdır. Onun geyiminin daimi təmiz və faxir olması vacibdir.

Səməd bəy Mehmandarov Azərbaycana müharibə şəraitində gəlmişdi. Hələ imperiya dağılmamış ölkədə anarxiya, başıpozuluq hökm sürürdü. Ayır-ayrı qəzalarda qaçaq-quldur dəstələri yaranmışdı. Bakıda bolşevizm hökmranlıq iddiasında idi. İrandan və Qafqaz cəbhəsindən qayıdan rus əsgərləri, erməni-daşnak dəstələri ilə birləşib "Şura bayrağı" altında təkcə Bakıda on iki min nəfərə yaxın azərbaycanlı qanına qəltan eləmişdi.

Bu talan və qırğınlar yalnız Bakıda deyil, Quba, Şamaxı, Gəncə, Qarabağ, Muğan bölgələrində də olmuşdu. İrəvan və Zəngəzurda dağılan kəndlərin, öldürülən soydaşlarımızın sayı yüz mini keçmişdi.

Azərbaycan hökumətini tanımaq istəməyən əldəqayıma Muğan respublikası, ingilis qoşunlarının gəlişi, ağqvardiyaçı general Denikin təhlükəsi, müxtəlif siyasi "Hümmət", bitərəf sosialist, daşnak partiyaları, parfelsiz nazirlər elə hey çoxalardı. Sərhəd bölgələrində erməni hücumları, məhəlli toqquşmaları yeni yaranan orduya dirçəlməyə imkan vermirdi. Belə şəraitdə hərbi naziri və onun tabeliyində olanlar gərgin işləməli olurdu. Əsgəri qışları gəzib yoxlayan Səməd bəy Mehmandarov hələ ki, könülaçan heç nə görmürdü. Nə nizam-intizam, nə geyim və silahlanma nə də hərbi hazırlıq peşəkar hərbiçi olan naziri qane etmirdi.

Parlamentdə "Türklər külli miqdarda ərzaq şeyləri qoyub getmişlərdir. Onlardan külli miqdarda taxıl, heyvan və s. məkulat qalmışdır" - deyən hərbi naziri din və dil qaradaşımızın xeyirxahlığı ilə yanaşı qüsurlarını da söyləməkdən çəkinməmişdir.

"Əlbəttə, heç kəs inkar etməz ki, türklər bizim millətimizə nicat verməklə bizə böyük xidmət etmişlərdir. Amma burası onların hərəkətini tənqid etməyimizə də mane olmaz. Hərbiyyə nəzarəti Gəncəyə köçənədək bizə xəbər verdilər ki, əsgəri işlərimiz yaxşıdır və çoxlu yığılır, lazım olan kimi məşq verilir və ilaxır. Hər yeri gəzdirdim, qətaəti-əsgəriyyəmə baxdım. Fəqət iş heç də yaxşı deyildi. Əsgərlərimiz əzgin, düşgün bir halda, yeməkləri pis, mənzilləri fəna bir halda, yorğan-döşək yox, onların çoxu xəstə idi. Xəstə əsgərlərin həpsini sağlamları ilə dəyişməyə məcbur olduq. Qoşun yığmaq işləri yaxşı getmirdi. Rəislər və moqif komandaları öz vəzifələrindən sui istifadə edirdilər. Çox bir külfətin yeganə çörək gətirərini əsgərə alırdılar. Bu iş də camaatı narazı salıb, qoşun yığmaqdan nifrətləndirirdi. Nuru paşa Azərbaycandan gedərkən özü mənim yanıma gəldikdə boynuna aldı ki, əsgərlik barəsində Azərbaycan fəna bir halda qoyulmuşdur".

1918-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan Respublikasının hərbi naziri general Səməd bəy Mehmandarov öz xalqına yanıqlı bəyanətlə müraciət etmişdir.

Bəyanatın əsas mövzusu o vaxtlar milli orduda yaranan hərcmərclik və özbaşınalıq idi. Həmin illərdə nazir Səməd bəy Mehmandarovun müavinləri Əliqə Şıxlinski, Məmməd bəy Sulkeviç və Həbib bəy Səlimov, İbrahim ağa Vəkilov kimi məşhur generallar olsalar da, yenə də orduda fərarilik və xoşagəlməz hallar baş verirdi. Lakin onlar zəngin hərbi təcrübələrinin, biliklərinin və əsil hərbiçi dəyanətlərinin sayəsində tam nizami ordu yaratmağa nail olmuşlar.

Zaman, dövr dəyişib. Səksən beş ildən sonra tarix təkrar olunur. O vaxtkı ümumi vəziyyət bu gün yeni yaranan ordumuzda qismən də olsa var: bəzi nadanların fərariliyi və min bir bəhanə ilə Vətənin müdafiəsindən yayınmaq...

Bəs o vaxtkı məşhur sərkərdələrimiz, xüsusilə nazir Səməd bəy Mehmandarov fərariliyin qarşısını necə almışdır? Məhz tələbkarlığı və sərt bəyanatı ilə 1918-ci il dekabrın 25-də Səməd bəy Mehmandarov orduda yaranan çatışmazlığın qarşısına keçilməz bir sədd çəkmişdir.

Xalqımızın dar günündə hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun on səkkizinci ildə yazdığı "Azərbaycan vətəndaşları" adları müraciəti bu günümüzə tam səsələnir. Onu da xatırladım ki, aşkarlığın işığı ilə açılan "tamamilə məxfidir" qıfllı sənəd oxuculara ilk dəfə təqdim olunur. Bu maraqlı əlyazmasını Respublika Yeni Tarix Mərkəzi Dövlət Arxivində araşdırmalar apararkən əldə etdik.

"Cari ilin yazından etibarən Azərbaycan müstəqil dövlət oldu. Bu müddət ərzində cəmi hökumət adamlarının bütün səyləri ölkədə anarxiyanın qarşısını almaq oldu və qanunçuluq pozulan yerlərdə onun bərpasına yönəldilmişdir. Bu məqsədə nail olmaqdan ötürü hökumətin başqa tədbirlərinin arasında özümüzə məxsus hərbi qüvvələrin yaradılması, yəni Azərbaycan qoşunlarının təşkili haqqında qərar qəbul olunmuşdur.

...Hal-hazırda qoşunlarımızın təşkilini öz öhdəmə götürmüşəm.

İndi ölkəmizin bütün vətəndaşları, istər kasıb, istər dövlətli, eyni şəkildə hərbi qulluğu çəkəcəklər. Və əgər haçansa, kimsə dövlətliləri hərbi qulluqdan azad etsə gunahkarlar ağır cəzalanacaqlar.

Hərbi hissələrdə əsgərlər yaxşı geyinəcək, onların ərzaqlarının keyfiyyətcə yaxşı olmasına xüsusi fikir verib, bu barədə ciddi elan etmişəm. Göstəriş verilib ki, otaqlar təmir olunsun, qızdırılsın, bütün əsgərlərin fərdi yorğan-döşəyi olacaqdır.

Mən tədbir görmüşəm ki, əsgərlərə qarşı bütün qeyri-qanuni hərəkətlər ciddi töhmətlənsin və xüsusi ilə əsgərlərin döyülməsi halları ciddi cəzalandırılsın.

...Bütün bu tədbirləri həyata keçirib, üzümü ilk növbədə sizə, hərbi hissələri tərک etmiş Azərbaycan vətəndaşlarına tuturam və bəyan edirəm ki, sizin böyük xətənizi, əsgərlikdən qaçmağınızı bağışlayıb öz hissələrinizə köhnə təqvimlə yanvar ayının birindən gec olmayaraq qayıtmağa çağırıram. Lakin, əlavə edirəm ki, bu müddət üçün kim öz bölüyünə qayıtmasa o hərbi dövrün qanunlarına görə ağır cəza alacaq.

Bundan sonra, ölkəmizin bütün əhalisinə əziz Vətənimiz adından müraciət edərək xahiş edirəm ki, gözəl Vətənimiz Azərbaycan eşqinə, yüksək vətənpərvərlik hissimizə naminə mənə bizim qoşunumuzun təşkili işində yardım göstərsiniz, bu qoşun bizə ölkəmizdə qanunçuluğu qorumaqdan ötrü vacibdir və yenə də xahiş edirəm ki, bütün o şəxslər ki, çağırış yaşları çatıb, əsgərlik etməlidirlər. Torpaqlarımızı qorumaq üçün özlərini çətdirsınlar. Qoy Vətən qarşısında borcunu unudan hər kəs Vətən qarşısında böyük günah işlətdiyi üçün qohum-qardaş qınağı altına düşsün və əlbəttə, qanun üzrə cəzalandırılsın.

Mənim bu bəyanatım ölkənin hər yerində yayılacaq və qoy savadlılar onu oxuyub mənasını savadsızlara çətdirsınlar".

SƏNƏDLƏRİN İZİLƏ

Yalnız azərbaycanlılardan təşkil olunmuş hərbi qüvvələrimiz, dünya tarixinə yazılmış və bütün Avropa xalqlarının bizə nisbətən daha çox bildikləri, danışdıqları qəhrəmanlıqlardan ibarət şanlı hərbi tariximizi bilməlidir. Yüz illik rus hakimiyyətindən azad olmuş türk xalqına xatırlatmaq lazımdır ki, biz həmişə boyunduruq altında olmamışıq. Hətta Avropa və Asiyaya öz tələblərimizi diktə etmişik.

...Belə zənn edirəm ki, türk tarixini yaxşı bilən kimsə, bu günkü mühüm hadisələr də daxil olmaqla bizim xalqın tarixinə dair əsər yazmağı tapşırmaq lazımdır. Bu əsərdə xalqımızın keçmiş şöhrəti və yad hakimiyyəti dövründəki əzabları güzgüdə olduğu kimi öz əksini tapmalıdır.

Səməd bəy Mehmandarov.

İndiyənədək arxivdə generalın imzaladığı yüzlərlə sənədə, raporta və müraciətə rast gəlmişəm. Onların hamısı makinada yazılıb, ya da mətbəədə nəşr olunub. Yalnız bu yaxınlarda əlyazması olan bir sənəd tapdım. O, hər b naziri Mehmandarovun öz dəst-xəttilə Azərbaycan hökumətinin ünvanına yazılıb. 1919-cu il aprelin ikisində yazılan iki səhifəlik məruzə mənim üçün qeyri adi tapıntı oldu. Nə gizlədim, bu tapıntıma hədsiz dərəcədə sevindim. Ona görə sevindim ki, müharibə aparan ölkənin generalının xalqının hər b tarixini yazdırmaq təşəbbüsünü vətənpərvərliyin zirvəsi kimi qiymətləndirdim.

Yuxarıda epigrafl kimi istifadə etdiyimiz cümlələr də həmin məruzədəndir. Belə tarixi sənədlərdən bixəbər olduğumuza görə bəzi "sapı özümüzdən" olan nadanlar keçmiş sərkərdələrimiz barədə artıq-əskik danışirlar. Onlar hətta "hücum" keçərək yazırlar ki, niyə Mehmandarovun, Şıxlınskinin və başqa sərkərdələrimizin Napoleon, Kutuzov, Suvorov kimi müdrik fikirləri, hərbi-elmi əsərləri qalmayıb. Bir sözlə, özümüzünkülərə qeyri-vətənpərvər damğası vururlar. Onda belələrinə cavab vermək çox ağır və əzablı olur. Bu müasir "vətənpərvərlərə " başa salmaq lazımdır ki, totalitar rejim yetmiş ildən çoxdu onların 1918-20-ci illərdə fəaliyyətinə "tamamilə məxfidir" möhürünü vurub. İndi, budur, aşkarlığın sayəsində səksən beş ildən sonra belələrinə Səməd bəy Mehmandarovun yazdığı tarixi sənəd cavab verir:

"Düşməne qarşı mübarizə tədbirlərindən biri də xalq içərisində sağlam milli hisslərin yaradılmasıdır. Bu vəziyyət Azərbaycan Respublikasının yaranmaqda olan gənc ordusu üçün xüsusilə zəruridir. Yuxudan yenidən oyanmış xalqda sağlam, milli hissə oyatmalıyıq. Biz müsəlmanlar ancaq indi şüurlu həyat və milli yaradıcılıq dövrünə ayaq basmışıq... Xalq arasında türk irsinin milli hisslərini və vüqarını qaldırmaq üçün xalqı, qoşunlarımızı onun tarixi keçmişilə tanış etməliyik.

Yazılacaq məşhur tarixi əsərlər xalq içərisində və qoşunlarda geniş yayılmalı, hər bir kənd müəllimi və hər bir azərbaycanlı zabiti ondan istifadə etməlidir.

Gələcəkdə hökumətin köməkliyi ilə türk xalqının dahi xadim və rəhbərləri üçün müvafiq abidələr qoymaqla, onların xatirələri əbədləşdirilməlidir ".

Zənnimicə, general Səməd bəy Mehmandarov belə sağlam, milli düşüncəsi ilə heç bir publisistdən geri qalmır. Sənətini, dövrünü nəzərə alsaq, bəlkə də o, müasiri olan ən yaxşı yazıçı-publisisti bir neçə addım ötüb keçir.

Azərbaycan Dövlət Arxivində saxlanılan iki nömrəli qovluqda general Səməd bəy Mehmandarovun daha bir vətənpərvərliyinin, milli qürurunun şahidi oluruq. Orada yazılır ki, 1918-ci ildə ingilis qoşunlarının¹ Azərbaycanda öz ərazilərində olduqları kimi etinasız ağalığı hər b naziri Səməd bəy Mehmandarovu qəzəbləndirmişdir. Nazir onların istilacı hərəkətlərinə etiraz əlaməti olaraq, vaxtilə (Birinci dünya müharibəsi illərində - Ş.N.) ingilis komandanlığı tərəfindən təltif olunmuş ordenləri geri qaytararaq qəzəblə demişdir:

-Torpağımı, xalqımı fəth edən ikiüzlü bir ölkənin ordeni mənə lazım deyil. Xalqıma silah qaldıran bir ordunun ordenini gəzdirmək mənim üçün ən böyük təhqirdir.

1. 1918-ci il noyabrın 17-də general B.M.Tomsonun komandanlığı ilə Bakıya gələn ingilis qoşunları 1919-cu ilin avqustunda Azərbaycan ərazisindən çıxdı. - Ş.N.

Azərbaycandan çıxan ingilis qoşunlarının komandanı general Tomson şayiələr yayırdı ki, Azərbaycan bundan sonra özünü idarə edə bilməyəcək.

Azərbaycan ordusu yox dərəcəsinədir. Orada qayda-qanun da yoxdur. Guya Azərbaycanı yağılardan qoruyan, onu idarə edən Tomsonun min ingilis və səkkiz yüz nəfərlik balağaçıq hind əsgəri olmuşdur. Bu şayiələrdən sonra Azərbaycanda olan ingilis hərbi jurnalisti Skotlend-Liddel İngiltərə qəzetləri üçün hazırladığı xəbərlərdə yazırdı ki, Transqafqaz şayiələr ocağıdır. Burada şayiələr külək təpələr arasında yayılan kimi yayılır. Bir çox şayiələr Moskvada quraşdırılır və dövriyyəyə buraxılır. Bakıda ingilis ordusuna ehtiyac yoxdur. Azərbaycan özü-özünə qayğı göstərə bilər. Mən bura iki gün əvvəl gəlmişəm və açığımı deyim ki, bütün gördüklərim mənə dərin təəssürat yaradıb. Mənim şəhərdə olmadığım dörd həftə ərzində burada çox təəccüblü dəyişikliklər olub. Mən buraya gəldim ki, hamının mənə dediyi qarışıqlığı görə, lakin onu tapa bilmədim. Tam qayda-qanun var. Mənə dedilər ki, mən ordu əvəzinə pozğunlaşmış kütlə görəyəm, lakin mən orduda yaxşı, nümunəvi, güclü, odlulovlu gənclər gördüm. Doğrudan da mən indi Bakıda elə qayda-qanun gördüm ki, müharibə başlayan vaxtdan bu günədək Bakıda olmamışdım... Qayda-qanun ancaq Bakıda hökm sürmür, son dəyişikliklər bütün respublikada vəziyyəti aydınlaşdırmışdır. Qarabağ şuluqluğunu sülh əvəz etmişdir. Ermənilər və azərbaycanlılar sazişə gəlmişlər. Lənkəranda bolşeviklər Azərbaycan ordusu tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldılar. Onlar bütün silah və sursatlarını Azərbaycan hökumətinə təhvil verdilər, adamlar isə xahiş etdilər ki, onları Azərbaycan hökumətinin tabeliyinə götürsünlər... Bütün bunlar şübhəsiz sübut edir ki, Azərbaycan qarmaqarışıqlıqdan qorxmur və bolşeviklərdən çəkinmir. Azərbaycan dövləti indi Transqafqazın bütün qalan xalqları üçün nümunəyə çevrilmişdir .

İngilis hərbi jurnalisti Skotlend-Liddelin Azərbaycan ordusunun ünvanına dediyi xoş məramlı sözlərə görə xalqımız ilk növbədə iki görkəmli sərkərdəmizə, 1918-ci ildə ordumuzun təməl daşını qoyan Əliğa Şıxlinskiyə və Səməd bəy Mehmandarova borcludur. Nizami və döyüşən ordu yaradan hər iki sərkərdə ilk hərbi nümayişin keçirilməsini, hərbi məktəblərin açılmasını, hərbi geyim formasının təşkilini və başqa gərəqli işləri həyata keçiriblər. İl yarım fəaliyyətdə olan Azərbaycan ordusu Lənkəranda bolşeviklərin üsyanını yatırıb. Zəngəzurda, Əskəranda erməniləri məğlubiyyətə uğradıblar.

1919-cu ilin sonlarında Azərbaycan Respublikası üçün üç təhlükə vardı: şimaldan ağqvardiyaçı general Denikin, Zəngəzur və Qarabağdan daşnak erməniləri, ordunun daxilində isə bolşevik təbliğatı. Bu təhlükənin ikisinin qarşısını hərbi dəyanəti ilə alan nazir Səməd bəy Mehmandarovu ən çox narahat edən "bolşevik" xəstəliyi idi. Qırmızı bolşeviklərin təbliğatı orduda olduğu kimi fəhlə-kəndli arasında da yayılmışdı. Bu təsir az da olsa əsgər və zabidlərə də keçmişdi. Ona görə də nazir Səməd bəy Mehmandarov əsgərlərlə görüşəndə təkrar-təkrar deyirdi ki, qoşun torpağımızı yağılardan qorumaqdan ötrü vacibdir. Qoşunun əsgəri siyasətlə maraqlanmalı, beynəlxalq aləmdə nələr baş verdiyindən hali olmalıdır. Amma nə zabit, nə də əsgər heç bir partiyanın, ya da cəmiyyətin qulu olmamalıdır.

BOLŞEVİZMƏ QARŞI MÜBARİZƏDƏ

... Hökumətin fəaliyyətinin əsasında Azərbaycanın müstəqilliyi durur və mən şübhə etmirəm ki, bolşeviklərin dağıdıcı cəhdlərinə qarşı zəruri tədbirlər görülcəkdir. Mən öz tərəfimdən bolşeviklərin Bakı qarnizonu qoşunlarına partlayıcı təsirindən ehtiyat edirəm. Belə ki, Bakı indi Zaqafqaziya bolşeviklərinin fəaliyyət mərkəzi hesab edilir.

*General Səməd bəy Mehmandarovun Nazirlər
Sovetinin Sədrinə 1919-cu il
21 aprel tarixli raportundan.*

Rotmistr İlyas Əliqulu oğlu Şahtaxtinskiyin 29 iyun 1920-ci ildə bolşeviklərə v erdiyi istintaqın protokolundan:

"- ...Hərbiyyə naziri Səməd bəy Mehmandarova gəldikdə deyə bilərəm ki, o da bolşeviklərə və Sovet hakimiyyətinə düşmən kimi münasibət bəsləyirdi. Ona görə belə deyirəm ki, o, bolşevikləri həbs etdirərdi. Məsələn, Babayev Cəfəri göstərə bilərəm, onu Mehmandarovun şəxsi əmrinə əsasən təkadamlıq kamerada gündəlik bir parça quru çörək və bir parça su ilə saxlayırdılar. Habelə Mehmandarovun bolşevizmdə əli olanların hamısını həbs etmək və ciddi rejim altında saxlamaq barədə sərəncamı da vardı".

Həmin bolşevik Cəfər Babayev 1960-cı ildə "Canlı xatirələr" adlı 69 səhifəlik bir kitabça nəşr etdirib. Onun xatirələrindən belə məlum olur ki, Bakını və Azərbaycanı daşnak ermənilər, istilacı ruslar daha çox sevirmiş, nəinki müsavətçi azərbaycanlılar. Özünü bolşevik qəhrəmanı kimi təqdim edən C. Babayevin oturub-durduğu adamlar A. Mikoyan, S. Şaumyan, M. Babayan, T. Qəhrəmanyan, Ə. Qarayev, R. Axundov və başqaları olub. Onun yazılarında müsavətin əsgəri də, zabitləri də savadsız və amansız təsvir edilir. Bircə epizodda Babayev həqiqətdən qaça bilməyib: "Bakının general-qubernatoru Murad Gəray bəy Tlexas dişlərini qıncıdıb bolşevikin üstünə elə təpindi ki, səsinin zərbəsindən pəncərələrin şüşələri cingildədi".

Zənnimcə, general Tlexas vətəninə düşmənə satmaq istəyən bolşevik Məmmədağa İbrahimovla sərt rəftar etməkdə çox haqlı idi.

Bütün bunlardan sonra 1919-cu il avqustun 15-də əsgəri xidmətə çağrılan bolşevik C. Babayev yazır:

"...Mənə hərbi çağırış vərəqəsi gəldi. Müsavat ordusuna çağrıldım. Bir işə bax, düşmən bildiyim, gecə-gündüz əleyhinə mübarizə apardığım musavat partiyasının ordusunda xidmət etmək üçün əsgər çağrıldım. Mən kimə qarşı vuruşmağa göndərilirdim? Öz xalqıma qarşımı? Mən bir ovuc bəyin, mülkədarın mənafeyini qorumaq üçün musavat ordusuna əsgər getməli idim.

Məni dəhşət götürmüşdü. Acığımdan az qala çağırış vərəqəsini cırıb, Bakıdan qaçmaq və ilim-ilim itmək istəyirdim. Mən Bakı partiya təşkilatımızın rəhbərinə bu məsələni danışdım və bildirdim ki, fərari olacağam.

-Yox, sən orduya getməlisən,-deyə Anastas İvanoviç Mikoyan heç gözləmədiyim halda sözümlə kəsib dilləndi.

Mən özümü saxlaya bilməyib tez cavab verdim:

-Nə üçün? 1918-ci ildə müsavətçilər məni Gəncə hərbi məktəbinə aparanda bolşevik partiyamız etiraz edirdi. Deyirdilər ki, necə olursa-olsun orduya getməməlisən. İndi isə...

-Bəli, o vaxt bəm-başqa idi. Onda sənin inqilabi təcrübən yox idi. Musavətçilər səni yoldan döndərə bilirdilər. Sən indi orduda əsgərlər arasında partiya təbliğatı apara bilərsən, onları bolşeviklərin tərəfinə çəkməyi bacararsan.

Bir azdan məni Qusardakı dördüncü Tatar süvari alayına yazdılar. Paqonu əlimə alanda elə bil ki, məni ilan vurdu. Onu çiyinə vurmaq istəmədim. Elə o dəqiqə bu hərəkətim alay zabiti Amloxvarinin gözüne dəydi. O mənə elə bir sille çəkdi ki, əlimdəki şeypur yerə düşdü..."

Bolşevik "vətənpərvəri " C. Babayevin öz millətinə "xidməti " göz qabağındadır. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov onu həbs edib təkadamlıq kamerada bir parça quru çörək və bir dolça su ilə saxlamaqda tamamilə haqlı idi.

Burada S. Mehmandarovun "günahı " ondadır ki, gərək ideya düşməni olan bolşevik C. Babayevi güllələtdirəydi. Onda xalqımıza qara yaxanın, orduda zərərli bolşevik təbliğatı aparının heç olmasa biri də əskik olardı.

İstər Səməd bəy Mehmandarov, istərsə də Əliağa Şıxlinski uzun illik ordu həyatında siyasi partiya və qurumlardan uzaq olmuşlar. Onların ən ümdə vəzifəsi Vətəni, torpağı yağılardan qorumaq üçün nizami qoşun yaratmaq idi. İyirmi səkkiz aprel çevrilişinin səhəri onları dindirən bolşevik çəkistləri hər ikisinə: "Hansı siyasi partiyanın və ya inqilabın mənafeyini müdafiə edirsiniz? " - sualını vermişdir.

General Səməd bəy Mehmandarovun cavabı: "Bütün ömrüm boyu mən hər cür siyasətdən uzaq olmuşam".

General Əliağa Şıxlinskiyə cavabı: "Hər bir inqilaba əks-inqilab kimi yanaşmışam, heç vaxt belə şeylərə qoşulmamışam, qoşulmazdım da..."

Bolşeviklərin Azərbaycana hücumuna düz bir il qalmış və onların ordudakı zərərli siyasətini əvvəlcədən hiss edən nazir S. Mehmandarov 1919-cu il aprelin 20-də Nazirlər Sovetinin sədrinə yazırdı: "Yaxşı olardı ki, Azərbaycan ordusundan azad olunmuş rus zabitləri, etibarsız element kimi Azərbaycan hüdudlarından kənar ediləydi. Lakin ümumi siyasi vəziyyətin bu məsələyə münasibətini bilmədiyimdən, xahiş edirəm, bu haqda mənə məlumat verəsiniz. Sizin qərarınızın nəticəsini bilmək istərdim".

Sovet hakimiyyəti illərində Səməd bəy Mehmandarov haqqında cəmi iki:1946-cı il mayor Hacığa İbrahimbəylinin "Səməd bəy Mehmandarov" (18 səhifəlik) və 1977-ci ildə polkovnik, tarix elmləri namizədi Əli Abbasovun "General Səməd bəy Mehmandarov" (80 səhifəlik) kitabçaları nəşr olunmuşdur. İndiyənədək 1918-20-ci illərin sənədləri nə tarixçilərin, nə də S. Mehmandarov tədqiqatçılarının sərəncamına verilmədiyindən şöhrətli generallarımızın həmin illərdə daxilən hansı hisslər keçirdiyindən, ən başlıcası azərbaycanlı kimi vətəndaşlıq təəssübkeşliyindən bixəbər olmuşuq.

Demokratiyanın sayəsində yeni açılan arxiv sənədləri arasında ilk hərbi nazirimizin çoxlu teleqramları, əmr və raportları işıq üzünə gördü. Bu sənədlər o vaxtkı ordumuz, zabit və əsgər heyətimiz haqqında qiymətli məlumatlar verir.

Lənkəran qəzası sakinlərinə müraciətnamə.

Vətəndaşlar!

Azərbaycan Respublikası Dövlətinin xahişi ilə mən Lənkəran qəzasına dəstə göndərirəm. Vətəndaş müharibəsinə birdəfəlik son qoymaq, qayda-qanun yaratmaq, Sizi dinc əhaliyə əzab verən zorakı dəstələrdən və qatillərdən azad etmək işi bu dəstəyə tapşırılıb.

Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olan qəzada məskunlaşmış bütün millətlərə ədalətli münasibət bəsləyən Azərbaycan qoşunları Sizə qanun daşıyıcıları kimi göndərilirlər.

Silahlı qüvvələrin himayəsi ilə ölkənin bütün sahələrinin idarə olunmasında təcili mülki idarəetmə bərpa ediləcək. Mən əminəm ki, Siz özünüz də Azərbaycan Respublikasının gələcək tam hüquqlu vətəndaşları kimi sülh şəraitində birgə yaşamağın möhkəm əsasının qoyulması marağındasınız və görəcəyiniz bütün tədbirlər ölkədə qanun-qaydanın bərpa olunmasında hökumətin bütün qanuni əmrlərinin könüllü surətdə yerinə yetirilməsində və Azərbaycan Respublikası Dövlətinin nümayəndələrinə öz xeyirxah münasibət-inizlə imkan daxilində köməklik göstərəcəksiniz.

Bununla bərabər, Sizi əmin edirəm ki, Sovetlər, Komitələr və ya "Muğan Respublikası" adı altında heç bir sərbəst təşkilatların yaradılmasına yol verilməyəcək.

Lənkəran qəzasında yeganə - Azərbaycan Respublikası hakimiyyəti tanınır və onun verdiyi qanunlara qulaq asmayan hər bir şəxs müharibə dövrünün qanunlarına əsasən qiyamçı kimi məsuliyyətə cəlb olunacaq.

Dəstə rəisinin göstərişi ilə əhali silahları təhvil verməlidir, kim əmri yerinə yetirməsə, hərbi-səhra məhkəməsinin sərəncamına veriləcək.

Xəbərdar edirəm ki, rus əhalisinə qarşı hər hansı bir zorakılığa və soyğunçuluğa yol verməyəcəyəm, çünki qəzada yaşayan başqa millətlərin nümayəndəsi kimi onları da Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı sayıram.

Amma rus əhalisinin şəxsiyyətinə və toxunulmazlığına təminat verərək, mən onlardan da yerli hakimiyyətin verdiyi qanunların yerinə yetirilməsinə əməl etmələrini tələb edirəm.

Hər bir silahlı müqavimət ölüm cəzası ilə nəticələnməyə və belə hallarda qoşunlara amansız olmaları haqda əmr olunub.

Bu və ya digər bəhanələrlə xalqı ordu və hökumət əleyhinə qaldıranları bu haqda xəbərdar edirəm.

Mən də öz növbəmdə dəstə rəisinə əmr etmişəm ki, qoşunun əhaliyə heç bir xətdə toxundurması haqda ölçü götürsün və dinc əhaliyə qarşı hər cür zorakılıq göstərən günahkarlar ciddi cəzalanınlar.

1. General-mayor Həbib bəy Hacı Yusif oğlu səlimov (1881-1920)

*Azərbaycan Respublikasının hərbi naziri,
Tam Artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov.
General-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç.
23.07.1919-cu il, Bakı şəhəri.*

21 oktyabr 1919-cu il Lənkərəndən teleqram.

Lənkəran Şəhər duması əhalinin istəyi ilə 15 oktyabr tarixli yığıncağında hər b naziri general Səməd bəy Mehmandarovu Respublika parlamentinə üz seçmişdir.

Şəhər Dumasının üzvləri

TÜRK İRSİNİ ÖYRƏDƏN GENERAL

Şöhrətli generalımız Səməd bəy Mehmandarovun 1918-20-ci illərdəki fəaliyyəti xalqımız qarşısında əvəzsizdir. Onun Milli Ordunun yaradılmasındakı müstəsna rolu, 1918-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan xalqına müraciəti, əsgər və zabıt heyəti qarşısında ata nəsihətli (Həmin ili Səməd bəy Mehmandarovun 63 yaşı vardı - Ş. N.) çıxışları və nəhayət, güclü Vətən təəssübkeşliyi qırx minə yaxın əsgəri olan nizami ordu yaratmağa səbəb oldu.

Səməd bəy Mehmandarov haqlı olaraq yazırdı ki, düşməne qarşı mübarizə tədbirlərindən biri də xalq içərisində sağlam milli hisslərin yaradılmasıdır. Bu vəziyyət Azərbaycan Respublikasının yaranmaqda olan gənc ordusu üçün xüsusilə zəruridir. Yuxudan yenidən oyanmış xalqda sağlam, milli hissi oyatmalıyıq... Xalq arasında türk irsinin milli hisslərini və vüqarını qaldırmaq üçün xalqı, qoşunlarımızı onun tarixi keçmişi ilə tanış etməliyik.

Səksən ilə yaxın əl vurmadiğımız 1918-20-ci illərin arxiv qovluqları açıldıqca bizə məlum olur ki, il yarım fəaliyyətdə olan Milli Ordu tariximiz çox zəngin olmuşdur. O da məlum olur ki, hər b tariximizi zənginləşdirən tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarovun və Əliəğa Şıxlınskinin rəhbərliyi ilə, onların silahdaşları general Həbib bəy Səlimovun, Məmməd bəy Sulkeviçin, Şahzadə Əmir Kazım Mirzə Qacarın, Cavad bəy Şıxlınskinin, Murad Gəray bəy Tlexasin, Əbdülhəmid bəy Qaytabaşının, Teymur bəy Novruzovun, Süleyman bəy Əfəndiyevin, topoqraf-general İbrahim ağa Vəkilovun misilsiz fəaliyyəti olmuşdur.

Port Arturda, Birinci cahan savaşında və 1918-20-ci illərdə şərəfli döyüş yolu keçən general Səməd bəy Mehmandarovun haqqında araşdırmalar apardıca o illərin sənədlərində və qəzetlərində onun çıxışlarına, nitqlərinə rast gəlmək olur.

Belə tarixi sənədlərdən bixəbər olduğumuza görə bəzi "sapı özümüzdən" olan nadanlar keçmiş sərkərdələrimiz barədə artıq-əskik danışılar. Onlar hətta "hücum" keçərək yazırlar ki, niyə Mehmandarovun, Şıxlınskinin və başqa sərkərdələrimizin Napoleon, Kutuzov, Suvorov kimi müdrik fikirləri, hərbi-elmi əsərləri qalmayıb. Bir sözlə, özümüzünkülərə qeyri-vətənpərvər damğası vururlar. Onda belələrinə cavab vermək çox ağır və əzablı olur. Bu müasir "vətənpərvərlərə" başa salmaq lazımdır ki, totalitar rejim səksən ilə yaxın onların aprel çevrilişindən əvvəlki fəaliyyətinə "tamamilə məxfidir" möhürünü vurub. İndi, budur, aşkarlığın sayəsində səksən beş ildən sonra belələrinə general Səməd bəy Mehmandarovun Azərbaycan Hərbiyyə məktəbinin ikinci buraxılışında, 1926-cı il sentiyabrın 15-də elədiyi tarixi çıxışı cavab verir.

Həmin ili "Azərbaycan Hərbiyyə məktəbi"ndə Səməd bəy Mehmandarov topçuluqdan rusca, Əliəğa Şıxlinski isə Azərbaycan dilində mühazirələr oxuyurdular.

Onlar həm də 1921-ci ildə öz təşəbbüsləri ilə yaratdıqları Bakı Qarnizonu Hərbi-Elmi cəmiyyətinin üzvü idilər.

Çıxış Azərbaycan oxucularına ilk dəfə təqdim olunur.

AZƏRBAYCAN HƏRBİ MƏKTƏBİNİN İKİNCİ BURAXILIŞI HAQQINDA

Yoldaşlar! Bu gün biz yeni qırmızı komandirlər kimi sizi təbrik edirik.

Qırmızı komandir kimi siz daha müstəqil yola çıxdınız. Bu müstəqil yolda sizi çətin və məsul iş gözləyir. Həmin işin bacarıqla və vicdanla yerinə yetirilməsi sizin tabeliyinizdə olan adamların döyüş hazırlığı səviyyəsindən asılıdır. Öz xidməti və döyüş təcrübəmdən istifadə edərək sizin üçün bu əlamətdar gündə həmin iş haqqında bir neçə söz demək istəyirəm.

Azərbaycan hərbi məktəbini qurtaran sizlər, yoldaşlar, möhkəm yadda saxlamalısınız ki, heç bir məktəb, hətta ali məktəb də olsa, tam bilik vermir, gəncləri gələcək özünü təkmilləşdirməyə hazırlayaraq buraxır. Bu cəhəti biz hərbi qulluqçular xüsusilə yadda saxlamalıyıq, çünki, ümumiyyətlə, hərbi işdə, əsasən də qüdrətli mübarizə vasitəsi olan artilleriyada öz əksini tapan hərbi texnika böyük müvəffəqiyyətlərə nail olmuşdur.

Texnika və taktika bir-birilə ayrılmaz surətdə əlaqədardır və texnikanın inkişafı taktika sahəsində böyük dəyişikliklərə səbəb olur. Daimi yeni hərbi-texniki kəşflər sayəsində artilleriya atəşinin gücü ilbəl artır, döyüşün üsullarını və taktiki xüsusiyyətlərini, hücum və müdafiə formalarını əsaslı surətdə dəyişdirir. Buna görə də müasir tələblərdən geri qalmamaq üçün, yoldaşlar, siz yorulmadan öz üzərinizdə ciddi çalışmalı, geri qalmamaq üçün cari hərbi əməliyyatı diqqətlə izləməlisiniz, başqa sözlə, yenə də öyrənmək və öyrənmək lazımdır. Bu tələblərə əməl etsəniz siz öz yerinizə layiq olacaqsınız və tabeliyinizdə olanların hüsn-rəğbətini qazanacaqsınız.

Texnikanın inkişafı və artilleriya atəşinin artan gücü ilə yanaşı, mən deməliyəm ki, irəli getmək coşğunluğu ideyası ilə ruhlanan qoşunlarda əsas amil insandır, texnika isə ikinci dərəcəlidir, çünki texnikanı da insan idarə edir.

Hərbi-elmi cəmiyyətdəki məruzələrimdən birində, yoldaşlar, mən demişdim ki, hərbi iş yaradıcı işdir, bu işdə təcrübə və praktikanın böyük əhəmiyyəti vardır, bu təcrübə və praktika bir çox nəzəri müddəaları üstələməlidir. Bunu deməklə mən nəzəriyyənin əhəmiyyətini heç də azaltmıram, çünki hərbi sənət nəzəriyyəsi həmin praktikadan doğmuşdur. Əgər bu belədirsə, onda bacarıq, təcrübə və praktikanı hansı vasitələrlə mənimsəmək olar?

Müharibə dövründə bacarıq və təcrübə şəxsi praktika ilə, sülh dövründə isə sülh və müharibə dövrlərində göstərişlərini rəhbər kimi qəbul etdiyimiz nizamnamələrini əsaslı surətdə öyrənməklə, texniki tapşırıqla çölə çıxmaqla, iki tərəfli manevrlərlə, komanda heyətinin çöl təlimləri ilə, hərbi tarixini öyrənməklə və b. üsullarla qazanılır.

Bunları mən geniş izah etməyəcəyəm, öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verdiyim hərbi tarixi üzərində dayanacağam.

Firidun bəy Köçərli "Tərcüman" qəzetinin redaktoru İ. Qasprinskiyə "hücum" edir, onu Səməd bəy Mehmandarovun "Nə etməli?" məqaləsinə tənqidi münasibət bəsləməməkdə günahlandırır. "Tərcüman" ın abunəçisi kimi F. Köçərli həmin qəzetin səhifələrində S. Mehmandarova həsr olunmuş məqaləni oxumuşdu. Lakin İsmayıl bəy Qasparinski "Nə etməli?" məqaləsinin müəllifini nəinki tənqid etmişdi, hətta "Novoye obozreniye" redaksiyasına göndərdiyi məktubda onun bəzi fikirlərinə müəyyən qədər tərəfdar çıxmışdı¹.

Səməd bəy Mehmandarovun həmin məqalələri yazdığı dövrdən yüz on ildən çox bir vaxt keçir. Lakin onlar bu günlərimiz üçün də əhəmiyyətlidir. Həmin yazılarda qaldırılan məsələlər - xüsusilə, xalqın geriliyini görən ziyalı "müsəlmanlara" mədəni tərəqqi yolunu tutmaq vəzifəsini tövsiyə etməsi onun islam dinini incəliklərinə qədər bilməsinə dəlalət edir. O, cəsarətli çıxışları ilə müsəlman cəmiyyətindəki bəlalardan xalqı xilas etməyə çağırır. Səməd bəy Mehmandarov təhsil və maarifdə qızların və gələcək anaların təhsil almalarına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Müsəlman geriliyinin səbəbini İslamdakı bəzi ehkamların məhvedici təsirində axtarırdı. O, Firidun bəy Köçərliyə cavab məktubunda yazırdı ki, ayrı-ayrı şəxslər və silklər əksər hallarda eqoist niyyətlərlə xalq kütlələri içərisində mövhumatın qorunub saxlanılmasına və inkişaf etdirilməsinə çalışmışlar. Çünki onlar öz nüfuzlarını, qüdrət və sərvətlərini həmin mövhumat hesabına əldə etmişlər. Bunun da nəticəsində dini təmayüllər amansız təhriflərə məruz qalmışdır.

Yad mühitdə yaşamasına və hərbiçi olmasına baxmayaraq Səməd bəy Mehmandarov müsəlmanın tutulduğu azarı görür və dərk edirdi. Şəxsi mənafeyini dövlət mənafeyindən üstün tutanlara qarşı çıxış edərək vətəndaş yanğısı ilə qeyd edirdi ki, müsəlmanları bekar, müftəxor, pozğun intriqa azarına tutulmuş geniş hüquq və güzəştlərə malik olan hökumət yanında sözləri keçən, lakin buna baxmayaraq, heç bir işdən yapışmayaraq öz şəxsi mənafeələrini güdən, ictimai və dövlət mənafeyini də öz xeyirləri ilə ölçən, canlı, azad fikrin hər bir təzahürünə qarşı çıxan ləyaqətsiz qəyyumların (bəzi din xadimlərinin) pəncəsindən xilas edə biləcək qüvvəni haradan tapmalı?

1. A.H.Feyzullayeva "Maarif jarçıları" kitabı, 1988-ji il, səh. 37.

GENENRAL - LEYTENANT İSRAFİL BƏY YADİGAROV

*Nə qədər oxuyub, öyrəndim, heyhat,
Yenə də qəlbimi görmədim rahat.*

Nizami Gəncəvi

Moskvada yaşayan həmyerlimiz Eldar İsmayılov Bakıya gəlmişdi. Dostlarımdan biri zəng elədi ki, Eldar səninlə görüşüb, tanış olmaq istəyir. Mən Eldarın "Azərbaycan tarixi şəcərə cəmiyyətinin xəbərləri"ndə yazılarını oxumuşdum. Bu yazıları ilə o, elə bir xeyirxah, tarixi iş görür ki, onun xidmətlərini qiymətləndirmək üçün adam söz tapa bilmir. Bu yazıları tədqiq edib ərsəyə gətirmək çox ağır zəhmət tələb edir. Onun maraqlı söhbətləri məni valeh eləmişdi. Şəhərin qədim yerlərini gəzdik. Tarix muzeyinə də baş çəkdik. O, mənə yenicə çapdan çıxmış "Xəbərləri"nin dördüncü sayını bağışladı. Mən də borclu qalмайıb "General Yadigarov qardaşları" kitabçamı ona hədiyyə elədim.

Ayrılanda:

- Vətəndən uzaqda yaşasam da - dedi - sizin axtarışlarınızı izləyirəm. Bakıda olan dostlarım sizin qəzet və jurnallarda dərc olunan yazılarınızı, kitablarınızı mənə göndərirlər. Bəlkə sizə Moskvadan bir şey lazımdı?

- Eldar, - dedim, indi sizə bağışladığım "General Yadigarov qardaşları"nın ilk generalı İsrəfil bəyin foto - şəklini tapa bilmirəm. Sizin orada imkanınız var. Arxivlərə tez-tez gedirsiniz. Vaxt tapanda İsrəfil bəyin şəklini qalıb - qalmaması ilə maraqlanmağımı xahiş edirəm.

- Mənim Moskvadakı Mərkəzi Hərbi - Tarix arxivində tanışlarım çoxdu, mütləq axtararam - deyə inamla söz verdi.

Aradan cəmi iyirmi gün keçər - keçməz mənzilimizdə uzun-uzadı telefon zəngi çalındı. Danışan Eldar idi. Cavan və xeyirxah dostum Moskvadan mənə elə bir şad xəbər dedi ki, bu sevinci hələ də unuda bilmirəm.

General - leytenant İsrəfil bəyin - dedi, 1877- ci ildə çəkilmiş foto - şəklini tapmışam. Bu günlərdə göndərəcəyəm. Arxiv işçiləri söz veriblər ki, generalın "Hərbi xidmət kitabçası"nı da tapacaqlar.

Otuz il Azərbaycan hərbi tarixi və onun sərkərdələri haqqında araşdırmalar aparan adam üçün görəsən bundan qiymətli hədiyyənin olması mümkündürmü? Zənnimcə yox!

Eldarın göndərdiyi şəklın altında oxuyuruq: "general İsrəfil bəy Yadigarovun fotosu. Çəkiliş yeri Tiflis şəhəri, fotoqraf Y. Vestli".

Şəkil çəkiləndə general Yadigarovun altmış iki yaşı varmış. Sağ sinəsi üstündə məşhur "Müqəddəs Anna" ordeninin birinci dərəcəsi, sol çiyindən isə aşırımlı gümüşü rəngli fəxri bafta-lent asılıb. Bu hər generala qismət olmayan parad-nümayiş geyim formasıdır.

Əziz ata! Mənim dərdin ehtiram hissi və daim minnətdarlıq bəslədiyimi, sadıq bəndəsi olmaq şərəfinə nail olduğumu, Sizdən arabilir mənim haqqında soruşaraq vəziyyətimlə maraqlanmağı özünə rəva gördüyü üçün bundan necə müttəəsir olduğumu Əlahəzrət general İsrafil bəyə çatdırmağı unutmayın. Mən Əlahəzrət İsrafil bəyi heç vaxt unutmayacağam və həmişə onu atamın ən yaxşı dostu kimi pərəstişlə xatırlayacağam.

*M. F. Axundovun oğlu Rəşid bəyin
1877-ci il noyabrın 7-də
Brüsseldən yazdığı məktubdan.*

1883-cü il yanvarın 10-da tərtib olunmuş "Hərbi xidmət kitabçası"nda general İsrafil bəyin 1815-ci il dekabrın 15-də Tiflis quberniyasının Təkəli kəndində zadəgan ailəsində anadan olduğu göstərilir.

İlk təhsilini Tiflisdə şəxsi gimnaziyada alan İsrafil bəy Yadigarov 1834-cü il sentyabrın birində Zaqafqaziya bəylərindən təşkil olunmuş Müsəlman-Süvari alayına könüllü qəbul olunmuşdur. Bir il sonra praporşik olan İsrafil bəyə 1839-cu il dekabrın 23-də dağlılara qarşı döyüşlərdə fərqləndiyinə görə podporuçik rütbəsi verilir. Əlahiddə Qafqaz korpusunun qərargahında xidmətini davam etdirir.

1841-ci il yanvarın 2-də Əlahəzrət İmperatorun şəxsi təşəbbüsü ilə təşkil olunmuş Müsəlman Süvari alayına təyin olunub. Üç il sonra (1846-cı il) ştabrotmistri, 1849-cu il aprelin 3-də rotmistr rütbəsi alan İsrafil bəy üsyan etmiş macarlara qarşı döyüşlərdə iştirak edir.

1851-ci il yanvarın 29-da podpolkovnik İsrafil bəy Peterburqdan Tiflisə qayıdır Əlahiddə Qafqaz süvari korpusunda xidmətini davam etdirir. 1854-cü il iyunun 4-də yeni təşkil olunmuş ikinci müsəlman Süvari alayının komandanı təyin olunur. Bir il sonra yanvarın 17-də ona polkovnik rütbəsi verilir. 1855-ci il dekabrın 10-da Qars hərbi dairəsinin rəisi təyin olunur. Lakin Tiflis şəhərində müalicədə olduğuna görə həmin vəzifəni qəbul edə bilmir.

İsrafil bəy Yadigarov nizami orduda əla xidmətlərinə görə 1866-cı il noyabrın 8-də general -mayor rütbəsi ilə təltif olunur.

1877-ci il iyunun 6-da döyüşən ordu korpusunun tərkibində Qafqaz - Türkiyə sərhədlərinə ezam olunur. General İsrafil bəyin süvari korpusu İqdir, Sərdarabad, Arpaçay, Kürək dərə və Qars uğrunda döyüşlərdə qəhrəmanlıq nümunəsi göstərir.

Nizami orduda əlli illik xidmətlərinə ***gərə İsrafil bəy Yadigarov 1883-cü il aprelin 14-də general - leytenant rütbəsi ilə təltif olunur.*** Həmin ili istefaya çıxan general - leytenant İsrafil bəyə aldığı maaş saxlanılmaqla ömrünün axırına kimi general formasını gəzdirmək hüququnda verilir.

Rusiya Mərkəzi Hərbi Tarix Arxivindən aldığımız rəsmi sənəddə general - leytenant İsrafil bəy Mustafa bəy oğlu Yadigarova məxsus "Xidmət dəftərçə"sində onun döyüş yolu, ailə vəziyyəti, təltif olduğunu orden və medallar təfsilatı ilə göstərilmişdir.

Sənəddə qeyd olunur ki, şərəfli bəylər nəslindən olan İsrafil bəy Gürcüstanın Tiflis quberniyasının zadəgan ailəsindəndir. Dini müsəlmandır.

İsrafil bəy ilk dəfə 1848-ci ildə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna", 1854-cü ildə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" 1856-cı ildə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (imperator tacının təsviri ilə birgə), 1859-cu ildə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" (imperator tacının təsviri və qılıncı ilə birgə), 1860-cı ildə "İyirmi illik qüsursuz xidmətinə görə" medalı ilə, 1863-cü ildə müsəlmanlar üçün təsis olunmuş dördüncü dərəcəli, "Müqəddəs Vladimir", 1869-cu ildə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir", 1877-ci ildə müsəlmanlar üçün təsis olunmuş, birinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordenləri ilə və üstü "İgidliyə görə" yazılı gümüş, Kırım müharibəsindəki qəhrəmanlığına görə açıq rəngli xatirə medalları ilə təltif olunmuşdur.

Sənədlərdə o da qeyd olunur ki, general - leytenant İsrafil bəy Yadigarov Borçalı qəzasının Təkəli kəndində iki mərtəbəli dədə - baba mülkə (qardaşları ilə birgə) və Tiflis şəhərində daşdan tikilmiş, hər bir şəraiti olan mənzilə malikdir. Bir neçə maqazin, bağ və Qırmızı Körpü yanındakı Xorpusis-Saneli, Kaziux-Kalone, Çələbli, Körpülü, Ənvəli və Loris - Aqek kəndləri və iki min desyatin torpaq sahəsi generala məxsusdur.

Ailə tərkibi: generalın həyat yoldaşı rotmistr İsmayıl bəy Vəzirovun qızı Səidə xanımdır. General - leytenant İsrafil bəy yeddi övlad atası idi. Birinci oğlu Rəhim bəy 1845-ci il oktyabrın 10-da, Kərim bəy 1854-cü il yanvarın 21-də, Məmməd bəy 1855-ci il avqustun 25-də, Həsən bəy və Hüseyn bəy 1856-cı il oktyabrın 8-də (ekiz olublar), qızları: Səkinə xanım 1843-cü il martın 27-də, Xeyranisə xanım 1850-ci il dekabrın 23-də anadan olub. Həyat yoldaşı və uşaqları İslam dininə etiqad ediblər.

İllər nə qədər amansız və sərt olsa da, bu əsilzadə nəslin oğullarının əvəzsiz xidmətini nə hafizəmizdən silə biliblər, nə də tarixin yaddaşından. Tiflisdən Gəncəyə qədər elə bir məclis yoxdur ki, onların adı anılıb, sözləri danışılmasın. Tiflisdə imarəti, Borçalıda yurdu, qədim Gəncədə səxavəti, xalqın qəlbində isə məhəbbəti qalıb bu nüfuzlu nəslin oğullarının. Əgər yolunuz Gəncəyə düşsə, XVII əsrdə inşa edilmiş "İmamzadə" kompleksinə baş çəkin. Bu qədim memarlıq abidəsinin giriş qapısındakı qızılı rəngli yazıları oxuyun.

Türbənin iç divarına həkk edilmiş mərmər lövhədə ərəb əlifbası ilə belə yazılmışdır: **"O (Allah) əbədidir. Bu, imam Məhəmməd Bağırın - ona salam olsun - oğluna Mövlana İbrahimin müqəddəs məkanı (yerləşmiş) şərəfli cənnət) bağıdır. Öz babasının köçməsinə yüz iyirmi il sonra vəfat etmişdir. Allahın ona salavatı olsun. Və ona görə də, bu yüksək məqamı yerin bərpa olunmasını tiflisli general - mayor İsrafil bəy Yadigərzadə hicri 1296-cı (1878-79) ildə əmr etmişdir".**

1878-ci ildə İkinci Süvari Müsəlman alayının komandiri general İsrafil bəy ulu babalarının dini əqidəsinə sadıq olaraq türbəni öz hesabına təmir etmişdir.

1. Azərbaycan Cümhuriyyətinin liderlərindən biri - Gəncəli Nağı bəy Şeyxzamanlı (1883-1967) İstanbulda nəşr etdirdiyi "Xatirələri"ndə yazır ki, ailəmə Şeyxlik ünvanı İmamzadə mütəvəllitələri olduğumuzdan verilmişdir. İmamzadənin adı İbrahim olub, türbəsi şəhərin üç kilometrliyində yerləşən ailə mülkümüzdür. Türbəsi ziyarətgahdır. Türbənin ətrafında bir məzarlıq var. Azərbaycanın hər tərəfindən, hətta Gürcüstandan da hörmətli şəxslərin cənazələrini dəfn etmək üçün buraya gətirirlər. İmamzadənin tarixi min ilə yaxındır. - Ş.N.

İmamzadə pirində general İsrafil bəy Yadigarovun hərbi qohumları, əslən Tiflisdən olan Cəlal bəy və onun oğlu İsmayıl bəy Vəzirzadələr də dəfn olunmuşlar.

Burada kiçik bir haşiyə çıxıb XIX əsrin əvvəllərində yaşayıb - yaratmış qazaxlı şair Mustafa ağa Arif Şıxlinskiyin (1774-1845) Borçalı bəyləri haqqında olan bir şeri ilə oxucuları tanış etmək istəyirəm.

"Yeni dövrün möcüzəli məxluqu" titulu qazanmış zalım general Aleksey Petroviç Yermolov Qafqaza hakim təyin olunan gündən - 1816-cı ildən yerli bəylərin, ziyalıların çar hökumətinə dönüklüyündən şübhələndiyinə görə onları dəstə-dəstə Sibirə sürgün edirdi. Mustafa ağanın sürgündə yazdığı "Düşmüşəm" qoşmasından məlum olur ki, bəylərdən biri namərdlik edib onun üzünə durmuş, şər atmışdır. Buna görə də hökumət onu zaval tərifi ilə Rusiyaya sürgün etmişdir. "Ağlaram" qoşmasından isə Mustafa ağa Arif Qazax, Şəmsəddin və Borçalı bəylərinin mərdliyini, on dörd il həsrətini çəkdiyi bulaqlarımızı, süsənli-sünbüllü dağlarımızı tərənnüm edir. Bu tuthatut günlərdə məhz Borçalı bəylərinin elinə - obasına sadıq qaldığımı, ağır günlərdə, namərd zamanədə möhkəm və dönməz olduqlarını iftixarla yazır:

***Qaldı payidar Borçalının bəyləri,
Meydan günü bir - birindən yəgləri,
Mehman qarşısına mərd gəlməkləri,
Yadıma düşəndə onlar , ağlaram!***

***Hanı Qazax? Mehribanlıq gedibdir,
Ağlıq, sultanlıq, xanlıq gedibdir,
Nücabadan alışanlıq gedibdir,
İtibdir şövkəti şanlar, ağlaram!***

Təkəli kəndinin üst yanında kiçik bir təpə var. Əsrləri yola salmış Babakər dağının ətəyindəki bu boz təpədə salxım söyüdlər altındakı məzarda bir igid, bir bəy uyuyur. Vaxtilə onun kəhəri Suqovuşanda kişnəyəndə Gümrüdə bəd xəyallara düşən ermənilər diskini qorxardı. Bu kişnərtidən Çubuxlunun göy yaylaqları, Cəlaloğlu meşələri lərzəyə gələrdi. Lori dərəsinin yalçın qayaları bu kəsilməyən kişnərtidən əks-səda verərdi. İndi bu adi məzar daşında çox qısa bir yazı var: ***"General - mayor Həsən bəy İsrafil bəy oğlu Yadigarov, 1854-1934"***.

Çoxdan unudulmuş general babamızın məzarını gec də olsa yad etdik. Ruhuna rəhmət oxuduq. Dağılıb talan olmuş həyat - bacasına baş çəkdik. Ovlağından ötüb keçdik. Vaxtilə tərlan ilə şikar etdiyi süsənli, sünbüllü dağları gəzdik. Gəzdikcə kövrələ-kövrələ əzabkeş şair Mustafa ağa Arif Şıxlinskiyin şerinə üz tutduq.

***Ellərimiz vardı bəyli - paşalı,
Dağlarımız vardı, əlvan meşəli,
Süsənli, sünbüllü, tər bənövşəli,
Qaldı bağlar, xiyabanlar, ağlaram!***

GENERAL-MAYOR ƏSƏDULLA BƏY YADİGAROV

İnsan üçün böyük dərslərin biri də tarixdir.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ.

Çoxsaylı Yadigarov oğulları arasında ömür yolunu müfəssəl öyrəndiyimiz Əsədulla bəy Yadigarovdur. Nizami orduda otuz iki illik xidmətdən sonra 1895-ci il oktyabrın on ikisində ona general-mayor rütbəsi verilmişdir.

XIX əsrin ortalarında Peterburqun zadəgan dairələrində bəy nəslindən olan Yadigar oğulları-general-leytenant İsrafil bəy, saray müşaviri Ağabəy Yadigarov və onların bibisi oğlu görkəmli şərqsunas-alim, Peterburq Universitetinin professoru Mirzə Cəfər Topçubaşov (1784-1869) xüsusi hörmətə malik idilər. Xüsusilə, Mirzə Cəfər qohumlarının təlim-tərbiyəsinə və təhsil almalarına daha çox qayğı göstərirdi.

1844-cü il dekabrın iyirmisində Borçalı mahalının Təkəli kəndində anadan olan Əsədulla bəy Yadigarovu qohumu Mirzə Cəfər Topçubaşov təhsil almaq üçün Peterburqa aparır.

On altı yaşlı Əsədulla bəyi Peterburq yaxınlığındakı Pavlov kadet korpusuna oxumağa qoyur. Hərbi məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirən kornet Əsədulla bəy 1863-cü il iyunun on ikisindən Əlahiddə Qafqaz Ordusunun piyada qoşunlarında xidmətə başlamışdır. İki il sonra 1865-ci il fevralın doqquzunda iyirmi bir yaşlı Əsədulla bəy Yadigarova poruçik rütbəsi verilmişdir.

Gürcüstan mərkəzi Dövlət Arxivindəki 1899-cu ilə məxsus "Qafqaz Hərbi Dairəsində xidmətdə olan generalların və zabitlərin siyahısı" kitabında göstərilir ki, gənc zabit əla xidmətinə görə səxavətlə təltif olunmuşdur. O, 1866-cı il martın on ikisində ştabs-rotmistir rütbəsinə və iki il sonra "Müqəddəs Stanislav" ordeninin üçüncü dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

1873-cü il yanvarın on altısında şəxsi raportu ilə mülki xidmətə keçən ştabs-rotmistr Əsədulla bəy Yadigarov dörd il ordudan uzaqlaşmışdır.

1877-ci ilin əvvəllərində Türkiyə ilə Rusiya arasında son dərəcə kəskin vəziyyət yarandı. Çar Rusiyası Qara dəniz boğazlarının açılmasını Türkiyədən ısrarla tələb edir və üstəlik də Balkanlarda öz nüfuzunu gücləndirmək üçün fəal mübarizə aparırdı. Nəhayət, bu qılgıclımlardan alov törədi. Aprelin iyirmi dördündə Rusiya rəsmi olaraq Türkiyəyə müharibə elan etdi.

Mayın iyirmi üçündə yenidən orduya çağırılan podpolkovnik Əsədulla bəy Yadigarov Qafqazın Gəncə, Bakı, Zaqatala və Qazax bölgələrindən cəbhə üçün nizami suvari dəstələri təşkil etməyə ezam olundu. İki aydan çox cəbhə üçün araba, furqon, qoşqu atı toplanmasında çalışdı. Gəncənin və Qarabağın bəy, xan oğullarından iki yüz nəfərlik könüllü müsəlman suvari dəstəsi yaradıb özü ilə cəbhəyə apardı. Balkanlardakı odlu hərbi əməliyyatlarda iştirak edən podpolkovnik Əsədulla bəy Yadigarov döyüş qabiliyyətinə görə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılınc və bantla birgə) və dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" (qılınc və bantla birgə) ordenlərlə təltif olundu.

Müharibədən sonra da Qafqazdakı nizami orduda nümunəvi zabıt kimi xidmət edən Əsədulla bəy məsul hərbi vəzifələrdə çalışmışdır. O, 1881-ci il mayın otuzunda Qafqaz Hərbi Teleqraf parkının komandiri, 1883-cü ildə aprelin 13-də Qafqaz sanitar batalyonunun komandiri təyin olunmuşdur. Həmin ili mayın on səkkizində qüsursuz xidmətinə görə Əsədulla bəy Yadigarova polkovnik rütbəsi verilmişdir.

1889-cu il oktyabrın on altısında polkovnik Əsədulla bəyə məsul vəzifə tapşırılmışdır. O, Əlahiddə Qafqaz Ordusu komandanının əmrilə yetmiş səkkizinci Navahin alayının komandiri təyin olundu **1895-ci il oktyabrın on ikisində isə polkovnik Əsədulla bəy Yadigarova piyada qoşunları üzrə general-mayor fəxri rütbəsi verilmişdir.** Ömrünün otuz iki ilini nizami orduda şəərəflə xidmət edən general Əsədulla bəyin təltifat kitabçasında onun kavalər ordenlərinə layiq olduğu göstərilir. O, "Müqəddəs Stanislav" ordeninin üç dərəcəsilə (1874, 1883, 1898 illərdə), "Müqəddəs Vladimir" ordeninin üçüncü və dördüncü dərəcəsilə (1879 və 1893 illərdə), "Müqəddəs Anna" ordeninin ikinci, üçüncü dərəcəsilə, (qılınc və bantla birgə 1877,1889 illərdə) təltif olunmuşdur. 1884-cü ildə isə Əlahəzrət imperatorun şəxsi təşəkkürünə layiq görülmüşdür.

Üç hərbi yürüşün - 1869, 1871 və 1877-78 -ci illərdə fəal iştirakçısı olan general-mayor Əsədulla bəy Yadigarov 1897-ci ildə Daniya ölkəsinin "Danevorq fəxri süvari xaç ordeni" ilə, 1898-ci ildə birinci dərəcəli "Buxara qızıl ulduzu" və 1889-cu ildə İranın ikinci dərəcəli "Şire-Xorşid" ordeni ilə təltif olunmuşdur.

İran şahı Nəsrəddin Qacar 1873-cü ildə Avropaya ilk səfəri vaxtı Azərbaycandan keçmiş və onun bir neçə bölgələrini gəzmişdir. Həmin səfər haqqında ayrıca kitab yazan şah yol qeydlərində eloğlumuz Əsədulla bəy Yadigarovu da məhəbbətlə yada salır:

"Gecədən yarım saat keçmiş Dilicana yetişdik. Ətraf bütün qarla örtülü dağlardır. Təpələrin ətəyi isə yaşıllıqdır. Çox yerdə İran dağlarında olan vəhşi qırmızı güllər vardır. Təzə yarpaq açmışdır. Lakin çox əcəyib və qəribə gül məskəni gördüm ki, beləsini heç yerdə görməmişəm. Dilican meşəliklər içərisindədir., çox gözəl yerdedir. Polkovnik Əsədulla bəy Yadigarovun evi Dilicanda bizim mənzilimiz oldu. Əsədulla bəy Dilican alayının rəisidir. Tiflis müsəlmanlarından, alay komandiridir.

Polkovnik Əsədulla bəy Yadigarovun xoş təsir bağışlayan gözəl imarəti, kiçik-kiçik bəzəkli otaqları vardır"... (Nəsrəddin şah Qacar "Ruznameyi-Səfəri-Sevvomi-Firəngistan" əsəri, səh. 42. Bombey nəşri, 1891-ci il).

Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Arxivinin hərbi sənədlərində general-mayor Əsədulla bəy Yadigarovun 1903-cü ildə Tiflisdə vəfat etdiyi göstərilir.

1904-cü ildə Tiflisdə nəşr olunmuş "Qafqaz Hərbi Dairəsində generalların və yüksək rütbəli zabıtlərin siyahısı" kitabında eloğlumuz general-mayor Əsədulla bəy Yadigarovun adı ölümündən sonra da fəxri kavalər zabiti kimi saxlanılmışdır.

General Əsədulla bəy Yadigarovun nüfuzlu bir şəxs olması barədə 1903-cü il iyulun 2-də "Şərqi-rus" qəzetində "Böyük təəssüf" adlı qısaca yazı dərc olunub. General haqqında nekroloq-yazıda onun səxavətli, alicənab, qayğıkeş el oğlu olması açıqlanır.

Bu kiçik yazıda bir neçə görkəmli ziyalımızın da haqqında səmimi sətirlər olduğu görə onu möhtərəm oxuculara olduğu kimi təqdim edirəm.

“İyunun 30-da Tiflisin yerli müsəlman cəmiyyəti özünün ən möhtərəm, ən tanınmış və ən sevimli üzvünü qara torpağa tapşırtdı. General-mayor Əsədulla bəy Yadigarov ki, məşhur Yadigarov nücabə xanədanının (sülaləsinin) ağsaqqalı və elmi-ədəb və izzət və ehtiramca rus əsgəri qulluğunda olan müsəlman nəcibləri içində hər cəhətlə mümtaz və millətimizin haqq ilə iftixar etdiyi aliqədr bir şəxs idi nadiyi-əcələ ləbbeyk deyib, dünyasını dəyişdi.

Cənazə alayında qanunən hüurları lazım olan qoşun ümara (əmirilər) və əsgərlər hazır olub, cənazə müsəlman qəbristanında Yadigarovların məxsus məqbərələrində dəfn olunduqdan sonra ehtiram üçün tufəng atdılar. Cənazəni qəbristanın darvazasına kimi tənənəli bir surətdə nəş arabasında gətirib, qəbristanın başından məxsus qəbrə qədər mərhumun qohumları cənazəni əldə apardılar. Mötəbər adamlardan hər kəs bu nəcib təziyədarların zümrəsinə girib, Əsədulla bəy kimi bir aliqədr şəxsin cənazəsinin həmlinə bizzat şərik olmaq fəxrinə tələsirdilər.

Namazi-meyyiti Zaqafqaz şeyxülislamı axund Əbdüsalam (Axundzadə-1843-1907 Ş.N.) həzrətləri hər Qafqaz əhlinin bildiyi və sevdiyi vüqar və həzin və xüzu və xüsu ilə əda buyurdular.

Tiflisdə nə qədər mötəbər adam varsa həpisi cənazə alayında hazır idilər.

Tiflisdə şiələklə sünnilərin ittihadı nəinki insanlara qarşı, bəlkə cənabi-həqqin hüsurunda dəxi həqiqi və felidir. Bu insaniyyət və ilamiyyət-pərvər həqiqətin tətbiqi ülamayi-şiə ilə ülamayi-əhli-sünnətin birlikdə icrayi-ayini-din üçün dəvətən hazır bulunduqlarında görünürdü.

Şeyxülislamla Müfti Hüseyn əfəndi (Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadə 1830-1917-Ş.N) həzrətləri və quberniyamızın hər iki qazisi və sair rəsmi və qeyri-rəsmi üləma heç məzhəb fərqi kimsənin xatirinə gəlmədiyi halda hər kəs kəndi üləmalıq və ruhanilik vəzifəsini əmələ gətirirdi.

Şahzadə polkovnik Şahrux Mirzə Qacar (1844-1915) dəxi hüsur ilə alayı zinətləndirməkdə idi.

Rus, gürcü və mötəbərlərindən bir çox şəxs hazır idilər. Finans vəzavətinin (maliyyə nazirliyinin) nümayəndəsi, məmləkətimizdə ümumi nafe işlərdə həmişə əvvəlinci sırada olan və müsəlmanlara daima xüsusi məhəbbət və ehtiram ibrazından çəkinməyən Sultan-Kırım Gəray həzrətlərilə Tiflis quberniyasının nücabə rəisi knyaz Mələkə və knyaz Orbelyani təşyi-cənazədə var idi. Əhalinin sayı islam olsun (müsəlman), xristiyan olsun saya gəlməz idi. Hər kəsdə hüznü-səmimi simalarda xüsusi bir ciddiyyət görünürdü. Əhəmiyyətli və məhbibi-ümumi olan əşxasın dəfni belə olur.

Şiə və sünni üləma (alimlər) və ümərəsinin (əmirlərinin) bilaistisna həpisinin və xüsusilə həzrəti-şeyxülislamın, qazi Hacı Axundun və şahzadə Şahrux Mirzənin qəbristanda təbliğ buyurulan müvəkkid (təkidli) xahişlərinə görə “Şərqi-rus” miyidlərimizin ehtiramı və İslam millətimizin xəvaric içində bihörmət olmaması naminə hər müsəlmanlardan israrla təvəqqə edirik ki, qəbristanda halva dağıtmaq adətini tərək etsinlər. Çün Əsədulla bəyin dəfnində dəxi olduğu kimi halva paylamaq, iqtəşaşsız-davasız, təziyə sahiblərini və caamatı qəlbən mükəddər etməmiş heç vaxt əmələ gəlməyir. Halva xərcini ehsan üçün füqərəyə paylayın! (*“Şərqi-rus” qəzeti 2 iyul 1903, № 39, səh.2.*)

GENERAL - LEYTENANT FƏRƏC BƏY AĞAYEV

*Hər kəs insanları sevib, mədəniyyətinin tərəqqisinə
kömək edərsə, mən onun dostu və müxlisiyəm.*

M.F. Axundov

General - leytenant Fərəc bəy Ağarza bəy oğlu Ağayev 1891-ci il noyabrın 26-da səksən yaşında Tiflisdə vəfat etmişdir.

Üç il əvvəl (1999-cu ildə) Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Arxivində xalqımızın hərbiçi oğulları haqqında araşdırmalar aparanda indiyədək bizə məlum olmayan çoxlu sayda fotosəkil və rəsmi sənədlər əldə edə bildim. 1850-1855-ci illərdə Dmitrii Yermakov soyadlı bir şəkil çəkən Qafqazın müxtəlif bölgələrini gəzmiş, XIX əsrin görkəmli adamlarının - ziyalıların, məşhur musiqi xadimlərinin, bəylərin, xan və ağaların foto şəklini çəkmişdir. Onların arasında hərbiçilər də az deyildi. Dmitrii Yermakovun öz əlilə tərtib etdiyi on beşdən çox iri həcmli foto albomda bir şəkil diqqətimi cəlb etdi. Orada təxminən 40-45 yaşında cavan zabit təsvir olunmuşdu. Qalın bıqlı, iri alınlı, mavi gözlü zabitin qurşağında naxışlı bir xəncər bağlanmışdı. Onun ağayana oturuşunda bəy vüqarı vardı. Şəkil sanki dilə gəlib deyirdi: "Mən azərbaycanlıyam!" Ümumi siyahıda göstərilirdi ki, fondda onun iki fotosəkili saxlanılır. Hər ikisini sifariş verdim. Hər ikisinin də altında "Tatarskiy bek" sözləri yazılmışdı. Daha heç nə. Şəkildə kimin təsvir olunduğunu isə fondda saxlanan ad göstəricisi dəftərindən öyrənə bildim. Orada yazılmışdı: "2899 və 8215 sayılı foto şəkillərdə general - leytenant Fərəc bəy Ağayev təsvir olunmuşdur". Bir ay üç günlük yaradıcılıq ezamiyyətimdə bu anlardakı qədər sevinməmişdim. Nə yaxşı ki, zəndim məni aldatmamışdı. Bir də ki, necə sevinməyəydim. Yüz doxsan bir il əvvəl anadan olmuş, yüz on dörd il əvvəl isə vəfat etmiş generalın fotosəklini indiyədək Azərbaycanda görün olmamışdı. Hələ iyirmi il əvvəl Sankt - Peterburqda oxuduğum bir sənəddən mənə məlum idi ki, general - leytenant Fərəc bəy Ağayev məşhur maarifçimiz Həsən bəy Zərdabinin atası Səlim bəyin doğmaca dayısı olub. 1858-ci ildə balaca Həsən bəyin birinci dərəcəli Tiflis gimnaziyasına qəbul olunmasına kömək etmişdir.

1858-ci ildə Şamaxıdakı dörd sinifli Ali - ibtidai məktəbdə yüz qırx dörd nəfər buraxılış imtahanı verdi. Onlardan otuz iki nəfəri azərbaycanlı idi. Burada zadəgan, ruhani, rəiyyət silkinə məxsus uşaqlar təhsil alırdılar. İmtahan verənlər arasında uzun illər çar ordusunda xidmət edən praporşik Səlim bəyin oğlu Həsən bəy Məlikov da vardı. Buraxılış imtahanlarını qeyri - adi bir müvəffəqiyyətlə verən Həsən bəy fitri istedadı ilə hamını heyran qoydu. İmtahanda iştirak edən Qafqaz Təhsil Dairəsinin müdiri baron Aleksandr Pavloviç Nikolai Həsən bəy Məlikovun padşahlıq hesabına birinci dərəcəli Tiflis gimnaziyasına qəbul olunmasına məmuniyyətlə razılıq verdi.

Lakin məktəbin direktoru üzrxahlıq edib:

- Aleksandr Pavloviç, - dedi, - cəsarət edib haqqında hüsurunuza tərif dolu tələbnamələr yazdığım şagird Həsən bəy Məlikov, bax budur. Özünüz onun biliyinin şahidi oldunuz.

- Yadımdadır, səhv etmirəmsə bir ildə iki dəfə yazmışdınız. - Baron Nikolai ani olaraq fikrə gedib, - cənab direktor, - dedi, - bu cılız müsəlman balası sizin yazdığınız təriflərə də layiqdir. Əlbəttə, bu müvəffəqiyyətin qazanılmasında sizin müəllimlərin böyük əməyi var. Mən onun Tiflis gimnaziyasında oxumasına bütün qəlbimlə sevinərdim. O, həqiqətən istedadlı uşaqdır.

Məktəb müdiri ona və məktəbinə qarşı deyilən tərifdən xoşhal olub, barona hörmətlə tənzim etdi.

- Möhtərəm Aleksandr Pavloviç, ancaq bir çətinliyimiz var.

- Nədi, o çətinlik, nədən ibarətdir?

- İnişil bu uşağın atası Səlim bəy vəfat etdi. İndi ailənin başçısı onun böyük qardaşdır. O, da iki ayağını bir başmağa dirəyib deyir ki, qardaşım Həsən bəyin Tiflisə oxumağa getməsinə razı deyiləm.

- Niyə?

- Deyir ki, uşağı gözümdən qoya bilmərəm. Hələ çox balacadır.

- Olarmı o cənabla özüm söhbət edəm? Bəlkə yola gətirdik.

- Olar, amma bir məsələni sizə açım...

Baron şəhadət barmağını dik tutub, zarafatla:

- Dayan, dayan yəqin sünnidir, tərs damarı var. Sən də ondan qorxursan, - deyib - başını bulaya - bulaya ay müsəlmanlar, ay müsəlmanlar...

- Yox, Aleksandr Pavloviç, sünni olmağına sünni deyil, qorxuram, tərs damarı tutar daha da acığa düşər, belə istedadlı uşaq əlimizdən çıxar. Mən belə bir fənd işlətmişəm. Deyim, qulaq asın. Həsən bəyin atasının dayısı general - leytenant Fərəc bəy Ağayev Tiflisdə yaşayır. Generalın imzası ilə bir xahişnamə hazırlamışam. Guya o, bizim məktəb müdiriyyətdən təvəqqe edir ki, Həsən bəyi Tiflis gimnaziyasına oxumağa göndərək...

- Qardaşı yenə də razılaşmır?

- Biz hələ generalın məktubu barədə Həsən bəyin böyük qardaşına bir söz deməmişik. İstərdik ki, məktub barədə ona siz deyəsiniz.

- Niyə məhz mən...

- Ona görə ki, siz Qafqaz təhsil Dairəsinin hamisiniz, Zaqafqaziya Baş İdarəsi Sovetinin üzvüsünüz, həm də həqiqi - mülki - müşavirisiniz. Sizin - baron Aleksandr Pavloviç Nikolainin sözü daha inandırıcı olar.

- General - leytenant Fərəc bəy Ağayev həzrətlərini mən də yaxşı tanıyıram. Deyirsən, cəsarət edib onun adından danışmaq? Mənə belə gəlir ki, bir müsəlman ziyalısının artması üçün işlətdiyimiz fəndə görə cənab general bizi bağışlar. Amma onu da deyim ki, bu fənd heç də bəd deyil. Çox məharətlə tapılıbdır. Uşağı xilas etməyin başqa yolu yoxdur. General tərəfindən arxayın olun, razılıq mənim boynuma. Bu barədə Tiflisə qayıdan kimi onun özünə də məlumat verərəm.

Baron Aleksandr Pavloviç Nikolai Tiflisə qayıdanda Şamaxı məktəb müdirinin işlətdiyi "fənd" haqqında generala məlumat verdi. General bığaltı gülümsündü və məmuniyyətlə qohumu Həsən bəy Məlikovu himayəsinə keçirərək, birinci Tiflis Gimnaziyasına qəbul olunmasına kömək etdi.

Bəs, general - leytenant Fərəc bəy Ağayev kimdir? Necə olub ki, tədqiqatçılarımız onun üstündən sükutla keçiblər? Həsən bəy Zərdabi kimi görkəmli maarifpərvəri bizə bəxş edən bu xeyrxah adamın ömür yolu həyatın hansı sınaqlarından çıxıb?

General - leytenant Fərəc bəy Ağayevin haqqında biz ilkin məlumatla "Kavkaz" qəzetinin səkkiz dekabr min səkkiz yüz doxsan birinci il tarixli nömrəsində və "Kavkazski kalendar" illik məcmuəsinin 1873-1874-cü illərdəki nömrələrində rast gəldik. Birinci mənbədə haqqında geniş məlumatla "Fərəc bəy" kimi təqdim olunan eloğlumuz, ikincidə Qafqaz Əlahiddə Ordusunun generalları sırasında "Nikolay Nikolayeviç Ağayev" adlandırılır. Ona görə ki, bu yaraşığı, igid qafqazlı zabiti 1844-cü il aprelin 27-də imperator birinci Nikolay və onun arvadı Mariya Aleksandrovna xaç suyuna çəkib oğulluğa qəbul etmişdilər.

Uzun müddət Peterburqda xidmət edən padşahın sevimlisi Fərəc bəy Ağayevə Qafqaza qayıtdıqdan sonra yaxın qohumları belə yaxşı münasibət bəsləməmişlər. Hətta Həsən bəy Zərdabi məktublarından birində yazır ki, atam el arasında xəcalət çəkirdi ki, dayısı rus adını qəbul edib. Ona görə də ondan üz döndərib küsmüşdü. Get - gəlmiş belə yox idi. Ömrünün sonlarında Tiflisdə yaşayan generala hamı "Rus Ağayev" deyərmiş. Şübhəsiz ki, sonralar səhvini başa düşən general vəsiyyət etmişdir ki, nekroloqunda ad - фамилиясы Fərəc bəy Ağayev kimi göstərsin. Onun bu vəsiyyətinə əməl olunmur.

General - leytenant Fərəc bəy Ağarza oğlu Ağayev füsunkar Qarabağın Şuşa şəhərində 1814-ci il dekabrın 4-də adlı-sanlı bəy nəslində dünyaya gəlir. İlk hərbi təhsilini Tiflis kadet korpusunda aldıqdan sonra 1834-cü il mayın 1-də Qafqaz Müsəlman süvari polkunun sıralarında Varşavada xidmət etmişdir. Cəmi iki illik xidmətdən sonra bacarıqlı və igid zabit olduğuna görə onu qvardiyaçılar alayına keçirirlər. Xidmətinin yeddinci ilində ən yaxşı qvardiya rotmistri Fərəc bəy eskadron komandiri kimi Peterburqa göndərilir. Peterburqda o, çar birinci Nikolayın xüsusi qvardiya kazak polkunda leyb-qvardiya komandiri vəzifəsinə təyin olunur. Elə burada da o, imperatorun və onun arvadı Mariya Aleksandrovanın sevimlisi olur.

Fərəc bəy Ağayev özünü qeyri - adi hərbi qabiliyyəti və igidliyi sayəsində xidmətinin on ili ərzində - 1849-cu il dekabrın 6-da polkovnik rütbəsinə kimi yüksəlir. 1850-ci ilə qədər Peterburqda, xüsusi qvardiya kazak polkunda qürursuz xidmət edən polkovnik F. Ağayev həmin ili Əlahiddə Qafqaz Ordusunun sərəncamına göndərilir.

1853-cü ildə Kırım müharibəsi başlananda polkovnik Fərəc bəy Ağayev Qarabağın azərbaycanlı igidlərindən ibarət süvari alayı təşkil edib, özü də onun komandiri olub. Müxtəlif arxiv sənədləri, komandanlığa göndərilən raport və məktublar göstərir ki, Fərəc bəyin şuşalılardan ibarət süvari polku Kürəkərdə uğrunda gedən döyüşlərdə altmış minlik korpusa qarşı dönməz bir iradə ilə vuruşmuşdur. 1854-cü ildə osetinlərdən təşkil olunmuş milis alayı da Fərəc bəyin alayına təhkim edilir. Süvari qoşun dəstəsinin komandiri kimi yüksək vəzifə daşıyan eloğlumuz hərbi xidmətinə və qoşun başçısı kimi göstərdiyi qəhrəmalığa görə üstündə "Cəsurluğa görə" yazılmış qızıl xəncərlərlə, həmçinin iki dəfə imperator tacı ilə bəzədilmiş birinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılıncı birgə), "Müqəddəs Stanislav", "Müqəddəs Vladimir" və başqa kavaler ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

1862-ci il iyunun 25-də *sərkərdəlik fəaliyyətinə görə Fərəc bəy Ağayev general - mayor kimi fəxri rütbəyə layiq görülür.*

Müharibə yenicə başlayanda Fərəc bəy Ağayevin başçılığı ilə Qarabağlılardan ibarət Azərbaycan süvari dəstəsinin təşkili haqqında Peterburqda məlumat göndərən Qafqaz canişini general - qraf Vorontsov qeyd edirdi ki, polkovnik Fərəc bəyin sayəsində könüllü dəstələr tezliklə yığıldı. Döyüşçülər yürüşə məşhur Qarabağ kəhərlərində və layiqincə silahlanmış halda başladılar.

Qırx ilə yaxın orduda qüsuruz xidmət edən *Fərəc bəy Ağayev 1882-ci il noyabrın 29-da general-leytenant rütbəsində istefaya çıxmış*, ömrünün sonuna kimi Tiflis müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətində çalışmışdır.

"Kavkaz" qəzetinin 8 dekabr 1891-ci il tarixli nömrəsində general haqqında yazılan nekroloqda onun xeyirxah bir insan olması xüsusilə qeyd olunur. Qəzet yazır: "Ona yardım və kömək üçün müraciət edən hər bir şəxsə, xüsusilə dini müsəlman olanlara general - leytenant Fərəc bəy Ağayev çox böyük insani keyfiyyətlə təmənnəsiz yardım etmişdir".

Ömrü Polşa, Sankt - Peterburq, Moskva, Tiflis və müxtəlif hərbi yürüşlərdə keçən general eloğlumuzun özümüzdə nəyi var? Respublika Əlyazmalar İnstitutunda, Mirzə Fətəli Axundovun arxivində general - leytenant Fərəc bəy Ağayeva məxsus bir məktub saxlanılır. Məktub 1869-cu il mayın 10-da Tiflisdən xan qızı Xurşid banu Natəvana yazılıb. İki il əvvəl Natəvanın general - mayor rütbəli əri Xasay xan Usmiyev (1808-1867) milliyyətə erməni olan general Mixail Loris - Melikovun fitvası ilə müəmmal şəkildə Voronej şəhərində qətlə yetirilmişdir. Üstəlik də cavankən vəfat edən sevimli oğlu Mir Abbasın ölümü şairəni qanadları sınımış yaralı quşa döndərmişdi. Dul qalan şairə Natəvanın gözəllik başına bəla olmuşdu. Qarabağın bir para ağzıgöycək nadan bəyləri onun haqqında fitnəkar söhbətlər yayır, xalqın gözündən salmaq üçün şayələr, iftiralar uydururdular. Belə nadürüstlərin tikanlı sözlərindən qəzəblənən general Fərəc bəy Ağayev şairə Natəvana təsəlli verərək yazırdı: "Mənim hörmətli möhtərəm Xurşid banu Bəyimim. Sizin xoşbəxtliyiniz əbədi olsun! Bu ovqat Tiflis məclisində bir para nagüvar və namülayim əxbarat Sizin haqqınızda müntəzir olduğu üçün ürəyim qüسسə içində olur və qarabağlıların haqsünaslıqlarından qayətdə azərdəxatirəm. Özünüzə məlumdur ki, sizin padəri - cənnətməkanınızın dövlətindən nanünəmək və müknətü qüdrət sahibi olan qarabağlılar, cəsarət bəhəm edib Sizə nisbət tərk-i əbədilik binası qoyublar və siz bu ovqat bilkülliyə yalqız və bimaavin və bixeyirahü biham qalıbsınız".

Canı yanalıqla yazılan məktubdan aydın görünür ki, general xan qızı Natəvanı da yaxından tanıyırmiş.

Ayrı - ayrı tarixi əsərlərdən, xüsusilə Gürcüstan Dövlət arxivində saxlanan sənədlərdən məlum olur ki, general Fərəc bəy Ağayev nizami orduda xidmətdə olmasına baxmayaraq nə vətəni Qarabağla, nə də dövrünün ziyalıları ilə əlaqəsini kəsməmişdir. O, böyük dramaturqumuz M. F. Axundovla general - leytenant Cəfərqulu ağa Bakıxanovla, görkəmli şair Qasım bəy Zakirlə, məşhur ədəbiyyat toplayıcısı, din alimi Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbovla və Şuşa ziyalıları ilə əlaqə saxlamışdır. General 1837-40-cı illərdə Varşavada müsəlman süvari alayında hərbi xidmətdə olanda Molla Pənah Vaqifin qardaşı oğlu rotmistr Əhməd bəylə tanış olub dostlaşmışdı. Polyak tədqiqatçısı, Lodz Universitetinin professoru Boqdan Baranovski yazır ki, Varşavadakı müsəlman zabidləri arasında hər iki dost yar - yaraşqları ilə seçilirdilər.

İki müsəlman ölkəsi General-leytenant Fərəc bəy Ağarza bəy oğlu Ağayevin xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir. O, 1864-cü ildə İran hökumətinin “Şire-Xorşid” ordeninin ikinci dərəcəsi ilə (ulduzla birgə), 1872-ci ildə isə Türkiyənin “Məcidiyyə” ordeninin birinci dərəcəsi ilə təltif olunmuşdur.

ŞAHZADƏ - GENERAL HƏSƏN XAN QACAR

Həsən xan yaxud, baş komandan Məhəmməd Həsən xan, xalq arasında isə yüksək nüfuzuna görə Sarı Aslan Sərdar xan ləqəb ilə məşhur olub. Məhəmməd xan Qacar İrəvanın oğludur. O, İranın məşhur sərdarlarından. Qardaşı Sərdar Hüseyin xan Qacar - Qəzvini İranın fəxri sayılır. Hər iki qardaş 1829-cu il fevralın 10-da Türkmənçayda bağlanmış mənhus sülh müqaviləsinin on ikinci maddəsinə əsasən Rus çarı Nikolayın əmrilə onlar bütün əmlak və var dövlətdən məhrum edildilər. Bu maddəyə əsasən İrəvanın sabiq sərdarı Hüseyin xan, onun qardaşı Həsən xan və Naxçıvanın sabiq hakimi Kərim xanın Arazın hər iki kənarındakı torpaqlar yerləri, var - dövləti Rus imperiyasının ixtiyarına keçirdi.

1804-cü ildə ruslar İrəvanı istila etmək fikrinə düşərkən Cəfərquluxan Dünbülü də onlara qoşuldu. On min piyada və süvarini İran ordusunun üzərinə yetirdi. O vaxt yüzbaşı olan Həsən xan ordusunu yüksəklikdə yerləşdirib böyük şücaətlər göstərərək rus ordusunu geriye qovdu və onu təqib etdi.

1806-cı ildə ruslar İrəvana yenidən hücum hazırlaşarkən Hüseyin xan Qacar (Həsən xanın qardaşı) İrəvan sərdarı təyin olundu. Bu zaman- 1807-ci ildə Həsən xan qardaşının yerinə Fətəli şahın qullar ağasıbaşı (rəisi-qulaman) idi.

1808-ci ildə Ruslar İrəvan üzərinə yürüş etdilər. Həsən xan İranın digər sərkərdələri ilə birləşərək şəhəri qoruyurdu. Möhkəm vuruşma oldu və bu dəfə ruslar heç bir müvəffəqiyyət əldə edə bilməyib Gürcüstana qayıtdılar.

1820-ci ildə Həsən xan Şimal - Qərbi İranda Çehriçini tutmaq istəyən osmanlı hakimlərinə qarşı vuruşa getdi və Osmanlı torpağında böyük şücaətlər göstərdi. Osmanlıların bir neçə şəhərini tutdu, onlara böyük tələfat verdi. Bir ildən sonra, 1821-cı ildə türklər alınmış şəhər və kəndləri geri qaytarmaq üçün 70 min ordu ilə İran sərhəddinə yeridilər. Azərbaycan valisi Abbas Mirzə Naibüssəltənə ordunu təşkil edib hücum keçdi və bu döyüşdə İran ordusu qələbə qazandı. Sərdar Həsən xan Qacar İranın ən yaxşı sərkərdəsi kimi özünü göstərdi və Sarı Aslan ləqəbini aldı.

Sarı Aslan türk gəlmələri olub, mənası Şiri - zərd deməkdir. Bu mərd və vətənpərvər insan belə şərəfli ada layiq idi.

1825-ci ildə ruslar Balıqlı - Güney və İrəvan hüdudunda olan Göyçə dərəsının guya onların zəbt etdikləri yerlər olduğunu iddia edirdilər. Hər iki dövlət arasında bu məsələ müzakirə olundu və sərdar Sarı Aslan Həsən xanı İrəvandan çağırdılar ki, həqiqəti aşkar etsin. O, bu danışıqlarda Rusiyanın iddiasına qarşı kəskin çıxış edib onların bəhanələrini rədd etdi. Lakin ruslar müzakirənin nəticələrini gözləmədilər, həmin yerlərə yiyələndilər. Həsən xan Rusiya - İran müharibəsində (1826-1828) o sərdarlardan idi ki, öz əsgəri vəzifəsinə əməl etdi, son saata qədər ruslarla vuruşdu və düşməne təslim olmadı, amansız döyüşlər apardı. İyun ayında müharibə başlananda qoşun başçısı kimi

əsgərlərin qarşısında qısa nitq söyləyən sərdar Sarı Aslan Həsən xan and içmişdi ki, Qafqazda yaşayan din və dil qardaşlarını kafir ruslardan təmizləyəcəkdir. Onu Rusiyaya qarşı "Müqəddəs müharibə" adlandırmışdı.

1827-ci ildə Sarı Aslan Həsən xan Mustafa xan Şirvani və şəxili Hüseyn xanla birlikdə Tiflisin yaxınlığındakı rus qoşununu məhv etmək üçün hücum keçdilər. Bu cəbhədə güclü müqavimətə rast gələrək ruslarla vuruşdular və ağır döyüşlərdən sonra geri çəkilməyə məcbur oldular. Rus qoşun başçılarından General Doyq 1827-ci ildə Rus-İran müharibəsində, Sərdarabadı tutmaq üçün İrəvana hücum etdi və Həsən xanın güclü müqaviməti ilə rastlaşdı, çarəsiz qalıb İrəvanın otuz altı kilometrliyində olan Talinə qayıtdı. Bir az sonra ruslar Üçkilsədən Həsən xanın ordusuna hücum etdilər. Bu döyüşdə ruslar xeyli qırıldılar və əsir düşdülər. Bu dəfə də Sərdar Həsən xanın qəhrəmanlığı və şücaəti onların öz məqsədlərinə çatmağa mane oldu. Onlar İrəvanın mühasirəsindən əl çəkib Naxçıvana getməyə məcbur oldular. 1828-ci ildə Naibüssəltənə Abbas Mirzə, Həsən xanı İrəvana Sərdarabad qalsının mühafizəsi üçün göndərdi. General İ. V. Paskeviç onu mühasirə etdi və qala şərq tərəfdən süquta uğradı. Həsən xan düşməyə əsir olmamaq üçün qala divarlarından kənara çıxıb İrəvana getdi. General İ. V. Paskeviç Sərdarabadı zəbt etdikdən sonra İrəvana tələsdi, on iki gün gecə - gündüz aramsız döyüşdən sonra İrəvanı tutdu. Yenilməz sərkərdə Sarı Aslan Həsən xan bu dəfə əsir düşdü. General İ. V. Paskeviç Qasım xanı, Fətəli xanı, Süvanqulu xanı, Sarı Aslanı, Mirzə Mahmud Maqsudlu Astarabadı və Həmzə xan Əzanini özü ilə Tiflisə gətirdi. Feldmarşal İ. V. Paskeviç onlarla əsir kimi yox, sərkərdələrə məxsus hörmət və ehtiramla davrandı. 1828-ci il fevralın 22-də Türkmənçay müqaviləsi bağlandı və onun on üçüncü maddəsinə əsasən hər iki tərəfdən olan əsirlər öz ölkələrinə qaytarıldı. O cümlədən Sərdar Həsən xan Sarı Aslan azad edildi. Sərdar Həsən xan İrana gəlib daha mühüm işlərlə məşğul olmağa başladı.

1828-ci ildə Fətəli şah Qacar Sərdar Həsən xanı Xorasanda baş vermiş ixtişaşları yatırmaq üçün oraya göndərdi. Əyalətdə ciddi nizam - intizam yaradan Sərdar Həsən xan 1830-cu ilədək orada hökuməti idarə etdi. Sonra Fətəli şah general Həsən xanı Tehrana çağırdı. Yolda Həsən xan müqəddəs yerlər olan Ətbata (Beynünnehreyn - İraq) gedir. Bir müddət sonra o, Tehrana gəlir. Həsən xan 1848-ci ildən Yəzd, Girman və Belucistanda Sərdar - hakim olur.

Rusların qənimi, məşhur Azərbaycan sərkərdəsi Həsən xan Qacar 1855-ci ildə Girmanda ürək xəstəliyindən vəfat etmişdir. Nəcəfdə müqəddəs yerdə dəfn olunmuşdur.

ŞAHZADƏ - GENERAL KAMRAN MİRZƏ QACAR

Kamran Mirzə Naibüssəltənə Nəsrəddin şahın üçüncü oğludur. İranda bütün qoşunların rəisi və Hərbi nazir vəzifəsini icra etmişdir. O, eyni zamanda Tehran və İranın digər əyalətlərinin hakimi idi. Hərbi nazirlik 1880-cı ildən ta 1896-cı ilədək, yəni Nəsrəddin şahın qətlinədək¹ on altı il onun komandanlığı altında olmuşdur. 1880-cı ildə azərbaycanlı Mirzə Hüseyn xan Mürşirüddövlə Hərbi nazir vəzifəsindən uzaqlaşdırıldıqdan sonra Kamran Mirzə onu əvəz etmişdir.

Kamran Mirzə 1855-ci ildə anadan olmuşdur. 1861-ci ildən, altı yaşından Paşa xan Əminilmülkün himayəsində, Tehran hakimi Firuz Mirzə Nüsrətüddövləni əvəz edir. 1867-ci ildə Nəsrəddin şah Xorasana səfər edərkən on bir yaşlı Kamran Mirzəni öz yerinə qoydu. On üç yaşında Kamran Mirzə artıq Naibüssəltənə titulinə layiq görüldü. Həmin il ona Əmiri - Kəbir ləqəbi də verildi. Bundan sonra Nəsrəddin şahın bütün səfərlərində onun yerinə taxta əyləşirdi. Sonra Nəsrəddin şah Tehran, Qəzvin, Gilan, Mazandaran, Dəməvənd, Firuzguh, Qum, Kaşan, Savə, Məlayer, Tuysərçan, Nəhavənd, Astarabad, Şahrud, Bestam, Damcan, Simnan əyalətlərinin idarə olunmasını Kamran Mirzəyə tapşırırmışdı. Kamran Mirzə tələbkər şəxs idi.

Nəsrəddin şahın Müzəffərəddin, Zilli Sultan və Kamran Mirzə bu üç oğlu üç ayrı-ayrı arvaddan olmuş, xasiyyətləri başqa - başqa idilər. Zilli Sultan zalım idi və Kamran Mirzə onu sevmirdi. Məmmədhəsən xan Etimadüssəltənə öz "Xatirat"ında bu ədavət barədə yazmışdır.

1906-1911-ci illərdə Azərbaycanda və İranda Səttar xanın başçılığı ilə məşrutə inqilabı olanda Zilli Sultan Avropaya getmiş, əzəzil və qan içən şəxs olduğuna görə yenidən İrana qayıtmaq istəyəndə üsyan edən xalq onu Rəşidə saxlamışdır. Zilli Sultanı İrana buraxmayan xalq tələb etmişdir ki, əmlakı müsadirə olunsun.

1889-cu ildə Nəsrəddin şahın Avropaya üçüncü səfərindən sonra Kamran Mirzəyə sərhəng-sərtib-tümən (on min nəfərlik orduya) və Nəsrəddin şahın ölmünə qədər əmri noyani (100 min nəfər orduya komandan) təyin edilir.

1907-ci ildə Kamran Mirzənin hakim olduğu əyalətlər artıq rusların nəzarətində idi. Zilli Sultana məxsus olan əyalətlər isə İngilislərin nəzarətində idi.

Kamran Mirzə on ildən sonra, yenidən yəni, 1908-ci ildə hərbi nazir təyin olunmuş, bir aydan sonra, məşrutə dövründə Məhəmmədəli şah kənarlaşdırıldıqda (1909-cu il) yenidən vəzifədən uzaqlaşdırılır.

Qardaşı nəvəsi Əhməd şahın dövründə (1916) Xorasana təyin olunmuş cəmi bir il orada hakim olmuşdur. Tehrana qayıdıb ömrünün sonunadək istifadə olmuş, 1928-ci ildə yetmiş beş yaşında vəfat etmiş və Şah Əbdülzimdə Nəsrəddin şahın məqbərəsində dəfn edilmişdir.

1. Nəsrəddin Şah Qacar (1831-1896) şahlığı dövründə İranı Rusiyanın və İngiltərənin yarımüstəmləkəsinə çevirdiyinə görə terrorçu panislamist Mirzə Rza Kirmani tərəfindən 1896-cı ildə öldürülmüşdür.

ŞAHZADƏ GENERAL RZAQULU MİRZƏ QACAR (1837-1894)

1860-cı il fevralın dördündə Şahzadə Rzaqulu Mirzə Qacar ilk zabit - kornet rütbəsi alıb. O, məşhur tarixçi, şahzadə Bəhmən Mirzə Qacarın ikinci oğludur. 1837-ci ildə Cənubi Azərbaycanda anadan olan Şahzadə Rzaqulu Mirzə atası ilə 1848-ci ildə Tiflisə gələrək zadəgan balalarına məxsus kadet korpusu məktəbində təhsil alıb.

Uzun müddət Qafqaz Əlahiddə Ordusunda xidmət edən Şahzadə Rzaqulu Mirzə Qacar Əlahəzrət imperatorun adını daşıyan Leyb - qvardiya xas alayında eskadron komandiri olub. O, 1862 və 1864-cü illərdə üsyan etmiş dağlılara qarşı hərbi yürüşlərdə iştirak edib.

1873-cü ildə xidmətdə fərqləndiyinə görə polkovnik rütbəsi alan Şahzadə Rzaqulu Mirzə Qacar Türkünstan hərbi dairəsinə ezam olunur. Bir il orada xidmət edən polkovnik Sır - Dərya Hərbi ekspedisiyasında iştirak edir. 1877-1878-ci illərdə Rus - Türkün müharibəsində briqadaya komandanlıq edən Şahzadə Rzaqulu Mirzə Bəyazid qalası uğrunda döyüşlərdə iştirak edir. Müharibədən sonra Qafqaza qayıdan polkovnik Yelizavetpol və Zaqatala süvari alaylarının təşkili ilə məşğul olur.

Şahzadə Rzaqulu Mirzə Qacar 1883-cü il mayın on beşində general - mayor rütbəsi alır.

Şahzadə Rzaqulu Mirzə hərbi olmasına baxmayaraq əbədi yaradıcılıqla da məşğul olub. O, şərqşünas Adolf Berje, böyük dramaturq Mirzə Fətəli Axundov, dövlət müşaviri şərqşünas Aleksandr Şerbin, Müsyö V. Qrım, Mariya Pollan və başqa görkəmli şəxslərlə məktublaşaraq qohumu M. F. Axundovun¹ əlifba və "Kəmalüddölə məktubları" əsərinin çapı uğrunda çalışmışdır. Şair təbiətli Şahzadə dərin məzmunlu məktublarını "Şahzadə Rzaqulu Mirzə İrəvani" təxəllüsü ilə imzalayıb.

Mülkü müşavir A. Q. Şerbinin Mirzə Fətəli Axundova 14 may 1877-ci il tarixli məktubundan: "Bir az bundan əvvəl cənab V. Qrımın öyrəndiyim sevinc dolu xəbərlə Sizi təbrik etməyi özümə borc bilirəm. Şad oldum ki, şahzadə Rzaqulu Mirzə iki süvari alayına briqada komandiri² təyin olunub".

Şahzadə Rzaqulu Mirzə Qacarın peterburqlu Mariya Pollana 28 yanvar 1876-cı il tarixli məktubundan: "Mənim Qafqaz ordusuna göndərilməyim yəqin ki, Sizə məlumdur. Mən ayın on beşində Şuşadan İrəvana yola düşdüm.

1. Şahzadə Rzaqulu Mirzənin kiçik qardaşı polkovnik Xanbaba xan (1849-1926) Mirzə Fətəli Axundovun qızı Seyrəbəyimlə ailə qurmuşdur. Vaxtsız vəfat edən Seyrəbəyimdən sonra Xanbaba xan onun kiçik bacısı Nisə xanımla evlənmişdir. Ş. N.

2. Çar ordusunda XVIII əsrdə təsis olunmuş polkovniklə general arasında yüksək hərbi rütbə idi. - Ş. N.

Əlahəzrət böyük knyaz Qafqaz Cənubunun əmri ilə mən oraya təyin edilmişəm. Mənim Tiflisdə bir nəfər qohumum vardır. O, mənim sevimli qardaşım poruçik Xanbaba xanın qaynatası, polkovnik Mirzə Fətəli Axundovdur. Mən onu gözəl sifətlərinə görə səmimi qəlbdən sevirəm və sizin xanım həzrətlərinizə onu təqdim edirəm..."

Qırx ildən çox nizami orduda şərəflə xidmət edən Şahzadə general - mayor Şahzadə Rzaqulu Mirzə Qacar imperiyanın kavalər ordenlərilə təltif olunub. Onun xidmətləri "Brilyant qaşlı ordenə" (1861), "Müqəddəs Stanislav" ordeninin birinci, ikinci və üçüncü dərəcəsinə (qılınc və bantla birgə - 1862, 1868, 1892-ci illərdə), "Müqəddəs Anna" ordeninin ikinci və üçüncü dərəcəsinə (qılınc ilə birgə - 1865, 1877-ci illər), "Müqəddəs Vladimir" ordeninin üçüncü və dördüncü dərəcəsinə - (1875 və 1888-ci illərdə) layiq görülüb.

General Rzaqulu Mirzə Qacar iki xarici ölkənin - 1873-cü ildə Prusiyanın "Tac ordeni" və 1891-ci ildə maarifçilik sahəsindəki xidmətlərinə görə Fransanın zabidlərə məxsus "Xaç ordeni" ilə təltif olunub.

Ömrünün son illərini Şuşada yaşayan general Rzaqulu Mirzə Qacar 1894-cü ildə, əlli yeddi yaşında vəzəm xəstəliyindən vəfat etmişdir.

GENERAL-LEYTENANT BALAKIŞI BƏY ƏRƏBLİNSKİ

*Kim keçmiş dərinədən öyrənirsə bu günü yaxşı bilir,
bu günə yiyələnən isə gələcəyi görür.*

Yakut atalar sözü.

Min doqquz yüz ikinci il, yanvarın üçündə Dərbəndin qədim Qırqlar qəbiristanlığında istifadə olan general-leytenant Balakishi bəy Əlibəy oğlu Ərəblinskiyə əsgəri şərəflə dəf etdilər. Bu, Qafqazın müsəlman əhalisindən Rusiyada ilk ali hərbi təhsil alan Azərbaycan oğlu idi.

Həmin gün keneral-leytenantı Dərbənd əhalisi, Abxaz, Samur, Abşeron və Şirvan süvari alayının əsgərləri şərəflə son mənzilə yola saldılar.

Tam əlli il rus ordusunda nümunəvi xidmət edən general-leytenant Balakishi bəy Ərəblinski 1828-ci ildə Zaqatalanın Tala kəndində azərbaycanlı ailəsində anadan olmuşdur. Mahal rəisi Əlibəyin ailəsində böyüyən Balakishi bəy Peterburqdakı birinci dərəcəli kadet korpusunu 1848-ci il iyulun 13-də müvəffəqiyyətlə bitirib kornet rütbəsi almışdır. Müxtəlif hissələrdə qüsursuz xidmət edən Ərəblinski çox gənc yaşlarında, podpolkovnik rütbəsində briqada komandiri kimi məsul vəzifəyə irəli çəkilməmişdir. Sonralar diviziya komandiri olan general-leytenant Balakishi bəy Ərəblinski əlli illik xidmətində o vaxt Rusiyada olan bütün yürüş və döyüşlərdə iştirak etmişdir.

Hələ 1848-49-cu¹ illərdə Vilaqoş qalası uğrunda gedən ağır döyüşlərdə həmyerlimiz Balakishi bəy Ərəblinski də mərdliklə vuruşaraq birinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Sonrakı hərbi yürüşlərdə də onun xidmətləri yüksək qiymətləndirilmişdir. 1849-cu ildən 1892-ci ilə qədər səkkiz dəfə odlu-alovlu döyüşlərdə mərdliklə vuruşan Balakishi bəy Ərəblinski 1860-cı ildə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılınc və bantla birgə), 1862-ci ildə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılınc və bantla birgə), 1874-cü ildə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılınc ilə birgə), 1877-ci ildə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" (iyirmi beş illik qüsursuz xidmətinə görə bantla birgə), 1879-cu ildə "İgidliyə görə qızıl qılınc", 1882-ci ildə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir", 1891-ci ildə birinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", 1892-ci ildə "Qırx illik qüsursuz hərbi xidmətinə

1. 1849-cu ildə Macarstanda Avstriya hökumətinə qarşı inqilabi üsyan olmuşdur. Həmin üsyan zamanı rus imperatoru Nikolay, Avstriya imperatoru Frans İosifin xahişilə oraya xeyli qoşun göndərərək qəhrəman macar xalqının öz milli azadlığı uğrunda mübarizəsini amansızcasına yatırılmasına kömək etmişdir. (-Ş.N.).

görə" ordenlərini almışdır.

Balakişi bəy Ərəblinskinin ikinci böyük yürüşü 1854-cü ildə Rusiyanın Xivə xanı ilə apardığı müharibədə olmuşdur. Bu hərbi səfərdə mayor Ərəblinski general Lazerevin ordusunda vuruşurdu.

Bu illərdə Qarabağ süvari dəstəsinin tərkibində general-leytenant Fərəc bəy Ağayev. Azərbaycan süvari briqadasında general-mayor İsmayıl bəy Qutqaşınlı, kapitan Mənsurağa Vəkilov, ikinci süvari Azərbaycan alayının komandiri, polkovnik İsrail bəy Yadigarov, podpolkovnik Cəfərağa Əlibəyaya oğlu, general-leytenant Cəfərquluğa Bakıxanov, dördüncü İrəvan süvari batalyonunun komandiri mayor Ağasıbəy Avşarov (1883-cü ildən general-mayor olub. -Ş.N), mayor Firidun bəy Vəzirov və başqa həmyerlilərimiz qorxmaz döyüşçü, bacarıqlı komandir kimi tanınırdılar.

1853-56-cı illərdə Kırım müharibəsində dörd süvari alayında mindən çox azərbaycanlı əsgər və zabit vuruşurdu. Onlardan biri də Balakişi bəy Ərəblinski idi. Bu müharibədə podpolkovnik Ərəblinski göstərdiyi igidliyə görə üstü yazılı qılınç və "Müqəddəs Anna" ordanı ilə təltif olunmuşdu.

Balakişi bəy Ərəblinskinin iştirak etdiyi sonuncu müharibə 1877-1878-ci illərdəki Rusiya-Türkiyə müharibəsi idi. Görkəmli sərkərdə 21-ci piyada diviziyasının briqada komandiri kimi yüksək vəzifəyə təyin olunmuşdu. Qısamüddətli döyüşdə gösdərdiyi qeyri-adi igidliyə və əvəzsiz komandirlik fəaliyyətinə görə həmyerlimiz Balakişi bəy Ərəblinski 1887-ci il martın 12-də general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdü.

1898-ci ildə 21-ci piyada diviziyasında briqada komandiri olan general-leytenant Balakişi bəy Ərəblinski həmin ili istefaya çıxıb Dərbəndə qayıtmış, ömrünün axırına kimi orada yaşamış, imperator tərəfindən ona hədiyyə olunan torpaq sahəsinə başçılıq etmişdir. Yerli əhali arasında gözəl insani keyfiyyətləri ilə hədsiz hörmət qazanmış general-leytenant Balakişi bəy Ərəblinskinin şərəfinə adlandırılan Dərbənd yaxınlığındakı qəsəbə və stansiya indi də onun adını daşıyır. Şəhərin mərkəzində isə çox mənzilli mülkü Kommunarlar küçəsində indi də qalır.

1902-ci il 20 yanvar tarixli nömrəsində "Kaspi" qazeti general-leytenant Balakişi bəy Ərəblinskiyə həsr etdiyi nekroloqda yazırdı: "Mərhum təbiətən humanist idi. Rütbəsindən və milliyyətindən asılı olmayaraq çətin anlarda həmişə hamının köməyinə gəlir, həyatda özünü çox sadə aparardı. Rəis kimi xidməti işdə tələbkər olsa da, ədalətli idi. Təbiiyində olanlara qyağı ilə yanaşardı. Buna görə də ən aşağı rütbəlilər belə onu ata kimi sevir, hörmət edirdilər. Onun diqqəti cəlb edən keyfiyyətlərindən biri də qonaqpərvərliyi idi.

General-leytenant Balakişi bəy Ərəblinskinin dəfn mərasimində iştirak edənlərin hədsiz çoxluğu ona olan xalq məhəbbətinin əyani təzahürüdür. Onun evindən qəbiristanlığa qədər uzanan yol mərhumu son borcunu vermək məqsədi ilə tabutu müşayiət edənlərlə dolu idi".

General-leytenant Balakişi bəy Ərəblinskinin iştirak etdiyi müharibələr haqqında onlarla elmi, bədii əsərlər yazılıb. Ancaq nədənsə general Ərəblinskinin adı bu müharibəyə aid nə elmi, nə də bədii əsərlərdə heç olmasa bir dəfə də çəkilmir. Tədqiqatçı və tarixçilərimiz onun haqqında heç bir məlumat verməyiblər.

İlk dəfə mənə general Ərəblinski haqqında söhbət açan Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyinin elmi işçisi Nərmin xanım Tahirzadə oldu. Onun nəvələrini tapmaqda da Nərmin xanım köməyimə çatdı.

Hazırda general-leytenant Ərəblinskinin iki nəvəsi Bakıda yaşayır. Montin qəsəbəsində yaşayan qız nəvəsi Fatma xanım general babası dünyadan köçəndən iki il sonra anadan olub. Fatma xanımın dediyinə görə, babasının mənsub olduğu Ərəblər məhəlləsi Zaqatalada indi də durur.

Fatma xanımda generalın cəmi iki şəkli, bir də generalın qızı Sona xanım Ərəblinskayanın (1881-1932) bacısı Nurcahana atasının xəstəliyi və ölümü haqqında yazdığı qısa bir məktubu saxlanılır.

"Noyabrın iyirmisində sarılıq xəstəliyinə tutuldu, az sonra sağaldı və bədbəxtlikdən yenidən çiban çıxartdı. Dekabrın ikisində təşrih edib yaranı kəsdilər. Yaranın yerini qızmar dəmirlə xlorofomsuz dağladılar. Atamız yaşlı olduğuna görə xlorofomdan istifadə etmək olmazdı. Operasiyadan sonra özünü bir qədər yaxşı hiss etdi. İyirmi gündən sonra əhvalı birdən-birə pisləşdi və keçindi.

Min doqquz yüz ikinci il yanvarın ikisində dəfn olundu. Müxtəlif polklardan zabitlər, deputatlar gəlib anamıza başsağlığı verdilər.

Evimizin qabağı adamla dolu idi. Sonra matəm musiqisi çalındı. Küçələrdə adam əlindən güclə tərpənmək olurdu".

General-leytenant Ərəblinskinin ikinci nəvəsi Həyat xanım Abdullayevadan isə onun çox qısa tərcümeyi-halını öyrənə bildim.

Bir dəfə Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyinin inqilaba qədər ki, sərgi guşəsində bir portret gördüm. Orda meşin divanda əyləşən Bakı milyoneri Hacı Zeynalabdin Tağıyev öz evində təsvir olunmuşdu. H.Z.Tağıyevin başının üstündə isə general-leytenant Balaxişi bəy Ərəblinskinin portreti asılmışdı. Bələdçi qızdan portretdəki generalın kimliyini soruşdum. "Bilmirəm, tanımıram - dedi. - Bircə h.Z.Tağıyevi tanıyıram..."

General Balaxişi bəy Ərəblinskinin portreti h.Z.Tağıyevin başı üstündə təsadüfən asılmayıb. Onlar qohum idilər. Generalın kiçik qızı Sona xanım Hacı Zeynalabdin Tağıyevin həyat yoldaşı idi. Manaf Suleymanovun "Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim" kitabındakı maraqlı epizod bunu bir daha təsdiq edir. Müəllif yazır ki, Hacı Zeynalabdin öz qızları - Sara və Leylanı Peterburqa, Smolnı Qızlar İnstitutuna oxumağa göndərmək qərarına gəlir və sənədləri ora yollayır. Çox keçmir Smolnıdan rədd cavabı gəlir ki, nə bəy, nə xan və nə də zadəgan olmadığınız üçün qızlarınızı qəbul edə bilmərik: bu instituta yalnız qraf, knyaz, xan, bəy, əmir qızları qəbul edilir.

Hacının arvadı Sona xanım rəsmi sənəd təqdim edir ki, atası general Balaxişi bəy Ərəblinski müharibələrdə rəşadət göstərüb və Rusiyaya sədaqətinə görə çar tərəfindən qızıl silahla təltif olunub; bu qızlar da onun nəvələridir, bütün imtiyazlardan istifadə etmək hüquqları var.

Tağıyevin qızları ana babalarına - general Ərəblinskiyə görə Smolnı Qızlar İnstitutuna qəbul edilirlər.

1901-ci il oktyabrın yeddisində H.Z.Tağıyevin Bakıda açdığı ilk qız məktəbinin təntənəli açılışında general Balaxişi bəy Ərəblinski iştirak etmişdir.

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qızı Sürəyyə xanımın xatirələrindən:- hələ ötən əsrin doxsanıncı illərində Buxara Əmiri Mirzə Seyid Əbdül Əhəd Bahadır xan hər il Qafqaza müalicəyə gedərdi. Onun yolu hər dəfə Bakıdan keçər və gedib qayıdanda məyyəti ilə bərabər bir neçə gün şəhərimizdə qalar, neft mədənlərinə, toxuculuq fabrikinə, ayrı-ayrı zavodlara, Mərdəkandakı bağbanlıq məktəbinə, Bibi-heybət məscidinə, teatr və digər yerlərə baş çəkərdi.

...Buxara əmri hər dəfə Bakının bir neçə nəfər yüksək rütbəli mənsəb sahiblərinə, milyonçulara və hətta adi adamlara belə qızıl və gümüşdən birinci və ikinci dərəcəli Buxaranın "Ucalan ulduz" ordenini və digər Buxara medalları bağışlayırdı. Atam və anam babam general-leytenant Ərəblinskiyə də birinci dərəcəli "Ucalan ulduz" qızıl ordeni vermişdi. Hacıya arxa tərəfində xoş sözlər həkk edilmiş iri, çox qiymətli bir qızıl saat da bağışlamışdı.

1898-ci ildə istefaya çıxan general Balakışi bəy Ərəblinskiyə imperator Dərbəndin altı kilometrliyindəki böyük bir torpaq sahəsini özünün arzusu ilə hədiyyə edir. General burada kənd saldırır və stansiya tikdirir. Hazırda qəsəbədir, orada üç mindən çox azərbaycanlı yaşayır. Stansiya və qəsəbə indi də "Ərəblinski" adlanır.

1906-cı ildə məşhur aktyor Hüseyn Xələfov sənət dostları Mirmahmud Kazımovski, İbrahim İsfahanlı, Cahangir Zeynalov, Mithət və Mahmud Məlikov qardaşları ilə Bakıdan Dərbəndə qastrola gedirdilər. Həmin stansiyada qatar xeyli gözləməli olur. Onlar düşüb stansiyada gəzişirlər. Qarşıdan gələn qatarı gözləyirlər ki, yol açılsın. Bu vaxt Mirmahmud Kazımovski:

- Hüseyn, -deyir, -sən özünə təxəllüs axtarırsan, bir stansiyanın adına diqqət elə...

Hüseyn Xələfov:

-Nə demək istəyirsən?

-Gələsənə özünə Ərəblinski təxəllüsü götürəsən. Pis deyil, balam, dilə yatandır, yaxşı da əzamətlə səslənir. Dostlar razılıq əlaməti olaraq bir-birinin üzünə baxırlar.

Dərbəndə çatan kimi afişaya Hüseyn Xələfov əvəzinə "Hüseyn Ərəblinski" yazırlar. O vaxtdan böyük aktyor bu təxəllüsü qəbul edir. Onu da xatırladım ki, həmin illərdə aktyorlar arasında mahal, şəhər adlarını fəmiyyə kimi qəbul etmək dəbdə olub. Bakıda isə bu daha böyük gurultu və səs küylə qarşılanır. İlk vaxtlar qəzet satanlar küçələrdə qışqırırlarmış ki, təzə aktyor peyda olub: Hüseyn Ərəblinski.

Dönə-dönə qədim Dərbəndə səfərimdə ağsaqqal Kərim Paşabəyov, Davud Talıbov və başqaları bu əhvalatı mənə danışiblər. Aktyor Hüseyn Xələfova "Ərəblinski" stansiyasında gözəl bir qızın gül bağışlaması, Hüseynin ona vurulması və vüsalına yetmədiyi o afətin eşqinə onunla ilk və son dəfə rastlaşdığı "Ərəblinski" stansiyasının adını özünə soyad götürməsi isə həqiqətə uyğun deyildir.

Hətta bəziləri yazırlar ki, guya aktyor Hüseyn Xələfov generalın qızını sevirmiş, lakin qızı ona vermədiklərinə görə o, Ərəblinski təxəllüsünü götürüb. Bu da tamamilə yalan faktdır. Çünki aktyor Dərbənddə olanda generalın vəfatının dördüncü ili idi.

Bu barədə mən gözəl folklorçumuz mərhum Qulam Məmmədli ilə də söhbət etmişdim. O, bu əhvalatın bizim bir teatrşunas qadın (o rəhmətə gedib) tərəfindən uydurulduğunu və doğru olmadığını təsdiq etdi.

Qəribə burasıdır ki, bu səhv fakt ədəbiyyatımıza da gəlib çıxıb. Gözəl əsərlər müəllifi, görkəmli dramaturqumuz Sabit Rəhman Hüseyn Ərəblinskinin ömür yolundan "Son faciə" adlı povest yazıb.

"1906-cı ildə Dərbənddə qastrol verib geri qayıdırdılar... Kiçik bir stansiyada əyləndilər. Əylənməyin səbəbi bu idi ki, qabaqda məşhur general, mülkədar Ərəblinskini gətirən qatar vardı. O qatar gəlib ötməli, sonra da bunlar getməli idilər". (Sabit Rəhman, əsərləri II-cild. Səh. 253-də).

O vaxtlarda general Ərəblinski haqqında tədqiqat aparılmadığına görə mərhum dramaturqumuza məlum deyilmiş ki, general-leytenant Balakəşi bəy Ərəblinski 1902-ci il yanvarın 1-də vəfat etmişdir. Onda mərhum general 1906-cı ildə qatarda necə gedə bilərdi.

1988-ci il, avqust.

GENERAL-MAYOR AĞASI BƏY AVŞAROV (25-09. 1833 - ?)

1902-ci il fevralın 3-də general-mayor Ağası bəy Avşarovu Peterburq Süvari Məktəbinin rəisi vəzifəsindən azad edib, Baş Qərargahda süvari ordusunun Baş Müfəttişi təyin etdilər. Məşhur rus sərkərdəsi Aleksey Brusilov həmin məktəbdə həmyerlimizin müavini işləmişdir. Tam süvari generalı A.Brusilov "Mənim xatirələrim" hərbi memuarında Ağası bəylə görüşlərindən və birgə işlədikləri illərindən məlumat verir. "Görkəmli adamların həyatı" seriyasından nəşr olunan "Brusilov" sənədli əsərinin müəllifi Sergey Semanov isə iftixarla yazır:

"1897-ci ildə general-mayor Ağası bəy Avşarov Peterburq Süvari məktəbinin rəisi təyin olundu. *O, Azərbaycanın zadəgan nəslinin nümayəndəsi idi. Azərbaycan rusiyanın tərkibinə daxil olduğdan sonra onun ulu babaları bütün yerli nəcabətli kübar ailələri kimi - İslam dinini saxlamaq şərti ilə rus zadəkanları ilə eyni hüquqa malik idilər.* Azərbaycanlıların əksəriyyəti orduda, xüsusilə də süvari və draqun alaylarında şərəflə qulluq edirdilər. General Avşarov geniş ürəyə malik, hərbi işi yaxşı bilən bir sərkərdə idi. Amma onda asiyalılara məxsus hiyləgərlik və bir az da tənbellik vardı". (Bax! S. Semanov "Brusilov" kitabı, Moskva, 1980-ci il nəşri, səh. 68-69)

Ağası bəy Avşarov ilk hərbi təhsilini Yelizavetqraddakı ikinci kadet korpusunun süvari məktəbində almışdır.

1849-cu il avqustun 31-dən süvari ordusunda xidmətə başlayan Ağası bəy 1853-cü il iyunun 21-də kornet, 1855-ci il iyunun 23-də poruçik, 1860-cı il oktyabrın 25-də ştabs-kapitan, 1863-cü il iyunun 5-də kapitan, 1864-cü il mayın 25-də mayor, 1869-cu il yanvarın 29-da podpolkovnik, 1872-ci il martın 30-da polkovnik, **1883-cü il iyulun 14-də general-mayor rütbəsi ilə təltif olunmuşdur.**

Kornet Ağası bəy Avşarov iyirmi yaşında - 1853-1854-cü illərdə rus-türk müharibəsində iştirak etmişdir. Zəngin bioqrafiyalı gənc zabıt hərbi istedadına görə həm rütbə, həm də vəzifə pillələrində tez bir zamanda irəliləmişdir.

Podpolkovnik Ağası bəy Avşarov 1869-cü il noyabrın 26-da Tver Kavaləriya məktəbinin rəisi təyin olunanda onun otuz beş yaşı vardı.

1877-ci il martın 17-də beşinci Litov-Ulan alayının komandiri təyin olunan Ağası bəy Avşarov altı il sonra - 1883-cü il iyulun 14-də səkkizinci kovaləriya diviziyasında birinci briqadanın komandiri olur.

İki il ərzində briqadanı nümunəvi vəziyyətdə gətirən general-mayor Ağası bəy Avşarov, 1885-ci aprelin 27-də on ikinci kavaləriya diviziyasının ikinci briqadasının komandiri təyin olunur. Az bir müddət burada çalışan Ağası bəy, həmin il iyunun 25-də altıncı Əlahiddə Qafqaz ehtiyat briqadasının rəisi kimi yüksək vəzifəyə layiq görülür.

Qırx ildən çox orduda şərəflə xidmət edən general-mayor Ağası bəy Avşarov üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (1866), ikinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (1874), ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" (1878), iyirmi beş illik qüsursuz xidmətə görə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" (1879), üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" (1883), birinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (1886), birinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" (1890) və başqa ordenlərlə təltif olunub.

1833-cü il sentyabrın 25-də dünyaya gələn general-mayor Ağası bəy Avşarovun harada anadan olmasını hələlik dəqiqləşdirmək mümkün olmadı. 1890-cı ildən sonrakı şəxsi hərbi xidmət kitabçası tapılmayan Ağası bəyin pərakəndə sənədlərə görə İrəvan şəhərində anadan olması güman olunur. Vəfatı isə məlum deyil. Yenə rəsmi sənədlərə görə 1902-ci ildə Baş Qərargahda süvari ordusunun Baş Müfəttişi vəzifəsində işləmişdir.

1886-cı ildə "Qafqazda xidmətdə olan generalların siyahısı" illik məcmuəsində general Ağası bəy Avşarovun adı və soyadı yanında, mötərizədə onun rusiyada "Aleksandr Aleksandroviç" kimi məşhur olması qeyd olunur.

General-mayor Ağası bəy Avşarov Yaxın Şərqdə döyüşkənliyi ilə ad-san qazanmış əfşarlar tayfasındandır. Bu nəsl qızılbaşlarla birgə Səfəvilər dövlətinin yaranmasında fəal iştirak etmişdir. Məşhur sərkərdə və dövlət xadimi Nadir şah Əfşar da bu nəslin yetişdirməsidir.

**GENERAL ABDULLA AĞA II MİRZƏ
MƏHƏMMƏD XAN OĞLU BAKIXANOV**
(1824, Quba - 1879, 20 iyul Tiflis)

Görkəmli filosof şair Abbasqulu ağa Bakıxanovun ata bir, ana ayrı qardaşıdır. Mirzə Məhəmməd xanın ikinci arvadı Xeyransa Nisə xanımdan olan dördüncü oğludur. 1843-cü ildə ilk zabit rütbəsi alan Abdulla ağa Leybqvardiya kazak alayında, 1848-ci ildə isə Qafqaz ordusunun süvari qoşununda poruçik rütbəsində xidmət etmişdir. 1859-cu ildə polkovnik, **1870-ci ildə general-mayor olmuşdur.** Abdulla ağanın xidmətləri 1857-ci ildə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (bantla birgə), 1859-cu ildə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılıncla birgə, müsəlmanlar üçün), 1861-ci ildə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" (müsəlmanlar üçün) ordenləri ilə qiymətləndirilmişdir.

General-mayor Abdulla ağa xeyriyyəçi-maarifçi kimi xalqımıza təmənnasız xidmət göstərmişdir. 1873-1875-ci illərdə Abdulla ağa görkəmli marifçi-demokrat H.Zərdabiyə "Əkinçi" qəzetini çıxarmaq üçün maddi-mənəvi yardım etmişdir. Respublika Əlyazmaları İnstitutunda general Abdulla ağanın Həsən bəy Zərdabiyə yazdığı üç məktubu saxlanılır. Birinci məktubunda - 4 may 1873-cü ildə yazır ki, qəzet nəşr etmək xəbərini eşidəndə sevindim. Sizə mətbəə açmaqdan ötrü mən manat vəsait göndərirəm.

1873-cü il 24 oktyabr tarixli məktubunda isə Zərdabiyə yazır ki, "Əkinçi"ni çıxartmaq üçün heç şeydən, xüsusilə maddi çətinlikdən çəkinməsin, lazım gələrsə əlavə yenə pul verməyə hazırdır.

19 iyul 1875-ci il tarixli üçüncü məktubundan: "Qubaya gəldikdə öyrəndim ki, Əhməd ağa (qardaşı, general-leytenant Cəfərqulu ağa Bakıxanovun oğludur. Rütbəsi polkovnik idi. 1882-ci il aprelin 13-də nökrəri Ocaqqulu ilə birgə Gəncədə öldürülmüşdür - Ş.N) onları paylamış, bir neçə nüsxəsini isə özündə saxlamışdır. Elə burada da öyrəndim ki, elanların paylanması üçün siz hökumətə müraciət etmişiniz və onların vasitəsi ilə abunəçi toplamısınız. Onu da deməliyəm ki, yuxarı dairələri narahat etməkdənsə qəzetin labüdlüyünü dərk etdirmək yolu ilə abunəçilər axtarmaq daha yaxşı olardı. Onda xeyrini dərk edən xalq könüllü olaraq sizin qəzeti qəbul edərdilər. Qəzet möhkəm zəmin üzrə yayılardı.

Hər halda mən sizin tədbirə yenə kömək etməyə çalışacağam. Allah eləsin ki, müsəlman əhalisi arasında savadlanma geniş yayılsın. Sonra Sizin qəzetin sadıq abunəçiləri olacaqdır. O zaman Sizin qəzetin xalq kütlələrinə mənfəət gətirəcəyini inamla söyləmək olar.

Başladığınız işdə sizə səmimi qəlbdən müvəffəqiyyət arzulayıram. Baxmayaraq ki, ilk vaxtlar bəzi uğursuzluqlar da ola bilər. Yaxşı olar ki, ruhdan düşməyərək həmişə olduğu kimi xeyirxah işi inamla davam etdirəsiniz.

***Sizin sadıq nökrəriniz
Abdulla ağa Bakıxanov"***

General Abdulla ağa Bakıxanov 1877-ci ildə Rusiya-Türkiyə müharibəsinin Qafqaz cəbhəsində döyüşlərdə yaralanmış azərbaycanlılardan ibarət süvari alayların əsgərlərinə də yardım göstərmişdir. O, qubalılarından topladığı 233 manat pulu Qafqaz canişininin ünvanına göndərmişdir ki, yaralılara xərclənsin.

General Abdulla ağa Bakıxanov 1879-cu il iyunun 20-də Tiflisdə vəfat etmişdir. Məzarı M.F.Axundovun dəfn olunduğu Nəbatat bağındadır.

GENERAL - MAYOR HƏSƏN AĞA BAKIXANOV (1833-1898)

Mən, öz Vətənimin tarixini yazmaq üçün qiymətli materiallar toplamışam... Vəziyyət məni məcbur edir ki, öz istirahət vaxtlarımı, mənsub olduğum ölkənin keçmişini yazmaq işinə sərf edim.

*Abassqulu ağa Bakıxanovun 1844-cü il
9 mayda imperator II Nikolaya ərizəsindən.*

General - mayor Həsən ağa Cəfərqulu ağa oğlu Bakıxanov 1898-ci il noyabrın 28-də vəfat edib. O, Abbasqulu ağa Bakıxanovun qardaşı oğlu, general - leytenant Cəfərqulu ağa Bakıxanovun böyük oğlu idi.

Cəfərqulu ağanın ölümündən sonra üç övladı qalmışdı: Həsən ağa (1833-1898), Əhməd ağa (1837-1882) və qızı Nurcahan xanım (1831-1912).

Oğlanlarının hər ikisi atasının yolu ilə gedib. Böyük oğlu Həsən ağa general - mayor, kiçiyi Əhməd ağa isə qvardiya polkovniki rütbəsinə qədər yüksəlmişdi. Polkovnik Əhməd ağa qırx beş yaşında - 1882-ci il aprelin 13-də nökrəri Ocaqqulu ilə birgə naməlum şəxslər tərəfindən Gəncədə öldürüldü.

General Həsən ağa Bakıxanov 1833-cü ildə Qubada anadan olmuşdu. On dörd yaşında Tiflis kadet korpusunu bitirən Həsən ağa hərbi təhsilini artırmaq üçün Peterburdadağı Pai korpusuna daxil

olur. Hərbi məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra o, xidmət etmək üçün Əlahiddə Qafqaz Ordusuna göndərilir. Dəfələrlə hərbi yürüşlərdə iştirak etdiyinə görə orden və medallarla təltif olunub.

1894-cü ildə tərtib olunmuş bir arxiv sənədində general - mayor Həsən ağa Bakıxanovun təltif olunduğu orden və medallar qeydə alınıb.

O, üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir", üzərində "İgidliyə görə" yazısı olan dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", bundan başqa yüz altı nömrəli ikinci dərəcəli hərbi fərqlənmə ordeni, "Georgi lenti (üzərində qızıl medal), Müqəddəs hərbi Georgi ordenin yüz illiyi şərəfinə buraxılmış bürünc medalla, 1877-1878 -ci il müharibəsi xatirəsinə buraxılmış tunç bürünc medal və Qafqazdakı əla xidmətinə görə xaç ordeni ilə təltif olunub.

Bir müddət İrandağı Rusiya səfirliyində xidmət etdiyinə görə general-mayor Həsən ağa Bakıxanov həmin ölkənin "Şire-Xorşid" ordeninin üçüncü dərəcəsinə layiq görüldü.

Çar ordusunda belə yüksək ordenlərlə təltif olunan zabıt və generallara kavalər kimi fəxri titul da verilir. Ona görə də arxiv sənədlərin hamısında, təltifat qrafasında general Həsən ağa Bakıxanovun adının yanında kavalər sözü iftixarla qeyd olunmuşdur.

1855-ci ildə Həsən ağa əmisi Abbasqulu ağa Bakıxanovun böyük qızı Ziba Nisə bəyimlə (1831-1894) ailə qurmuşdur. **1879-cu ildə general-mayor rütbəsilə təltif olunan Həsən ağa Bakıxanov bir il sonra istefaya** çıxıb Quba qəzasındakı dədə-baba torpaqlarını idarə etməklə məşğul olmuşdur.

Ömrünün son üç ilini Bakıda yaşamışdır. 1898-ci il noyabrın 28-də vəfat edən general Həsən ağa Bakıxanovu öz vəsiyyətinə görə Bibi-Heybət məqəbəsində atası Cəfərqulu ağanın yanında dəfn etmişlər. Onun təntənəli və şərəfli dəfni münasibətilə nekroloq dərc edən "Kaspi" qəzeti dekabrın 1-də yazırdı:

"Noyabrın 28-də axşam saat doqquzda uzun sürən ağır xəstəlikdən sonra Bakı şəhərində general-mayor Həsən ağa Bakıxanov altmış beş yaşında vəfat etmişdir. Mərhum, Bakının keçmiş hakimi məşhur Mirzə Məhəmməd xanın nəvəsi idi. Onun mərhum atası general-leytenant Cəfərqulu ağa Bakıxanov Mirzə Məhəmməd xanın ikinci oğlu olmuşdur. Cəfərqulu ağa Qafqaz ordusunda yerli əhalidən ibarət süvari alayına komandirlik etmişdir. Mərhum Həsən ağa iyirmi il bundan əvvəl vəfat etmiş qardaşı polkovnik Əhməd ağa ilə birgə süvari qvardiyasında xidmət etmiş, şərəfli döyüş xidmətlərinə görə Rusiyanın və xarici ölkələrin kavalər ordenləri ilə təltif olunmuşdur. O, üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir", ikinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" və başqa ali ordenlərə layiq görülmüş nizami ordu zabiti idi.

1879-cu ildə general rütbəsində istefaya çıxan Həsən ağa ömrünün çoxunu Qubadakı şəxsi malikanəsində keçirmişdir. Son üç ili isə Bakıda yaşamışdır. Həsən ağa Bakıxanovun ölümü ilə keçmiş Bakı xanlığının kişi nümayəndəsi kəsildi. General Həsən ağadan sonra bacısı Nurcahan xanım və qızı Reyhan xanım qalmışdır.

Dünən, noyabrın 30-da dəfn mərasimi xüsusi təntənə ilə keçmişdir. Şəhər tezdən mərhumun həyatına toplaşan çoxsaylı camaat axırıncı Bakı xanını son mənzilə yola salmağa gəlmişdilər. Saat onda Bakının ali və aşağı rütbəli ruhaniləri, həmçinin şəhərin adlı-sanlı bəyləri, tacirləri mərhumun yas mərasiminə toplaşmışdılar. Həmin anlardada mərhum xanın evi qarşısında Salyan alayının bir batalyonu musiqi sədaları altında nizamla dayanmışdı.

Zəngin və bahalı parçaya bükülmüş tabut saat on birdə yaxın qohumlarının çiyində Şamaxı küçəsindən Təzəpmr məscidinə tərəf istiqamət götürdü. Arxada sonu görünməyən Bakı əhalisi gedirdi. Qabaqda Salyan alayının qvardiyaçı zabitləri ipək döşəkçələrdə mərhumun orden-médallarını, bir zabit isə cilovundan yapışdığı atın üstündə tabutun qapağını aparırdı. Onların dalınca Quba qəzasının sakinləri dairə şəkilində müqəddəs Qurandan kədərli ayələri xorla oxuya-oxuya gedirlər. Quba dərvişləri azacıq fasilə verəndə ali ruhanilərin Qurandan oxuduqları surə daha gur və əzəmətlə səslənirdi. Tabutun arxasınca gedən insan kütləsinin arasında çoxlu zabit, idarə işçiləri, məmur və ali rütbəli şəxslər vardı. Şəhərin bələdiyyə başçısı Fon-der-Honne də onların arasında idi. Salyan alayının musiqili xoru mərasimə qoşuldu. Ruhanilərin Təzəptr məscidində ibadətindən sonra mərasim eyni ahənglə Persidski və Nikolayev küçələrindən keçib Sahil boyu irəlilədi. Bayıla çatan mərasim ordan Şıx kəndinə istiqamət götürdü. Bibi-Heybət məscidi yanında salınmış ayrıca Bakıxanovlar soyadının sərdabəsində Həsən ağa Bakıxanov torpağa tapşırıldı.

Mərasimi müşayət edən batalyon general-mayor Həsən ağa Bakıxanova axırıncı hörmət əlaməti olaraq tufənglərdən üç dəfə yaylım atəşi açıb son borcların verdilər".

GENERAL-MAYOR HACI YUSİF XAN
TAHİR XAN OĞLU YUSİFXANOV
(1806 - 1878)

1806-cı ildə anadan olub. 1852-ci ildə general-mayor rütbəsi alıb. 1878-ci ildə yetmiş iki yaşında vəfat edib. Dərbənddəki Qırqlar ziyarətgahında dəfn olunub. General Yusif xan çox səxavətli və maarifpərvər bir insan idi. O, Kürə nahiyəsinin hakimi olanda şəxsi məvacibi hesabına çətin keçilən dağ çaylarının üstündən körpülər saldırıb, məscidlər tikdirib. Müsəlman dindəşlərinin maariflənməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərən general-mayor Yusif xan Tahir bəy oğlu məktəblər açıdırıb, Dağıstanın azərbaycanlı əhalisi yaşayan ərazisində, böyük kəndlərdə kitabxanalar təşkil edib. Dünyanın bir neçə ölkəsindən kitablar alıb, qəzetlərə abunə yazılıb. Milli mətbuatımızın qaranquşu "Əkinçi"nin vaxtsız bağlanması çox pərişan olan general Yusif xan qəzetin bütün saylarını ən qiymətli xəzinə kimi şəxsi mülkündə saxlayırmış. 1862-ci ildə Həcc ziyarətinə gedib, qayıdandan sonra xanlığı idarə etməkdən istefaya çıxıb. Dərbəndə köçüb.

Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Firidun bəy Köçərli (1863-1920) general Əlhac Yusif xanın müsəlman xalqına əvəzsiz xidmətləri barədə öz əsərində qiymətli sətirlər yazmışdır:

"Bu zati-şərif qayətdə pəhrizkar və taatü qərabata mülazimü müttəqi və dindar bir şəxs olduğundan, özünə artıq hörmət və məhəbbət qazanmışdı. Ol cənabın (general Yusif xanın - Ş.N.) otaqları daima mədrəsə kimi təlim və təllümiülumi funundan xali olmazdı və bundan əlavə ol mərhumun himmət və xərci ilə Kürə nahiyəsində çoxlu körpülər tikilib, yollar qayrılıb və məscidü mədrəsələr təmir olunubdur. Öz ehsanətı xeyratı ilə külli - Dağıstanda şöhrət kəsb edibdir". (F. Köçərli "Azərbaycan ədəbiyyatı" II cild, səh. 337-də Bakı, 1981-ci il).

Şair-alim Mirzə Həsən Əlqədari (1835-1910) altı il onun mülkündə yaşayıb, general Yusif xanın balalarının - Ömər bəyin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olub. Qafqazda xüsusilə də Külli Dağıstanda xeyirxahlığı və insani keyfiyyətləri ilə məşhur olan general Yusif xanın ölümündən xalq yasa batmışdı. Yasa batan elin matəmini şair Mirzə Həsən Əlqədari 1878-ci ildə nəzmə çəkmişdir:

Dəriğa,¹ ahü vaveyla ki, alicah Yusif xan.
Edib darül-bəqa əzmin, candan oldu rugərdən
Vücutü zinəti - Qafqaz idi, həm əhli - islamə
Pənahi - xas olmuşdu, olanda müztərib dövrən.
Qalıbdır indi başsız əhli - islam bu diyar içrə,
Cəzadır kim, ona matəm tuta məcmüyü - Dağıstan.
Xudaya, mərqəndi - pakın münəvvər eylə lütvinlə.

General-mayor Yusif xanın Kürə nahiyəsində üç min beş yüz desyatın topaq sahəsi vardı.

1.Dəriğa-Əfsus.

GENERAL - MAYOR EHSAN XAN KƏNGƏRLİ (1770, Naxçıvan - 1843 orada) - Naxçıvanın sonuncu xanı. Birinci Kəlbəli xan Kəngərlinin oğlu, İsmayıl xan Naxçıvanskiyin, Kalbalı xan Naxçıvanskiyin və şairə Qönçə Bəyimim atasıdır. 1826-28-ci illər Rusiya - İran müharibəsi zamanı Abbasabad qalası qarnizonunun hərbi rəislərindən biri, İran ordusunun sərhəngi (polkovnik) olan Ehsan xan Kəngərli rusların tərəfinə keçmiş və qalanın alınmasında onlara köməklik göstərmişdir. Tarixi mənbələrə görə Ehsan xan Kəngərli naxçıvanlılardan və ruslardan ibarət on minlik qoşuna başçılıq etmişdir. Azərbaycanın şimalı Rusiyaya birləşdirildikdən sonra general - mayor rütbəsi alan Ehsan xan Kəngərli İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının, Ordubad dairəsinin səlahiyyətli nümayəndəsi kimi Türkmənçay müqaviləsinin (1828) imzalamış, xanlıq ləğv edildikdən sonra Naxçıvan əyalətinin ilk naibi təyin olunmuşdur. Ehsan xan abadlıq, quruculuq işlərinə, dünyəvi təhsilə böyük diqqət yetirirdi. Çəsməbasar kəndində çeşmələr qazdırmış, Ərəzin kəndinin yaxınlığındakı təpədən keçən tunnel vasitəsilə Nehrəm kəndinə su gətirmiş, Naxçıvanda ilk Rus - Tatar (Azərbaycan) qəza məktəbi açmışdır. 1840-ci ildə süvari dəstəsinə başçılıq etmək şərti ilə naiblikdən imtina etmişdir. "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif edilmişdir. A. Bakıxanov və A. S. Qriboyedov İrana gedərək Ehsan xan Kəngərlinin Xan dikindəki evində qonaq olmuşlar. A. S. Qriboyedov "İrəvan yürüşü" yol qeydlərində bu barədə bəhs etmişdir. General Ehsan xan Kəngərlinin adı Georgi salonunda qızılı hərflərlə yazılmışdır.

NAXÇIVANSKİ KALBALI XAN EHSAN XAN oğlu (1830 Naxçıvan - 1883, orada) - hərbi xadim. General-mayor (1874). Sonuncu Naxçıvan xanı Ehsan xan Kəngərlinin oğlu, İsmayıl xan Naxçıvanskiyin qardaşıdır. 14 yaşında ikən Peterburqdakı zadəgan uşaqlarına məxsus Paj korpusu məktəbinə verilmiş, lakin qəfildən xəstələndiyinə görə Naxçıvana qayıtmalı olmuşdur. Müalicədən sonra 1849 ildə könüllü olaraq Dağıstan yürüşündə iştirak etmiş, döyüşlərdə igidlik göstərdiyinə görə zabit rütbəsinə layiq görülmüşdür. Krım müharibəsində (1853-56) igidliklə vuruşmuş, 1855-ci ildə leyb-qvardiya Qusar polkuna komandir təyin olunmuşdur. 1877-78 illər Rusiya-Türkiyə müharibəsində azərbaycanlılardan ibarət İrəvan Süvari briqadasının komandiri təyin olunan Naxçıvanski hərbi əməliyyatlarda böyük şücaət göstərmişdir. Xalq arasında böyük nüfuz sahibi olan Naxçıvanski Naxçıvanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır. Üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni, iki dəfə "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olunmuş, brilyantla bəzədilmiş qılıncı ilə mükafatlandırılmışdır.

NAXÇIVANSKİ İSMAYIL XAN EHSAN XAN oğlu (05.01.1819, Naxçıvan şəhəri - 1909, orada) - hərbi xadim. General-leytenant. Sonuncu Naxçıvan xanı Ehsan xan Kəngərlinin oğlu, Kalbalı xan Naxçıvanskiyin qardaşıdır. Tiflis hərbi gimnaziyasını bitirmiş (1839), bir il sonra poruçik rütbəsi almışdır. Uzun müddət Qafqaz Əlahiddə Ordusunda xidmət edən Naxçıvanskiyə 1844 ildə ştabs-kapitan, 1860 ildə isə alay komandiri kimi polkovnik rütbəsi verilmişdir. 1877-78 illər Rusiya-Türkiyə müharibəsində göstərdiyi sərkərdəlik fəaliyyətinə görə isə o, süvari qoşunu general-mayoru rütbəsinə layiq görülmüşdür. Ordudan general-leytenant rütbəsi ilə tərxis olunan Naxçıvanski vətəninə abadlıq işləri ilə məşğul olmuş, Naxçıvana su çəkdirmiş, kəhrizlər qazdırmış və tarixi abidə kimi bugünədək qorunan günbəzli hamam tikdirmişdir. Xurşud Bani Natəvanın qızı Xanbikə xanımı oğlu Əman xana alıb, Qarabağ xanlığı ilə qohum olmuşdur. Birinci və üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", üçüncü və dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir", dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordenləri ilə təltif olunmuşdur. Rus yazıçısı Valentin Pikul "Bəyazid" tarixi romanında Naxçıvanskiyin obrazına müraciət etmiş, onun igidliyindən, sərkərdəlik bacarığından söz açmışdır. Naxçıvanskiyin adı Sovet Hərbi Ensiklopediyasının birinci cildində də çəkilir, "Bəyazid" şəhəri rus qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınarkən gedən ağır döyüşlərə polkovnik Naxçıvanskiyin rəhbərlik etdiyi göstərilir. Bəzi tədqiqatlarda Naxçıvanski İsmayıl xan onun qardaşı oğlu olan Hüseyn xan Naxçıvanski ilə qarışiq salınmışdır.

**GENERAL MƏMMƏDSADIQ BƏY
HACI İSMAYIL OĞLU AĞABƏYZADƏ**
(15.03.1865. Göyçay. 08.11.1944. Lvov şəhəri)

Bakı realnı məktəbini və Konstantinovsk piyada məktəbini əla qiymətlərlə bitirib. 1886-cı ildə Peterburqdakı Mixaylovsk Artilleriya məktəbinin birbaşa üçüncü kursuna qəbul edilib. Poruçik rütbəsində bir müddət Tiflisdə xidmət edib. 1896-cı ildə Sankt - Peterburqa gedərək Baş Qərargah nəznindəki üç illik Şərq Dilləri kursuna qəbul olunub.

1899-cu ildə oranı bitirdikdən sonra Türküstan və Zakaspi Hərbi Dairələrində hərbi tərcüməçi kimi on dörd il xidmət edib. O, Şərqşünas - alim kimi daha çox məşhurdur.

Podpolkovnik Məmmədsadiq bəy Ağabəyzadənin 1904-cü ildə Aşxabada "Zakaspi vilayəti türkmənlərinin atalar sözləri

və məsəlləri toplusu əlavəsi ilə türkmən dili dərsliyi" nəşr olunub.

Müəllif kitabın əvvəlində köçəri həyat sürən türkmənlərin məişəti və mədəniyyəti haqqında məlumat verir. Xivədə və Buxarada dini təhsil aldıklarına görə türkmənlər Avropa mədəniyyətindən uzaqdırlar. İndiyədək qrammatika dərsləkləri belə yazılmayıb.

M. Ağabəyzadə daha sonra yazır ki, türkmənlərin yazılı qrammatikaları olmadığını, eləcə də bu dilin Türk-osmanlı Azərbaycan dilinə oxşarlığını nəzərə alıb Axaltəkin dialekti əsasında bu dərsliyi hazırlamışam. Həmin dillərin qrammatika kitablarından istifadə edib, onlara əsaslanmışam.

Tədqiqatçı - alim Nadir Məmmədov "Podpolkovnik Ağabəyzadə Türküstanda" məqaləsində yazır ki, türkmən dilinin qrammatikasında, geniş və hərtərəfli bəhs edən vəsaitin hazırlanmasında podpolkovnik Ağabəyzadəyə türkmən dilinə dərinləndən bələd olan tanınmış Azərbaycan ziyalıları Ş. B. Yüzbaşinski və M. B. Əfəndiyev yaxından kömək göstərmişlər.

Məmmədsadiq bəy Ağabəyzadənin bu qiymətli əsəri Peterburqdakı Şərq dilləri kursunun professoru Vambaninin, Əhəmədi - Rasiminin türk dili qrammatikaları və Soltan Məcid Qənizadənin "İstilahı - Azərbaycan" kitabı əsasında tərtib olunub. Dərsləkdə Türkmənistanın Axaltəkin dialekti əsas götürülərək türk dilləri oğuz qrupuna xas olan ümumi qrammatik qanunların, formaların konkret, bəzi vacib bildiyi məsələlərin geniş şərhı verilir.

Zakaspi vilayətlərinin rəisi, general - leytenant E. E. Ussakovskinin təşəbbüsü və xahişi ilə hərbi dairənin Baş qərargahında nəşr olunan kitab müəllifi podpolkovnik Məmmədsadiq bəy Ağabəyzadəyə böyük şöhrət gətirmişdir.

Türkmən xalqı üçün xeyrxah və müqəddəs bir iş görüb əvəsiz töfhə edən təvazökar müəllif kitabın ön sözündə yazır: "Mən peşəkar dilçi deyiləm, yalnız xeyrxah iş görmək arzusu ilə bu dərsliyi tərtib etmişəm. Kitabın tərtibində heç də az səhv buraxmadığımı, xəta elədiyimi nəzərə alıram. Əvvəlcədən, bu vəsaitdən istifadə edənlərdən xahiş edirəm ki, türkmən qrammatikasının tərtibində ilk təcrübə olduğu üçün əziyyətimə mərhəmət göstərsinlər və məşhur bir ***kəlamı yadlarına salsınlar: o adamlar səhv etmirlər ki, heç bir iş görmürlər!***"

Eloğlumuz podpolkovnik Məmmədsadiq bəy Ağabəyzadənin özünün ilk elmi təşəbbüsünə təvazökarlıqla yanaşmasına baxmayaraq, əsər tezliklə elm aləmində böyük razılıqla qarşılandı. Bu qiymətli kitab haqqında 1904-cü ildə A. Semyonovun "Etnoqrafıçeskoe obozreniye" məcmuəsinin altmış üçüncü cildində və məşhur türkoloq A. Samoyloviçin 1907-ci ildə "Zapiski Vostoçnoqo otdeleniya İmperatorskoqo Russkoqo Arxeoloqıçeskoqo obşestvo" jurnalını on yeddinci sayında yüksək səviyyəli, tərif dolu resenziyalar dərc olundu. Hətta A. Samoyloviç 1905 -ci il oktyabrın 28-də yazdığı məqaləsinin bu sözlərlə bitirir: ***"İlk uğurlu addım atan podpolkovnik M. Ağabəyzadəyə eşq olsun!"***

General - mayor Məmmədsadiq bəy Ağabəyzadə sonrakı illərdə də hərbi xidməti ilə yanaşı elmi fəaliyyətin də dayandırmamışdır. O, 1931-ci ildə polyak dilində "Türk dili dərsliyi", 1932-ci ildə "Fars dili dərsliyi", 1934-cü ildə isə "Ərəb dilinin qrammatikası" kimi sambalı əsərlərini nəşr etdirib.

1913-cü ildə, qırx səkkiz yaşında ordudakı nümunəvi xidmətinə görə M. Ağabəyzadəyə general - mayor rütbəsi verilib. O, Birinci Dünya Müharibəsində (1914-1916) döyüşən ordunun sıralarında şərəfli yol keçmişdir.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasında bir müddət Daxili İşlər Nazirinin müavini olmuşdur. İyirminci ilin bolşevik istilasından sonra əvvəlcə İstanbula - əmisi oğlu, türk dünyasının məşhur alimi Əlibəy Hüseynzadənin yanına gedir. Bir il orada yaşadıqdan sonra Fransaya mühacirətə gedən Məmmədsadiq bəy ali məktəblərdə fars, türk və ərəb dillərindən dərs deyir. O, fransızcanı da gözəl bilirdi.

Bəxtinə cəlayi- vətənlik düşən görkəmli Azərbaycan oğlu Məmmədsadiq bəy Ağabəyzadə 1927-ci ildən Lvov universitetinin professoru Ziqmund Smoqjevskinin dəvəti ilə Lvov Univesitetində işləyir. O, ərəb, fars və türk dillərində dərs deyir, islam paleqrafiyasını, epiqrafiyasını və kaleqrafiyasını tədris edirdi. Məşhur polyak şərqşünasları Teofil Vlodarski, Olqa Voşçak, Marian Levitski və başqaları həmyerlimiz, general-professor Məmmədsadiq bəy Ağabəyzadənin yetirmələri olmuşlar.

Şərqşünas- general M. Ağabəyzadənin elmi - pedaqoji fəaliyyətini dünya şöhrətli alim Q. Kovalski, Y. Slujkeviç, A. Zaminçkovski, A. Krımski yüksək qiymətləndirmişlər.

1944-cü ildə Lvov şəhəri faşistlər tərəfindən alınanda yüksək rütbəli bir alman zabiti tənha yaşayan professor Məmmədsadiq bəyin mənzilinin öz qərargahına çevirir. Yarıqaranlıq, nəmli zirzəmiyə köçən Məmmədsadiq bəyin zəif vücudu daha da pisləşir. Elm fədaisi və musavat generalı Məmmədsadiq bəy Ağabəyzadəni 1944-cü il noyabrın 8-də sevimli tələbəsi Tadeuş Levitski Lvov şəhər qəbiristanlığında dəfn edir. "Əgər qardaşlarım¹ gəlib çıxmasalar, onda nəyim varsa, Tadeuş Levitskiyə qoyub gedirəm. Mənə uzun müddətli sədaqətli xidmətinə görə pani Sverino Vilkoşinskayaya üç yüz zlot², Teodizi Krulyova yüz zlot, Olqa Voşçaka, mənim şagirdimə bir kitab və istədiyi üç qramafon val verərsiniz".

Bu, bolşevik təzyiqindən qürbətdə tənha yaşayan görkəmli həmyerlimizin ölümqabağı yazdığı vəsiyyətidən bir parçadır.

Hazırda Lvov şəhərində general - şərqşünas alim Məmmədsadiq bəy Ağabəyzadənin adına küçə var.

1. General - mayor, professor Məmmədsadiq bəyin iki qardaşı və bir bacısı olmuşdur. - Həzrət bəy, Rəhim bəy və Badam xanım həmin illərdə Göyçayda yaşayırdılar - Ş.N.

2. Zlotı - Polşada əsas gümüş pul vahidi.

KNYAZ-PODPOLKOVNIK MEHDİQULU XAN USMİYEV¹

*Böyüklik özünü rahat edib, baş gırləmək deyil,
biçarələrin fəryadına yetişməkdir.*

*Mir Möhsün Nəvvab,
şair - alim.*

Mehdiqulu xan Xasay xan oğlu Usmiyev 1895-ci il fevralın 26-da podpolkovnik rütbəsi alıb. O, məşhur şairə Xurşidbanu Natəvanın böyük oğludur. 1855-ci ildə Şuşada anadan olub. 1874-cü ildə Peterburqdakı zadəgan balalarına məxsus Paj hərbi korpusunda təhsil alıb. Rus-türk müharibəsi (1877-78) illərində Dunay ordusunun sıralarında süvari alayının komandiri olmuşdur.

1999-cu ildə Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Arxivindən əldə etdiyimiz bu yaraşığı zabitin foto-şəklinin altında da "1877-ci il, Dunay" yazılıb. İki il cəbhələrdə böyük igidlik və şücaət göstərdiyinə görə knyaz Mehdiqulu xan Usmiyev dörd dəfə ordenlə təltif olunub. O, "Müqəddəs Anna" ordeninin dördüncü dərəcəsinə (igidliyə görə), üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılınc və bantla birgə), üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılınc və bantla birgə) və "Müqəddəs Vladimir" ordeninin dördüncü dərəcəsinə layiq görülüb.

1. 2002-ci ildə nəşr olunmuş "Topoqraf-general İbrahim ağa Vəkilov" kitabımda bu fəslin adı mətbə xətasına görə səhvən "Xasay xan Usmiyev" getmişdir. Fəsil əlavələrlə yenidən işlənmişdir. (Müəllif).

Əlbətdə, qısa ömründə belə yüksək kavalər ordenləri ilə qeyri-adi igidlik göstərmiş zabitlər təltif olunurdu. Şübhəsiz ki, knyaz Mehdiqulu xana bu igidlik irsən keçmədir. Axı, onun atası general-mayor Xasay xan Usmiyev (1808-1866) idi. Ötən əsrin məşhur tədqiqatçıları Firidun bəy Köçərli, Mir Möhsün Nəvvab, Məhəmmədəğa Müctəhidzadə və başqaları iftixarla yazırlar ki, cənab knyaz Mehdiqulu xan alicah knyaz Xasay xanın oğludur. O, əlahəzrət qüdrətli Çingiz xanın nəslindəndir.

Qafqaz Əlahiddə Ordusunun süvari qoşunlarında xidmət edən knyaz-podpolkovnik Mehdiqulu xan Usmiyev ordudakı əla qulluğuna görə sonrakı illərdə də təltif olunub. O, 1877-ci ildə "Müqəddəs Stanislav" ordeninin ikinci, 1891-ci ildə "Müqəddəs Anna" ordeninin ikinci dərəcəsinə və 1881-ci ildə İranın "Şire-Xorşid" ordeninin üçüncü dərəcəsinə ala bilib.

Klassik üslubda "Vəfa" təxəllüsü ilə Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazan knyaz-podpolkovnik Mehdiqulu xan Usmiyev 1897-ci il fevralın on yeddisində Şuşada öz xərcinə Azərbaycan əhalisi üçün qiraətxana açdırmışdır. Hərbiçi olmasına baxmayaraq, o anası Xurşid bəyimə rəhbərlik etdiyi "Məclisi-üns"də yaxından iştirak edib. Knyaz-podpolkovnik Mehdiqulu xanın poeziyaya və füsunkar Şuşaya məhəbbətini əvəzsiz ədəbiyyatşünasımız Firidun bəy Köçərli 1903-cü ildə Tiflisdə rusca nəşr etdirdiyi "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" kitabında yüksək sənət nümunəsi kimi qeyd edir: "İnsana məhəbbət, dostluq, mehribançılıq, mərhəmət, əfv və izzət istedadlı Mehdiqulu xan Usmiyev poeziyasının canını təşkil edir". Şair oxucusuna xitabən deyir: "Çəmənzarə yavaşı gir ki, xırda böcəklər, yaşıl otlar, yeni gül şaxələri ayaqların altında qalıb əzilməsin".

Qarabağ içrə bu tənhalığa səbrü qərarım yox,

Qəmindən başqa, bu viranədə bir qəmküsarım yox - deyən, Mehdiqulu xan babası İbrahimxəlil xanın cah-cəlahının dağılmasını, rus hakimiyyətinə arxalanıb Qarabağı viran qoyan erməni generalı Mədətovun, Lazerevin və Karqanovun müsəlmən qəbiristanlıqlarını kotanın ağzına verib əkdirmələrini və xalqa olmanın zülmələrini kədərlə yad edir. Nəmərd erməni təhlükəsini hiss edən Mehdiqulu xan üsyankar poeziyasında deyirdi:

Yaran¹, gəlin bu gün fürsət məqamıdır,

Viran olub vətən qeyrət məqamıdır.

Mehdiqulu xan 1900-cü il sentyabrın 5-də Tiflisdə Mixaylovski küçəsindəki yüz qırx səkkiz saylı mülkündə vəfat etmişdir. Öz vəsiyyətinə görə Ağdamdakı İmarətdə ata-babalarının yanında dəfn olunub.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz yazır: "Mehdiqulu xanın nəşi Qarabağa gətirilərkən ətraf kəndlərdən gələn bütün insanlar yollara çıxaraq onu qarşılayırdı. Xan xüsusi bir ehtiramla Ağdamda ata-babalarına məxsus xanlıq imarətində dəfn olundu. Qarabağlılar bir neçə səbəbdən onu çox sevirdilər. Birinci fəvqəladə səxavətli idi. İkinci çox alicənab və mərifətli adam idi. Üçüncü çar hökumətinin əleyhinə və xalqın qeydinə qalan idi.

1. Yaran - dostlar, sevgililər.

Mehdiqulu xanın Qafqaz sərdarının yanında xüsusi rütbəsi vardı. Nəsrəddin şah Tiflisə gələndə onun qarşılmasını xüsusi hüsni-rəğbət bəslərdi. Onun at çapmaqda böyük məharəti vardı. Çoxlu cins at saxlardı. O cümlədən Gülgün, Şənhər, Göyərçin, Durna, Ceyran, Ağ cidalı onun sevimli atları idi. Gülgün cinsindən çox istədiyi bir atı vardı ki, çox zamanlar onu minərdi. Həmin at ilə Sərdarın sarayının salonuna çıxdığı məşhurdur.”

Haqqında nekroloq verən "Kaspi" qəzeti (1900-cu il, sentyabrın 8-də №200) yazırdı: "Nadir şərq kitablarını yığmaq və oxumaq onun ən sevimli məşğuliyyəti olmuşdu. Bu kitabları toplamaq xatirinə knyaz

Mehdiqulu xan heç bir vəsait əsirgəməzdi. Onun şəxsi kitabxanasındakı ədəbiyyat az-az yerlərdə tapılırdı".

Knyaz Mehdiqulu xanın müasiri, məşhur alim Mir Möhsün Nəvvab yazır ki, biçarə knyaz Mehdiqulu xan son illər Şuşaya tez-tez gələrdi. Hər dəfə də zamanın hərç-mərcliyini görüb əsəblik cəhətindən aşağıdakı fərdləri deyərdi:

***Abad olan Vətən axır xərab olub,
Bu dəştü-zülmə min lalələr solub.
Dünyada məhv olub namü nişanımız,
Yoxdur bu möhnətdə tabü təvanımız.***

***Axır nə vaxtadək bu hala səbr edək,
Bunca sitəm görək, belə cəfa çəkək?
İcma edin, bu gün dərdə dəva edək,
Dini təriqətə canlar nisar edək.***

Bəzi müasir yazarlarımız Mehdiqulu xan Usmiyevin general rütbəsi aldığı qeyd edirlər. Lakin nə Tiflis, nə də Bakı arxivlərində Mehdiqulu xanın general olması haqqında sənədə biz rast gəlmədik. Bütün sənədlərdə onun son rütbəsi podpolkovnik göstərilir. Şübhəsiz ki, tədqiqatçılar onu general-mayor atası Xasay xan Usmiyevlə səhv salırlar. Bu səhvin yaranmasında ikinci bir səbəb də var: Mehdiqulu xanın adı qoyulan ana babası Qarabağın sonuncu hakimi Mehdiqulu xan İbrahimxəlil xan oğluna (1763-1845) ruslar 1805-ci il mayın 14-də Gəncə yaxınlığında Kürəkçayda keçirilən sazişdə general-mayor rütbəsi vermişdilər. Bu barədə məşhur tarixçi Mirzə Camal Cavanşir "Qarabağ tarixi" əsərində yazır: "Həmin yığıncaqda İbrahim xana və Səlim xana (Şəkinin hakimi, İbrahim xanın kürəkəni - Ş.N) general-leytenantlıq, mərhum Məhəmməd Həsən ağaya və Mehdiqulu xana general-mayorluq, mərhum Xanlar ağaya isə polkovnik rütbələri verilməsi haqqında sərdar knyaz Sisianovun vasitəçiliyi ilə padişaha ərizə yazıldı. Dörd aydan sonra bu iltifat və daimi məvacibli dərəcələrin verilməsi haqqında fərman gəlib çatdı".

Ona görə də 1920-ci ilə qədər olan ədəbiyyatlarda Knyaz-podpolkovnik Mehdiqulu xanın adının yanında "Sani" yəni ikinc sۆzünü də yazırlar.

Əslzadə nəslindən olan podpolkovnik Mehdiqulu xan sadə təbiəti, səxavəti və insanpərvərliyi ilə Qarabağ camaatının məhəbbətini qazanmışdı. Hələ sağlığında şairə anası Xurşudbanı Nətavan Ağdamdakı mülkləri və bir neçə kəndi onun ixtiyarına vermişdi. Mehdiqulu xan mülklərdən və torpaq sahələrindən gələn gəliri camaatın özünə paylayır, onlardan bəhrə almırdı. Bu alicənab şəxsiyyət haqqında onun müasiri Mirzə Xosrov Axundovun şahidi olduğu əhvalat nəsilərə nümunə olmağa layiqdir.

Mehdiqulu xan Vəfa çox vaxt Tiflisdə olardı. Müəyyən vaxtlarda Ağdama yaxud Şuşaya gəlirdi. Ağdamın Sarıcalı kəndində bir nəfər yoxsul qadın varmış. Bu qadının yeganə oğlu xəstələnərək vəfat etmişdi. Oğlunun ölümündən sonra qadın həyatın ağırlığı içərisində boğulurdu.

Knyazın Ağdama gəlib mehmananada yerləşdiyini qadına xəbər verirlər. Mehdiqulu xan öz səxavətilə şöhrət qazandığından qonşuları qadına məsləhət görürlər ki, knyazın yanına gedib öz halını ona bildirsin. Yoxsul qadın birdən-birə onun yanına getməyə cəsarət etmirdi. Qonşular ona belə məsləhət gördülər ki, bir sini "bedanə tut" yığıb onun üstünü qızıl güllərlə bəzəyib knyaza aparsın. Bu vasitə ilə knyazla görüşüb öz dərdini ona bildirsin.

Qadın bu məsləhətə əməl etməyi qərara aldı. Çadır hazırlayıb, tut çırpırdı. Bir sini tapıb "bedanə tut"dan seçib doldurdu və tutun üstünü qızılgül ilə bəzədi. Tutu götürüb Mehdiqulu xanla görüşmək üçün mehmanxanaya getdi. Darğa qadını görüb dedi:

- Knyaz yatıbdır, onu narahat etmək olmaz. Qadın nə qədər yalvardısa, darğa "İndicə yatağa girib" - deyə, onu knyazın yanına buraxmadı. Doğrudan da knyaz yenicə soyunub yatağa girmişdi. Onu hələ yuxu aparmamışdı.

Eyvanda olan danışığı eşidən knyaz zəngi vurub darğanı içəri çağırırdı. Darğa otağa daxil oldu. Mehdiqulu xan ondan çöldəki danışığın səbəbini soruşdu. Darğa yaşlı bir kəndli qadının onun yanına gələrək tut gətirməsini və knyaz ilə görüşmək istədiyini ona xəbər verdi. Knyaz darğaya dedi:

- Çölə çıx, qadını qoyma getsin. Mən libasımı geyinənə kimi qadını çöldə saxla, zəng çalan kimi içəri gəlsin.

Darğa çölə çıxıb getmək istəyən qadını qaytardı. Bir neçə dəqiqədən sonra zəngin vurulmasını eşidən qadın içəri buraxıldı. Arvad içəri girən kimi knyaz irəli gəlib onun əlindən tutdu və ona xoş gəldin etdi. Qadın gətirdiyi töhfəni mizin üstünə qoyub dedi:

- Ağrın alım, knyaz, sənə bedanə tut gətirmişəm. Tutların hamısını da bircə-bircə öz əlimlə seçmişəm.

Knyaz gülürüzlə, çox mehribanlıqla onu qarşılıyıb dedi:

- Ana, çox zəhmət çəkibsən.

Qadın ona müraciət edərək dedi:

- Başına dönüm, knyaz, ye gör nə gözəl tutdur.

Mehdiqulu xan qadının könlü sınımasın deyə tutdan bir qədər yedi və onun tutunu tərifiyədi. Sonra qadından əhval-püsan oldu.

Qadın cavan oğlunun vəfat etməsi, özünün ağır və çətin həyat sürməsi haqqında knyaza danışdı.

Mehdiqulu xan onun halına acıyaraq qadına başsağlığı verib dildarlıq etdi. Bundan sonra da hər çətinliyi olarsa hamısını düzəldəcəyini vəd etdi.

Darğanı çağırırdı, bir siyahı verib bazara göndərdi. Darğa qayıdana kimi qadına nələrlə lazım olduğunu ondan soruşdu.

- Ana, - dedi, heç ürəyini sıxma, mənim həmişə nəzərim sənə üstündə olacaq. - Ağdam bazarında bir nəfəri ona tanıtdıraraq dedi: - Mən burada olmayanda sən o adama müraciət et, çünki mən ona sən haqda lazım olanları tapşıracağam. Sənə hər nə lazım olsa, o adam sözsüz düzəldəcək.

Darğa bazardan qayıdıb gəldi. Knyaz verdiyi siyahı üzrə qənd, çay, düyü, yağ və sairə ləvazimat alıb zənbilə yığmışdı. Alınan şeyləri zənbil ilə bərabər qadına verdikdən sonra tut gətirən qabı boş qaytarmasın deyən onun üçün on metr parça, bir ədəd yaylıq, bir ayaqqabı və əlli manat pul qoyub qadına verdi. Knyaz öz faytonunu qoşdurub qadını Sarıçalı kəndinə yola saldı.

Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin elmi fondunda podpolkovnik Mehdiqulu xan Usmiyevin 1877-ci ildə Dunay cəbhəsindən ailəsinə yazdığı məktubları saxlanılır. Onların imlasına toxunmadan təqdim edirik.

BİRİNCİ MƏKTUB:

Bu gün ki, ibarət olsun aprelin 12-si padişah cəmi qoşunu bir yerə cəmlənib edub davanı elan etdi və bu gün axşamədək hər tərəfdən qoşun hərəkət edir. AMMA biz, yəni Nikolay Nikolayeviçin hüsurunda onlar hələ padişah Peterburqa gedənədək Kişinyovda olarıq, ondan sonra biz həm hərəkət edürük. AMMA hansı tərəfə hərəkət olmağın yazmağa məzun degiləm. İnşallah, mümkün olduqca hər məkəndən təbl irsal olar. Xatircəm olun mənim üçün çəndən düşvar əmir yoxdur. Ağabikədən və Bilqeyisdən soruş ki, mənim şəklimi tanıyırlarmı!

MEHDİQULU XAN

Kişinyov ş.

12 aprel 1877-ci il.

İKİNCİ MƏKTUB:

Keçib Bulayəst şəhərinə ki, Rumıniyanın şəhərlərindəndir varid olduq. Kim bilirdi ki, mənim bu səfərim bu növ bəndülhəd olar. Bu gün bir ildən beş gün izafədir ki, Qələdən¹ çıxıb müsafirət əzmin etmişəm. Bu əmr, o növ asan degilməmiş ki, təsəvvür olurdu. Əlxüsüs davanın ittifaqı məni çox müqəyyəd etdi. Xülasə qeydi nəkarədəyəm ki, möyəssər şəvəd... Ağbikə və Bilqeyis mənim şəklimi görəndə yəqin bir şey zəhinlərinə gəlmir çünki əslin bəndülhəd qeybəti surəti zəhindən zayıf edir. Əlhəmdülillah hər növ salamatlıq və asudə xatırlıq vüsuldur. Nigaranlıq həmin sizlər tərəfindədir. Kağız yazmaqda kütahlıq olmasın, mənə gələn kağızları zakaznoy edin və əgər firəng dilini bilən olsa ünvanı firəngcə yazdırın.

MEHDİQULU XAN.

12 may

ÜÇÜNCÜ MƏKTUB:

Bu haladək səndən kağız vüsul olmayıb, əgərçi til rəfə nigaranlıq etdi. AMMA təfəsilən bilmirəm ki, necəsən və uşaqlar necədirlər. Velikiy Knyaz Xaç suya düşən zamanda inşallah məni məzun edər və mən Qəl, əyə azim olaram. Hər vəqq və hər

1. Şuşa şəhəri nəzərdə tutulur - Ş.N.

poçt ilə kağız yazıb əhvalatdan müxəbbir et. Zəhranı və Ağabikəni, Rüstəm bəyi əhval pürsan ol. Bu kağız vüsəl olan kimi cavab yaz. Çünki çox nigaranam. Vəssalam.

MEHDİQULU XAN.

DÖRDÜNCÜ MƏKTUB:

Bu şəhrə varid ola...

Ona-bəna bunca gəlməyə ertifa edib əhval-pürsan pərişanlıq çəndən yoxdur. Bir müddət Odessada olarıq, sonra sərhədə əzm olar ondan sonra nə olar bilmirəm. Oraya kağız təxir ilə çatır. Ancaq səlamətlik olsa kafidir.

Ağbikəni, Biqeysi, Əzizəni didə bus ol.

Bu kağıza cavab göndər. Vəssalam. Əmanı xanın kağızı burada bənə vüsəl oldu.

**MEHDİQULU XAN,
17 fevral.**

Şahnəzərov oraya varid olub, sənə irsal olan şeyləri yetirməkdən xəbər yaz və Əkbərə corab anamın və bacımın xoşuna gəlsə yazın irsal olsun.

MEHDİQULU XAN.

BƏŞİNCİ MƏKTUB:

Ruhum, bu gün sübh vaxtı Ağstafaya varid oldum. Yollar nəhayət xarabdırlar. AMMA bir vəqiə ariz olmayıb hər cəhətdə salamatlıq hasildir. Uşaqlardan çox nigaranəm. Bu səfər uşaqları, ələlxüsus Ağbikəni müfariqəti çox müəssirdir.

Xasayı, Ədil xanı, Əzizəni didə bus ol. AMMA Ağbikənin sənə dəxli yoxdur. Vəssalam.

MEHDİQULU XAN.

Qubernator ilə Ərzi rahda mülaqat oldu. Müşarəleyh Gəncəyə azimdir.

MEHDİQULU XAN.

Uzaq ellərdə müharibədə döyüşən oğlu Mehdiqulu xanın həsrəti ilə yanıb-yaxılan zərif qəlbli şairə Nətəvan təsəllini şerlər yazmaqda tapırdı. Günümüzə qədər qorunub saxlanan şairənin şəxsi albomunda məşhur "Ölürəm" qəzəlində öz dəsti-xətti ilə yazdığı belə bir qeydi də qalıb: "Məriz olduğum halda Xanoqlanın (evdə, ailədə əzizlənən Mehdiqulu xanı belə çağırırdılar) xəyalilə inşa etdiyim qəzəl hala xitabdır nəqşdə olan quşa ki, yetirsin".

***Varımdı sinədə dərdü qəmi-nihan, ölürəm,
Fəda olum sənə, gəl eylə imtəhan, ölürəm.***

***O xaki-payini mən aşıyanə etmiş idim,
Vətəndən ayrı düşüb, indi laməkan, ölürəm.***

***Fəraqdən tükənib tabü taqətim, billah,
Vüsələ yetməz əlim, zarü Nətəvan ölürəm.***

BİR DAHA POLKOVNİK RÜSTƏM BƏY
QARABAĞLI HAQQINDA
(1781 - 1845)

*Elm heç bir millətin malı deyildir,
hər kəs yiyələnmək istəsə, onundur.*

*Abbas Səhhət,
şair*

Elə kitablar var ki, tarixi faktlarla zəngin olduğuna görə onu tez-tez oxuyur və müraciət edirsən. Belə əsərləri müdriklər ağıllı əsər, stolüstü kitab adlandırmaqda səhv etməmişlər.

Mənim də şəxsi kitabxanamda həmişə gərəkli olan, təkrar oxuduğum əsərlər çoxdur. Onları göz-bəbəyim kimi qoruyuram. Çox vaxt belə stolüstü kitabları oxumaq, mütaliə etmək üçün hər istəyəyə verməyə də əlim gəlmir.

Son illərdə tariximizin açılmamış səhifələrini inadkarlıqla araşdıran Q.Qeybullayevin əsərləri də belə maraqlı kitablar sırasındadır. Otuz ildən çox xalqımızın etnoqrafiyası və toponomiyası sahəsində inadlı axtarışlar aparan Qiyasəddin müəllimin xidmətləri əvəzsizdir.

Bu günlərdə professor Qiyasəddin Qeybullayevin "Qarabağ" (etnik və siyasi tarixinə dair) kitabını oxudum. Bu maraqlı əsərdə erməniləşmiş albanlardan danışılarda Qiyasəddin müəllim məşhur fransız sərkərdəsi Napoleon Bonopartın iki keşikçisinin - Rüstəmin və Petrosun müsəlman dinini qəbul etmiş Qarabağ erməniyi, ya da erməniləşmiş alban (albanlar) olduqlarını qeyd edir.

Guya bu iki gənc ticarət məqsədilə Dağlıq Qarabağdan Türkiyənin İzmir şəhərinə, ordan da Misirə gəlib çıxmışlar. Petros müsəlmanlığı qəbul edib Ömər olur. Napoleona təqdim olunanda isə Pyer adını qəbul edir. Rüstəm bəy isə Napoleonun yanında Rostom adını daşımışdır.

Qiyasəddin müəllim yəqin ki, faktları erməni mənbələrindən götürüb. Erməni Petrosun adı Rüstəm bəy Qarabağlının yanına 1899-cu ildə nəşr olunan "Arməne. Kratkij oçerx ix istorii i sovremennoqo polojeniə" kitabında əlavə olunub və bu da tamamilə erməni uydurmasıdır. Bütün rus mənbələrində Napoleonun yanında qarabağlı polkovnik Rüstəm bəyin xidmət etməsi göstərilir.

Şuşalı Rüstəm bəy nə albandır, nə də erməni. O, azərbaycanlıdır və tarixi şəxsiyyətdir.

Bu qeydləri deməkdə məqsədimiz professor Qiyasəddin Qeybullayevin səhvini tutmaq deyil. Yalnız onun rast gəlmədiyi faktlarla oxucuları tanış etməkdir.

Polkovnik Rüstəm bəy Qarabağlı haqqında 1991-ci ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan generalları" kitabımın ön sözündə oxuculara ötəri də olsa məlumat vermişəm. Qiyasəddin müəllimin Rüstəm bəy haqqında dırnaqda yazdığı rəvayətə görə sözləri artıqdır. İkincisi Rostan yox, mötərizədə onun "əsl adı Rüstəmdir" yazmağı daha doğrudur.

Nə üçün erməniyə inanıb rəvayətə görə yazırıq. Məgər biz indiyədək bilmirik ki, ermənilərin əməllərinin doxsan faizi saxtadır və onlarda Rüstəm bəy adlı sərkərdə ola bilməzdi. Olmayıb da.

Tarixi sənədlər göstərir ki, qarabağlı, azərbaycanlı polkovnik Rüstəm bəy həqiqətən də Napoleonun Rusiyaya yürüşündə iştirak edib. 1999-cu ildə Tiflisdə yaradıcılıq ezamiyyətində olanda Mərkəzi kitabxananın nadir fondunda saxlanan 1902-ci ildə nəşr olunmuş "Rus hakimiyyətinin bərqərarından sonra Qarabağın ilk könüllüləri" adlı kitabçaya rast gəldim. Sifariş verib gətirdim və oxudum. Kitabçanı ermənipərəst general-leytenant, on doqquzuncu əsrin əvvəllərində Zaqafqaziya Hərbi Tarix Muzeyinin rəisi Vasili Potto yazıb. Nə qədər ermənipərəst də olsa, faktdan qaça bilməyən general Vasili Potto Rüstəm bəyin azərbaycanlı, daha doğrusu Qarabağ bəyi və azərbaycanlı tatarı olmasını təsdiqləyir. Erməni Petrosun isə ona qoşulub Türkiyənin İzmir şəhərində ticarət məqsədilə onunla Misirə getməsi faktının qarşısında sual işarəsi qoyur.

Bu barədə ikinci bir dəqiq mənbə də var. Akademik Milisa Vasilyevna Neçkina on səkkiz və on doqquzuncu əsr dövründən bəhs edən tarixi əsərlər müəllifidir. O, sürgün olunmuş dekabristlərin Qafqaz fəaliyyətinin, A.P.Yermolovun, İ.F.Paskeviçin, Vorontsovların Qafqaz canişinliyi dövrünün ən yaxşı tədqiqatçısı kimi Rusiyada məşhurdur.

1977-ci ildə M.V.Neçkina "Qriboyedov və dekabristlər" kitabını üçüncü dəfə təkrar nəşr etdirib. Akademik Neçkina 735 səhifəlik irihəcmli monoqrafiyasının 244-cü səhifəsində açıqca yazır: "U generala Alekseye Ermolova slujil, naprimer, karabaxskiy tatarin, (azerbaydjanes Ş.N.) prinadlejavşiy k napoleonovskomu korpusu mamelyukov vxodivşiy v liçnuö straju imperatora, on pobival s Napoleonom v Eqipte i v Madride, poluçil iz ruk imperatora krest "Poçetnoqo Leqiona" za bitvu pri Vaqrane; vo vremya otstupleniya Napoleona iz Moskvi on bil vzyat v plen i vernulsya na rodinu, v Karabax". Erməni Petrosun heç yerdə adı belə çəkilmiş.

Oxuculara onu da xatırlatmaq istəyirəm ki, Napoleon Bonapart kimi sərkərdə Fransanın ali hərbi "Fəxri Legion" ordeni ilə hər zabiti təltif etməzdi. Arxiv sənədlərində göstərilir ki, Rüstəm bəy yavər kimi Napoleonla birgə İspaniya, Misir yürüşlərində fəal iştirak edib. Qeyri-adi igidliyinə görə Vaqram döyüşlərində Napoleonun özü onu fəxri "Legion ordeni"lə təltif edib.

Napoleon haqqında yazılan elmi, tarixi, sənədli və publisistik əsərlərdə "Müsəlman Rüstəm bəy", "Qarabağlı Rüstəm bəy" və bəzən də "Türk Rüstəm bəy" kimi yazılır və göstərilir. Yalnız ermənilərin bu yaxınlarda internetə verdiyi "Rustam Raza Mamlök armenin v 1812 qodu - v svite İmperatora" sərlövhəli yazıda onun "erməni olduğu bildirilir".

Tarixi faktları təhriflə öz adlarına çıxan namərd ermənilər həmişəki kimi burda da saxtakarlığa caynaq atıblar. Rüstəm bəyin atası Rza bəy olduğu halda onlar "Raza" kimi yazırlar.

Guya Ağa Məhəmməd şah Qacar Tiflisə hərbi yürüş edəndə on üç yaşlı erməni Rüstəm Ermənistanın (?) Aperkan (?) adlı şəhərində əsir düşür. Əsir Rüstəmi bir azərbaycanlı bəy yeddi dəfə qul kimi satır. Konstantinopol şəhərində onu bir ərəb taciri alıb Kair şəhərinə gətirir.

Yüz səhifədən çox ermənilərin internet uydurması beləcə davam edir.

Aprel çevrilişindən əvvəlki ayrı-ayrı sənədlərdən, tarixi əsərlərdən məlum olur ki, Napoleonun məğlubiyyətindən sonra vətəninə qayıdan Rüstəm bəy Qarabağlı general Aleksey Yermolov Tiflisə dəvət edir. onu Qafqaz Cənaşinliyinin Əlahiddə Hərbi Korpusunda işlə təmin edir və çox maraqlıdır ki, əzəzilliyinə görə Qafqazda "Yeni dövrün möcüzəli məxluqu" titulu qazanmış Yermolov onunla əsir kimi yox, igid, bacarıqlı bir sərkərdə kimi rəftar edir. Hərb tariximizin hələ tam öyrənilməmiş səhifələrində biz Rüstəm bəy Qarabağlının rütbəsinə bəzi sənədlərdə podpolkovnik, bəzilərinə isə polkovnik kimi rast gəlirik.

İgid polkovnik eləğlumuz Rüstəm bəy Qarabağlının rütbəsinə dəqiqləşdirmək üçün bircə çıxış yolu var. Peterburqun Qış sarayının hərbi arxivində saxlanan, 1816-1827-ci ildə Qafqaz cənaşinini olmuş general-leytenant Aleksey Yermolovun şəxsi fondunda araşdırmalar aparılmalıdır.

Bizə polkovnik Rüstəm bəy Qarabağlının Napoleon ordusundakı döyüş fəaliyyəti və Qafqaz Əlahiddə qoşunlarında xidmət etməsi və ölüm təvəllüdü məlumdur.

O, Qafqaz Hərbi Dairəsində uzun illərdəki xidmətindən sonra istefaya çıxmış və dədə-baba vətəni Qarabağa qayıtmışdır. Ömrünün sonlarını Şuşada və Xankəndində yaşayan polkovnik Rüstəm bəy Qarabağlı 1845-ci ildə altmış dörd yaşında Xankəndində vəfat edir. O, vaxt Şuşada yerləşən alayın müşayəti ilə Mirzə Həsən qəbiristanlığında şərəflə dəfn olunur.

P.S. Onu da xatırlatmaq istəyirəm ki, ikinci dəfə Fransanın "Fəxri Legion" ordenini görkəmli sərkərdəmiz Əliağa Şıxlinski 1913-cü il sentyabrın 13-də Artilleriya Zabitləri Məktəbində rəis müavini vəzifəsində işləyərkən almışdır.

Bu barədə general Əliağa Şıxlinski "Xatirələrim" kitabında məlumat verir. O yazır:

..."Bu yay çox gurultulu keçdi. Fransa Baş Qərargahının rəisi generalisimus Joffr Jozef Jak Sezar (1852-1931) fransız ordusunun on yeddi zabiti ilə bərabər Rusiyaya gəldi. Onlar günlərindən birini bizim Artilleriya Zabitləri Məktəbi ilə tanış olmaq üçün ayırdılar. Manevra keçirdik. Fransızlar haubitsa atış üsullarından, təlim meydanımızın təchizatından, telefon qurğularının bağlantılarından çox məmnun qaldılar.

Manevralardan sonra bizim məktəbdə ziyafət verildi. Yemək zamanı fransız polkovniki Varlen mənim yanımda oturmuşdu. Dövlət başçılarının, rus və fransız xalqlarının, müttəfiq orduların sağlığına rəsmi tostlar deyildi. Polkovnik Varlen əyilib qulağıma dedi:

- Əliağa, növbədən xaric olaraq, Sizin sağlığınıza!

Mənim adımlı haradan bildiyinə təəccüb etdim, çünki biz birinci dəfə idi ki, görüşürdük.

Adımı haradan bildiyini soruşduqda, o mənə dedi:

- Əliağa, Fransada topçular Sizi tanıyırlar. Buraya gəlib Topçu Zabitləri Məktəbinə baxaraq Fransaya dönənlər həmişə Sizdən danışırlar...

Bundan bir il sonra, padşaha vizit vermək üçün Fransa Respublikasının prezidenti Puankare Raymon (1860-1934) Peterburqa gəlmiş və rus ordusunun generalisimus Joffrə göstərilməsi münasibətilə mükafatlar gətirmişdi. ***Mükafatlar içərisində komandirlərə məxsus cəmi iki ədəd "Fəxri Legion" ordeni (generallara məxsus xaç ordeni) vardı. Bunlardan birini süvari generalı, qvardiya korpusunun komandiri general-adyutant Bezobrazov aldı, ikincisi isə mənə verildi.***"

ABŞERON SÜVARİ ALAYI

*Əsgər komandirina,
zabit generalına oxşamalıdır.*

General Səməd bəy Mehmandarov

Səksən birinci Abşeron süvari alayı rus ordusunun qədim alaylarından biridir. Əsası 1700-cü ildə qoyulmuş alay 1760-cı ildə Berlinin alınmasında, 1798-ci ildə A.V. Suvorovun komandanlığı ilə İtaliya yürüşündə, Qafqaz və Orta Asiya müharibələrində iştirak etmişdir.

1723-cü il sentyabrın 12-də Rusiya ilə Səfəvi imperatorluğu arasında sülh müqaviləsi imzalandıqdan sonra Dərbənd, Quba, Bakı, Salyan, Lənkəran, Ənzəli və Astrabad Rusiyanın himayəsinə keçir. Həmin dövrdə imperator I Pyotr Azərbaycanda adlı alaylar yaradılmasını əmr edir. O vaxtlar Astrabadda yerləşən səksən birinci süvari alayı Abşerona köçürülür və həmin ildən də Abşeron süvari alayı adlandırılır.

1812-ci il Vətən müharibəsində, xüsusilə Borodino döyüşündə üçüncü ordunun sıralarında qəhrəmanlıq nümunəsi göstərən Abşeron alayı Avropaya yürüşdə də iştirak etmişdir.

Şöhrəti və hünəri bütün Rusiyanı dolaşan Abşeron alayı 1819-cu ildə yenidən Azərbaycana - Abşeron yarımadasına qaytarılır. 1862-ci ilə kimi Abşeronda yerləşən alay həmin il Kubana köçürülür və Pşexa çayının sahilindəki düzəngahda düşərgə salır. Yaxınlıqda yeni salınmış stansiya da alayın adı ilə Abşeronsk adlandırılır. Sonralar həmin kiçik stansiya şəhərə çevrilir və bu günə kimi Abşeronsk adını daşıyır. Hazırda orada 40 minə yaxın əhali yaşayır.

1914-cü ildə, Birinci Dünya Müharibəsində həmyerlimiz, tam artilleriya generalı Səməd bəy Sadıq bəy oğlu Mehmandarovun komandan olduğu iyirmi birinci piyada diviziyası dörd alayı birləşdirirdi. Diviziya səksən ikinci Dağıstan, səksən üçüncü Samur, səksən dördüncü Şirvan və səksən birinci Abşeron alaylarından təşkil olunmuşdu. 1914-cü il sentyabrın 15-də başlanan Lodz əməliyyatında və Qafqaz cəbhəsindəki döyüşlərdə bu alaylar general Səməd bəy Mehmandarovun komandanlığı ilə məharətlə vuruşaraq özlərinə məxsus döyüş ənənəsi qazanmışdılar.

İki rus diviziyasının geri çəkildiyi belə bir ağır vaxtda Mehmandarovun diviziyası böyük bir iştahla irəliləyən düşməyə ağır zərbələr vurub onu geri oturtdu. Üç günlük ağır döyüşlərdən sonra İvanqorod şəhərinin hüdudlarına çatıb onu həmləyə aldı. Birinci Dünya müharibəsi tarixində general Səməd bəy Mehmandarovun bu müvəffəqiyyətli əməliyyatı alman generalı Makenzenin sürətli planlarını puça çıxartdı. Geri çəkilən iki rus diviziyasını isə mühasirəyə düşmək rüsvayçılığından xilas etdi.

Həmin əməliyyat zamanı general Əliağa Şıxlinski Ali Baş komandan tərəfindən səhra toplarının baş müfəttişi yanında xüsusi tapşırıq generalı vəzifəsini daşıyırdı. Sonralar o yazırdı:

"O zaman rus ordusunda yeni bir silah olan ağır səhra toplarının vəziyyətini yoxlamaq və bu sahədə fəaliyyətə istiqamət vermək üçün qərb cəbhəsinə çağrıldım. Mən yeddi korpusu gəzdim və müəyyən etdim ki, yalnız Səməd bəy Mehmandarovun İkinci Qafqaz korpusunda ağır topların vəzifəsi düzgün başa düşülmüş və bu toplar həmin vəzifələrə uyğun yerləşdirilmişdir. Bu iş korpus top müfəttişinin təşəbbüsü ilə yox, məhz mahir topçu olan Səməd bəy Mehmandarovun şəxsi təşəbbüsünün nəticəsi idi."

General-leytenant Səməd bəy Mehmandarovun komandanlıq etdiyi diviziya döyüş qabiliyyətinə görə ordu heyətində böyük şöhrət qazandı. 81-ci Abşeron və 83-cü Samur süvari alayları bu döyüşlərdə xüsusilə fərqləndilər.

Bu müharibədə misilsiz qələbələrə görə Səməd bəy Sadıq bəy oğlu Mehmandarova tam artilleriya generalı rütbəsi verildi. 1915-ci ildə o, İkinci Qafqaz ordu korpusuna komandan təyin edildi.

Vətəndaş müharibəsində isə səksən birinci Abşeron süvari alayı aqvardiyaçı ordunun sıralarında Şimali Qafqaz və Həştərxan uğrunda döyüşlərdə iştirak etmişdir.

Moskvada Kutuzov prospektində bir müzey var: "1812-ci il Vətən Müharibəsi muzey-ponoramı". Onun salonlarından birində tamaşaçıları ayaq saxlayıb baxmağa məcbur edən qəhrəmanlıq tablosunun annotasiyasında oxuyuruq: **"Üçüncü ordunun sıralarında igidliklə vuruşan Abşeron alayının qəhrəmanları"**.

Borodino döyüşlərinin 100 illiyinə 1912-ci ildə yağlı boya ilə çəkilmiş tablo-şəklın müəllifi dünya şöhrətli rəssam Frans Rubodur.

Müxtəlif arxiv sənədləri və hərbi-tarixi əsərlər öz səhifələrində vaxtı ilə Abşeron süvari alayında xidmət etmiş eləgullarımızın haqqında qismən də olsa məlumat saxlayıb.

Səksən birinci Abşeron süvari alayında 1912-ci ildə podpraporşik İskəndər xan Sultan İlusulu şəərəflə xidmət etmişdir. Birinci Dünya müharibəsi illərində cəbhələrdə şəərəflə döyüşən podpraporşik İskəndər xan 1916-cı il fevralın 26-da ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılıncla birgə) ordeni ilə təltif olunmuşdur. Həmin illərdə Abşeron süvari alayında kapitan Məmməd Əhməd oğlu Məmmədov və Əzizbəy Yusifbəyov da cəbhələrdə şəərəflə döyüşmüşlər.

GENERAL-MAYOR TƏRLAN BƏY ƏLYARBƏYOV

*Şamaxı! Min ilin inci danəsi!
Şərqin ən sehirkar bir əfsanəsi!
Şamaxı! Ağ saçlı Şərqin bəzəyi
Elm-ürfan məşəli! Sənət çiçəyi.*

*Məşhur rus şairi,
Vladimir Şuf (1864-1913).*

1944-cü il fevralın doqquzunda polkovnik Tərlan bəy Əlyarbəyov döyüş xidmətlərinə görə general-mayor rütbəsi ilə təltif edilib.

Keçmiş zamanlarda belə hesab edirmişlər ki, zabit ömrü cəmi iki müharibə əzablarından keçə bilər. Biri onun gəncliyinə, o biri isə yaşlı vaxtına təsadüf edər. Lakin general Tərlan bəy Əlyarbəyov altmış dörd illik ömür yolunda üç müharibənin iştirakçısı olub. O, Birinci Dünya müharibəsində, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Milli Ordusunda və Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində vuruşub.

Tərlan bəy 1908-ci ildə Şamaxıdakı altı illik şəhər məktəbini bitirmişdi. 1911-ci ildə üçüncü Qafqaz alayının əlaçı əsgəri olan Tərlan bəy Əlyarbəyovu Tiflisdəki Mixaylovsk hərbi piyada məktəbinə oxumağa göndərdilər. Dörd il kursdan-kursa müvəffəqiyyətlə keçən Tərlan bəy hərbi məktəbi birinci dərəcəli diplomla bitirdi. Podporuçik Əlyarbəyov Şamaxıdakı 205-ci piyada alayında xidmətə başladı.

1914-cü ilin yayında Birinci Dünya Müharibəsi başlandı. Kayzer Almaniyası Rusiyaya müharibə elan etmişdi. Əlyarbəyovun xidmət etdiyi 205-ci alay da Qərb cəbhəsinə göndərdilər. Od-alov yağan səngərlərdə gənc zabitin çətin sınaq günləri başladı. Komandirin verdiyi tapşırıqları yerinə yetirən, hər döyüşdən qələbə ilə çıxan Tərlan bəy əsgərlərin də sevimlisi oldu. Ona görə də rota komandiri olan Əlyarbəyovu batalyon komandiri kimi məsul vəzifəyə təyin etdilər.

Öz batalyonunu qələbədən-qələbəyə aparan ştabs-kapitan Əlyarbəyovun igidliyi bütün Qərb cəbhəsinə yayılmışdı.

1916-cı ilin mayında onun sinəsini üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılıncla və bantla birgə) və üzərində "İgidliyə görə" yazılmış dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordenləri bəzəyirdi.

Bir dəfə Verdən ətrafında gedən vuruşmaların qızgın çağında ona 10-cu ordunun komandanı general Əliağa Şıxlinski ilə görüşmək nəsisib olub.

General hərbi qaydası ilə onu başdan-ayağa süzüb: "Səsini-sorağını eşitməşəm, eloğlu, əsl igid kimi vuruşursan", - deyib. Əlini onun çiyinə qoyub - "Böyük şair Puşkin vaxtilə Şamaxı gözəlini vəsf eləyib, indi yeni bir Puşkin lazımdır ki, sənənin - Şamaxı Tərlanının qəhrəmanlığını qələmə alsın".

Sonra marağ dolu baxışlarını Tərlana zilləyib:

- Bir de görüm, hansı hərbi məktəbi bitirmisən, oğul?

- Tiflisdəki hərbi gimnaziyanı...

General Əliağa Şıxlinski sevinclə:

- Hə, demək ikimiz də bir yuvadan pərvazlanmışıq. Çox şadam. Bu qürbət diyarda sevindirdin məni, oğul. Onsuz da bir neçə gündür ki, sevincimdən ürəyim köksümə sığmır. Xəbərin varmı, bu günlərdə bir eloğlumuz qeyri-adi igidlik göstərdiyinə görə "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olunub.

- Xeyr, eşitməmişəm. Düzü, cəbhəyə gələndən heç bir azərbaycanlıya rast gəlməmişəm, cənab general. İcazənizlə soruşum, kimdi belə yüksək təltifata layiq görülən?

- Nijeqorod-draqun alayının rotmistri Teymur bəy Novruzovun igidliyi haqqında qəzetlər bar-bar bağırır. Sən isə burdan-buraya eşitməmişən. Eloğlumuz Teymur bəy özünün eskadronu ilə bir ay əvvəl düşmənin süvarilərinə hücum edərək onların hamısını qılıncdan keçirib. Hələ üstəlik də iki ağır topunu qənimət götürüb. Cəmiyi iki ay yarımliq döyüşdən sonra həmyerlimiz Teymur bəy Novruzov "Müqəddəs Georgi" xaç ordeni ilə təltif olunub. Bu çox böyük fəxrdir. O, artıq Georgi kavalərləri sırasındadır.

Tərlan bəy bu şöhrətli generala görüşünü uzun müddət unuda bilməyib. Onlar bir də on səkkizinci ildə Bakıda görüşdülər.

1916-cı ilin yayında süvari generalı Aleksey Brusilovun ordusu Pripyat çayından Rumıniya sərhədinə kimi uzanan dörd kilometrlik cəbhə boyunca hücumə keçib düşmənin müdafiə xəttini yardı. Ağır şəraitdə vuruşan qoşunlar güclü düşməni xeyli geriyə qovdu. Tərlan bəy Əlyarbəyov bu döyüşlərdə sinəsindən ağır yaralandı. Bu müharibə başlanandan Tərlan bəyin aldığı dördüncü yara idi. Ştaps-kapitan bir müddət Brest şəhərindəki qospitalda müalicə olunduqdan sonra Bakıya göndərildi.

1918-ci ilin avqustunda musavat ordusuna könüllü gələn Tərlan bəy Əlyarbəyov ikinci alayın komandir köməkçisi təyin edildi. Rusiyada qızıl Ordu tərəfindən dağıdılmış ağqvardiyaçı general Anton Denikin ordusu pərən-pərən düşüb ölkənin hər yerinə səpələnmişdi. Dərbəndi tutan ağqvardiyaçılar Azərbaycana soxulmaq istəyirdilər. Qusarda yerləşən ikinci Azərbaycan alayı gecə-gündüz vuruşaraq düşməni Azərbaycana buraxmadı.

İyirminci ilin baharında rotmistr Tərlan bəy Əlyarbəyov Bakı Hərbi İdarə rəisinin müavini idi. O, heç vaxt Bakını belə qaynar, belə təlatümlü görməmişdi.

Komandanlıq Tərlan bəy Əlyarbəyovu hansı sahəyə göndərirdisə, namuslu bir zabit kimi çalışır, verilən tapşırığı ləyaqətlə yerinə yetirirdi. 1927-ci ildə M.V.Frunze adına Hərbi Akademiyada Ali komanda heyəti kursunu bitirdikdən sonra Bakıya qayıdan Əlyarbəyov hərbi istedadını milli hərbi kadrların yetişdirilməsinə sərf edib.

Ali komanda heyəti kursunu müvəffəqiyyətlə bitirən mayor Tərlan bəy Əlyarbəyov Azərbaycan dağ-ətici diviziyasında xidmətini davam etdirir. Əsgərlərin döyüş və siyasi hazırlıqlı yetişməsində var qüvvəsi ilə çalışırdı. Azərbaycan diviziyasının o vaxtkı şöhrətli komandiri Cəmşid xan Naxçıvanski və hərbi komissar Hüseyn Rəhmanov ona verdikləri növbəti attestasiyada yazırdılar: "Ali komanda heyəti kursunu bitirən Tərlan bəy Əlyarbəyov biliyi və bacarığı ilə diviziyanın hərbi-məşq və manevrlərində yüksək komandirlik məharəti ilə iştirak edir".

Sonralar - 1932-ci ildə onun Azərbaycan Neft İnstitutundakı (indiki Neft Akademiyası) hərbi-pedoqoji fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən *Azərbaycan diviziyasının komandiri, general Qambay Vəzirov yazırdı*: "Tələbələrin qazandığı əla praktiki atış nəticələrinə görə istedadlı komandir Tərən bəy Əliyərbəyova təşəkkürümü bildirirəm". Səksən səkkiz tələbədən səksən yeddisi kiçik komandir rütbəsi almaq üçün müvəffəqiyyətlə imtahan vermişlər. Onların iyirmi ikisi vsvod komandirinin müavini, beş nəfəri isə starsına rütbəsinə layiq görülmüşdür. Atış təlimdə və təcrübədə Tərən bəy Əliyərbəyov tərəfindən yaxşı hazırlanmış bilikli tələbə-zabitlər üçüncü atıcı alayın sıralarına daxil ediləblər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Tərən bəy Əliyərbəyov diviziyanın və ayrı-ayrı hərbi hissələrin praktiki məşğələlərində həmişə fəallıqla iştirak edir. T. Əliyərbəyov hərbi sahədə həmişə nizam-intizamlı, bacarıqlı və nümunəvi komandirdir".

1934-cü ildə Zaqafqaziya Hərbi dairəsindən ali məktəblərdə hərbi dərslərin səviyyəsini yoxlamağa gələn polkovnik Slujekov Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun hərbi rəhbəri Tərən bəy Əliyərbəyova verdiyi xarakteristikada yazırdı: "Ali məktəblər üçün çox qiymətli hərbi pedoqoqdur. Yaxşı təşkilatçıdır. Rus və Azərbaycan dillərində aydın, səlis danışq qabiliyyətinə malikdir. T. Əliyərbəyov məhz ali məktəblər üçün istedadlı mütəxəssisdir".

O, ikinci dəfə (1941-ci il) M.V. Frunze adına Ali Hərbi Akademiyanı bitirəndə Böyük Vətən Müharibəsi başlandı.

Cəbhəyə səfərbər olunan polkovnik Tərən bəy Əliyərbəyov azərbaycanlılardan ibarət 416-cı diviziyanın komandir müavini, üç ay sonra isə komandiri təyin edilib.

Diviziya 1942-ci il noyabrın otuzunda səhər Terek çayı sahilində düşmənlə ilk dəfə döyüşə girib. İki günlük döyüşdən sonra İşşorski rayonunda faşistlərin müdafiə xəttini yarıb, Novo-Lednev və Kapustino yaşayış məntəqələri azad edilib.

Xalqımızın igid oğullarından ibarət olan diviziya dekabrın altısında inamla vuruşaraq düşmənin möhkəmləndirilmiş daha bir atəş nöqtəsini məhv edib. Hücumu müvəffəqiyyətlə genişləndirən polkovnik Tərən bəy Əliyərbəyov həmişə ön cəbhədə olub, döyüşçülərdə qələbəyə sarsılmaz inam yaradıb.

Qırx dördüncü ordunun tərkibində olan bu diviziya 1942-ci ilin qışında Şimali Qafqazda üç yüz əlli km-lik döyüş yolu keçərək, onlarla şəhər və kəndi düşməndən azad edib. Dəfələrlə ordu komandanlığının təşəkkürünə layiq görüleb.

Sonralar yetmiş doqquzuncu, səksən səkkizinci alaylara, 402-ci atıcı diviziyaya başçılıq edən və əlli səkkizinci korpusun komandir müavini kimi məsul vəzifələrdə çalışan Tərən bəy Əliyərbəyov özünün komandirlik bacarığını parlaq şəkildə nümayiş etdirib. O, xidmət etdiyi bütün hərbi hissələrdə böyük nüfuza və hörmətə malik olub.

Müharibə illərində Tərən bəy Əliyərbəyovun döyüş xidmətlərini yüksək qiymətləndirən komandanlıq 1944-cü il fevralın doqquzunda ona general-mayor rütbəsi vermişdir.

Peşakar hərbiçi, igid general Tərən bəy Əliyərbəyov 1892-ci il noyabrın iyirmi səkkizində qədim Şamaxıda anadan olmuşdur. Əsl mənada eli, obası və doğma xalqı üçün əvəzsiz xidmətlər göstərən general Tərən bəy Əliyərbəyovun yetişdirdiyi milli hərbi kadrlar respublikada böyük nüfuza malikdirlər.

Müharibənin ağır sınaqlarında həqiqi sərkərdə şöhrəti qazanan general Tərən bəy Əlyarbəyovun sinəsini Lenin ordeni, Qırmızı Bayraq, Qırmızı Ulduz ordenləri və çoxlu medallar bəzəyirdi.

1956-cı il fevralın on beşində vəfat edən general-mayor Tərən bəy Əlyarbəyovun adına dünyaya gəlmiş Şamaxıda və Bakıda abad küçələr qoyulub.

PORUÇIKIN İGİDLİYİ (İlk hərbi təyyarəçi Fərrux ağa Qayıbov)

*Kim təyyarədə uçmayıbsa, demək yerin
əsrarəngiz təbiətindən onun xəbəri yoxdur.*

GENERAL ƏLİAĞA ŞİXLİNSKI

Xalqımızın bahadır oğullarının hərbi şöhrəti çox-çox qədimlərdən gələn möhkəm köklərlə, özüllərlə bağlıdır.

Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrində üç mindən çox sırayı, iki yüzə qədər də ali rütbəli zabit həmyerlimiz vuruşurdu. Onların sırasında məşhur general Əliəğa Şıxlinski, Səməd bəy Mehmandarov, İbrahim ağa Usubov, Hüseyn xan Naxçıvanski, dörd dəfə "Müqəddəs Georgi" ordenli, Nijeqorod draqun alayının rotmistri Teymur bəy Novruzov, praporşik Lütvəli bəy Vəkilov, poruçik Osman ağa Gülməmmədov, kornet Sayad bəy Zeynalov və hərbi təyyarəçi poruçik Fərrux ağa Qayıbov da vardı.

İyirmi beş yaşlı poruçik Fərrux ağa 1916-cı il, sentyabrın on ikisində hava savaşında igidliklə həlak olmuş ilk azərbaycanlı təyyarəçi idi.

Sentyabrın on səkkizində "Petroqrاد xəbərləri" qəzeti yazırdı: "Ali Baş Qərargahın komandanlığından xəbər verilir ki, Qərb cəbhəsində bizim təyyarələr Borunı-Krevo rayonunda düşmən qoşunlarının arxasına keçmişlər..

Dəqiq bomba atəşləri ilə müxtəlif məntəqələr partladılmış, düşmən anbarlarında yanğın törətmişlər. Bundan başqa, nəqliyyat vasitələri, dəmir yol stansiyaları, avtomobillər bombalanmışdır.

Uçuş zamanı poruçik Fərrux ağa Qayıbov öz heyətilə düşmən qüvvələrinə qarşı əlbəyaxa vuruşmuş və dörd alman aeroplanını vurub salmışdır. Onlar iki "Albatros" təyyarəsini də yandırdıqdan sonra düşmən ərazisinə düşərək həlak olmuşlar".

Fərrux ağa Məmmədkərim ağa oğlu Qayıbov 1891-çi il oktyabrın 2-də Qazax qəzasının Qıraq Salahlı kəndində anadan olub.

Ailədə dörd uşaq atası olan Məmmədkərim ağa özü də hərbi idi. O, Əlihəzrət İmperator adına Qafqaz leyb-qvardiya konvoy eskadronunun dördüncü müsəlman vızvodunun yunkerı idi. 1877-ci il iyulun 27-də Əlahəzrət İmperatorun əmri ilə nizami qoşunlarında uzun illərki nümunəvi xidmətinə görə ona praporşik rütbəsi vermişdir. Sonrakı illərdə Məmmədkərim ağa Qayıbov Qazax və Yelizavetpol qəzalarında məhkəmə rəisi, Cavanşir və Yelizavetpol (indiki Gəncə) quberniyalarında polis pristavlığında sahə rəisi vəzifələrində çalışmışdır. 1894-cü il avqustun 30-da əla xidmətinə görə Məmmədkərim ağa üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Atasını çox erkən itirən Fərrux ağa dövrünün görkəmli maarifçisi, əmisi Səməd ağa Qayıbovun himayəsində böyümüşdür. Doğma kəndi Salahlıda beş sinifli "Rus-Azərbaycan məktəbi"ni bitirən Fərrux ağa "Artilleriyanın Allahı" general Əliağa Şıxlinskiyin məsləhətilə Tiflis kadet korpusunda oxuyub. 1910-çu il iyunun on altısında Tiflis kadet korpusunu əla qiymətlərlə bitirəndən sonra Peterburqdakı üç illik Mixaylovsk topçuluq məktəbinə daxil olub. O, məktəbdə iti zehni, gözlə dəqiq ölçmə qabiliyyəti, igidliyi ilə fərqlənmiş, xüsusilə topdan bacarıqla atəş açdığı üçün birinci mükafat almışdı. Həmin mükafat İsveçrənin "Pavel Bure" firmasında hazırlanmış qızıl saatdan ibarətdir. Mükafat-saatın arxasında "Yunker Fərrux ağa Qayıbov 1913-cü il" sözləri həkk olunmuşdur.

Podporçik Fərrux ağa Qayıbov Mixaylovsk topçuluq məktəbini əla qiymətlərlə bitirmiş və 1913-cü il avqustun 6-da Aleksandropoldakı 39-cu artilleriya briqadasında xidmət etmişdir. Birinci Dünya müharibəsi başlananda Qərb cəbhəsindəki on birinci aviasiya korpusuna göndərilmişdir.

Poruçik Qayıbovun hünəri 1916-cı ilin qəzetlərində, hətta alman mətbuatında da öz əksini tapmışdır. Arxivdə saxlanan otuz bir nömrəli qovluqda iyirmi beş yaşında həlak olmuş ilk azərbaycanlı təyyarəçinin on bir fotosəkli və qəhrəmanlığından bəhs edən maraqlı sənədlər var. Onların arasında general Əliağa Şıxlinskiyin "İlk Azərbaycan pilotu" yazısı xüsusi dəyərə malikdir. 1916-cı il sentyabrın 8-də Qərb cəbhəsi aviasiya ordusunun general-mayoru Şidlovski, hərbi təyyarəçi ştabs-kapitan Lazerev igid şahinin son hünərindən söhbət açır.

...On altıncı hava gəmisinin artilleriya zabiti poruçik Qayıbov Qərb cəbhəsi qərargahının tapşırığı ilə bu il sentyabrın 12-də Boruniya hücum etmiş, intendant artilleriya ambarlarını, aerodromu, 89-cu alman-ehiyat diviziyasını bombardman etmişdir. Rəqibin zenit batareyalarının qasırga kimi atəsinə baxmayaraq, Qayıbov özünə xas olan böyük cəsarətlə, Borunıda düşmənin anbar və qərargahını dağıdıb külə döndərmişdir. Bombardman vaxtı Qayıbovun təyyarəsinə eyni zamanda dörd alman qırıcısı hücumu keçmişdir. Bunların ikisi "Albatros", ikisi isə "Fokker" tipli idi. Qeyri-bərabər döyüş vaxtı igid poruçik Qayıbov düşmənin üç qırıcı təyyarəsini yandırmış, özü isə aldığı ciddi zədədən təyyarəsi ilə bərabər yerə düşmüş və həlak olmuşdur.

Səhəri gün düşmənin təyyarəsinin atdığı kağızlarda yazılırdı ki, qəhrəmancasına vuruşaraq həlak olan poruçik Qayıbovu və onun heyətini alman əsgərləri şərəflə dəfn etdilər.

İgidliklə həlak olan poruçik Fərrux ağa Qayıbov 1916-cı ildə ikinci dəfə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordenilə təltif olunub.

Qısa ömründə şərəfli döyüş yolu keçən Fərrux ağanın qəhrəmanlığı 1915-çi il noyabrın 8-də üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılınclı və bantla birgə), yenə həmin il dekabrın 14-də dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (üzərində "İgidliyə görə" yazısı ilə), 1916-cı ildə ikinci dərəcəli Stanislav (qılınclı birgə), həlak olandan sonra isə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılınclı birgə) ordenlərinə layiq görülmüşdür.

Fərrux ağa Qayıbovun idarə etdiyi dörd motorlu "İlya Muromets-16" təyyarəsində dörd nəfər döyüşçü vardı. Bu təyyarə o zaman üçün dünyada ilk dörd mühərrikli ağır bombardmançı təyyarə idi. 1913-cü ilin sonunda Peterburqun "Rus-Baltik" zavodunda istehsal olunmuşdu. 1914-cü ildə təyyarə bir dəfə yerə enməklə min kilometr məsafəni 14 saat 38 dəqiqəyə qət etmişdi. Bu da o vaxt üçün dünya rekordu sayılırdı.

"İlya Muromets -16" təyyarələrindən Birinci Dünya savaşında və Vətəndaş müharibəsində düşmənlərə arxadan zərbə vurmaq üçün istifadə olunmuşdur. Məhz bu təyyarədə avqustun 26-da məşhur pilot-kapitan Pyotr Nesterov tarana ketmiş və qəhrəmanlıqla həlak olmuşdur. 1916-cı ildə, sentyabrın 12-də isə aviasiya tarixində ikinci belə şücaəti eloğlumuz Fərrux ağa Qayıbovun heyəti göstərdi.

"Bu il sentyabrın 12-də Qərb cəbhəsi orduları baş komandanın qərargah rəisinin əmrilə, Baş qərargahın podpolkovniki Brantın komandası altında, "İlya Muromets" tipli iki hava gəmisi və on üç kiçik aparatdan ibarət hava eskadrilyası ilə düşmənlərə arxasına basqın edilmişdir.

Basqın hədəfi... düşmənlərin yerləşməsinin arxasına, on iki verst məsafədəki kiçik Borun yaşayış məntəqəsi və onun, əldə olan məlumatlara görə: 89-cu alman diviziyasının qərargahının, artilneriya və intendant anbarlarının olduğu dar dəmir yolunun, habelə aerodromun yerləşdiyi ən yaxın rayonu seçilmişdir.

Eskadra düşmənlərə artilneriya atəşinin içindən Krevo rayonuna yarım keçərək və onun aviasiyasını sıxışdıraraq..., ümumi çəkisi 100 pud partlayıcı maddəyə qədər olan 78 bomba atmışdır.

Eskadranın ümumi düzülüşü... Aşağıdakı şəkildə təsvir olunmuşdur:

Başda iki "Moran-Parasol" və bir "Vuazen"lə 16-cı gəmi, ardınca üç-dörd verst cəbhə boyu mövqeyi uçub keçən altıya qədər kiçik aparatla birlikdə Kiyev gəmisi gedirdi; qalan beş təyyarə düşmənlərin mövqelərini müxtəlif vaxtlarda, Krevodan şimala və cənuba doğru 10-dan 15 verstədək geniş cəbhə boyu uçub keçmişdir...

Poruçik Makşeyevin komandanlığı altında, köməkçi poruçik Raxlinin, artilneriya zabiti poruçik Qayıbovun və müşahidəçi poruçik Karpovun olduğu 16-cı gəmi eskadranın avanqardında hərəkət edərkən, Krevo yaxınlığında düşmənlərin güclü artilneriya atəşi ilə qarşılaşmışdır. Düşmənlərin dörd aparatdan, yaxşı silahlanmış və daha böyük sürətli gəmisindən ibarət üstün qüvvələri ilə amansız və qeyri-bərabər döyüşə girmiş...; dörd düşmənlərin təyyarələrinə qarşı tək qalaraq, on altıncı gəmi hücumları dəf edə-edə, düşmənlərə arxasına Boruna doğru hərəkətini davam etdirmişdir.

Qeyri-bərabər döyüşün sonrakı dəqiqələrində, güclü artilneriya atəşi altında, on altıncı gəmi ilə deyil, eskadranın arxadan gələn qalan qüvvələri ilə də döyüşdən yayınaraq, aşağı enən üç düşmənlərin təyyarələrinin həmləsini dəf etmək müyəssər olmuşdur. Dördüncü alman təyyarəsi isə on altıncı gəmi üzərində dövrə vurmuş və görünür, ölü məkanda yerləşərək, onu pulyemotdan atəşə tutmuşdur.

Gəmi düşmənlərin atəşi altında, artıq Borun məntəqəsinə çatdıqda, o, görünür, artilneriya atəşindən zədələnmiş, ya da ola bilər ki, ekipajın bir hissəsi düşmənlərin təyyarələrinin tüfəng atəşi ilə sıradan çıxarılmış və aparat adı çəkilən ərazidə yerə çırpılaraq dağılmış, bu zaman bütün təyyarəçilər həlak olmuşlar... Gəminin düşmənlərdən sonra dördüncü alman təyyarəsi də aşağı enmişdir.

Artilleriya zabiti poruçik Fərrux ağa Qayıbovun hədsiz sədaqətə söykənən mərdliyi və qətiyyəti eskadranın Kiyev gəmisindən və on kiçik aparatdan ibarət əsas qüvvələrinə, dörd aparatı sıradan çıxarılmış düşmən aviasiyası tərəfindən müqavimət olmadan Borun yaşayış məntəqəsinə doğru düşmən yerləşməsinə girmək imkan verərdi. Beləliklə, on altıncı gəminin döyüşün həlledici anında düşmən aviasiyasına saldıqı güclü məğlətə-qarışıqlıq bütün əməliyyatın müvəffəqiyyətinə təsir göstərdi.

Bundan başqa, on altıncı gəminin artilleriya zabiti poruçik Fərrux ağa Qayıbov öz qəhrəmanlıq şücaətini ölümü ilə təsdiqlədi... Poruçik Qayıbov dəfələrlə həyatı üçün açıq təhlükə doğuran uğurlu uçuşlar edərək, düşmən düşərgələrinə, anbar, yol və stansiyalarına ziyan vurmuşdur..."

1916-cı il noyabrın 3-də podpolkovnik Brantin vəsatəti Qərb cəbhəsi ordularının Baş komandanı qərargahının general-kvartirmeysteri vəzifəsinin müvəqqəti icraçısı, sonradan isə qərargah rəisi tərəfindən dəstəklənmiş və Dumanın "Müqəddəs Georgi" hərbi ordeni dəftərxanasına göndərilmişdir.

Poruçik Fərrux ağa Qayıbovun Ölümündən sonra qılnc və bantla birlikdə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif olunması təsdiqlənmişdir (14.03.1917).

Petroqrada Georgi Dumasının layiq bildiyi hərbi rütbələr haqqında Ordu və donanma üzrə 25 mart 1917-ci il tarixli əmrlə "düşmənlə hava döyüşündə həlak olmuş 39-cu artilleriya briqadasının poruçiki Fərrux ağa Qayıbov 1916-cı il sentyabrın 12-də "İlya Muromets -16" hava gəmisinin artilleriya zabiti olmaqla, gəmi ilə, Borun yaşayış məntəqəsinə həmlə edən iki hava gəmisindən və on üç kiçik aparatdan ibarət hava eskadrasının avanqarında gedərək, düşmənin arakəsmə artilleriya atəşinin içindən yarib keçdiyi, dörd alman təyyarəsi ilə amansız döyüşə girərək, onları məhv etmişdir. Sonra isə on iki verst düşmən arxasına girərək, Boruna yetişdiyi, gəmi ilə birlikdə artilleriya atəşindən həlak olaraq, eskadranın əsas qüvvələrinə məqsədə çatmaq və düşməni açıq xətəyə yetirmək imkanı verdiyi üçün" ölümündən sonra dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeninə layiq görülmüşdür". (E.E.İsmayılovun "Azərbaycanlılar Georgi Kavaləridir" kitabı, Moskva, 2005-ci il, səh. 227, 228.-də.)

General Əliağa Şıxlinskiyə şəxsi əşyaları arasında nadir bir əlyazması var. "Azərbaycanlılardan ilk təyyarəçi" sərlöhəli, cəmi iki səhifəlik yazısını general ölümündən bir il /1942-ci ildə/ əvvəl qələmə alıb. General Əliağa Şıxlinski yeganə azərbaycanlıdır ki, Fərrux ağanın qəhrəmanlığının şahidi olub. Həmin ili o, Qərb cəbhəsində döyüşən onuncu ordunun baş komandanı idi. Generalın yazısı faktlarla zəngin olduğuna görə ondan bütövlükdə istifadə edirik.

"Birinci Cahan savaşında iyirmi beş yaşlı Fərrux ağa Qayıbov azərbaycanlılardan birinci olaraq hərbi təyyarəçi peşəsini məharətlə öyrənmişdi. Fərrux ağa "İlya Muromets" adlanan böyük bir təyyarə dəstəsinə qəbul edilmiş və "İlya Muromets-16" təyyarəsinin heyətinə daxil olmuşdu. Fərrux ağa bu təyyarədə topçu zabiti vəzifəsini ifa edirdi. O, bombalar salır, düşmənin müxtəlif tikililərini dağıdır, hava vuruşmalarından pulemyot atır və düşmən mövqələrinin fotosəklini çəkirdi. Fərrux ağa Qayıbov ilk uçuşu zamanı Neman çayının üzərində böyük hərbi əhəmiyyəti olan körpünü dağıtmış və beləliklə də alman qoşunlarının və onların müxtəlif hərbi yüklərinin daşınmasını xeyli ləngitmişdi.

Almanlar "İlya Muromets-16" təyyarəsini güdüb məhv etmək istəyirdilər. Onlar dəfələrlə təyyarədən kağız salıb bizi qorxudurdular ki, cəbhənin qərargahı yerləşən Minsk şəhərinə basqın edəcəklər. Almanlar bir neçə dəfə uçub bu şəhərin üzərinə gəlsələr də, o zamankı sadə təyyarəvuran topların atəşi nəticəsində geri qayıtmağa məcbur olmuşdular.

1916-cı il sentyabrın 12-də bir dəstə təyyarəmiz almanların Vilno tərəfindəki cəbhəsinə hücum etməyi qərara aldı. Bu hücumda on iki yüngül təyyarəmiz və bir "İlya Muromets-16" təyyarəsi iştirak edirdi. Az sonra qızgın hava vuruşması başladı. Almanlar onları lərzəyə salan təyyarəni gördükdə dəliçəsinə vuruşmağa başladılar. Nəhayət, almanlar təyyarələrimizin sıralarına soxulub "İlya Muromets-16" təyyarəsini yoldaşlarından ayıra bildilər. Bu təyyarənin igid heyəti almanların dörd təyyarəsinə qarşı bir saat vuruşdu. Sonradan almanlar etiraf etməyə məcbur oldular ki, Fərrux ağa Qayıbovun pulemyotu onlara çox ağır tələfat verdi.

Nəhayət, "Albatros" adlanan alman təyyarələrinin biri "İlya Muromets-16" təyyarəsində yanğın törətməyə və təyyarəni yerə salmağa müvəffəq oldu. Təyyarədəki igidlərin dördü də yanıb həlak olmuşdu...

Dövlət Dumasının qərarı ilə təyyarənin komandiri kapitan Dmitri Makşeyev və son nəfəsinədək pulemyot güllələri ilə düşməyə divan tutan zabit Fərrux ağa Qayıbov "Georgi Pobedonotsev" ordeni ilə təltif edilmişdir"

KEÇMİŞƏ MƏHƏBBƏT

Bizim xalqa borclarımızdan biri Azərbaycan ziyalılarının, hərbcilərinin və bütün xalqın qəlbində keçmişimizin, tariximizin böyüklərinə dərin məhəbbət və hörmət duğularını artırmaq, gücləndirmək, onların qədir-qiyətlərini yüksəltməkdir. Bizim keçmişdə başqa xalqların bizə qibtə etmələrinə layiq böyüklərimiz çoxdur. Əgər biz istəyirik ki, gələcəkdə bizim xalqımızdan böyük şəxsiyyətlər yetişsin həmin böyükləri müasirlərimizə, gənclərimizə yaxşı tanıtmalıyıq. Keçmişə məhəbbət gələcəyə xidmətdir.

*ƏKRƏM CƏFƏR,
professor*

İgid təyyarəçi Fərrux ağa Qayıbovu yetişdirən Salahlı kəndi Azərbaycan tarixinə görkəmli oğullar bəxş etmişdir. Topoqraf-general İbrahim ağa Vəkilov, məşhur marifçi və din alimi Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbov, Əhməd ağa Mustafayev, Məmməd bəy Qarayev, Zəkəriyyə Vəkilov, Əhməd ağa Gülməmmədov, Səlim Əfəndiyev, İsmayıl Qayıbov, XIX əsrin görkəmli riyaziyyatçısı Əbdülkərim ağa Qayıbov, süvari generalı İbrahim ağa Yusubov, ilk hərbi şəfqət bacısı Nigar xanım Şıxlinskaya və iyirminçi əsir poeziyamızın fəxri Səməd Vurğun Salahlı kəndinin yetişdirməsidir.

Vaxtsız ölüm ilk səma şahinimiz Fərrux ağa Qayıbovun qısa ömrünə əbədiyyət gətirdi. Onun xatirəsinə Qazaxda bir nömrəli təyyarə-abidəsi ucaldılıb. Küçələrdən birinə onun adı verilib. Həmkəndlisi xalq şairi Səməd Vurğun gözəl demişdir:

*O, el üçün keçdi candan,
O, yaşadı insan kimi.
Demə öldü o qəhrəman,
O müqəddəs diləklərdə,
Bir də təmiz ürəklərdə
Yaşayacaq dastan kimi.*

İlk təyyarəçimiz Fərrux ağa Qayıbovdan yazmaq, tədqiqat aparmaq ilk dəfə mənə 1975-ci ildə müyəssər oldu.

O vaxtlar, yəni yetmişinci illərdə qeyri-rəsmi də olsa çar zabiti Fərrux ağa haqqında yazmaq, onu təbliğ etmək o qədər də yaxşı qarşılanmırdı.

Fərrux ağa haqqında ilk dəfə 1942-ci ildə general Əliağa Şıxlinski balaca bir məqalə yazıb. Mən həmin məqaləyə 1977-ci ildə arxivdə rast gəldim. Şübhəsiz ki generalın məqaləsi köməyimə gəldi, amma belə bir igid haqqında axtarış aparmalı oldum. Çünki generalın məqaləsi çox qısa idi. Tiflis arxivinə getdim. Qazaxdakı bəzi qoçalarla görüşdüm. Bir müddət 1916-cı ildə Rusyada çıxan qəzet və jurnalları vərəqlədim. O vaxt, 1914-çü ildə nəşr olunmuş "Müharibənin salnaməsi"ni oxudum. Peterburq arxivlərində axtarış apardım. Ən çox köməyimə gələn mərhum Zülfüqar Qayıbov oldu. Hətta Zülfüqar müəllim dedi ki, nahaq zəhmət çəkirsən, bu yazını heç kim dərc etməyəcək. Nə isə... Bir çap vərəqi həcmində "İlk səma şahinimiz" adlı yazını "Azərbaycan" jurnalına təqdim etdim. Baş redaktor İsmayıl Şıxlı şəxsən özü yazını oxuyub "Azərbaycan" jurnalının 1978-ci il ikinci nömrəsində dərc etdi.

Sonra kinostudiya ilə on dəqiqəlik Fərrux ağa haqqında sənədli film çəkdik. Kinostudiyanın o vaxtkı rəhbərliyi filmi ekrana buraxmadı. "Olmaz - dedi - Lenin Birinci Dünya müharibəsi haqda belə deyib, elə deyib. Həm də Fərrux ağa çar zabiti olub". Film səsi alınmış şəkildə indi də arxivdə qalır...

1971-ci ildə aviasiya marşalı Pavel Kutaxov Qazax-Tovuz bölgəsindən SSRİ Ali Sovetinə deputat seçilib. Bir il sonra seçiciləri ilə görüşə gələn marşala Qazax ağsaqqalları, ziyalıları deyiblər ki, Birinci Dünya müharibəsində təyyarəçi həmyerlimiz igidliklə həlak olub. Marşal inanmayıb. Ona sənəd, şəkil tapıb sübut eləyə bilməyiblər. Onda marşal deyib ki, Moskvaya qayıdanda arxivi yoxlatdıracam. Əgər doğurdan da sizin həmyerliniz təyyarəçi olubsa, mən söz verirəm ki, ona bir heykəl, bir nişangah qoyduracam. Arxivi yoxladdırıb dəqiqləşdirəndən sonra marşal Pavel Kutaxov bir nömrəli heykəl - təyyarə göndərüb. Üzərində də belə bir lövhə: "İlk Azərbaycan təyyarəçisi Fərrux ağa Qayıbovun xatirəsinə".

Lakin o vaxt raykom katibi Fərrux ağanın adına olan lövhəni heykəl-təyyarədən sökdürüb əvəzində belə bir yazı həkk etdirib: "Böyük Vətən müharibəsində həlak olanların xatirəsinə".

Birinci Dünya müharibəsinin qəhrəmanı Fərrux ağa Qayıbovdan başqa Qazax rayonundan Böyük Vətən müharibəsində təyyarəçi kimi vuruşub həlak olan nə əsgər var, nə də zabit.

Həmin səhv vurulmuş lövhə indi də qalır.

Fərrux ağa çox gənc yaşında həlak oldu. İyirmi beş yaşında. Evlənmək, ailə qurmaq ona qismət olmadı. Onun qəhrəmanlığı, igidliyi bugünkü gənclərimizə nümunə qaldı. Bir də 1913-cü ildə Peterburq Mixaylovsk hərbi məktəbini əla qurtardığına görə İsveçrənin " Pavel-Bure" firmasında hazırlanmış saat bağışlanıb. Üstündə belə bir yazı ilə: **"Əlaçı yüngər Fərrux ağa Qayıbova, 1913-çü il"**. Saat hazırda Gəncədə yaşayan Fərruxun bacısı oğlu Turan Seyidovda saxlanılır. Bir də tarix muzeyində saxlanan ipək yaylıq ondan yadigar qalıb. Onu general Şıxlinski muzeyə təqdim edib. Yaylıq da ilk təyyarəçimiz Fərrux ağa Qayıbova məxsusdur.

Üstündə Peterburqdakı Pavlov teatrının afişası təsvir olunan bu zərif yaylıqı illərin sınağı zərrəcə soldurmayıb.

İpək yaylıqda 1913-cü il noyabrın 5-də verilmiş iyirmi birinci konsert-balın proqramı həkk olunub. Konsert-bal sözlərinin altında: "Kasıb azərbaycanlı-müsəlman tələblərinin xeyrinə" yazılıb.

Konsert-balın proqramı üç şöbədə ibarətdir. Birinci və ikinci şöbələrdə rus, Avropa bəstəkarlarının əsərləri, operalardan parçalar və ariyalar ifa edildiyi, üçüncü şöbədə isə Azərbaycan milli rəqslərindən "Uzundərə", "Qaytağı", "Ləzinka" və "Cəngi" rəqslərinin oynanıldığı göstərilir.

Konsertin baş himayədarı tələbə İslambəy Hacıbəylinskiyədir. Məsul təşkilatçısı Gəray bəy Cabağiyevdir.

Bir neçə ildir ki, Fərrux ağanın nüfuzlu nəsili haqqında araşdırmalar aparıram. Yeni kitabımın adı "Nəslə Qayıbdən..."dir. Bu nəsil Azərbaycan tarixinə çox böyük maarifçilər verib. Bu nəsildən Qori və Qazax seminariyasında iyirmiyə yaxın adam oxuyub. O da məlumdur ki, Qori seminariyasında Azərbaycan şöbəsinin 1879-cu ildə açılmasına ilk dəfə təşəbbüs göstərən məşhur din alimi və maarifçi Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadə (1830-1917) olmuşdur. Onun dörd cildlik "Azərbaycanda məşhur olan şüəranın-əşarına məcmuədir" adlı çox sanballı əsəri var. Mirzə 1860-cı ildə yazdığı bu kitabı maddi vəsaiti olmadığına görə nəşr etdirə bilməyib. Həmin kitabın birinci cildi 1986-cı ildə, ikincisi isə 1989-cu ildə, üçüncü cildi isə 2002-ci ildə professor Cahangir Qəhrəmanov və Şamil Cəmişidov tərəfindən nəşr olundu. Bu nəsildə iki nəfər hərbiçi olub. Əbdülkərim ağa Qayıbov, bir də Fərrux ağa Qayıbov. Qayıbovlar nəslinin oğlu, qızı bütün varlığı ilə xalqımıza başucalığı gətirib. Bu o Qayıbovlardır ki, general İsmət Qayıbov kimi oğulları, ilk pianoçu qadın Xədiçə xanım Qayıbova kimi qızları ilə tarixdə yaşayırlar. Taleyin hökmünə bax ki, Fərrux ağadan səksən il sonra Vətəninin, xalqının səadəti uğrunda İsmət Qayıbov da təyyarədə həlak oldu. Rəhmətlik İsmət deyirdi ki, Şəmistan, bizim nəsildən kitab yaz, özüm nəşr etdirəcəyəm. Qismət olmadı...

Deyirlər, qədim Misirin qəbirüstü abidələrinin çoxunda belə bir yazı var: "Həlak olanın adını yad etmək onu həyata qaytarmağa bərabərdir".

Bəli, şərəflə həlak olanlara ölümsüzlük qismət olur. Əgər oğul döyüş meydanında həlak olursa, o dirilərin and yerinə çevrilir və xatirəsi əbədiləşir. Ən qorxulu cəza unudulmağa məhkum olunmaqdır. Bu mənada ilk təyyarəçimiz Fərrux ağa Qayıbovun qısa ömrünə, bioqrafiyasına nəzər salsaq onun ölümsüzlüyünün şahidi olarıq. Fərrux ağa Qayıbov həlak olandan sonra ***Baş Qərargahın verdiyi məlumatın ikinci cümləsini oxuyanda istər-istəməz fəxr edirsən. "Poruçik Qayıbovu şərəfli ölümü münasibətilə almanlar hərbi ləyaqətlə dəfn ediblər. Məzarı üstündə yaylın atəşi açıblar"***.

Əlbəttə, düşmən də olsa çəngavərlərə məxsus hərbi əxlaqi ədalətlə eloğlumuzu 1916-cı il, sentyabrın 12-də dəfn ediblər. Düşmən də olsa, almanlar eloğlumuz Fərrux ağa Qayıbovu öz əsgəri, öz igidi kimi ehtiramla torpağa tapşırdılar. Bu, bizim Azərbaycan hərbi tarixinin solmayan səhifəsi oldu. Təəssüf ki, biz belə qəhrəmanlarımızı və qəhrəmanlıq səhifəmizi nə az, nə çox - düz səksən ildən çoxdu unutmuşuq. Hətta rus marşalı Pavel Kutaxovun onun xatirəsini əbədiləşdirmək üçün göndərdiyi bir nömrəli heykəl-təyyarənin üstünə Fərrux ağa Qayıbovun adının yazılmasına belə razılıq verilməyib. Böyük şairimiz M.Ə.Sabir bu yerdə demişdir:

***Dindirir əsr bizi, dinməyiriz,
Atılan toplara diksinməyiriz,
Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır,
Biz hələ avtomobil minməyiriz,
Quş kimi göydə uçar yerdəkilər,
Bizi kömdü yerə minbərdəkilər.***

M.Ə.Sabirin "göylərə balonlarla çıxmaq kimi" işıqlı arzusunu Azərbaycanda ilk dəfə Fərrux ağa Qayıbov həyata keçirdi. Bunun da səbəbi var: Fərrux ağanın əmisi, məşhur maarifçi Səməd ağa Qayıbov, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Mirzə Ələkbər Sabir, Soltan Məcid Qənizadə, Firidun bəy Köçərli kimi xalqın gələcəyini, tərəqqisini düşünən görkəmli adamlarla yaxın dost idi. Fərrux ağanın atası Məmmədkərim ağa cavankən vəfat etdiyindən o, əmisinin himayəsində böyüyüb tərbiyə almışdı. Böyük M.Ə.Sabir də bu şəri yazdığı illərdə Tiflisdə müalicə olunurdu. Bu yandan da həmkəndlisi "Artilleriyanın Alları" general Əliağa Şıxlinski Fərrux ağanın arzusuna dayaq olmuşdu.

Azərbaycanda təyyarəçilik, aviasiya tarixi 1910-cu ildən ilk şahin Fərrux ağa Qayıbovun qoyduğu təməl daşı ilə yaranıb.

Yaxşı ki, əlyazmaları, arxiv sənədləri yanmır, məhv olmur. İstəyirsən ki, tarixin yaşasın, arabir arxaya da boylanmalısən. Onda Azərbaycan Dövlət Tarix muzeyinin nadir fondunda saxlanan foto şəkilin arasındakı yazını oxuyacaqsən: "Birinci Dünya müharibəsi illərində paraşütdən tullanan azərbaycanlı zabit Soltan Əhmədov. 1915-ci il". Bu da say etibarını ilə ikinci təyyarəçimizin səksən ildən sonra yalnız fotoşəkilinin aşkar edilməsidir. Tarix isə tükənmir, amma tarixin təkəri fırlanır. Onu irəliyə, gələcəyə fırlatmaq üçün güclü qol, bir də sinədə Vətən üçün döyünən ürək olmalıdır. Yaxşı ki, nə tarix tükənir, nə də qəhrəmanlıq unudulur. Sevimli şairimiz Səməd Vurğun demişkən:

***Unutmaz tarixin böyük günləri,
Dünyaya mərd gəlib, mərd gedənləri.***

CUMHURİYYƏTİN HAVA ŞAHİNLƏRİ

*Azərbaycan dövləti hərbi hava qüvvələrini möhkəmlətmək
üçün 1920-ci ildə on iki hidroplan və altı aeroplan almalı idi.*

Arxiv sənədi

1918-20-ci illərdə Milli Ordumuzda hərbi təyyarəçilərimiz olubmu? Bu barədə Azərbaycan Dövlət Yeni Tarix arxivində məlumata rast gəlmək olur. Müdafiə naziri, tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov 1919-cu il yanvarın 22-də Gürcüstan Respublikasının nəzdində ADR-in diplomatik nümayəndəsi Məmməd Yusif bəy Cəfərovun (1885-1938) adına belə bir məktub göndərmişdir:

“Əlahəzrət Məmməd Yusif bəy.

Bizim qoşunların təşkili işində yaxından iştirak etdiyinizə görə Sizdən razıyam və minnətdəyəm. Radioteleqraf işinin təlimi üçün iki zabiti və ya giziri, lazımi təhsili olan on iki cavanı Sizə ezam edə bilərəm. Onların məktəbə gəlmək vaxtını əvvəlcədən xəbər verməyinizi xahiş edirəm.

Bununla yanaşı, xahiş edirəm aydınlaşdırasınız ki, azərbaycanlıların da Tiflisdə yerləşən təyyarəçilik məktəbinə həmin şərtlərlə qəbulu mümkündür?...”

Həmin il sentyabrın 14-də isə hərbi nazir orduda aviasiya dəstəsini yaratmaq haqqında əmr verib. Gürcüstanda doqquz nəfər üç aylıq Tiflis Aviasiya məktəbini bitirib Azərbaycana qayıtmışdır. Bunlar ikinci Bakı alayının praporşikləri Əlhüseyn Dadaşov, Teymur Mustafayev, Gənçinski, birinci Cavanşir piyada alayının podporuçiki Əliyev, birinci artilleriya biriqadasından kapitan Şahzadə Firudin bəy Qacar, üçüncü Gəncə süvari alayından praporşik Həsənzadə, praporşik Qaraşarov və başqaları idi.

Arxivdə general Səməd bəy Mehmandarovun və Məmməd bəy Sulkeviçin imzaladığı 370 nömrəli əmr də saxlanılır. 1919-cu il avqustun 19-da verilən əmrdə göstərilir ki, hərbi təyyarəçi podporuçik Xan Teymurçin Əfşar Azərbaycan Ordusunun Baş Qərargah İdarəsində aviasiya dəstəsinin rəisi təyin edilsin. Hərbi təyyarəçi kimi ona maaş verilsin.

Aradan səkkiz ay keçdi. Bu aylarda təyyarəçilərimiz hansı şücaətləri göstərdi?

Bu barədə Baş Qərargah rəisi, general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviçin 1920-ci il yanvarın 28-də Şuşadan Bakıya, kvartirmeyster generalının adına vurduğu teleqram saxlanılır:

"Gürcü təyyarəçilərinin Svanetidə üsyanı yatırmaq üçün təcrübəsi, çətin keçilə bilən dağ yerlərində bu üsulun əlverişli olduğunu sübut etdi. Gürcü təyyarəçilərinin arasında beş pudluq bombanı üsyan etmiş kəndin üzərinə atmış leytenant Makayev də var idi. Təcrübədən elə o cür, tez, qəti nəticələr baş verə bilən Zəngəzurda da istifadə etmək olar. Telefon vasitəsilə Tiflislə əlaqə saxlayıb, məsələni aydınlaşdırın, Zaxaryadze ilə gürcü dilində danışın. Bir aeroplan göndərmək olar, özü də təyyarəçisi Xan Əfşar Teymurçin ola bilər. Beləliklə, gürcülər, gürcü zabidlərinin bizim daxili ekspedisiyalarında iştirakını qadağan edən hərbi konvensiyayı pozurlar. Uçuşlar qısa olacaq, uçuş radiusu yüz verstdən uzaq olmayacaq. Aviasiya bazası Şuşada və ya Xankəndindədir. Cavabı mənə teleqrafla çatdırın. Yanvarın 29-da Xankəndində, 30-da Yevlaxda, 31-də isə Bakıda olacağam, bu halda cavabı mənə evə çatdırın. Yevlaxa vaqon göndərmək üçün komendanta tapşırıq vermişəm.

***Baş Qərargah rəisi, general-leytenant
Məmməd bəy Sulkeviç."***

Qanlı-qadalı iyirminci ilin apreli gəldi. Bu tarixdə daşnak-bolşevik qoşunu ölkəmizə soxuldu. Bu igidlərin də payına sürgün, ölüm və təqiblər düşdü. ÇK-nın qəddarlığı ilə yüzlərlə azərbaycanlı əsgər və zabitin şöhrəti unudulub yaddan çıxdı. Onların adı yalnız məhkəmə protokollarında və xatirələrdə qaldı.

Milli ordumuzun hərbi təyyarəçisi Xan Əfşar Teymurçin haqqında rast gəldiyim daha bir sənəd görkəmli pianoçu və Bakıda Şərq konservatoriyasının yaradıcısı Xədicə xanım Qayıbovanın dindirilmə protokoludur. 1933-cü ildə "casus" kimi həbs edilən ilk Azərbaycan pianoçu Xədicə xanım Osman ağa qızı 1938-ci ildə dindirilmədə demişdir: "Təyyarəçi zabit Xan Əfşar Teymurçini tanıyıram... Təyyarəçi zabit Xan Əfşar Teymurçinlə mənə indi xalq düşməni kimi ifşa olunmuş Çingiz İldırım tanış etmişdir".

"Dəstəməzə hərbi kadrları könüllülərdən yığırdıq. Onların çoxusu yoxlanılmamış və naməlum adamlar olurdu. Yadımdadır bir dəfə yanıma Əfşar xan adlı təyyarəçi gəldi. O, İranda /Cənubi Azərbaycan - Ş.N./ anadan olmuşdu. Söhbət zamanı məlum oldu ki, o, musavat hökumətinin təyyarəçisi olub. Sənin əqidən Qızıl orduda xidmət etməyinin ziddinə deyil ki, sualıma o belə cavab verdi:

- Mənim əqidəm mənə veriləcək pulun miqdarından aslıdır.

Bu cavabdan məlum oldu ki, Əfşar etibarlı adam deyil, ona görə də biz onu təyyarəçi vəzifəsinə götürmədik. O, Azərbaycan hava donanmasında işə düzəldi. Bir xeyli işləyəndən sonra Əfşar həkim işləyən həyat yoldaşı ilə qaçıb İrana getdi". / Marşal S.A Krasovski "Jizni v aviasii" kitabı, 1960-cı il, səh. 46-da /.

Vəssalam. Təyyarəçi Xan Əfşar Teymurçinin son taleyi necə olub, məlum deyil.

1919-cu ildə Milli Ordumuzda təyyarəçi kimi xidmət edən Mahmud Mahmudzadənin 1927-ci ildə Solovki həbs düşərgəsindən yazdığı məktubundan sətirlər:

...1896-cı ildə Lənkəranda anadan olmuşam. On üç yaşına qədər məktəbdə oxumuşam. Ərəb və fars dillərini öyrənmişəm. İki il Lənkəran üçillik məktəbində ibtidai təhsil almışam, sonra gimnazyaya daxil olmuşam. 1918-ci il fevralın 23-də gimnazyanı ekstern yolu ilə bitirmişəm. Ali təhsilimi yarımçıq qoyub əlimə silah alaraq, millətimi, torpağımı təcavüzkarlardan xilas etmək məcburiyyətində olmuşam.

Süvari praporşikliyindən başlayaraq, artilləriyaya keçib 1919-cu ildə Tiflisdə aviasiya məktəbini düşdüm¹. 1920-ci ildə Bakıya qayıtdım. Azərbaycan Ordusunun Baş Qərargahı məni və dostumu hərbi hava məktəbinə göndərdi.

Məktəbin rəisi, hərbi təyyarəçi Pavlov, bizim aviasiya biliyimizi yoxlayandan sonra hamımızı nəzəriyyədən təcrübəyə keçirdi. Bizə M-5 hidro-təyyarəsini starşına Karpuxinin rəhbərliyi ilə yığmağı tapşırdılar. Mənim yoldaşlarım Teymur Mustafayev, Əlihüseyn Dadaşov, Əhmədəli Əjdər Həsənzadə, Məlik Mikayıl Mirzə idi.

M-5 sınaq təyyarəsini yığandan sonra növbə ilə uçmağa başladıq. 1921-ci ildə ilk uçan Teymur Mustafayev oldu. O, məşq edib hərbi təyyarəçi rütbəsini aldı. 1922-ci sentyabrın 22-də mən də uçdum. Məndən sonra Əlihüseyn Dadaşovu və kursant Əsəd Əliyevi uçuşa buraxdılar. Əlhüseyn Dadaşov və mən əlavə imtahan verib hərbi təyyarəçi rütbəsi aldılar. 1923-cü ildə məni Sevastopol yaxınlığındakı Kaçinski hərbi aviasiya məktəbinə göndərdilər...

1926-cı il oktyabrın 25-də həbs olundum. Səbəbini soruşdum, dedilər ki, 1920-21-ci illərdə xalq arasında milli məsələ ilə bağlı söhbətlər aparmısan. Məndən bir az əvvəl hərbi təyyarəçi dostlarımı: Əlihüseyn Dadaşovu və Teymur Mustafayevi həbs etmişdilər. Bizi əlli ikinci maddə ilə beş il müddətində, Solovki adalarındakı həbs düşərgələrinə göndərdilər".

Gərgin axtarışlardan sonra Mahmud Mahmudzadənin haqqında danışdığı azərbaycanlı təyyarəçilərdən ancaq birinin kimsəsini tapa bildim - Teymur Mustafayevin qardaşı ağsaqqal İsrafil müəllimi. Unudulmuş, yaddan çıxmış qardaşının adını eşidəndə qocaman müəllimin uşaq kimi kövrəldiyini təsvir etmək çətindir...

Qardaş həsrətli İsrafil müəllim:

- Qaraşımın adı iyirminci illərdə dastan idi, - dedi, - hamı, - böyük də, kiçik də onunla fəxr edirdi. Atam, anam isə bu şöhrətdən bərk narahat idilər. "Bu xoşbəxtliyi bizə çox görmə, ay Allah, - deyib tanrıya dua edirdilər. Kəsib ailə idik. Teymur işləyəndən sonra güzaranımız yaxşılaşdı. O məndən böyük idi. 1896-cı ildə Bakıda anadan olub. Atam dülgər idi. 1919-cu ildə hökumət onu pulsuz-parasız məktəbə götürəndə atam xoşbəxtliyindən özünə yer tapa bilmədi.

1922-ci ildə əlaçı pilot Teymur Mustafayevə iki mükafat bir-birinin dəlincə verildi. Noyabrın on dördündə yüz səksən nömrəli əmrlə Respublikanın QIRMIZI

1. Arxivdə gizir M. Mahmudzadənin oxuması haqqında Azərbaycan Respublikasının hərbi atəşəsinə göndərdiyi belə bir raport saxlanılır: "Diqqətinizə çatdırıram ki, iyulun 4-də Tiflis şəhərinə çatdım və aviasiya məktəbində dərslərə başladım /Ş.N./

Bayraq ordeni ilə təltif olundu. Həmin il aprelin iyirmisində Respublika Hərbi Dəniz Komisarlığının yüz otuz iki nömrəli əmrilə Teymur uçuşda qazandığı müvəffəqiyyətlərə görə üstü yazılı qızıl saatla mükafatlandırıldı.

Təyyarəçi Teymur Mustafayev 1924-cü ildə Xəzərin üstü ilə beş yüz-altı yüz metr məsafədən uçarkən dəniz səthinin bir sahəsində yağlı neft ləkələri müşahidə edir. O, bu barədə Neft Təsərrüfatı Nazirliyinə məlumat verir. Həmin illərdə respublikamızda hərbi xidmətdə olan, sonralar Sovet İttifaqı Marşalı, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Stepan Akimoviç Krasovski yazır ki, Xəzərdə ilk dəfə neftin olmasını azərbaycanlı təyyarəçi Teymur Mustafayev kəşf etmişdir desək, yanılmazıq.

İyirminci illərin sonunda ölkədə ilk siyasi proseslərdən birinə başlandı. Gizli antisovet təşkilat olan "prom-partiya" /sənaye partiya/ ittiham edilirdi. Guya bu təşkilat burjua-texniki ziyalılarından ibarət yuxarı təbəqənin bir hissəsini birləşdirir və sərhəddin o tayının köməyinə, digər əksinqrabi qüvvələrin yardımına arxalanaraq SSRİ-nin sənaye və nəqliyyat sahələrində pozuculuq fəaliyyəti göstərirmiş. Həmin iş üzrə ölkədə bir çox məşhur aviasiya konstruktorları, təyyarəçi və mühəndislər həbs edildilər.

Azərbaycanlı təyyarəçi Teymur Mustafayev də guya "sərhəddin o tayının köməyinə" gedənlərdən biri olub. Yalan və haqsızlığın qurbanı olan Teymur 1926-cı ildə həbs edilib əvvəl Solovki adalarına, sonra isə Qazaxistanın Karaqanda şəhərinə sürgün edilir. Şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün ilk qurbanlarından olan həmyerlimiz burada da fəaliyyətini dayandırmır. O, Karaqandada yenidən açılan daş kömür mədənlərinin inkişafında yaxından iştirak edir. "Karaqanda-kömür" mədənlərində müxtəlif məsul vəzifələrdə çalışan T. Mustafayev qaz generatorları qurğusunun hazırlanmasında və Böyük Vətən müharibəsi illərində cəbhə üçün yük avtomobillərinin əsaslı təmirində böyük əmək sərf etmişdir.

Dövlət onun müharibə illərindəki və müharibədən sonrakı xidmətlərini nəzərə alaraq "Böyük Vətən Müharibəsində fədakar əməyinə görə", "Əməkdə fərqlənməyə görə" və "Xam torpaqların istifadəyə verilməsinə görə" medalları ilə təltif etmişdir. Həmyerlimiz həm də "Üçüncü dərəcəli dağ mühəndisi" fəxri adına layiq görülmüşdür.

Ömrünün axırına kimi vətəndən uzaqda yaşayıb işləyən Teymur Mustafayevin səksən illik yubleyini 1976-cı ildə Karaqanda ictimaiyyəti keçirmişdir.

V. Jilkin familiar müəllif "İndustrialnaya Karaqanda" qəzetinin 27 oktyabr 1976-cı il tarixli nömrəsində "Yaxşı insan haqqında" məqaləsində yazır:

"Ucaboy, çevik və həmişə gülümsər sifətli Teymur Mustafayevi mədəncilər şəhərində hamı qayğıkeş bir adam kimi tanıyır. O, kiminə xeyirxah məsləhəti ilə, kiminə də mənzil və məişət məsələlərinin həllində kömək edir. Artıq uzun illərdi ki, Teymur şəhər sovetinin xalq nəzarəti şöbəsində ictimai müfəttişdir. O, həm də rayon icraiyyə komitəsində mənzil-məişət komissiyasının üzvüdür. Bizim şəhərdə o, demək olar ki, yarım əsrdir yaşayır və işləyir.

1930-cu ildə Qazaxıstanda daş kömür sənayesinin əsası qoyuldu. Bu sahədə ilk və fəal çalışanlardan biri də Teymur Mustafayev idi. Böyük Vətən müharibəsi illərində o, yük avtomobillərini təmir edib cəbhəyə göndərən sexin rəisi idi. Onun təşəbbüsü ilə yük avtomobillərinin mühərrikləri qaz generatorları ilə işləməyə uyğunlaşdırılmışdı. Bu təşəbbüs cəbhənin ehtiyaclarını ödəmək üçün yüz tonlarla benzin yanacağına qənaət etməyə imkan vermişdi.

Müharibədən sonra Teymur Mustafayev Tixonovski, Novomaykudski, Prişaxtinski avtobazalarının və avtotəmir emalatxanalarının tikintisinə rəhbərlik etmişdir".

Heç bir günahı olmadan sevimli hərbi təyyarəçilik sənətindən ayrılıb, doğma Azərbaycandan uzaqda yaşayan Teymur Mustafayev yetmişinci illərdə bir neçə dəfə öz Vətəninə qonaq kimi gəlib qayıtmışdır. Bir neçə dəfə köçüb Vətəni Azərbaycanda yaşamaq üçün bizim yuxarı dairələrə müraciət etsədə "yox, sən siyasi dustaq olmusan, xalq düşmənisən..." kimi ədalətsiz ittihamlarla onu məyus qaytarmışlar.

1981-ci ildə qürbətdə Vətən həsrətilə vəfat edən Teymur Mustafayevin hazırda Karaqanda şəhərində iki oğlu yaşayır. Böyük oğlu Yusif dağ mühəndisidir, kiçiyi İsgəndər isə atasının ilk gəncliyində yarımçıq qalmış arzusunu davam etdirir - təyyarəçidir.

Hər şeyin ilki əzəli və əbədidir. Tarixin müəyyən mərhələlərində onlar unudulsalar da, gec-tez yada düşür, xatırlanırlar. Haqq nazilir, amma üzülmür. Bu gün adı, şöhrəti doğma xalqına qaytarılan ilk təyyarəçilərimizin - Fərrux ağa Qayıbovun, Xan Əfşar Teymurçinin, Mahmud Mahmudzadənin, Teymur Mustafayevin, Əlhüseyn Dadaşovun, Məlik Mikayıl Mirzənin, Əsəd Əliyevin, Əjdər Əhədli Həsənzadənin ömür yolu öyrənilməklə adları əbədiləşdirilməlidir.

“SƏMƏD BƏY NAMINDA BİR KİŞİ GÖRDÜM”

*Borçalı elində bir şəxsi izzət,
Gedib qoca köydə xoş ülfət gördüm.*

*Aşıq ŞENLİK
(1853-1912)*

Qənsələrin yanında avtobusdan düşdük. Qaranlıqda minib, qaranlıqda da düşdüyümüzə görə sənişinlərdən heç biri bizi tanımırdı. Soyuq, çiskinli dekabr havasında hamı evinə, isti ocağına dağılışdı. Çöldə qalan ikimiz olduq. Geniş bir prospektin başında dayanıb Ağanın evini soruşmağa adam axtardıq. Yol yoldaşım Mahmud əmi əllinci illərdə burada müəllim işləmişdi. Ötüb-keçən illərin dəyişikliyi, üstəlik də axşamın sazağı, tor qaranlığı onu da çaşdırmışdı. İns-cins olmayan yad küçədə hara istiqamət götürməyə çətinlik çəkirdik. Arxadan gələn ayaq səslərini eşidib geriye döndüm. İki nəfər düşmən dilində nəyinsə qarasında deyinə-deyinə ötüb keçdi. Mahmud əmi təəssüflə:

- Əyə, onlardan niyə soruşmadın? - dedi.
- Onların göstərdiyi yoldan xeyir tapmırıq, - dedim.
- Niyə?
- Ermənicə danışdırlar...

- Ə, bu qırılmışları hələ burdan rədd eləməyiblər?

Qarasına prospekt boyu bir az irəlilədik. Sağ tərəfə dönən yolun başlanğıcında, iki yük maşınının işığında doğma dilimizdə danışıq eşidəndə eynimiz açıldı.

Mahmud əmi irəli durub;

- A qardaşlar, - dedi, - Ağanın evinə yol hardan dönür?

- Düz gəlmisiniz, elə bu küçədir, - dedilər, - odey, darvazasına düşən gur işıq Ağanın mülküdür.

Qazaxdan ta Sarvana /indiki Marneuli - Ş.N./ kimi Mahmud əmi mənə Daşdəmir ağa Rüstəm ağa oğlu Paşayev və onun nəslı-nəcabəti haqqında danışırdı. Demişdi ki, Borçalı mahalında hamı ona "Ağa" deyə müraciət edir. Mənə ləzzət verən də yol soruşduqlarımızın cavabı oldu. Onlar demədilər ki, hansı ağa...

Ağanın görüşünə getməkdə iki məqsədım vardı: biri ulu babası Səməd ağa haqqında olan əhvalatları eşitmək, biri də onun ana tərəfdən Səməd Vurğunla qohumluğunu öyrənmək.

Evə çathaçatda Mahmud əmi dedi ki, kef bundadı, gedək görək Ağa evdə yoxdu.

Həyəcanımı gizlədə bilməyib:

- Nə danışırsınız, - dedim, - bunu Qazaxda desəydin, bu sazaqlı qış havasında, dörd-beş maşın dəyişə-dəyişə bu əziyyətlə gəlməzdik.

- Gəl görək, - dedi, - qardaşoğlu, əziyyətdən keçib, daha gəlib çatmışıq, ya qismət...

- Mahmud əmi, - dedim, - hamı Sarvan camaatı, hələ axşamdandı, amma iraq olsun, elə bil köçüblər?

- Qorbaçovun aşkarlığının işığına yığışblar, oğul, - köksünü ötürüb - Allah pis rəhbərin evini yıxsın, - dedi, - yıxacaq da... Başıpozuqluqdan burda oğru, quldur çoxalıb. Adam girov aparmaq, ev yarmaq bu saat dəbdə. Ona görə də hamı axşamdan ocağının başına yığılıb. Bir fikir ver, qapı-pəncərə dəmir barmaqlıqlarla necə bərkidilib...

Gur işıq düşən darvazaya çatıb dayandıq. Mahmud əmi:

- Ay ev yiyəsi, ay Ağa - deyib bir-iki ağız çağırdı.

Eyvannın o başında qucağı uşaqlı bir gəlin göründü.

- QIZIM, Ağaya de, bir eşiyə çıxsın.

- Ağa yoxdu evdə, kimdi soruşan?

- Hardadı? - Mahmud əminin səsi özü də hiss eləmədən hirsli çıxdı.

- Toya gedibdi. Kimdi ki, Ağanı soruşan?

- Mənəm, Mahmudam, Qazaxdan gəlirəm...

- Bıy, a Mahmud müəllim, sizsinizmi, qoy darvazanı açım, bircə dəqiqə...

İlahi, insan insana necə oxşarmış... Ata-babalarımız yox yerdən deməyib ki, insan ekiz doğulur. Kəndində-kəsəyində olmasa da, hardasa onun oxşarı, tən yarısı var. Şən əhval-ruhiyyə ilə toydan gələn Ağanı bilmirəm iki qardaşdan hansına oxşadım. Səməd Vurğunamı, yoxsa Mehdixan Vəkilovamı?

Boy-boxunda Mehdixan müəllim, danışıqda, təmkində isə Səməd Vurğun idi, dip-diri qarşımda durmuşdu.

- Anamın dediyinə görə, mən süd qohumlarım Vəkilovlara çəkmişəm.

İki gün qonağı olduğum Daşdəmir ağa bunu bircə dəfə təvazökarlıqla, həm də iftixarla e'tiraf elədi.

- Daşdəmir ağa, - dedim, - qohumun Səməd Vurğunla görüşünüz olubmu?

- Olub, çox gec. O da bircə dəfə. 1955-ci ildə gürcü şairi David Quramişvilinin 250 illik yubileyinə gələn Səməd Vurğun və Osman Sarıvəlli bizim qonşu yazıçı Hidayət Bayramovla Tbilisidə görüşür. Söhbət zamanı Hidayət müəllim deyir ki, sizin bir qohum Sarvanda bizimlə qonşudur. Saquramoya yubiley şənliyinə gedən Səməd Vurğun Hidayət müəllimə deyir ki, bizim qohuma salam söylə, deynən, onun görüşünə gələcəm.

Bir gün xəbər gəldi ki, Səməd Vurğun və Osman Sarıvəlli Faxralı kəndinə gediblər, sabah Sarvana gələcəklər. On-on beş kişi maşınlara minib Qızılhacılı yolunda onları qarşılamağa getdik.

Hamımız cərgə ilə durmuşduq. Maşından düşən şairlər hamı ilə əl tutub keçirdilər. Səməd Vurğun mənimlə görüşüb dayandı, üzümə diqqətlə baxıb:

- Bizim qohum sən olarsan? - dedi.

- Bəli, - deyən kimi qollarını açıb məni qucaqladı. Öpüşdük, kövrəldik. Niyə kövrəldik, bu günədək özüm də bilmirəm. Onun od kimi isti, xəstəhal nəfəsini indi də üz-gözümdə hiss edirəm. Şair bir addım geri atıb mənə başdan-ayağadək bir də baxdı: - Ayə, - dedi, sən elə mənim gəncliyimsən ki, qoca Səməd Vurğunla üzbəüz durubsan.

Qonaqları Hidayət müəllimin evinə apardıq. O, əvvəlcədən hazırlıq görmüşdü. Çünki Hidayət müəllim mənə demişdi ki, sizin ailə ilə çox maraqlanır, ananla görüşmək istəyir. Mən nisbətən cavan olduğumdan onlarla çox da həmsöhbət ola bilmirdim. Yemək-içmək başlandı. Elə birinci badələr qaldırılanda Səməd Vurğun hiss elədi ki, bizim evdə deyil. Onda dedi:

- İçin, nuş olsun. Belə çıxır ki, mən buraya Hidayətin evini görməyə gəlmişəm, qohumumun yox...

Durub bizə gəldik. Anamla görüşüb öpüşdü. Yanaşı oturub xeyli söhbət elədi.

- Ay Fatma xanım, - dedi, - bilirsən sən kimə oxşayırsan?

- Bilirəm, niyə bilmirəm, sənin nənən, mənim də xalam Aşa qarıya.

- İcazə ver, səni bir də öpüm. Səni gördüm, elə bil rəhmətlik nənəmlə görüşdüm. Torpağı sanı yaşayasan, - sonra üzünü məclisdəkilərə tutub: - Hə, dostlar, - dedi. Allaha şükür ki, özümün ağalığ evinə qonaq gəldim. İndi özümü burda rahat hiss edirəm.

Bizim raykom katibi Səmədə qıyğacı baxıb kinayə ilə:

- Nə ağabazlıqdır, - dedi, yoldaş Vurğun, ağaynan, bəynən çoxdan qurtarmışsıq.

Səməd təfərrüclə ona baxa-baxa:

- Yoldaş, - dedi, - sən hansı vəzifədə işləyirsən?

Bir yaltaq dərhal:

- Bizim raykom katibidir, - dedi, - Səməd müəllim.

Səməd Vurğun iti və sərt baxışlarını katibdən yayındırmadan:

- Danışığından və hərəkətlərindən deməqoq adama oxşayırsan. Təsadüfən bizim ağalığımızı yuxarılara yazmazsan ki...

- Yazardım, şair, nə qabiliyyətim, nə də dəftər-qələmim yoxdu.

Səməd Vurğun gur və şaqaraq səslə:

- Ayə, onda çalın oynayaq, - dedi, - raykom katibiniz savadsız çıxdı.

Bu, Səməd Vurğunun bizə birinci və axırncı gəlişi oldu.

Daşdəmir ağanın ana babası Həsən bəy Əfəndiyev 1905-ci ildə Sankt-Peterburqda universitet bitirir. Rus qızı ilə evlənib Salahlıya qayıdır.

Atası Musa əfəndi oğlunun gavur qızına evləndiyinə bərk əsəbiləşir. Övlad kimi onu vərəsəlikdən məhrum edir. Hirsələnən ata:

- Çıx, - deyir, - mənim evimdən, kəndimdən. Sən mənim pak evimə qara ləkə saldın. Eldə-obada məni rüsvay elədin.

Oğlu Həsən yalvar-yaxarla bircə gecə qalmağa rüsxət istəyir. Allahın qəzəbindənmi, yoxsa tərslikdənmi gecə ot tayası uçur, arıq bir camış altıda qalıb ölür.

Musa əfəndi haray salıb:

- Oğlum kafir qızı aldığına görə evimə bəla gəldi, - deyib Həsəni evdən qovur.

Türkmənistanı gedən Həsən bəy 1908-ci ildə ilk dəfə Aşqabadda rus-tatar məktəbi açır. 1937-ci ildə Ali Təhsil Nazirliyində yüksək vəzifədə işləyən Həsən bəyi nəslən ağa olduğuna görə güllələyirlər. Onun üç oğlu - Aman, İskəndər və Cavad indi də Aşqabadda yaşayır. Nəslin bir qolu da orada davam edir.

Otuzuncu ildən başlayaraq, Daşdəmir ağanın Qasımlı nəslinə çox zülmələr olub. Hər iki tərəfdən - ana və ata tərəfindən nəslən ağalıq olduğuna görə onları Borçalıda "xalq düşməni" kimi qələmə veriblər. Arada su bulandıranların, yaltaq və buqələmunların əlinə girəvə düşüb. Çuğulların fitvası ilə 1930-cu ildə atası Rüstəm ağa, əmisi İskəndər ağa güllələnib. Əmiləri Şəmi və Balabəy isə sürgün olunub.

- Nəslimizin başı papaqlılarının hamısını yığırdılar. Mən 1944-cü ildə gücbəla ilə Sarvan Dövlət Bankında şagird kimi işə düzəldim. Bir il əvvəl babam Səməd ağanın fotosəklini tapmışdım. Onu Aşa nənəm qorxudan həyatımızda daşın altında basdırmışdı. Bir az solan şəkli bərpa elətdim, başıma bəla açdım.

Qonşulardan kimsə NKVD-yə xəbər verir ki, ağa nəvəsi Daşdəmir babası Səməd ağanın şəklini saxlayır. Gecə saat ikidə qarımız çox kobudcasına döyüldü. Qarını açan kimi dörd nəfər içəri soxuldu. Podpolkovnik Parikyan, Oruc Məmmədov, milis Göyü Zamanov, Molla adlı birisi də Qızıl-Hacılıdan idi. Oruc içəri girən kimi:

- Əy, köpək oğlu, - dedi, - Səməd ağanın şəkli hardadı?

- Niyə söyürsən, - dedim, - şəkli istəyirsən bu saat verərəm.

Kamoddan şəkli tapıb verdim. Qəfildən soldat kəməri ilə sol gözümün üstünə vurdular. Səntərləyib kamoddan tutdum. Yıxılmadım, hansısa: "köpək oğlunda doğrudan da ağa gücü var" - dedi. Əməlli-başlı geyinməyə qoymadılar. Maşına basıb Tiflisə apardılar. İki gün sorğu-sual elədilər. Elə sənəd düzəltmişdilər ki, guya mən hökumət çevrilişi eləməyə hazırlaşırım. Bir gecə "rəisin qəbuluna" - dedilər. Üç nəfər oturmuşdu; yuxarı başda general Rapava /millətçə meqrəl idi/, mayor Karanidze və Naçqebia da yanında.

General Rapava diqqətlə mənə baxa-baxa astadan gürcücə dedi ki, bu ki, çox uşaqdır...

Onda mənim on dörd yaşım yenicə tamam olmuşdu.

Naçqebia məni azərbaycanca sorğu-suala tutdu:

- Hansı kənddənsən, oğlan?- dedi.

- Qasımlıdan.

- Hansı nəsildən, hansı fəmilənsən?

- Ağalığ nəslindənəm, - dedim. - Dəli Səməd ağanın qardaşı oğluyam. İskəndər ağanın da əmizadəsi.

- İşləyirsənmi?

- Bəli, yeddinci sinfi bitirmişəm. Atam güllələnəndən sonra dolana bilmədik, işə girdim.

- Komsomolçusanmı, kim səni komsomola götürüb?

- Bəli, Cəlal Məmmədov komsomola qəbul edib.

- Oğlan, görürəm çox dilli-dilavərsən, sənə bir sual verəcəm, düz cavab desən, canını qurtararsan...

- And içirəm ki, Sizə düz cavab verəcəm. Onsuz da mənə olan olub. Cavan yaşında atam güllələnib, evimizi hökumət alıb məktəb eləyib. Anamı məcbur elədilər ki, ya sürgünə, ya da ayrı ərə getməlisən ki, ağalığ fəmilini daşımayasən. Anamın getdiyi ikinci əri 1941-ci ildə öldü, dəyirmançı idi. Ondən da üç uşaq qaldı. Mən də yetim bacı-qardaşımı saxlamaq üçün dəyirməndə işlədim. İndi də...

- Bəs sən bilmirsən ki, keçmiş çar zabitinin, ağanın fotosəklini saxlamaq olmaz? Axı, sən komsomolçusan? . .

- Bu şəkil mənim babamındır. Siz də generalsınız. İllər keçib quruluş dəyişsə, nəvəniz Sizin şəklinizi saxladığına görə onu soldat kəməri ilə başına vurub bihüş etsələr, bu, Sizə xoş gələrmə?

Naçqəbia susdu. Köksünü ötürüb mənim dediklərimi general Rapavaya tərcümə elədi. Üzünə xoş təbəssüm qonən Rapava:

- Okro bici var - dedi, yə'ni qızıl kimi oğlandır. Bununla işiniz olmasın...

Bir kapitan çağırıldı. Dedilər get, bir dəst paltar gətir. Paltarı mənə geyindirildilər. Məni gecəylə aparanda tuman-köynəklə aparmışdılar. Məni gətirənləri içəri çağırıldı, mənə işə dedilər ki, çöldə gözlə. Səhər saat altıdan səkkizə kimi gözlədim. Onların dördü də suyu süzülə-süzülə çıxanda biri dedi ki, mən sizə demədimmi ki, bu çox uşaqdı, bu qədər sənədi niyə hazırlamısınız?

Geri qayıdanda mənə hədə-qorxu gəlib dedilər:

- Bax ha, səni hara apardığımızı görəək heç kəs bilməsin, yoxsa yenə... Yazılı surətdə dilindən iltizam verməlisən.

Namərdlərin planlarının baş tutmamasından ayağım yer almışdı. Bir tərəfdən də general Rapavanın "okro bici var" - deməyi məni ürəkləndirmişdi. Ona görə də cəsarətlə dedim:

- Necə deməyim, vurub gözümün üstünü partlatmışınız, sabah mən işə çıxmalıyam. Hələ bir yoxsa yenə deyirsiniz...

Səhər işə çıxanda bankın direktoru Həsərət İsmayılov məni yanına çağırıldı. Özümü saxlaya bilməyib uşaq kövrəkliyi ilə ağladım. Əhvalatı danışdım. Həsərət məni raykom katibi Qoçladzenin yanına aparıb dedi:

- NKVD gecə ilə bunu aparıb döyüb, gör nə kökə salıb.

Qoçladze orqana zəng elədi. Bir az danışib sarısını udmuş halda dedi ki, hədə-qorxu gəlirlər, deyirlər, siz qarışmayın.

1949-cu il yanvarın iyirmi birində məni yenə həbs elədilər. Bu dəfə nə evimizi axtardılar, nə də şəkil-zad istədilər. Günahım nə idi, bilmirdim.

Mənim Givi Çaparidze adlı bir gürcü dostum vardı, atalığı Valiko Loladze rayon prokuroru idi. Kameradan Giviyə məktub yazıb xahiş elədim ki, atalığına desin, mənə kömək eləsin. Givi görüş alıb yanıma gəldi. Valiko deyib ki, qırx dördüncü ildə mənə siyasi dustaq kimi aparanda ona görə buraxıblar ki, on səkkiz yaşım tamam deyilmiş. O vaxtdan səni həbs etmək üçün sənəd hazırlayıblarmış. İndi on səkkiz yaşın tamam olan kimi həbs ediblər.

- Doğrudan da həbs olunan günü - yanvarın iyirmi birində on səkkiz yaşım tamam olmuşdu.

Mənə beş il iş verdilər. Məhkəmədə üzümə elə adamları şahid elədilər ki, heç onlarla salam-kəlamım yoxuydu. Üzümə elə şeylər oxudular ki, heç yatsam yuxuma da girməzdi. Beş il Volqa-Don kanalında siyasi dustaq kimi işlədim. Üç il də səsimi aldılar.

Daşdəmir ağanın bu günlərindən olmuş bir əhvalat:

1981-ci ildə ailənin böyük oğlu Nazim Moskvada Ali Milis məktəbini bitirib orqanda işləyir. Nadürüslərin “yuxarılara” imzasız danos və şikayətləri axışır, nə axışır. Nəhayət, bir gün Gürcüstan Daxili İşlər naziri, general Qevatadzenin özü şikayətə baxmaq üçün Nazimi yanına çağırır:

- Leytenant Paşayev, sənə keçmişin hansı nəsiləndir?

Nazim qürurla:

- Ağalıq, - deyə cavab verir.

Cavabdan xoşu gələn general bığaltı gülümsünüb:

- Səndən öz julikləriniz şikayət yazıblar, - deyir, - özü də nə az, nə çox - bir kisə. Cavabından xoşum gəldi, kişi kimi boynuna aldın. Mən də Tavat nəslindənəm... Get, işlə, heç kəsin sənə işi ola bilməz...

İllər, haqsız təzyiqlər Daşdəmir ağanı çox sıxıb, güzəranı pis də olub, yaxşı da, özü demiş, elə-belə, ortabab da. Əzizlərini, yaxın-uzaq qohumlarını itirib, amma şah vüqarı sınımayıb, ağalıq dəyanətini qoruyub saxlayıb. Ona görə saxlaya bilib ki, nəslə-nəcabəti saf olub. Xoş saatda dünyaya gələn bu insanda yaxşı keyfiyyətləri qısa müddətli görüşdə də aydınca hiss etmək olur. Onun bircə nisgili, bircə intizarı var: nəslimin, kökümün adı itib-batmasın.

Səməd ağanın igidliyi haqqında tarixə yazılmış bir əhvalat da var. O nə rəvayətdi, nə də ara söhbəti. Əhvalatı 1915-ci ildə Tula şəhərində nəşr olunmuş Y. Kanevskinin "Emin ağa Borçalinski" kitabından götürmüşük. Mərd Emin ağa elə kitabın əvvəllərində igid dostu Səməd ağadan söhbət açır.

...”Bizim mahalda tanınmış bir qəhrəmanımız vardı: poruçik Səməd ağa Qasımov. Onun adı bütün Zaqafqaziyada məşhur idi. Onun adına Rus - Türk müharibəsinin qəhrəmanları sırasında rast gəlmək olar. Lakin lənətə gəlmiş paxıllıq xalqın iftixarı olan bir insanı məhv etdi. O, əlində stəkan çay içərkən evində xaincəsinə öldürüldü.

Bəlkə mənə də eynilə belə bir ölüm gözləyir. Ancaq mən istərdim ki, əlimdə silah şəreflə döyüşdə ölüm. Mən özümə bundan yaxşı ölüm arzulamıram. Qoy o kəs sevinməsin ki, mənə tinədən xəlvəti güllə atmaqla qanıma tökəcəm.

Mənim uşaqlığının kiçik bir xatirəsi Səməd ağa ilə bağlıdır. O vaxt mənim doqquz yaşım ola, ya olmazdı. Bizim Qaragöy adında atımız vardı. Bu at çox gözəl, güclü və ən əsası isə ağıllı idi. Onun sayəsində mən at oynatmağı öyrəndim. Onu həmişə Naxır bulağına sulamağa aparırdım. Bu dəfə də bulaqdan qayıdanda onu oynatmaq istədim. Bizim evə gedən yol bir balaca yoxuşlu və döngəlidi. Qaşa çıxana qədər bizim həyət görünmürdü. Belə olmağı yaxşı idi, yoxsa atamın, qardaşımın yanında atı oynatmağa cəsarət etməzdim. Mən atı səyirtdim, özüm də ağzı üstə onun belində həyətin ortasına girdim. Atamı və qardaşımı görəndə kimi bərk qorxdum. Tez də heç nə olmamış kimi atın belində dik oturdum. Amma artıq gec idi. Hamı məni görmüşdü. Onlar mənə tərəf qaçıb məni atın üstündən götürdülər. Atamgili gözəlində yaş məni danlayır, qışqırır, gah da öpürdülər. Mən heç cür başa düşə bilmirdim ki, onlar sevinirlər, yoxsa qəzəblənirlər. Mən çox kiçik olduğuma və atla məharətlə oynadığıma görə valideynlərim qorxurdular ki, mənə göz dəyər. Bir də belə eləməməyi tapşırdılar. Atamla qardaşım evdə olmayanda atla oyunlarımı yenə təkrar edirdim.

Hamıdan çox Səməd ağa məni tərifləyirdi: o bütün həyətin uşaqlarını yığıb onlarla bağa getdi, ağacın altına uzandı və dedi:

- Mən dəyirman, üzüm - taxıl olacağam, siz isə taxılı dəyirmanla gətirməlisiniz.

Biz gülə - gülə onun ağzını üzümle doldurmağa başladım. Mənim növbəm gələndə, onun ağzına bir dənə giləmeyvəni qoydum, sonra isə boğazından tutub başladım onu boğmağa.

- Sən nə edirsən? - deyər - soruşdu Səməd ağa.

- Mənim taxılım qurtarıb, mən dəyirmanı saxlamaq istəyirəm, - dedim.

Səməd ağa güldü və dedi:

- Bu uşaqdan bir şey çıxacaq.

Qaranlıq düşəndə, Səməd ağa çıxıb getdi. Onunla birgə gələn bəy gecələməyə qaldı. Bu gecə mən heç bir vəchlə yatmaq istəmədim. Mən hiss edirdim ki, Səməd ağa haqqında söhbət olacaq. Ona görə də yavaşca otaqdan çıxıb, evdəki mütəkkəllərin arxasında elə gizləndim ki, heç kim məni görə bilməsin. Doğrudan da atamla gələn qonaq bəy oturan kimi, öz söhbətinə başladı:

Səməd ağa da gəlməli idi, ancaq nədənsə gecikir - onu hamı gözləyirdi. Onun adını pıçıldı ilə deyirdilər başladı danışmağa ki, nədən Səməd ağaya belə hörmət - izzət göstərilir, o, ki, buna layiq deyil və.s

Lovğa bəy dedi:

- O, gələndə mən heç bir vəchlə ayağa qalxmayacağam...

- Baxarıq görək Səməd ağa gələndə sən necə ayağa qalxmayacaqsan-ona cavab verdilər.

Bir azdan Səməd ağa göründü. Hamı ayağa qalxdı, lovğa igid isə atın üzəngisini saxlamaq və atı Səməd ağadan almaq üçün tez özünü qabağa atdı. Bir azdan yeməyə oturdular. Səməd ağa həmişəki kimi çərkəzi çuxasını əynindən çıxarıb oturmuşdu: arxasında onun mühafizi dayanmışdı və əlində sevdiyi silahı - qılıncı tutmuşdu.

Nahar vaxtı Səməd ağa ilə qonaqların birinin arasında mübahisə başladı. Sonra isə bu mübahisə dalaşmaya keçdi: hamı Səməd ağanı yola gətirməyə çalışdı ki, o ümumi şənliyi pozmasın; o, yenidən sakitləşməyə başlamışdı qəza rəisi müdaxilə edib ona nəsə xoşagəlməyən söz dedi. Səməd ağa onun üzərinə tullandı. Daha çox bədbəxtlik baş verə bilərdi, lakin vaxtında özünü Astan ağa yetirdi, qardaşını saxladı. Bu yeganə adam idi ki, Səməd ağa ona qulaq asırdı.

Bir neçə dəqiqədən sonra Səməd ağa yenə qılıncı ilə haqq - hesab çəkmək istədiyi öz düşmənin yanında idi. Astan ağa onun yanında iki əli ilə masaya dirsəklənib dedi:

- Nə qədər ki, mən burdayam - ona əl vurmağa icazə verməyəcəm. - Səməd ağanın qılıncı havada fit səsi verərək qardaşının kürəyinə sancıldı. Astan ağanın enli kürəyini yarıdı.

O, özündən çıxıb silahına əl atdı. Səməd ağa qılıncını aşağı saldı, sinəsini irəli verib qışqırdı:

- Vur! Sən öz qardaşlarına atəş açmağa adət etmişən.

Astan ağa silahını yerə tulladı və ağladı. Bu zaman məni öskürək tutdu. Gizləndiyim yerdən çıxarıb məni o biri otağa qovdular...”

Səməd ağa Qasımov haqqında arxiv sənədi də saxlanılır. Bu sətirlərin müəllifi həmin sənədə 1878-ci ildə nəşr olunmuş “Müharibənin rəsmli xronikası” səlnaməsinin II cildinin beşinci sayında 2005-ci ilin iyun ayında rast gəldi.

Zənnimizcə mərd Səməd ağanın fəaliyyəti haqqında ən rəsmi sənəd elə bu xronikada verilən yazılardır.

“Rus partizanı Səməd ağa Qasımov” məqaləsində oxuyuruq:

“Üç dəfə ordenlə təltif olunmuş kavalər Səməd ağa Qasımov inzibati qayda ilə Saxalın adasına sürgün olunmuş Daşdəmir ağanın kiçik oğludur.

Qasımovlar soyadı Borçalıda ən nüfuzlu nəsilərdəndir. Zaqafqaziyada Müsəlman zadəganlarının arasında Səməd ağa Qasımovun həyat və fəaliyyəti çox maraqlıdır.

Səməd ağa 1869-cu ildə, on üç yaşında Qafqaz Əlahiddə qoşun komandanının mühafizə dəstəsinə qəbul olunmuşdur. İki il sonra sakit həyat üçün darıxan Səməd ağa Borçalıya qayıdır. bədbəxtlikdən onun qardaşı Paşa ağa (sonralar Arpa çayda öldürülən) bir təsadüfdən adam öldürmüşdü. Paşa ağa qanun cəzasından qorxaraq qaçmışdı. Qardaşına olan məhəbbət sonradan ona qarşı şübhə yaradır. Səməd ağanı onun dalınca getməyə məcbur edir. Amma tezliklə o, fikrini dəyişir və evə qayıdır. O atası ilə birlikdə məhkəməyə verilir və hər ikisi Saxalınə sürgün olunurlar.

Səməd ağa sürgündə çox qalmır: qaçmaq üçün girəvə tapan kimi Monqolustandan, Çindən, Hindistandan, İrandan və Türkiyədən keçərək Tiflisə gəlir. General-adyutant, knyaz Svyatopolk-Mirskiyə təqdim olunur və əfv edilməsini xahiş edir.

Səməd ağa hökumət tərəfindən bağışlanılır və söz verir ki, bundan sonra qaçaq hərəkətinə son qoyacaq. Doğrudan da o vaxtdan Borçalıda sakitlik hökm sürür.

Müharibə (1877-1878-ci illər müharibəsi-Ş.N) başlanan kimi Səməd ağa on nəfər süvarisi ilə korpus komandanının yanına gəlib döyüşə göndərilməsini xahiş edir. Komandanın əmri ilə onun süvariləri Gürcü zadəganları divizionunun tərkibinə daxil edilir. Səməd ağa xahiş edir ki, ona icazə versinlər ayrıca döyüşçü-kəşfiyyətçi dəstəsi təşkil etsin. Komandanın razılığını alan kimi həmin gün dəstəsinə iyirmi nəfər də əlavə adam qoşdu. Otuz nəfər igidin rəisi olan Səməd ağa döyüş əməliyyatlarında ayrıca fəaliyyət göstərirdi. Onun dəstəsi düşməne gözləmədiyi yerlərdən zərbələr vurur və çoxlu əsir götürürdü”.

Yüz ilə yaxındı Borçalı mahalında bu nəslin ulusu Səməd ağa haqqında danışılan rəvayət var. Amma bu barədə yazılı heç bir sənəd-filan yoxdu. Artıq yaddaşlarda kök salmış bu rəvayət xalq arasında inanılmış həqiqətə dönüb. Bu gün bizim də ona inanmamağa haqqımız yoxdu. Mən də onu dönə-dönə Qazax və Borçalı aşıqlarından, ağsaqqallarından eşitmişəm.

...Ali bir məclisdən sonra Tiflis zadəganları Nəbatat bağında gözə-gözə xanım-xatın gözəllərlə söhbət edirmişlər. Səməd ağa da nəcib bir gürcü gözəli ilə əylənirmiş. Onun yanından keçən erməni generalı Karqanov kinayə ilə söz atır:

- Görəsən, bu gözəllikdə qız vəhşi türkdən nə zövq alır?

Hırs ilə ayağa duran Səməd ağa general Karqanovu qılıncı ilə yarıya bölür. Səməd ağanı həbs edirlər. Divan məhkəməsi uzun çəkir. General öldürdüyünə baxmayaraq, şəxsiyyəti təhqir olunan Səməd ağanı məhkəmə müəyyən mə'nada müdafiə edirmiş. Məsələn həll etməkdə çətinlik çəkən Qafqaz canişini Səməd ağanın ərizəsini çar I Nikolaya göndərir. İmperator Səməd ağanın ərizəsinə belə bir dərkənar qoyur:

“Mən düşməni məhv edən dostum Səməd ağa bir təbəməni öldürüb. Ona görə də əfv edirəm”.

Çar Səməd ağanı müharibələrdə göstərdiyi igidliyinə görə bağışlayıb.

Əfv etmə ilə bağlı el arasında belə bir əhvalat da var:

Deyilənə görə, çar Səməd ağanın müharibədə göstərdiyi qəhrəmanlığına heyran qalıb deyir:

- Səməd ağa, bir şey istə, diləyinə sərəncam verərəm.

Qürurlu Səməd ağa isə belə cavab verir:

- Əlahəzrət, iltifatınız artıq olsun. Mənə heç nə lazım deyil, sayənizdə bəndənizin hər şeyi var. Mənim atam Daşdəmir ağanın qızılı çanaqla ölçülür. Beş at mənzili torpaq sahibiyəm. Sizdən bircə diləyim var: acığımı, hirsimi özümə verin.

Çar məmnuniyyətlə razı olub deyir:

- Səməd ağa, bu mərdliyi ki, səndə görmüşəm, haqsız iş tutmayacağına əminəm. Amma ədalət naminə hirsələnib Qafqaz canişinini doğrasan da, səni yenə də cəzalandırmaram. Get, acığın, ədalətin, bir də igidliyin sənə yar olsun!

El qəhrəmanı Səməd ağa Qasımlı haqqında Borçalı və Qazax ellərində danışılan əhvalatlar çoxdur.

1970-ci ilin qışında Ləmbəli Molla Məhəmməd Əfəndiyevin görüşünə getmişdim. Səksən yaşlı Məhəmməd dayının keçmiş igidlər və aşıqlar haqqında mə'lumatı çoxdur. Səməd ağa haqqında belə bir əhvalatı ondan yazıb götürmüşəm.

...İmperator I Nikolayın ölümündən sonra Səməd ağanı dolaşdırıb Sibirə sürgün edirlər. O, Sibirdən qaçıb Türkiyəyə pənah gətirir. Başında bir dəstə yaraqlı-yasaqlı, özü kimi qoçaq, vuran-tutan igidləri.

Türkiyənin bir kəndində Kərim adlı kişinin evinə qonaq düşürlər. İgidlər kürd Kərimə deyirlər ki, bu qışı bizi evində qonaq saxla. Görünür, kürd ya xəsis olub, ya da kasıb. Odur ki, e'tiraz edib deyir:

- Mən sizi necə saxlayım, bu qədər at, adam, məndə bunlara yem hardandı?

Səməd ağa cavab verir ki, kürd qardaş, sən bizim burada qalmağımıza razı ol. Yemək sarıdan fikir eləmə. Mənim igidlərim Türkiyədən, Ursiyyətdən, İrandan çalib-çapıb gətirəcəklər. Sənə də bəs edər, bizə də.

Bu zaman aşiq Şenlik də gəlib həmin kəndə çıxır. Xəbər Səməd bəyə çatır. O, kürd Kərimi çağırır deyir:

- Eşitmişəm, aşiq Şenlik sizin kənddədi. Get, onu gətir, bu gecə bizə bir söhbət eləsin. Qürbət eldə keşimizi açsın.

Kürd Kərim gedib aşığı gətirir.

Çuğulun evi yıxılsın, adamın şirin söhbətini yarımçıq qoyandı. Çarığının dabanını bərkidib ajana xəbərə qaçır. Şenlik çalib-çağırın vaxtı kürdün evi üzük qaşı kimi araya alınır. Mühasirəni görən Səməd bəyin adamları türk ajanları ilə vuruşmaq istəyirlər. Bunu görən qeyrətli igid Səməd bəy yoldaşlarına deyir:

- Aya, ay uşaqlar, elə eləyin ki, bircə damcı da insan qanı tökülməsin. Dinbir, dilbir qardaşlarımızı öldürməyin. Taqqıltı-tuqqultu salın, bir təhər aradan çıxacaq.

İgidlər mühasirədən çıxandan sonra türk zabiti başında da əsgərləri evə girir. Görür ki, burada əli sazlı bir adam var. Əmr verir ki, tez tutub qollarını bağlayın. Aşığı qolları bağlı türk paşasının yanına gətirirlər.

Paşa soruşur:

- Yavrum, sən də eşkiyasanmı¹?

- Yox, əfəndim, mən yanşağam.

- Bəs onda söylə, görək bu qarapapaqlılar kimdi, sən bunlara niyə qoşulubsan?

- Əfəndim, paşam sağ olsun, əmr ver, qollarımı açsınlar, sazla deyim.

Aşığın qollarını açırlar. Şenlik sazı sinəsinə sıxıb deyir:

*Bir gün Səməd bəyin şəhrinə vardım²,
Bu diyarı gəzə-gəzə, əfəndim.
Səməd bəy namında bir kişi gördüm,
Vəsfini qaldırdım sözə, əfəndim.*

*Alosman elinə talan saldılar,
Cəlah kürdünə qılınc çaldılar.
İran ölkəsindən xərac aldılar,
Şahı da qoydular yasa, əfəndim.*

*Səməd bəy, İsmayıl qoşun başları,
Yanında vardı igid yoldaşları.
Mehralı deyilən şahin quşları,
Qalır Koroğludan nəsə, əfəndim.*

*Səməd bəy bənzərdi Rüstəmi-Zala,
Mahmudoğlu əzəmətli bir qala.
İsmayıl da boyun əyməz krala,
Qıymadılar bircə fəsə, əfəndim.*

1. Qaçaq

2. Şe'r redaktə olunmadan verilir - Ş.N.

*Səməd bəydir sanki aslan qurumlu,
Vəlli, beydə minar qulac kərimli.
Paşa səltənətli, bir xan verimli,
Baxan deyil çoxa-aza, əfəndim.*

*Çovuş oğlunun da zəhmi ağırdı,
Mahmudoğlu yüz kazakı dağıdı.
İsmayıl da urus üçün yağdı,
Düşmə, onlar ilən bəhsə, əfəndim.*

*Səməd bəy ki, getdi Sibir yerinə,
Neçə min bələlər gəldi sərinə.
Fərmansız şah olub qılnc zoruna,
Höküm edir Qazağa, Tiflisə, əfəndim.*

*Şennik mədh edər qoç igidin pirini,
Hər nadana açmaz gizlin sirrini.
Səməd bəylə İsmayılın yerini
Tutan olmaz bu diyarda, əfəndim.*

Sonralar Borçalıya tez-tez gələn aşıq Şenlik həmişə bu nəslə qonaq düşüb. Türkiyədə 1975-ci ildə nəşr olunan “Aşıq Şenlik” /həyatı, şe’rləri və hekayətləri/ kitabında “Səməd bəy dastanı” daha geniş verilib.

Nüfuzlu Qasımlı nəslində iki Səməd ağa olub. Baba 1880-ci ildə yeni tikdirdiyi mülkdə ustaya göstəriş verərəkən çöldən atılan namərd gülləsinin qurbanı olub. O, 1839-cu ildə anadan olmuşdu. Nəvə Səməd ağa da babası kimi igid, vurub-tutan olduğuna görə el-oba ona Dəli Səməd ağa ayaması verib.

1928-29-cu illərdə Şura hökumətində ağa və bəylər tə’qib olunanda üç qardaş - Dəli Səməd ağa, İsgəndər və Rüstəm Türkiyəyə pənah aparırlar. Otuzuncu ilin ortalarında Lavrenti Beriya Gürcüstan Ali Məhkəməsində işləyən Şabanov familiarı bir azərbaycanlıyı çağırır deyir:

- Eşitdiyimə görə, Dəli Səməd ağa sənənlə dost olub. Ona mənim və öz adından məktub göndər. Qoy, başının dəstəsi ilə qayıdıb gəlsin. Çalış, inandır ki, ona toxunmayacağıq. Tökdiyü bolşevik qanının hamısını bağışlayırıq. Torpağını, mülkünü, müsadirə olunmuş nəyi varsa, ona qaytarmağa söz ver.

Məktubu alan Dəli Səməd ağa bu yağlı və’dlərə inanmır. Amma Rüstəm və İsgəndər inanıb qayıtmaq qərarına gəlirlər. Onda Dəli Səməd ağa deyir ki, qardaşlarım, öz ayağınızla Şura hökumətinə qurban gedirsiniz.

1930-cu ildə İsgəndər və Rüstəmi Borçalıya qayıdan kimi həbs edib güllələyirlər.

Daşdəmir ağa:

- Atam Rüstəm ağa güllələndən sonra dolanışığımız çətin oldu. Anam Stalin adına kolxozda işləyirdi. Əllinci illərdə Sarvanın mərkəzi bağında Stalinin əzəmətli bir heykəli vardı. Anamı ona xidmətçi qoydular. İki il işləyəndən sonra onu Dövlət Təhlükəsizliyi şöbəsinə çağırdılar. Möhkəm danlayıb dedilər ki, sənəni kim buraya qoyub, axı sən ağa arvadı olmusan. Ağa arvadı olduğuna görə onu işdən çıxartdılar. Kolxoz sədri İsa Xubanovu hədələdilər ki, sən bilmirsən ki, bu ağa arvadıdı, o hansı bir ürəklə heykəli silər, bağın gül-çiçəyini becərər.

Stalinin heykəlini silməyə hər il üç-dörd metr məxmər verirdilər. Bizi ondan da məhrum elədilər.

- Ağa, bəs Türkiyədə qalan Dəli Səməd ağanın taleyi necə olub?

- 1930-cu ildə Türkiyədən qayıdan İsgəndər ağa bir foto-şəkil gətirib. Şəkildə səkkiz nəfər təsvir olunub. Həmin şəkildə bizim nəsildən İsgəndər ağa Qasımlı, Dəli Səməd ağa, Kürüstü Kosalar kəndindən isə Dəli Əhməd var, ayaq üstə duran isə burda yazılana görə türk konsuludur. Qalanlarının kimliyi yazılmayıb. 1962-ci ildə Türkiyə radiosu xəbər verdi ki, vaxtilə şuralardan bizə pənah gətirən alay komandiri Dəli Səməd ağa vəfat etdi. Sonralar Türkiyə ilə ara elə kəsildi ki, nə Dəli Səməd ağadan, nə də övladlarından heç bir xəbər tuta bilmədik. Gedib-gələnlər onun igidliyindən, səxavətindən danışdılar.

...Bir türk əsgəri naqanını sökür, amma yığa bilmir. Döyüşçülərdən biri Dəli Səməd ağanı göstərib deyir:

- Apar, ver, əcəmi qarapapaqlıya, o yığa bilər.

Səməd ağa da bir anın içində naqanı yığıb qoyur cibinə. Türk deyir:

- Ağa, neylədin, axı naqan mənimdir.

Səməd ağa:

- Yapmasını bilməyən, atmasını da bilməz. Naqan mənimdi...

Bu dəfə daha ciddi görkəm alıb - əfəndim, ətrafımız gavurlarla doludur. İstəyirsən ki, heç vaxt düşməmə hədəf olmayasan, naqanın yapmasını da öyrən, bu, sənin həmişə gərəyin olacaq, - deyib türkün naqanını özünə qaytarır.

Apriel, 1993-cü il.

BORÇALIDAN GƏLƏN MƏKTUB

Adam var tez-tez görüşürsən, amma ondan yaddaşında heç nə qalmır. Adam var ki, bircə dəfə həmsöhbət olursan, onun duruşu, davranışı, sözü-söhbəti hafizəndə ömürlük yaşayır. Tez ayrıldığına, ya da mənzil uzaqlığı ucbatından görüşə bilmədiyinə yanıb-yaxılırsan.

Borçalı Daşdəmir ağa ilə yeganə görüşümün bir ili 1993-cü il dekabrın səkkizində tamam oldu. Bu bir ildə Ağa /Borçalıda hamı onu belə çağırır/ üçün mən yaman darıxmışdım. Ağa üçün istək yanğıma ancaq məktubla təsəlli tapmışam. İnanıram ki, Borçalı igidi Səməd bəyin doğma nəvəsi Daşdəmir ağa ilə hər kəs bircə dəfə görüşsə, o da mənim kimi ağa vüqarına, şirin və maraqlı söhbətinə vurğun kəsilər. Nüfuzlu ağa nəslinin nümayəndəsini dinlədikcə Allaha dua-səna qılırdım ki, nə yaxşı bu saf bulağın gözü tutulmayıb. O danışdıqca fikirləşirdim ki, adama tərbiyə vermək, ədəb öyrətmək lüzumsuz bir zəhmət imiş. Gərək insan olan kəs anadan tərbiyəli doğulsun, vüqarlı və nəzakətli yaşasın. Bunun üçün də nəslində ağalığ, bəylik olmalıdır.

1955-ci ildə Səməd Vurğun Borçalıda qonaq olub. Böyük bir ziyafətdən sonra Daşdəmir ağagilə gələn Səməd Vurğun nahaqdan deməmişdir ki, Allaha şükür ki, özümün ağa evinə qonaq gəldim. İndi özümü burada rahat hiss edirəm. (Daşdəmir ağanın anası Səməd Vurğun nəslindəndir).

İkicə gün ziyarət etdiyim Daşdəmir ağa Rüstəm ağa oğlu Paşayev müdrik bir ağsaqqal kimi yaddaşında ömürlük yaşayacaq.

Bu günlərdə ondan yenə bir məktub aldım. Ağa mənə aşıq Şenliyin üç şe'ri göndərmiş. Şe'rin biri mərd babası Səməd ağaya, ikisi isə Şulaverin qoruqçularına yazılıb. Borçalıda ağır yığnaqlı toylar keçirən Səməd ağanın dostu Aşıq Şenlik "Borçalı Səməd ağa" adlı dastan da yazıb. Qazax və Borçalı aşıqlarının dilində əzbər olan bu dastan təəssüf ki, indiyədək özümüzdə yox, ancaq Türkiyədə, 1975-ci ildə nəşr olunub.

...Bir gün Səməd ağa ismarıç göndərmiş aşıq oğlunun toyuna də'vət edir. Uzaq mənzil gələn aşıq Şenlik Ləlvər dağına aşıb Şulaver düzündə dincəlmək istəyir. Atını ota buraxır, özü də böyrü üstə uzanıb, dünyanın gərdisini ələk-vələk edirmiş. Bu zaman iki erməni qoruqçusu bələni bəri aşıb aşıq Şenliyə hədə-qorxu gəlir. Tüfəngi dabana çəkib kişinin atını və üstündəki pul-paramı alırlar. Aşıq nə qədər deyir ki, mən Səməd ağanın qonağıyam, dinsizlər eşitmir ki, eşitmir...

Aşıq Şenliyin payı-piyada gəldiyini və qarət olunduğunu gören Səməd ağa adam göndərmiş atı da, pul-paramı da aldırır. Düşməyə isə özü cəza verir. Nökərini Şulaver keşişinin belinə mindirib kəndin içi boyunca ləhləyəyə qədər qovdurur. Aşıq Şenlik də bu əhvalata iki - "Məni" və "Bəyim" şe'rlərini yazır. Üçüncü şe'r isə Aşıq Şenliyin qəlb və ürək dostu Səməd ağanın ölümünə yazdığı "Getdi" qoşmasıdır.

İndiyədək ancaq Borçalı, Qazax aşıqlarının sinəsində yaşayan şe'rləri Daşdəmir ağa mənə aşıq Nurəddin Qasımlının boxçasından yazıb göndərmiş.

GETDİ

Borçalı mərdi Səməd bəyin ölümünə

*Ay arıflar, gəlin sizə söyləyim,
Səməd bəy namında hökmü xan getdi.
Qazax, Şəmsəddin, külli-Borçalı,
İgidlər içində bəlli can getdi.*

*Meydana girəndə edərdi cəngi,
Apardı ayağını polad üzəngi.
Gəzdi Alosmani, gəzdi Firəngi,
Saldı Cəlalıya bir tufan, getdi.*

*Şenlik mədh eyləyib çəkdi dastana,
Yaysın sorağımı, yaysın hər yana.
Rüstəm tək səs saldı bütün cahana,
Heyif, əlimizdən qəhrəman getdi.*

MƏNİ

*Ay qoruqçu, sən Allahu sevirən,
Cəbr edib salmaynan azara məni.
Asdvası, Xristosu sevirən,
Cəbr edib salmaynan azara məni.*

*Söylə görüm, nədir aşıqın suçu,
Məryəm ana olsun sizə duaçı.
Sevirən kilsəni, sevirən xaçı,*

*Cəbr edib salmaynan azara məni.
Mən Şenliyəm mayıl oldum gülümə,
Təbib olan qulluq edər pirinə.
Məkanım Çıldırdı, göndər yerimə,
Cəbr edib salmaynan azara məni.*

BƏYİM

*Dilbilməz yağının cənginə düşdüm,
Bizi daşdan-daşa saldılar, bəyim.
Arif məclisində ilham alardıq,
Bizdən də xərac aldılar, bəyim.*

*Dedim, Səməd bəydi sərdarın özü,
Deyərəm eşidər, öldürər sizi,
Çox yalvardım, eşitmədilər bizi,
Bizi də yalançı saydılar, bəyim.*

*Tək sənsən Şenliyin öz havadarı,
Sizin üçün gəldim bu yana sarı.
Viran Şulaverin qoruqçuları,
Paramı, heybəmi çaldılar, bəyim!*

GENERAL ƏLİAĞA ŞIXLİNSKİNİN MÜDRİK FİKİRLƏRİNDƏN

- Adi bir insan özünü dahi hesab edərsə, demək o, ən küt bir adamdır.
- İnsan nə mələkdir, nə də heyvan; ancaq özünü mələk hesab edəndə, heyvan vəziyyətinə düşür.

1920-ci ildə iyirmi səkkiz aprel çevirilişinin səhəri həbs olunan general Əliağa Şıxlinskiyə bolşevik çəkisti belə bir sual vermişdir:

- Hansı siyasi partiyanın və ya inqilabın mənafeyini müdafiə edirsiniz?

General Əliağa Şıxlinskiyə cavabı:

- Hər bir inqilaba əks-inqilab kimi yanaşıram, heç vaxt belə şeylərə qoşulmamışam, qoşulmazdım da...

1918-ci ildə general Əliağa Şıxlinski Gəncədə yeni yaratdığı Əlahiddə Azərbaycan Korpusunun əsgərləri qarşısında çıxış edərək demişdir:

- Azərbaycanlılar birdəfəlik bilməlidirlər ki, doğma ordu əsla tənbəlxana deyil və onun mövcudluğu hər hansı bir azərbaycanlının maddi rifahını daha da yaxşılaşdırmaq üçün yaranmayıb. ***Ordu xalqın istinadgahıdır- bura xalqın ləyaqətli oğulları gəlməlidir.***

İyirminci ilin aprel çevrilişi günlərində Musavat hökumətinin Daxili İşlər nazirinin müavini Şəfi bəy Rüstəmbəyov Əliağa Şıxlinskiyə soruşmuşdur:

- Hə, cənab general, qaçmırsınız mı?
- Öz vətənimdən niyə qaçım ki?
- Sizi öldürürlər.

Ağır təbiətli general təmkinini pozmadan cavab vermişdir:

- Gələnlər ağıllı adam olsalar, mənə öldürməzlər, çünki mən onların işlərinə yararam. Axmaqlardan isə, heç yerdə canını qurtara bilməzsən. Buna görə də, Vətənimin adama ehtiyacı olduğu bir zamanda, mən onu qoyub heç yere getməyəm.

1880-cı ildə Tiflis kadet korpusunda təhsil alan kursant Əliağa Şıxlinski bir gün dostları ilə şəhərə gəzməyə çıxır. Kursantlar güclərini sınamaq üçün güc tərəzisinə yaxınlaşırlar. Hamı bir-bir öz gücünü göstərir. Əliağaya da təklif edirlər. O, deyir ki, gəlsəniz mən bunu divardan tamam qopardam (O vaxtlar güc sınıyanan tərəzi yumruqla vurulmurdu. Divara bərkidilirdi, güc sınıyanlar onu özlərinə tərəf dartırdı).

Yoldaşları deyir:

- Əliağa, zarafat eləmə, altıya, yeddiyə qədər çəkə bilsən qalibsən.

Tərəziçi:

- Bala, əvvəl çək, sonra öyün, - deyib ona kinayə ilə baxır.

Əliağa var qüvvəsi ilə elə çəkir ki, güc sınıyanan tərəzi divardan yerli-dibli qopur.

Tərəziçi:

- Bala, - deyir, sən doğrudan da güclü imişsən, bu güclə öyünməyə haqqın var. Beşə qədər çəkənə altı manat düşür. Sən isə onu yerli-dibli qopartdın. Al, mükafatın on manatdır.

Əliğa:

- Mənə on manat lazım deyil. Mən istədim biləsiniz ki, tərəzinizi dibindən çıxardan oğullar da var - deyə cavab verir.

GECİKMİŞ VÜSAL (Sənədli hekayə)

*Mənim ölüm tariximi sevimli Nigar
xanımın vəfatı günü ilə hesablayın.*

General Əliağa Şıxlinski

Nigar xanım Şıxlinskayanın iyirminci əsrin əvvəllərində çəkilmiş bir foto şəkli var. Şəkildə o, oğlu ilə birgə təsvir olunub. Bizə yaxşı məlumdur ki, general Əliağa Şıxlinski ilə iyirmi iki illik birgə yaşayışdan Nigar xanımın heç bir övladı olmayıb. Bəs onda Xosrov bəyin atası kimdir? Bunun qısa tarixçəsi var.

Nigar xanımın atası Zaqafqaziya müftisi Hüseyn Əfəndi Qayıbzadə Əliağanın anası Şahyəmən xanımın əmisi oğlu idi. Zaqafqaziya müftisi kimi məsul vəzifədə çalışan Mirzə Hüseyn on iki yaşından Əliağanın təlim-tərbiyəsi ilə özü məşğul olmuşdur. Onu Tiflisə gətirib Semyon Monastırsevin şəxsi gimnaziyasına oxumağa qoymuşdur. İllər keçəcək ömrünün son illərində bu əvəzsiz yaxşılığı xatırlayan Əliağa Şıxlinski yazacaq: "Ata-anam həmişə kənddə yaşadığına görə mən tamamilə Mirzə Hüseyn Əfəndinin himayəsinə keçdim. Sonrakı tərbiyəm bütünlüklə onun əlində oldu. Bu adamın nəsihətləri və örnək ola biləcək şəxsi həyatı mənə o qədər böyük təsir bağışlamış və mənim xasiyyət və dünyagörünüşümdə o qədər dərin iz buraxmışdır ki, mən hər cəhətdə diqqətə layiq olan bu şəxsiyyətə borcluyam".

Əliağanın təlim-tərbiyəsində əvəzsiz xidmətləri olan müfti ilk vaxtlar qızı Nigarla onun ailə qurmasına razılıq vermişdi. Arada hələ heç bir nişan-filan olmasa da Peterburqdakı Mixaylovsk topçuluq məktəbində təhsilini davam etdirən Əliağa ilə qızının yazışmasından da xəbərdar idi. Müdrik müfti Mirzə Hüseyn yaxşı bilirdi ki, qeyri-adi istedadla malik olan Əliağanın çox parlaq bir gələcəyi var. Ona görə bu izdivacın baş tutacağına qəlbən razı idi.

1886-cı ildə Əliağa Peterburq topçular məktəbini də birincilər sırasında bitirdi. Ona əla oxuduğuna görə pul mükafatı və buraxılış imtahanında qızıl saat hədiyyə verdilər. Podporuçik rütbəsində onu 39-cu topçu briqadasına xidmətə göndərdilər.

Aradan beş aydan çox keçsə də Əliağadan heç bir səs-soraq yox idi. Həmin vaxtlarda milliyətcə Acar olan knyaz Məmməd bəy Palavandov Qazax qəzasına hakim təyin etdilər. Uzun illər Stavropol ərazisində yüksək rütbədə olan Məmməd bəyi müfti hələ gəncliyindən yaxşı tanıyırdı. O vaxtlar Məmməd bəyin bir neçə qohumu Qori Seminariyasında təhsil alırdı. O səbəbdən də Qoriyə tez-tez gəlirdi.

Müfti Qori seminariyasında dərs deyəndə görüşüb dostlaşmışdılar. Dədə-baba Vətəni Qazaxa hakim təyin olunan Məmməd bəyi təbrik etmək üçün ailəsilə birgə Tiflisə qonaq çağırırdı. Elə bu qonaqlıqda Nigarı görən Məmməd bəyin arvadı onu oğlu Dərviş bəyə istədi. Qız anası Səadət xanım dönə-dönə işarə vurdu ki, Nigar bibisi oğluna istəklidir. Üstəlik də qızının hələ kiçik olduğunu və təhsil aldığı da xatırlatdısa mümkün olmadı. Nə Məmməd bəy, nə də inadkar arvadı əl çəkmədilər. Zor-xoş müftidən razılıq aldılar. Müftidən soruşanda ki, Nigarla Əliağa bir-birilərini çoxdan sevirlər. İndi qızı Palavandovlara niyə

verirsən. Əliağada hansı qüsuru gördün? Daxilən əzab çəkən müftinin cavabı yarızarafat, yarıciddi belə olardı:

- Əliağa hərbcidir, onun şələsi dalındadır. Bu gün bu şəhərdə, sabah o birində yaşayacaq. O həm də ağıllı və istedadlıdır. Harda olsa xəşbəxtliyini tapacaq. Nigarı mən gözümün nuru qədər istəyirəm. O, mənə yazı-pozu işlərində ən yaxın köməkçidir. Onu gözümdən qırağa qoya bilmərəm kəsəsi istəmirəm gül kimi balam yad şəhərlərdə, gavurlar içində yaşasın.

İllər ötdü, yaşın üstünə yaş gəldi. Amma ilk sevgisini heç cür unuda bilməyən Əliağa başqa birisinə könül verib evlənmə bilmirdi. 1906-cı ildə Port-Artur müharibəsindən ad-sanla qayıdan Əliağa Şıxlinskini öz xahişi ilə Çarskoye-Seloda yerləşən "Artilleriya zabidləri məktəbi"ndə təhsilini davam etdirməyə göndərdilər. Kursu böyük müvəffəqiyyətlə bitirən podpolkovnik Əliağa Şıxlinskini məktəbdə müəllim saxladılar. Elmləri asanlıqla mənimsəyən Əliağanın tərtib etdiyi "Üçbucağı" məktəb heyətində yaxşı mənada səs-küy qaldıraraq onun şöhrətini artırdı. Məktəbin rəisi onun ixtisasını şurada müzakirəyə qoydu. Müəllim və professor heyəti ona zabidlər üçün yeni məsələ kitabı tərtib etməyi tapşırırdı. Məktəbin rəisi tam artilleriyə generalı Aleksandr Nikolayeviç Sinitsin əmr etdi ki, nəşr olunan kitabda üçbucağın şərhini "Şıxlinski üçbucağı" kimi yazılsın.

1908-ci il noyabrın 25-də Çarskoye-Selodakı Yekaterina sarayında Georgi Pabedonosev günü qeyd olunacaqdı. İmperatorun əmri ilə buraya dəvət olunanların əksəriyyəti Port-Artur döyüşlərinin iştirakçıları və Georgi kavalərləri idi. Onların arasında Əliağa da vardı. Kavalərlər sırasında padşaha təqdim olunanda Əliağa sağ ayağına laklı, qəşəng, sol ayağına isə mahud çəkmə geymişdi. İmperator ona diqqətlə baxıb xoş təbəssümlə gülümsündü:

- Cənab zabit, - dedi od-alov içindən çıxmış Georgi kavalərlərindən soruşmazlar ki, niyə axsayırsan? Məgər yaralarınız hələ də sağalmır?

- Əlahəzrət, sol dizimin üstündən aldığım yara sağalmır ki, sağalmır. Qıçım qatlanıb açılmır. Elə hey çirk verir. Həkimlərin dediyinə görə yara xeyli dərinə işləyib.

İmperator xəfifcə gülümsündü:

- Sizə şərəfli Georgi ordeni təqdim edir və altı ay padşah xəzinəsi hesabına Qafqaz sularında müalicə olunmağı tövsiyə edirəm. Baxıram, Siz cavan və sağlam zabitsiniz. Hələ uzun müddət orduda qulluq edə bilərsiniz. Çalışın ki, tez sağalın - deyib Əliağa Şıxlinskini əlini sıxdı.

Altı aylıq məzuniyyətin iki ayını Yessentuki mineral sularında müalicə olunan Əliağanın yarası xeyli yaxşılaşdı. Çoxdan qürbət ellərdə dolaşan Əliağanı könlü doğma eli-obası, qohumları istədi. Onun Qazaxa gəlişi özü ilə bayram əhval-ruhiyyəsi gətirdi. Hamı onu görməyə gəlir, qonaq çağırırdı. Qəzetlərdə təriflənən Port-Artur qəhrəmanını hamı yaxından görüb həmsöhbət olmağı özünə şərəf bilirdi. Hər gün evləri görüşə gələnlərlə dolu olurdu. Bir gün Tiflisdən Müftinin böyük oğlu Bahadır da Qazaxa gəldi. Aralarında yaş fərqi olsa da Əliağa Bahadırı çox istəyirdi.

- Əliağa, - dedi anam səni bizə qonaq çağırır.

- Bəs Müfti necə, çağırır? Əliağa zarafat etdi. - Mən dəvətsiz də gələcəkdim. Anam da bir neçə dəfə bu barədə söhbət salıb. Amma bu gəlib-gedənin əlindən imkan yoxdur. Mən özümdə kəndim-kəsəyim üçün darıxmışam. Axı, on ildən çoxdu mən Vətənə gələ bilmirəm.

Neçə illik ayrılıqdan sonra Əliağa ilk gənclik illərini keçirdiyi Tiflis və heç vaxt unutmadiğı Nigarını gördü.

İllər ötsə də Nigar az dəyişmişdi, əvvəlki gənclik təravətini saxlamışdı. İlk görüşdə özünü şən göstərən Nigarın qəlbi kədər və nisgilli idi. İki il əvvəl əri Dərviş bəy Palavandov vəfat etmişdir. Onların Xosrov bəy adlı bir oğlu var idi. O da əmisi ilə Türkiyəyə getmişdi. Yaxın günlərdə qayıtmalı idi. Əliağa fürsət tapıb Nigarla ayrıca söhbət elədi. Səmimi qəlblə bildirdi ki, onu unuda bilmir.

Əliağanın Nigarla evlənmək xəbərini eşidən Şıxlinskiyərin bəziləri onu töhmətləndirdi ki, qız tapılmır, sən gedib dul qadın alırsan. O vaxt Qayıbovlar bir qızı da bizə çox gördülər. Müfti tamahının ucundan qızı vəzifəli adamın oğluna verməklə bizi təhqir etdi. İndi sən təzədən onun dul qızını istəyirsən. Əliağa isə inadından dönmədi:

- Nigar - dedi, mənim ilk məhəbbətim, ilk arzumdur. İki dünya bir də olsa Nigarla evlənəcəm, vəssalam. O ki, qaldı qız, ya dul məsələsinə mənim üçün nə olsa da qəbuldur. Təki ilk sevgim Nigar olsun.

1909-cu il, oktyabrın 27-də qırx dörd yaşlı Əliağa Şıxlinski ilk sevgisinə belə qovuşdu.

General Əliğa Şıxlinskinin qadını Nigar xanım Şıxlinskaya hərbi vəzifədə işləyən ilk azərbaycanlı qadımdır. Nigar xanım birinci imperialist müharibəsində ordu sıralarında yaralılara tibbi yardım göstərən qadın komitəsinin sədri olmuşdur. Şıxlinskayanın "Russkiy invalid" qəzetinin 1914-cü il bir avqust tarixli nömrəsində rus qadınlarına müraciətnaməsi, həm vətənpərvərlik hissi, həm də ifadəsi etibarilə diqqətə şayandır. Nigar xanım Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri ilə çox yaxından məşğul olmuşdur. Bu fədakar qadın geniş məlumata və yüksək mədəni səviyyəyə malik olaqla, Azərbaycan xalqının ümumi inkişafı və mədəni yüksəlişi uğrunda bacardığı qədər çalışmışdır.

*HEYDƏR HÜSEYNOV
Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü,
fəlsəfə elmləri doktoru.*

Şəxsi həyatında general Əliğa Şıxlinski sonsuz bir məhəbbətlə arvadı Nigar xanımı sevən sədaqətli bir ər idi. Onun övladı yox idi.

*Yevgeni Barsukov,
general mayor, hərbi elmləri doktoru,
professor, Dövlət mükafatı laureatı*

ULU VƏSİYYƏTİ FAYDASIZ OLMAZ

*Yarın könlün alaydım,
Dərdim yada salaydım.
Qismət belə imiş,
Gərək yalnız qalaydım.*

El bayatısı

General Əliağa Şıxlinskiyə tale övlad qismət eləməmişdi. O, sevimli həyat yoldaşı Nigar xanımın ölümündən sonrakı həyatını tamamilə artıq hesab edirdi. Bu, doğrudanmı belədir, yoxsa şair təbli məşhur sərkərdəmiz ötəri hissəmi qapılmışdı?

1931-ci il avqustun 12-də vəfat edən Nigar xanımdan sonra general on üç il yaşamışdı. Bu on üç ildə tənha yaşayan Əliağa Şıxlinski həyatının bir anını belə Nigarsız təsəvvür etməmişdi. O, hər cümə axşamı sevimli həyat yoldaşının qəbrini ziyarət etmiş, vəfatının ildönümündə ehsan vermişdir.

Görüşdüyüm Şıxlinskilər nəslinin çoxsaylı nümayəndələri mənə dönə-dönə demişlər ki, generalın ən çox sevdiyi insan yalnız və yalnız həyat yoldaşı Nigar xanımdır. Əliağa Şıxlinski məşhur "Xatirələrim" əsərində, şərlərində və məqalələrində bu barədə söhbət açıb. Biz də bu məhəbbətin ülviliyindən oxuculara az-çox çatdırmışıq.

1983-cü ildə Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyinin arxivindəki "Şıxlinski fondu"nda araşdırmalar apararkən ağızbağlı bir məktuba rast gəldim. Mavi rəngli zərfin üstündə rus dilində belə yazılmışdır: "Vəsiyyət. Mən öləndən sonra açmalı".

Məktub əlimdə bir müddət kövrək hissələrin ağır təsirindən quruyub qaldım. Gözlərimdə yaş dumanı, beynimdə qarma-qarışıq sözlər fırlanırdı: "açım, açmayım. Bu müqəddəs kişinin ruhu məni lənətlənməz ki...".

Məktubu o biri üzünə çevrib yarışdırılmış tərəfinə dönə-dönə baxıram. Məktub bağlıdır. 1943-cü il avqustun 18-də Bakıda vəfat edən generalın ölümündən isə düz 40 il keçir. Kədərlə köks ötürüb çölə boylanıram. Fevral ayının sazağı sanki uğultu ilə içəri dolub varlığını titrədir. Həyat və fəaliyyətini az-çox öyrəndiyim general Əliağa Şıxlinski bilirəm ki, çox maraqlı bir insan olub. Güclü müşahidəsi, əla mütaliəsi və geniş dünyagörüşü olan bu adam heç vaxt ötəri və ya başdansovdu iş görməmiş. Onun şəxsi əlyazmalarını araşdıranda görürsən ki, xırdaca bir qeydi də böyük mənə kəsb edir. Mənim yəqinim idi ki, generalın hələ oxumadığım vəsiyyətnaməsində də müdrik sətirlərə rast gələcəm.

Bu anda ağıma qəribə bir fikir də gəldi. Əgər arxiv işçiləri icazə versəydi bu ağızbağlı məktubu götürüb generalın yaxın qohumlarından birinin yanına gedər və onunla birgə açıb oxuyardım. Məlumdur ki, vəsiyyət hər şeydən əvvəl yaxın qohumu üçün yazılır. Mən də istəyirdim ki, bu məktubu generalın doğması müdrik yazıçı İsmayıl Şıxlı ilə birgə oxuyam. Amma bu, mümkün deyil. İndi bu məktub adi kağız parçası deyil. Möhürlənib, qeydə alınıb və tarixi bir sənəd olub. Bəs bu tarixi sənəd nə üçün indiyədək heç kəsi maraqlandırmayıb. Bəlkə tədqiqatçıların rastına çıxmayıb. Elə isə onda mənim uğurumdur qarşıma çıxıb, açsam heç bir günah sahibi olmam.

Ehtiyatla qələmin iti ucunu ağızbağlı məktuba yaxınlaşdırıram. Qırx il qurumuş yapışqan asanca qopur. İçərisindən adi dəftər kağızında yazılmış dörd

vərəq çıxır. Birincisinin sərəlvhəsi : "Ailə vəsiyyətnaməsi", 30 oktyabr 1933-cü ildə yazılıb. İkincisi - "Əziz Bahadır və Varya" (həmin tarixdə yazılıb). Üçüncü sərəlvhəsizdir, yalnız "3 yanvar 1938-ci il" tarixi qoyulub. Dördüncü : "Son rica (xahiş)", 13 mart 1942-ci ildə yazılıb.

General Əliağa Şıxlinski "Vəsiyyətnamə"sinin dördünün də üzünü köçürüb evə qayıdırəm. Yol boyu ikinci vəsiyyətnamədəki bir cümləni ürək ağrısı ilə öz-özümə təkrar edə-edə qəlirəm.

"Əgər tale mənim bu sevincsiz həyatımı uzun müddət davam etdirərsə, onda mənim "əmlakım" mənim dəfn olunma və ən sadə qəbr daşı qoyulma xərclərinə belə bəs etməz, bu halda mənim vəsiyyətim gülünc hal almış olar".

Oxucum, general Şıxlinski vəsiyyətnamələrindəki kədər təkcə bu cümlədə deyil. Onların dördü də tənha yaşayan insanın kədər və həsrətli doludur. Burda onun sevimli Nigarına ülvə məhəbbətinin də şahidi olacaqsan.

Mən on bir il əvvəl ulu generalımızın kədərinə şərik oldum. Vəsiyyətnamələri Sizə təqdim etməkdə birçə məqsədim var: xalqımız üçün əvəzsiz xidmətlər göstərmiş general Əliağa Şıxlinskiyə, niqbinliyinə, qayğılarına Siz də şərik olun. Ulu vəsiyyəti faydasız olmaz.

Ailə vəsiyyətnaməsi

Mənim ölümümdən sonra, əmlakımdan nə qalarsa: mebel, qab-qacaq, geyim şeyləri və başqa əşyalar, eləcə də qalmış nəğd pul məbləğini- həyatımın kimsəsiz illərində mənə qayğı göstərmiş həkim Bahadır Qayıbova¹ və onun arvadı Qayıbovaya² vəsiyyət edirəm.

Yazılanları öz şəxsi imzam ilə təsdiq edirəm.

30 oktyabr 1933-cü il, Bakı

Əliağa Şıxlinski

Biz mətnin altında imza atmış şəxslər, aqronom Nəsrulla Əlizadə və texnik Sadiq Əlizadə şahidlik ki, Əliağa Şıxlinski 30 oktyabr 1933-cü ildə bizim iştirakımızla vəsiyyətnaməni tərtib edib, imzalayarkən tam sağlam əqlə və yaddaşa malik idi.

1. Nəsrulla Əlizadə. 2. Sadiq Əlizadə.

Əziz Bahadır və Varya!

Əgər tale mənim bu sevincsiz həyatımı uzun müddət davam etdirərsə, onda mənim "əmlakım" mənim dəfn olunma və ən sadə qəbr daşı qoyulma xərclərinə belə bəs etməz, bu halda mənim vəsiyyətim gülünc hal almış olar.

Lakin, ona əvəz olaraq, unudulmaz həyat yoldaşım Nigar xanımın vəfatından sonra, siz məni qayğı ilə hərtərəfli əhatə edərək, onsuz yaşadığım günləri mənim

1. Bahadır bəy Mirzə Hüseyin Əfəndi oğlu Qayıbov (1878-1949) Əliağa Şıxlinskiyə qayıdır. 1897-ci ildə Tiflis gimnaziyasının və Xarkov dövlət Universtetinin tibb fakultəsini (1903-cü il) bitirmişdir. onlar həm də qonşu olmuşlar.

2. Varvara Qayıbova doktor Bahadır bəyin arvadı Ş. N.

üçün mümkün və dözümlü etdiyinizə görə, mənim Sizə qarşı olan minnətdarlığımın həddi-hüdudu yoxdur.

Bu qəni minnəttarlığı mən özümlə qəbr evinə aparacağam.

Sizin mənə qarşı mərhəmətinizə görə Allah Sizdən razı olsun.

Sizi sevən Əliğa Şıxlinski

Bakı, 30.X-1933-cü il

3 yanvar 1938-ci il

Vəsiyyətnamə yazılarkən, mənim bəzi qiymətli şeylərim var idi ki, onlar Bahadır və Varyanın mənə göstərdikləri qayğı və mənəvi köməklikdən əlavə, maddi yardımlarını qismən ödəyə bilərdi.

Lakin mən gözlənilməyindən də artıq yaşadım, satmalı nə vardısı, satın xərclədim və bununla da vəsiyyətnamə öz mənasını itirmiş oldu.

Əgər evdə qalmış əşyaların dəyəri dəfn mərasiminə və sadə qəbr daşına kifayət edərsə, ona da şükr. Heç bir əhsan və elan lazım deyil.

Qohumlara telefon vasitəsilə, telefon yoxsa, məktubla xəbər vermək olar.

Qəbir daşı yalnız onun üçündür ki, mənim adım unudulmaz həyat yoldaşım Nigar xanımın adı ilə yanaşı yazılsın.

Əliğa Şıxlinski

Son rica (xahiş)

1. Əgər mən yataqda qalası xəstə olsam, məni xəstəxanaya göndərin.

2. Əgər xəstəxanada ölsəm, nəşimi evə yox, xəstəxanadan qəbristanlığa aparın.

3. Qəzətdə elan verməyin.

4. Dəfnmə xərclərinin az olmasına çalışın. Yorğan ağına bükülmüş cəsədi rənglənməmiş, üstünə ağ kilim salınmış tabuta qoyun.

5. Heç bir əhsan verməyin, bunu etmək həmişə gərəksizdir, müasir çətinlikləri nəzərə alsaq isə qəbahətdir.

6. Mənə əziz olan Nigar xanımın qəbri ilə yanaşı qəbri yastı tava daşı ilə örtüb, üstünə yazarsınız: Əliğa Şıxlinski - heç bir tarix lazım deyil.

Əliğa Şıxlinski

Bakı, 13.03. 1942-ci il

Nə tabutun içinə, nə də tabutun üstünə bir dənə də olsun gül qoyulmasın.

Əliğa Şıxlinski

1943-cü il avqustun 18-də indiki Musa Nağıyev adına xəstəxanada kardiosklerozdan vəfat edən general Əliğa Şıxlinskiyə dəfn olunma mərasimini filosof-alim Heydər Hüseynovun özü təşkil etdi. Generalla heç bir qohumluğu olmayan alimin Ə. Şıxlinski şəxsiyyətinə, onun sərkərdəlik fəaliyyətinə, xüsusilə lüğətçilik sahəsindəki elmi- publisistik yaradıcılığına böyük rəğbəti vardı.

Dəfn mərasimini Bakı Hərbi Qarnizonundan çağırılmış alay orkestrlə müşayət etdi. Qəbri üstündə topdan və avtomatlardan yaylım atəşi atıldı. "Artilleriyanın allahı"nı görkəmli sərkərdələrə məxsus hərbi qaydada torpağa tapşırıdılar.

Heydər Hüseynovun özü, generalın yetirmələri və qohumları son vida nitqi söylədilər.

Tam artilleriya generalı Əliağa Hacı İsmayıl ağa oğlu Şıxlinskiyin adı və hərbi quruculuq tariximizdəki misilsiz xidmətləri bu gün də unudulmamışdır. İndi Bakıda, Gəncədə, İmişli və Qazax rayonlarında abad küçələr onun adını daşıyır.

Respublika Nazirlər Sovetinin 1990-cı il 28 iyul tarixli qərarı ilə Sabirabad rayonundakı altı saylı pambıqçılıq kolxozuna və Bakının yeddinci mikrorayonundakı 135 saylı orta məktəbə Əliağa Şıxlinskiyin adı verilmişdir. Vaxtilə yaşadığı Cəfər Cəbbarlı küçəsindəki binaya xatirə-barelyefi vurulmuşdur.

1990-cı il iyulun 23-də isə Respublika Prezidentinin fərmanı ilə ali məktəb tələbələri üçün xüsusi general Əliağa Şıxlinski təqaüdü təsis edildi. Qazax Xeyriyyə Cəmiyyəti cəbhə bölgəsində və orduda fəallıq göstərən əsgər və zabitlər üçün "General Əliağa Şıxlinski mükafatı" təsis edib. Hər il general Əliağa Şıxlinskiyin doğum və vəfatı günü qeyd olunur. Fəaliyyəti və şəxsiyyəti haqqında kitablar və çoxlu məqalələr yazılır, xatirə günü keçirilir.

Vətənin, doğma Azərbaycanın şərəf və azadlığı yolunda igid bir sərkərdə kimi danılmaz xidmətləri olan tam artilleriya generalı Əliağa Şıxlinski doğma xalqının ehtiramına tam mənada layiq şəxsiyyətdir.

İLK HƏRBİ NÜMAYİŞ

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin 1918-20-ci illərdəki fəaliyyət dövrünə qısaca nəzər salsaq, bir çox yeniliklərin şahidi olarıq.

1918-ci il Bakıda, ümumiyyətlə Azərbaycanda çox təlatümlü və həyəcanlı keçmişdir. Mart qırğını, yerli bolşeviklərlə döyüşlər, bundan əlavə də türklərin, ingilislərin gəlib-getməsi, o biri tərəfdən də ağqvardiyaçı Denikin ordusunun qara-qorxusu meydana çıxdı. Yalnız on səkkizinci ilin dekabr ayında azad nəfəs almaq mümkün oldu. İndi Azərbaycanda nə dost vardı, nə də düşmən, bircə Dərbənd yaxınlığında gəlib dayanan Denikin ordusundan təhlükə gözlənilirdi. Dekabrın iyirmi beşində hərbi nazir tə'yin olunan general Mehmandarov həmin gün "Azərbaycan vətəndaşlarına" adlı vətənpərvər yazısı ilə xalqa müraciət etdi.

Yeni gələn 1919-cu il daha uğurlu idi. Ordunun sayı 40 minə çatdırılırdı. Praporşiklər, artilleriya və minaaxtaranlar məktəblərinin yeni buraxılışı oldu. Bu ildə tam azad nəfəs alan respublikamız Qarabağda qayda-qanun yaratmağı da unutmadı. Marğa yatan, özlərini sakit aparan namərd erməni daşnakları Azərbaycan ordusunun silahının sərt üzündən ehtiyat edirdilər. Andranikin quldur dəstəsi Zəngəzurun böyür-başında hərlənirdi. O, aprel ayında general Cavad bəy Şıxlınskinin yenilməz diviziyası ilə döyüşə girməyə cəsarət etməyib İrəvana qayıtmışdı. Dro Kanayan ilə birləşib yenidən Qarabağ və Zəngəzura hücum planı hazırlayırdı. İkiüzlü erməni siyasətinə bel bağlamayan Azərbaycan hökuməti 1919-cu il yanvarın ilk günlərində Cəbrayıl, Zəngəzur və Şuşa qəzalarını Gəncə quberniyasından ayıraraq Qarabağ general-qubernatorluğunu yaratdı. Xosrov bəy Sultanov general-qubernator tə'yin edildi.

Mart ayının 19-da Baş Qərargahın Baş İdarəsi yaradıldı. Bilavasitə operativ məsələləri həll edən idarəyə rəis Kırım hökumətinin sabiq başçısı, general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç tə'yin edildi. Nisbətən sakit keçən bu ildə hərbiyyə naziri Səməd bəy Mehmandarov hələ yanvarın 31-də Gəncədə Novruz bayramı münasibətilə hərbi nümayiş keçirilməsinin hazırlığına belə bir əmr verdi:

"Mart ayının 22-də Gəncə şəhərində Novruz bayramı münasibətilə Gəncə qarnizonunun və Azərbaycan ordusunun digər hissələrinin iştirakı ilə, həm də birinci Cavanşir alayından bölük, ikinci Bakı alayından tabor çağırmaqla parad keçirmək nəzərdə tutulur.

Bayram mərasimində qoşunların iştirakı müstəqil Azərbaycan Respublikası xalqının şənliklərinə milli bayram xarakteri veriləcək və bundan başqa bu parad hərbi hissələrin sıra tə'liminə baxış olacaqdır.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq komandirlərin müəyyən edilmiş müddətə öz hissələrini baxışa ə'la hazırlaması və təqdim etmələri gərəkdir.

Əslini imzaladı:

*Ali Baş Qərargahın rəisi
Polkovnik Həbib bəy Səlimov".*

Respublika Mərkəzi Dövlət Yeni Tarix arxivində saxlanılan on doqquzuncu ilə məxsus sənədlərdə göstərilir ki, Novruz bayramını nəinki yerli əhali, Milli Ordu da çox təntənəli keçirmişdir.

Novruz bayramı münasibətilə hərbi nümayiş martın 22-də səhər saat 11-də Gəncənin Artilleriya meydanında keçmişdir. Bu münasibətlə nazirliyin baş mollası əzan çəkmiş və xeyir-dua diləmişdir.

Müdafiə naziri general Səməd bəy Mehmandarov isə Azərbaycan Parlamenti və öz adından gənc ordu hey'ətini bayram münasibətilə təbrik etmiş və onlara gələcək işlərində müvəffəqiyyətlər arzulamışdır.

Nizami addımlarla meydandan keçən əsgər və zabitlər həmin təntənə üçün bəstələnmiş belə bir şərqi-marşı oxumuşlar:

*Şükür Xuda, şadlıqla Novruz oldu,
Düşmənlərin gözü kor, Novruz oldu.
Neçə müddət möhtac idik düşməne,
Yaramazdıq onun heç bir işinə.
İndi vurur hər kəs bir daş başına,
Şükür Allaha şadlıqla Novruz oldu,
Düşmənlərin gözü kor, Novruz oldu.*

*Lazımdır hamı verək əl-ələ,
Başqa millət şanı olmasın belə,
Görməsin Allah, daha zəlzələ,
Şükür Allaha şadlıqla, Novruz oldu.
Düşmənlərin gözü kor, Novruz oldu.*

*Təbrik edirik şanlı Səməd paşanı ¹,
Etsin Allah həmişəlik şanını,
Minə qədər etsin Allah yaşını,
Şükür Allaha, şadlıqla Novruz oldu,
Düşmənlərin gözü kor, Novruz oldu.*

Bu, 1919-cu il martın 22-də keçirilən Milli Azərbaycan Ordusunun ilk bayramı oldu. İkinci belə bir bayram-nümayişini ordumuz həmin il mayın 28-də keçirdi. Bayram-nümayiş azad Azərbaycan Respublikasının yaranmasının bir illiyinə həsr olunmuşdu.

1920-ci il martın 22-də keçirilən istiqlaliyyət bayramını bir ay sonra -1920-ci il aprelin 28-də bolşevik-daşnak ordusu qanla suvardı. Siyasi süquta uğrayan Azərbaycan Demokratik Respublikasının mübarizləri zəfər yürüslü bayramı son nəfəsə qədər unutmadılar. O bəxtiyar günü ömrünə əbədi həkk edən polkovnik İsrafil bəy İsrafilbəyov mühacirətdə yana-yana yazırdı:

“1920-ci il martın 22-də Novruz bayramı münasibətilə icra edilən son rəsmi keçidi xatırlamamaq qeyri-mümkündür. Əcəba, hansı azərbaycanlı o mə'sud günü xatırlamır? Ordunun qabiliyyət və intizamı, mə'nəviyyəti təsəvvür olunmaz dərəcədə fəvqə'l'adə idi. Xarici aləm az bir müddət ərzində vəsaitizlik içində bu qədər müntəzəm təşkilata malik bir əsgəri qüvvə vücudə gətirdiyimizə heyran qalmışdı. Əhalidən çoxu duyduğu həyəcədən ağlayırdı.

1. Müdafiə naziri, general Səməd bəy Mehmandarov - Ş.N.

O gün Azərbaycanın ən şanlı, ən bəxtiyar günü idi. (Miralay İsrafilbəy, Azərbaycan ordusu haqqında “Yeni Qafqasiya” məcmuəsi, İstanbul. 28 may 1340 il, 17 sayı.)

Arxivdə saxlanan ən maraqlı sənədlərdən biri də Azərbaycan Respublikasının ordusunda türk dilinin dövlət dili kimi təsdiq edilməsi barədə verilən Ali Baş qərargahın 89 nömrəli əmrnaməsidir. Hərbi nazir haqlı olaraq bildirir ki, Azərbaycan ordusunda xidmət etmək istəyən hər bir şəxs türk-Azərbaycan dilini öyrənməli və bu sahədə açılan kurslarda savadını artırmalıdır.

İnanırıq ki, yetmiş ildən çox birtərəfli öyrəndiyimiz tariximizin səhifələri bugünkü oxucularımız üçün də maraqlı olacaqdır.

HƏRBİ MƏTBUAT TARİXİMİZDƏN

*Hər birimiz bu məcmuəni oxuyub
istiqlalımız üçün iş görməliyiz.*

Məmməd Həsən Tahirov

Azərbaycanda hərbi mətbuatın tarixi nə vaxtdan başlanmışdır? Bu sahədə indiyədək araşdırmalar aparılmadığından suala dəqiq cavab vermək qeyri-mümkündür. Əgər söhbət qəzet nəşrindən və hərbi mövzuda yazılardan gedirsə, onun tarixi rusların Zaqafqaziyanı işğalından sonraya düşür.

1828-ci ildən Tiflisdə rus dilində nəşrə başlayan “Tiflisskiye vedomosti” qəzetinin ayrı-ayrı nömrələrində Azərbaycan süvari alayları ilə bağlı yazıları və Əlahiddə Qafqaz ordu qərargahında hərtərəfli biliyə malik alim kimi tanınan polkovnik Abbasqulu ağa Bakıxanovun xidmətini xüsusi qeyd etməliyik. Rəsmi hərbi qulluqda olan Abbasqulu ağa ayrıca qəzet və ya jurnal nəşr etdirməmişdir. Lakin həmin qəzetin səhifələrində Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələri barədə orijinal və tərcümə əsərləri ilə çıxış etmişdir.

Bu barədə biz Azərbaycan mətbuatı tarixinin mahir araşdırıcısı, filologiya elmləri namizədi mərhum Nəriman Zeynalovun tədqiqatında əsaslı faktlara rast gəlirik:

“Abbasabad mühasirəsinin təsviri” (1829, №27, 30), “Müasir tarix. Azərbaycan vilayətinin hərbi vəziyyəti haqqında” (1829, №38, 43), “Moskvalı dostuma məktub” (1830, №28, 53 və b.), “Qarabağ əyalətinə tarixi baxış” (1836, №86), “Car və Balakən vilayətlərinə səyahət” (1830, №81-83) və s. məqalələrində Azərbaycan haqqında, azərbaycanlıların məişəti, yaşayış tərzini və s. haqqında məlumatlar verilirdi.

Qəzətdə azərbaycanlıların şifahi və yazılı ədəbiyyatları haqqında məqalələr də dərc olunurdu. Abbasqulu ağa Bakıxanov qəzətdə tərcümə əsərləri ilə də çıxış edirdi. “Dərbəndnamə” əsərinin tərcüməsi haqqında qəzet yazmışdı: “Lazımı mənbələrin tərcüməsi Qafqazın bu tərəfinin tarixini yeni dünyaya yayar...”

Ötən əsrdə hərbi mövzuda yazılar dərc edən ikinci qəzet alovlu vətənpərvər Həsən bəy Zərdabinin 1875-ci il iyulun 22-də nəşrə başlayan “Əkinçi” qəzeti olmuşdur. Ana dilli mətbuatımızın təməl daşını qoyan “Əkinçi” 1877-ci ildə “Tazə xəbərlər” şöbəsində hərbi mövzuya daha çox yer vermişdi.

Hərbi mətbuat tariximizdən danışanda vaxtilə şahların, xaqanların və ayrı-ayrı bəylərin, sərkərdələrin yanında mirzə kimi qulluqda olan tarixçilərin yazıları hərbi-tarixi əsərləri də xatırlamağı zəruri sayırıq. Əlyazması şəklində yayılan, rus mətbuat orqanlarında dərc olunan bu əsərlər, zənnimizcə, çağdaş jurnalı əvəz edirdi.

Bir xeyli əvvəl - XV-XVI əsrlərə müraciət etsək, Azərbaycan tarixçisi Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix” (“Tarixlərin ən yaxşısı”) əsərində hərbi qüvvələrimiz haqqında faydalı qeydlərə rast gələrik.

“XV-XVI əsrlərdə qoşunlar mənsub olduqları yerin adı ilə adlandırılmışdır. Məsələn, Muğan, Şirvan, Qarabağ qoşunu və s.

Müharibə gözlənilən vaxt dövlətin hökmü altında olan yerlərə istimalətnamələr (cəlbedici məktublar) göndərilib, çoxlu ən'am və'd edirlər və beləliklə də, qoşun toplanışını sür'ətləndirirdilər. Vilayətlərdə yaşayan əmir və tiyuldarlar fərman alan kimi öz dəstələri ilə şahın köməyinə gələr, müharibə qurtarandan sonra məskənlərinə qayıdardılar.

Müharibə baş tutmayanda, yaxud dövlətlərarası razılıq əldə ediləndə sülhnamə yazılardı”, (Azərbayc. EA Məruzələri, XXXII c., Ş.F.Fərzəliyevin “Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix” əsərində bə'zi hərbi istilahlər” məqaləsi).

Demək, indiki qəzet və jurnal vəzifəsini o vaxtkı cəlbedici çağırış məktubları yerinə yetirirdi.

1918-20-ci illərdə isə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə hərbi jurnalın olub-olmaması barədə hələlik əlimizdə heç bir əsas yoxdur. O vaxtlarda hərbi mövzuda yazılar “Azərbaycan”, “Açıq söz”, “İstiqlal” və başqa mətbuat orqanlarında dərc olunurdu. Respublika Yeni Tarix Mərkəzi Dövlət Arxivində hərbi naziri, tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarovun 1919-cu il 2 aprel tarixli məruzəsi saxlanılır. Nazir məruzəsində göstərir ki, Azərbaycan hərbi tarixi və Azərbaycanın müxtəsər tarixi haqqında kitablar yazılıb, jurnal nəşr edilsin. Hər bir əsgər və zabitin milli hərbi tariximizi öyrənməsi məqsədilə həmin ədəbiyyat alay və diviziyalara paylanılsın.

General Səməd bəy Mehmandarovun bu qiymətli təşəbbüsünə ilkin səs verən tarixi əsərlər müəllifi yazıçı Yusif Vəzir Çəmənəmənli olmuşdur. O, “İstanbul elçisi” olanda “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” adlı kitabını 1919-21-ci illərdə İstanbulda nəşr etdirir. Tarixçi Cahangir Zeynalıoğlunun 1920-ci ildə yazdığı “Müxtəsər Azərbaycan tarixi” elmi publisistik və tarixi əsəri də 1924-cü ildə yenə İstanbulda işıq üzünə gərdi.

İstilaçı rus ordusunun süngüsü ilə süquta yetən Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti ziyahlarının çox işıqlı arzuları yarımçıq qaldı. Onların ən mühüm arzularından biri də Milli Ordumuzun tarixi salnaməsini yazmaq idi...

Bəs Azərbaycanda ilk rəsmi jurnal nə vaxt yaranmışdır, onun nəşiri kim olmuşdur? “Savadlı Qırmızı Əsgər” adlı ilk hərbi jurnal 1922-ci il sentyabrın 1-də Bakıda nəşr olunmuşdur. Ayda bir dəfə nəşr olunan, əsgərlər və zabitlər üçün nəzərdə tutulan siyasi, ictimai, ədəbi-elmi məcmuə yeni yaranmış Azərbaycan diviziyasının orqanı idi. Nəşiri və məs’ul redaktoru komissar Hüseyn Rəhmanov olmuşdur. jurnalın əsas mövzusu əsgərlərin savadlanması, onların döyüş hazırlığı, silaha qulluq qaydaları, əsgər və ordu həyatından yumorlar, ədəbi-bədii yazılar dərc etmək idi. Bədii nümunələr də özlüyündə əsgərlərin vətənpərvərlik hisslərinin daha intensiv şəkildə inkişafına xidmət edirdi. Təbii ki, dövrün ədəbiyyatının səviyyəsini bu nümunələrlə müəyyənləşdirmək ədəbi anlaşılmazlığa, yanlışlığa səbəb olardı. Hər halda, jurnal imkan həddinə əsgərlərin milli ideologiyasını, savadını, dünya duyumunu dolğunlaşdırmışdır. Məsələn: jurnalın 1923-cü ildə, beşinci nömrəsində “İzhari təşəkkür” adlı kiçik bir yazıda oxuyuruq:

“Gəncə qarnizonu alayının savad məktəblərinin müdiri yoldaş Qayıbov İsmayıl əsgər və zabitlər arasında savadsızlığın ləğvi işində ziyadə dərəcədə sə’y etmişdir”.

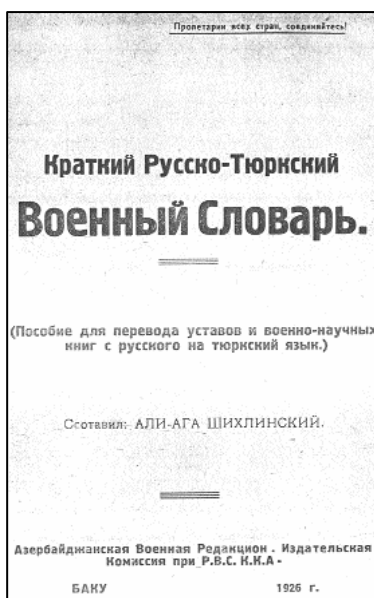
İlk təcrübə kimi və zəmanəsinin ab-havasına müvafiq olaraq jurnalda gedən yazıların əksəriyyətinin sənətkarlıq baxımından səviyyəyə aşağı olması təbii idi. Lakin bu, jurnalın məramnamə anlamında tarixi xidmətlərinə zərrəcə xələl gətirə bilməz.

Milli Ordumuzu yeni gələn Şura hökuməti məhv etdikdən sonra Azərbaycan Hərbi İnkilab Komitəsi 1920-ci il iyunun 21-də hərbi məhəlli birləşmələrin yaradılması haqqında yeni qərar verdi. Ümumittifaq ordusunun ayrılmaz hissəsi olan bu birləşmələr “Azərbaycan Birləşmiş atıcı diviziyası” adı ilə fəaliyyət göstərirdi.

1924-1928-ci illərdə ordunun yenidən qurulması üçün ölkədə hərbi islahatlar həyata keçirilirdi. Hərbi mətbuatın kəmiyyət artımına, hərbi nəşrlərin keyfiyyətə inkişafına diqqət artırıldı. 1920-ci ildən fəaliyyətə başlayan, Azərbaycan diviziyasının orqanı olan, “Qızıl əsgər” qəzetinin nəzdində hərbi yazıçı Hacıbaba Nəzərlinin rəhbərliyi ilə hərbi nəşriyyat yaradıldı. Bu nəşriyyatın buraxdığı kitabların əksəriyyəti tərcümə ədəbiyyatından ibarət idi. Xırda-para nizamnamə və kitabçaları çıxmaq şərtilə nəşriyyatın işıq üzünə çıxardığı orijinal əsərlərdən yalnız general Əliağa Şıxlinskiyin iki hərbi əsəri mövcuddur - “Ruscadan türkcəyə qısa döyüş sözlüyü” (1926-cı il) və “İşçi-Kəndli Qızıl Ordusu topçusunun döyüş təlimnaməsi”. Birinci kitab. “Qoşun topçusu” (1927-ci il).

Həmin illərdə əsgər və zabitlər üçün kiçik yaddaş kitabçaları da nəşr olunmuşdur. 1926-cı ildə Hacıbaba Nəzərlinin “Yaxşı atəş açmağı necə öyrənməli”, komissar Hüseyn Rəhmanovun “Dağ-nişançı diviziyasının on illiyi” (1930-cu ildə) və başqa əsərlər işıq üzünə gördü.

1925-ci ildən Zaqafqaziya respublikalarında hərbi tərcümə kollegiyaları təşkil edilir. Azərbaycan hərbi kollegiyasının baş redaktoru vəzifəsinə keçmiş Azərbaycan ordusunun tam artilleriya generalı Əliağa Şıxlinski (bu ali hərbi rütbə Əliağa Şıxlinskiyə 28 iyul 1919-cu ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin 339 nömrəli əmrilə verilmişdir - Ş.N.) təyin olunmuşdur. Məşhur “Xatirələrim” əsərində həmin illəri yada salan general Əliağa Şıxlinski sonralar yazırdı:

“Nizamnamələr, təlimatlar, göstərişlər və bəzi hərbi dərslilər tərcümə edilməli idi. Bizim tərcüməçilər buna qətiyyən hazır deyildilər. Bunların içərisində hərbi işi bilən, lakin öz ana dilini kifayət qədər bilməyən adamlar vardı. Elələri də vardı ki, hər iki dili bilir, lakin hərbi işlə tanış deyildilər. Eləcə də nə hərbi işi, nə də dilləri yaxşı bilməyənlər də vardı. Belə tərcüməçilərin hərəsi tərcüməni bir cür qarışıq salırdı... Belə tərcümələri redaktə etmək mənim üçün böyük əzab idi. Hər şeyi yenidən düzəltmək lazım gəlirdi. Tərcüməçilərin bütün nizamnamə və göstərişləri təhrif etdiklərini görüb, mən *“Rusca-azərbaycanca qısa hərbi lüğət”* tərtib və nəşr etdim. Bura hərbi istilahlardan çoxu daxil edilmişdir. Bu lüğət hərbi kitabları tərcümə üçün bir vasitə idi”. Bu illərdə

hərbi kitab nəşrinin sayı ilə yanaşı qəzet və jurnalların da miqdarı artmış və onlarda keyfiyyət dəyişikliyi əmələ gəlmişdi. “Savadlı Qırmızı Əsgər” jurnalı artıq “Qızıl Əsgər” adı ilə çıxırdı. 1928-ci ildən isə bu jurnal həm məzmunca, həm də tərtibat baxımından daha sanballı nəşr olunmağa başlayır. General Şixlinskiyə təklifi ilə jurnala “Hərbi Bilik” adı verilir. Azərbaycan atıcılıq diviziyasının siyasi şöbəsinin orqanı olan “Hərbi Bilik”in məs’ul redaktorları komissar Hüseyn Rəhmanov və diviziya komandiri Cəmşid xan Naxçıvanski təyin olunur. İlk hərbi jurnallarımızın nəşr ardıcılığı belədir: “Savadlı Qırmızı Əsgər”in 1922-24-cü illərdə 14 nömrəsi, “Qızıl Əsgər”in 1925-ci ildə 6 nömrəsi və “Hərbi Bilik” jurnalının 1928-29-cu illərdə 10 nömrəsi çıxmışdır.

Aparılan tədqiqatdan məlum olur ki, otuzuncu illərin əvvəllərində Sovet ordusunda kadr sistemində yenidənqurma və dəyişikliklər aparılmışdır. İttifaq daxilində olan bütün milli hərbi hissələr və birləşmələr ölkənin vahid ordusuna daxil edilir. Bununla da ayrı-ayrı respublikalarda və milli diviziyalarda hərbi mətbuat bağlanılır, əvəzində dairə və ordu qəzetləri nəşr olunur.

Azərbaycanda ilk hərbi qəzetin tarixi 1920-ci ildən “Qırmızı Əsgər”lə başlayır. Azərbaycan diviziyası siyasi şöbəsinin orqanı olan bu qəzet 1925-ci ildən “Qızıl əsgər” adı ilə nəşr olunmuşdur. Respublika hərbi mətbuatının inkişafında xüsusi yer tutan bu qəzet on ildən çox nəşr edilmişdir. Diviziya və alay qəzetlərini öz ətrafında birləşdirən qəzetin baş redaktoru görkəmli yazıçımız Hacıbaba Nəzərli olmuşdur. İstər jurnallarda, istərsə də qəzetlərdə görkəmli sərkərdələrimiz general Əliağa Şixlinski, Qambay Vəzirov, Cəmşid xan Naxçıvanski, komissar Heydər Vəzirov, Hüseyn Rəhmanov, Cabir Əliyev, Cəlil Əliyev, polkovnik Seyfulla Mehdiyev öz maraqlı yazıları ilə yaxından iştirak etmişdir. Bir faktı da qeyd etmək fərhləndiricidir ki, təkcə 1934-cü ildə rota və alay qəzetlərinin sayı səksənə yaxın idi. “Qızıl əsgər” diviziya qəzeti ilə yanaşı “Dəmir mübariz”, “Qızıl topçu”, “Döyüşçü səsi”, “Qızıl bayraq”, “Fəhlə-kəndli Qızıl ordusu” adlı çoxtirajlı alay qəzetləri nəşr olunurdu.

Altmış dörd ildən sonra (1993-cü il) Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin “Hərbi elmi-tədqiqat və tarix” idarəsi yenidən belə bir jurnalın nəşrini davam etdirdi. Dünyaya şirin dilimizdə yeni hərbi jurnal gəldi. Qədimdən qədim, uludan ulu olan Azərbaycan hərbi tarixinin yayıcısı, təbliğatçısı olan “Hərbi bilik” yeni yaranan Milli Ordumuzun doğma övladı kimi xalqımıza xidmət edir. Jurnalda hərbi qəhrəmanlıq tariximizin arxiv küncələrində saxlanan səhifələr, ayrı-ayrı ailələrdə mühafizə olunan nadir sənəd və fotosəkillər, indiyəqən adı anılmayan sərkərdə oğullarımızın ömür yolundan maraqlı yazılar dərc edilir.

1993-cü il.

HƏRBİ ŞƏRQİLƏRİMİZ

Müdrük tədqiqatçılar haqlı deyiblər ki, arxiv işi cəhənnəm əzabıdır, orada ancaq fədakar adamlar işləyə bilər.

Mənbələri tapmaq, toz basmış qovluqları vərəqləmək adamda həvəslə yanaşı, çox böyük səbr və təmkin də tələb edir. Ən dəhşətlişi onda olur ki, axtardığın hər hansı bir sənəd və ya faktın təxmini də olsa istiqamətini bilməyəsən. Belə vaxtda axtarıqların bəhrəli olması üçün mütləq arxiv işçilərinə müraciət etmək daha yaxşı olur.

Uğurlu bir axtarışım olanda, yaxın-uzaq dostlar bu münasibətlə məni təbrik edəndə istər-istəməz Fikrət müəllimi xatırlayıram və bu barədə onun özünə də təşəkkürümü bildirəndə: “Borcumdur, axı sən bu işi xalqımız üçün görürsən” - deyib, bu təvazökar adam əvəzində məni tərifləyir. Əlbəttə, bu təriflər mənim üçün xoş olsa da, Fikrət müəllim də yəqin bilir ki, mənim tədqiqatlarımda onun əməyi çoxdur.

İlk dəfə Respublika Yeni Tarix Mərkəzi Dövlət arxivinə gələndə əlimdə müəyyən mənbələrim olsa da, bilmirdim hardan, necə başlayım. Onda qısa bir söhbətdən sonra arxivin direktoru Fikrət Əliyev dəyərli məsləhətlərindən başqa 1918-20-ci illərdə Milli Ordumuzun yaranması haqqında mənə özünün tematik qeydlərini də verdi. Onun qırx səhifədən çox əlyazmasını necə böyük bir əziyyətlə tərtib etdiyini təsəvvür etmək çətin deyil. Bütün bunlar mənə yeni kitabımın yazılmasında gərək oldu.

Əlbəttə, bu, Əməkdar mədəniyyət işçisi Fikrət Əliyevin əzablı axtarıqlarının bəhrəli məhsullarından bir parçadır. E'tiraf etmək lazımdır ki, belə çətin işin öhdəsindən gəlmək hər ziyalıya nəsib olmur.

Heç kəsdən təmənnə və təşəkkür ummayan Fikrət müəllim hər şeydən əvvəl xalqımızın arxiv yaddaşını unudulmağa imkan vermir. O, hər qovluğun, hər sənədin yerini dəqiq bilir. Onların mühafizə olunmasına qayğı ilə yanaşır.

Müqəddəs ***“Qurani Kərim”in bir surəsində Fikrət müəllim kimi xeyirxahlar üçün deyilir: “Xoşbəxtlik yalnız o kəsləri heç vaxt tərk etmir ki, onlar daim xeyir iş görürlər”.***

Bir dəfə Fikrət müəllim mənə müxtəlif mənbələrdən topladığı şərqiləri verdi.

- Bunlar, - dedi - 1918-20-ci illərdə yazılmış hərbi şərqilərimizdir. Şərqiləri Gəncə, Quba, Lənkəran, Tərtər, Bakı, Göyçay, Qazax alaylarının komandirləri toplayıb rəsmi sənədlə Hərbi Nazirliyə göndəriblər. Bu zəhməti dostum Maarif Teymurla birgə çəkmişik. Arxivimizin 2894 nömrəli fondunda saxlanılır. Ərəb əlifbasından oxuyub müasirləşdirəni isə şərqşünas Adil Aslanidir.

Xalqımızdan toplanıb, xalqımızdan da gizlədilən bu əsgər şərqlərinin hər birində doğma Azərbaycanımıza, müqəddəs torpaqlarımıza ülvi məhəbbət var. Əksəriyyəti müəllifsiz olan şərqləri xalq özü qoşub, ümidi, istinadgahı olan Milli Ordumuza intəhasız məhəbbətini bildirib.

*İştə görün biz əsgərik,
Cəngdən qorxmaz, cəng edərik.
Aç köksünü qarlı Qafqaz,
Sevdiyin Səməd gəlir.
Tufan kimi coşacaqıq,
Cahana şən saçacaqıq.
Biz türklərin sancığını
Qafqasiyaya asacaqıq...*

İlk dəfə tam artilleriya generalı, hərbi nazirimiz Səməd bəy Mehmandarova, birinci süvari diviziyasının komandanı, general-mayor Teymur bəy Novruzova və başqa komandirlərimizə qoşulmuş şərqlərə də rast gəldik. 1919-cu ildə Gəncədəki 1-ci süvari diviziyasına komandan tə'yin olunan general Teymur bəy Novruzovu əsgərlər belə bir şərqi ilə qarşılayırmışlar:

*Xoş gəldin, ey şövkət-məqam,
Əsgər sənə eylər səlam.
Sən əsgərin göz nurusan,
Mənlər yaşa Teymur paşa!
Xoş gəldiniz zəhmət çəkib,
Alayımızı ucaldımız...*

Bunlar hamısı yenidir, oxucu nəfəsi, oxucu üzü görməyib.

İnanırıq ki, bu gün ordumuzun yeni yarandığı bir vaxtda, bu günkü əsgər və zabitlər bu milli şərqlərdən qidalanacaq, komandirinə, torpağına və doğma Azərbaycana olan məhəbbəti daha da artacaq, bu şərqləri oxuya-oxuya yağılara qarşı daha böyük qəhrəmanlıqla vuruşacaqlar.

ŞƏRQİ

*Cihad var, cihad var, partladalım bombalar,
Məhv olsun, məhv olsun xain, alçaq yağılar.
Qoşa addım, irəli, vətən fədailəri,
İrəli, irəli, vətən fədailəri,
İrəli, irəli, Azərbaycan əsgəri.
Bu sancaq bizlərə qanlı kəfən olacaq,
Qoşa addım, irəli, dönməyəlim biz geri,
İrəli, irəli, vətən fədailəri,
İrəli irəli, Azərbaycan əsgəri.*

*Xain düşmən göz dikmiş Vətənimə almağa,
İştə gəldim Vətən üçün şəhid olub qalmağa.
Mülaziləm, göymidən uca dağlar aşağı,
Ana-baba tərək edərək, can verməyə qoşaraq.*

*Gəldim bu gün düşməni bu torpağa basdıram,
Onun kirli bayrağını Vətənimə asdıram.
Türk əsgəri tufənginə, Allah deyib sarılır,
Qabağında düşmən deyil, dağlar olsa yarılır.
Allah, Allah, bu nə gündür, ana-övlad kəsilir,
Uşaqların qafaları çəkmələrlə əzilir.
Hansı bir türk ərlərdən, uşaqlardan ucalmış,
Bu alçaqlar, bu hüdudlar qorxusundan bunlamış.
Komandanım, izn verin qabaq səfə girəyim,
Baş tərəfdə sancaqdarlıq vəzifəsin görəyim.
Keç düşməni, keç, aslanım, budur düşmən, gedəlim,
Arkadaşlar, haydı, haydı irəli hücum edəlim.
Allah, Allah, Allah, Allah, hər bir ağızdan,
Mars irəli, sürəlim düşməni yurdumuzdan.
Mən vuruldum, xain güllə cigərimi yaxıyor,
Aç sinəmi, bax qanıma, ırmaq kimi çatıyor.
Mülaziləm, düşmənləri yurdumuza düşürmə,
Al əlimdən bayrağımı, torpaqlara düşürmə.
Aman, çabuc bir qurtum su veriniz də içəyim,
İlahimdan müjdə gəldi, cənnətimə köçəyim,
Tabutumun üzərinə altun bayraq örtülsün,
Mən tutuşdum Allahıma, bari Vətən qurtulsun.*

*Azərbaycan, Azərbaycan,
Ey qəhrəman övladın Vətənin,
Səndən ötrü can verməyə hazırıq,
Səndən ötrü qan tökməyə qadirik,
Üçrəngli bayrağınla mə'sud yaşa,
Türküük, yaşarıq biz namımızla,
İntiqam doludur sinəmizdə.
Aşarıq Qafqazı ordumuzla,
Boyarıq hər yeri qanımızla.
Türküük, ölərik namusumuzla,
Bombalar, bu qanlı silah əldə.
Qafqasın partladar göbəyində,
Boyarıq hər yeri qanımızla.*

ÜZEYİR BƏYİN HƏRBİ LÜĞƏTİ

*Binanın son daşı heç vaxt bünövrə daşını inkar edə bilməz;
etsə, özü yuxarılarda dayana bilməz.*

ÜZEYİR BƏY HACIBƏYOV.

1948-ci il noyabrın 28-də gecə saat ikidə dünyadan köçən dahi bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəyovun pianosunun üstündə bitməmiş bir not qaldı. O, general Əliğa Şıxlinskiyin altı bəndlik şe'rinin iki bəndinə romans yazmışdı.

*Ey sevdiyim, ey dilruba,
Səbrim, qərarımsan mənim.
Səd mərhəba, səd mərhəba!
Nə türfə yarımsan mənim.*

*Səni ziyarət eylərəm,
Sənə ibadət eylərəm,
Həm çox sədaqət eylərəm,
Çün sən Nigarımsan mənim.*

Bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəyov və general Əliğa Şıxlinski. Birinin əlində qələm, o birinin əlində silah. Hər ikisi xalqımıza təmənnasız xidmət edib, əvəzsiz irs qoyublar. Sənətdə elmin çətin yollarında bəlkə də özlərinin də xəbəri olmadan birləşiblər. Onlarda tale oxşarlığı da var. Bu oxşarlıq könülaçan olmasa da həyat həqiqətidir. Nə Üzeyir bəyə, nə də Əliğaya tale övlad qismət eləmədi. Əsrin əvvəllərində tale onlara bir əməl oxşarlığı qismət elədi. 1907-ci ildə bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəyovun siyasi, iqtisadi, hüquqi, əsgəri və qeyri sözlərə dair **“Türk-Rus və Rus-Türk lüğəti” nəşr olundu.**

1926-cı ildə isə general Əliğa Şıxlinskiyin **“Rusca-türkcə qısa hərbi lüğət”i işıq gördü.**

Oxucuların general Şıxlinskiyin lüğətindən az-çox xəbəri var. Bu barədə biz ayrı-ayrı məqalə və kitablarımızda söhbət açmışıq. Hərb elmi üçün bu gün ən uğurlu tapıntılardan biri də Üzeyir bəyin lüğətidir. Onu bizə Respublika Əlyazmaları institutunun elmi arxivindən tapıb təqdim edən alim dostumuz Arif Ramazanova səmimi təşəkkürümüzü bildiririk. Bu qiymətli tapıntıyla hərbi lüğətçilik tariximiz düz iyirmi il qədimləşdi. Üzeyir bəyin hərbi lüğətində rast gəldiyimiz bir ad bizi xüsusilə sevindirdi. Onun naşiri **“İrşad”ın mühərrirlərindən biri, xalqımızın böyük oğlu Məhəmməd Əmin Rəsulzadədir.** Otuzuncu illərdə qırmızı bolşeviklər onun adının üstündən tuşla qara çəksələr də yenə aydınca oxumaq mümkün oldu. Burda deyiblər ki, yazıya pozu yoxdu.

Əlbəttə, Əliağa Şıxlinskiyin hərbi lüğəti ilə müqayisədə Üzeyir bəyin lüğəti həcmə kiçik və nisbətən kasıb olsa da, ilk mənbə kimi qiymətlidir. Oxucu da nəzərə almalıdır ki, general Əliağa Şıxlinski hələ gənc zabit ikən hərbi elmi ilə, dilçilik və hərbi lüğət, terminologiya ilə maraqlanmış, bu sahədə çox uğurlu axtarışlar aparmışdır. Əlli ilə qədər qürbətdə, yad bir iqlimdə yaşayan general hərbi lüğətini nəşr etdirməyə imkan tapmamışdır. Onu da etiraf etməliyə ki, generalın hərbi lüğəti ilə bəstəkarın hərbi lüğəti arasında böyük fərq var. Üzeyir bəyin hərbi lüğəti hərbi sənətinə ilkin maraq göstərənlər üçün hazırlanmışdır. O, siyasi, hüquqi, iqtisadi və hərbi lüğətdir. Burada izahlar aydın və sadə sözlərlə verilmişdir. Generalın lüğətində isə onların bəzilərindən istifadə olunmamışdır. Məsələn: Admiral- Əmir ül-bəhr, Ataman-Qazax bəyi, Vaxmistr-baş çavuş, Voevoda - Qoşun rəisi, Qvardiya - Xassə qoşunu, Qərb - Tüğra, Yefreytor - onbaşı və s.

“İnternasional və xarici sözləri seçmək və izah etmək işində cəmiyyətin inkişafına dair o zamankı qabaqcıl ideyalara əsaslandığını nəzərə alsaq, deməliyə ki, Azərbaycan xalqının siyasi şurunun yüksəlməsi işində Üzeyir bəy Hacıbəyovun lüğətinin ciddi əhəmiyyəti olmuşdur.” (M.Ş.Şirəliyev “1905-ci il inqilabı və Azərbaycan ədəbi dilinin xəlqiliyi uğrunda mübarizə” məqaləsi, “Azərb EA xəbərləri” jurnalı, 1956-cı il, №4).

General Əliağa Şıxlinskiyin hərbi lüğətini isə mütəxəssislər sırf elmi əsər kimi qiymətləndirirlər. O, hərbi elminin mütəxəssisləri üçün yazılmışdır. 1907-ci ildə “İrşad”, “Bakinskiy den”, “Təzə həyat” qəzetləri Üzeyir bəyin lüğəti haqqında çox doğru olaraq yazırdılar ki, bu lüğət müsəlman qəzeti oxuyanlara çox böyük kömək göstərəcəkdir.

Üzeyir bəyin “Lüğət”inə yüksək qiymət verənlərdən biri də *akademik Heydər Hüseynov olmuşdur. Akademikin fikrincə, “...Üzeyir bəy Hacıbəyov bu lüğəti ilə mədəniyyətimiz tarixində irəliyə bir addım atmışdır. Öz lüğətində bir sıra ictimai-siyasi istilahları izah və şərh edərkən, zamanəsinə görə olduqca doğru və düzgün cavablar vermişdir”.*

Doğrudan da, iyirmi iki yaşlı gənc müəllim Üzeyir bəyə xalq arasında yayılmış hərbi istilah və sözləri ilk dəfə dindəşlarına çatdırmaq xoşbəxtliyi nəsb olmuşdu.

Fərəhləndirici haldır ki, ilk nəşrindən səksən yeddi il keçməsinə baxmayaraq, Üzeyir bəy Hacıbəyovun hərbi lüğəti bu günümüz üçün də gərəkdir.

Silahlı Qüvvələrimizin əsgər və zabitlərinə, habelə terminologiya ilə maraqlananlara qiymətli bir vəsaitdir.

“GENERAL TAĞIYEV” MARŞI

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin müsəlman milləti üçün elədiyi xidmətlərini durub burada saymaq fikrinə düşsək, heç olmasa bir ay qəzetimizi ancaq elə bu təfəsilatla doldursaq, yenə hamısını deyə bilmərik”.

Məşhur naşir Haşım bəy Vəzirov bu sətirləri 1907-ci il aprelin 10-da “Tazə həyat” qəzetində dərc etdirmişdi. Əsrin əvvəllərində Tağıyev bütün dünyada Qafqaz müsəlmanlarının fəxri kimi tanınırdı. Onun xalqımıza göstərdiyi əvəzsiz xidmətlərini bu gün də saymaqla qurtarmaz. Məktəblər açdıran, su kəməri çəkdirən, teatr binası tikdirən, mülklər inşa etdirən

Azərbaycanın ictimai, iqtisadi işlərinin başında duran ilkin şəxs Hacı Zeynalabdin Tağıyev idi. Və nəhayət, bu günlərdə məlum oldu ki, xalqına general kimi xidmət edənlər sırasına Hacı Zeynalabdin Tağıyev də olub. Əlbəttə, bəzi oxucular Hacı'nın general olmasına şəkk-şübhə edəcəkdir. Amma ağıllı oxucu dərhal anlayacaq ki, Hacı'nın xalqa xidməti hər bir generalın xidmətindən qat-qat mənfəətli və xeyirli olub. Şərt nə zər-qaqon daşımaqdı, nə də cəbhədə vuruşmaq. Hacı bütün sahələrdə, mülki geyimdə xalqının generalı olub.

Milli ayrı-seçkiliyə fərq qoymayan Tağıyev işində, əməlinə böyük bir şəxsiyyət olduğunu əyani olaraq göstərmişdir. Xüsusilə, müsəlman dindəşlərinin nəfəsinə xeyriyyə işlərinə külli miqdarda qızıl və pul xərcləndiyinə görə səxavətli Hacıya imperator II Nikolay 1907-ci ildə, yanvarın 25-də həqiqi dövlət müşaviri ali rütbəsi vermişdir. Bu da danışmadı kontr-admiral, orduda general və ədliyyə sahəsində isə ober-prokuror rütbələrinə bərabərdir.

Xalqına etdiyi əvəzsiz xidmətlərinə görə 1900-cü ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin nəslə fəxri vətəndaş adına və senatın 1910-cu il 8 fevral tarixli fərmanı ilə zadəgan rütbəsinə layiq görülür.

Hələ sağlığında Tağıyev çoxlu şe'r, publisistik və nəsr əsərləri yazılıb. M.V.Kneydin adlı müəllif isə “General Tağıyev” marşı bəstələmişdir. Marşın mətnini də bəstəkar özü yazmışdır.

General Hacı Zeynalabdin Tağıyevin şərəfinə yazılan nadir not bəstəkar dostum Tofiq Babayevin ailə arxivindən 1991-ci ildə aşkar edilmişdir. Təəssüf ki, notun yazılma və bəstələnmə tarixini dəqiqləşdirmək mümkün olmadı. Üz qabığındakı yazıdan aydın olur ki, “General Tağıyev” marşı Bakıda və Kiyevdə ifa olunmuşdur. Ümid edirik ki, doxsan ilə yaxın “əsir” qalan “General Tağıyev” marşı bəstəkarlarımız tərəfindən yenidən işlənilib ifa olunacaq.

ƏLİAĞA VAHİDİN “MEYXANA”SI

Mərhum maarif xadimi, ağsaqqal Vəli ağa Dilbazi görüşlərimizin birində mənə belə bir əhvalat danışmışdı:

...1918-ci ildə yeni yaranan Azərbaycan Milli Ordusunun ikinci piyada diviziyası Xaçmazda yerləşdirilmişdi. Ərzaqla, geyimlə pis təmin olunan əsgərlər qaçıb dağılmış. O vaxt gənc şair olan Əliağa Vahidi Xaçmaza göndərirlər ki, əsgərlərin qaçmaması üçün təbliğat aparsın.

Əliağa Vahid də Xaçmaza gəlir, əsgər və zabidlərin güzəranı ilə tanış olur və şahidi olduğu faktlardan “Meyxana” adlı şe’r yazır. Uzun illər keçməsinə baxmayaraq onun bircə bəndi Vəli ağa Dilbazinin yadında qalmışdı.

*Dərdini insan necə bəs açmasın?
Əzəldən pisdür havası Xaçmazın.
Əsgər itoğlu neyləsin, qaçmasın,
Ölür soyuqdan, necə bəs dolansın?*

Bu günlərdə bukinist kitab mağazasından Əliağa Vahidin 1954-cü ildə “Azərnəşr” tərəfindən buraxılmış “Qəzəllər” kitabını aldım. İki cildliyinə və başqa heç bir kitabına düşməyən “Meyxana” şe’rinə burda rast gəldim. Qərībədir, yetmiş yeddi il bundan əvvəl yazılmış şe’rin bə’zi bəndləri günümüzə necə də səsleşir.

Doktora rüşvət verib əsgərliyə getməyən milyonər oğulları, qız kimi bəzənib gəzən boynuyoğunlar, orduya kömək lazımdı deyəndə sımsığına sallayan dövlətçilər tənqid olunur.

Bir tərəfdən də şe’ri oxuyanda qürur hissi keçirirsən ki, o vaxtkı əsgərin pis güzəranı, bə’zi zabidlərin kobudluğu bu günkü nizami ordumuzda yoxdur.

Zənnimcə, “Meyxana” şe’rinin təkrar dərci ona görə lazımdır ki, düşmənlə üz-üzə dayandığımız bu ağır gündə metro stansiyalarının qabağında saqqız, siqaret satan, həkimlərə rüşvət verib yalançı xəstəlik kağızı alan bə’zi gənclərimiz bəlkə bu şe’rdən vətənpərvərlik dərsi aldılar.

MEYXANA

(1918-ci ildə müsavət əsgərlərinin acınacaqlı vəziyyətləri haqqında deyilmişdir.)

*Qazarmaya baxanda zəhlən gedir,
Pol, pətaloq yox, elə bir töylədir.
Əsgərlərin bit yaxasından gedir,
Mitilli yorğan, necə bəs dolansın?*

*Qızıl da yoxdur ki, sataq sərrafa,
Undan ötrü yalvarırıq əllafa,
Məhəllə baqqalı gəlmir insafa;
Yoxsul acından necə bəs dolansın?*

Bir evimiz var qapsında yoxdur zamək,

*Hay deməmiş dum da gəlir: "Ver naloq!"
Nə pul vardır, nə şey var, qoyaq zaloq,
Bu evi viran, necə bəs dolansın?*

*Kasıb avamdır, nə desən allanar,
Varlıya dəymə, sımsığı sallanar,
Bəs bizim axır bu yazıq mollalar
Olmasa ehsan, necə bəs dolansın?*

*Bir kişi gördüm ki, deyil məşında,
(Olardı əlli-əlli beş yaşında)
Raboçilər əyləssə iş başında -
Sahibi milyon necə bəs dolansın?*

*Dövlətlilər bir ev tikib kirajdan,
Kasıblarla olmayırlar qrajdan.
Çaxır butulkasın asıb ağajdan,
Gündə lül-piyan, necə bəs dolansın?*

İNTİZARIN SONU
(Dörd dəfə "Müqəddəs Georgi" ordenli poruçik
Sayad bəy Zeynalovun hekayəti)

1914-cü ildə Birinci Dünya müharibəsi başlananda hakimiyyətə sadiqliyini bildirmək üçün Qafqaz müsəlmanları ayrı-ayrı qəzalarda süvari alayları yaratdılar. Çeçenlərdən, çərkəzlərdən, osetinlərdən, inquş və azərbaycanlılardan ibarət könüllülər "Qafqazın yerli əhalisindən təşkil olunmuş diviziya" adı altında cəbhəyə göndərildi. Döyüşlərdə göstərdiyi qeyri-adi qəhrəmanlıqlara görə diviziyaya yaxşı mənada qeyri-rəsmi də olsa "Vəhşi diviziya..." ayaması verildi. Diviziyayı sıralarındakı "Tatar-Azərbaycan süvari alayı" əsasən Gəncə və Qarabağ əhalisinin könüllülərindən toplanmışdır. Onların sırasında mərdliklə döyüşən, xeyli sayda sırası və zabit heyəti imperiyanın yüksək orden və medalları ilə tərtif olundu.

1914-1916-cı illərdə cəbhələrdəki qeyri-adi qəhrəmanlığa görə ağköynəkli praporşik Sayad bəy Zeynalabdin oğlu imperiyanın ən şərəfli "Müqəddəs Georgi" ordeninin bütün dörd dərəcəsi ilə təltif olunmuşdur.

Payız girirdi. Artıq çobanların köç bayatıları çağırılırdı. Duman binələrin ətrafında cövlan eləyirdi. Tez-tez çiskinli yağış yağır, qara buludlar aşağılara enir, buralardan çəkilmək istəmirdi. Bəylər nərmənazik xanımlarını arana köçürdüklərindən yurd yerləri qaralırdı.

Sayadgilin sürüsü Atan dərəsini bulud kimi tutmuşdu. O üz-bu üzə yayılan qoyun şirin yaylaq otunu acgözlüklə qırırdı. Sayad sağ qılıcdə çarıq tikirdi. Məhər isə zümzümə eləyə-eləyə sürünün arxasında köşə çəkirdi. Dərənin girəcəyindən zəif səs eşidildi. Sayad başını qaldırdı. Aran yolundan yedəkli bir atlı gəlirdi. Yaxınlaşan atlı sürüyə baxa-baxa əl eləyib qılıcdə oturan Sayadı çağırırdı. Havada duman olsa da Sayad onu səsindən tanıdı. Bu, Eminlərin nökrəri çolaq İdris idi. Fikirləşdi ki, xeyir ola, ağam nə yaxşı buna iki at verib yaylağa göndərib. Yəqin kimisə vacib iş üçün arana aparacaq. Axı, dağda bəylərdən, ağalardan heç kəs qalmamışdı. Sağmal qoyun artıq yola düşüb, bir neçə günə onlar da qısır qoyunları otara-otara aşağılara endirəcəkdilər. Bəlkə görücü yenə ağamı qorxudub ki, dağlarda bərk çovğun gözlənilir. İdrisi xəbərə göndərib ki, uşaqlara deyinən sürünün aşağılara enməyini tezləşdirsinlər.

Dərənin bu tayından o tayına enib atlıya çatana kimi Sayad bunları fikrində götür-qoy elədi. Amma ürəyinə nəşə şübhə düşmüşdü. İdrislə soyuq görüşüb:

- Əy, ölmüş, bu zaman nə yaxşı gəlibsən, xeyirdimi?

İdris irişdi. Tay gözü ilə yekəxana-yekəxana sürüyə nəzər saldı. Ağasının tapşırığını xatırlayıb özünü daha ciddi tutdu:

- Ağam səni ismarlayıb dedi ki, tez arana qayıdasan. Vacib işi var.

Sayad zənlə onun üzünə baxdı. İdrisin at üstündəki görkəmi peyinlikdə oturan qarğanı yadına saldı. Başqa vaxt olsaydı deyərdi ki, ay, get ağına dua yazdır, ağa hara, mən hara, onun mənnən nə vacib işi ola bilər. Mənimki də sən kimi nökrəçilikdi, onu da eləyirəm. Bircə fərqi var ki, sən qarı nökrəisən, mən çöl. Emin ağa ildə iki cüt çarığa, iki ildə bir dəst paltara, bir qarın çörəyə səni də işlədir, məni də. Mənim çöldə dabanlarımı köşə kəsir, yorğan-döşək əvəzinə bir həsirdə yatıram.

Sayad heç vaxt özünü çoban saymırdı. Çoban da, deyirdi, nökrə kimi bir şeydi. Fərqi odu ki, ağa qapısında yox, yataq qapısında nökrəçiliyini başa vurur. İnişil Qıraqqəsəmənli çoban Əfqanın Məşədi qızı Gülnazın toyunda yanıqlı-yanıqlı oxuduğu bu sözlər Sayadın nə şad dəqiqələrində, nə də kədərli vaxtlarında dilindən düşmürdü.

*Bu necə əyyamdi, necə zamandı?
Ürəklər qan ağlar, allah amandı!
İşləyən rəiyyət, kef çəkən xandı,
Ağlayana bir inayət görünmür.*

*Çoban Əfqan yazır dastan, a dostlar?
Bax bu qəmdən, bax bu yasdən, a dostlar!
Hardadı şir, bir də aslan, a dostlar!
Onda olan zor, şücaət görünmür.*

O gecə toydakı ağalar cilov gəmirmişdilər. Bu sözlərə görə çoban Əfqanı öldürmək istəyirdilər. Çomaqları şaqqlıtısı eşidiləndən sonra ağaların dişini qamaşdı. Dinəni, al-ayaq atanı olmadı.

- Binəyə qayıdaqmı, yoxsa elə burdan gedək? - kal səsle Sayad soruşdu.

- Binəyə gedib vaxtı niyə itirirsən. Bir də binədə nə var, hayıf olub bəylik paltarın orda qalıb? - İdris yersiz-yersiz elə irişdi ki, qarğıdalı dənəsinə bənzər saralmış eybəcər dişləri göründü. - Çağır qoyunu Məhərə tapşır, elə burdan da geri qayıdaq. Ağam dedi, çatan kimi də qayıdın.

Sayad əl eləyib Məhəri yanına çağırdı. Sürünü ona bərk-bərk tapşırdı. İdris çoxdan bozarmış çəp gözünü yumub seyrək dişlərini ağardaraq:

- Məhər, mənə bir quzu versənə, aparıb kənddə yeyəm.

Məhər az qala gözünü örtən saçaqlı papağı başından götürüb:

- Nə deyirsən, - dedi, - əyə?

- Qağa, mamaoğlu-dayıoğlu döylükmü, neçə ildə bir dəfə atüstü qonağınam, bir balaca quzu ver, aparım uşaqlarım...

Məhərin aranda gündən, dağda borandan yanmış üzünə sərt, amansız bir ifadə çökdü. Hirsle papağı başına basdı. Çomağını qaldırıb dişlərini qıcadı:

- Maman da ölsün, onun oğlu da, şuşul oğlu şuşul, quzu sənənən ötrü qarqız kələyi-zaddı. Yoxdu mənim quzum, yolun altından gəlibsən, üstündən də cəhənnəm ol, get. Göyçə küçüyü, get kimə xəbərçilik eləyirsən, o da sənə quzu versin.

Məhərin İdrisə acıqlanmağı təsadüfi deyildi. Üç il qabaq Məhərin qardaşı Mədədi də bu qarğıdalı diş çağıraraq aparılmışdı ki, ağam səni arana ot biçininə çağırır. Mədəd o gedən oldu. Onu iki ay Gəncə qalasında saxlayıb, birbaşa Sibirə göndərdilər. Adını da qoydular ki, yaylaqda qaçaq Cahangirə çörək verib. Bu obada hamı bilirdi ki, İdris kimi çağırıldı onun işi xeyirliyə olmaz. Emin ağanın üç-dörd qapı nökrəsi vardı. Belə vacib buyruqları ancaq İdris yerinə yetirərdi. Ağa özü də deyirdi ki, başqa nökrə-naib belə mühüm işin öhdəsindən gələ bilməz. İdrisin ağa qulluğuna çağırıldığı adam gedər-gəlməz olardı, ya da başına min oyun açılardı.

Atlılar geri, arana tərpendi. Məhər yerində quruyub qalmışdı. Acığı hələ soyumamışdı. Çomağını qaldırıb hirsle yerə çırpardı, öz-özünə:

- Əlimə yaxşı kirəvə düşmüşdü, - dedi, - nahaq öldürmədim o qarı küçüyünü. Mədədin hayıfını gərək onda qoymayaydım. İt oğlunu görəndə qan beynimə sıçradı. Sayadnan öpüşüb-ayrılmağı da unuttum.

Yerində quruyub qalan Məhərin iri ala gözlərini yaş yandırdı. Mədəd yadından çıxmışdı. Onu da belə tələsik aparmışdılar. Şər vaxtı qoyun-quzu əmişdirməkdən gec qayıdan Məhər gəlib onu bir daha görmədi. Doluxsunmuş Məhərin sinəsinə elə bil qızmar dəmir basırdılar. Nəfəsi qarala-qarala:

- Yaxşı yol, ay Sayad yaxşı yol... - çomağı da, əli də havadan asılı qaldı. Sayad atın başını geri döndərüb:

- Məhər, ay Məhər, qoyunu Cavadnan otar, onun yaxşı yoldaşlığı var. Mustafagil onu yola vermir. Onu öz yanına gətir.

- Yaxşı, yaxşı, arxayın ol... - Məhər qəhərləndi.

Əlindəki köşəliyi cibinə soxub, gözünün yaşını sildi.

- Hey, hey - eləyib sürünün ağzını binəyə tərəf döndərdi. Ağlaya-ağlaya dağlara baxıb oxudu:

*Bürüyüb hər yeri bəylərin malı,
Qazaxda qurulur cahı-calalı,
Əfqan, yaman keçir ellərin halı,
Düşüb yandıığımız nar kimingidi?*

Xanbulaqdan tərənən atlılar bütün gecəni yol gəlib dan ağaranda Ağköynək kəndinin üstündəki Qaracalar yalına çatdı. Emin ağa həmişəkindən tez durmuşdu. Gözünə yuxu getmirdi. Üç gün idi aldığı xəbər onu fikrdən-fikrə salırdı. Əlindəki zərli təsbəhi də əsəbi-əsəbi oynadırdı. Arvadı Cavahir xanım ağlamaqdan başağrısı tapmışdı.

- Çoban-çoluq, nökrə-naib mənim varımı yeyib yatacaq, hələ bir daldada atamın goruna da söyəcəm. Yox, mən buna dözə bilmərəm, yetim-yesir üçün qazanmamışam bu cahcalalı, gözümün ağı-qarası Cəmilim getsin qayıtmasın. Kişi bunları fikirləşəndə dəli olurdu. "Bu köpək oğlunun nemsəsi də farağət durmur. Dava eləməyə vaxt tapdı. Lap razıyam mənim adıma oğlu kimi yazsınlar, ancaq davaya Sayad getsin".

Darvazanın arxasında at kişnədi. Emi ağa atın kişnərtisini tanıdı. Alapaçanın adəti idi, darvazaya çatanda iki-üç dəfə kəsik-kəsik kişnərdi. Böyük darvazanın balaca qarısı açıldı. İdris quyruq bulayan məhəllə iti kimi qatlanıb:

- Ağam, sabahın xeyir, - dedi və qəddini düzəldib fəxrlə əlavə etdi, - gətirmişəm.

Emin ağa qulaqlarına inanmadı. İdrisi göndərəndə elə bilirdi ki, Sayad gəlməyəcəm. Eşitsə ki, ağası onu oğlunun əvəzinə əsgər göndərir, ilim-ilim itib dağlara çəkiləcəm. - Ona görə nökrəyə bərk-bərk, dönə-dönə tapşırırdı ki, Sayad səni döyüb-öldürsə də onu niyə çağırırdığımi deməzsən.

Emin ağa sevincindən, şad xəbərin təsirindən qabağa yeridi. İdrislə üzbəüz dayandı. "Nökrəni qarşılamağa gedirəm, mən lap başımı itirmişəm. Yox, qoy o mənim üstümə gəlsin, gədəni duyuyq salaram. Köpək oğlu razı olmasa, it kimi gəbərdərəm".

İdris ağanı fikirli görüb yerində qurumuşdu. Emin ağa təsbəhli əlini darvazaya doğru uzadıb:

- Darvazanı aç, qoy Alapaça içəri girsin, at tərledimi?
- Bəli, ağa heç binələrə getmədim, sürünün yanından gətirdim. Dedim birdən binədəkilər öyrədib eləyər. Bütün gecəni yol gəlmişik...

- Davanın başlanmağını bilirmi?

- Yox, ağa, o barədə yolda heç söhbət olmadı. Nə soruşdu, çoxsuna bilmirəm - dedim. Məncə xəbəri yoxdu. Hardan bilsin, on-on beş gündü yaylağa gedib gələn yoxdu.

- Yaxşı, get Alaçapanı içəri burax, çox tərlidirsə yəhərini alma, qayığını boşalt, atı yaxşı bağla, birdən gedib su-zad içər.

Bir göz qırpımında darvaza açıldı. Emin ağa sağa dönüb qızılgülün arasında yavaş-yavaş gəzişdi. Bir az gedib ürək döyüntüsü ilə geri qayıtdı. Gözaltı ona tərəf gələn ucaboy, enlikürək Sayada baxdı. Ürəyində: "Mənim var-dövlətimi yeyib gör nə boyda olub. Mənə nökr duranda arıq cüllüt bir uşaq idi. İnsafdımı bu köpək oğlu dura-dura, mənim bircə Cəlilim qızıl güllə qabağına getsin. Dünyasını dağıdaram getməsə, nəslini yer üzündən qazıdıb turp əkdirərəm" - dedi.

AMMA onun ürəyində bir səksəkə, bir qorxu da vardı. "Birdən doğrudan getməz, hədə-qorxu lazım deyil, zırın biridi, tərslikdə nəslinən məşhurdur. Birdən qabağımdan qayıdar, ilim-ilim itər, Salahlı qaçaq Cahangır kimi dağlara çəkilib qaçaqlıq eləyər. Çoban Əfqanın sözlərini oxuyan nökrədən nə desən gözləmək olar. Yox, bunun bircə yolu var, o da qılığına girməli. Pul nə qədər istəsə verəcəm, lap evimi satıb... Nə evimi? Əşi onun dilini iki yüz-üç manat da bağlayar. Tarix boyu nəslə bu qədər pul görməyib".

Sayad ədəb-ərkanla salam verdi. Emin ağa lap yaxına gəldi. Yalandan üz-gözü gülür, ona mehriban-mehriban baxırdı.

- Xoş gəlibsən, oğul, - dedi - Sayadla həyatında ilk dəfə əl verib görüşdü.

Sayad nə gözünə inandı, nə də eşitdiyinə. Düz səkkiz il idi Emin ağanın çobanı idi. İlk dəfə idi ki, ağası ona "xoş gəlibsən, oğul" deyirdi. Sayad çaşıb qalmışdı, bilmirdi nə desin, necə cavab versin. Gecdən-gec:

- Sağ olun, yaxşıyam, ağa - dedi.

Araya sükut çökdü. Bayaqdan öz-özünə asıb-kəsən ağa indi danışmağa söz tapmırdı. Dan üzünün bu sakitliyində ağanın təsbehi çaylaq daşı kimi şaqqıldayırdı.

- Dağlarda yağarlıq başlayıbmı? Sürü necədi, salamatdımı? Ölüb-itən yoxdu ki?...

- Yağış hələ azdı, sürü də sağ-salamatdı, Məhərə tapşırıb gəlmişəm.

Ağa susdu. Nə qədər elədisə əsas məsələnin üstünə gələ bilmədi. Ehtiyat elədi geri dönüb:

- İdris, ay İdris, bu kişi çöldən gəlib, çay-çörək ver yesin. Aynabənddə oturun, mən də gələrəm, - sonra üzünü Sayada tutub: - get, oğul, yoldan gəlibsən, bir qismət çörək kəs, dincini al, sənnən işim var, ürəyinə başqa şey gəlməsin xeyirdi.

Sayad taxta pilləkənləri çıxdıqca fikirləşirdi ki, görəsən bu nə işdi ağa mənimlə belə mehriban danışır. Səkkiz ildə ilk dəfə məni evinə dəvət eləyir. Hələ çörək də yedizdirir. Görəsən yazıq Mədədi də beləmi eləyiblər. Nəsə boynuma qoyacaqlar. Yox, rəhmətlik atam Zeynalabdin deyərki, ağalar, bəylər rəiyyəti heç vaxt xeyirliyə çağırmazlar. Ağa nökrəni çağırırsa ya Bakıya nöyüdə, ya da Naxçıvana duza göndərəcəm.

Cəvahir xanım istədi çay-çörəyi Sayada özü aparsın. Emin ağa onun üstünə elə qışqırdı ki, evdə lampa yansaydı bu zəhmədən sönərdi.

- Qarışmısan, ay arvad, istəyirsən gədənin biri ayağını qaldırıb başımıza qoysun?

- Neyləyim, ay kişi, bircə Cəlilimin xatirinə, o gözümdən getsə, dünyam dağılar. İşimin xatirinə erməniyə dayı deyərəm.

Emin ağa Sayadın yanına xeyli sonra gəldi. Süfrəyə göz gəzdirib dilucu:

- Niyə çörək yemirsən, utanırsan, nədi? - dedi. - Utanma əməlli-başlı çörək ye.

Sayad:

- Sağ ol, ağa, Allah artıq eləsin, ac döyüləm, özümənən yola çörək götürmüşdüm.

- A gədə, İdris, it özünü öldürür, karsanmı, çıx gör kimdi, bəlkə qonaq-zad gəlir.

Ağa qəsdən İdrisi rədd elədi ki, söhbəti eşitməsin. İdrisin onun evinin sirrini heç yerdə danışmadığına arxayın idi. Yenə də ehtiyat elədi. Oxumağa hazırlaşan müğənni kimi bir-iki dəfə öskürüb boğazını arıtladı.

- Oğul, - dedi, - bilirsən sənə niyə çağırmışam. Sənin əsgərliyə verdiyin vergini hökumət qəbul eləmir. Hərçəndi sənə xəbərin olmadan hər il bu vergini özüm ödəyirəm. - Ağa başını yuxarı qaldırmırdı. Sözləri yalan olduğuna görə cəsarəti çatmırdı ki, Sayadın üzünə baxsın. - Öz-özünə: - "Bu Zeynal uşağının görücülüüyü var, birdən gözümdən oxuyar ki, yalan danışırım. Bu zalım uşağı özündən çıxdı, qabağında durmaq çətindi". - Deyirlər, cavandı, qoçaqdı, gərək özü əsgər getsin. Bilirsən, məsələ belədi ki, ildə bizim Qazax mahalından bir neçə cavanın vergisini almır, özünü əsgər aparır. Əlahəzrət padşahın əmri belədi.

Sayad ovcunun içi kimi bilirdi ki, ağası onu aldadır, boynuna minnət qoyur. Böyük padşahın qanunu vardı ki, əsgərliyə ancaq xan, bəy, ağa uşaqları çağrılmalıdır. Bunu ona çoban Əfqan başa salmışdı. Sayad ona inanırdı. Əfqan heç vaxt yalan danışmazdı. Sayad fikirləşirdi ki, gecə-gündüz yağışda, sızda qoyun otarmaqdansa, əsgər getmək yaxşıdı. Günü-güzəranı bir qara qəpiyə dəyməzdi. Yayda arxaclarda, qışda isə mal damında yatardı. Nə yorğan görərdi, nə də döşək tanıyardı. Ancaq qarşısında bir çıxılmaz yol vardı.

- Ağa, özün bilirsən ki, bacı-qardaşlarımla hamısı körpədi. Onları mən saxlayıram. Bəs mən getsəm onların dolanacağı necə olar?

- Oğul, Sayad, məgər mən ölmüşəm. Qoymaram onları korluq çəkməyə. Məni pristav çağırıb tapşırırdı - Emin ağa qoltuq cibindən bir xeyli pul çıxarıb Sayadın qabağına qoydu. - Bax, bu da pristavla mənim sənə bəxşeyişim. - Ağa yaxşı bilirdi ki, Sayad gedib pristavdan soruşmayacaq ki, mənim ailəmə pulu doğrudanmı sən veribsən. Sayad heç pristavın qapısını tanımırdı. - İki-üç il uşaqlara bəddi. Mən özüm də buradayam, qoymaram uşaqlar ac-yalavac qalsın.

- Yaxşı, nə deyirəm, məsləhət bilirsinizsə gedərəm.

Emin atanın sevincinin hədd-hüdudu yox idi. Elə bil üstündən ağır dəyirman daşı götürüldü. Ürəyində, - Allah sənə şükür, bircə Cəlilim qızıl güllədən xilas oldu...

Sayadı yola salandan bir neçə gün sonra Emin ağanın evində böyük şadyanalıq vardı. Çiyini zər poqonlu, boynuyoğun, turpsifət pristav ayağa durub deyirdi:

- Cənab Emin ata, içirəm sənin o bir və pir balan Cəlil bəyin sağlığına, qoy həmişə qızıl güllələr Cəlil kimi mərdlərdən qorxub yan keçsin. - Sərxoş pristav yerində səndirlədi. Stəkandan daşan araq əlindən yerə damcılayırdı. - Qoy o güllələr çoban-çoluğa, gedə-güdəyə dəysin. Pristav ha, ha... eləyib bərkədən güldü. - Emin ağanın qaşqabağı açılmır, dinib danışmırdı. Özü də bilmirdi ona nə olub. Yuxusuz adamlar kimi tez-tez əsnəyir, nəzərləri bir nöqtədə ilişib qalırdı. Pristav gur səslə: - Cənablar, Kayzer Almaniyası sərhədlərimizdə dəhşətlər törədir. Sizin o bədbəxt çoban Sayad indi haradasa ölüb-itdi, əl-ayaq altında qaldı.

Qonaqlığın aşığı ağköynəkli Məhəmməd isə səsinin var gücü ilə Miskin Əlinin sözlərini oxuyurdu:

***Xaraba qalasan Tiflis şəhəri,
Heç səndə oynayıb, gülən yoxmuş.
Bülbül susub, bağ pozulub, gül solub,
Yad bağların etibarı yoxmuş.***

Aradabir ayağa durub sağlıqlar deyən sərxoş pristav isə elə danışdı ki, sanki qalibiyyət qazanmış ordu komandanını alqışlayırdı. O, məclisdəki ağalara göz gəzdirirdi. Heç kəs ona baxmırdı. Donquldana-donquldana oturdu.

Lakin deməliyə ki, cənab pristavın əl-ayaqda ölüb-itmiş hesab elədiyi Sayad Zeynalabdin oğlu 1917-ci ilin əvvəllərində Brinci Dünya müharibəsindən zəfərlə qayıtdı. O, cəbhədə göstərdiyi şücaətlərinə görə "Müqəddəs Georgi" ordeninin dörd dərəcəsinə təltif olunmuşdu. 1976-cı il aprelin 20-də SSRİ Mərkəzi Dövlət Hərbi arxivindən aldığımız bir sənəd bunu bir daha təsdiq edir:

"Sizin sorğunuza cavab olaraq bildiririk ki, arxiv materiallarında Tatar-Azərbaycan süvari polkunun yunker, praporşik - Sayad Zeynalovun xidmət dəftərçəsi saxlanılır. Sənəddə deyilir ki, o, 30 avqust 1886-cı ildə anadan olub, Yelizavetpol quberniyasındakı Qazax qəzasının vətəndaşıdır. 1914-cü ildə könüllü olaraq Tatar süvari polkuna daxil olub, 1915-ci ildə uryadnik, 1917-ci ildə yunker, sonra isə praporşik rütbəsi alıb.

1914-cü il sentyabrın iyirmisindən Avstriya-Macaristan və Almaniya müharibəsinin iştirakçısı olub. "Müqəddəs Georgi" ordeninin bütün dörd dərəcəsilə təltif edilib.

"Müqəddəs Georgi" ordeni -- qədim rus ordenlərindəndir. Onun dörd dərəcəsi var. Birinci dərəcəli orden ən yüksək hesab olunurdu. Ordenin devizi belə idi -- "əla xidmət və cəsurluğa görə". Odur ki, "Müqəddəs Georgi" ordeninin bütün dərəcəsinə yalnız "fövqəladə fərqlənən, xüsusi rəşadət, mərdlik, əla əsgəri qəhrəmanlıq göstərən hərbi qulluqçular layiq görülürdülər".

1917-ci ildə Vətənə qayıdan Sayad Zeynalov 1918-ci ilin iyun ayından Milli Orduda, əvvəlcə birinci Tatar-Azərbaycan alayında sonra isə Üçüncü Şəki süvari alayında xidmət edib. Qarabağda, Göyçayda və Bakıda daşnak-bolşeviklərə qarşı döyüşlərin fəal iştirakçısı olub. 28 aprel çevrilişindən sonra Qazax milis şöbəsinin rəisi, "El yardım komitəsi"nin sədri və Gəncə milis idarəsinin rəisi kimi məsul vəzifələrdə işləyib. Otuz yeddinci ildə Musavat zabiti kimi həbs olunub, 1942-ci ildə sürgündə dünyasını dəyişib.

Həmkəndliləri Ağköynəkli ağsaqqalların yaddaşında poruqıq Sayad bəy Zeynalovun 1915-ci ildə Sarıqamış cəbhəsindən yazdığı şerdən bir bənd yadigar qalıb:

*Sarıqamış altında olduq nəzərdə,
Yüyürdük irəli, qalmadıq geridə.
Tatar polkunun adı söyləndi dildə,
Qürbət elə düşdü yolum, neyləyim.*

1982-ci il, noyabr.

MÜXƏNNƏT
(Sənədli hekayə)

*Bir adam ki, qoya hiylə binası,
Aqibət özünə dəyər xətası.*

Qasım bəy Zakir
(1786 - 1857)

Mən ona Türkiyənin Kadıköy stansiyasında rast gəldim. Stansiyadan otuz - qırx metr aralıda müxtəlif dillərdə danışan yüzlərlə mühacir məskən salmışdı. Onlar Berlin, Paris, London istiqamətinə və Türkiyənin müxtəlif şəhərlərinə gedəcək qatarı gözləyirdilər. Boş qatarın bunlara nə vaxt veriləcəyi naməlum vaxta qalmışdı. Vağzalın alt yanında, zibil, boş yararsız boçkalar atılmış balaca meydançada məskən salan mühacirlərin kimisi yatır, kimisi də dəstə - dəstə gəzinirdi.

Balaca dikdirdə dayanıb aşağıda, onların arasında özümə yer axtardım. Uzanıb söhbət edənlərdən biri ayağa durub mənə tərəf əl elədi. Mən ətrafıma boylandım. Yaxında məndən başqa heç kəs yox idi. Düz üzümə baxıb şəhadət barmağı ilə məni öz yanına çağırırdı. İri sifətli adam yaxında yastı daşı göstərirdi:

- Əyləş - dedi, sən də şuralardan qaçıbsan?

- Bəli - dedim - nə qədər diqqət elədimsə üzündə, gözündə tanış bir nişanə görə bilmədim. Torba çantamı daşın üstünə qoyub, qırağında əyləşdim. Ağrıdan sızıldayan ayaqlarımı irəli uzadıb ofulduya - ofulduya qıçalarımı sıgalladım. Başı aşağı dayanan yeni tanışım birdən üzümə baxıb:

- Sən mənim mərhum qardaşımın yarı almasan - dedi.

- Ola bilər-dedim, deyirlər bütün insanlar ekiz doğulur. Onun oxşarı qohumlarda olmasa da dünyanın harasındasa var.

- Elədi - dedi, mənim mərhum qardaşım da sən kimi ucaboy və gülürüz idi... Heyif oldu, tez köçdü dünyadan. - Sonra təfərrüclə mənə başdan ayağa baxıb - Sən də Borçalıdansan?

- Yox, - dedim, mən ona qonşu olan Sığnaqdanam.

- Ordan bir adam desəm tanıyarsanmı? - Tatoğlu Mürsəl...

- Tanımıram, mən on ildən çox Sibir sürgünü çəkmişəm. Ordan qaçıb buraya gəlmişəm. Öz uşaqlarımın da az qala adı yadımdan çıxıb. - Düzü, istəmirəm məni kimsə tanıсын. Çünki tanışlardan başım çox bəlalar çəkmişdi. Dost və tanışların bivəfalığından qismətimə sürgün, həbsxanalar düşmüşdü...

Yeni tanışımın dərdi açıldı. Elə bil himə bənd imiş, dərhal yenidə dikəlib:

- Mənim də didərginliyim dost dediyim bir namərdin ucbatından oldu. Ürəyim partlayır, - dedi. - Neçə ildi elimdən - obamdan bir adama rast gəlməmişəm. Yaxşı oldu, heç olmasa qonşu obalıma rast gəldim. Başıma gələn bir əhvalatdan ev - eşiymdən didərgin düşdüm. Başağrısı olmasaydı onu sənə danışardım. Ürəyimi dağlayan bu əhvalatı danışmağa həmsöhbət axtarıram.

Çənədən saz olan həmsöhbətim kədərlə üzümə baxdı. Məndən razılıq gözləyirdi. Mən nəzakət xatirinə:

- Bu nə sözdü, buyurun - deyib, daşa söykəndim. Dərdini danış bəlkə yüngülləşsən.

Bu yandan da yorğunluq, yuxusuzluq məni əldən salırdı.

...1925-ci ilin yayı idi. Məni bolşevik ordusuna xidmətə çağırıldı. Hissəmiz Qubanın yaxınlığında, Baba dağın ətəyində yerləşirdi. Gələn gündən bizim qonşu kənddən olan Sadıq adlı birisi ilə yatağımız yanaşı düşdü. Rus komandiri gündə beş dəfə təpik döydürməkdən bizi cana gətirmişdi. Bizim dindaşlarımızın çoxusu belə əsgərlikdən narazı idi. İtoğlu komandirin də dilini bilmədiyimizə görə çox əziyyət çəkirdik. Bir onu başa düşürdük ki, hər kəlmə başı bizim anamıza söyür. Bir gün Sadıq dedi ki, söhbət var, Atatürk qoşunla gəlib Azərbaycanı bolşevik istilasından təmizləyəcək. Gəl, qaçaq gedək, Atatürk hökuməti gələndə kimi çöldə, bayırda hərlənək. Dəli-zadıq ki, rus körpək oğluna qulluq edirik.

Yanımızda həmişə bizimlə oturub - duran simsar bir dindaşımız da vardı. Qaçmaq fikrimizi buna da açıb dedik. O, razılıq verdi. Bir axşam kiçik rütbəli kütsifət zabıt Nikolay Mişin rotada növbətçi qalmışdı. O, bir az key fason adam idi. Təklifi, sözü çox gec başa düşürdü. Düşündüm ki, girəvədi qaçmaq, itib getmək lazımdır.

Gecə yarından keçmiş mən ayılıb, dostlarımı da oyatdım. Sadıq tez durub geyindi. O birisi "Mən getmirəm - deyib, yerindən qalxmadı. - İstəmirəm, arvad - uşağım orqan əlində qalsın. Mən qaçsam onları get - gələ salıb, sürgün eləyirlər. Siz gedin, uğur olsun, məndən də arxayın olun. Vallah, məndə qaçaq həyatına dözməyə can yoxdu, görürsünüz zəifəm"...

Nəisə, simsar dediyim bizə qoşulamdı. İki dost bir aya yaxın gündüz kolluqlarda yatıb, gecələr yol gəldik, mənim kəndimin meşəsinə çatdıq. O vaxtlar əsgərlikdən qaçanlar çox idi. Ona görə də Sovet hökuməti fərariyələrə və qaçaqlara qarşı mübarizə dəstəsi düzəltdi.

Bir dəfə otryad izimizə düşüb Quru bulaq talasından bizi qova - qova meşəyə saldı. Şər vaxtı idi. Talanın o başındakı meşə ilə xeyli qaçdıq. Otryadın gəlmədiyini görüb dayandım. Gördüm dostum da yoxdu. Ehtiyatla geriye qayıtdım. Moruqluğun yanında dostum arxası üstə uzanıb astadan zarıyırdı. Tez irəli gəldim, otryadın atdığı çovuş gülləsi onu yaralamışdı.

- Ay Cəbrayıl oğlu, - dedi, yaram ağırdı, deyəsən öləcəm, sən Allah məni burda qoyma ki, qurd - quşa yem olum. Məni evimə çatdır, balalarımın yanında ölüm.

Düzü, elə zarıdı, elə yalvardı ki, ona yazığım gəldi. Onun kəndi bizimkindən xeyli uzaq idi, təxminən piyada bir gecəlik yol vardı.

- Narahat olma - dedim yolda - izdə başıma nə bəla gəlsə də səni evinə qoyub qayıdacağam.

Onu kürəyimə alıb bütün gecənin qan-tər içində apardım. İki yerdə də çayı zorla keçib evinə qoyub qayıtdım.

Bir ay sonra xəbər tutdum ki, dostum ölməyib sağ - salamatdı. Mənim yanıma etibarlı bir adam göndərmişdi ki, gəlsin görüşək. Heç olmasa bir qonaqlıq verim, onun yanında xəcalətli qalmayım.

Düzü ehtiyat elədim getmədim. Onların kəndi obanın ortasında yerləşirdi. Fikirləşdim ki, orqan mənim orada olmağımdan xəbər tutsa qaçıb qurtara bilmərəm. Həm də onların kəndinin xoşagəlməyən bir ayaması vardı: Muxənnət Çalalı deyirdilər onlara.

Aradan on - on beş gün keçdi. Üçüncü dəfə onun etibarlı adamı gələndə elə bil məni şeytan altdı. Getməyə qərar verdim. Düzü gedirdimsə, amma daxilimdə bir narahatçılıq keçirirdim. Xeyli vaxt idi, ev üzünə, isti xörəyə həsrət qalmışdım.

Yayın axır ayı idi. Çöldən qayıdan mal - qara yenicə həyətlərə dağılışırdı. Axşamın qaranlığında heyvan axtaran bir - iki nəfər qarasına: ay adam, kimsiniz, inəyim gəlməyib yolda - izdə heyvan görmədinizmi? Mən dinmirdim, dostumun göndərdiyi bələdçim dayanmadan cavab verir, sürətlə ötüb keçirdik.

Kəndin qırağında bir həyətin arxa tərəfindəki çəpəri basıb qarğıdalının arası ilə həyətdə çatdıq. Mən yaman iy bilənəm, hissiyyatlıyam. Evdən mənim çox sevdiyim xəngəl iyisi gəlirdi. Dərhal məndən asılı olmayaraq dodağımı yalayıb möhkəm unqundum. Çoxdan yemədiyim xəngəlin ətri məni evə girəndə lap məst elədi.

Geyimli - keçimli dostum taxta uzanmışdı, durub mənimlə öpüşüb görüşdü:

- Sənə qurban olum, - dedi, mənim xilaskarım, mənə ömür bəxş edən, əziz qardaşım.

Bu gündən biz olduq qan qardaşı. - otağın ortasında bir - iki dəfə fırlanıb, - görürsən dedi, - necə sap-sağlam olmuşam. Bunun üçün, bundan sonra yaşamağıma görə ancaq və ancaq sənə ölüncən borcluyam, mənim əziz qardaşım, - deyib sevinclə məni qucaqlayıb yenidən öpdü.

Oturduq. Otaqda ikimizdən başqa heç kəs yox idi. Durub iki sini xəngəl gətirdi. Köhnə şkafin içini axtarıb yarı içilmiş araq tapdı. Zərblə stolun üstünə qoyub:

- İki qardaş vuraq - dedi, bu axşam kef eləyək.

Mən etiraz elədim. İçkiyə əvvəldən məndə meyl olmayıb.

- Əy, - dedi, bu xəngəli araqsız yeməkmi olar, adama bir yüz qram... Bə mənə bu boyda həyat veribsən, sənəin sağlığına içməsəm ölərəm. Hələ səndən inciyərəm də narahat olma, gecəni qalarsan, öz evindi, o başdan oyadıb özüm səni yola salacam.

nəisə, xətrini qırmadım, zorla da olsa balaca bir stəkan içdim. Çoxdan içməyən adam, mənə bu araq elə bir zəhər olub yapışdı boğazıma. Havasız otaqda başım fırlandı.

- Ay dost, - dedim bəs səni orqan incidib eləmir?...

- Yox, yox canın haqqı, heç kimin, öz balalarımın başqa məndən xəbəri yoxdu. Gecə - gündüz mal damında qalırım, orda darıxanda kırıya çıxıram, əy, gündüz heç çölə - bayıra çıxıram ki... Qonum - qonşu, orqan, bütün kənd elə bilir ki, mən əsgərlikdə hələ də təpik döyürəm, - deyib, pörtmüş üzünün tərini sildi.

Yarımcıq araq qurtaranda sinə - sinə yüngül addımlarla düz qapının dalına cumdu. Ordan mənə işarə elədi ki, xəngəli yeyib qurtara bilmədik, zirzəmiyə düşüb bir az da araq gətirim.

Mənim etirazıma baxmayıb çıxdı. Üç dəqiqə, beş dəqiqə keçdi yoxdu. On beş - iyirmi dəqiqə keçəndə ürəyimə şübhə toxumu düşdü. Durub qapıya tərəf getdim, səs - səmir yoxdu. Əl atıb qapını açmaq istədim. Çöldən bağlı idi. "İnsan çiy süd əmib" məsələsi xəyalımdan keçdi. Bədənimdən ağıq, vahiməli bir gizilti keçdi. Özümü itirmədim, səs - küy salmadım, sakitcə otağın dal pəncərəsinə yaxınlaşdım. Evdən çölə düşən zəif işıqda adama boy verən qarğıdalılıq gördüm, tufəngimi götürüb, pəncərəni açdım. Çox da hündür olmayan pəncərədən ehtiyatla aşağı hoppandım. Dayanıb, dinşədim. Çəpərin ayağında bir səs astadan ehtiyatla:

- Ay Məhəmməd dayı, ay Məhəmməd dayı, gətirmişəm gəl - deyirdi.

Onların kənd sovet sədrinin adı Məhəmməd idi. Səs mənə elə bil tanış gəldi. Ustufła, qarğıdalı şaxlarını xışıldatmadan bir az da irəli getdim. Nə görsəm yaxşıdı? Mənə əziz qan qardaşım deyən, xilas elədiyim namərd Sadıq kənd sovetinin sədrini çağırır ki, gəlib məni həbs eləsin. O tərəfdən nə çıxan vardı, nə də hay verən.

Qan beynimə sıçradı. Hirsimdən az qala əlim əsəcəkdi. Özümü tarazladım. Tufəngi yarıqaranlıqda iki dəfə boşaltdım. "Hı" eləyib ağı üstə düşəndə bildim ki, əclafı öldürdüm. Hündür qaratan çəpərindən necə hoppanıb qaçdığımı indi də təccüb edirəm. Qurban olduğum Allah elə bil o anda mənə ilahi bir güc qismət elədi.

Üç gün çöldə, meşədə özümə gələ bilmədim. Yol aldım Çubuxlu yaylağına, onun burda bir həmkəndlisi vardı. Bütün fəsilləri yaylaqda gözətçi qalardı. Onun yanına gəldim. Əhvalatı ona danışdım. Dönə - dönə xahiş elədim ki, mənə bir ismarıçımı onun ailəsinə çatdırsın.

Desin, Cəbriyyəli xəbər göndərdi ki, o biqeyrətə mən həyat vermişdim. Özüm də onu o dünyaya göndərdim. Onun namərd canına iki gülləmi qurban elədim.

Qardaş, bundan sonra fikirləşdim ki, bolşeviklərə qulluq eləyən o müxənnətin qəbri olan torpaqda mən yaşaya bilmərəm. Çubuxlu yaylağını aşıb buraya - Türkiyəyə gəldim. Bax, bu məni faciəm. Dolanışıqım da belə də, Allah kəssin. Qayıtmağa da ehtiyat edirəm. Bilirəm ki, ordudan qaçan fərari kimi mənə bir başa ya Sibirə göndərəcəklər, ya da güllələyəcəklər. - Kədərlə köks ötürüb yana - yana: - Of, bircə quş olub uçaydım kəndimiz Körpülünün üstündən. Görəydim, o Zoğal bulağı yenə qaynayır, o hisli çırağımız yanır, anam Zalxa yəqin ki, qocalıb əldən düşüb. Ötən il bizim obadan qaçıb gələn bir nəfərlə görüşdüm. O, dedi ki, oğlun, arvadın Qazaxıstana sürgün olunub.

Mən təsəlli üçün:

- Niyə darıxırsan, - dedim, Türkiyə də bizim Vətəndi, dinibir, dilibir qardaşlarımızdılar, özgəsi deyil ki, görürsən mən də buraya pənah gətirmişəm.

İri sümüklü yanağından yaş axa - axa:

- Yox, - dedi qardaş, adamın doğulduğu Vətəndə əsən mehin də, çıxan günəşin də ayrı dadı - tamı var.

Müsaibim o qədər dərddə danışdı ki, ayaqlarımın sızıltısı, yorğunluğum, sinəmi dağlayan on illik ayrılıq, qəm - qüssə də tamam yadımdan çıxmışdı.

Başı sinəsinə enmiş yaralı həmsöhbətim:

- Sənin cəlayi - vətənliyin, necə olub - deyə soruşdu - Görürəm bərk yorğunsan yataq, səhər də sən öz faciəni danışarsan - deyib iki qərib eloğlu yanaşı uzandıq.

Səhərə az qalmış oyandım. Quru yerdə yatdığımdan başımda və kürəyimdə küt ağrılar vardı. Oturduğum yerdə gözlərimi övkələyib sağ - soluma baxdım. Alatoranda qaynaşan adamlar harasa tələsirdilər. Başaltı elədiyim torba - çantama söykəlib fikrə getdim. Səliqə ilə bükülüb torbama sancılanmış kağız parçasının oxudum: "Eloğlu, Vətənə anamla görüşə gedirəm. Salamət qal..."

28 oktyabr 2005-ci il

Bilgəh sanatoriyası

HİYLƏ (Hekayət)

Üç gün əlinə ov keçməyən canavar neçə dağ-dərə, neçə çay keçib gəlmişdi. O yorğun-yorğun açıq bir təpəyə çıxdı. Bərəkət ətri gələn çöllərin havasını ciyərdolusu uddu. Yaşıl ormanların arasında görünən kəndə yırtıcı nəzərlə baxıb, tükürpətici səslə yazıq-yazıq zarıdı. Aclıq onu bərk təntitmişdi. Aşağıda, düzəngahda bir kəndlinin mal-qara, qoyun-keçi otardığını görüb həsrətlə udğundu, zingildəyib yerində var-gəl elədi. Keçmiş tarla olan düzəngahın yuxarı başında açıqlıq qurtardı. Ordan bəridə xırda meşə və tikanlıq zolaq kimi keçib günbatan tərəfdəki uca dağa qədər uzanırdı. Gövşənliyin sağ yamacı qaranlıq məşəli bir dərə idi. Canavar bir göz qırpımında meşə boyu irəlilədi. Kəndlinin heyvanlarını izləyə-izləyə sinib onları pusdu. Fikirləşdi ki, inək buyuzludur, ona bata bilmərəm, dana dəcəldir, məni görəni kimi böyürüb özündən çıxacaq, sahibini duyuq salacaq. Camış zırramadır, gönü də qalıdır. Üç günlük aclıqdan sonra qüvvəm qalıb ki, ona yaxın düşə biləm. Keçi... keçi də bicin biridir., mənə quyruq verməz. Yenə sürünün sağ yanında otlayan qoyuna yaxınlaşım, bəlkə onu hərifləyə bildim.

Canavar sinə-sinə tikanlığın arası ilə qıraqda otlayan qoyuna yaxınlaşdı. Şirin dillə:

- Salam, necəsən, a ceyran bala? - deyər soruşdu.

Şirin-şirin otlayan qoyun səs eşidib tikanlığa diqqətlə baxdı.

- Kiminləsən, - dedi, - burda ceyran nə gəzir.

- Səninləyəm, sən ceyran deyilsən?

- Yox mən qoyunam.

- Yox e, qoyun nədi, sənin adın ceyrandı, insanlar paxıllığından sənə qoyun adı veriblər. Elə əsil ceyran sənənsən. Gözlərin gör necə də qəşəngdir, adam sənin baxışlarından məst olur. Sənin ayaqlarındakı zəriflik gör heç ceyranda varmı? Bəs yunun, hələ onu demirəm. Belə yumşaq, dümağ yun ceyranda ömür boyu billah olmayıb, olmayacaq da...

Qoyun tərifdən lap xoşhal oldu. Vüqarla bir ayağına, bir bədəninə baxıb, quş kimi yerində tullandı.

- Mən ömrüm boyu ceyranlarla gəzmişəm, onlarla da dostam. Mən heç vaxt onları belə cəld, qəşəng görməmişəm, - deyib canavar qoyunu yenidən ağızdolusu təriflədi. - Mən başa düşürəm, -dedi, siz niyə o acgöz insanlarla dost olursunuz ki, hələ gül kimi ceyran adınızı dəyişib qoyun qoyublar. Siz onlara süd, bala və yun verirsiniz, üstəlik də sizi təhqir edib adınızı qoyun deyər çağırırlar. Kefləri duranda da bıçağı götürüb cumurlar canınıza...

- Bəs nə edək, bizə bir yol göstər, canavar qardaş...

- Gəlin bizimlə dost olun, biz canavarlarla gəzib dolanın, çətinə düşəndə biz sizə arxa olaq, siz də bizə - deyib canavar onu şirin dillə tikanlığa çağırdı.

Qoyun zərif ayaqlarını şəstlə irəli atıb, vüqarlı addımlarla canavara doğru getdi.

- Bu gündən sənənlə qardaşam, tərək etdim o vəfasız, yırtıcı insanları, - dedi, əl verib canavarla görüşdü.

Canavar:

- Gəl aşağı enək, - dedi. - Gəl, a ceyran balası, yoxsa paxıl sahibin görüb dalımızca düşər, odlu silahı ilə bizi qanımıza qəltan eləyər.

Onlar qoşa, deyə-gülə dərəyə endilər. Qoyun şəhli dərənin təzətər otlarından yeyir. Canavar isə ehtiyatla o yan - bu yana baxa - baxa ona şirin, yağlı sözlər deyirdi. Nə gələn, nə gedən görməyən canavar atdanıb qoyunun yağlı quyruğundan bir parça qopartdı. Bir göz qırpımında onu içəri ötürüb qoyunun xirtdəyindən yapışdı.

Gözü kəlləsinə çıxan qoyun:

- Neynirsən - dedi, - ağrıdır axı . . .

- Üç gündü acından ölürəm, sən dalınca neçə dağ, neçə çay keçib gəlmişəm, yeyəcəm səni, ay ceyran bala.

Qoyun son nəfəsində:

- Hə... indi bildim ki, qoyunam ki, qoyun... sözünü zorla deyə bildi.

*Avqust, 1987-ci il.
Truskovets şəhəri.*

HƏSƏNİN İKİ ƏMƏLİ *(Olmuş əhvalatlar)*

Bir neçə gün idi, Həsən nahara gələndə anası Humay xala şikayətlənib deyirdi:

- Ay bala, bu ağzı yanmış çalağan yenə toyuğun iki cücəsini apardı. Ay oğul, bu gün-sabah camaat beçə çığırtması yeyəndə biz də ağzımızı açıb baxacağıq. Sən atanın goru, buna bir əncam çək. Ora bax, toyuq da dəli kimi gəzir. On gün əvvəl arxasınca sel kimi axan cücədən ikicəciyi qalıb.

Həsən:

- Neyləyim ay ana, - dedi, - iş-gücümü buraxıb çalağan qovlamayacağam ki...

Çalağan əlindən yanıqlı arvad yenidən şikayətləndi:

- Tutlu dərədə, deyirlər, ağzı yanmışın yuvası var, qırt düşüb hər günorta acıxanda durub özünü vurur bizim cücələrə.

Həsən ağlına gələn qəfil fikirdən özü də gülümsündü. Səhərisi o, nahara həmişəkindən tez gəlib çalağanı gözlədi. Bir az bekar durmaqdan bezikib darvazanın qopmuş taxtasını mıxlamaqla məşğul oldu. Bir gözü isə qapıda-bacada hərlənən ikicə cücəli toyuqda idi. Həsən toyuğun qiyyə çəkən səsində başını qaldırdı. AMMA gec idi. Tüfəngə əl atana kimi çalağan cücəni havada çığırdı-çığırdı aparırdı. Tənbəllik eləməyən Həsən çalağanın dalınca qaçdı. Göydə çalağan, yerdə Həsən elə bil kros yarışına çıxmışdılar.

Tutlu dərənin başı üstündə dövrə vuran çalağan süzə-süzə uca bir ağaca qondu. Ani olaraq ətrafına göz gəzdirib, qanadlarını şappılatdı. Boğazını dik tutub dimdiyində yazıq-yazıq civildəyən cücəni bir nəfəsə uddu. Yenidən qanadlarını şappıladıb havaya qalxdı, dərəni yarım dairə ilə süzüb güllə kimi gəlib yuvasına qondu.

Qalınlıqda çalağanı güdən Həsən irəli yeridi. Çalağan Həsənin ağacın başına dırmaşdığını görüb pırıltı ilə uçub başqasına qondu. Yuvaya çatan Həsən başındakı nimdaş kepkasını çıxartdı, yumurtaları bir-bir kepkasına yığdı. Ehməllicə aşağı düşüb, birbaşa evə gəldi.

Həftədə bir dəfə gəlib baxırdı ki, görüm çalağan nə eləyir. Hər dəfə gələndə ağacın ətrafında dümağ çalağan tükünün çoxaldığını görürdü. Yumurtaları gecə-gündüz çalxalayan çalağan bir şey çıxarda bilmirdi. Onun sinəsi, qarnının altı sürtülməkdən ətcəbala olmuşdu.

Üçüncü həftə gələndə Həsən çalağanın başını aşağıya sallamış gördü.

Bişmiş yumurtalardan bala çıxarda bilməyən çalağanın ürəyi partlayıb ölmüşdü...

Həsən hövlnək yerindən qalxdı. Yuxulu gözlərini ovuşdurub:

- Nə olub, ay ana, qoysana yataq, gecənin bu vaxtı nə qara-qışqırıq salmısan? Arvad qorxunc və qırıq səslə:

- Damdan, - dedi, - yaman tappıltı səsi gəlir. Bir dur bax, deyəsən oğru...

Həsən tez-tələsik geyindi, çırağa əl atıb yandırdı. Çöldə it kəsik-kəsik hürür, gah da vahimə ilə ulayırdı. Sahibini görən kimi ona yaxınlaşdı, üzünü dama doğru tutub daha da bərkdən hürməyə başladı. Şübhələnen Həsən ehtiyatlı addımlarla bir əlində çıraq, o birində yaba damın ağzına yaxınlaşdı. Qapı axşamdan necə bağlanmışdı, eləcə də qalırdı. Bir istədi geri qayıtsın, içəridə bərk tappıltı eşidib dayandı. Qapıya lap yaxın durub dinşədi. Mırıltı və bərk ayaq səsləri eşidib qorxa-qorxa qapını azca araladı. Çırağı irəli tutub bir-birinin üstünə qalaqlanmış qoyun-keçinin ancaq leşini gördü. Sağ tərəfdə isə işıqdan qorxub dibə qısılmış canavarın iki gözü par-par parıldayırdı.

Qanıqara Həsən zirzəni keçirib geri qayıtdı. Gecə paltarında qarşısına gələn arvad təşvişlə:

- Nə olub, a bala, - dedi, - o nə idi elə damda gumbuldayan?

- Heç, nə olacaq, damın bacası açıq qalıb, canavar ordan düşüb qoyun-keçinin hamısını şil-küt eləyib. Yeri Muradı oyat, gəlsin görək...

Əhvalatdan halı olan Murad:

- Nəyi gözləyirsən, - dedi, - tufənglə vur ölsün, yoxsa çıxıb qaçar.

- Yox, ay Murad, mən onu elə asan ölümə öldürməyəcəyəm. - deyib Həsən güclü əllərilə dörd barmaq yabanın ortadan iki barmağını qırıb atdı.

İçəri girdilər. Vəhşi qurd dəhşətli gözlərini bərəldib, özünü damın divarlarına çırırdı, amma çıxmaq heç cür mümkün deyildi. Həsən yaxınlaşıb yabanı onun boynuna saldı, bərk sıxıb onu divara qısnadı.

- Murad, tez ol, təkənin boynundakı zıncırovu aç, bağla bunun boynuna.

Murad qoyun-keçi leşlərinin arasında təkənin cəmdəyini tapdı. Zıncırovu açıb, əli əsə-əsə canavarın boynuna bağladı.

Həsən:

- Bərk bağladınmı? İndi kənara dur, qoy çıxıb getsin.

Canavar bir göz qırpımında açıq qapıya şütüdü. Zıncırovu səslənə-səslənə çöllərə tərəf üz qoydu. Duyuq düşən kənd itləri ağız-ağıza vermişdi. Həsənin iti isə onun quyruğunu azca dişləyə bilməmişdi.

Zıncırovlu canavar altı ay heç yerdə özünə yem tapa bilmədi. Haraya, hansı sürüyə yem üçün hücum edirdisə, zıncırovunun səsi onun gəlişini özündən qabaq xəbər verirdi. Duyuq düşən çoban onu gülləyə basır, kənd itləri qovub örüşlərdən çıxarırdı. Özünə heç yerdə yem tapa bilməyən yalquzaq canavar arıqlayıb əldən düşdü.

El yaylağa köçəndə çobanlar onu Odun dağının yamacında uzanıb ölmüş gördülər. Bir dəri, bir sümük olmuş canavarın boğazından zıncırovu açıb ayrı bir təkənin boğazına bağladılar.

O vaxtdan bizim obada təzə bir deyim yarandı. Kimin kimdən xoşu gəlmirsə, o dəqiqə yarızarafat, yarıxoş deyir: "Mənə dəyib dolaşma, yoxsa boynuna Həsənin təkəsinin zıncırovunu bağlaram".

31 avqust, 1981-ci il

Azərbaycanın qəhrəman oğulları, peşəkar hərbciləri haqqında sanballı əsərlər yazan Şəmistan Nəzirli otuz ilə yaxındır ki, tanıyır və dostluq edirəm. O, bu sahədə uzun illər səmərəli axtarışlar aparmış, yüzdən çox azərbaycanlı generallar barədə məlumatlar toplayaraq xalqımıza çatdırmışdır. Şəmistanın 1991-ci ildə "Gənclik" nəşriyyatı tərəfindən 50 min tirajla çap olunmuş "Azərbaycan generalları" kitabı oxucular tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanıb.

Şəmistan Nəzirli müasir peşəkar hərbcilərimiz haqqında da maraqlı yazılarla çıxış edir. O, torpaqlarımızın erməni işğalçılarından azad olunması uğrunda gedən döyüşlər vaxtı mənimlə birlikdə cəbhə bölgələrində olmuş, əsgərlərimizi qələbəyə ruhlandırmış, müşahidələrini qələmə almışdır.

Yadımdadır, 1993-cü ilin avqust və oktyabr aylarında Ş. Nəzirli Tovuz, Gədəbəy, Qazax və Füzuli bölgələrində səngərləri gəzdi və mətbuatda silsilə yazılarla çıxış etdi.

Həmin ilin oktyabr ayında Bakənddə çəkilmiş bu foto - şəkil də cəbhə bölgəsindən yadigardır.

Polkovnik Hamlet Hüseynov

ULULARIN SÖZ YADİGARI

El şairlərinin sözləri o qədər narın, o qədər incədir ki, insanın ürəyi o sözlərdən öz payını almamış sovuşa bilmir. Onların bə'zisini oxuyanda adamın könlü qızılgül qönçəsi kimi çıtlayıb, dodaqlarında gülümsənmək görünüb, gözləri də şəhlələnir. Qəmli, qüссəli, bir parçası söyləndikdə, qayğı oxları kimi, qulaq asanların qəlblərini dəli-dəlik edib ilan kimi qıvrılır.

*Salman Müntaz,
Tədqiqatçı-ədəbiyyatşünas.*

*Nizaminin, Füzulinin küllüyatını tabutuma qoyun.
Çiyinlərinizdə də onlarla olum. Qəbir evində də...*

*Aktyor Kazım Ziyanın
son sözləri*

"ƏLİM UZANIQLI QALIB"
(*Şeyx Şamil və ailəsinin sonrakı taleyi
barədə bəzi məqamlar*)

Mən ağır döyüslərdən sonra tam qənaətə gəldim ki, ölümün gözüne dik baxan, şəhidliyi şərəflə qarşılayan insanlara əsarət təklif etmək boş və gülünc bir şeydir. Ey vətən dağlarının bənzərsiz zinəti olan onun şərəfli qoruyucuları! Azadlığı yalvarışla almaq qeyri-mümkündür. Silahla işğal olunmuş vətən torpaqları yalvarışla qaytarılmaz, döyüslə alınar. Bizdən nəvələrimizə qalacaq ən böyük miras istiqlal və hürriyyət uğrunda vuruşmaq, yeri gələndə də bu yolda şəhid olmaqdır. Məhv olsun səfil əsarət, yaşasın şanlı və şərəfli ölüm!

*1840-cı ilin noyabrında Şeyx
Şamilin Çeçenistan xalqı
qarşısında nitqindən.*

Azadlıq və hürriyyət yolunda mübarizədə əzm və səbat göstərmək üçün dəmir iradə sahibi olan İmam Şamillər lazım imiş. Halbu ki, analar hər dəfə və hər əsrdə İmam Şamil doğmaz.

*Üzeyir bəy Hacıbəyov,
"Azərbaycan" qəzeti,
2 iyun 1919-cu il*

Şeyx Şamil 1869-cu il mayın 19-da Məkkə, Mədinə səfərinə gedəndə yolu İstanbuldan keçirdi. Məkkə Şeyxülislamının dəvətini gözləyən Şamil səkkiz ay İstanbulda qalmalı olur. Bunu eşidən türk Sultanı Əbdül Əziz Şeyx Şamili Topqapı sarayına görüşə dəvət edir.

Şeyx Şamil saray adamları ilə bir-bir əl verib hal-əhval tutur, lap axırda isə Sultan Əbdül Əzizlə görüşür. Sultan Şamilin əlini buraxmır və pərt halda deyir:

- Sizi Osmanlı imperiyasında görməyimə çox şadam. And olsun allahın varlığına, yalnız atam Sultan Mahmud qəbirdən durub gəlsəydi, bu qədər sevənə bilərdim. Amma deyin görüm, bu nə məsələdir, niyə mənə axırda əl verdiniz? Niyə mənə bu qədər intizarda qoyub gözlətdiniz? Bayaqdan əlim uzanıqlı qalıb...

Müdrək Şeyx Şamil cavabında:

- Sultan sağ olsun, - deyir, - siz beş-üç dəqiqə intizarda qalıb gözlədiniz. Mən isə Sizi düz iyirmi beş il gözləmişəm. İyirmi beş il əlim sizin qardaş köməyiniz üçün uzalı qalıb - ürək ağrısı ilə köksünü ötürən Şeyx Şamil daha sonra əlavə edir: - Əgər mərhum atanız Sultan Mahmud və Siz vaxtında mənə kömək əlinizi uzatsaydınız, bu gün Vətənimiz Qafqaz gavur əsarətində qalmazdı.

Şeyx Şamilin haqlı iradından sonra üzürhaxlıq edən Sultan Əbdül Əziz ona və ailəsinə daha çox qardaş iltifatı göstərir. Böyük oğlu Qazi Məhəmmədə paşa - general rütbəsi verib. Şəxsi mühafizə qvardiyasındakı Qafqaz alayının komandiri təyin edir.

Böyük Şeyx Şamil yetmiş dörd yaşında - 1871-ci il fevralın 4-də Mədinədə öz əcəli ilə vəfat etdi. Onu Məhəmməd Peyğəmbər (Ə.S.) yatan torpaqda - Cənnət-əl-Baki qəbristanlığında şərəflə dəfn etdilər. Atasının dəfnindən sonra Türkiyəyə qayıdan Qazi Məhəmməd Türk ordusunda general-mayor rütbəsi ilə hərbi xidmətdə qaldı. 1877-ci ildə Rus-Türk müharibəsi başlananda onu çərkəzlərdən təşkil olunmuş Bayəzid qalası uğrunda vuruşan süvari diviziyanın komandanı təyin etdilər. Qazi Məhəmmədin ruslara qarşı vuruşduğunu eşidib, bilən rus alayının komandiri mayor Ştokvis general Qazi Məhəmmədə belə bir məktub göndərir:

"Türk ordusunun diviziya generalı Qazi Məhəmməd Şeyx Şamil oğluna! Ayıb deyilmi? Axı, Siz 1866-cı il avqustun 26-da Kaluqadakı Zadəganlar Sarayında igid atanızla birgə Rusiyaya sədaqətli olacağınız haqqında and içmişiniz. Yəqin ki, mərhum atanız Şeyx Şamil sağ olsaydı bu hərəkətinizə görə Sizi bağışlamazdı."

Deyilənə görə, məktubu alan Qazi Məhəmməd heç kəsə, heç nə demədən Bayəzid qalası uğrunda gedən döyüşləri yarımçıq qoyub getmişdir. Görünür atasının içdiyi andını unudubmuş. Bəlkədə müdrik atanın ruhunu incitməkdən qorxub...

Şeyx Şamil 1866-cı il avqustun 26-da imperator ikinci Aleksandra yazırdı:

"Mənim müqəddəs borcumdur ki, oğlanlarıma Rusiya qarşısında borclarını başa salım. Mən onlara vəsiyyət etmişəm ki, Rusiyaya sədaqətli olsunlar, ikinci Vətənimizə layiqli qulluqçu olsunlar. Hökmdar, bu qoca vaxtımda rahat olmaq üçün, göstəriş ver, harada istəsən (Kaluqada, Moskvada, Peterburqda) oğlanlarımla birlikdə əbədi sədaqətli qalacağımıza and içək. Mən bütün xalq qarşısında and içməyə hazırım. Qoy fikrimin paklığına göydəki Allah, ulu Peyğəmbərimiz Məhəmməd şahid olsun, cəsədi təzəcə souyumuş qızım Nəfisətin qəbrinə və müqəddəs Qurana and içirəm.

...Mən yeri, göyü yaradan, bizi xəlq edən Allaha and içirəm. And içirəm ki, ailəmlə birlikdə imperator Aleksandr Nikolayeviçə, onun varisinə və Rus dövlətinə həmişə sədaqətli olacağam".

Avqustun 29-da Şeyx Şamilin andını imperator ikinci Aleksandra təqdim etdilər. İmperatorun Şeyx Şamilə cavabı qısa və çox səmimi oldu: "Möhtərəm İmam, şükür İlahiyə ki, sənin qəlbində böyük dönüş yaradıb. Mən inanıram ki, sən sözündə sadıqsən, ikiüzlülük eləmirsən, çünkü sən böyük şəxsiyyətsən, vicdanlısan, xeyirxahsan".

Şeyx Şamil Həcc ziyarətinə gedəndə imperator ikinci Aleksandrın təklifi ilə ortancıl oğlu Məhəmməd Şəfiri Rusiyada girov qoymuşdu. Hələ Şamil Rusiyada olanda Məhəmməd Şəfi hərbi məktəbi bitirib, imperatorun şəxsi leyb-qvardiya alayında xidmət edirdi. Bir az sonra general rütbəsi aldı. Rus hərbi tarixçiləri Məhəmməd Şəfiri sərkərdəlik qabiliyyətindən yazanda iftixarla qeyd edirlər ki, o, silahdaşlarının yaddaşında xeyirxah, həssas və əla süvari generalı kimi qalmışdır.

1877-ci ildə qardaşı Qazi Məhəmmədin Türk süvari diviziyasının komandanı kimi ruslara qarşı vuruşmaq xəbəri Məhəmməd Şəfiyə də çatır. Atasının andını pozan qardaşının "dönüklüyündən" sarsılan Məhəmməd Şəfi imperatora raport yazıb xahiş edir ki, onu "dönük və sayıqlığını" itirən qardaşı Qazi Məhəmmədə qarşı vuruşan rus diviziyasına döyüşə göndərsin.

Çar ikinci Aleksandr general-mayor Məhəmməd Şəfinin raportuna belə bir dərkənar yazır:

"Heç bir ailə eyibsiz olmur. Mən, Sizin və mərhum atanız Şeyx Şamilin içdiyi sədaqət andına inanıram. Ona görə də qardaşın qardaşa qarşı vuruşmasına icazə vermirəm. Hələlik gözlə! Əgər Avropada döyüşlərə başlamalı olsaq, onda mən özüm səni çağıracam."

Ümumiyyətlə, tarixi sənədlər və tarixi əsərlər şahidlik verir ki, rus çarı ikinci Aleksandr nə Şeyx Şamilə, nə də onunla Rusiyada sürgündə olan iyirmi iki nəfərlik ailə üzvünə qarşı əzazillik etməmişdir. O, Şeyx Şamilə nə əsir, nə də düşmən gözü ilə baxmamışdır.

1859-cu il sentyabrın 15-də imperator özü hörmət əlaməti olaraq Xarkov yaxınlığındakı Çuquyevo qəsəbəsinə əsir Şamilin görüşünə gəlmiş, ona qiymətli xəz kürk, üstü yazılı xəncər və ərəb atı bağışlamışdır. Həmin görüşündə imperator Şeyx Şamilə demişdir: "Mən çox şadam və hədsiz dərəcə də sevinirəm ki, Siz Rusiyadasınız. Təssüflənirəm ki, Sizin kimi Müdrik sərkərdə ilə bu görüş çoxdan olmayıb. Böyük İmam, Siz peşiman olmaycaqsınız. Mən Sizə yaxşı şərait yaradacağam və biz dost kimi birgə yaşayacağıq".

Çar Şeyx Şamilə qalib sərkərdə kimi rəftar etmişdir. Ona istədiyi yerdə - Kaluqa şəhərində mülkədar-podpolkovnik Suxotinə məxsus üç mərtəbəli mülkü boşaltdıraraq Şamil və ailəsinə yaşamaq üçün bağışlamışdır. Evin həyətində Şamilin istəyi ilə məscid tikdirmişdir. Ailəsinin dolanacağını on bir il, ildə on beş min manat padşahlıq xəzinəsinin hesabına təmin etmişdir. Şəhərdə və iki yüz kilometr məsafədə istədiyi vaxtı gəzmək üçün dilican-kareta bağışlamışdır. Əsir alınandan bir az sonra polkovnik Apollon Runovskinin Şamil haqqında yazdığı "Şamil" (Qalib Şamilə həsr olunur) və "Şamil haqqında qeydlər" kitablarının 1860-cı ildə nəşrinə icazə vermişdir.

Peterburq, Kiyev, Kaluqa və Kazan şəhərlərində yaşayan adlı-sanlı zadəgan ailələri ilə, görkəmli şərqşünas-alim, həmyerlimiz Mirzə Kazım bəylə istədiyi vaxt görüşməyə, ermitajə, hərbi məktəblərə getməyə icazə vermişdir.

Qazi Məhəmməd - 1833-cü ildə Şamilin birinci arvadı Fatimatdan dünyaya gəlmişdi. Şamil onun adını Dağıstanın birinci imamı, ustadı və müəllimi Qazi Məhəmmədin şərəfinə qoyub. ***Onun həyat yoldaşı Kərimət xanım azərbaycanlı idi.*** Kərimət on altı il Şeyx Şamilin birinci naibi olan general Daniyal bəy Sultan Əhməd xan oğlu İlisulunun qızı idi. Kərimət 1862-ci ildə iyirmi beş yaşında Kaluqada vərəmdən öldü. Sultan və general qızı olduğuna görə imperatorun əmri ilə Şəkiyə gətirilib, anası Balaxanımın¹ yanında dəfn olunub.

Türk marşalı rütbəsində istefaya çıxan Qazi Məhəmməd ömrünün son illərini Mədinə şəhərində yaşayıb, 1902-ci ildə orada vəfat edib. Atasını Şeyx Şamilin yanında - Cənnət-əl-Baki qəbristanlığında dəfn olunub.

1. *Balaxanım Şəki xanı Hacı Çələbi xanın (?-1755) nəvəsi idi.* -Ş.N.

QAÇAQ KƏRƏMİ DOĞAN ANA

İgidi qılınc yox, qeyrət yaşadar.

*Qaçaq Kərəm
(1860-1910)*

O, əfsanə və nağılların qəhrəmanıdır...

O, ədalət mücəssəməsidir. Qaçaq Kərəm haqqında eşitdiklərim o qədər əfsanəvidir ki, o hazırda sağ olmasaydı, onun həqiqətən yaşadığına insan heç cür inana bilməzdi.

*Maksim Qorki,
"Nijeqorodskiy listok" qəzeti
23 noyabr 1896-cı il.*

1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi bayram kimi imperiyanın hər yerində qeyd olunurdu. Bu münasibətlə çar II Nikolay Rusiyanın mərkəzi şəhərlərinə gedir, təntənəli ziyafətlər keçirirdi. Tiflisə gələn çar şəhərin görməli yerlərini gəzdirdi, məktəblərə getdi. Bir aya yaxın bal-ziyafətlərdə eys-ışrətdə olan çar, Dərbənd yolu ilə Peterburqa qayıtmalı oldu. Qatar Gürcüstan ərazisini keçəndə soruşur ki, indi hansı mahalından, hansı stansiyadan keçəcəyik?

- Əlahəzrət, Qazax mahalından və Ağstafa stansiyasından keçəcəyik.

İmperator duruxur və bir neçə dəfə:

- Kazaklar, yoxsa Qazaxstan... demək istəyirsiniz, - deyərək soruşur.

- Çar sağ olsun, bura nə Kuban kazaklarının, nə də Orta Asiya qazaxlarının yurdudur. Burada Qafqaz tatarları, azərbaycanlılar yaşayır. Bir azdan keçib gedəcəyimiz yerin, mahalın adı Qazaxdır.

- Aha, xatırladım! Qafqaz igidi Qaçaq Kərəmin vətənidir?

- Bəli, bəli, əlahəzrət, özüdür ki, var.

Azacıq fikrə gedən çar deyir:

- Maraqlıdır, görəsən, Qaçaq Kərəmin nəslindən qalan varmı? Məmnuniyyətlə görüşüb kəlmə kəsərdim.

Qatar Ağstafada dayananda Kərəmin anası Fəxrənisəni ehtiramla imperatora təqdim edirlər. Çar böyük bir səmimiyyətlə ananın əlindən öpüb:

- Ana, - dedi, - oğlun Kərəmin igidliyi, adı külli-ələmə bəllidi. Qəlbən etiraf edirəm ki, onun adı gələndə yasovuldan tutmuş Qafqaz canişininə kimi rütbəli şəxslər qorxudan tir-tir əsirdilər. Bizim hökumətə qarşı vuruşdu. Heç kəsə boyun əymədi. Təəssüf ki, Tehranda dünyasını tez dəyişdi. Şəxsən mən onun qorxmazlığını yüksək qiymətləndirirəm. Ana, möhtərəm ana, indi de görüm, Kərəm kimi igidi yenə doğa bilərsənmi?

İmperatorun oğlu haqqında dediyi tərifi dən qürurlanan Fəxrənisi ana qəddini daha da şax tutub:

- Kərəm kimi oğlu yenə doğaram, dərdin alım, niyə doğmaram. Əgər ərim Molla Zal oğlu İskəndər kimi kişini mənə qaytara bilsən. Karvan getdi, igidlər öldü, zaman dəyişdi, dərdin alım...

Sadə kəndli qadından bu müdrik cavabı gözləməyən çar heyrətlə geri çəkilib:

- İnanıram, - dedi, - inanıram ki, belə hakimanə cavab verən ana Qaçaq Kərəm kimi igid doğa bilər.

ŞİRİN DİLLİ MOLLA ZAL

Məşhur ədəbiyyatşünasımız Firidun bəy Köcərli Qıraq Kəsəmənli Mollazal oğlu İsgəndərin ziyadə fəsih (sözü aydın və düzgün deyən, söz ustası Ş,N), dilavər və çəsur bir kişi olduğunu iftixarla yazıb, Molla Zalın müasiri və dostu şair Mirzə Nəbi Əfəndi Qayıbov (1810-1889) "Əhli-dövrən" şerində cərx-i-fələyi lənətləyir ki, dünyadan Molla Zal kimi igidləri də apardı.

1. Qaçaq Kərəmin foto şəkilli məşhur İran alimi Mehdi Bəmdadın beş cildlik "Tarixi-riçali-İran" ensiklopedik əsərindən götürülmüşdür. (Bax! 3-cild, Tehran, 1966-cı il, səh. 163-də)

*Gör neçə məğşuşluq olubdur əhval -
Kim, günçü heyrətdə qalıb nitqi lal,
Fəsih sözlü, şirin dilli Molla Zal
Məgər üzün örtüb bel ilə kürək?*

Məşhur Qaçaq Kərəmin babası Molla Zal oğlu İsgəndər XIX əsrin əvvəllərində yaşamışdır. Elin yaddaşında birçə şeri və çoxlu müdrik hazırcavablıqları qalıb. O, Bəhlul Danəndə, Molla Nəsrəddin sayaqı lətifələri və şerləri ilə Qazax, Borçalı mahalında məşhur olmuşdur. Molla Zal deyərmiş: Dindarlar deyir ki, cin "bismillah"dan qaçar, ancaq indi elə dövrən gəlib ki, cin özü "bismillah" deyir. Molla Zal yenə deyib ki, südün üzlü olsun, ancaq qonağın üzlü olmasın. Bir də deyib ki, dilini saxlaya bilər, başını da saxlaya bilər.

Bizə gəlib catan yeganə "Yaxalanmamış" şerində Molla Zal dövrünün haqsızlığını tənqid edir, ərsə çıxan harayında qadir Allahdan kömək diləyir.

*Aman təbib, mənə bir əlac eylə,
SİNƏM eşq oduna yaxalanmamış.
Ölüb bu dünyadan həsrət gedirəm,
Bir ağ buxaq öpüb yaxalanmamış*

*Versə idin sən mürğünə təzə dən,
Dəxl olmazdım bu azara təzədən,
Yar da mənə yara vurdu təzədən
Köhnə yaralarım yaxalanmamış.*

*Molla Zalam, işim getdi haraya?
Bayram ayı demək olmaz hər aya.*

*Qadir Allah, özün yetiş haraya
Canım Əzrayıla yaxalanmamış.*

ŞƏXSİYYƏT

*Mirzə Hüseyn Əfəndi Yusif oğlu Qayıbzadə
(1830-1917)*

Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbov, Mirzə Fətəli Axundovun çox yaxın dostu idi. O, ərəbcə kitab və təzkirələri oxumaqda Mirzə Fətəliyə kömək edirdi, çünki ərəbcəni o, Mirzə Fətəlidən daha yaxşı bilirdi. Ədəbiyyatı çox sevdiyindən Azərbaycan şairlərinin şerhlərindən ibarət dörd cildlik böyük bir külliyyat tərtib etmişdir.

*General Əliqə Şıxlinski
"Xatirələrim" kitabından*

Mirzə Hüseyn Əfəndi Yusif oğlu Qayıbzadə Tiflisdə Zaqafqaziya ruhani idarəsinin müsəlman mədrəsəsində şəriət müəllimi olmuş, ərəb, fars və rus dillərini mükəmməl bilirmiş. Bu dövrdə Mirzə Hüseyn, M.F. Axundov, Adolf Berje, Məmmədağa Şahtaxlı, Səid Ünsizadə, Aleksey Çernyayevski, Səfərəli bəy Vəlibəyov və gürcü şairi İlya Cavçavadze ilə tanış və dost olur. Qori Müəllimlər Seminariyasında Azərbaycan şöbəsinin açılması üçün Mirzə Fətəli Axundovla birgə səy göstərir. 1858-ci ildə Tiflis Müsəlman məktəbində Şərq dilləri müəllimi işləyən Mirzə Hüseyn 1875-ci ildə kəsib balaları üçün xüsusi "Müfti məktəbi" açmışdır. O, 1882-ci ildə "Tövsiyyələr", 1906-cı ildə "Ariflərin şəriət qanunları" kitabını nəşr etdirmişdir. Qori seminariyasında işlədiyi illərdə "Nümuncəyiləhceyi-Azərbaycan", "Müqəddəs tarix və sərf-nəhv", "Yeniyyətmlər üçün elmin əsasları", "Dünyəvi hesab elminin məsələləri" adlı dərslük kitablarını yazmışdır.

Mirzə Hüseyn Qori seminariyasında Şərq və Azərbaycan dillərindən dərs deyib, 1884-cü il yanvarın birində Qafqaz canişininin əmrilə müəllimlikdən azad olub, Zaqafqaziya Sünni məzhəbi idarəsinin sədri təyin edilir. Müfti vəzifəsinə seçilərkən Mirzə Hüseyn demişdir: "Mən heç vaxt ruhani olmamışam və heç bir dini ayin icra etməmişəm. Bundan sonra da icra etməyəcəyəm. Lakin mənə təklif olunan vəzifəni qəbul edirəm. Çünki bu vəzifədə xaqlıma daha böyük fayda verə biləcəyimi güman edirəm". O, bu vəzifədə otuz üç il fəaliyyət göstərmişdir. Yüzlərlə azərbaycanlı gənci maarif və mədəniyyətə cəlb etmişdir. Qadın təhsili və qadın azadlığı məsələsi onu çox düşündürmüş, bu yola böyük əmək sərf etmişdir. O, "Dərturi-nisvan", "Qadın və qızlarımızın təlim və tərbiyəsi" adlı məqalələrində

sübut edirdi ki, qızların yeni tipli məktəblərdə təhsil almaları heç də şəriət qanunlarına zidd deyildir. Şəriətin qara qanunlarının hökm sürdüyü belə bir ağır vaxtda o, öz həyat yoldaşı Səadət xanıma "Qafqaz Qadınları Xeyriyyə Cəmiyyəti"ndə iştirak etməyə icazə vermiş, qızları Nigar və Gövhəri rus dilində Tiflis Nücabə Qızlar İnstitutunda oxutmuşdur. Həmin institutu Nigar xanım Qayıbova (Şıxlinskaya) 1889-cu ildə, Gövhər xanım Qayıbova (Usubova) 1903-cü ildə qızıl medalla bitirmişdir.

Mirzə Hüseyn ədəbi-bədii irsimizin toplanmasında da böyük və əvəzsiz xidmət göstərmişdir. O, böyük dramaturqumuz M.F. Axundovun məsləhəti ilə XVIII-XIX əsr şairlərimizin əsərlərindən ibarət dördcildlik "Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir" adlı kitabın tərtibçisidir. Burada yüz doqquz şairin əsərlərindən nümunələr toplanmışdır. Şərqsünas Adolf Berje 1867-ci ildə Leypsiqdə dərc etdirdiyi "Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir" və sonralar, Firidun bəy Köçərli "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" adlı əsərini yazarkən Mirzə Hüseyn Əfəndinin dörd cildlik məcmuəsindən geniş istifadə etmişlər. Öz əlilə yazdığı dörd cildlik külliyyat Respublika Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutunun Fondunda ən qiymətli bir abidə kimi saxlanılır. (Rəf, s.v.1091). Külliyyatın birinci cildi 1986-cı ildə, ikinci cildi 1989-cu ildə, üçüncü cildi isə 2002-ci ildə nəşr olunmuşdur.

Böyük Azərbaycan şairi S.Ə. Şirvani 1879-cu ilin iyul ayında "siyasi etibarsızlıq" üzündən işdən çıxarılanda Tiflisdə Mirzə Hüseyn Qayıbovun yanında olmuşdur. Şairin müəllimliyə qaytarılmasına şəxsən Mirzə Hüseyn kömək etmişdir. Şirvani 1876-cı ildə Mirzə Hüseynə həsr etdiyi səksən dörd misralıq qəsidəsində onu ilk dəfə məktəb bina edən peyğəmbər adlandırır:

*Hüseyn namında çün məşhur idi imdada yetməklük,
Vilayət mülkünün şahı, "Vəliyyə-innəma" gəldi.*

*Vüqudun oldu çün öz ülfətinlə mürşidi-kamil,
Sənə tədrisdə İdrisdən yüz mərhəbə gəldi.*

Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadə 1830-cu ildə Qazax qəzasının Salahlı qəryəsində anadan olmuşdur. 1917-ci il fevralın 20-də vəfat edən Mirzə Hüseyn Tiflisdə böyük məsləkdaşı Mirzə Fətəli Axundovun yanında "Nəbatət bağında" dəfn olunmuşdur.

Fevralın 21-də Əlahəzrət Qafqaz canişini Qafqaz Maarif Sərdarının popeçiteli N.F. Rudolf a əmr göndərmişdir ki, görkəmli maarifçi, din alimi Müfti Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadənin vəfatı münasibəti ilə Tiflis və Bakı quberniyalarındakı təhsil müəssisələrində dərslər dörd günlüyə dayandırılınsın.

Qori şəhərindəki Seminariyanın şagirdləri də Tiflisə gətirilib Qayıbzadənin son mənzilə yola salma mərasimində iştirak etsinlər.

Bakıdan "Nəşri-Maarif cəmiyyəti"nin sədri Hacı Zeynalabdin Tağıyev, "Səadət" ilahi qüvvələr cəmiyyətinin sədri Axund Hacı Abdulla Rəhim Hadızadə, "Nicat" cəmiyyətinin sədri Mirzə Əsədullayev və başqa görkəmli şəxslər Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadənin yas mərasimində iştirak edib, ailəsinə başsağlığı veriblər.

Müfti Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadə vəsiyyətində demişdir ki, tabutumun üzərinə əklil qoymayın, təmtəraqlı mərasimə yığılan pulları xeyriyyə və məktəb işlərinə sərf edin. Onun vəfatı ilə əlaqədar "Kaspi", "Kafqaz", "Tərcüman" və başqa qəzetlər yazılar vermiş, mütərəqqi ziyalılar matəm saxlamışlar.

Dövrünün çox görkəmli şəxsiyyəti olan Mirzə Hüseynin sağlığında məşhur şairlər onun şərəfinə şeirlər yazmışlar. Seyid Əzim Şirvani (1835-1888), Mirzə Ələsgər Növrəs (1836-1912), Şuşalı Mirzə Rəhim Fəna (1841-1929), Qobustan imamı Molla Zəkəriyyə Qədir Əfəndizadə və başqaları.

Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadənin müasiri görkəmli şair Abbas ağa Nazir (1849-1919) də onun maarifçilik və elmi fəaliyyətinin əlli illiyi münasibəti ilə 43 beytlik *"Vücutun fəxri-insandır"* adlı şeir yazmışdır. 1908-ci ildə görkəmli alim M.H. Qayıbzadənin şərəfinə yazılan bu şeir indiyədək oxucu üzünü görməmiş, alimin arxivində qorunub saxlanılmışdır.

2005-ci il, avqust.

NÖVCAVANLAR VAR OLSUN...

Biz türklərdə hissiyyat və qədrşünaslıq yoxdur. Şan və şərəfətimizə, Vətən və millətimizin sərəfrazlığına səbəb olan, dilimiz və ədəbiyyatımıza rəvnəq verən əziz və möhtərəm vücudların qədr və mənzilətini bilmirik. Onların asari-güzidləri ilə iftixar etmirik. Milliyət hissi bizlərdə ayılmayıbdır, Vətənimizin, dilimizin və ədəbiyyatımızın qədrini bilmirik.

*FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ,
Ədəbiyyatşünas - alim
(1863-1920)*

Uzaq mənzil gedəcəyə qonaqlar obaşdan durdular. Cilovdar atları yəhərləyib-yüyənləmişdi. Qaynənə Tükəzban, gəlini Pəri Soltanla xurcunları qabğarırdı. Tənha tutun altında cilovdar Vaqifin yəhərli-yüyənli atını oxşaya-oxşaya gəzdirirdi.

İki dost isə bir az aralıda sakitcə söhbət edirdilər. Vaqifin dediklərini başısağrı dinləyən Vidadi sükuta getmişdi. O, ahəstəcə qaldırdığı əlini ustadının çiyinə qoyub:

- Gəl, sən məndən incimə, - dedi ustad, Mələk Cahanı uzağa vermək istəmirəm. Məni düzgün başa düş, balalarım fərq qoymuram. Dörd balam var, dördü də mənim üçün əzizdi, doğmadı. Bir də, elə düşünərsən ki, Pəri Soltanın sizin ocağa düşməyinə peşimanam. Yox, vallah, əsla elə deyil. Axı, mən də qocalmışam, qəlbim nazikləşib, düşkün könlümdə Mələk Cahan balama ayrıca istək var. Ona görə də balamın uzağa düşməyindən ağzım yanıbdı...

Söz tapmayan Vidadi:

- İş düzəltməməyin xatirinə sən də özünü qoca sanırsan, a Mehdioglu? Səni anlayıram, rəhmətlik Mədinə xanımın son yadigarıdır, yə'qin ona görə... - deyən Vidadi ilk dəfə şagirdini məzəmmət elədi.

- Ustad, bəlkə də sən deyən kimidir. Axşam da bir işarə vurdun, mən də bütün gecəni düşünüb-daşınmışam. Hey fikirləşirəm, görürəm yox... Mələk Cahan anamın, həm də Mədinə xanımın tən oxşarıdır ki, mənə təsəlli üçün dünyaya gəlib. Hər ikisinin iyini ondan alıram. Ona görə də istəməzdim uzağa düşsün.

Molla Vəli incik halda:

- A saqqalı ağarmış, nə vaxtdan doğulduğun el-oba sənün üçün uzaq oldu? Gəncliyindəki şıltaqlıq hələ də qalıb haa... Bir də ki, özgə evinə gəlmir ki... öz babası evinə, öz ocağına gəlir də... Sən məni anlamadın, yə'ni bizim Qazax, Borçalıda qız qəhətliyidi, amma mən istəyirəm ki, Osman ağaya halal adamın südünü əmmiş bir gəlin rast düşsün. - Başını yırğalayıb, təsbəhini əsəbliklə çəkən Vidadi - Yox, yox, səni başa düşə bilmirəm. Onda açıq de, bəlkə başqasına söz vermişən?

Vaqif oğul ərki ilə ustadını qucaqlayıb:

- Yaxşı, yaxşı, sən Allah, incimə, - dedi, - Ondan ümid və intizarla cavab gözləyən qocanın kəfini açmaq üçün zarafatla: - Günah qızım Pəri Soltandadı...

- Niyə - deyə Vidadi dərhal sərt səslə soruşdu - Mənim gəlinimin günahı nədədi?..

- Günahı odu ki, sizə yaxşı baxıb, əgər Pəri Soltan sizin pişiyinizi ağaca dırmaşdırsaydı Mələk Cahana da elçi düşməzdiniz. - Sonra ciddi görkəm alıb, - Axı, bir ailədə iki bacının gəlin olmağına xalq, el-oba necə baxar, ustad? Üstəlik də mən kimsəsiz və yetim qalırım. Mən necə də olsa qürbətdəyəm, ustad məni də düşün. Bir dərdim-sərim olanda kimin yanına gedim, kimlə bölüşüm?

- Bunlar hamısı xırda-xuruş bəhanələrdir. Nə sən yetimsən, nə də Qarabağ qürbət deyil. İkincisi də, ay saqqalı ağarmış, iki könül bir olandan sonra kimin ona sözü ola bilər. İki bacının bir evdə gəlin olmağı isə tək bizdə görünməyib ha. Bu, bütün müsəlman dünyasında var, eldə-obada olan adətdir. Osman istəyir, Mələk Cahana da razıdır. Səndən, məndən gizlin uşaqlar işi düzəldiblər. Bir də ki, bunun nəyi pisdi, daha yaxşı, bir evdə iki hava yox, bir hava olar. Dedi-qodu da olmaz, mehribançılıq daha çox olar.

- Sən elə həmişə sakitlik axtarmısan. Azacıq aşım, ağrımaz başımdı, səninki. Söz vermirəm. Qayıdım Qarabağa, Qızxanıma qızın ağzını aradım. Bu xəbəri ilk dəfə sizdən eşidirəm. Doğmaca atası mənəm, bu işdən xəbərim yoxdu. Sən isə deyirsən ki, cavanlar sövdələşiblər.

Kefi durulan Vidadi arxayınçılıqla:

- Biz elə hazırlaşdıq gəlməyə, yaxşı oldu, sən özün gəlib çıxdın, danışdıq ürəyim rahat oldu.

- Ay ustad, deyəsən siz elə toy tədarükündəsiniz?

- Bilmirəm, nə eləyirsən elə, qayıdanda Qarabağa səs sal ki, Mələk Cahana Şıxlıdan nişan gəlir. Qoy Qarabağ igidləri ondan gözünü çəksin. Sən də məni sinnimin ağır vaxtında incitmə, özgə qapısına göndərmə. Danışdıq, vəssalam, - deyib Vaqifə yol tədarükü görənlərin yanına getdi.

Vaqif heç nə demədi. Dan üzünün təmiz havasını udub səməyə boylandı. Açıq səmada yanan aləseyrək ulduzlardan xeyli aşağıda pənbə buludlar sürünürdü. Rütubətli, sərin meh çiskin ətri gətirirdi. Gəmi qayasına yaxınlaşıb dayandı. Çılpaq at üstündə, camışların belində o tay Qarayazıya keçdiyi uşaqlıq, gənclik günlərini xatırladı. Ağzı qaralan Qurd damı tənha gözü ilə bu geniş vadinin keşiyini çəkirdi. Yarğanın dibini yalayıb, keçən Kür təbiətin dərin yuxusunu pozmamaq üçün sakitcə axıb gedirdi. Kəndin bir neçə yerində xoruzlar ağız-ağıza verəndə o, geri qayıtdı. Səhər dumanından hələ sıyrılib çıxmayan kəndə baxa-baxa: "Doğma yurd əzəlim də sən olmusan, axırım da sən olacaqsan. Ya qismət!!!"

Vidadi onun qoluna toxunanda diksindi.

- Yenə öz-özünə nə gü müldənirsən? Yə'qin doğma yerlər səni ilhama gətirib.
- Bu yerlər kimi ilhama gətirməyib ustad, şər deməsən, xeyir gəlməz. Birdən başıma bir iş gəlsə, istərdim ki, əzəlim olan yerdə axırım da olsun.
- O nə sözdü, oğul, səfər üstəsən, ağzını xeyirliyə açsana, heç olmasa ya qismət de...

- Demişəm. Fələyin işini bilmək olmaz. Toxuduğu tor yaman sıxdı. Dünya yaman qarışıb, ustad. Qabağından yeməyənlər, mənəm deyənlər farağat durmur.

- Eh, oğul, doxsan ildi bu dünyanı belə qarışıq görmüşəm. Düzələn tərəzi döyül...

Onlar asta addımlarla qarıya qayıtdılar. Vaqif hamı ilə görüşüb cilovdarın tutduğu ata yaxınlaşdı. Dəri iyi verən yəhərin quşqunundan tutub bir anlığa dayandı. İçəridən sür'ətlə çıxan Pəri Soltan kəlağayısını düzəldə-düzəldə:

- Ata, bəs mənən görüşürsən? - deyib onun boynunu qucaqladı. Bir anlığa atasının boynundan qollarını çəkməyib qulağına pıçılı ilə nəşə dedi:

Vaqif qızının alnından öpüb kövrək səslə:

- Bəs mənə yazığınız gəlmir, qızım? Mən tənha qalım?.. Of, Mədinə, mənə yetim qoydun... - deyib ürək dolusu bir ah çəkdi. Sərt addımlarla cilovdara tərəf gedib hirslə yəhərə sıçradı.

...Bir aydan sonra Vaqifdən gələn məktub Vidadinin kefini durultdu. Salam-kələmdən sonra onun yazdığı bircə bənd qoşma Qoca Vidadinin qəddi-qamətini düzəldib, kefini xoşhal eləmişdi.

*Növcəvanlar qoy həmişə var olsun,
Amma ki, bizlərdən xəbərdar olsun.
Vaqifin duası sənə yar olsun!
Səni, haqq saxlasın ömrü dövlətdə.*

BİÇARƏ VAQİF...

Molla Pənah Vaqifin Qafqaziyada vücuda gələn şairlərin babası ustadı adlanmağa haqqı vardır. Tamam Qafqazda ondan müqəddəm və müqtədir ədib, xoşkəlam və mövzuntəb şair zühur etməyibdir ki, ibtidai-süxən onun adı ilə başlansın.

***FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ,**
Ədəbiyyatşünas - alim*

Ədəbiyyat tariximizdə Vidadi və Vaqifin dostluğundan çox yazılıb, çox da danışılıb. Hətta namizədlik dissertasiyası da müdafiə olunub. Lakin Vidadi ilə Vaqifin həm də qohum olduqları indiyədək araşdırılıb oxuculara çatdırılmayıb.

On səkkizinci əsrin ortalarında Qazax və Borçalı camaatı tez-tez II İrakli hökumətinə qarşı üsyana qalxırdılar. Üsyanın əsas səbəbi ağır vergi və sərhəd məsələləri idi. 1736-cı ildə Nadir şah tərəfindən Gürcüstana ilhaq olunan Qazax¹ torpağından gürcü tavatları ağayana istifadə etmək eşqinə düşmüşdülər. Onlar Qarayazı meşəsini sərbəst ov yerinə, Ceyrançölünü isə mal-qaraları üçün otlaq eləmək istəyirdilər. Bu da Qazax camaatının haqlı narazılığına səbəb olurdu. Basqınlardan, qarət və müharibələrdən cana doyan Qazağın Salahlı, Dəmirçihəsənli, Alpout, Qızılhacılı, Kəngərli, Qaraçarlı, Qaraqoyunlu, Xəlfəli, Boyəhmədli, Səfikürd, Cinli kəndləri Gəncə və Qarabağ xanlıqlarına köçdü.

1759-cu ildə bu köçənlər arasında məşhur şair Molla Pənah Vaqifin ailəsi də vardı. Onda Molla Pənah qırx iki yaşında idi. Vaqif Qarabağa köçəndən bir il sonra arvadı Mədinə xanım vəfat edir. Vaqifin yaxın dostu, Qazaxlı şair İsrail Sail onun arvadının ölümünə mərsiyə yazmışdır. Həmin mərsiyənin yaddaşlarda ikicə mısrası qalmışdır:

***Bıçarə Vaqifin - Molla Pənahın,
Hayif oldu, Mədinəsi yıxıldı.***

“Azərbaycan gəncləri” qəzetinin 24 iyun 1978-ci il tarixli nömrəsində Ələmdar Fərzəliyev “Naməlum bir müxəmməs haqqında” məqaləsində yazır:

“Vaqif şe’rlərində Mədinə həm şəhər, həm qadın adı mə’nalarında işlənmişdir. “Riyazül-əşiqin” təzkirəsinin müəllifi Məhəmməd ağa Müctəhidzadə Qarabaği, görkəmli tədqiqatçı Salman Mümtaz Mədinəni Vaqifin arvadı hesab etmişlər. Sonrakı tədqiqatçılar da bu mülahizənin doğruluğunu təsdiq etmişlər. “Mədinə” rədifli müxəmməs bu fikrin düzgünlüyünü bir daha sübuta yetirir... Şeir 1935-ci ildə Şuşada yazıya alınıb. Respublika Ədyazmaları İnstitutunda saxlanılır”.

***Vaqifəm, çün ona mən canımı qurban deyərəm,
Dəhanə, abi-həyat, çeşmeyi-heyvan deyərəm.
Taqi-əbruyə kəman, kirpiyə peykan deyərəm,
Bu sifətdə adəm olmaz, ona qılman deyərəm,
Müxtəsər, türfə mələkdir, degil insan Mədinə.***

Mədinənin Vaqifin birinci arvadı olmaq faktını Vaqifin müasiri Aşıq Əli Kəlibəri Qaracadaği də təsdiq etmişdir:

***Əli çəkər gecə-gündüz ahü zar,
Kəsildi müddava, getdi ixtiyar,
Vaqif olsun bu mə'nadan xəbərdar,
Mədinə kuyinə Səkinə gəlmiş.***

Firidun bəy Köçərli yazır ki, Səkinə Aşıq Əlinin arvadının adıdır. Qaracadağdan Qarabağa gələndə Aşıq Əli öz hərəmini özü ilə gətirmişdi və

1. Həmin ili Qazax mahalı ona görə Gürcüstana ilhaq olunmuşdu ki, Nadir şah Əfşarın Muğanın Cavad şəhərində keçirdiyi şahseçmə qurultayına qazaxlılar gəlməmişdilər. Şahseçmə qurultayına Gəncə xanı Ziyadxanoğlu da gəlmədiyinə görə Nadir şahlıq taxtına əyləşdikdən sonra onun gücünü zəiflətmək naminə Qarabağın Kəbirli, Cavanşir, Otuzikilər və başqa adlı-sanlı tayfalarını Xorasanın Sərəxs vilayətinə köçürmüşdür. Borçalı, Qazax mahallarını isə Gürcüstana ilhaq etmişdir - müəl.

Molla Pənahın övrəti Mədinə ilə Səkinə görüşübdür.

Molla Pənah Vaqif ikinci dəfə Cinlu Dürbənd bəyin qızı Qızxanımla evlənmişdi. Dürbənd bəy çox zəngin, varlı bir şəxs idi. Torpaq mülkünün böyük bir hissəsi Yevlax ərazisində olub. XIX əsrin sonlarında həmin torpaqları məşhur milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyev almışdır.

Görkəmli tədqiqatçımız Salman Mümtaz yazır ki, Qızxanım hüsnü gəməli ilə öz vaxtının ən məşhur gözəli hesab olunurdu. Onu istəyənlər çox olsa da Dürbənd bəy həmsəhərlik münasibətilə Vaqifə verilməsini məsləhət bilmişdi.

Vaqif fəvqəladə gözəlliyə malik olan Qızxanımla evləndikdən sonra oğlu Qasım ağa dünyaya gəlir.

Bəzi tədqiqatçılar arxiv sənədlərində Vaqifin Qasım ağa adlı oğlu olduğuna rast gələndə onu mö'cüzəli bir tapıntı kimi mətbuat səhifələrinə çıxarır və az qala Səməd Vurğunun ittiham edirlər ki, o, "Vaqif" pyesində Qasım ağanı dəyişib Əliyə edib. Guya qafiyə xatirinə. Bu, dayaz tədqiqatın nəticəsidir. Vaqifin birinci arvadı Mədinədən olan oğlunun adı Əliyə, ikincisi Qızxanımdan olan oğlu isə Qasım ağa idi. Əliyə "Alim" təxəllüsü ilə şe'rlər də yazmışdır. Müfti Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbzadə "Məcmuəsi"ndə Vaqifin oğlu Əliyə Alimlə şe'rləşməsinə də vermişdir.

Hətta Səməd Vurğunun sağlığında Moskvada rusca nəşr olunmuş (1948-ci ildə) seçilmiş əsərlərində Əlibəyin adının qarşısında "Vaqifin birinci arvadından olan oğlu" sözləri yazılmışdır. Bu izahat sonrakı rusca nəşrlərinin hamısında saxlanılmışdır. Amma əsərin Azərbaycan dilində olan nəşrlərində "Əlibəy Vaqifin oğlu" yazmaqla kifayətlənmişlər.

1950-ci il avqustun 1-də Osman Sarıvəlli Kislovodskdə istirahət edən Səməd Vurğuna yazırdı: "...Pyeslərin ikinci korrekturası gəldi, sənənlə görüşüb məsləhətləşmək istəyirdim. Nə etməli, görüşə bilmədik. Özüm bildiyim kimi düzəltməli oldum.

Səməd! Pyeslərin orijinalında "iştirak edənlər" yox idi (düşmüşdü), yalan-yanlış özüm yazmalı oldum".

"İştirak edənlər" möhtərəm Osman Sarıvəlli tərəfindən yalan-yanlış yazıldığına görə Vaqifin oğlu Əli bəy pyesin Azərbaycan nəşrinin hamısında səhvən "Vaqifin oğlu" kimi verilmişdir. Rusca nəşrində Əli bəyin "Vaqifin birinci arvadından olan oğlu" kimi verilməsindən mə'lum olur ki, Səməd Vurğun bu faktı bilirmiş, hətta bu fakta "Vaqif" əsərinin özündə də rast gəlirik.

Əli bəy biləndə ki, ögey anası şöhrət naminə İbrahim Xəlil xana ərə getmək istəyir, onda atasına - *Vaqifə deyir:*

- Ata, qoy öldürüm o mürvətsiz!

VAQIF:

*Əli bəy, alçalda cinayət bizi:
Bir bax əllərinə, yaraşarmı qan?
Oğlum, yaşatmağa yaranmış insan.*

ƏLİ BƏY:

*Bunda qalmamışdır nə namus, nə ar,
Vəfasız olurmuş ögey analar...*

İkinci arvadı QIZXANIMIN vəfasızlığını Vaqif öz poeziyasında açıq-aydan bildirir. O, məşhur “Görmədim” müxəmməsinin son bəndində yazır:

***Baş ağardı, ruzigarım oldu gün-gündən siyah,
Etmədim, səd heyf kim, bir mahi ruxsarə nigah,
Qədr bilməz həmdəm ilə eylədim ömrü təbah!
Vaqifə, ya Rəbbanə, öz lütfünü eylə pənah,
Səndən özgə kimsədə lütfü-inayət görmədim.***

Bəs, Molla Pənah Vaqifin birinci arvadı Mədinə xanımdan necə, övladı olmuşdurmu?

Tədqiqat göstərir ki, iki qızı, bir oğlu olmuşdur. Pəri Soltan, Mələk Cahan və Əliəğa. Vaqif hər iki qızını yaxın dostu Molla Vəli Vidadinin oğlanlarına ərə vermişdir. Vaqiflə Vidadi şe'r, sənət dostluğundan başqa iki dəfə quda olmuşlar. Vidadinin böyük oğlu Məhəmməd ağa Vaqifin böyük qızı Pəri Soltanla, kiçik oğlu Molla Osman isə Vaqifin kiçik qızı Mələk Cahanla ailə qurmuşdur.

XIX əsrin tanınmış ədəbiyyatşünası, məşhur maarif və din alimi

Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadənin “Azərbaycanda məşhur olan şüarının əş'arına məcmuədir” dörd cildlik toplusunda Yəhya bəy Qazaği adlı şairin bir neçə şe'ri verilib.

Kimdir Yəhya bəy Qazaği? Ədəbiyyat tariximizdə çox az şe'rləri qalan bu şair nədənsə unudulub, tədqiq olunmayıb.

Şair Yəhya bəy Qazaği Vidadinin oğlu, Vaqifin isə qız nəvəsidir. Onun atası Məhəmməd ağa, anası isə Pəri Soltandır. Bu qohumluq haqqında Firidun bəy Köçərli daha dəqiq mə'lumat verir. O, “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında yazır: “Yəhya bəy mərhum Molla Vəli Vidadinin fərzəndi Məhəmməd ağanın oğludur ki, əhli elm və sahibi-tə'b olduğu ilə belə, bir az zarafətçil və hərzəku imiş... Mərhum Yəhya bəy rövşənzəmin və xoştəb bir şair imiş və özü də iki böyük şairin nəvəsi olduğu üçün babaları Vidadi və Vaqifin tə'bi-şe'riyyəni irsən almışdır” (1-ci cild səh. 282,283-də).

Yəhya bəy cavan yaşında, 1841-ci ildə vəfat etmişdir. Məzarı Birinci Şıxlı kəndindəki qədim qəbristanlıqdadır. Yəhya bəyin müasiri, məşhur şair Kazım ağa Salıx Şıxlinski onun ölümündən ağır sarsıntı keçirmişdir. Bunun əyaniliyi Kazım ağa Salıxın şairin qəbir daşına yazdığı altı misralıq şe'ridir.

***Bu məzarın sahibi Yəhya bəgi - rövşənzəmir,
Şairi-kani-süxən hüsnü-kəlamı binəzir.
Ol Vidadi Xəstənin fərzədinin fərzəndidir.
Vaqif ol kim, Vaqifin həm bintinin peyvəndidir,
Çünki, getdi bu cəhandan, buldu rəsmi-məğfirət,
Oldu tarixi-vəfatı, Salıka, no axirət.***

Kazım ağa Salıx Yəhya bəyin ölümünə tək cə şe'r-sənət dostu kimi yanmırdı. Yəhya bəy həm də onun kürəkəni idi. Kazım ağanın qızı Xeyransa xanım Yəhya

1. *Təbah - puç, məhv, heç, çürük*

bəyin həyat yoldaşı idi. Yəhya bəyin ölümünə dözməyən Xeyransa xanım düz bir ildən sonra - 1842-ci ildə dünyasını dəyişəndə dərdli Salik yazırdı:

*Cahan, Salik, bizə çünki fədadır,
Duadır, xeyrimiz, ancaq fənadır.
Ağarmış saqqalım gər sürx¹ görsən,
Dü çeşmim qanıdır, sanma hənadır.*

Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadənin məcmuəsində Kazım ağa Salikin şair dostu Yəhya bəy Qazağiyə ünvanlanmış beş nəsihət şe'ri var. Şe'rlərin məzmunundan hiss olunur ki, Yəhya bəy ədalətsizliyə dözməyən, həmişə haqqın tərəfini saxlayan kəskin ruhlu bir şair imiş. Mahalda dərəbəylik edənləri həcvə tutduğuna görə onu ölümlə hədələyənlər də az olmamışdır. Salik ona nəsihət edərək deyirdi:

*Yəhya bəy, əl götür hərəcayi sözdən,
Bir şey hasil eylə olmadan həlak,
Gedər cani pak.
Bir gün səndən oğul-uşaq yad olur,
Salıb gedər səni anda dərnək,
Yə'ni ziri xak.
Yə'ni ziri-xakə qoyarlar səni,
Mürdəşirlər tamam soyarlar səni,
Anda oyum-oyum oyarlar səni,
Olur qərargahın bir dərin məğək,
Görünməz əflak.*

Cavan olmasına baxmayaraq, Yəhya bəy Qazaği dövrünün görkəmli şairləri Dağkəsəmənli Mustafa ağa Nasırla, Mirzə Məhəmməd ağa Qayıbovla, Kazım ağa Salıklə, Şıxlı Əbdürrəhman ağa ilə, Kəmərlə İbrahim ağa Qiyasbəyovlə, Salahlı Sədəfoğlu Süleyman koxa ilə sənət meydanında şe'rləşmişdir.

Araşdırmalar vasitəsilə öyrənə bildik ki, şair Yəhya bəy Qazağinin yeganə qızı Fəxrənsə xanım şair Mirzə Nəbi əfəndi Qayıbzadənin (1810 - 1869) həyat yoldaşı olmuşdur. Mirzə Nəbinin oğlu isə XIX əsrin məşhur şairi Abbasağa Nazir Qayıbzadədir. (1849-1919)

Respublika Əlyazmaları İnstitutunun elmi arxivində şair Abbasağa Nazirin çap üzü görməmiş "Bəyani halım" adlı qiymətli bir poeması saxlanılır. Nəslinəcabətini, doğulduğu mahalın tərifini nəzmə çəkən şair yazır:

*Min səkkiz yüz idi, qırx doqquz
Ki, vücudum ədəmdən etdi bürüz.
Doqquzuncu günündə oktyabrın
Məskənim oldu səfhəsi dəhrin.
Adımı qoydular mənim Abbas,*

1. Sürx - qırmızı.

*Şöhrət etdim bu adla bəynünnas.
İsmi Mirzə Nəbi idi atamın,
Adı Fəxrənisiə idi anamın.*

*Əsrin əllaməsidi1 desəm atam,
Zənn olunmaz mübaliğə bu kəlam.
Bir xirədmənd mərdi-danəmənd
Zirəkü durbinü qeyrətmənd
Sahibi elm, əhli fəzlü-kəmal
Nitqi şirin, çox fəsihməqal.*

1993-cü il.

1. Dərin bilikli, alim, bilici - müəl.

**KAPİTAN - ŞAİR MUSTAFA AĞA
HƏSƏN AĞA OĞLU QIYASBƏYOV
(1824-1873)**

*Əbədi yaşayır yaxşı adamlar,
Ölsə də şöhrəti dillərdə qalar*

Zeynalabdin Marağayi.

Əlahiddə Qafqaz Qoşunlarının Müsəlman süvari alayında xidmət edib. 1863-1864-cü illərdə Polşada baş vermiş "Yanvar üsyanı"nı yatırmaq üçün rus komandanlığının Qafqazdan aparılan bəylərə məxsus Müsəlman süvari alayında Mustafa ağa Qiyasbəyov da olmuşdur. Üç il Varşavada hərbi xidmətdə olan Mustafa ağa fransız, polyak və rus dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Üç ildən sonra Qafqaza qayıdan Mustafa ağa dağlılara qarşı döyüşlərdə hünərlə vuruşaraq kapitan rütbəsi alıb.

Məşhur ədəbiyyatşünas - alim Firidun bəy Köçərli onun haqqında yazır: "Mustafa ağanın hünər və sədaqətləri dövlət nəzərində qədrü - qiyamətsiz qalıb və hətta onun haqqında aşkarən ədalətsizlik vüqə gəlməyə görə, Mustafa ağa öz vətəninə (Qazax qəzasının Dağkəsəmən kəndində - Ş.N.) müraciət edib və üzlətü (tənha yaşayan) fərağət guşəsini ixtiyar qılıb, vaxtlarını ibadətdə və təhsili - ülumi maarifdə keçiribdir".

...1804-cü ildən 1917-ci ilə kimi imperiya ordusunda xidmətdə olan azərbaycanlı zabitlər, bu gün bəzilərinin dediyi kimi rus təbəliyini "Ura" ilə qəbul etməyiblər. Onların arasında elə qeyrətli zabitlər olub ki, milli dilini, adət ənənəsini, milli vüqarını saxlayaraq ata - babalarına sadıq qalıblar.

İşğalçı rus ordusunun sıralarında xidmətdə olarkən müsəlman əyalətlərində zor siyasəti aparıb silah işlədənlərə qarşı etiraz səslərini qalırıblar. Rus ordusunun 1800-cü ildən sonra silah gücünə işğal etdiyi Axalski, Qars, Axal - Təkin, Dağıstan, Şimali Qafqaz və başqa ərazilərdə döyüşməkdən imtina edib ordudan təxris olunmağı tələb ediblər.

General - mayor Daniyal bəy İlisulu, şamaxılı podpolkovnik Omar bəy və Osman bəy Qasımخانov qardaşları, polkovnik Süleyman xan Şəkinski, şuşalı rotmistr Əbdürəhman bəy Vəzirov, praporşik Alxaz bəy İlisulu, praporşik Ağabəy Yadigarov, kapitan Mustafa ağa Qiyasbəyov rus istilasına qarşı çıxıblar. Öz torpağı uğrunda döyüşən din və dil qardaşlarına silah qaldırmayıblar.

Onların sırasında kapitan - şair Mustafa ağa Qiyasbəyovun fəaliyyəti və bilik dairəsi daha geniş olub.

...Alay komandiri, polkovnik Yuri Maxnatski:

- Kapitan Qiyasbəyov, nə üçün Türkünstan Hərbi Dairəsinə xidmətə getməkdən imtina edirsiniz?

- Cənab polkovnik, mən hər şeyi raportumda göstərmişəm.

- Nə göstərmisən? Yazdığın raportu oxudum. Çox savadlı və səlis rus dilində yazsan da orada şovinist bir cümlə işlətmisən. Oxuyuram bir daha özün də eşit: "Din və dil qardaşlarıma silah qaldırmağı nə Allahım, nə də Peyğəmbərim Məhəmməd mənə bağışlamaz. Ona görə də ordudan tərxis olunmağımı Siz cənablardan təvəqqə edirəm". Başa düşə bilmirəm, hansı axmaq iyirmi il sizi orduda xidmətdə saxlayıb. Üstəlik də kapitan rütbəsi veriblər.

- Cənab polkovnik, rütbəni heç bir orduda qəşəng qaşa - gözə görə vermirlər. Mən Qafqazda, Varşavada üsyançılara qarşı xidməti borcumu nümunəvi zabit kimi yerinə yetirmişəm. Tərifəlayiq bütün xidmətlərim Sizin əlinizin altında olan hərbi xidmət kitabçamda göstərilib.

Bu dəfə səsinin sərt ahəngini dəyişən polkovnik:

- Bəs nə üçün istefaya getməyi arzuladınız?

- İstər Dağıstanda Saltı döyüşlərində, istərsə də Çərkəz kəndlərinin od vurulub yandırılmasından sonra yuxum ərsə çəkilmədi. Yata bilmirdim. Axı onlar da mənim din bacı, qardaşlarımdır. Günahsız körpələri süngüyə taxmaq, isti ocağını dağıdıb viran qoymaq... Gecə - gündüz meşələri qırdıraraq quldur axtarmaq, füsunkar Qafqaz təbiətini məhv etmək...

- Sən lap dekabristlər kimi danışsan. Bu siyasi əhval - ruhiyyə hardandı səndə? Sənin fikrincə, biz ruslar daş qəlbliyik, insani hisslərdən uzağıq. Əksinə, biz əlahəzrət imperatorun əmri ilə dağlıları Şeyx Şamil və onun quldur dəstəsindən xilas edirik.

- Nə vaxtdan öz torpağının, yurd - yuvasının azadlığı uğrunda vuruşan igidlərə quldur ayaması verilib. Əgər elədirsə, monqollar Rusiyanı 300 il çalıb - çapanda ona qarşı vuruşan rus xalqı onda kim idi?

- Kapitan Qiyasbəyov, sən gəl məni siyasi söhbətə cəlb etmə. Biz hər ikimiz hərbiçiyik. Heç bir siyasi qurumun, siyasi söhbətin mövzusunə toxuna bilmərik. Buna əlahəzrətin nizamnaməsi yol vermir. Bəs, Türküstan yürüşündən niyə imtina edirsən?

- Ona görə ki, ora türk torpağıdır. Orada da silah qaldıraraq öldürəcəyimiz əhali milliyətcə türkdür. Mən günahsız qan qardaşlarıma öldürməyi vicdanıma sığışdırma bilmərəm.

- Sən bilirsən ki, bunun üçün səni hərbi məhkəmə mühakimə etməlidir, cənab kapitan. Sən sırası əsgər deyil. Zabit sən, bir yaxşı düşün gör nə danışsan. Bu inadkarlığın sənə ağır otura bilər.

- Cənab polkovnik, mən gəncliyimdə orduya könüllü gəlməmişəm. Mənim ata - babalarım nəslən bəy olduğuna görə Sizin imperatora məni girov veriblər. Əvvəllər bir müddət Üçüncü Müsəlman Süvari Alayında xidmətdə olmuşam. Siz bunu bilirsiniz. Görünür, o vaxtlar bu düşüncədə, bu ağılda olmamışam. Hərbi nizamnaməyə görə iyirmi ildən sonra könüllü surətdə ordudan tərxis oluna bilərəm. Siz məni məhkəmə ilə qorxutmayın, orada da cavabım belə olacaq.

Polkovnik dodaqaltı donquldana - donquldana:

-Bəzi rus zabidləri doğru deyir ki, imperator aziat müsəlmanları orduya cəlb etməkdə özünə düşmən hazırlayır. İndi budur, ən yaxşı nümunə sən sən, cənab kapitan Qiyasbəyov, sən orduda bilik, bacarıq qazandı, gözün açılib düşüncən dəyişdi, inkişaf edib, oldun bizə düşmən.

- Düşmən niyə, mənim zənnimcə hər kəs öz torpağında, öz evində yaşasa, daha yaxşıdır. "Parçala, hökm sür" siyasəti ilə silah gücünə sayca böyük olan xalq, kiçik və qürurlu xalqlara azadlıq verə bilməz. "Slovo" jurnalından keçmiş Qafqaz canişini general Aleksey Yermolovun 1819-cu ilin yayında dağlıların başına törətdiyi faciələri Sizinlə birgə oxuduq. Nə tez yadınızdan çıxdı. Yermolovun silah dostu general P. İ. Pestel xatirələrində yazır ki, rusalara itaət etmək istəməyən Akuşa, Başlı, Uplu-Ayya aullarında və bir çox başqa yerlərdə general Yermolov daşı daş üstə qoymamış, aulları yerlə-yeksan etmişdir.

General Yermolov Kubanın çərkəzlər yaşayan on yeddi böyük auluna və yüz doxsan xutoruna od vurub yandırmışdır. Özünün bəd əməllərindən ruhlanan Yermolov fəxrlə deyərdi ki, mən biz rusalara silah qaldıran canqutayların kəndlərini məhv etdim. Özləri ilə birlikdə evlərinə və var - yoxlarına da od vurub yandırdım.

Bu da əlahəzrət rus çarının "Qafqazda sülh yaradıcısı" deyə təriflədiyi general Yermolov. Cənab polkovnik, dağlı analar bu gün də nadinc uşaqları yatmayanda "Yermol gələr, səni aparar, yat mənim əziz balam" - deyə onun adı ilə qorxudurlar.

- Oxumusunuzmu şair Mixil Lermontovu?

- Bəli, amma çoxdan.

- Onda "İsmayıl bəy" poeməsindən kiçik bir parçanı yadınıza salım.

*O yerin tayfası vəhşi doğulmuş,
Allahı - azadlıq, qanunu - vurmuş.
Orda rus adı ilə öz körpəsini
Analar qorxudur kəssin səsini.
Yaxşılığa qarşı orda yaxşılıq,
Qana qarşı qan var, mərdanə, açıq.
Nifrət ölçüsüzdür məhəbbət qədər.
İlqarda möhkəmdir o qəbilələr.*

Polkovnik:

- Siz mənim milliyyətə polyak olduğumu bilirsinizmi?

- Bəli, bilirəm.

- Belə çıxır ki, 1863-cü ildə Polşada üsyançılara silah qaldırmaqda mən də cinayətkaram. Öz millətimi, din qardaşımı qanına qəltan eləmişəm.

Kapitan Qiyasbəyov:

- Diqqətlə düşünəndə, hə .. elə də olur. Axı, bütün dünya bilir ki, sizin zəif və rus çarının məiyyəti olan Polşa kralına qarşı polyak xalqı Varşavada yerləşən istilaçı rus qoşunlarının çıxarılması uğrunda üsyana qalxmışdı. Qafqazdan və Rusiyadan Polşaya yeridilən güclü qoşun hesabına üsyan yatırıldı. Azadlıq deyib küçələrə çıxan polyak xalqının nahaq qanı axıdıldı.

- Yaxşı, cənab kapitan, səni istefaya buraxsaq, nəynən məşğul olacaqsan? Rusalara qarşı təbliğat aparacaqsan? Yəqin sən də İmam Şamil kimi dağlıları toplayıb mübarizəyə...

- Xeyir, mən elə fikrə düşməmişəm, heç istəmirəm də. Bizim Şərq müdrikləri deyir ki, dünyada insan üçün elmdən daha yaxşı dost yoxdur. Elm var - dövlətdən də yaxşıdır, çünki dövləti sən saxlamalısan. O da sənə qismət ola - olmaya, Allah bilir. Elm isə səni saxlayır.

Mən doğma obama qayıdıb məktəb açacam. Balaların təlim - tərbiyəsi ilə məşğul olacam. Günahsız insanların qanını tökməkdənsə, hər hansı bir canlı, bir uşağı tərbiyə etmək daha savabdır.

Polkovnik:

- Sizin raporta qol çəkib icazə verirəm. Tərxis olunun. Amma sənədlərinizdə göstəriləcək ki, ciddi xəstəliyiniz olduğuna görə müalicəyə ehtiyacınız var. Razısınızmi?

- Əlbəttə razıyam.

- Bircə xahişim var. Alayda hamı bilməlidir ki, həqiqətən xəstəliyə görə istefaya gedirsiniz. Yoxsa, bayaq dediklərinizi eşitsələr, alaydakı qeyri - millətləri də ayıldarsınız.

Hərbi xidmətdə ədalətsizliyə, din ayrı seçkiliyə qarşı çıxan Mustafa ağa ordudan tərxis olunur. Bilik və bacarığını doğma kəndində həmyerlilərinin təlim - təhsilinə həsr edir. Lakin Mustafa ağanın ailə səadəti üzünə gülməmişdir. O, Zəyəmli Məhəmməd bəy Zülfüqarovun qızı Xeyransa xanım ilə evlənir. Həç altı ay tamam olmamış sevimli zövcəsi qəflətən vəfat edir. İlk sevgisini puç görə Mustafa ağa Nasir onun ölümünə təsirli bir mərsiyə yazmışdır:

*Bu mərqəd mərqədi - Xeyrənnisadır,
Təvaf et, ey könül, əhli - vəfadır.
Özüdür gərçi nəslə - Zülqədərdən,
Vəli zövcü Qazaxi Mustafadır.
Çü cananım vida etdi cahandan,
Qəmi - hicranə canım mübtəladır.*

Bir neçə il sonra Mustafa ağa Qıraq Kəsəmənli podpolkovnik Məhəmməd ağanın qızı Bədirnisa xanıma aşiq olmuş, atanın razılığı olsada qızın anası Səltənət xanım bu ülvü izdivaca razılıq verməmişdir. Sevgi bəxtinin ömürlük əzabını çəkən kapitan - şair Mustafa ağa ailə xoşbəxtliyindən əl üzüb zahid kimi guşənişin, tərkə - dünya yaşamışdır. Ona görə də şer və qəzəllərinin əksəriyyətində kapitan - şair Mustafa ağa Nasir özünün məhəbbət Kəbəsi Bədirnisanı əzabla, həsrətlə yad edir:

*Canı dildən olmuşam Bədirnisanın aşiqi,
Sərv qəddü müşkümü müəhləqanın aşiqi,
Əhli - eşqin dərdinə düşən eylər əlac,
Dərdimə dərman edər bədi - səbanın aşiqi.
Candan özgə tövhə mümkünmidir etsün Nasira,
Səltənət təxtindəki şahə gədanın aşiqi.*

"Nasir" təxəllüsü kapitan - şair Mustafa ağa Qiyasbəyov öz dövrünün görkəmli şairi kimi məşhur olmuşdur. O, Hacı Mirhəməzə Əfəndi "Nigari", Hacı Rəhim ağa "Vəhidi", Mirzə Nəbi Əfəndi Qayıbov, Mirzə Mehdi "Naci", Mirzə Rəhim "Fəna", İsgəndər ağa Qiyasbəyov, Şahnigar xanım Rəncür və başqa görkəmli şairlərlə şerləşmişdir.

Kapitan - şair Mustafa ağa Nasirin qırx altı şer və qəzəlini ilk dəfə Zaqafqaziya müftisi Mirzə Hüseyn əfəndi Qaibov (1830-1917) toplaşmışdır. XIX əsrin altmışıncı illərində "Azərbaycanda məşhur olan şüəaranın əşarına məcmüədir" dörd cildliyini tərtib edən Mirzə Hüseyn əfəndi maddi imkansızlıqdan məcmuəsini nəşr etdirə bilməmişdir. Yalnız 1989-cu ildə Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbovun dörd cildlinin ikinci cildində Nasir şerlərinin bir qismi oxucu üzünə gördü.

Mustafa ağa Nasiri Azərbaycan oxucusuna ilk dəfə təqdim edən isə Firidun bəy Köçərli olmuşdur.

Firidun bəy "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərinin ikinci cildində şair - kapitan Mustafa ağa Nasirə ayrıca bir fəsil həsr etmiş, onun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir.

Kapitan Mustafa ağa Nasir ilk dəfə dahi Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərinin xeyli hissəsini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Tənha yaşayan şair bir qış gecəsi mütaliə etdiyi vaxtda yorulub yuxuya getmiş, yanında yanan şamdan kitablarına od düşüb özü də həlak olmuşdur.

Məşhur ədəbiyyatşünas - alim Firidun bəy Köçərli onu misli bərabəri az tapılan xoşluc, nazik təb və ali nəsəb bir şəxs kimi qiymətləndirir. Qırx doqquz yaşında həlak olan Mustafa ağa Nasirin Nizami Gəncəvidən etdiyi tərcümənin yarımçıq qalmasına isə təəssüflə yazır ki, pürqiymət zəhməti heyf ki, yarımçıq qaldı. Ədəbiyyat və lisanımız "Xosrov və Şirin" kimi lətif və gözəl əsərin tərcüməsindən məhrum oldu.

Mustafa ağa Nasirin atası Həsən ağa da uzun illər nizami ordu sıralarında xidmət etmiş, podpolkovnik rütbəsində istefaya çıxmışdır.

1828-1829-cu illər Rus - Türkc müharibəsində kapitan rütbəsində olan Həsən ağa Mustafa ağa¹ oğlu üçüncü Qazax süvari alayının komandiri Meşşeryakovun köməkçisi olmuşdur. 1829-cu il iyulun 19-da Xart kəndi uğrunda gedən döyüşlərdə fərqləndiyinə görə Həsən ağa "Müqəddəs Georgi" xaç nişanının dördüncü dərəcəsilə təltif olunub.

1. Həsən ağa Qiyasbəyov oğluna atası Mustafa ağanın adını qoymuşdu.-Ş.N.

İSGƏNDƏR ağa HÜSEYN ağa oğlu QIYASBƏYOV -
təxəllüsü "Ş A İ R"
(1820-1873)

Məşhur şair Mustafa ağa Nasir Qiyasbəylinin əmizadəsidir. İskəndər ağa əmizadəsi Nasirdən dörd yaş böyük olub. Hər ikisi eyni ildə dünyasını dəyişib. 1873-cü il sentyabrın 24-də İsgəndər ağa, həmin ili oktyabrın 10-da isə Nasir vəfat edib.

Firidun bəy Köçərlinin tədqiqatında soyadı səhvən Qaibbəyov kimi kədib. Şübhəsiz ki, bu da Firidun bəyin səhvi deyil, mətbəə xətasıdır. Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbovun "Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir" çox cildliyində doğru olaraq Qiyasbəyov kimi verilib. Əvvəla Qayıbov, İsgəndər ağanın qohumudur. Azərbaycan şairlərinin şerlərini XIX əsrin altmışıncı illərində ilk dəfə toplayan o olub. Ona görə də Firidun bəy qiymətli tədqiqatında Qayıbovdan bəhrələndiyini dönə-dönə minnətdarlıqla xatırlayır.

Üstəlik də Mustafa ağa Nasirlə əmizadə olmağı onun soyadının Qiyasbəyov olmasını təsdiq edir.

İsgəndər ağa 1820-ci ildə Qazax qəzasının Dağ Kəsəmən kəndində bəy ailəsində anadan olub. Yaxşı ailə təhsili alan İsgəndər ağa güclü təbə malik olub. Açıq qabaqlı, xoş danışıklı bəmərə söhbətli şairin ən çox xoşu gəlmədiyi molla tayfası imiş. O, bisavad mollaları həcv etməkdən xüsusi zövq almırmış. Ona görə də mollalar şair olan məclisə gələndə əməlli başlı qorxu hissi keçirərmişlər.

Geymə salusluqla ağü kətan, ay molla!
Gəzmə avarə, olub tərki-vətən, ay molla!

Soydun, ol pirin apardın nə üçün çarığımı,
Qoydun ancaq ona bir qara kəfən, ay molla!

Xəlqə iblis cəhənnəm tələb eylər, sən əcəl,
Sirriniz bir idi sizin iblis ilə, ay molla!

Məlun atan sənində gedəli qırx ildir,
Bircə ehsan veribən evdə yesən, ay molla!

Cümə axşamı yolun düşməyə dostun evinə,
Çəkilə yollarına qara tikan, ay molla!

İskəndər ağanın poeziyasına yüksək qiymət verən Firidun bəy Köçərli yazır ki, molla qisminin, əlbəttə, eybləri çoxdur. Azərbaycan şairləri öz əsərlərində ruhani atalarımızın eyb və nöqsanlarını nazik işarə və eyham ilə göstərirlər. Bu barədə şayani-diqqət olan əsərlər mərhum Qasım bəy Zakirin və Hacı Seyid Əzimin əsərləridir ki, xeyli zərifanə ruhanilərə toxunub onların çirkin və nalayiq işlərindən, xüsusən dəryalara bərabər olan hirsu tamahlarından yazıb bəyan ediblər. Amma İsgəndər ağa isə lap baltanı dibindən vurub, haqqı söyləməkdən zərə qədəri də ürəpənib çəkinməyibdir.

Filhəqiqə, Şair İsgəndər ağa hər kəsin eybini açıq üzünə deməkdə tək yaranmışdır. Necə ki, buna özünün də bir şəri şəhadət verir:

*Ərseyi- aşardə mən Rüstəmi-dəhrəm, vəli
Söylərəm xovfii xətersiz, şiri-aslan içmişəm.*

*Yad kuyində demə mən zəhri verdim Şairə,
Rövzeyi-cənnət bilib, mən abi-heyvan içmişəm.*

ŞAİR MƏHŞƏRİ CƏNNƏTZADƏ (1803-1896)

Min doqquz yüz otuz birinci ilin payızı sərt və acı gəldi. Təbiət isə gülürdü, onda nə duman vardı, nə də çiskin, sazaqlı payız yağışları hələ başlamamışdı. Amma həyatda ağlayan, ah-vay edən çox idi. İyirminci ilin aprelindən başlanan tuthatut yenə də davam edirdi. Ölkədə musavat zabiti adı ilə tutulmağa, güllələnməyə adam qalmamışdı. İndi də ziyalıları, molla və axundları həbs edib sürgünə göndərirdilər. Üç il əvvəl (1928-ci il) yaranan "Tanrısızlar Cəmiyyəti" nə bolşevik rəhbərləri zor-xoş xeyli üzv toplamışdılar. Onların əksəriyyəti savadsız rəiyyətdən, keçmiş nökərdən və çoban-çoluqdan ibarət idi. Bolşevik-daşnak göstərişi ilə məscidləri uçurdanlar, bəy-xan bağlarını doğradanlar, ərəb və fars əlifbasında yazılan kitabları yandırdıranlar yeni cəmiyyətin fəal nümayəndələri idilər.

Sədi Şirazinin fars əlifbasında kitabı evindən tapıldığı üçün Ömər əfəndi də payı-piyada Ağstafa vağzalına aparılmış və ordan "xalq düşməni" adı ilə gedərgəlməzə göndərilmişdi.

Seminarist Mustafa Əfəndiyev bu xəbəri eşidən kimi saymazyana darvazaya tərəf üz tutdu. İsrafil ağanın hamamının yanına çatanda qorxulu-qorxulu geriye boylandı. Heç kəsi görməyib sürətlə kəndə tərəf götürüldü.

Evə çatan kimi anası Nabatdan babası Hacı İmam Cənnətzadənin divanını istədi.

- Neynirsən oğul, odey divan həmişəki yerində, kitab taxçasında.

Qazaxdan Dağkəsəməne kimi yürüyə-yürüyə gələn Mustafa alnında pucurlanmış təri silib:

- Ana, - dedi, - müəllimimizi dünən gecə həbs edib aparıblar.

- Niyə, bala, neyləmişdi ki?

- Evindən ərəb-fars əlifbası ilə yazılmış kitablar tapılıb. Kişinin abırını alıblar ki, sən niyə İslam dinini təbliğ edirsən. Demək sən gizli musavat təşkilatının üzvüsən. Kim köhnə əlifbada nə oxuyursa-oxusun, onu sürgün edirlər. Unutma ki, bizim nəslə də "Molla evi" deyirlər. Mütləq bizim evi də axtaracaqlar.

- İndi sən neyləmək fikrindəsən, oğul? Ağlını başına yığ, birdən kitabı odazada atıb yandırarsan. - Gözləri hədəqəsindən çıxmış Nabat ana heyrətlə:- Elə şey eləmə, Allahın sənə qəzəbi keçər, bala. Əllərin quruyar, gözün tutular...

Rəhmətlik Hacı İmam babanın ruhu da bizi dinc qoymaz. Evimizə, ailəmizə bəla gələr.

- Ana, yavaş danış, hay-küy salıb, qonum-qonşunu bura tökmə. Mən o qədər də qansız döyüləm. Babamın divanını nə odda yandıracam, nə də suya atacam. Onu yaxşı qurumuş dəriyə bükəcəm, gecə ilə aparıb qəbrinin yanında torpağa basdıracam. Vaxt gələr, dünya düzələr, çıxardarıq.

Ana fikrə getdi. Handan-hana:

- Yox, oğul, - dedi, qəbrin yanında məsləhət döyül, bax elə çəpərimizin sağ yaxasındakı dağdağan ağacının dibində basdıraq. Ora həmişə quru olur. Dağdağanın dibinə su vermirik ki... Dağdağan yüz ilin möhkəm ağacıdır, nə qədər güclü külək əssə də, onu yıxa bilməz. Qalan meyvə ağacları il pis gələndə quruyur, həm də onlar dağdağana nisbətən kövrək olur. Bərk tufan qopanda sınar, yerini itirərik.

Nabat ana divanı Mustafadan alıb bikiyə halda o biri otağa keçdi. Gəlinlik cehizini yığıdığı sandığı açıb rəngbərəng parçaları bir qırağa tökdü. Qalın Şiraz ipəyindən olan yaylığını tapdı. Baş yaylığını ona qaynatası Hacı İmam Məşhəd ziyarətinə gedəndə alıb gətirmişdi. Gəlin vaxtı Nabat ana onu bir-iki dəfə örtmüşdü. Qiymadığından övladı Mustafanın toyu üçün saxlamışdı. Divanı üç dəfə öpüb gözünün üstünə qoydu. Gəlin-ana qaynatasının hər bir şerini Quran ayəsi qədər sevib əzizləyirdi. Divanı ipəyə bükə-bükə:

- İpək parça gec çürüyür, oğul, üstündən də keçə dərisinə bükərik. Qaç get, zirzəmidə bir az mum var, onu da gətir, üstündən çəkək, onda yüz il də qalsa, heç nə olmaz. Bir də ki, dünya belə qalmaqacaq ha... Bolşeviklər ömürlük gəlməyiblər ki, yəqin bir gün rədd olub gedəcəklər. - Ana köksünü ötürüb: Ay Allah, sən bu gavurların bəlasını ver, gör bizi nə günə qoydular. Evimizin bərəkətinə də əl uzatdılar.

El şairi Hacı İmam Molla Mikayıl oğlu Cənnətzadənin əlyazma divanının torpağa basdırıldığı gündən düz altmış üç il keçdi. Bolşeviklərin "Tanrısızlar cəmiyyəti"nin təbliğatı o qədər güclü idi ki, bu müddətdə heç kəs cəsarət edib divana əl uzada bilmədi. Nabat ana da, oğlu Mustafa da dünyasını dəyişdi. Ömrünün son günlərində Mustafa Əfəndiyev ehtiyatla övladlarına pıçıldamışdı ki, əgər dünya düzəlib, hürriyyət olarsa, babamın divanını dağdağanın dibindən çıxarıb nəşr etdirərsiniz.

Bu xoşbəxtlik 1994-cü ilin yazında şairin nəticəsi Fəyyaz Əfəndiyevə qismət oldu. İki yüz yetmiş səhifəlik divan altmış üç ildən sonra işıq üzü gördü.

1803-cü ildə Qazax qəzasının Dağkəsəmən kəndində andan olan Hacı İmam Cənnətzadə şerlərini "Məhşəri" təxəllüsü ilə yazmışdır. Əsl adının Mahmud olduğunu, lakin el arasında Məhşəri kimi tanındığını şerlərinin birində özü də qeyd edir. O, ilk təhsilini kənddəki dini məktəbdə almış, mütaliə yolu ilə biliyini artırmışdır. Oğul nəvəsi, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Mustafa Əfəndiyevin xatirələrindən məlum olur ki, babası səliqəli, yaxşı iş görən usta kimi eldə, obada məşhur olmuşdur. Daş üzərində nəfis oyma işləri görən, yazılar həkk edən Məhşəri dülgərlik sənətinin də mahir bilicisi olmuşdur. O, araba və fayton düzəldər, ev tikib, məişət alətləri hazırlayarmış.

Məşhur ədəbiyyatşünasımız Firidun bəy Köçərli özünün qiymətli tədqiqat əsəri olan "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında şair Cənnətzadənin bircə yerdə adını çəkir və təəssüflə bildirir ki, əfsuslar olsun, belə gözəl təbli şairin divanı əlimizə düşmədi.

Şair Hacı İmam Cənnətzadə 1896-cı ildə doxsan üç yaşında doğma kəndi Dağkəsəməndə vəfat etmişdir. Özünün vəsiyyəti ilə "Gördüm" qəzəlinin on misrası baş daşına yazılmışdır:

*Bu dünyada vəfa hərgiz tapılmaz heç bir insanda,
Kimə bel bağlayıb hərdəm inandımsa zərər gördüm.
Mənə bu nəfsi-əmmarə¹; qalıb hərdəm üzü qara
Nədir ya Rəb çarə dolanır dərdə-dər gördüm.
Dəni nəfsə uyub, hər gün dolanıb olmuşam bədyəmin,
Bilir ol qadirü biçün² nə fe³ etdim kədər gördüm.
Mühəssəl, yoxdur bu çərxdən vəfa hərgiz bu dövrandə,
Kimi gördüm cəfa söylər, özümdən beş betər gördüm.
Əla⁴ ey Məhşəri qafil, oturma! Bir tədarük qıl,
Gəlir ruzi qiyamət açılır çox nələr gördüm.*

El şairi Məhşərinin 1885-ci ildə öz dəsti-xəttilə qələmə aldığı divanında əsasən qəzəllər toplanmışdır. Onun yaradıcılığında Füzuli, Nəsimi, Qövsü Təbrizi, Qasım bəy Zakir və Molla Pənah Vaqif kimi klassiklərin təsiri duyulur. Xüsusilə, dahi Füzuliyə nəzirə və bənzətmələri onun ustad şairdən bəhrələndiyini açıq-aydın göstərir:

*Dil nədir, dilbər nədir, aləmdə bir kəs bilmərəm,
Eylə məst etmiş gözüm eşqində hər dəm görməni.*

Təbiət gözəlliyinin aşiqi olan Məhşəri fəslə-baharın gəlişini həsrətlə gözləyir. "Gələcək" rədifli qəzəlində Azərbaycan təbiətinin misilsiz gözəlliyini, bol və bəhrəli olduğunu ilhamla tərənnüm edir:

*Şükriyyə ki, bahar oldu gülüstan gələcək,
Qümrülər qu çəkəcəkdir, bülbülü xoş xan gələcək.
Rövzə çün ali Əba Səbzə libasın geyinib
Bağü bostan bitəcəkdir, lələvü reyhan gələcək.*

Ərəb əlifbasında yazılmış iki yüz yetmiş iki səhifəlik bu divanda bir-birindən oxunaqlı qəzəl, qəsidə, mərsiyə, nət, minacat, mənzum məktub və qoşmalar və farsca yazılmış qəzəlləri vardır:

*Səd həzəran aşiqi-mövzun qədd
Əz qəmi-hicrət şudəndü həmçü dal.*

(Yəni sənin ayrılığının həsrətindən "dal" kimi - Ərəb əlifbasının "d" hərfi kimi olmuşam).

Şair Məhşəri qoşmalarında böyük sələfi Vidadi və Vaqifin də təsiri var:

-
1. Əmmarə - insanı pisləklərə məcbur edən meyl.
 2. Biçün - əvəzi olmayan Allah.
 3. Nə,fe - fayda, xeyir.
 4. Əla, - agah ol: dinlə, bax.

*Məhşəriyəm, qan ağlaram, gülmənəm,
Qanlı yaşım gözlərimdən silmənəm.
Zəhd nədir, təqva nədir bilmənəm,
Rahi-xərabatın nə pərvanəsiyəm.*

Şairi ağıllı-bilikli adamların ehtiyac içində yaşaması qəmləndirir. O, zamanından şikayət edir. Arif adamların pis gündə, ehtiyacda qalmasını, axmaqların və varlıların belində qızıldan kəmər olduğunu "Gördüm" qəzəlində yana-yana deyir:

*Qalıbdır zari-sərgərdan, tühi-dəstarifi-dana
Həmişə gövdəni axmaq belində zərkəmər gördüm.*

Məşhəri təxəllüslü el şairi Hacı İmam Cənnətzadə yüz doxsan bir il bundan əvvəl dünyaya gəlmişdir. Doxsan üç il ömür sürmüşdür. Doxsan səkkiz il bundan əvvəl doğma kəndi Dağkəsəməndə vəfat etmişdir. Lakin bu illərin heç birində onun zəngin yaradıcılığı tədqiq olunmamışdır. Adı nə ədəbiyyat tariximizdə, nə də el şairləri sırasında çəkilməmişdir.

İnanırıq ki, bu gün yaşadığımız demokratiya və aşkarlığın işığı şair Məhşərinin zəngin yaradıcılığına nur salacaq. Sovet totalitar rejiminin dini şair kimi qəbul etmədiyi Hacı İmam Cənnətzadə tədqiqatçılarımız tərəfindən öz layiqli qiymətini alacaq.

İSRAFİL AĞA SAIL

1759-cu ildə Molla Pənah Vaqiflə birgə Qazaxdan Qarabağa köçənlərdəndir. Bəzi mənbələrə görə Vaqifin Daş Salahlıda dərs aldığı məşhur məktəbdar Şəfi Əfəndinin oğludur. İkinci bir mənbə də var ki, İsrafil ağa Sail Molla Pənah Vaqifin həmkəndlisidir. O, Şuşanın Saatlı məhəlləsində Vaqifin açdığı məktəbdə müəllim olub.

İsrafil ağa Sail şairin oğlu Əliağaya ev təhsili verib.

İlk gəncliyində "Salahlı" təxəllüsü ilə şeirlər yazan Əliağanın istedadına, dərin elmi biliyinə və hafizəsinə heran qalan İsrafil ağa Sail şagirdi Əliağaya "Alim" təxəllüsünü əta edib. Ona görə də Əliağanın hər iki təxəllüsdə yazdığı şeirlərə biz arxiv sənədlərində rast gəldik. İsrafil ağa Vaqifin bacısı oğlu - 1831-ci ildə Varşavada Azərbaycandan səlahiyyətli nümayəndəsi olan rotmistr Əhməd ağaya da dərs deyib.

İsrafil ağa Sail Molla Pənah Vaqifin birinci arvadı, Əliağanın anası Mədinə xanımın vaxtsız ölümünə mərsiyə yazıb. Ədəbiyyatşünas-alim Firidun bəy Köçərlinin və Salman Mümtazın verdikləri məlumatlara görə həmin mərsiyədən yaddaşlarda bircə beyt qalıb:

*Bıçarə Vaqifin, Molla Pənahın,
Hayıf oldu Mədinəsi yıxıldı.*

Bu günümüzdə gəlib çatan İsrafil ağa Sailin yalnız beş bəndlik "Ağlaram" şeridir. Vəfatı və ölüm tarixi dəqiq məlum deyil. Tədqiqatlardan belə qənaətə gəlmək olur ki, İsrafil ağa Sail böyük ustadı Molla Pənah Vaqifdən on səkkiz - iyirmi yaş kiçik olub.

AĞLARAM

*Səhərdən ağlayan bülbül,
Sən ağlama, mən ağlaram.
Ürəyimi dağlayan bülbül,
Sən ağlama, mən ağlaram.*

HACI RƏHİM AĞA DİLBAZOV - təx. VƏHİDİ (1822-1874)

Xanlıqlar qəryəsindən, Dilbazilər nəslindən olan ikinci məşhur şair Hacı Rəhim ağa Allahyar ağa oğlu Dilbazovdur. O, "Vəhidi" təxəllüsü ilə şerlər yazmışdır. Onun atası Allahyar ağanın adı XIX əsrə aid sənədlərdə "Qazax süvari dəstəsi"nin igid döyüşçüsü kimi tez-tez xatırlanır. Sözü bütöv, səxavətli və ziyadə dindar olan Allahyar ağa mahal ağaları arasında xüsusi hörmətə malik olub. Hacı Rəhim ağa mərhum xalq şairimiz Mirvarid xanım Dilbazinin ata babasıdır.

Hacı Rəhim ağa Dilbazov dövrünün görkəmli şairləri Qarabağlı Mirhəmzə Seyid Nigarinin, Ağaköynəkli Şahnigar xanım Rəncürün, Dağkəsəmənli Mustafa ağa Nasirin yaxın dostu olmuş, onlarla şer-ləşmişdir.

Müasirlərinin yazdığına görə Hacı Rəhim ağa ilk təhsilini valideynlərindən almışdır. O, iti zehni, parlaq fərasəti sayəsində az vaxtda geniş məlumat və mərifət kəsb etmişdir.

Ömrünün çoxunu Qazax şairlərinin və alimi-üləmələrin məclisində keçirmiş, şer və ədəbiyyat mübahisələrində fəal iştirak etdiyinə görə **ona "fazili-möhtərəm şair" ləqəbini vermişlər**. Firidun bəy Köçərli yazır ki, xüsusən mərifəti-ilahiyyə dair bilik və kamalatı Hacı Rəhim ağanı müasirləri arasında mötəbər mərtəbəsinə yüksəltmişdir.

Hacı Rəhim ağanın ziyadə zehninə aşiq olan mövlana Hacı Mirhəmzə əfəndi Seyid Nigari Xanlıqlar qəryəsində 1859-cu ildə onların qonağı olmuşdur. Ali mənəb şeyx Nigarinin Qazaxda və nüfuzlu dilbazilər nəslində yüksək ehtiramla qarşılanması haqqında Firidun bəy yazır: "Şeyx Mirhəmzə əfəndi Osmanlı məmləkətinə azim olmaqdan qabaq bir neçə vaxt Qazax mahalında Xanlıqlar qəryəsində şəxsi iqamət edib, orada özünə xeyli müridlər cəm edibdir və Xanlıqlar ağalarının içində özünə çox dost və aşna və həmrəy əhibba tapıbdır. Onların məşhuru Allahyar ağa Dilbazi də olubdur ki, məşhur Hacı Rəhim ağa Vəhidi təxəllüsün atasıdır. Mirhəmzə əfəndinin Vəhidiyə və şairə Nigar xanım Rəncürəyə artıq təsiri keçibdir".

Hacı Rəhim ağa Vəhidi isə Kəbəyə gedib - qayıdarkən İstanbulda Seyid Nigarinin çox hörmətli qonağı olmuşdur. "Dəyanətkindar və səxavətşüar bir bəy ailəsindən" (Firidun bəy) olan Vəhidi Dilbazi 1867-ci ildə səfalı bir guşədə tikdirdiyi məscidinin tərifinə də şer yazıb:

*Nə cayi-dilgüşadır kim, bu məscid bunda var olmuş,
Baxan göz açılır könül, çay üstü laləzar olmuş.*

*Müvərrix tarixin, bil, "xaneyi-pərvərdigar" etmiş,
Vəhidi, ali-Dilbazə bu məscid yadigar olmuş.*

Vəhidinin şerləri axıcı, dili rəvan və oxunaqlıdır. O, Ağköynəkli şair Şahnigar xanım Rəncür Qiyasbəyovanın ağköynəklər təriqətinin ən fəal üzvlərindən biri idi.

1822-ci ildə anadan olan Hacı Rəhim ağa Vəhidi 1874-cü ildə əlli iki yaşında vəfat edib. Məzarı Xanlıqlar kənd qəbristanlığındadır.

Şair Vəhidi müasiri, görkəmli ziyalı Hacı Sədi əfəndi ilə yaxın dost olub. Firidun bəy Köçərlinin xahişi ilə Sədi əfəndi dostu Vəhidinin şerlərini toplayıb və şairin ölümünün səbəbini də yazıb Firidun bəyə göndərmiş.

Hacı Sədi əfəndinin yazdığına görə 1874-cü il məhərrəm ayının doqquzunda çərşənbə günü şair Vəhidi hökumətdən alacağı maaş üçün Xanlıqlardan Dağkəsəmən kəndinə gəlib. Bir xeyli bükəf olan Vəhidi çox sevdiyi güclü təriqət müəllimi olan Molla Vəli Kirvəli oğluna baş çəkib onu ziyarət edib. Kəcəni Kirvəli oğlunun evində qonaq qalan Vəhidi səhər sübh namazını qılıb. Sonra çay içə-içə çox sevdiyi şair İbrahim Həqqinin¹ "Keç!" qəzəlini avazla oxuya-oxuya qəfildən canını tapşırıb.

*Vəfa istərsən allahdan bu gün çövrü cəfadən keç!
Səfa ümüd edərsən şirətü zövqü səfadən keç!*

*Dila, biganələrlə aşına olmaq sənə düşməz,
Kəsib biganədən, mövladən özgə aşınadan keç!*

*Sənin kimi hezarın bağına xar oldu bu gülşən,
Təəllüq eyləmə hərgiz bu dəhri - bivəfadən keç!*

*Müridi - eşq isən tərki - iradə eylə, ey sufi,
Vücudi - məhvi - küll qıl, (həm) fənadən keç, bəqadən keç!*

*Əlin ərsi - bərinə irsə, Həqqi, olmağil - məğrur,
"Ov ədna"² mərkəzin gözlə, məqami - müntəhadən keç!*

Fazili-möhtərəm Şeyx Sədi əleyhirrəhmənin aşağıdakı:

-
1. İbrahim Həqqi (?-1772) məşhur türk filosofu və şairi "Mərifətnamə" əsərinin müəllifi.
 2. "Ov ədna" - sözü sufələrin işlətdiyi istiləhdır.

*Ağulların nəzərində yaşıl ağacların yarpağının
Hər biri allahın qüdrətindən bir dəftərdir.*

- beytinə Hacı Rəhim ağa Vəhidi farsca cavab yazmışdır. Onun sətri tərcüməsi belədir:

*Bəxtiyar sədəfdə nisan yağışının bir damcısı
Allahın qüdrətindən saf cəvahir olur.
Zəif bir qurd ağacın yarpağını yeyir, ondan
Allahın qüdrətilə təbii atlas əmələ gəlir.
Saqi badə verir və müridlər məst olurlar,
Hər biri allahın qüdrətindən danışirlar.*

*Bir məlahət gülşənində yarı gözlər gözlərim,
Bəhri-dür qəvvasiyəm, mirvari gözlər gözlərim.*

*Feyzininin müştəği çeşmin müttəsil bidardır.
Ol təriqət mürşidi Nigar² gözlər gözlərim.*

*Saqiya, ver bir qədəh, artır gözüm fəvvarəsin.
Çün sənin sərməstinəm, xumarı gözlər gözlərim.*

*Qılma inkarın, həsuda, aşiqin məhbubu var,
Var olahı yox demə, bir vari gözlər gözlərim.*

*Eşq sərfindən, həbibə, bir mətəim var mənim,
Bu mətəi satmağa bazarı gözlər gözlərim.*

*Şükrülillah çün Vəhidi saqidən sərməstdir,
Məsti-lütfi-vəhidətəm, didarı gözlər gözlərim.*

*Mən sənin ixlasınam, yanında gər məzur isəm,
Fəhm qıl, yaxşı tanı bir dost ilə düşmanı sən!*

*Gah lütf et, gah də ol guşədə xəlvətnişin.
Oxu şeri - Sədinin, Firdovs ilə Xəqani sən!*

*Çün Vəhidi, şaira, çox müntəzirdir vəslinə,
Tövbə qıl, bir də demə hər dəm ona böhtanı sən!*

1. Şer Qarabağın Çəjimli kəndində yaşayan ustadı və mürşidi Hacı Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigarini (1815-1885) görmək, həmsöhbət olmaq həsrətinə yazılıb. Ş.N.

*Şair, ol guşənişin, söz demə agahlərə,
Dilini zəb telə bir düşməyə sən çahlərə,*

*Bir ocağız ki, biz çaçıləyən təliqədir,
Bu səfahət nə sən kimi bədxahlərə.*

*Bu ocaq eylə acaqdır işığı hər yanə
Gah-gah şölə salır sən kimi gümrəhlərə.*

*Vəkil olmaqda məramın bu imiş ev yıxasan,
Neçə sən kimiləri dur gərək cəhlərə.*

*Bu qəzəldir ki, Fizuli dedi xoş səətdə:
Bəxt şayəstə deyil himməti kutahlərə.*

*Təbi əla olanı bəxt özü meydanə çəkər,
Belə ədna təbilə uyuma o həmrəhlərə,*

*Ya rəb, oldur duamız özünə möhtac eylə,
Bizi möhtac eləmə hər üzü siyahilərə.*

*Ey Vəhidi, sığım bə sidq ilə sən eylə dua,
Aləmin xaliqinə, rütbə verən şahlərə.*

*Nə cayi-dilgüşadır kim, bu məscid bunda var olmuş,
Baxan göz açılır, könül çay üstü lələzar olmuş.*

*Xətibi xütbə oxuyur, imami mədhi-mövləyi,
Yanar qəndil ilə şəmi cəməət feyzbar olmuş,*

*Səhər bülbül sədasından müəzzin xəbdən bidar.
Müəzzin naləsindən gör balıqlar gumdar olmuş,*

*İbadət eyləyir onda, xuda indində məqbuldur
O kim, ondan qaçar, bil, xarü zarü şərmsar olmuş.
Müvərrik tarixin, bil "xaneyi-pərvərdigar" etmiş,
Vəhidi, ali-Dilbazə bu məscid yadigar olmuş.*

*Əla! ey tutiyi-əsrar, xoşam nalən vüsalından.
Fəraqın çəkmə övtanın Fərar etdin xisalından.*

1 Əla - agah ol, dinlə.

*Qazaxı incinib ənqa kimi çün tərək qıldın sən,
Danış, lal olma, tutiyi - Qarabağın kamalından,*

*Duası müstəcəb olur, qərib qurbətdə səbr etsə,
Qarabağ içrə seyr eylə, xəbər ver yaxşı halından,*

*Qazax əhvalını bil, sən görəndən indi bədtərdir,
Çıxıb Yəcuc² ilə Dəccal,³ yağar qan məxrü alından,*

*Sonası Kür qırığının sizə məlum, müşəxxəsdir,
De, Tərtər üstünün varmı gözəli gül cəmalından?*

*Sərində eşq sövdəsi, Vəhidi məstdir hala,
Olaydı bir nigar, ey dil, yazaydım xəttü xalından.⁴*

2 Yəcuc - rəvayətə görə, makedoniyalı İskəndər zamanında qətl və qarətlə məşğul olan vəhşi tayfalar: İskəndər onların qarşısını almaq üçün Dərbənd səddini çəkirmişdir.

3 Dəccal - özünü on ikinci imam (Mehdi) elan edən yalançı imam.

4 Şer M.P.Vaqiflə birgə Qazaxdan Qarabağa köçüb gedən qohum-əqrabalardan hal-əhval tutmaq münasibəti ilə yazılıb. Ş.N.

“ANNAX BƏY” ŞEİRİNİN TARİXİ

*Qazax bəylərindən qonağı gəldi,
Bir həftə ziyafət göyə yüksəldi.
Şah Abbas şülənli məclis düzəldi,
Hatəm süfrəsini aşdı Annax bəy.*

Bu misraları ulu Aşıq Ələsgər 1916-cı ildə Salahlı Annax bəyin oğlu Mədəd bəyin toy məclisində deyib. Altmış il əvvəl çap olunan “Annax bəy” şe’rinin yazılma tarixi bu günə qədər heç kəsə mə’lum deyil. Nədənsə, tədqiqatçıların marağına səbəb olmayıb. Şübhəsiz ki, onları “bəy” sözü qorxudub. Əgər aşıq, Annax bəyə həcv yazmış olsaydı, tədqiqatçılar da onu tənqid atəşinə tutardılar. Amma ustad Ələsgər şe’ri elə yazıb ki, tənqiddə zərrəcə əl yeri qoymayıb.

Müdrək Aşıq Ələsgər Annax bəyə həcv yazmadığı halda, yenə insafsız tərtibçilər “Annax bəy” şe’rini aşığın seçilmiş əsərlərinin “həcv və hər bə-zorbalar” fəslinə daxil ediblər. Kimliyi barədə isə heç bir izahat verməyiblər (“Aşıq Ələsgər”, I kitab, səh.201. “Elm” nəşriyyatı, 1973-cü il).

Kimdi Annax bəy və Ələsgər kimi ustad sənətkar necə olub ki, ona belə bir gözəl şe’r yazıb?

...Salahlı Annax bəyin çoxdankı arzusu imiş ki, gözünün ağı-qarası bircə oğlu Mədəd bəyin toyunu aşıq Ələsgərin aparsın. Bu arzu ilə də, 1916-cı ildə Göyçəyə adam göndərüb ustadı xeyir işinə də’vət edir. Bir həftəlik xeyir işində səxavətli bəyin özünə bərabər adlı-sanlı Qazax bəyləri, ağaları da iştirak edir. Ağköynəkli İsmayıl ağa Qiyasbəyli, Qıraq Kəsəmənli İsrafil ağa Kərbalayev, Salahlı Mədəd bəy Vəkilov, Əskiparadan Mikayıl ağa, Söyünbəyli Söyün ağa Sübhanverdixanov, Daşsalahlı Məmməd koxa Mahmudov, şair Abbas ağa Nazir Qayıbov, Borçalıdan Sadıq bəy Yadigarov, Əbdürrəhman ağa Dilbazi, Gəncədən Nağı xan və başqaları.

Həftə tamam olur, toyun son günündə bəylər, ağalar Aşıq Ələsgərə xələt verirlər ki, bizə Annax bəyin tə’rifini de.

Müdrək Ələsgər dinmir. Fikirli-fikirli meydanda gəşt eləyir. Bəylərin arasına pıçhapıç düşür: bəlkə aşığın xələti az oldu, bəlkə Annax bəyə layiq söz tapa bilmir, - deyənlər olur. Aşıq Ələsgər görür ki, fikirlər gedib ucuzluğa calanır. Bu vaxt üzünü məclisə tutub deyir:

- Həzərat, sizin hər birinizi yaxşı tanıyıram. Yaz gəlib Göyçənin yolları açıldıktan ta payız qırovu düşünəndək sizin süfrənizdə çörək kəsirəm. Annax bəyin şərəfinə sinəmdə bir neçə bənd söz var, deyəcəm. Amma gərəkdi, kimsə inciməsin, aşıq gördüyünü çağırar. Mən də bir həftədə şahidi olduğumu deyim, eşidin. Bununla da məclisi bağlayaq. Ömürdü, gündü, bəlkə bu yerlərə bir də güzərim düşmədi...

*Eyvannın, otağın mübarək olsun,
İmarəti al qumaşdı, Annax bəy!
Bu yerdə gördüyüm bəylər içində,
Səxada hamıdan başdı Annax bəy.*

*Bəylərin bəyisən, xanların xanı,
Unutma insafi, satma imanı,*

*Əldə əsas tutma qəni dövranı,
Neçələri gəldi keşdi, Annax bəy.*

*Vaxt olacaq, ömür yetəcək başa,
Hörmət qoy hamıya, hörmətli yaşa.
Bu dünya işinə qilsan tamaşa,
Mal-dövlətin sonu puşdu, Annax bəy.*

*Yazıq Ələsgərin çoxdu nalası,
Silinmir, könlünün açılmır pası,
Hər zaman qəm çəkir, saxlayır yası,
Gəşt eyləyir gözü yaşdı, Annax bəy.*

Ağsaqqalların dediyinə görə, bu, Dədə Ələsgərin Qazağa sonuncu səfəri olub. “Qulaqlı yer” Qazax bəylərinin gileyini ustada çatdırıb. Sən demə, bəylərin bir parası Aşıq Ələsgərin Annax bəyə dediyi bir misradan daha çox incik düşüblər: “Bəylərin bəyisən, xanların xanı” - deyimi bəzi bəylərin xətrinə dəyib. Gözü götürməyən qəlbi qaralar Annax bəyə deyilən həqiqi tərifdən rəncidə olublar.

Bu günümüzün el şairi Qulu Çaylının da elin igid oğlu Annax bəyin səxavətinə “Deyim” adlı mükəmməsi var:

*Gəlin sizə isnad verim,
Salahlıda Annax bəyi.
Kəsmək ona adət imiş,
Hər qonağa bir inəyi.
Gecə-gündüz yığılmayıb
Süfrəsinin bol çörəyi,
Daş Salahlı Məmməd koxanın,
Əyilməyib nə biləyi.
Əyirilərə şılğam çəkib,
Dolaşıb aşkara deyim.*

Hazırda Annax bəyin nəslə Orta Salahlı kəndindədir. Onlar Annaxbəyovlar fəmilini daşıyırlar.

Qazaxda olanda ağsaqqal Müseyib Dilbazi ilə görüşdüm, bir axşam qonağı oldum. Keçmiş igidlərdən, bəy və ağalardan xoruz banına qədər söhbəti-söhbətə caladıq.

Müseyib əmi:

- Məndə - dedi, - Annax bəyin Salahlının, İsrəfil ağa Kərbəlayevin və babam Əbdürrəhman ağa Dilbazinin 1890-cı ildə Batum şəhərində birgə çəkirdikləri şəkilləri var.

Şəklin üzünü çıxartdırmaq üçün Müseyib əmidən icazə istədim. Səxavətli Müseyib əmi:

- Bağışlayıram, - dedi - bu şəkli sənə, oğul, amma itirmə, çalış dərc elətdir.

On ildən çox şəxsi arxivdə dustaq qalan bəylərin şəklini aşkarlığın işığında oxuculara təqdim edirəm. Dilbazilər ocağının xeyirxah ağsaqqalı Müseyib əmiyə yüz yaşlı şəkli mühafizə edib saxladığına görə minnətdarlığımı bildirirəm.

1990-cı il, 20 sentyabr.

AŞIQ ƏSƏDİN BİR MÜXƏMMƏSİ

Əziz “Bulaq”!

Avqustun 17-də elin böyük ozanlarından birini - aşiq Əsədi yada saldığımıza görə Sizə və yaradıcı kollektivinizə minnətdaram. Arzu edirəm, el yolunda gördüyünüz xeyir iş bəhrəli olsun. Milyonlarla dinləyiciniz kimi mən də hər bazar günü Sizin - xüsusilə Məhluqə xanımın rəvan, məlahətli səsini həsrətlə gözləyirəm (Heyif ki, Səməndər Rzayevsiz. Allah ona rəhmət eləsin). Gün o gün olsun ki, düşmənlərimizə qalib gəlmək xəbərini də ilk dəfə Sizdən eşidim.

Verilişinizdə aşiq Əsəd Rzayevin adını eşidəndə yadıma onun arxivimdə saxladığım, heç yerdə dərc olunmayan “Deyim” adlı müxəmməsi düşdü. Bu müxəmməsi iyirmi iki il əvvəl mərhum aşiq Bəhram Həsənovun yaddaşından yazıya almışam. Rəhmətlik Bəhram əmi məşhur el şairi Daşsalahlı Mirzə Səmədin qardaşı oğlu idi. Aşiq Sadığın şagirdi Bəhram əmi şair Mirzə Səməddən, aşiq Əsəddən də çox şeyləri də görüb-götürmüşdü. Yaxşı hafizəyə, güclü səsə malik olan Bəhram əmi eldə, obada sayılan, hörmət olunan aşıqlardan biri idi.

Toylarda, şənliklərdə Bəhram əmi aşiq Əsədin “Deyim” müxəmməsini ayrı şövqlə, ayrı tamda, ləzzətdə oxuyardı. Müxəmməsdə adı çəkilən igid həmkəndlilərinin hər biri haqqında ilhamla danışardı.

Öncə aşiq Əsədin müxəmməsi nə münasibətlə yazdığını sizin qulluğunuza çatdırmaq istərdim. Onu mənə Bəhram əmi danışmışdı.

1914-cü ilin yayında Qazağın xeyirxah kişilərindən biri, məşhur mülkədar Məmməd koxa Mahmud oğlu Mahmudov Damcılıdan bir az aşağıdakı Qara bulağı abadlaşdırır. Öz xərcilə Avey dağının döşündən həmin bulağı kəndə çəkdirir. Daşsalahlılar indi də bu bulağın suyundan içirlər. Məmməd baba bulağın açılışına məşhur el aşığı Əsəd Rzayevi dəvət edib. Üç gün, üç gecə keçən bu şənlikdə aşiq Əsəd Daş Salahlı igidlərinin vəsfini “Deyim” müxəmməsində saza-sözə çəkib.

*Daşsalahlı Məmməd Koxa,
Gəl səni mərdanə deyim.
Eşidibdi hər qubernat,
Əvvəl İrəvana deyim.
Gizlətməyim bu vəsfini
Şəril-Naxçıvana deyim.
Kəmərinə qurşamağı
O şahı-mərdanə deyim!*

*Mən gəzmışəm hər şəhəri,
Həmid kimi çayçı hanı?
Kofe ilə şirin çayı,
Laləzardı istəkani.
Turşu xiyar, dolma, kabab.
Olmadı hesabı-sanı.
Əkilənin düyüsündən
Yetim-yesir oldu qanı.
Əlli baş erkək toğlu da,
Kəsildi yan-yana deyim.*

*Səd-afərin, molla Adgözəl,
Saatda min paket yazar.
Kalamın Allah bəyəni,
Qələminə verib bazar.
Müsəlmanlıqla xaçpərəst
Adam gəlir xəbər-xəbər.
Doqquz rəngli fayton gəldi,
Məhlə oldu çarşı-bazar.
Gəncədən də bir xan gəldi,
Açdı dəftərxana deyim.*

*Səhər bulaq görüşünə
Gəncədən bir xan yeridi.
Məmməd Koxa şö'lə saldı,
İlyanın cavan yeridi.
Mustafa bəy inək kəsdi,
Qoç, toğlu qurban yeridi.
Nar dəsmalı tujun-tujun.
Dərdimə dərman yeridi.
Aşırının bu hörmətin,
Yeddi Dağıstana deyim.*

*Aralığa səf çəkilir
Ortalığa saqi gəlir.
Hər tərəfdən adlı bəylər,
Gəncədən də Nağı gəlir.
Alqış deyir yetim-yesir.
Abdının yığnağı gəlir
Mirzə Səməd cavanlıqda
Bu dünyaya baqi gəlir.
Ahlıları atdan düşür,
Gündə yüz qonağı gəlir.
Aşiq Əsəd şövq eyləyib
Gəlib xoş meydana, deyim.*

Fikir verirsinizmi, şe'rdə Məmməd Koxa necə də böyük ilhamla tərifləyir. Ağsaqqalların dediyinə görə, igid Məmməd Koxa həqiqətən tərifəlayiq kişi olub. Bunu eldə, obada danışılan əhvalatlar da təsdiq edir.

1914-16-cı illərdə, hürriyyət vaxtında vəziyyət elə indiki kimi imiş, anarxiya, başıpozuqluluq da baş alıb gedirmiş. Qazax və onun kəndlərini özünəməxsus qoçularımız dağıdırmışlar. El-obanın başbilənləri, qeyrətli oğulları məsləhətə, məşvərətə yığırlar. Polkovnik Cahangir bəy Şıxlinskiyin tə'kidi ilə Məmməd Koxanı qubernator seçirlər.

Gecəni-gündüzə qatan MƏMMƏD KOXA əmin-amanlığı qoruyur, cəzaları özü tə'yin edirdi. Prokuror da, məhkəmə də özü olur. Quldurluq edənlərin gözünü qorxutmaq üçün bir nəfəri soyğunçuluq üstündə qulağından teleqraf dirəyinə mıxladırmışdı.

Qubernator MƏMMƏD KOXA Dilican və İcevandan torpaq iddiası ilə bəri boylanın erməni daşnaqlarının burnunu ovub geri elə oturdur ki, düşmənlərimiz bir müddət belə xam xəyala düşə bilmirlər.

Haqq sözündə dönməz olduğuna görə onu el arasında “Boz MƏMMƏD”, xeyir-şər məclislərində kasıba əl tutduğuna görə qeyrətli kişi, “çörəkli kişi” kimi müdrik qocalarımız bu gün də tez-tez yad edirlər.

Xalq şairi Mirvarid xanım Dilbazi “Namuslu düşmən” adlı xatirə-hekayəsində MƏMMƏD KOXANIN dəyanətindən, kişiliyindən iftixarla söhbət açır. O yazır ki, Daşsalahlı kəndində uzun illər koxalıq etmiş çox müdrik, nüfuzlu bir şəxs vardı. Onun adına MƏMMƏD KOXA deyərtilər.

Vaxtilə Qazaxda pristav olmuş Həsənəli bəy Əsgərhanov da “Gördüm” şe'rində onu çörəkli kişi kimi yad edir:

*Qiyət qoyar aca, toxa,
Alardı hədəfə, oxa.
Daşsalahlı MƏMMƏD KOXA,
Səni açıq bazar gördüm.*

Qırx ilə yaxın Daşsalahlıda kənd koxası olan MƏMMƏD baba doğma kəndinin xoş güzəranı üçün az iş görməyib. Ötən əsrin sonlarında Tiflisə, Qoriyə gedib Zaqafqaziya müftisi Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbzadə, Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin müdiri Aleksey Osipoviç Çernyayevski və məşhur ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli ilə görüşüb öz xərcinə kənddə səkkiz otaqlı ibtidai məktəb açıb.

Aşıq Əsəd müxəmməsində “Həmid kimi çayçı hanı?” - deyər xatırlanan şəxs əslində çayçı deyil, MƏMMƏD KOXANIN yeganə oğlu Həmid bəydir. O vaxtlar Tiflisdəki birinci klassik gimnaziyasında oxuyurdu. 1918-ci ildə Tiflis gimnaziyasını bitirən Həmid bəy atasının arzusu ilə Gəncədə yenidən açılan hərbiyyə məktəbinə qəbul olunur.

İyirminci ilin aprelində bolşevik-daşnaq istilaçılara qarşı Gəncə üsyanında fəal iştirak edən Həmid bəy yeni gələn şura hökumətinə boyun əymir. O, Avey və Odun dağlarında, Qarayazı və Tatlı meşələrində bolşeviklərə qarşı vuruşur...

Sovet hökuməti otuzuncu illərdə sürgünə göndərilən MƏMMƏD KOXANIN cah-cəlalını dağıtdı. Qardaşı Avdını, qardaşı oğlu Hüseyni və Əsədi, oğlu Həmid bəyi güllələdi, qardaşı Mehdi ağanı, qızı Badını, bacısı oğlu Vəlini ailəsi ilə sürgün elədi.

1933-cü ildə sürgündən qayıdan MƏMMƏD KOXA yeganə oğlunun güllələndiyinə, qohum-əqrəbasının sürgün olduğuna dözə bilmədi. Huşunu itirdi, az sonra ürək partlamasından vəfat etdi.

MƏMMƏD KOXANIN qohumu aşıq Bəhram otuzuncu illərdə bu faciələrin şahidi olmuşdu. Necə olursa, əllinci illərdə bir məclisdə Bəhram əminin “saqqızını oğurlayıb” belə bir söz oxudurlar.

Duman gəldi, dağ başını bürüdü,

*Sarı gavur yurdumuza yürüdü,
Neçə canlar çekalarda çürüdü,
Bəs mən ağlamayım, kimlər ağlasın?*

Bundan sonra Bəhram əmini get-gələ salırlar. Milis, raykom, DTK sorğuları başlanır. Anası namaz üstə olan aşıq Bəhramın bəxtinə təsadüfən Səməd Vurğun gəlib Qazağa çıxır. “Bəhramın nə günahı varsa, mənim adıma yazın. Sənətkar ağrısını sənətkar çəkər” - deyib onu orqanın laxa ağzından xilas edir.

Avqust 1992-ci il

AŞIQ İBRAHİMİN “KÖRPÜLÜ ƏHVALATI”

Ağlım kəsəndən, dilim söz tutandan bir əhvalat eşitmişəm. Eşitmişəm, dinləmişəm deyəndə ki, bu hadisə bizim kənddə olub. Toyda, yasda, hətta beş-on adam bir yerə yığılıb aşıqdan söhbət açanda da bu əhvalatı danışirlar. Ən çox da toy şənliklərində. Qazax, Tovuz, Borçalı aşıqlarından eləsi yoxdur ki, bu əhvalatı bilməsin. Xüsusilə, hörmətli aşığımız Əkbər Cəfərov “Körpülü əhvalatı”nı toy şənliklərində ayrı tamda, xüsusi ləzzətlə şövqlə danışır. Mərhum Hüseyn Saraclı bu əhvalatı elə gözəl, bər-bəzəkli nəql edər və oxuyardı ki, dinləyənin yaddaşına ömürlük həkk olunardı.

Bə'zən bu əhvalatı Şulaverinin adına danışan və yazanlar da var. Bu da həmişə mübahisəyə səbəb olur. Əslində Şulaver stansiyasında belə bir əhvalat olmayıb. “Şulaver əhvalatı” adı ildə bə'zi aşığın danışığı tamam-kamal uydurmadır. Bu əhvalatın şahidi olanlardan hələ də sağ qalanlar var: Əmrah Şəmilov, Cavad Həkimli, Alşan Mahmudov, Qədir Süleymanoğlu və Borçalıda, İncə dərəsində bir çox qocalar, ağsaqqallar bu əhvalatın Şulaverdə olmasını tam inkar edirlər. Əhvalatın tamam-kamal bilicisi aşıq Göyçə Məhəmməd oğludur. Sənədəftər el ağsaqqalı ilə Borçalı mahalının Qaçaqan kəndində görüşüb 1928-ci ilin payızında olmuş “Körpülü əhvalatı”nı söz-söz, misra-misra yazıb götürdüm. Hadisə İncəlioğlu Əsədin uşaqlarının kiçik toyunda baş verib. Toya iki aşıq də'vət olunub. Bir-birindən xəbərsiz. Burada da ikitirəlik düşüb...

Üç gün, üç gecə olmuş aşıqların deyişmə əhvalatı uzundu, demək olar ki, dastanlıqdır. Ona görə də qalsın boynumuzda, onu ayrıca möhtərəm oxucuların qulluğuna çatdırmaq bizə borc olsun.

Kimdi “Körpülü əhvalatı”nın səbəbkarları? Biri el şöhrəti qazanmış, məşhur aşıq Hüseyn Bozalqanlıdır ki, haqqında hamının mə'lumatı olduğuna görə biz onun həyat və yaradıcılığına burada müdaxilə eləmirik. Digəri isə indi yaşlı adamların zorla xatırladığı aşıq Quşçu İbrahimdir. Ona görə zorla xatırlanır ki, aşıq Quşçu İbrahim Böyük Vətən müharibəsinin odlu-alovlu cəbhələrindən qayıtmayıb. Bu istə'dadlı el aşığı harda faşistin namərd gülləsinin qurbanı olub, indiyədək mə'lum deyil. Quşçu İbrahimin dədə-baba çırağını indi yeganə oğlu Bəhram İsmayılov yandırır. Bu günədək unudulmuş el aşığının qısa ömür yolunu da Bəhram müəllimdən öyrəndim.

1-ci cərgədə soldan Məhəmməd Sultanov, şair Nəbi Faxralı, aşiq Şamil. 2-ci cərgədə şair Ağacan Cabbarlı, aşiq Sadıq, aşiq Məşədi Hüseyn, Dərəçiçəkli aşiq Alı, Faxralı şair Hüseyn. 3-cü cərgədə şair Həsən Eyub oğlu, aşiq Quşçu İbrahim, şair Mühəqqir və şair Əmiraslan

Aşiq İbrahim İsmayıl oğlu 1895-ci ildə Borçalı qəzasının Muluxaslı kəndində dünyaya gəlib. Atasını erkən itirdiyindən nə qarımdolusu çörək yemiş, nə də təhsil ala bilmişdir. Sazlı-sözlü Borçalı mahalında mayası şe'rlə yoğrulmuş balaca İbrahim el sənətinə vurğunluqdan saz çalıb, qoşmalar yazırmış. Obanın el sənətkarı məşhur ustad Dollu Abuzərin ustad himayəsini də kimsəsiz İbrahimə çox görür. 1921-ci ildə Abuzər vəfat edəndən sonra Quşçu kəndində yaşayan el şairi Ağacan Cabbarlı (o, əslən Gümrü mahalından idi) İbrahimin sənətdən kəm qalmasını rəva bilmir, onu öz himayəsinə götürür. Şair Ağacanın İbrahimin kamil sənətkar kimi yetişməsində haqqı-sayı unudulmazdır. O vaxtdan da Aşiq Quşçu İbrahim kimi eldə-obada hörmət qazanır. Təsadüfi deyil ki, "Körpülü əhvalatı"nda, aşiq Hüseyn Bozalqanlı ilə deyişmədə yeri dara düşən İbrahim öz ustadı Ağacanı "sahib zaman" deyə köməyə çağırır:

*İbrahiməm, mən çəkirəm amanı,
Çağırram imdada Sahib-zamanı.
Hüseyn bir şairdir tutub dünyanı,
Şeyirdin qolundan tutasan gərək.*

Aşiq İbrahimin oğlu Bəhramda atasının iki şagird dəftəri şe'ri qalır. Təəssüf ki, onlar indiyədək çap üzü görməyib. Möhtərəm oxuculara təqdim etdiyim şair Ağacanla, aşiq İbrahimin deyişməsini aşiq Göyçə Məhəmməd oğlunun yaddaşından yazmışam.

Aşiq İbrahim:

*Başına döndüyüm şair Ağacan,
Bir neçə urvatda söz mənə göndər.
Yaman düşdüm aşiq Söynün cənginə,
Mə'nasın, cümləsin düz mənə göndər.*

Şair Ağacan:

*Demədimmi çıxma dağlar başına,
Tüpü olar, boran-qar olar onda.
Əl uzatma gözün görən yuvaya,
Gürzə olar, şahmar, mar olar onda.*

Aşiq İbrahim:

*Dörd maraldı1, dörd ovçudu, dörd də dağ,
Dörd bağbandı, dörd boxçadı, dörd də bağ.
Dörd ölüdü, dörd xəstədi, dörd də sağ,
Bunların mə'nasın tez mənə göndər.*

Şair Ağacan:

*İşin nədi bu Rüstəmi-Zalınan?
Girmisən meydana qeyli qalının.
Danamı qoşasan qoca kalınan,
Görərsən hansına zor olar onda.*

Aşiq İbrahim:

*İbrahim də dəryalara dalıbdı,
Şirin camı eşq oduna salıbdı,
Hüseynin önündə aciz qalıbdı,
Tirmədən, atlasdan bez mənə göndər.*

Şair Ağacan:

*Bil nə iş var o şairin yanında,
Dayanıbsan indi dur, meydanında.
Yüz il qalsan Ağacanın yanında,
Bilməzsən neçə cür tor olar onda.*

Mart, 1989-cu il.

1. Aşiq Hüseyn Bozalqanlı tərəfin dörd nəfər olmasını işarə edir.

“AY ÇİÇƏK” MÜƏLLİFİ İLƏ GÖRÜŞ

*Artıq ötüb keçmiş illər o gündən,
Neçə yol açmışdır güllər o gündən.
Demə ki, yadımdan çıxdın, ay Çiçək,
Niyə güllümsəyib baxdın, ay Çiçək?*

Bu mahnını dəfələrlə eşitmişəm. Hər dəfə mənə elə gəlib ki, müəllif Gəncənin, Göyçayın məşhur çinarlarını tərənnüm edib. Mənə elə gəlib ki, yel əsdi, titrədi, səsləndi şamlar, - yazan müəllif məhz ulu Şirvanı və onun əsrarəngiz təbiətini nəzərdə tutub. Lap bu yaxınlarda bildim ki, şe’rdə Şirvan yox, onun ulu qardaşı Muğan tərənnüm olunur. Hadisə də bu torpaqda olub, şe’r də bu torpaqda boy atıb cücərib, dillər əzbəri olub. Amma heç vaxt aqlama gəlməzdi ki, “Ay çiçək” şe’rinin müəllifi Ukrayna şairidir. İki il əvvəl xalq şairi Nəbi Xəzrinin Petro Qoretskinin kitabına yazdığı müqəddimədə bu fakta rast gələndə təccübləndim və tərcümənin məharətinə heyran qaldım. Respublikamızda xalq mahnısı kimi şöhrət tapmış “Ay Çiçəy”in demə müəllifi varmış...

Qeydiyyatdan sonra Truskavetsin əsrarəngiz təbiətində gəzmək istədim. Qərbi Ukraynanın bu guşəsinə təbiətin fusunkar gözəlliyi səxavətlə bəxş olunub. Hara gedirsən, nəyə baxırsan gönülaçan mənzərənin şahidi olursan. Bir-birinə arxa olan Karpat dağlarının yam-yaşıl ormanları insanı valeh edir.

Axşamüstü toran qovuşanda dəmir darvazanı açıb pansionatın sakit guşəsinə daxil oldum. Cəmi on dörd yazıçının istirahət edib, müalicə olunduğu “Naftusiya” pansionatında nəinki həmyerlimiz, heç Zaqafqaziya respublikalarında belə nümayəndə yox idi.

- Siz Bakıdan gəlmisiniz?

Alaqranlıqda eşitdiyim səsə geriye döndüm. Dərhal da “bəli” deyə cavab verdim.

- Görüşək - dedi, - biz “həmyerliyə”, Petro İqnatyeviç Qoretski - çox şadam ki, “həmyerlimə” rast gəldim.

- Familiyanız - dedim, - nəyə mənə tanış gəlir, amma harada, nə vaxt tanış...

- Biz elə indi tanış oluruq. Görünür, siz mənim familiyama 1984-cü ildə Azərbaycanda çıxan “Ay çiçək” kitabımda rast gəlmisiniz.

- Hə, xatırladım, demək “Ay çiçəy”in müəllifi sizsiniz?

- Bəli, bəs yox yerdən demirəm ki, biz “həmyerliyə”. Azərbaycanlı görəndə, onunla söhbət edəndə elə bilirəm ki...

*Nəğmə dinləyirəm Odlar elində,
Gönül belə yerdə gəlməzmi cuşa?
Muğan cöllərində köhlən belində
Yenə də Vurgunla səkirik qoşa...*

Petro Qoretski 1919-cu ildə Ukraynanın Marinski rayonunun Maksimyanovka kəndində doğulsa da, Azərbaycanı özünə Vətən sayır. O, 1939-cu ildə Ordu sıralarına çağrılarda Prişib sərhəd zonasında hərbi xidmətdə olub. İmişlinin Qaradonlu kəndindəki komendaturada siyasi şöbə rəisi müavini işləyən Qoretski bu yerin adamlarını indi də hörmət və məhəbbətlə xatırlayır.

- Qaradonluda xidmət edəndə bizim komendaturanın yanında poçt idarəsi vardır. Atasını poçtalyon işləyən Fatma¹ adlı bir qız çox vaxt atasının əvəzində poçtu aparmağa gəlirdi. Mən də hər gün hissəmizə aid olan məlumatları orda qəbul edərdim.

On dörd - on beş yaşlı Fatma rus dilinin zəif bilsə də çox zərif və lətifəli danışardı. Onun kənd qızlarına məxsus dağınıq birçəkləri həyalı yanağını tül kimi örtərdi. Bu lirik təssüratın gücü ilə, çiçəklərin timsalında, 1943-cü ildə Azərbaycan qızı Fatmanın obrazını yaratdım. İndi illər keçsə də, Muğanı və onun gözəlliklərini xatırlayanda istər-istəməz Fatmanı da yada salıram.

- Petro İqnatyeviç, - dedim dostunuz Nəbi Xəzri haqlı olaraq yazır ki, Ukrayna şairinin sədaqət və məhəbbət mahnısı Azərbaycan xalqının ürəyində isinərək səmimi və şirin bir nəğməyə çevrilib dillərdə səslənir. Bu, əsl dostluq nəğməsidir.

- Əlbəttə, bir müəllif kimi mən buna çox şadam. Şe'rimin Azərbaycanda belə şöhrət tapmasında şair dostum Nəbi Xəzriyə və həvəskar bəstəkar Xaləddin Xəlilova, bir də onu ifa edən müğənni Ramiz Hacıyevə, Qulu Əsgərova minnətdarlığımı bildirirəm.

- Azərbaycanda neçə il hərbi xidmətdə olmusunuz?

- Dörd il. Sonra cəbhə yollarından keçdim. Bir müddət ölkəmizin müxtəlif şəhərlərində xidmətdə oldum.. Astaralı Həsənlə mənim Ukraynam uğrunda çiyin-çiyinə vuruşduq. 1956-cı ildə yaradıcılıq e'zamiyyətinə Azərbaycana getdim. Nə gizlədim, doğma Muğanın qonaqpərvər və mehriban adamları üçün yamanca darıxmışdım. Bir vaxt qulluq elədiyim yerləri gəzdim, dostlarımla görüşdüm. Bakıda Nəbi Xəzri ilə görüşdüm, tanış oldum. Nəbi mənə dedi ki, bəlkə Azərbaycan haqqında şe'riniz var? O vaxtlar Nəbi "Azərbaycan" jurnalında işləyirdi. "Ay çiçək" şe'rimi ona verdim. Şe'r jurnalın onuncu nömrəsində dərc olundu. İkinci dəfə gələndə Nəbi dedi ki, Petro, sənin şe'rinə mahnı yazılıb, indi sən Azərbaycanda məşhursan.

Ukraynanın Rusiyaya birləşməsinin 300 illiyi yubileyində Azərbaycanda Ukrayna ədəbiyyatı həftəliyi keçirilirdi. Orada bizim məşhur söz ustalarımızdan Leonid Vişeslavski, Aleksandr Pitsuxa, Dmitri Belorus, İqor Muratov və başqaları iştirak edirdilər. Azərbaycan Elmlər Akademiyasında keçirilən poeziya axşamında ilk sözü mənə verdilər. Bu görkəmli şairlərin arasında ilk sözün mənə verilməsi böyük fəxr idi. Dmitri Belorus zarafatla dedi ki, ilk sözü Petroya ona görə veririk ki, bizim Ukraynada hamı onu Azərbaycan şairi kimi tanıyır. Mən yolda yazdığım "Salam, Bakı" şe'rimi oxudum.

1. Əlli ildən sonra P.Qoretskinin "Ay çiçək" şe'rini həsr etdiyi Fatma Talibovanı axtarıb tapdım. Şairi respublikamıza dəvət etdim. Sabirabad rayonunun Əbdülyön kəndində yaşayan səkkiz uşaq anası Fatma ilə şairi görüşdüm. P. Qoretski bu aیلədə çox mehriban qarşılandı - müəl.

*Sənin hər bir küçən, hər bir meydanın,
Musiqiylə dolu, axarla dolu.
Bakı, sənin ruhun, sənin lisanın,
Sabirin ruhudur, Vurğunun dili.*

*Şeirim qartal kimi havalan bu an,
Dostun ümmətinə qarış, ilhamım.
Bakı, mənim sənə, bil, Ukraynadan
Çox-çox salamım var, qardaş salamım.*

- Petro İqnatyeviç, tərcümə ilə məşğul olursunuzmu və Azərbaycan şairlərindən kimləri tərcümə etmişiniz?

- Təkcə Azərbaycan yox, rus və belorus şairlərinin şe'rlərini də Ukrayna dilinə çevirmişəm.

1954-cü ildə Bakıda olanda Səməd Vurğun, Mehdi Hüseynlə, Mirzə İbrahimovla və Süleyman Rüstəmlə tanış oldum. Özümlə gətirdiyim "Jolten" /"Oktyabr"/ jurnalında Səməd Vurğunun "Səadət nəğməsi" şe'rini Ukrayna dilinə tərcümə etmişdim. Onu böyük şairə təqdim etdim. Səməd Vurğun: "Oxuyun, görüm - dedi - Ukrayna dilində necə səslənir?" Oxudum. Şair təşəkkür edib razılığını bildirdi.

- Daha hansı Azərbaycan şairlərinin şe'rlərini Ukrayna dilinə tərcümə etmişiniz?

- Süleyman Rüstəmin, Əhməd Cəmilin, Mirvari Dilbazinin, Rəsul Rzanın, Zeynal Cabbarzadənin, Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasından numunələri tərcümə etmişəm.

1981-ci ildə Nəbi Xəzrinin "Şe'rlər" kitabını çap etdirdim. İş elə gətirdi ki, həmin il özümün də şe'rlər kitabım tematik plana düşdü. Nəşriyatda mənə dedilər ki, bir ildə həm tərcümənizi, həm də şe'rlər kitabınızı çap edə bilmərik. İkisindən biri qalmalıdır. Onda mən öz kitabımı geri götürdüm. Dedim, qoy dostum Nəbinin kitabı çıxsın. Öz kitabım isə 1982-ci ilə qaldı.

Bir neçə il əvvəl Minskə Yanka Kupalanın 90 illik yubileyində Nəriman Həsənzadə ilə tanış oldum. O, mənə şe'rlər kitabımı bağışladı. Nəriman şe'rlərinin axıcılığı, onlardakı hiss-həyacan məni bir şair kimi valeh etdi. Özünü isə səmimi bir insan kimi sevdim, vuruldum ona. Artıq Nərimanın dörd şe'rini tərcümə etmişəm Ukrayna oxucularını onun ürəyə yatımlı şe'rləri ilə sevindirəcəyəm, ayrıca kitabını hazırlayıram.

- Azərbaycan mövzusunda gələcək planlarınız?

- Bəxtiyar Vahabzadənin şe'rlər kitabı artıq hazırdır. Nəşriyata təqdim etmişəm. Nəbi Xəzrini bizim Ukraynada sevir və maraqla oxuyurlar. Altı il əvvəl çıxan kitabı az bir vaxtda satıldı. Ona görə də yeni, daha səmimi nəşrini hazırlayıram. Bütün bunlarla yanaşı, mənə Ukraynam qədər doğma olan Azərbaycanı tərənnüm etməkdə nə yoruluram, nə də doyumam. Bakılılar haqqında silsilə şe'rlər üzərində işləyirəm.

- Azərbaycanda sonuncu dəfə nə vaxt olmusunuz?

- Son üç ildə iki dəfə getmişəm. 1985-ci ilin payızında və 1986-cı ilin yazında. Mən Azərbaycanın bütün fasillərini görmüşəm və sevmişəm. Hər dəfə gələndə Muğanı, Qaradonlunu, Beləsuvarı, Xan Arazın sahillərini qarşı-qarşı gəzirəm. Bunun da səbəbi var. Məqsədim ötən illərdə olduğum Muğanı elə-belə gəzmək deyil. Muğan haqqında roman yazmaq istəyirəm. Azərbaycana, onun füsunkar təbiətinə yüzdən çox şe'r yazmışam, yenə də ürəyim soyumur. Mənə belə gəlir ki, sözümlün hamısını deyib qurtarmamışam.

Mənim Muğanda olmağım müharibənin ilk illərinə təsadüf edir. O illərdə Azərbaycan xalqının cəbhəyə göməyini, ağır pambıq işində gecəli-gündüzlü əzmlə çalışanların şahdi olmuşam. Bu sadə zəhmət adamları necə də cəsur idilər. Romanda hünərvər Muğan camaatının güzəranını təsvir edəcəyəm. Sərhəddə olan hadisələr də burada öz əksini tapacaq. Muğanlıların min bir əziyyətlə qazandıqları çörəyi öz boğazlarından kəsib cəbhəyə göndərmələrinin mən şahidi olmuşam.

Bə'zən yuxum ərsə çəkilir, yata bilmirəm. Yadıma bilirsiniz nə düşür? Yazbaşı Qaradonludan Beləsuvara qədər olan çöldə qanqırmızı lələlərin Xan Arazdan əsən mehdən azacıq titrəməsi. Cəmi on-on beş gün bizim zastavanın dörd yanı lələlərdən cənnət olardı. Sonra ulu Muğanın tamam yeni bir mənzərəsi peyda olardı.

*Əriyib getsə də illər uzaqda...
Ancaq xatirimə gəlir ki, bu dəm:
O Qaradonluda, elə bu çağda,
Yasəmən ətrindən şərbət içmişəm.*

*Yaşıl, taravətli çinarsa, fəqət,
Yenə də oxuyur əvvəlki kimi.
Şe'rimdə, nəğməmdə bir gövrək həsrət,
Yandırır, dindirir bu gün qəlbimi.*

- Petro İqnatyeviç, bəs Ukraynada necə, sizin şe'rlərinizə musiqi yazılıbmı?
- Əvvəla onu deyim ki, Ukrayna mərkəzi mətbuatda ilk şe'rim 1937-ci ildə çap olunub. "Boqatır haqqında mahnı" şe'rim məşhur xalq qəhrəmanı Nikolay Şorsa həsr olunub. Bəstəkar isə bu mahnıya "Sıx ağcaqovaq altında" adı verib. Azərbaycanda "Ay çiçək" xalq mahnısı olub, bu da Ukrayna xalq mahnısı kimi şöhrət tapıb. Hər iki mahnıda adım çəkilməsə də xoşbəxtəm ki, hər iki xalqın qəlbində, dilində sözlərim mahnıya çevirilib, dillər əzbəri olub. Məni düzgün başa düşün, bunu təsəlli üçün demirəm. Hələ altmışıncı illərin əvvəlində dostum Nəbi Xəzri deyəndə ki, Petro, şe'rinə musiqi yazılıb, sən Azərbaycanda məşhursan, bu sözlər qəlbimin dirinliyində hələ də şirin bir laylay kimi yaşayır.

İllər keçdi, yaşımın üstünə yaş gəldi. Yetmişə haqlayıb qocaldım. Amma əlli il əvvəl Muğanın qoynunda gördüyüm çiçəkləri, qan-qırmızı lələləri hələ də unuda bilmirəm. Mən ölkəmizin elə bir guşəsi yoxdur ki, orada olmayım. Qarlı Sibirdən tutmuş günəşli Azərbaycana, Ukraynaya qədər gəzib görmüşəm, çox yerlərdə hərbi xidmətdə olmuşam. Hər yerin gülünü, çiçəyini görmüşəm, ətrini dadmışam. Nə gizlədim, Muğanda bitən nadir və gözəl çiçəkləri heç yerdə görməmişəm. Ona görə də Azərbaycan çiçəyinə şe'r yazmışam.

*Truskovetsk-Bakı
1988-ci il*

“ETİRAF EDİRƏM QƏLBƏN”...

Bir səhvimi yadıma salanda heç vaxt özümü bağışlaya bilmirəm. Bu səhv on altı ildir qubar olub ürəyimi didir, parçalayır. Elə bir tarixi şəxsiyyətin, əvəzsiz insanın yaradıcılığında səhv iş tutmuşam ki, yadıma düşəndə məni od götürür. Mən bununla gələcək tədqiqatçıları da çaş-baş salıb onları pis vəziyyətdə qoya bilərəm. Ona görə də fikirləşdim ki, neçə ki, sağam, möhtərəm oxucular qarşısında, Səməd Vurğunun pak olan ruhu naminə bu səhvimi e'tiraf eləməliyəm.

1976-cı ildə böyük şairin uşaqlıq və seminariya dostlarını dinləmək üçün Qazağa getdim. Mərhum Mirqasım Əfəndiyev kimlərlə mütləq görüşməyi qeyd dəftərçəmə bir-bir yazdırdı.

- Bir başa Qazax rayon Partiya Komitəsində üçüncü katib işləyən Qəmbər Orucovun yanına get, - dedi, - ona sənin haqqında demişəm. Nə çətinliyin olsa sənə kömək edəcək...

Qəmbər müəllimin doğrudan da şairin dost və qohumları ilə görüşməkdə mənə çox böyük köməyi oldu.

İşimi qurtarıb Qəmbər müəllimə təşəkkür eləməyə getdim. Bir ağsaqqal, xeyirxah adam kimi ona minnətdarlığımı bildirdim. Məni diqqətlə dinləyən müsahibim:

- Bir de görüm, kimlərlə görüşdün? - deyə, məndən soruşanda şairin bibisi qızı Qızxanım Axundovanın, uşaqlıq dostu meşəbəyi Cəfəroğlu Mahmudun, əmisi oğlu Rüstəmağa Vəkilovun, müəllimi Əli Əliyevin, Abdulla Babanlının, seminariya dostu Hüseyn Nəsimovun, Əhməd Əhmədovun, Əsgər Xasəmmədovun, həmkəndlisi Mahmud Alioğlunun, aşiq Məhəmməd Şıxlının və başqalarının adını çəkdim.

- Bəs Mirpaşa Nəsimov? Onunla görüşmədin?

- Yox, - dedim, - o tay Saloqluda yaşayır, yolu uzaqdı, ismarıq da göndərdik gəlmədi. Bizim maşının da benzini yoxdu, qalsın gələn dəfəyə. Bir də...

Qəmbər müəllim:

- İnanıram ki, Mirpaşa müəllimə xəbər çatmayıb. O, Səməd Vurğunun adını eşitsə mütləq gələrdi. Nə danışsın, - dedi. - o tay Qarayazıdan bu yağışda, qiyamətdə səksən beş yaşlı ağsaqqal Cəfəroğlu Mahmud Səməd Vurğunun adını eşidən kimi dilbozunu minib, haray-həşirlə axan Kürü keçib gəlib. (Dörd gün ara verməyən yağışlara görə o tay Qarayazıya gediş-gəliş tamam kəsilmişdi.) Yox, sən Mirpaşa müəllimlə mütləq görüşməlisən, yoxsa heç yerə, Bakıya-zada buraxan deyiləm. Qal, sabah maşını mən özüm təşkil edəcəm, axşam da yola salacam Bakıya...

Əslində xeyirxah Qəmbər müəllimin təklifi ürəyimcə idi. Bu maraqlı adam haqqında çox eşitmişdim, amma onunla söhbət eləmək qismət olmamışdı. Uzaqdan-uzağa elə-belə tanıyırdım ağsaqqalı. Rayonda ona hamı Səməd Vurğunun yaxın dostlarından biri kimi hörmət və ehtiram göstərirdi. Toy məclislərində Mirpaşa müəllim mütləq Səməd Vurğunun və özünün yazdığı şe'rlərlə sağlıq deməyi xoşlardı.

Səhər tezdən komsomolun birinci katibi Qasım Əliyevlə birgə o tay Saloqluya Mirpaşa müəllimin görüşünə getdik.

Mirpaşa Nəşibov söhbətinə çox-çox uzaqlardan başladı: Qazağın qədim tarixindən, görkəmli maarifçi Əhmədağa Mustafayevdən, şairin ulu babalarından bildiyini, eşitdiyini bizə söylədi. Nəhayət, mən söhbətin yönünü dəyişib seminariya illərinə gətirdim. Onda Mirpaşa müəllim fəxrlə dedi ki, məndə Səməd Vurğunun heç yerdə dərc olunmamış bir şe'ri var.

- Nə vaxt yazıb? - deyə soruşdum.

- Seminariya illərində, Dürrəyə dəlicəsinə vurulan vaxtı. Amma şe'ri Sizə verməyəcəm. Yetmiş illik yubileyidi, özüm dərc etdirəcəm.

- Nə olar - dedim, özünüz bilən məsləhətdir.

Seminariya illərindən maraqlı epizodlar danışan Mirpaşa müəllim birdən nə fikirləşdisə:

- Yaz - dedi, - şeiri də deyim, yaz. Bu əhvalatdan sonra da şeiri dərc etdirmək yerinə düşər. (Mirpaşa Nəşibovun danışdığı əhvalat inandırıcı olmadığına görə "Ulduz" jurnalının baş redaktoru Əhməd Cəmil ixtisar eləyib ancaq şeiri saxladı.

- Ş.N.)

Mən şeiri də yazıb götürdüm.

*Quş budağa gəlib qonu,
Alacadır onun donu.
Qərib elə düşüb yonu,
Ay ürəyi yara Səməd.*

*Gecə-gündüz yarı andın,
Kərəm kimi oda yandın.
Bivəfaya sən inandın,
Yox dərdinə çarə, Səməd.*

*Fələk verməz nüsrətini,
İtirmisən hörmətini.
Çək illərlə həsrətini,
Sən, ey bəxti qara Səməd.*

Bakıya qayıdanda Qazax təəssüratımı - "Vurğun keçib bu yerlərdən" silsiləmin birini də yazıb "Ulduz" jurnalına təqdim etdim. Dostum Səyavuş Sərxanlı o vaxtlar nəsr şöbəsinin müdiri idi. Yazını oxuyub bəyəndi. Vərəqləyib şeir olan səhifəni tapdı. Çox incə bir eyhamla:

- Sarı Şəmistan, (o mənə zarafatla belə müraciət edirdi) - dedi, nəyə bu şeirdən gözümlə su içmir, düzü heç Səməd Vurğunun şeirinə oxşamır. Zəif deməyə də dilim gəlmir. Mən toxunmayıb Əhməd müəllimə (Əhməd Cəmil) təqdim edirəm. Görək ağsaqqal nə deyəcək.

Aradan yarım saat keçər-keçməz Əhməd müəllim əvvəl Səyavuşu, sonra mənə də yanına çağırdı. Özünə məxsus ağır, ahəstə səsle:

- Gəl, burda yaxında əyləş, oğul - dedi, dərindən nəfəs alıb - oxudum, yazını, çox sağ ol, silsilənin bu hissəsini də oxunaqlı yazmışsan, maraqlı faktların var. Səməd Vurğunun ulu babaları haqqında olan əhvalatlar xüsusilə xoşuma gəldi. - Sonra az qala pıçılı ilə - bu şeir mənə açmadı, heç elə bil Səmədin deyil, - deyib duruxdu, fikrə getdi.

Mən cəsarətlənib:

- Əhməd müəllim, - dedim, - istəyirsiniz çıxardın. O boyda Səməd Vurğunun bir zəif şeirə mənəcə çox da ehtiyacı olmaz...

- Yox, niyə çıxardaq, tapıntıdır, - dedi. - Sən gəl, bir zəhmət çək, bu şe'ri apar Osman Sarıvəlliyə göstər. O, bu işin xiridarıdır. Hər halda Osman baxsa yaxşıdır. Onlar seminariyada birgə oxuyublar. Şeir də o vaxtlar yazılıb.

Yazını götürüb Osman müəllimlə getdim. Nizami küçəsi ilə gedəndə hədiyyələr mağazasının yanında təsadüfən Osman əmi ilə üzbəüz gəldim. Salamlaşdıq.

- Hara belə a bala, başı alovlu?

- Sizə gedirdim, Osman əmi.

- Xeyir ola?

- Qazağa getmişdim. Səməd Vurğun haqqında bir yazı hazırlamışam. Mirpaşa Nəsimov da dərc olunmamış bir şe'ri verib. Mən də onu yazıya daxil eləyib, "Ulduz"a təqdim eləmişəm. Əhməd müəllim dedi ki, balaca şübhəm var, şeirin Səməd Vurğunun olmasına, qoy ona Osman da baxsın...

- Hanı şeir, hardadır?

- Budu, məndə.

- Ver bura, gedək ittifaqa, orda baxaram.

Osman müəllim şe'ri birinci dəfə oxuyub:

- Əlbəttə, Səmədindi - dedi. - Amma xeyli başını qaldırmayıb şe'ri iki-üç dəfə yenidən oxudu, xırda bir düzəliş də elədi. - Ver, - dedi - getsin, cavanlıq vaxtı yazıb. Bir az da ola bilər Mirpaşa yaddaşında itirib. Onun özünün də bala-bala yazmağı var, yəqin ki, unutduğu misranı özündən toqquşdurub. Mirpaşanın cavanlıqdan özündən toxumağı, gəpü var...

- Bəs qol-zad çəkmək lazım deyil? - soruşdum.

- Nə qol əy, buxalter kağızı-zaddımı? Bu saat - deyib, Osman əmi dəstəyi götürdü. Xoş-beşdən sonra: - Əhməd, şe'rə baxdım, ver getsin, düzdü, bir az təhrifləri var, amma nə bilim, deyəsən Səmədindi. Zalım oğlunda səliqə vardıydı ki...

Şe'r yazı ilə birgə 1976-cı ildə "Ulduz" jurnalının beşinci nömrəsində dərc olundu.

Jurnal çıxan kimi həmin nömrəni götürüb sevinclə Mirqasım əmigi ilə getdim. Lütviyyə xala da, Mirqasım əmi də məni mehribanlıqla qarşıladılar. Lütviyyə xala:

- A Mirqasım, sonra oxuyarsan, ver bir mən baxım, deyəsən Səmədin şəkli var, orda gözümə dəydi...

Lütviyyə xala jurnalı alıb vərəqlədi. Səməd Vurğunun şəklini dönə-dönə öpüb:

- Can, can a Səməd, hayıf olan Səməd - deyib kövrəldi.

Çay süfrəsi arxasında Mirqasım əmi yazını oxuyurdu. Lütviyyə xala ilə mən də Qazaxdan, qohum və tanışlardan danışırıdım. O, Mehdi Hüseynin, Səməd Vurğunun, Osman Sarıvəllinin cavanlığından danışa-danışa "yadımdadı mı a Mirqasım, Səməd bizim Nazimin toyunda tamada olanda"...

Birdən Mirqasım əmi hirsələ:

- Bu nədi, - dedi, - gör neyləmişən, mən elə bilirdim ki, Mirpaşa səni gopları ilə əfsunlayacaq. Bu şe'r Səmədin döyül, bu şe'r bizim seminariya müəllimimiz Mirzə Mehdi Vəlizadəninindir. - Mirqasım əmi yana-yana hirsələ: - Gör bir neyləmişən, bütün zəhmətini də batırmısan...

- Mirqasım əmi, düzdü, şe'rin Səməd Vurğunun olmamasına Əhməd müəllim də şübhələndi. Apardım Osman müəllim də baxdı, təsdiq elədi ki...

- Top aparsın Osmanın başını, top. Həlvət qocalıb ağı azalıb, - deyib telefona tərəf getdi. Zəng eləyib: - Əyə, Osman, - dedi, Nazarlıdan bir yaxşı müəllimimiz vardı, adı nəydi onun? Mirzə Mehdi Vəlizadə! Ay sağ ol, bə, həcəri sən onun şe'rinin Səmədin adına olmağını təsdiqləyibsən? Bə, yadında döyülmü onun gözəl, lirik və satirik şe'rləri... "Tələbə əfkarı" adlı divar qəzetimizdə onun şe'rlərini oxumağını nə tez unuttun? Sən də, mən də bütün seminaristlər əzbər bilmirdik. Əyə, Mirpaşa Şəmistanı uşaq görüb aldadı bə, sənə nə olmuşdu? Bilmirəm, neyləyirsiniz eləyin, sən də, Əhməd də, Şəmistan da oxuculardan üzr istəyib, günahınızı yuyun, yoxsa...

Lütviyyə xala hirsli Mirqasım əmiyə təskinlik verir:

- Dünyamı dağılıb, yıxılmışın oğlu, mən də deyirəm nə olub? Əsəbiləşib özünə qəsd eləmə, havayca yerə...

Mirqasım əmi hirsli:

- Sən belə şeyi bilməzsən, dağılıb, əlbəttə, dağılıb. İki dağ boyda adamın ruhunu birdən təhqir eləyiblər. Alının papağını Vəlinin başına qoyublar...

Lütviyyə xala ərklə danlaya-danlaya kişini ram elədi. Bir-iki stəkan çay içib toxdayan Mirqasım əmi:

- Mirzə Mehdi Vəlizadə - dedi, - bizim tələbə dram dərnəyimizin rəhbəri və ədəbiyyat müəllimimiz idi. Tarix-coğrafiyanı Əli əfəndi (*Əli Molla Vəli oğlu Hüseynov. Yazıçı Mehdi Hüseynin atası - Ş.N.) deyirdi. Fars dilini direktorumuz Firidun bəy Köçərlinin özü keçirdi. İbrahim əfəndi Qayıbzadə ilahiyyat, Alay bəy Şıxlinski riyaziyyat, Əli Mustafayev nəğmə, Əhməd Gülməmmədov rus dili, Yusif Əfəndiyev ədəbiyyat müəllimimiz idi.*

Təsərrüfat müdirimiz *Yusif ağa Vəkilovun (Səməd Vurğunun atası - Ş.N.)* vəfatından sonra İlyas Kazımov oldu. Çaylı kəndindən olan bu cavan oğlan yenicə yaranan komsomoldan gəlmişdi. Kasıb İlyasın var-yox bircə inəyi vardı. Bir gün 1922-ci ildə Çaylı kəndindən xəbər gəldi ki, inəyi canavar yeyib. Bərk dilxor olan İlyas kəndə getdi. Axşamüstü çox pərişan halda qayıtdı. Qəm-qüssə içində gəzən İlyasa müəllimimiz Mirzə Mehdi Vəlizadə nə qədər təsəlli verdisə, qaşı-qabağı açılmadı ki, açılmadı... Onda Mirzə müəllim İlyasa bir şeir yazdı. Şeir bircə bəndi yadımda qalıb:

*Zavxozun sərdar inəyi,
Yeyibdi murdar, inəyi,
Deyib: yenə var inəyi,
Yeyib canavar inəyi...*

Səməd Vəkilov isə ona belə bir cavab yazmışdı:

*Gəlin qeydinə qalaq,
Zavxoza inək alağ!
İlyas kəndə haylasın,
Südüün sağıb paylasın.*

Həmin ili (1976-da) "Azərbaycan" jurnalının beş və altıncı nömrələrində Səməd Vurğunun qardaşı Mehdxan Vəkilovun "Mənim qardaşım" xatirə-povesti dərc olundu. Jurnalın beşinci nömrəsində Mehdxan müəllimin bu cümlələrini oxuyanda mənə tam aydın oldu ki, aldanmışam. Mehdxan müəllim yazırdı:

"Səməd Vurğun haqqında xatirə yazanlar, məsələn, onun məktəb yoldaşı Mirpaşa Nəsimov, bəzən Səmədi az qala anadangəlmə siyasi xadim kimi ifrat dərəcədə bəzəyirdi. Mirpaşa on beş-on altı yaşlı Səmədin dili ilə elə kəskin siyasi mülahizələr söyləyir ki, belə mühakimələr hətta müasir savadlı gənclərin siyasi bilik səviyyəsini üstələyir."

Professor Mehdxan Vəkilov Mirpaşa Nəsimovun şair haqqında 1966-cı ildə "Ədəbiyyat və incəsənət", "Qalibiyyət bayrağı" qəzetlərindəki yazılarını oxuyandan sonra bu qənaətə gəlmişdi.

İnsafla desək, rəhmətlik Mirpaşa müəllimdə Səməd Vurğunun şəxsiyyətinə, poeziyasına elə bir güclü ilahi məhəbbət vardı ki, o, həyatda yaxşı nə varsa onu Səməd Vurğuna şamil edərdi...

Bundan sonra Səməd Vurğun haqqında nə yazdımsa, Mirqasım əmiyə oxuyur, onunla məsləhətləşir, sonra çapa verirdim. Şair haqqında yazdığım beş kitabın hər sətrində, hər fəslində Mirqasım əminin əməyi var. Onun güclü hafizəsi, maraqlı söhbətləri yazılarımın daha dolğun, daha məzmunlu çıxmasına kömək edirdi. Saxta bir deyimi, uydurma əhvalatı Mirqasım əminin "senzura"sından keçirmək qeyri-mümkün idi. Bu ağıllı və xeyirxah insanın mənə yaxşılıqlarını deməklə, caymaqla qurtaran deyil. Bu gün də Səməd Vurğun haqqında nəsə yazanda, istər-istəməz vaxtilə mərhum Mirqasım əmidən götürdüyüm qeydlərə baxmağa ehtiyac duyuram, onunla "məsləhətləşir" və "dəqiqləşdirirəm". Rəhmətlik o qədər saf, doğru danışan idi ki, artıq-əskik, şişirtməli söhbət eləyən adam görəndə "ölüm də yoxdu ki, bu bədbəxti bizdən ala, canımız qurtara" - deyərdi.

O vaxtdan illər keçib. Mənə bu səhvi elətdirən Mirpaşa Nəsimov, səhvimi tutan Mirqasım Əfəndiyev də dünyasını dəyişib. Allah onlara rəhmət eləsin. Səhv isə ağır yük olub mənim boynumda qaldı. Axı, şe'ri mən dərc elətdirmişəm. Və gələcək tədqiqatçılar da bu səhvə görə şübhəsiz ki, məni ittiham edəcəklər. Qoy, oxucu məni düzgün başa düşsün: məqsədim Mirpaşa müəllimin pak ruhuna xələl gətirmək deyil. Yalnız vicdanımın səsi məni məcbur elədi ki, səhvimi e'tiraf edim. Bəs nəyə görə o vaxt - 1976-cı ildə "Ulduz" jurnalının səhifələrinin birində üzr ictəyib səhvimi boynuma almadım? Buna mərhum Əhməd Cəmil razı olmadı.

- Əvvəla bu səhvi yuxarılara (Mərkəzi Komitəni nəzərdə tuturdu - Ş.N.) başa salmaq mümkün olmayacaq. İkincisi də, Səməd Vurğunu və Şəmistanı istəməyən nadanların əlinə tənqid üçün girəvə düşəcək. Hələlik qalsın... - deyib Mirqasım əmini razı saldı.

1.09.92

BİR GÖRÜŞDƏN XATİRƏ *(Xalq şairi Osman Sarıvəlli haqqında xatirələrım)*

1976-cı ildə böyük şairimiz Səməd Vurğunun yetmiş illik yubileyi hər yerdə, hər obada təntənə ilə keçirdi. Məktəblərdə, kitabxanalarda tez-tez maraqlı görüşlər təşkil edilirdi. Kitabxanalardan biri “Səməd Vurğun və gənclik” adlı sərgi açmışdı. Məni də Vurğunşünas kimi oraya də’vət etmişdilər.

Şairin gənclik dostları haqqında bildiyim faktları, əhvalatları danışdım. Danışdıqca fikrim-zikrim Səməd Vurğunun iki misrasının çevrəsində cövlan edirdi:

***Gəncliyim bir oddur, yandıqca sönməz,
İnad bir insanam, sözümdən dönməz...***

Görüş iştirakçılarının nə danışdığını daha eşidə bilmirdim. Xəyalən “Gəncliyim bir oddur”... adlı verilişin səhifələrini vərəqləyirdim. Yubiley münasibətilə yazacağım ssenarinin mövzunu və adını elə bu görüşdən tapmışdım.

Redaksiyaya qayıtdım. Baş redaktor Yusif Kərimova və şöbə müdiri Həqiqət xanımla kimlərin çıxışını vermək barədə birgə plan tutduq. Axtarışlarım zamanı şairin 1933-cü ildə yazdığı “Muradxan” mənzum oçerkinin qəhrəmanı Muradxan Musa oğlu Hacıyevi tapıb görüşdüm. Çox maraqlı, nurani bir ağsaqqal idi. Onu dinləyəndə, hazırcavablığının şahidi olanda fikirləşirdim ki, Səməd Vurğun poemasına Muradxan kişini qəhrəman seçməkdə heç də səhv etməyib. Sumqayıta gedib onun gənclik dostları barədə söhbətini lentə yazdıq.

Daha sonra maarifçi Mirqasım Əfəndiyevin, professor Yusif Yusifovun və şairin ən sadıq gənclik dostlarından biri - əziz şairimiz Osman Sarıvəllinin çıxışını verməyi nəzərdə tutduq. Elə həmin anda zəng edib Osman müəllimə fikrimi bildirdim. Daha doğrusu, bu mövzuda bizim verilişdə çıxış eləməsini xahiş etdim. Telefonda ani olaraq susan Osman müəllim:

- Ay yoldaş, adınız necə oldu? - deyə soruşdu.

- Şəmistan - dedim.

- Bəs familyan?

- Nəzirli - deyə, cavab verdim.

- Vaxtınız varsa, durun gəlin bizə, oturaq bir əməlli-başlı söhbət edək. Görək hardan başlayıb, harda qurtaracağıq. Belə sanballı mövzunu telefonda həll etmək olmaz - dedi.

Həmin günü Osman müəllimin görüşünə getdim. O illərdə televiziya kinolentin qıtlığı ərsə qalxmışdı. Moskvanın şovinst rəhbərləri bizim respublikaya kinolenti cırə ilə verirdi. Ondan da, o vaxtın ən mühüm partiya və sovet tədbirlərində istifadə olunurdu. Hər verilişə çəkiliş üçün lent verilmədiyindən əksəriyyətində foto-şəkildən istifadə edirdik. Bu da ən yaxşı ssenarini belə yarıbayarı keyfiyyətə aşağı salırdı. Kinolent veriləcəyinə ümidim yox idi. Fotoqraf dostum Seyfəddin Məmməd vəliyevdən Osman müəllimin görüşünə birgə getməyi xahiş elədim.

Osman müəllim hər ikimizlə ehtiramla görüşüb “xoş gəldin” elədi. Yazı masasının yanında ayaq üstə dayanıb ikimizə də diqqətlə baxa-baxa:

- İkiniz də bir-birinizə oxşayırsınız; əsl sovet uşaqlarınsınız, elə bil nə çörək yemisiniz, nə də su içmisiniz. Əyə, nə yaman arıqsınız - deyib bizi zarafatla qarşıladı. Asta, ağır addımlarla yaxınlaşıb əlini ərklə mənim çiyinə qoydu - İncimədiniz ki?..

- Yox - dedim, niyə inciyək ki, olanı deyirsiniz.

- Yaxşı, mənnən telefonda danışan hansınız idi?

- Mən idim, Osman müəllim.

- Demək Şəmistan Nəzirli də sənən?

- Bəli, mənəm.

- Lap yaxşı, lap yaxşı, - diqqətlə, fikirli-fikirli mənə başdan ayağa kimi baxıb - indi de görüm, sən bizim hansı Şıxlıdansen?

- Mənim babalarım Şıxlıdandı, vaxtilə köçüb Körpülədə məskən salıblar. Şıxlıdan bir az yuxarıda...

Osman müəllim bığaltı gülümsünüb, sol çiyini üstə döndü.

- Ağız, a Səyalı, bəri çıx, qohumun gəlib - deyə həyat yoldaşını çağırdı. Sol tərəfdəki qapının pərdəsi titrəyib aralandı. Səyalı xala görünən kimi:

- Durma, mərcimi gətir, mən uddum. Buyur, bu da sənənin Körpülü qohumun - deyib, məni göstərdi.

Səyalı xala canıyananlıqla:

- Boy - dedi, - onda bu, Süleyman əminin nəvəsidir.

- Bəli, bəli Süleyman katdanın... Sənə demədimmi bu, sənənin Nəzirli qohumlarından olacaq. - Üzünü bizə tutub: - əyləşin, ay uşaqlar, siz gələndə kimi Səyalı xalanızla əməlli-başlı mübahisəmiz oldu. - Zarafatla: - Allaha şükür ki, heç olmasa, bir dəfə Nəzirli tayfasının hesabına mən də muştuluq yeyəcəm. Sən də, a Səyalı, gör orda nəyin var, təzə qohumuyun hesabına bizə bir görüm-baxım elə...

Səyalı xala:

- Eləyəyəm, niyə eləmirəm - dedi. Süleyman əminin nəvəsi də xoş gəlib, onun dostu da...

Osman müəllim söhbətinə ilk gəncliyindən, Səməd Vurğunla, Möhsüm Poladovla, Şəmistan Əyyubovla, Allahverdi Namazovla, Mirqasım Əfəndiyevlə, İbrahim Mirzəyevlə tanışlığından başladı. Seminariyadakı təhsil illərindən maraqlı əhvalatlar danışdıqca mən də qısa qeydlər götürdüm. Dostum Seyfəddin isə şair Osman Sarıvəllinin bolluca foto-şəkillərini çəkdi. Bu nadir foto-şəkillər də, 1976-cı ilin sentyabrından bizə yadigar qaldı. Verilişin hazırlanmasından bir həftə əvvəl rəhbərliyə mə'lumat verdim ki, burda Osman Sarıvəlli də çıxış eləməyə söz verib. Osman müəllimə görə sədr Elşad Quliyev bizim verilişə səxavətlə limitdən kinolent verdi. Veriliş efirdə səslənəndən sonra həmin süjetin kinolentini götürdüm. İndi də özümdə həmin verilişi yadigar saxlayıram.

Osman əmi ötən günləri yada saldıqca başını bulayır, yanıqlı-yanıqlı gənclik dostlarından danışır. İnkilab illərində, otuz yeddinin acı tufanlarında itirdiyi və günahsız həbs olunanlardan söz düşəndə o, Dağkəsəmənli igid komissar Şəmistan Əyyubovun (Səməd Vurğunun "Komsomol poeması"nın qəhrəmanı Sarı Şəmistan -Ş.N.) vaxtsız ölümünə heyfsləndi. Asta, ağır səslə Səməd Vurğunun bir bənd şe'rinə əzbər dedi:

*Biz az döyüşmədik qoca dünyada,
Qorxub çəkinmədik isti qanlardan.
Atımız ölüncə getdik piyada,*

Çıxdıq o qarışıq imtahanlardan.

Sonralar o ağır illəri xatırlayan professor Mehdixan Vəkilov yazırdı: “Səməd Vurğunla Osman Sarıvəllinin həyat, mübarizə və yaradıcılıq yolları bu illərdən (1930-cu illər) başlayaraq birləşir. Əlbəttə, mən, seminariya illərini demirəm. Onların arasında yaranan səmimiyyət, fədakarlıq və mə'nəvi yaxınlıq ömürləri boyu davam etmişdir. Bu iki ədəbi simanın dostluğu, qədim yunan əsətirində söylənən, Homer nəğmələrində oxunan əfsanəvi dostluğu xatırladır”.

- Osman müəllim, - dedim Səməd Vurğunun gənclik illərindən hansı epizodu tez-tez xatırlayırsınız?

- Eh - dedi, ay oğul, birdimi, beşdimi... 1929-cu ildə Səməd Vurğun, Əkrəm Cəfər, bir də mən Moskvaya Maksim Qorki adına “Ali Ədəbiyyat kursları”nda oxumağa getdik. Bizi - Azərbaycan proletar yazıçılarını çox böyük hörmət və izzətlə qəbul elədilər. Yataqxanada yer paylananda Səmədi itirdim. Axşam el yatanda gəlib çıxdı. Komendantdan yer-zad ala bilmədi. “Osman, bu axşam baş-ayaq yataq, sabaha özümə yer alacam”. Bu minvalla ay yarımə yaxın mənimlə baş-ayaq yatan Səməd özünə yer almadı. Axırda da nə desə yaxşıdır: “Əyə, Osman, vallah, sənə elə öyrəşmişəm, heç ayrılmaq istəmirəm”.

- Sən atanın goru - dedim, məndən əl çək, səhərə qədər bir böyrü üstə yatmaqdan qabırğalarım əzilib.

Gördüm Səməd öz kefindədi, mənim isti, yumşaq, halalca çarpayımdan getmək istəmir. Onda məcbur olub özümə gün ağladım, köhnə bir çarpayı tapıb, sınıq-salxaq yerini tə'mir elədim. Səmədin “çarpayısı” ilə yanaşı qoydum.

Moskvadan danışdıq, oğul, yadıma bir əhvalat da düşdü. Onu da deyim ki, Qazax seminariyasında da, Moskvada da mən Səmədlə bir sinifdə, bir kursda oxumuşam.

Moskvada oxuyanda ikimiz də İvan Turgenevin yaradıcılığından kurs işi yazıb, imtahan verməli idik. Mən günümü kitabxanalarda keçirir və Turgenevin əsərlərini oxuyurdum. Ən çox da yazıçı haqqında olan tədqiqatları mütaliə edir, yaradıcılığını öyrənirdim. Amma Səməd adlı adam nə kitabxanaya gəlir, nə də kurs işi yazırdı. Bütün günü şəhərdə gəzməkdə, öz kefində idi. Axşamlar da uşaqları başına yığıb skripka çalardı. Bə'zi hallarda məndən kitabxanada nə oxuyub öyrəndiyimi soruşardı, danışdıqlarıma diqqətlə qulaq asardı. Özünün dediyinə görə, Turgenevin iki əsərini oxumuşdu: “Asya” və “Bahar sularında”.

İmtahan günü gəlib çatdı. Mənim danışdıqlarımdan Turgenevin yaradıcılığını öyrənən Səməd “ə'la” qiymət aldı. Mən isə “kafi”. O zaman da ikicə qiymət vardı: “kafi” və “ə'la”.

- Ay oğul, Səmədlə belə günlərimiz çox olub, lap çox. Mənim indi huşum qalmayıb - deyib, əlini ağ saçlarının üstünə qoydu. “Bax, ağrının hamısı burdadır, beyin də ki, ağrıdı, heç nə... düşünməyin, fikrin motoru, mühərriki budu, bu...”

Xeyli sükutla dayandı. Dostum Seyfəddin ona yaxınlaşdı:

- Osman müəllim, - dedi, yorğunluqdadır, işləməyi bir az azaldın, nə qədər işləmək olar. Sizin indi istirahət vaxtıdır. Allah canınızı sağ eləsin, onsuz da Siz xalqımız üçün çox iş görmüsünüz.

O, Seyfəddinə təfərrüclə baxıb:

- Oğul, - dedi. - İstər şair olsun, istərsə yazıçı. Gecə də, gündüz də işləməlidir. Atalar deyir ki, at ölənə qədər otlayır. Demək şair, yazıçı da son nəfəsinə qədər yazmalıdır.

Seyfəddin stolun üstündən götürdüyü “Səməd Vurğun” foto-albomunu ona göstərib soruşdu:

- Bu kitabı tez-tezmi oxuyursunuz?

- Burada oxumağa bir şey yoxdu. Rəhmətlik Səmədin, mənim, bizim dostlarımızın yaxşı şəkilləri var burada. Darıxanda vərəqləyib Səmədlə keçirdiyim günlərin azlığına heyflənirəm.

Osman əmi kitabı vərəqləyəndə Seyfəddin onun müxtəlif rakuslardan şeklini çəkdi. Biz getmək üçün yığışdıq. Osman müəllim də ayağa durdu. Asta addımlarla yaxınlaşıb mənimlə üzbəüz dayandı, sağ əlini ərklə çiyinə qoyub:

- Yaxşı, - dedi. - a Körpülü balası, bayaqdan sən sual döşəyirsən, mən də cavabını verirəm. İndi sən mənim bircə sualıma cavab ver görüm. Sizin kənddə körpü varmı?

- Yox - dedim.

- Bə, niyə kəndinizin adı Körpülüdür?

- Deyirlər, XVIII əsrdə Sınıq körpünün bir qolu uçub dağılıbmış, bizim kəndin də qoçaq kişiləri onun tikintisində fəal iştirak ediblər. Onda Şıxlı varıymış, Körpülü yox. Körpünün tikintisində işləyənlər Şıxlıdan ayrılıb gəlib indiki Körpüludə məskən salıblar. Amma Osman əmi, bu nə dərəcədə dəqiqdi, yalandı, bilən yoxdu...

Osman müəllim mə'nalı-mə'nalı gülümsünüb:

- Hə, - dedi, yə'qin ki, elədi. Amma mənim yaxşı yadımdadır ki, bizim ağsaqqallar sizin kəndçiləri görəndə zarafatla deyərdilər:

***Körpünün yoxdu körpüsü,
Dəysin ona Tanrı törpüsü.***

Sonralar görüşəndə də Osman əmi bu iki misranı təkrar-təkrar deməyi xoşlardı.

Ayrılanda, elə qarının ağzında Osman əmi Səməd Vurğundan yenə bir əhvalat danışdı.

- 1952-ci ildə Səməd Akademiyada vitse-prezident idi. Mən də bilmirəm nəyə görə yanında idim. Bu vaxt Mehdixan və Yusif Yusifov da gəldi. Telefon tez-tez zəng eləyirdi. Yadımdadır, Səməd iki nəfərə məsləhət verib yol göstərdi, üçüncüyə isə kömək elədi.

Səmədin xətrini çox istədiyi, zarafatla “yetim Yusif” çağırdığı professor Yusif Yusifov dedi:

- Hamıya iş düzəldib, kömək edirsən, bəs bizə nə vaxt arxa, dayaq olacaqsan?

- A yetim, nə sənə, nə də qardaşım Mehdixana karyera dalınca qaçmağı məsləhət bilmirəm. Siz Əli əfəndi, Firidun bəy Köçərli, Əhmədağa Mustafayev kimi kişilərdən, görkəmli maarifçilərdən bilik almısınız. İllərin ağır sınağından çıxmış adamlarsınız. Sizin hər ikinizi müəllim, maarifçi kimi el-oba yaxşı tanıyır. Gedin, peşənizdən bərk yapışın. Elm dalınca gedin. Vəzifə, rəyasət boş şeydir, qardaşlarım.

Səməd Vurğunun məsləhəti ilə hər ikisi elmin çətin yollarından keçib elmlər doktoru, professor və əməkdar elm xadimi kimi yüksək ada layiq görüldülər.

BİR ŞƏKLİN TALEYİ

İ

yirmi ilə yaxındır ki, bir nadir fotosəkli şəxsi arxivimdə saxlayıram. Onu mənə sənətkar dostum Seyfəddin Məmmədov verib. O vaxt çox çalışdım ki, qəzetlərin birində dərc etdirim, mümkün olmadı. Bir bolşevik jurnalist “dostum” şəkli iki aydan çox redaksiya qovluğunda saxlayıb özümə qaytardı.

- Buradakıların əksəriyyəti Sovet hökumətinin düşmənləri olub, - dedi - dərc etsək, sənənin də başın ağrıyar, bizim də. At getsin...

Mən isə “tənbəllik” elədim, atmadım. Saxladım. Ona görə saxladım ki, bu nadir şəkildə xalqımızın çox qiymətli oğulları təsvir olunub. Bu günlərdə basırıqda qalmış qovluqlarımdan birini açanda yenidən həmin şəkillə üzbəüz gəldim. Sanki şəkildəki qırx bir adam birdən dilə gəldi: “Nə oldu, ay oğul, bolşevik hökuməti də yıxıldı. Biz yenə də oxucu üzünə görməyəcəyikmi?”

O illərdə professor Fatmaxanım Vəkilova ilə tez-tez görüşərdim. Bu səmimi ana ilə söhbətimiz çox vaxt Səməd Vurğundan, Firidun bəy Köçərlidən, atası İsmayıl ağa Vəkilovdan, general Əliağa Şıxlinskidən və başqa görkəmli maarif, elm xadimlərindən olurdu. Bir dəfə onun ev albomundan Səməd Vurğunun Moskvada azərbaycanlı ziyalılarla birgə çəkilmiş nadir bir şəkli çıxdı. Onu alıb “Sovet kəndi” qəzetində dərc etdirdim. Görüşlərimizin birində qırx bir ziyalının təsvir olunduğu bu şəkli də apardım ki, onları tanımaqda mənə kömək etsin. Eynəyini taxıb şəkəlxə baxan Fatma xanım kövrələ-kövrələ:

- Bunların əksəriyyəti mənim müəllimlərim olub - dedi. 1927-ci ildə Bakı Darülmüəllimatında oxuyanda Mədinə xanım Qiyasbəyli, Atababa Musaxanlı, Hüseyn Cavid, Şəfiqə xanım Əfəndizadə, Abdulla Şaiq, Böyükəğa Talıblı, Əhməd Cavad, Soltan Məcid Qənizadə, Cabbar Əfəndizadə mənə dərs deyiblər.

Fədəkar tədqiqatçımız Salman Mümtazın şəxsi arxivində mühafizə olunan bu şəkli 1925-ci ildə Əlibəy Hüseynzadə çəkib. 1926-cı il fevralın 26-da Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji qurultayın iştirakçıları Akademiyanın əsas binasında yerləşən “Ədəbiyyat cəmiyyəti”nin üzvləri ilə görüşə gəliblər. Bu foto şəkil də onda çəkilib.

Fatma xanım Vəkilovanın köməkliyi ilə aşağıdakıları dəqiqləşdirə bildik:

Üçüncü cərgədə ayaq üstə duranlar (soldan): yazıçı Mirzə Cəlal Yusifzadə (1), şair Bədrəddin Seyidzadə (2) (1882-1945), ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz (3) (1884-1937), yazıçı-dramatruq Süleyman Sani Axundov (4) (1875-1939), yazıçı-dramatruq Abdulla Şaiq (5) (1881-1959), türkiyəli ədəbiyyatşünas İsmayıl Hikmət (6), şair-dramatruq Hüseyn Cavid (7) (1882-1944), jurnalist-tərcüməçi Əli Kərimov (8), publisist Əli Mirzə Cəlal oğlu Yusifzadə (9), yazıçı Sultan Məcid Qənizadə (12) (1866-1937), jurnalist və dövlət xadimi Əhməd Pepinov (13) (1893-1938), Azərbaycanda ilk uşaq jurnalı “Dəbistan”ın redaktorlarından biri, Azərbaycanda ilk dəfə təqviminin alimi, şair, mütərcim və müəllim Abdulla bəy Əfəndizadə-Azaqbəyli (16) (1873-1928), yazıçı-tənqidçi Seyid Hüseyn (17) (1888-1937).

Ortada oturanlar (soldan): şair Mirzə Rəhim Fəna (1) (1841-1931), şair Əbdülxalıq Cənnəti Qafarzadə (2) (1855-1931), şair Səməd Mənsur (3) (1879-1927), şair Azər Buzovnalı (4) (1870-1951), jurnalist tərcüməçi və maarifçi qadın Mədinə xanım Mustafə bəy qızı Qiyasbəyli (5) (1886-1937), jurnalist və ictimai xadim Həbib Cəbiyev (6) (1899-1938), türk, ədəbiyyatşünas-alim Məhəmməd Fuad Köpürülzadə (7) (1890-1966), yazıçı Böyükağa Talıblı (8) (1897-1938), müəllimə, jurnalist-yazıçı Şəfiqə xanım Əfəndizadə (9) (1882-1959), dramaturq Nəcəf bəy Vəzirov (10) (1854-1926), yazıçı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (11) (1870-1933), professor Bəkir Çobanzadə (12) (1893-1937, maarif xadimi, bir müddət “Maarif və Mədəniyyət” jurnalının baş redктору Cəlil Məmmədzadə (13), şair Ağadadaş Müniri (14) (1863-1940).

Yerdə oturanlar (soldan): şairlərdən Mirzə Əbdülxalıq Əraqi (1) (1853-1924), Əliəğa Vahid (2) (1895-1965), şair-tarixçi Əli Hüseynzadə (3), şair-tərcüməçi və nəşir Adil Əfəndiyev (4), şair Əhməd Cavad (5) (1892-1937), ədəbiyyatşünas Cabbar Əfəndizadə (6), ədəbiyyatşünas Atababa Musaxanlı (7) (1905-1941), tənqidçi-alim Mikayıl Rəfili (8) (1905-1958), Hambal təxəllüslü şair (9), şair, jurnalist və ictimai xadim Ağahüseyn Rəsulzadə (10) (1884-1938).

Şəkildəki ziyalılarımızın əksəriyyəti 37-ci ilin qara günlərində bolşevik-kommunist rejiminin haqsız qurbanları olmuşlar.

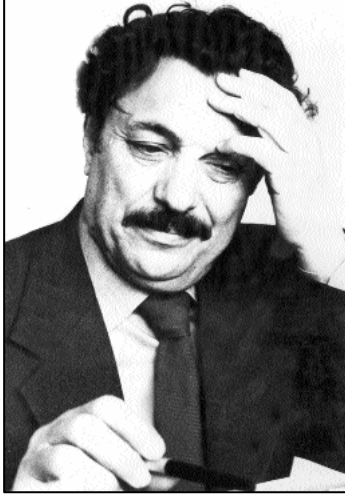
Tariximizin bir çox qatları kimi fotolara köçürülmüş məqamları da qaranlıqdır. Dünənə qədər bəzi adamların qoruyub saxladıkları belə nadir şəkillər mətbuat, kitab səhifələrinə çıxarıla bilməyib. “Düşmənlərimizin” özləri kimi şəkilləri də repressiyaya uğrayıb. Təbiidir ki, tariximizlə bağlı nadir şəkillər əvəzsiz sərvətdir.

10 fevral 1992-ci il.

UNUDA BİLMƏRƏM

"Bizim Vurğunun dolaşdığı diyarları qarış - qarış gəzib onun əfsanəvi hekayətlərini toplayıb əbədiləşdirən Şəmistanə ən xoş arzularla".

*İsmayıl Şıxlı "Xatirəyə dönmüş illər" kitabına yazdığı avtoqraf
16 iyun 1980-ci il*

Mən İsmayıl Şıxlının yoxluğuna inanmıram. O, cismən aramızdan getsə də ruhən həmişə, hər an bizimlədir. Neçə ki, "Dəli Kür" var, onun səhifələrindən sərt baxışlı Cahandar ağanın zəhmli səsi gəlirsə, İsmayıl Şıxlı yaşayır və yaşayacaqdır.

Məgər onun biz gənclərə yetmişinci illərdə elədiyi köməklikləri, yaxşılıqları unutmaq olarmı? Mənim cizma-qaralarımı səbr və təmkinlə oxuyub verdiyi ağıllı məsləhətlərdən, göstərdiyi doğru yoldan qazandığım nailiyyətlərin sevincini unuda bilərəmmi?

O, qızıldan qiymətli vaxtını tək-cə mən arxasız, köməksizə yox, Azərbaycanın onlarla gəncinə sərf etmişdir. Mənim kimi onlarla azərbaycanlı indi iftixarla deyir ki, ədəbi aləmdə mənim müəllimim İsmayıl Şıxlı olmuşdur. Onun yetirmələrinə heç kəs irad tutub şübhə ilə baxa bilmir. Çünki İsmayıl Şıxlı adı saflıq, təmizlik mücəssəməsidir.

Görkəmli yazıçı-alim Qulu Xəlilli İsmayıl Şıxlı saflığından danışanda deyirdi: "Bizim çoxumuz ali məktəb müəllimləri zamanın havasına uyduq, təmiz adımızı qoruya bilmədik. İsmayıl Şıxlı isə bu adı ürəyi kimi təmiz saxladı."

Bu gün şəxsi arxivimdə saxladığım onun mürəkkəbli qələmlə yazdığı qeydlərinə baxır və istər-istəməz kövrəlirəm. Onun ağayana, zəhmli səsi varlığını titrədir: "Burda cızığından çıxdın", "Uydurmusan", "Yenə deyirəm, obraz şişirdilib, özü də üfürtməli danışır", "Qız, qadın yanında Səməd Vurğun belə danışa bilməzdi". Onun bu qeydləri tənqid yox, mənim üçün iftixar idi, baş ucalığı idi. Hələ neçə il əvvəl telefonda İsmayıl Şıxlının dediyi sözlər mənim üçün nə qədər əziz və doğmadır: "Oxudum əsərini, sabah səhər saat 12-də gəl kafedraya, bir neçə məsələdə "dərsini verim". Bəli, elə bu dərslər məni böyük şairimiz Səməd Vurğun, məşhur generalımız Əliəğa Şıxlinski və Azərbaycan generalları haqqında kitabların müəllifi elədi. Bütün bunlar üçün ancaq və ancaq xeyirxahım İsmayıl Şıxlıya ömürlük minnətdaram.

Ötən ilki - 1994-cü il söhbətlərimizin birində deyəndə ki, İsmayıl müəllim, general Əliağa Şıxlinskiyin hərbi elmi əsərlərini çapa hazırlayıram, kitabda nələri verəcəyimi dinləyəndən sonra sevinə-sevinə öz təkliflərini də əlavə etdi. Bu xoş xəbərdən xəstəliyini belə unutdu. Onda kimlərin söhbətlərini xatırlamadı, atası Qəhrəman əfəndinin, dayısı Qiyas bəyin, Alay bəyin və nüfuzlu Şıxlinskiyə bir çoxunun... Mənim sevincimin üstünə bir sevinc də əlavə etdi İsmayıl müəllim: "Allah qoysa, ayağa durum, yaranalın (bu sözü deməyi yaman xoşlardı) kitabına müqəddiməni özüm yazacağam".

Ümidə xanım: "İsmayıl, çay buza döndü"- dedi qalın qaşlar gah çatılır, gah da yarıq kimi yarılırdı. Sanki yaraşlıq üzündə Kür nəhri axırdı. Bu anlarda adam ona baxmaqla doymurdu... Xəyal İsmayıl Şıxlını hara aparmışdı, onu bir Allah bilirdi... Mən də başımızın tacı, ömrümüzün varlığı İsmayıl Şıxlını sevindirə bildiyimlə özlüyümdə iftixar edirdim. Handan-hana əlini kreslonun dirsəyinə vurub:

- Nə gözəl fikrə düşübsən. Generalın kitabını bu gün biz nəşr etdirməsək, gələcəkdə heç kəs məşğul olub, tədqiqat aparmayacaq.

Bundan sonrakı söhbətlərimizdə, telefon zənglərində ilk sorğusu general haqqında olardı.

- Yaranalın kitabı nə yerdədi? - deyə soruşardı - tələs, bir az tələsmək lazımdı, mən o kitabı görmək istəyirəm...

Ürəyinə nəsə daman İsmayıl Şıxlının "tələsmək lazımdı" sözlərində dərin bir kədər vardı...

İyul, 1995-ci il.

***"Əziz Şəmistan! Siz babaları axtaran kimi kaş balalar da bir gün
Sizi axtara. Buna əminəm... Axtaranı axtararlar"***

***Xalq şairi Hüseyn Arif "Ayrı düşəli"
kitabına yazdığı avtoqraf.
20 mart 1988-ci il***

SƏNGƏR ƏHVALATLARI

*Arabir qəlbimizin sevinməsinə, fərəhlənməsinə
imkan verin, çünki ürək yorulanda beyin kütləşir.*

*Məhəmməd Peyğəmbər (ə.s.)
ibn Abdullah (570-632).*

Adam ilk gəncliyində yumor oxumağa daha çox meyl edir. Ədəbiyyatın bu janrı insanı saflaşdırmaqdan başqa qısa danışmağa, az sözlə mə'nalı, məzmunlu bir əhvalatı oxucuya çatdırmaqda ən gözəl vasitədir. Şəxsən mən yumoru, hazır cavab əhvalatları ona görə çox sevirəm ki, burda sözlərin yeri dar, mə'nası geniş və çəkisi ağırdır. Məhz bu keyfiyyətlərə görə də Molla Nəsrəddin və Bəhlül Danəndə əhvalatları əsrləri adlayıb, gəlib, uzaqmənzilli olub.

İlk dəfə Molla Nəsrəddin əhvalatlarını nə vaxt oxumuşam, yadıma gəlir. Bircə o yadımdadır ki, kəndimizin kitabxanasından onu alıb gələndə yerdə güclü qar vardı. Qarşıma çıxan müəllim əmim oğlu:

- Ver görüm, nədi oxuduğun? - dedi. Alıb təəccüblə üzümə baxdı - apar geri ver, əvəzində Süleyman Sani Axundovun "Qorxulu nağıllar"ını, ya da "Qaraca qız"ını al oxu, hələ tezdi sənə bu kitabı oxumaq, böyüyəndə...

Bikəf halda kitabxana tərəfə qayıtdım. Çathaçatda geriyə boylandım, gördüm əmioğlu üzü o yana dayanıb. Tini sür'ətlə burulub evə qaçmaq istəyəndə ayağım sürüşdü, üzü üstə yıxıldım. Qara bələnən kitabı cırpa-cırpa durub evə qaçdım.

Gecədən xeyli keçənə qədər çıraq işığında, peçin qırağında oturub Mollanın lətifələrini oxudum. Oxuduqca burdakı əhvalatların kəndimizdə oxşarı olduğunun şahidi oldum.

İllər keçdi. Universitet tələbəsi olanda elektrik qatırı ilə dərəcə gələndə gələrdim. Onda hələ Bakıda metro yox idi. Dərəcədən evə gələndə qədər kəndimizi və orada olan əhvalatları xatırlayıb, elə yoldaca onları dəftərimin künc-bucağına qeyd edərdim.

Həmin qaralamalar bu günlərdə şəxsi arxivimi araşdırarkən əlimə keçdi. Oxudum. Özümün də dodağıma təbəssüm qondu. Bə'zi tiplərin ancaq adını dəyişmişəm. Bu adamların kimisi qohum, kimisi qonşu, kimisə də eləcə həmkəndlidi. Hələ universitet yoldaşlarımda da bə'ziləri burada var.. İndi onların özləri də bilmədən tarixin, ədəbiyyatın kiçik bir səhifəsinə dönüblər.

Sonralar jurnalist sənətim məni Borçalıdan Dərbəndə qədər Azərbaycan torpağında çox ailələrin qonağı etdi. Bu yolda maraqlı adamlarla görüşdüm. Onların ulu babaları haqqında iftixarla danışdıqları söhbətləri dinlədim. Bakıda, Tbilisidə, Moskva və Sankt-Peterburqda sayı-hesabı olmayan arxiv sənədlərində araşdırmalar apardım.

Bu səfərlərimdə el şairlərinin şe'rlərini, sərkərdələrimiz haqqında sənədlər, çoxlu foto-şəkillər toplamışam. Böyük şairimiz Səməd Vurğunun çoxsaylı dost-tanışları ilə görüşmüşəm. Görüşlərimdə müdrik qocalarımız, sənədfətər ziyahlarımız eşidib bildikləri əhvalatları da danışblar. Bu əhvalatlardan yeri gəldikcə yazılarımda istifadə etmişəm. Bə'ziləri sensor qəzəbinə düşər olduğu üçün nabor səhifələrindən çıxarılıb, ev arxivimdə "dustaq" qalıb. Bə'zilərini isə sovet rejiminin xofundan heç qələmə ala bilməmişəm.

Zamanın bulanıq suları duruldu, Vaxt, dövran dəyişdi. Müdrik babaların sözünə irad tutmaq qadağasının səddi yarıldı. Hər şeyi öz adı, öz ünvanı ilə deməyin, çağırmağın zamanı gəldi. Allaha min şükür ki, uzun illər qeyd dəftərcələrimdə dustaq qalan bu əhvalatları oxuculara təqdim etməyə imkan yarandı.

Bu əhvalatlar gülməli, düşündürücü, əksəriyyəti isə hazırcavablıqdır. Sərt hazırcavablığı oxuyanda əvvəl gülür, sonra düşünürsənsə demək əhvalatın qəhrəmanı müdrik şəxs kimi yaddaşında əbədi qalır. Gülmək insanın canından ağrı-acını, kədər və qəmi silib aparır. Bu da insanın sağlamlığına dəlalət edir. Bir ərəb mütəfəkkiri yaxşı demişdir ki, gülmək adamın canındakı qoxunu da azaldır.

İMELS ƏHVALATI

Bir dəfə Yazıçılar İttifaqında Adil İsgəndərovla Səməd Vurğun söhbət edirmiş. Birdən Adil İsgəndərov bərkədən gülür.

- Nə oldu Ədil, yenə nə yadına düşdü?
- Səməd, xəbər var filankəs dünyaya gələn oğlunun adını İMELS qoyub.
- O nə deməkdi, mə'nası nədi?
- Yə'ni İnstitut Marksı, Lenina i Stalina.

Səməd Vurğun dəstəyi götürüb zəng edir:

- Ayə, filankəs, axşamın xeyir, eşitdim oğlun olub, adını İmels qoymusan. Böyük oğlan olsun, hə... nə olar, lap yaxşı... Arzu edirəm, bir oğlun da olsun adını "ÜİLK/b/P tarixinin qısa kursu" qoyasan. Filankəs, bu arzumdu, təklifim də var: Sabah bir get özünü həkimə də göstər.

Səməd Vurğunun iradından sonra filankəs uşağın qırxı çıxmamış adını dəyişir.

XOŞBƏXTƏM Kİ, OĞLANLARIMI EL AĞLAYIR...

1922-ci ilin payızında yeni gələn Şura hökuməti nəslimizin qan düşmənlərinin fitvası ilə İsa və İsmayıl əmimi güllələdirlər. Səbəbi də bu olur ki, Süleyman ağanın oğlu olduğuna görə hökumətə boyun əymirdilər. İki cavanın yasında bütün el-oba, kənd ağlayırmış. Amma Zeynəb nənəm heykəl kimi donub qalıbmış. Bu məğrur qadın şübhəsiz ki, Tiflisdə gimnaziya və seminariya qurtarmış, günahsız öldürülmüş oğlanlarının intiqamını almaq haqqında düşünürmüş...

Ağlaşmada qadınlardan biri üzünü Zeynəb nənəmə tutub təəccüb və heyrətlə deyir:

- Ay Zeynəb xanım, niyə ağlamırsan, ana deyilsənmi, günahsız öldürülən bu cavanlar sənə deyilmədi?

Göz yaşlarını qəlbində boğan nənəm:

- Oğlanlarım məndən dünyaya gəlib, eldən gedir. El də onları ağlayır, - deyir.
- Xoşbəxtəm ki, oğlanlarımı el ağlayır. Onlar mənim yox, elin-obanın balalarıdır. Onları mən itirməmişəm, el itirib.

*Bağların divarından,
Şaxta gəlir qarından.
Təzə meyvə yetirdim,
Yemədim nübarından.*

Az sonra nənəm iki oğlunun əvəzinə Daş Salahlı igidi İsrafilin köməkliliyi ilə düşmənin altı nəfərini qanına qəltan elətdirir.

POSTDA SALAM NEPOLOJENO...

Bolşeviklər yenicə gələndə Poylu Alxan kişiyyə silah, şinel verib Tamaşa görpüsünə gözətçi qoyurlar.

Səhər obaşdan araba ilə ot gətirməyə gedən həmkəndlisi Mansır körpünün qənsərində əlisilahlı şax dayanan Alxana iki dəfə dalbadal salam verir, amma cavab almır.

Otu yükləyib geri qayıdanda görür ki, Alxan yenə körpünün yanında dim-dik gəzinə-gəzinə gözətçilik edir.

- Salam, Alxan, hər vaxtın xeyir olsun.

Alxan kişi yenə dinib-danışmır. Hirsələnən Mansır arabadan düşüb yaxına gəlir:

- Əyə, belə filan oğlu, gedəndə də salam verdim, gələndə də, de görüm salamımı niyə almırsan? Bəlkə arada umu-küsün var mənimlə. Tez ol cavab ver, yoxsa yabani soxacam qarnına.

Alxan kişi özünü daha da şax tutub:

- Poşol, poşol, - deyir, - postda salam nepolojeno...

Həmin gündən Poylu Alxana el-oba Poşol Alxan ayamasını verir.

NİYƏ YEMƏYİB...

Daş Salahlı Murad Qazax bazarında yağ satırmış. Bir Kürqıraqlı yaxınlaşıb yağın qiymətini soruşur.

- Otuza verirəm, əzizim, səhərdən iyirmi kilo satmışam. Otuz manatdan götür, təzə inək yağdı, yaylaqda tutulub.

- On beş manatdan ver, iki kilo alım.

Daş Salahlı Murad ona zəndlə baxıb:

- Səhv eləmirəmsə, sən Kürqıraqlısan, kəndiniz də meşənin lap yaxınlığındadı.

Kürqıraqlı tanış tapdığına sevinir:

- Hə, - deyir, - Kürqıraqlıyam, kəndimiz də meşəyə lap yaxındı.

- Əzizim, sizin o meşədə canavar olur?

- Olur yox e, doludu canavarla, nə olub ki?...

- Bəs sən kim kimi eşşəyi indiyə kimi o canavarlar niyə yeməyib...

URUS QAYITDI

Üç il əsgəri xidmətdə olan qonşumuz daz Nağı qayıdıb gələndə kimi atası Qəfər kişi kırıxanın kirəmitini dəyişib şifer vurdurmuşdu. Əsgərlikdən gələndə daz Nağı həyətlərində durub təcəüblə evlərinə baxırmış. Anası Səba xala:

- Ay oğul, - deyir, - yeri içəri keç qoca atanla görüş, evə niyə döyükdə-döyükdə baxırsan?

- Mama, a poçemu naş dom ala buladı...

Səba xala əlini dizinə çırpıb:

- Boy Allah, mənə ölüm ver - deyir, gül kimi uşağım əsgərliyə musurman gedib urus qayıtdı.

BAŞIN QIYMƏTİ

Ağstafalı Cəbi kişi dəlləkdən soruşur:

- A bacı oğlu, bir başı neçəyə qırxırsan?
- Əmi, o baxır başın qiymətinə.
- Onda oturum, qırx mənim başımı.

Dəllək tər tökə-tökə Cəbi kişinin başını qırxıb qurtarır. Ayağa duran Cəbi kişi əlini cibinə salıb 10 qəpik tapır və qoyur dəllək stolunun üstünə.

Dəllək təccüblə:

- Bu nədi, a kişi, başının qiymətini ver, bu heç odekalon pulu da deyil...
- Ay oğul, demədin ki, hər şey başın qiymətindən asılıdır. Mənim də başımın qiyməti 10 qəpikdi.

HAÇA QURBAN

Ağaların kef məclisində Kəsəmənliyərdən söhbət düşür. Deyirlər ki, bu kəndin camaatı igidliyi və bəməzəliyi ilə yanaşı həm də hazırcavabdırlar.

Kim Kəsəmənə gedibsə ona bir ayama qoşublar. Qurban ağa:

- Gəlin mərc gələk, - deyir, o kəndə gedib-gələrəm, mənə heç bir ayama da qoşa bilməzlər.

Çox deyiləni az eşidən Qurban ağa atını minib Kəsəmənə gedir.

Kəndin girəcəyində atını saxlayır. Günorta üstü olduğundan kənddə heç kəs yox imiş. Bir də baxır ki, bulaq başından iki qadın gəlir. Təşəxxüslü ağa atın üstündə yanakı oturub əlini çənəsinə dayayır. Su gətirən qadınlara:

- A bacı, bu kəndin kişiləri hanı, heç biri də gözə dəymir?
- Qardaş, obaşdanan durub meşəyə gediblər.
- Xeyir ola belə tez?...
- Sənin çənənin altına haça kəsib, gətirməyə gediblər.

“Payı”nı alan Qurban ağa elə ordan da kor-peşiman geri qayıdır.

O gündən el-obada onu Qurban ağa yox, ölənə qədər Haça Qurban deyə çağırırlar.

ŞEİR ƏHVALATI

Qubaya tez-tez yolu düşən Səməd Vurğun rayon komsomol komitəsinin katibi Camo Mahmudovla dostlaşmışdı. Xasiyyətlərində oxşarlıq olduğundan aralarında bərk zarafatları da vardı. 1950-ci ilin payızında Qubaya seçiciləri ilə görüşə gələn deputat Səməd Vurğun Camonu rayonda tapmır. İş yoldaşı Musa Mustafayevdən Camonun harada olduğunu soruşur.

- Səməd, dostun Camo Mixora sanatoriyaya getdi. Gedəndə tapşırırdı ki, şair buralara gəlsə, mənə bir şe'r yazıb qoysun. Onda biləcəm ki, Səməd Qubaya gəlib, məni yoxlayıb. Səməd Vurğun elə oradaca bir bənd şe'r yazıb Musaya verir ki, çatdırarsan Camoya.

Camo gedibdir Mixora,

*Qızlar onu salıb tora.
Səməd şe'r yazan deyil,
Yoldan ötən gorbagora.*

CƏHƏNNƏM AŞIĞI

Aşıq Kərəmoğlu kənddə sayılıb-seçilən kişi olsa da sənətkar kimi toy şənliklərinə onu öz kəndçiləri nadir hallarda dəvət edərtilər. Ona görə yox ki, o, zəif aşıq idi Sadəcə olaraq həmkəndliləri onun qədr-qiymətini bilmir, aşıqlığına o qədər də hörmət etmirdilər.. Soruşanda ki, a Kərəmoğlu, niyə sən bura-da dura-dura həmkəndlilərin kəndbəkənd düşüb aşıq axtarırlar. Yaralı yerinə toxunulan Kərəmoğlu deyərdi:

- Mənim həmkəndlilərim toyqabağı düşürlər kəndbəkənd yaxşı aşıq axtarmağa. Yaxşı aşığın da biri deyir, beh almışam, gələmmərəm, digəri səfərdə olur, başqa birisi xəstə... Nə isə, yaxşı aşıq tapılmayıb, əlləri hər yerdən üzüləndə deyirlər, əşi cəhənnəmə ki, gedək aşıq Kərəmoğlunu gətirək, toyumuzu yola versin.. Ona görə də el-oba mənə “cəhənnəm aşığı” ayamasını verib.

ANDIMI POZMAMIŞAM

İsrafilin atası eşidir ki, oğlu kənddəki rus feldşeri Fənya ilə eşqbazlıq edir. Bir gün onu güdür və qızın yanında tutur. Oğlunu qabağına salıb evə gətirir. Üç-dörd qonşunu çağırır Qur'anı da stolun üstünə qoyur.

- Oğul, - deyir, - dur, bu qonşuların yanında əlini bas Qur'ana və and iç ki, bir də gavur qızının qapısından içəri keçməyəcəksən.

İsrafil atası deyənə əməl edir. Durub müqəddəs kitaba əl basıb and içir...

Bir həftə keçmir ata eşidir ki, oğlu Fənyanın yanına yenə gedir. Yenə gəlib oğlunu Fənyanın yanında tutur və danlayır:

- Ay naxələf oğul, bəs sən mənə söz verdin və Qur'ana da and içdin ki, bir də bu gavur qızının qapısından içəri girməyəcəksən.

İsrafil:

- Ata, mən sənə söz verdim, Qur'ana da and içdim ki, bu qapıdan bir də içəri girməyəcəyəm. Ona görə də bu dəfə pəncərədən gəldim... Mən andımı pozmamışam.

NİYƏ OTURUBSAN?

Xalq yazıçısı Mehdi Hüseyn 40-cı illərdə Azərbaycan radio verilişləri idarəsinin rəisi işləyəndə orkestrin rəhbəri Qəni Qəniyev imiş. Qəni iki illiyə xarici ölkəyə işləməyə gedir. Onun yerinə Cabbar Cabbarovu təyin edirlər. İki ildən sonra qayıdıb gələn Qəni öz yerində işləmək istəyir. Lakin Cabbar orkestrin rəhbəri vəzifəsini əldən vermək istəmir. Sədr Mehdi Hüseynin otağında Qəni ilə Cabbarın mübahisəsi düşür. Bu ara telefon zəng çalır.

- Mehdi danışan mənəm, Üzeyir bəy...

- Buyurun, eşidirəm, Üzeyir bəy...

- Nə var, nə yox, nəylə məşğulsan?

Mehdi Hüseyn cavab verir ki, Qəni¹ xaricdən qayıdıb gəlib öz yerini istəyir, Cabbar da vermir. Onların mübahisələrini həll edirik.

Üzeyir bəy ani olaraq susur və handan-hana soruşur.

- Nə deyir Cabbar?

- Mübahisə eləyirlər... o, Qəniyə eşşək deyir...

- Bəs Qəni?

- Qəni də Cabbara eşşək deyir.

Üzeyir bəy:

- Mehdi, əzizim, sən ki, o iki eşşəyin arpasını bölə bilmirsən, bəs orda niyə oturubsan?²

1. Hər iki bəstəkarın adı dəyişdirilib.

2. Əhvalatı mənə 1990-cı il, avqustun 28-də xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı danışıb - müəl.

NEÇƏ YAŞINDA

Xalq şairi Səməd Vurğunun ulu babası Alı ağa uzun müddət Qazax mahalının vəkil olmuşdur. Bir dəfə onu İrana şahın yanına nümayəndə göndərməli olurlar. Tədbirli, savadlı Vəkil Alı ağa İrana çatanda üzünü tərtemiz qırxdırıb əvvəlcə ə'yanların hüzuruna gedir. Ə'yanlardan biri Alı ağanın çox gənc olmasına və üzünü tərtemiz qırxdıraraq saqqal saxlamamasına görə sataşmaq məqsədilə belə bir sual verir:

- Vəkili-Mahali-Qazax Alı ağa, lütfən deyin görək sizin obada dayçanı neçə yaşında qırırırlar?

Saqqallı ə'yanın nəyə işarə vurduğunu başa düşən uzaqgörən, hazırcavab Vəkil Alı ağa təmkinlə belə cavab verir:

- Əyan sağ olsun, o, dayçanın cinsindən asılıdır, bir yaşında, ya da yaş yarımında. Amma qatırla eşşəyi heç vaxt qırxmazlar.

Xalq şairi Səməd Vurğun və xalq yazıçısı Mehdi Hüseyn. 1953-jü ildə

SONRA BAĞLAYA BİLƏCƏKSƏNMİ

Gürcü padşahı II İraklinin şəxsi dostu olan Vəkil Alı ağa bir vasitəçi kimi İran, Rusiya və başqa ölkələrin nümayəndələri ilə görüşdə, diplomatik danışıqlarda həmişə yaxından iştirak etmişdir.

1783-cü il noyabrın 3-də II İrakli Vəkil Alı ağanı məsləhət üçün yanına çağıraraq deyir:

- Vəkil, mən Daryal dərəsini müvəqqəti də olsa açmaq istəyirəm, buna necə baxırsan? Rus qoşunlarını Qafqaza buraxmaq istəyirəm...

Uzaqgörən Vəkil Alı ağa fikirli-fikirli belə cavab vermişdir:

- Hökmdar sağ olsun, özünüz bilən yaxşıdır, açmaq asandır, amma sonralar görün bağlaya biləcəksinizmi?

KEÇ YUXARI BAŞA

Vəkil Alı ağanın böyük oğlu Hacı Məmmədخان ağanı (Səməd Vurğunun ata babası) bir dəfə dağ kəndinə toya çağırırlar. Hacı Məmmədخان ağa məclisə bir az tez gəlibmiş. Keçib oturur məclisin yuxarı başında. Qonaqlar yığışdıqca toy babası gələnləri yuxarı başa dəvət edir. Hacı Məmmədخان ağanı, görünür, tanımır.

- Paho, xoş gəlmisən, ağa, bir az o yana otur, - toy babası üzünü yeni gələnə tutur: - buyur, bura yuxarı. Mən ölüm buyur, öz həmyerlimsən. Mən ölüm, keç başa, - deyib hamını başa keçirir.

Hər yeni qonaq gəldikcə Hacı Məmmədخان ağa bir az o yana oturub, bir də baxır ki, gəlib düşüb lap qarının ağzına, yanında da bir ala-bula küçük, quyruğunu bulayayıb ondan pay umur. Hirslənmiş Hacı Məmmədخان ağa küçüyün boğazından yapışıb düz yuxarı başa fırladır və acıqla:

- Köpəy oğlunun küçüyü, sən də bunların həmyerlisisən, mən ölüm, keç yuxarı başa, - deyib məclisi tərk edir.

QARA ZAĞIN QAYDASI

Vəkil Alı ağanın oğlu Hacı Məmmədخان ağa ərəb kimi qara bir adam imiş. O, Xədicə Sultan xanım adlı qənirsiz bir gözələ evlənir. Onun tə'rifi bütün mahala yayılıbmış. Qohumunun ağıllı və gözəllikdə tayı-bərabəri olmayan bir qızla evlənməsi şair Kazım ağa Salik Şıxlinskiyə (1781-1842) də çatır. Salik atını minib Xədicə xanımı görməyə gəlir. Hacı Məmmədخان ağa evdə olmadığından, Xədicə Sultan xanım ağzı yaşmaqlı onun qabağına çıxır. Buyurub düşməsini təklif edir. Salik atdan düşür, onun gözəlliyini yaxından görmək üçün soyuq su istəyir. Xədicə Sultan xanım su gətirir. Su içəndən sonra şair Salik deyir:

*Evləri var bağ ağzında,
Gül bitirər dağ ağzında,
Bir xımalı kəklik gördüm
Bir dümqara zağ* ağzında.*

Bunu deyib, Salik atını sürüb gedir. Axşam Hacı Məmmədخان ağa evə qayıdanda Xədicə Sultan xanım xəbər verir ki, bu gün şair Kazım ağa Salik gəlmişdi. Onu evdə tapmadı, bu bayatını deyib getdi. Hacı Məmmədخان ağa gülümsəyir və cavabında deyir:

*çàü - ààdüà.

*Ələm qardan almaqdi,
Qovğu cana salmaqdi,
Qara zağın qaydası
Xımalı kəklik almaqdi.*

İGİDLİYƏ BAĞIŞLAYIRAM

Hacı MƏMMƏDXAN ağanın igidliyi haqda eldə, obada danışılan əhvalatlara SƏMƏD VURĞUN heyranlıqla qulaq asarmış. Mehdixan müəllim yazır ki, atam Yusif ağa babamız Hacı MƏMMƏDXAN ağanın hərbi əməliyyatlarda təşkil etdiyi könüllü süvari dəstələrinə məharətlə başçılıq etməsindən tarixi söhbətlər edərdi.

...Bir dəfə necə olursa, hökumət işində Hacı MƏMMƏDXAN ağanın əlindən xəta çıxır. O, qaçaq düşüb İranla Zaqafqaziya arasında dolaşmış. Gürcü çarı II İrakli tə'kidlə tələb edirmiş ki, üzə çıxıb təslim olsun. Vəkil Alı ağanın ikinci oğlu Vəkil Yusif ağa bu işi özünün ağıllı bir tədbiri ilə sahmana salmışdır. II İrakli Ceyrançöldə ov edərkən uzaqdan, qabağına ceyran sürüsü qatıb ildırım sür'əti ilə gələn bir ağ atlı görür. Sürü hökmdarın qarşısından keçəndə at ceyranın birini yaxalayır və üstündəki igid qılıncla ceyranı yerə sərir. Bu mənzərəyə heyran qalan II İrakli üzünü Vəkil Yusif ağaya tutaraq:

- Vəkil, bu igid adam kimdir? - deyə soruşur.

Tədbirin baş tutduğunu duyan Vəkil Yusif ağa:

- Padşah sağ olsun, - deyir, - nökrəniniz Hacı MƏMMƏDXAN ağadır, sizə düşmən olan xanlardan birinin ərəb atını gətirib sizin qarşınızda sürür.

Qardaşının işarəsilə Hacı MƏMMƏDXAN ağa atdan düşür və qılınca tiyəsinə hər iki əlində tutaraq II İraklinin qabağında hörmətlə tə'zim edir. Hökmdar isə əlini Hacı MƏMMƏDXAN ağanın çiyinə qoyub:

- Mərhəba, - deyir, - sən əsl igidsən, bütün günahlarını igidliyinə bağışlayıram.

QAŞQA AT ƏHVALATI

Vəkil Yusif ağa¹ hər il köçünü yaylaqdan qayıtaranda "Qaşqa tala" adlı mənzərəli bir yerdə dayanacaq edərmiş. Qonşu kənddən aşiq çağırtdırıb, məclis qurar, kef edərmiş. Məclisin sonunda aşığa ayağı səkili bir at bağışlarmış.

Kişinin qoca vaxtı imiş. Yenə yaylaq köçündən qayıdır. Adəti üzrə aşığı çağırtdırıb oxudur. Birdən yadına düşür ki, var-yox bir aygır atı, bir baş da dayçası var. Bəs aşığa nə bağışlasın. Aşiq isə ötən illərdəki kimi şirin-şirin şövqlə oxuyur. Və ona yenə ayağı səkili qaşqa at bağışlayacağını gözləyirmiş.

Vəkil Yusif ağa arvadı və böyük oğlu ilə məsləhət eləyir ki, bu il aygır at bağışlamağa imkanımız yoxdur. Gərək dayçanı verək, amma qorxuram aşiq

1. Gürjüstan Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanan sənədlərdə Salahlı vəkil Yusif bəyin 1799-ju ildə Gürjü çarı XII Georginin sarayında eşik ağası vəzifəsində işləməsi göstərilir - müəl.

inciyə. Onların söhbətini dəyənün kölgəsində əyləşib nəfəs dərən aşiq eşidib ayağa durur və belə bir söz oxuyur:

*Əzizim Qaşqa tala,
Şəmşivar, Qaşqa tala.
Ağa istər day verə,
Aşiq istər qaşqa at ala.*

Vəkil Yusif ağa üzünü oğluna tutub:
- Oğul, - deyir, aşiq bizi qabaqladı. Qaşqa atı ver minib getsin. Kişiyə halaldı.¹

BOLUŞ BƏY

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın dövründə Boluş bəy adlı bir cavan xanlığa və onun adamlarına boyun əyməyən cəsur bir igid kimi ad-san qazanıbmış. Dağlarda mal-qara və qoyun sürüsü saxlayan Boluş bəy yarımqaçaq, öz sürülərinin içində dolanırmış. Xan və onun adamlarının əlinə keçməmək üçün tez-tez yerini dəyişib sərt və qayalı dağlarda məskən salarmış..

İbrahimxəlil xan adamlarına əmr edir ki, Boluş bəyi tutmaq üçün müəyyən yerlərə gözətçilər qoyun, çalışın diri tutun, tuta bilməsəniz də öldürün. Xan fikirləşirdi ki, Boluş bəyin ona tabe olmamağı, ağayana hərlənməyi qalan rəiyyətlərə də rəvac verər. Uzun zaman güdəndən sonra xanın adamları Boluş bəyi tutub xanın hüzuruna gətirirlər. Boluş bəy Şuşa qalasına gətiriləndə axşam tərəfi imiş. Xan əmr edir ki, onu bu gecəlik dama salsınlar, sabah divanına baxıb, cəzasını verər.

Bu zaman vəzir Molla Pənah Vaqif dostları ilə başmaq seyrinə çıxıbmış. Görür ki, xanın adamlarının qabağında ucaboynu, pəhlivan cüssəli, neçə illərdi xana meydan oxuyan el qəhrəmanı Boluş bəy gətirilir. Belə bir igidin tutulmağı Vaqifi bərk kədərləndirir. Gözətçilər vəziri görəndə dustağı dayandırır ona hörmətlə tə'zim edirlər. Boluş bəyə canı yanan vəzir Vaqif ona kömək məqsədilə deyir:

*Xan mən olsam, Boluşu sabaha qoymaram,
Boluş da mən olsam, sabaha qalmaram.*

Boluş bəy Vaqifin işarəsindən anlayır ki, işi xarabdır; səhərə qalsa, xan onu ya qayadan atdıracaq, ya da dar ağacından asdıracaq. Ona görə də bütün gecəni yatmır, əlinə keçən dəmir parçası ilə damın arxasından yarıq açıb dağlara qaçır.

Qəzəbli İbrahimxəlil xan Boluş bəyi nə qədər axtartdırırsa, tapa bilmir. Bundan sonra Boluş bəy Vaqifin məsləhətilə oturub-durur. Bir gün Vaqif ona xəbər göndərir ki, mal-qarasını, qoyun sürüsünü də götürsün, ev-eşikli köçüb Salahlı kəndində yaşasın.

1. Əhvalat Respublika Əlyazmaları İnstitutunda saxlanan (F.27.s.v.1615) İsgəndər İsmayıl oğlu Vəkilovun "Azərbaycan xalq şairi Səməd Vurğun haqqında" yazısından götürülmüşdür. İsgəndər Vəkilov həmin yazısını 1962-ji ilin noyabrında yazıb göndərmişdir - müəl.

Məhəd bəy Vəkilov 1941-ci il martın 25-də yazdığı bu əhvalatın sonunda qeyd edir ki, o vaxt Qarabağdan köçüb gələn Boluş bəyin nəslindən bizim Salahlı kəndində indi də yaşayanlar var. Boluş Əhmədi, Boluş Kərəmi və Boluş Nəcəfi şəxsən mən yaxşı tanıyırdım. Boluşlular kəndin ucqarında ayrıca məhəllə kimi yaşayırdılar. Yayda yaylağa çıxanda da, boluşlular dağın ən sərt yerində “Atqırılan” qayasının dibində çətin yollu sarp yerlərdə dəyələrini qurub yaşayırdılar. Heç bir bəyə, heç bir hökumətə onlar boyun əyməzdilər. Sürü-sürü qoyunları, naxırları olsa da nə qubernatoru, nə də pristavı saymazdılar. Onların kiçik yaşlı uşaqları da at sürməkdə, ov eləməkdə və oğurluqda ad-san qazanmışdı.

Bu onlarda babaları Boluş bəydən qalma irsdir.

“Vaqif” dramında xalq qəhrəmanı kimi verilən Eldar obrazı əslində Boluş bəydir. Eldar Boluş bəyin prototipidir. Səməd Vurğun öz qəhrəmanını ona görə Eldar adlandırmışdır ki, o şəxs el arasından çıxmış bir özəkdir. Eldar el qabaqcılı, el təəssübü çəkən, el tərəfdarı deməkdir.

Heç təsadüfi deyil ki, “Vaqif” dramında Səməd Vurğunun Vaqifin dililə: “Divanı sabaha qalanlardan ol”, - deyimi vaxtilə Vaqifin Boluş bəylə üzbəüz gələndə dediyi fikirlə eyni səsləşir.

QABAN OVU

Hacı Məmmədخان ağanın əmisi oğlu Məmmədşərif ağa bir dəfə dostları ilə söhbət edərkən deyir:

- Xədicə Sultan xanımı qoyaydılar qabanın iki qaşının arasına, görəydin onu ordan mən alırdım, yoxsa Hacı Məmmədخان ağa.

Bunu Hacı Məmmədخان ağaya xəbər verirlər. Bir neçə gündən sonra Hacı Məmmədخان ağa dostlarını toplayır. Məmmədşərif ağanı da götürüb Qarayazı meşəsinə qaban ovuna gedirlər. Əlində sıyırma qılınc, qalın böyütkən kolları arasından keçən cığırı kəsir. Məmmədşərif ağanı da yanında saxlayır. Dostları meşədə hay-küy salıb, qabanı yatağından hürküdürlər. Erkək qaban su cığırı ilə bunların üstünə cumub gələndə Məmmədşərif ağa qaçmağa başlayır. Hacı Məmmədخان ağa onun qolundan yapışır:

- Hara qaçırsan, Xədicə Sultan xanım qabanın qaşlarının arasındadır, al, - deyir, qılıncı endirib Məmmədşərif ağanı yaralayır. Cəld geriye dönür, qılıncı üstünə hücum edən qabana endirir. Zərblə vurduğu qılınc qabanın üst çənəsini kəsir, alt çənəsində dişə ilişib qalır. Qaban diz çöküb yığılır.

CANI DA ÇIXSA...

Səməd Vurğunun ata babası Hacı Məmmədخان ağa ahıl yaşlarında Salahlı Qazisi İbrahim Əfəndi Qayıbova nökrindən bir çuval buğda göndərir. Araba həyətin doqqazına çatanda İbrahim Əfəndi qarıda oturubmuş.

- Bu nədi, bala? - deyər nökrədən soruşur.

- Bir çuval buğdadı. Hacı Məmmədخان ağa göndərib. Deyir ki, buğdanı halal eləyirəm, amma bu il məni orucluqdan azad eləsin.

- Hə, lap yaxşı, düşürt qoy talvarın altına. Get, ağana de ki, buğdaya görə çox sağ olsun. AMMA, canı çıxs da oruc tutmalıdır. Bir çuval buğda ilə mən orucluqdan heç kəsi azad eləmirəm.

HALALLAŞIRAM

Səməd Vurğunun bibisi qızı mərhum Qızxanım Axundova 1981-ci ilin payızında Qazaxda mənə belə bir əhvalat danışdı:

Səməd Vurğunun atası Yusif ağanın əmizadəsi Bəhram ağa Vəkilovun uzaq görünliyi və görücülüüyü vardı. Evin uçmağını, kimin nə vaxt evlənəcəyini, bu gecə güclü sel olacağını əvvəlcədən bilirdi.

1917-ci ildə bir axşam Bəhram ağa “Gəncimalı” adlı atını tövlədən çıxartdırıb üz-gözündən öpürdü. Anam Pəri xanım yarı şübhə, yarı doğru üzünü Bəhram ağaya tutub dedi:

- Ay Bəhram ağa, atı niyə öpürsən, nə olub, nə məsələdir?

Bir az bikişmiş Bəhram ağa anama cavab verdi ki, özün bilirsən, bu at mənə qardaşım qədər sadıq olub. Neçə dəfə məni ölüm-itimdən qurtarıb. İndi son dəfə onunla halallaşırım. Bu gecə mən öləcəyəm...

Həmin gecə Bəhram ağa Vəkilov dünyasını dəyişir.

QAŞ-QABAQI BƏS ELƏR

Elin məşhur aşığı Hüseyn Bozalqanlı bir dəfə yaylaq səfərindən qayıdırmış. Yolu Ayırım kəndinin yanından düşür. Bu kənddə bir dostunun yaşadığını xatırlayıb ona baş çəkir. Hal-əhval tutduqdan sonra ev yiyəsi üç-dörd dəfə:

- Ay arvad, kişiye yemək gətir, yoldan gəlib, - deyirsə arvad özünü çəitməməzliyə vurur. Nəhayət, gecdən-gec mis cam dolu yağlı bozartma gətirir.

Bozartma yağlı olduğundan aşiq bir-iki tikə zorla yeyib, geri çəkilmək istəyir, amma acliq güc gəldiyindən çörəyi yağa batırıb könülsüz-könülsüz dişləyir.

Aşığın zəif yediyini görən ev yiyəsi:

- Ay arvad, turşu da gətir, ət çox yağlıdı, aşiq yeyə bilmir.

Bu vaxt aşiq dözə bilməyib deyir:

- Turşu lazım deyil, elə arvadın qaş-qabağı bəs eləyər...

Bulaq üstə məclis quran üç nəfər yeyib-içir, həm də zarafatlaşırdılar. Onlardan biri şair, biri mağaza müdiri, biri də şəxsi maşını olan müəllim idi.

Mağaza müdiri şairə yaltaqlıqla:

- Şair, mən sənin şe'rlərini oxuyanda on il cavanlaşırım, hətta az qala dünyaya sığışmıram. Vallah, düz sözümdür. Mən sənin bir misranı bu müəllim dostumun QAZ-21-nə dəyişməyəm.

Hirsiyənlən müəllim dərhal maşınına oturub onu işə salır.

- Hara, hara tələsirsən, bəs biz, - deyə mağaza müdiri həyəcanla soruşur.

Müəllim:

- Mən getdim. Siz də şairin o biri misrasını minib gələrsiniz - deyib, maşını sürüb uzaqlaşır.

BURCUTMAQ AĞLIMA GƏLMƏDİ

Xanlıqlar kəndinin sakini Abıl kişini bir gün arvadı Sənəm bərk danlayıb deyir:

- A kişi, ocağın altına atmağa qapıda bir çöp də yoxdu. Qoş arabanı, get, Vəlixan meşəsindən bir az odun gətir. Bu nədi, fətir salanda əlimiz-ayağımız çəpərlərdə qalır.

Abıl kişi də arabanı qoşub Vəlixan meşəsinə oduna gedir. Ağacın birini kəsir, ikincisinə baltanı var gücü ilə ilişdirəndə nə qədər eləyir, balta quru dəmirqara ağacından çıxmır ki, çıxmır. Arabanı sürüb kor-peşman kəndə qayıdır. Boş arabanın qapıya gəldiyini görən Sənəm arvad:

- A kişi, bu nədi, - deyir, - arabanı niyə boş qayıtardın?

Abıl kişi hirsli:

- Əşi, cəhənnəm olsun sənin odunun da, baltan da. Zəhrimar balta qaldı ağacın yarığında, nə qədər elədim geri çıxarda bilmədim. Nə eləyim orda, meşədə yatmayacaqdım ki...

- A kişi, ayıbdı, asta danış, qonşular eşidər, biabır olarıq. Gəl otur, arabanı sür qayıdaq meşəyə.

Ər-arvad meşəyə qayıdırlar. Sənəm arvad üç-dörd dəfə sağa-sola burcudub baltanı ağacdən çıxardır.

- Bə niyə çıxdı, ölü oğlu ölü, baltanı burcutmaq lazımdı - deyir.

Abıl kişi təəssüflə:

- Arvad, atamın goru haqqı heç burcutmaq ağıma gəlmədi...

DOLAŞIB GƏLİB

Daş Salahlılı Qərib kişi öz həmkəndlisinin qızına oğlu üçün elçi gedir. Danışirlar, barışırlar, hətta toy günü də təyin olunur. Çölə çıxanda Qərib kişi görür ki, dirəkdən asılan kotan zəncirinə böyük oğlu çox iştahla baxır (Zəncir qışda dirəkdən asılı vəziyyətdə saxlanılır ki, pas atmasın). Kişi dörd yanına baxır, görür ki, təzə qudası qayıdıb girdi içəri. Dərhal oğluna:

- Ayə, mal kimi ağzını açıb niyə baxırsan, dola belinə aparaq, əldə-ayaqda lazım olar - deyib oğluna təpinir.

Oğlu da zənciri belinə dolayıb gətirir. Toydan bir az sonra el adətincə Qərib kişi qudasını qonaq çağırır. Qonaqlıqdan çıxanda quda baxır ki, dirəkdən asılan kotan zənciri ona tanış gəlir. Yaxınlaşıb diqqətlə baxanda öz zəncirini tanıyır.

- A quda, a Qərib, - deyir, - siz bizə gələn gündən bizim kotan zənciri yoxa çıxmışdı. İndi budur, sizin dirəkdən tapdım. Əyə, nə təhər olub, bizim zəncir sizə gəlib çıxıb?

Söz altda qalmayan Qərib kişi:

- A quda, - deyir, - vallah bilməyib, sizin kotan zənciri bizim uşağın ayağına dolaşib gəlib.

OĞRU-QULDUR ƏYYAMIDIR

... Gün o gün olur ki, hökumət ölkədə hüriyyət e'lan edir. Qazaxlı şair Abbas ağa *Nazir Qayıbzadə (1849-1919)* də bu hüriyyətə sevinir. Bu mövzuda "1905-ci il inqilab cərəyanına dair" qəzəlini və "Millətə xitab" şe'rini yazır. Bir neçə gün keçər-keçməz onun ilxısını oğurlayırlar. Abbas ağanın ilxıçısı, nökrə-naibi Qazaxdan Qaraçöpəcən, Dilicandan Şəmşəddinə və Şəmkiyə kimi olan ərəzini ələk-vələk eləyirlər, amma ilxını tapa bilmirlər. Hara çapar gedirsə, əliboş qayıdır, ilxını gördüm deyən olmur... Salahlı ağsaqqalları yığıb Abbas ağaya təsəlli verməyə gəlirlər. Dili dinc durmayan bəmərə Xocaoğlu zarafata salıb deyir:

- Abbas ağa, çox deyirdin ki, hüriyyət gəlsin, xalqım, millətim ayılsın. Bu da sənə hüriyyət, sən arzu elədin, yazdın, o da gəldi. Millət ayıldı, sən də ilxını oğurladı.

Abbas ağa dözə bilməyib:

- Xocaoğlu, - deyir, - səhvən var, bu, mən arzulayan hüriyyət deyil, bu dərəbəylikdir. Mən hüriyyəti xalqıma arzulamışdım, oğruya, quldura yox. Bu hüriyyət deyil, qor-qodux zamanıdır, oğru-quldur əyyamıdır...

*Könül, aldanma çərxə, bivəfadır,
İşi daim onun cövrü cəfadır.*

ÖLÜB, ALLAH RƏHMƏT ELƏSİN

Kəndə səs yayılır ki, Rəhim ağanın nökrəri rəhmətə gedib. Bir dəstə adam yığıb ağaya başsağlığına gedirlər. Yolda kor Əhmədlə qarşılaşırlar. Yaltaq Fərman:

- Ə, kor başı batmış, qayıt geri, Rəhim ağanın nökrəri ölüb, gedək başsağlığı verək, kişinin qəminə şərik olaq.

Kor Əhməd:

- A Fərman, siz səhv eşidibsiniz, nökrəri yox, Rəhim ağanın özü rəhmətə gedib.

- Hə, elə... Bu, doğru xəbərdir?

- Bəli.

Yaltaq Fərman:

- Əşi, ölüb Allah rəhmət eləsin, Rəhim ağa yoxdu, mən kimə başsağlığı verəjəm. Ay uşaqlar, mən gedəsi olmadım - deyib, geri, evinə qayıdır.

VƏZİFƏ ƏHVALATI

Bəmərə Kürqıraqlı Bakı təyyarə limanında taksiyə minir. Sürücü ondan soruşur ki, sizi hara, hansı ünvanı aparım?

Kürqıraqlı əlini bığına çəkib lovğa-lovğa:

- Sürücü qardaş, son illərdə mənim kəndçilərimin əksəriyyəti Bakıda yaxşı vəzifələr tutublar. Məni də pramoj vəzifəyə apar - deyər cavab verir.

KİMDƏN ÖYRƏNMİSƏN

Milis bölməsinin rəisinə danos gəlir ki, ət kombinatının ikinci sexində işləyən Qurbanqulu növbədən çıxanda ət oğurlayıb aparır. Rəis həmin gənci yanına çağıraraq soruşur:

- A bala, komsomolçusan?
- Yox.
- Onda kommunistəsən?
- Yox, yoldaş rəis, kommunist də deyiləm.
- Bəs, oğurluğu kimdən öyrənibsən?

NƏ VAR Kİ...

Həmişə doğru-dürüst danışan, vəzifəli adamların belə qüsurlarını üzünə deyən Murada el-oba bir ayama yapışdırmışdı: dəli Murad.

Bir dəfə Murad qonşu kənddə yaşayan qohumunun yeni tikdirdiyi evini görəməyə gəlir. İki qohum üzə-üzə oturub söhbət edirlər, süfrəyə çaydan başqa heç nə gəlmir. Stəkanlar dolub-boşalır...

Səhərdən evdən çıxan Murad çaydan içib daha da acır. Hiss eləyir ki, varlı qohumu simiclik edir, heç yemək verənə oxşamır. Elə hey evini, həyatını, arvad-uşağını tərifləyir.

Murad durub çəliyi ilə otağın enini, uzununu ölçməyə başlayır. Ev yiyəsi təlaşla:

- Əy, dəli, neyləyirsən, evi niyə ölçürsən?
- Qohum, bir belə mülk mən də tikdirəcəm.
- Əy, gəl otur yerində, aqlını başına yığ, sən pulun var, belə bir mülk tikdirəsən. Cındırından cin hürkür.
- Qohum, belə bir evi tikdirməyə nə var ki, içində yemək yox, içmək yox... - deyən Murad ağır bir söyüşlə evi tərək edir.

KEÇƏL DAZIYNAN, AŞIQ SAZIYNAN

Bir dəfə Şıxlı aşıq Məhəmmədi televiziya çıxışa çağırırlar. Buraxılış vəərəqəsi olmadığına görə qarıda dayanan milis nəfəri onu içəri buraxmır.

- Əmi, - deyir, - sizi kim çağırır?
- Oğul, mən redaktor Şəmistan Nəzirli çağırır, bəlkə buraxasan gedəm.
- Get, gör oradadı, gəlibmi? Amma buraxılış vəərəqəsi gələndə qoy sazın qalsın burda.
- Onu eləyə bilməyəcəyəm!
- Niyə, əmi?
- Ona görə ki, qazı qızıynan, keçəl daziynan, aşıq da saziynan tanınar, oğul.

EŞŞƏK TAPILDI

Bir kəndlinin eşşəyi itir. Çox axtarır, tapa bilmir. Gəzə-gəzə gəlib qonşu kəndlərdən birinə çıxır. Görür ki, molla camaatı bir yerə yığıb və'z verir. O, mollaya yaxınlaşıb eşşəyinin itməyini bildirir və buradakı camaatdan eşşəyi soraq eləməyi xahiş edir. Molla deyir ki, keç əyləş camaatın içində, söhbətimin sonunda soruşaram.

Kəndli əli noxtalı gəlib camaatın arasında əyləşir. Molla söhbətinə yekun vura-vura nəsihət edir ki, camaat, həyatda sevgi olmasa, yaşayış olmaz. Heyvanlarda, quşlarda, insanlarda, hətta bitkilərdə belə sevgi var.

Bunu eşidən kimi bir cüssəli adam ayağa qalxıb soruşur:

- Molla əmi, o sevgi nədir, ağacdamı bitir?

Molla dərhal eşşəyi itmiş kəndliyə:

- Oğul, eşşəyin tapıldı, dur noxtanı keçir başına, apar qarına...

SƏNİN OLSUN

Bir dəfə Daş Salahlı kəndinə iki Tat mollası gəlib çıxır. Əvvəlcə mollalar su istəyirlər. Ev ziyəsi görür ki, mollalar suyu içdilər, nəsə söhbəti uzada-uzada ocaqda qaynayan xörəyə baxırlar. Onları yeməyə də'vət edir. Xörək çəkilir. Amma mollalar xörəyə əl uzatmırlar. Ev ziyəsinin "niyə yemirsiniz?" sualına mollabaşı:

- Xörək bişirən arvadın əri varmı, ya duldur, - soruşur.

Ev sahibi mollanın fırıldaqını başa düşür, amma özünü o yerə qoymur.

- Yox, - deyir, - molla qardaş, o iki qadıncıdan birinin əri üç ildir rəhmətə gedib.

Molla dərhal nəsihətə başlayır:

- Bəs siz necə müsəlmansınız. Allahın günahına batırsınız. Biz dul qadının bişirdiyi xörəyə heç əlimizi də vura bilmərik. Hələ bir yeməyi də təklif edirsiniz. Bu, haramdır. Bir Allah bəndəsi yoxdumu ki, bu saat bu dul qadının siğəsini onun adına oxuyaq. Sonra xörəyimizi yeyərik.

Sofuoğlu İsa deyir ki, molla qardaş, bizdə elə bir adam yoxdu, bəlkə sizin birinizə siğə edəsiniz.

Mollalar bir ağızdan:

- Nə olar, biz bu günahı boynumuza alıb, sizi xəcalətdən qurtararıq.

- Mollabaşı, bir sualıma cavab ver, sonra oxuyarsan, Allahın günahımı ağır olar, yoxsa insanın şilləsi?

- Əlbəttə, günah, şillə...

- Onda insanın şilləsi sənin olsun, Allahın günahını özümüz çəkərik, - deyib mollaları şillələyir.

QARAYAZIDA ƏRDƏDİR

Otuzuncu illərdə Qazaxda kommunist partiyasının üzvü olmaq istəyən bir kəndlidən qəbul vaxtı soruşurlar:

- Xaricdə yaşayaş qohumun-zadın varmı?

- Var, qadan alım, niyə yoxdu. Əmim qızı o tay Qarayazıda ərdədir.

OĞURLUĞUN SONU

Kənddə oğru peyda olmuşdu, amma tutmaq mümkün olmurdu. Hər gecə bir ailənin hinindən ya toyuq, ya hinduşka, ya da qoyun, quzu yoxa çıxırdı.

Altı “dost” hər axşam əməliyyata çıxar, ələ keçirdiklərini hər gecə növbə ilə birinin evində yeyib-ıçirdilər. Bir axşam növbə Məhəmmədin evinə düşdü. Gündüzdən Yusifin toyuq-cücəsi “nişangaha” qoyulmuşdu. Qaş qaraldı. “Dəstə”dən iki nəfər nə qədər Yusifin evinin dörd yanında hərləndisə, toyuq-cücəni oğurlamağa girəvə tapmadılar.

Qarda, ayazda çox dolandılar. Nəhayət, saat on ikiyə işləyəndə kəsədə başı üzülmüş on-on beş toyuğu Məhəmmədin mətbəxində yerə qoydular. Ev yiyəsi arvadına him elədi ki, tez ol, toyuqları təmizlə.

Arvad yarıqaranlıq mətbəxdə toyuqları yola-yola bir an diqqət kəsildi. Başını qaldırıb təəccüblə:

- Boy, ay Məhəmməd, - deyir, - dədəmin canı haqqı, bu bizim toyuğa oxşayır.

“Əməliyyat”dan gec qayıdanlardan acıqlı olan Məhəmmədi daha da hirs vurdu. Eyvanda duran balaları eşitməsin deyə, aşağı əyilib arvadın qulağına:

- Az, gicləmə, tez ol, - deyir. Yetim Yusifindi. Uşaqlar indicə gətiriblər. Camaat acından qırıldı.

Arvadın könlü şübhə içində olsa da, əlinin sür'ətini artırır.

“Dostlar” yedilər-ıçdilər, gecədən xeyli keçmiş evlərinə dağılır.

Məhəmmədin arvadı tezdən durdu. Ətəyini anbardakı arpa ilə doldurub, hinin ağzını açdı. “Cip-cip, cip-cip” - eləyib dəni ovuc-ovuc hinin ağzına səpdi. Amma nə qırıltı eşitdi, nə toyuq gördü. Heysiz halda hinin qabağında oturdu.

- Kül mənim başıma, - dedi, - özüm öz əlimlə malımı oğrulara yedirdim.

Bu, kənddə oğurluğun son aqibəti oldu.

AĞILA EHTİYACIN VAR

Kasıb, bəmərə Murad güzaranı xoş olan bir tanışının yanına gəlir, xeyli hələldən sonra:

- Dost, sənə bir sualım var, - deyir, - icazə ver, ərz edim.

Muradın işi düşdüyünə və onunla hesablaşmağa gəldiyinə sevinib fəxr edən dostu qürurla deyir:

- Buyur, - dedi, əziz dost.

Murad:

- Tutaq ki, bir gün yol getdiyən vaxtı qarşına bir bağlama pul, bir də bir cam ağıl çıxdı. Sən onun hansını götürərdin?

Özünü gözütox göstərmək istəyən Muradın acgöz dostu:

- Əlbəttə, - deyir, - ağılı götürərdim, pul nəyimə lazımdır, pul əl çirkidi.

Murad isə gülümsünüb deyir:

- Hə... Görünür, sənin ağıla ehtiyacın var, mən isə pulu götürərdim, ona ehtiyacım daha çoxdu.

TURİST SƏFƏRİNDƏ

- Gördüyünüz bu şəhər xarabalığının üç min ildən çox yaşı var. Makedoniyalı İsgəndər bu şəhərin təkrarsız gözəlliyinə vurulub, Neron onu "Avropa mələyi" adlandırıb, Seneka onu nəğmələrində vəsf edib, Homer "mənim gözümün dərmanı bu şəhərdədir" - deyib. Onu ölkənin ədalətli padşahı öz əlilə tikib, ucaldıb. Gözü bu gözəlliyi götürməyən yadellilər dönə-dönə hücum edib şəhəri xarabazara çeviriblər. Şəhərimizin xilas uğrunda minlərlə insan həlak olub. Gələn yeni nəsəl bu şəhərdən ayrılmaq istəməyib, ulu babalarının qəhrəmanlığını hər gün, hər saat görmək üçün xaraba qalan şəhərin dörd tərəfində indicə gəzib gəldiyiniz yeni şəhəri salıblar...

Gid danışdı, özü də həvəslə, ehtirasla ulu babaları, qədim şəhərləri haqqında maraqlı məlumatlar verirdi.

Söhbətə yekun vurub üzünü qarşısındakı turistlərə tutdu:

- İndi söz sizindir, - dedi, buyurun, eşidirəm sizi, kimin sualı var?

Hamı susurdu. Birdən turistlərin arasından bir qadın əzilə-əzilə, naz-qəmzə ilə:

- Mənim sualım var, - dedi.

Gid sevincək olub:

- Eşidirəm, xanım, buyurun!

Xanım ipək çətirini oynada-oynada:

- Siz deyə bilərsinizmi, burdan qayıdanda univərmağı necə tez tapmaq olar?..

Gid gözləmədiyi sualdan sarsıldı. Rəngi qaraldı, bozardı. Nifrətlə qadına baxıb: "Allah, Allah məni belə nadanlardan xilas elə", - deyib, hirsə uzaqlaşdı.

OĞRU QONAQ

Xaricdən qayıdan bir nəfərin qardaşı iş yerində hey lovğalanırdı ki, qardaşım bilirsiniz necə suvenirlər gətirib, iki göz istəyir tamaşa eləsin. İş yoldaşlarından biri qırsaqqız oldu ki, apar məni, baxım o suvenirlərə...

İş yoldaşını qardaşına təqdim etdi ki, sənin təəssüratını eşidib, suvenirlərə baxmaq istəyir.

Xaricdən qayıdan söhbət edə-edə suvenirləri göstərdi, keçib stol arxasında çay içə-içə söhbətlərini davam etdirdilər. Ev yiyəsi tez-tez oğluna, "dərsə gecikərsən ha, oğlum" dedikcə uşaq da cavab verirdi ki, ata, sənin aldığı xarici stolüstü saati qurmuşam, vaxt çatan kimi zəng vuracaq.

Saat iki tamamda zəng vurdu. Amma stolun üstündə yox, suvenirlərə baxmağa gələn qardaşının iş yoldaşının cibində.

OXŞARLIQ

Bir kəndli uzunqulağa minib vacib iş üçün yola düşdü. Xeyli getdikdən sonra günortaüstü Qarabulağın yanına çatdı. Yadına düşdü ki, ciyəri yanır. Uzunqulağı yolun ortasında qoyub, iyirmi-otuz metr aralıda olan bulağa endi. Doyunca su içib, əl-üzünü yudu. Çər dəymiş uzunqulaq cinsində bir xasiyyət var. Əgər onu yolun ortasında saxlasan dərhal geriye dönüb gəldiyi istiqamətə baxacaq. Həmin kəndlinin uzunqulağı da belə elədi. Bunu hiss etməyən yolçu yenidən uzunqulağı minib yoluna davam etdi. O, qovhaqovla gün yaxan vaxtı

gəlib Lerikin üstündəki hündür tərəyə çıxdı. Təəcüblə Lerikin gah ayağına, gah da başına baxıb dedi:

- Zəhrimara qalasan, Lənkəran, necə xaraba Lerikin özüdür. Elə bil bir almadır ikiyə bölünüb.

O vaxtdan Lerik camaatı oxşar iki şey görəndə gülümsünüb bir-birinə həmin kəndlinin son cümləsini təkrar edirlər.

KÜÇƏLƏRDƏ BÜZÜŞÜR

Qazaxlı el şairi Məmməd 50-ci illərdə Bakıya gəlibmiş. Şəhərdə üç-dörd gün bulvarı, parkı gəzib Qazağa qayıdanda qohum-qardaş onun başına yığışib soruşurlar:

- A şair Məmməd, Bakıda nə gördün, şəhər camaatı necə dolanır?

- Bakıda iki cür dolanan var: Varlılar bulvarda öpüşür, kasıblar küçələrdə büzüşür - cavabını verir şair Məmməd.

GƏRƏYİN OLAR

Bir türk əsgəri naqanı sökür, amma yığa bilmir. Döyüşçülərdən biri Dəli Səməd ağanı¹ göstərib deyir:

- Apar ver, əcəmi qarapapağa, o yığa bilər.

Səməd ağa da bir anın içində naqanı yığıb qoyur cibinə.

Türk təəcüblə deyir:

- Ağa neylədin, axı, naqan mənimdir.

Dəli Səməd ağa:

- Yapmasını bilməyən, atmasını da bilməz. Naqan mənimdir...

Bu dəfə daha ciddi görkəm alıb: - Əfəndim, ətrafımız gavurlarla doludur. İstəyirsən ki, heç vaxt düşməmə hədəf olmayasan naqanın yapmasını da öyrən, bu, sənəin həmişə gərəyin olacaq - deyib dilbir, dinbir türkün naqanını özünə qaytarır.

1. Borçalı mahalının Qasımlı kəndindəndir. 1929-cu ildə bolşeviklərin təzyiqindən Türkiyəyə mühacirətə gedib. Alay komandiri Dəli Səməd ağa 1962-ci ildə orada vəfat edib. Məşhur Borçalı igidi Səməd ağanın /1839 - 1880/ nəvəsidir.

TƏKİ SİZƏ BİR ŞEY OLMASIN...

Əllinci illərdə kombayn sürücüsünün köməkçisi işləyən Muradın qəfil açılan yay vurub bir gözünü çıxardır. Bir xeyli xəstəxanada müalicə olunub evinə qayıdan Murada kolxoz sədri baş çəkməyə gəlir. Sədr təsəlli verib deyir ki, heyif oldu, gözünün birini zəhrimar yay vurub çıxartdı.

Murad isə köksünü ötürüb:

- A sədr, - deyir, narahat olmağa dəyməz. Biz kolxozçuların it günündə yaşayışına elə bir gözlə də baxmaq kifayət eləyər. Təki sizin, milis rəisinin, raykomun gözünə bir şey olmasın...

NƏYİMƏ LAZIMDI...

İlin yekununda kolxoz idarə hey'ətinin iclasında təltif olunanlar sırasında faytonçu Əsgərin də adını çəkirlər. Əlini qaldırıb danışmaq üçün söz istəyən Əsgər kişi deyir:

- A sədr, qadan alım, bir məni başa sal görüm, mənə verdiyiniz medalın puluna ayda Eminin dükanından bir konyak alıb içə biləcəmmi?

- Nə konyak, nə pul, a kişi, sevin ki, hökumət səni təltif edir. Medalı heç bir pul-zad verilmir. Vur yaxana, fəxrlə gəz...

Dəli Əsgər:

- Qadan alım, a sədr, - deyir, - çox sağ ol məni yada saldığına görə. Amma medalı mənə yox, Məmməd oğlu Əsədə ver, o gecələr də yuxusunda orden-medal, fəxri fərman görür. Bir konyak almağa gücü çatmayan medal mənim nəyimə lazımdı...

BİL, AL

Pedaqoji institutda/ indiki N.Tusi adına Universitetdə/ fotoqraf işləyən Elxan Kərimov bir gün professor Əhməd Seyidovun yanına gəlib deyir:

- Professor, mənim qohumumun sizdən imtahanı var. Xahiş edirəm, ona elə qiymət yazın ki, təqaüdə düşə bilsin, kasıb ailədənindir...

- Qohumuyun adı nədir?

- Bilal.

- Adının mə'nasını bilirsən?

- Yox, professor, bilmirəm.

- Bilal - yə'ni bil, al! Bilikli ol. İncimə dostum, sən qohumun bilməsə qiymət almayacaq.

MOLLA MƏHƏMMƏDİN DÖRD HAZIRCAVABLIĞI

İyirmi il bundan əvvəl rəhmətə getmiş Molla Məhəmməd Əfəndiyevi Körpülü, Ləmbəli və Borçalı elinin camaatı bu gün də hörmət və ehtiramla xatırlayır. Hər dəfə xeyir-şər məclislərində adı anılan Məhəmməd dayının hazırcavablıqları da yada düşür. Ləmbəli kəndində o vaxtlar azərbaycanlılarla yanaşı ermənilər də yaşayırdı.

Bir gün Məhəmməd dayı sovxoz bağından ot biçib gətirmiş. Ot gətirdiyi eşşəyin yanında ayağına qırmızı bağlanmış qoduq da varmış. Sovxoz direktoru Sərkis Azatyan və partkom Sərkis Abovyan bağ yolunda onunla rastlaşırlar. Partkom direktora deyir ki, soruşacam görüm bu kişi qoduğun baldırına qırmızı ipi niyə niyə bağlayıb. Direktor nə qədər deyir ki, lazım deyil, tanımırsan, buna da Molla Məhəmməd deyərlər, elə cavab verər ki, yeddi qatından keçər.

Partkom Sərkis isə dinc durmayıb yaxınlaşan Məhəmməd dayıdan soruşur:

- A kişi, siz musurmanlar bu qoduğun ayağına qırmızı ipi niyə bağlayırsınız?

Hazırcavab Məhəmməd dayı hiss edir ki, namərd erməni ona sataşmaq istəyir.

- Görürsən ki, - deyir, - qoduq hələ balacadır, pionerdir. Böyüsün, sən boyda olanda partiyaya keçirəcəyəm. Onda qırmızı ipi də açacam.

Məhəmməd dayının iştirak etdiyi məclisdə cavan bir aşıq oxuyurmuş. Aşığın oxumağı, özünü məclisdə yüngül aparmağı onun xoşuna gəlmir. Məsələn başa düşən cavan aşıq onun xoşuna gəlmək üçün bir el bayatısı oxuyur. Bəndin sonunda “ölürəm, ölürəm, ay aman, ay aman” sözlərini bir neçə dəfə təkrar edir.

Buna heç dözə bilməyən Məhəmməd dayı üzünü aşığa tutub deyir:

- Ölmə, ölmə, ay oğul, cavansan, hayıfsan, qoy səni buraya gətirən ölsün.

Bir dəfə Ləmbəli Molla Məhəmmədin qarısına cavan bir molla gəlib çıxır.

- Ata, - deyir, - icazə ver, bir ağız Quran oxuyum.

- Oxu, - deyər, - Molla Məhəmməd razılıq verir.

Cavan molla beş-on dəqiqə oxuyandan sonra üzünü ona tutub:

- Ata, kimə bağışlayım? - deyir. - İcazə ver, bu cavana bağışlayım, yə'qin oğlundur.

- Yox, ona yox, buna bağışla, deyər Molla Məhəmməd ayaqlarına dolaşan küçüyü göstərir.

- Küfr danışma, ata, cəhənnəmə gedərsən.

- Hardan oxumusan indi dediklərini?

- Qurbanı olduğum Qurani-şərifdən.

- Hansı Qur'andan? Quranda elə şey yoxdur, qələt eləmə.

- Öz canım üçün, ordan oxumuşam, özü də Daşkənd çapından.

Molla Məhəmməd üzünü oğluna tutub:

- Qaç, - deyir, - sarı üzli Quranımı gətir.

Uşağın gətirdiyi Quranı cavan mollaya verib:

- Al, - deyir, - bu da Daşkənd çapı. Tap görüm, burda elə şey yazılıbmı?

- Onda səhv eləmişəm, İstanbul çapındadır.

- Qaç oğlum, qəhvəyi rəngli Quranı da gətir.

Uşaq o kitabı da gətirir. Mə'lum olur ki, mollanın oxuduğu İstanbul çapında da yoxdur. Cavan molla əlacsız qalıb deyir:

- Hörmətli ata, məni bağışla, indi anladım ki, kimin qarısına gəlmişəm, - deyib arxasına baxmadan uzaqlaşır.

HANSI ATANA

Molla Məhəmməd dua verib ayağa durdu.

- Allah rəhmət eləsin, - dedi, - son qəminiz olsun. Mərhum haqq dünyasına qovuşur. Bu dünya vəfasızdı, insanın gələnini də var, gedənini də. İnsan torpaqdan, sudan və havadan yaranıb, ona da qayıdır.

Hüzürdə iştirak edən şərqsünas alim isə:

- Səhviniz var, molla əmi, - dedi, insan nə torpaqdan, nə sudan, nə də havadan yaranmayıb. İnsan meymundan əmələ gəlib. Bunu biz alimlər çoxdan sübut etmişik.

Müdrək Molla Məhəmməd təmkinini pozmadı. Gözucu alimə baxıb, "lə'nət şeytana" - dedi, qonaq olduğuna xətrinə dəymədi. - Görünür, məni tanımır. Yə'qin başqa məclislərdə nadan mollalara çox rast gəlib, onları pərt eləyib. Məni də belələrindən hesab edir.

Kəfən dəfn olunandan sonra camaat yenidən həyəətə yığışdı. Molla Məhəmməd müharibədə şəhid olanlara, qürbətdə həlak olanlara, Məhəmməd peyğəmbərə və cəmi dünyadan gedənlərə dua verib salavat çəkdi.

Qonaq alim yenə öz təklifi ilə mollaya irad tutaraq dedi:

- Molla əmi, bəs atalarımızı niyə unutdunuz, bir salavat da onlar üçün deyin.

Hazırcavab Molla Məhəmməd:

- Hansı atana salavat deyim, oddan, sudan, havadan yaranan üçün, yoxsa meymundan əmələ gələnlər... - deyib alimin cavabını verdi.

MƏN MİRZƏ DEYİLƏM

1967-ci ilin iyun ayında N.S. Xruşşov Veşenskidə Mixail Şoloxovun (1905-1984) qonağı olanda yazıçıya təklif edib ki, "Üzbə - üz" adlı bir kitab yaz. Bizim Sovet quruluşunu kapitalist Amerikası ilə müqayisə et. Orada göstər və sübut elə ki, bizim quruluş onlarınkından üstün və ədalətlidir.

M.A. Şoloxov belə bir mövzuda əsər yazmaqdan imtina edir. Moskvaya qayıdan Xruşşov ayrı iki nəfər yazıçıya həmin kitabın yazılmasını tapşırır. Qısa bir müddətdə həmin kitab yazıçılar tərəfindən yazılır. Kitab hazır olanda N.S. Xruşşov Mixail Şoloxovu Moskvaya çağıraraq təklif edir ki, sən də qol çək, bu kitabın yazılmasında iştirak etməsən də sənün imzanı da əlavə edirik.

Müdrək Mixail Şoloxov:

- Mən Mirzə deyiləm ki, özgə kağızlarını imzalayım - deyib qol çəkməkdən imtina edir.

NƏ MƏNASI VAR

1942-ci ildə cəbhədə olan M.A. Şoloxov "Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular" romanını yazmağa başlayır. Elə bu vaxtlar döyüşlərdə kontuziya alan Şoloxov Moskvaya müalicəyə gəlir. Bunu eşidən Stalin onu Kremildəki mənzilinə dəvət edir. Siyasi büro ilə söhbət zamanı Stalin Şoloxovun "Nifrət fənni" əsərini tərifləyir:

- Qorqinin "Ana" romanı inqilab üçün vaxtında yazılmış çox dəyərli əsər idi. Vladimir İliçdə onu qiymətləndirirdi. Mən Sizin "Nifrət fənni" əsərinizi oxudum. İndi faşistlərin ölkəmizə hücum etdiyi bir zamanda vaxtında yazılan ən gərəkli əsəridir. Siz əsərdə doğru olaraq göstərirsiniz ki, əgər bütün varlığınla düşməne nifrət hissini dərk etməsən ona qalib gələ bilməzsən.

Sözünə ara verən Stalin Şoloxovdan soruşur:

- Niyə belə çətin nəfəs alırsınız?
- Təyyarə qəzasına düşmüşəm.
- Təyyarəçi sərxoş deyildi ki?
- Yox.
- Bu sizə hardan məlumdur?
- Məndə spirtli içkiyə qarşı xüsusi hissiyat var.

Hamı gülüşdü. Stalin dedi:

- Sizə Gürcüstana istirahətə getmək lazımdır.
- Mən tamamilə bu getməyin əleyhinəyəm.
- Niyə?
- Orada çaxır çoxdu.
- Biz Sizə çaxır verilməsini qadağan edərik.
- Onda Gürcüstana getməyin nə mənası var?

SƏNƏ YARAŞMAZ

Bir dilənçi küçədə Makedonyalı İskəndərlə üzbə - üz gəlir. O, yalvarışla İskəndərə deyir:

- Hökumdar, qulunuza kiçik bir pay verin!
- Kiçik pay vermək mənə yaraşmaz.
- Elə isə böyük bir pay verin!
- O da sənə yaraşmaz.

BARMAQLA ALARDIM...

Bir uğursuz döyüşdən sonra fransız sərkərdəsi Napoleon Bonaparta (1769-1821) sarayda "məhkəmə" qururlar. Generallardan biri xəritədə şəhərləri barmaqla bir - bir göstərərək deyir:

- Siz əvvəlcə buranı, sonra buranı, daha sonra isə buranı almalıydınız.

Nadan generalın onu ittiham etməsinə dözməyən Napoleon isə ona belə cavab verir:

- O şəhərləri barmaqla almaq mümkün olsaydı, mən çoxdan alardım.

ƏMƏYİN MƏHSULUDUR

Hafiz Şirazi (1300-1389) poeziyasının güclü pərəstişkarı olan bir nəfər ondan soruşur:

- Sizin şeirlərinizdəki bu qədər şirinlik, dad - təam hardandır?

Şərqi müdrik şairi cavabında demişdir:

- Bütün bu bal - qənd ki, mənim şeirlərimdə axır, səbrin, əməyin məhsuludur, əkdəyim ağacda bitmişdir.

GÜZGÜ GƏZDİRİRDİM

Müdrək Sədi Şirazi (1184-1291) dünya şöhrətli "Gülüstan"ında yazır:

- Vaxtilə Bəlbək (Livanda şəhər) məscidində bir dəstə cahil, korafəhm adamlara moizə etmirdim. Köz, yaş odunu yandırmadığı kimi, mənim də sözlərim onlara təsir etmirdi. Sanki korlar məhəlləsində güzgü gəzdirirdim.

İLAHİ SƏNƏ MİN ŞÜKÜR...

Məşhur alman mütəfəkkiri, dramaturq Qotvald Lessinq (1729 - 1781) böyük səxavət sahibi olub. Deyirlər o, gəzməyə çıxanda cibində qızıl pula bərabər həmişə qəpik - quruş da gəzdirərmiş. Çox zaman fikirli olan Lessinq dilənçiyə sədəqə verəndə səhvən qızıl pul verərmiş.

Bir dəfə dilənçi qızıl pulu qaytaranda Qotvald Lessinq sevincdən göz yaşları içində gülərək demişdir:

- İlahi, sənə min şükür ki, yer üzündə hələ düz adamlar var.

Bundan sonra Lessinq qızıl pulu dilənçinin ovcuna basıb uzaqlaşır.

Müdrək Lessinq bir də deyərmiş ki, həqiqət uğrunda ölmək, həqiqətə malik olmaqdan gözəldir.

CƏNNƏT GÖRÜNSÜN

Yunan filosofu Sokratdan (e.ə 469-399) soruşurlar:

- Ey dünyanın ağıllı və müdrək insanı, nə əcəb sən müdrək ola - ola bu cür cybəcər, küpəgirən, deyingən qadınla ailə qurmusan?

Böyük alim Sokrat hazırcavablıqla deyir:

- Mənim müdrüklüyüm elə ondadır ki, bu cür ifritə qadına evlənmişəm ki, evdən çölə çıxanda dünya mənə cənnət görünsün.

Məşhur Azərbaycan aktyoru Kazım Ziyanın ölüm qabağı son sözləri:

- Nizaminin, Füzulinin külliyyatını tabutuma qoyun. Çiyinlərinizdə də onlarla olum. Qəbir evində də...

ÖZÜNÜ DƏ ASSAN...

Bir şair öz şerini fars - tacik ədəbiyyatının klassiki Əbdürrəhman Camiyə (1414-1492) oxuyandan sonra tələxxüslə deyir:

- Bu şerimi məşhur olmağım üçün istəyirəm ki, şəhərin qala divarından asım!

Şairin xünpərəndliyini hiss edən müdrik Cami deyir:
- Təkcə şerini qala divarından asmaqdan nə çıxar? Belə olduqda şerin müəllifini tanımazlar. Yaxşı olar ki, şerin yanında özünü də divardan asasan.

SAĞLAM DİLƏNÇİ

Qədim filosofların birindən soruşmuşlar:

- İnsan üçün hansı daha qiymətlidir: sərvət, yoxsa şöhrət?

Filosof cavab vermişdir:

- Nə sərvət, nə də şöhrət. Sağlam dilənçi xəstə kraldan xoşbəxtdir.

Amerikalıların həyasızlığını dəqiq müşahidə edən məşhur yazıçı Cek London (1876-1916) qəzəblə demişdir:

- Öz həmvətənlərimin yadına salmaq istəyirəm ki, hər şeydən əvvəl insan olmalıdırlar. Sonra isə lazım gələrsə amerikalı da ola bilərlər.

Şərqi məşhur şairlərindən biri çəmənlərdə oturub şərab içirmiş. Onun yanına bir dəli gəlib çıxır. Əylənmək məqsədi ilə dəlini kefləndirmək fikrinə düşən şair özü ilə birlikdə çaxır içməyi dəliyə təklif edir.

Dəli təəccüblə şairə baxıb deyir:

- Sən çaxırı mənə oxşamaqdan ötrü içirsən, bəs mənə kimə oxşamaq üçün içməliyəm...

Otuz yeddi il şahlıq taxtında oturan Fətəli şah Qacar (1766-1834) dövründə İran həm siyasi, həm də sosial - iqtisadi təcavüzlərə məruz qalmışdır.

Çox arvadlı Fətəli şah (onu hərəmxanasında 250-ə qədər arvadı, 108 övladı olmuşdur - Ş.N.) qocalmışdı. O biri tərəfdən də arvadlara başı qarışdığından sarayda intriqa, dedi-qodu baş alıb gedirdi. Qeyri - rəsmi də olsa ölkəni böyük oğlu şahzadə Abbas Mirzə Qacar (1789-1833) idarə edirdi.

İran qoşunları Şəmkir yaxınlığında və İrəvanda ruslarla müharibədə məğlub olduğundan gavurlar bərk iştahlanmışdılar. Ona görə də çar Rusiyası 1813-cü il "Gülüstən müqaviləsi"ni əsas tutaraq Xəzər dənizində hakim olmaq istəyirdi. Bir gün baş vəzir Allahyar xan (o həm də şahın kürəkəni idi) bu məsələni Fətəli şahla əz edir.

Hirsələnən şah:

- Şor sudur, nə faydası var, verin rus gavurlarına töksünlər atalarının goruna-deyir.

Bundan sonra rus hərbi donanması Xəzər dənizində ağalığ edir.

CƏZA ÇƏKMƏYƏ HAZIRAM

Professor Yusif Yusifov xalqını ürəkdən sevən, onun tarixi ilə müntəzəm məşğul olan görkəmli alimlərindən biri idi.

"Qədim Şərqlə tarixi" və başqa sanballı əsərlər onun qələminin məhsuludur.

Uzun illər institutda milli tariximizdən mühazirə oxuyan Yusif müəllimdən bir nadan rektorun acığı gəlirdi. Onu millətçi kimi gözümcüxdüyə salmışdı. Növbəti dərs ilində rektorun tapşırığı ilə ona "Elmi kommunizm"dən dərs verirlər. Yusif müəllim də "Elmi kommunizm" əvəzinə "Azərbaycan və Şərqlə tarixi"ndən tələbələrə mühazirə oxuyurmuş.

Bir gün institutun danos daşığını həyacanla xəbər gətirir ki, Yusif müəllim "Elmi kommunizm" əvəzinə "Azərbaycan və Şərqlə tarixi"ndən mühazirə oxuyur.

Yusif müəllimin dərslərini yoxlamaq üçün dərhal komissiya təşkil olunur. Komissiyayı çox səmimiyyətlə qəbul edən Yusif müəllim mühazirəni davam etdirir. Birinci qırx beş dəqiqənin zəngi vurulanda komissiyanın sədri hirsli Yusif müəllimə hücumu keçir:

- Müəllim, - deyir, - Siz nə üçün "Elmi kommunizm" əvəzinə "Azərbaycan və Şərqlə tarixi" keçirsiniz? Siz belə bir hərəkətinizə görə cəzalandırılacaqsınız.

Təmkinini pozmayan mərhum Yusif müəllim cavabında:

- "Elmi kommunizm" - deyir, hələ tarix deyil. Ordan - burdan yığma, qurama bir şeydir. Onun da Azərbaycan və Şərqlə kimi zəngin tarixi olanda keçərim. Cəzaya qalanda məni onunla qorxutmayın. Xalqımızın tarixini balalarımıza öyrətdiyimə görə istədiyiniz cəzanı verin, çəkməyə hazırım.

BƏLKƏ HEÇ ÖLMƏYƏCƏK

Şair Rəşid Faxralı beşinci sinifdə oxuyanda babası ağır xəstələnir. Atasını görür ki, qocanın vəziyyəti gündən - günə ağırlaşır. Başlayır ehsanlıq üçün un, qənd və iki də dana alır.

Danaları qatırlar Rəşidin qabağına ki, aparıb otarsın. Danaları otarmağa aparmaq istəyən Rəşidin atasını onu qılıqlayıb deyir ki, bir - iki gün otar, babanı öləndə kəsəcəyik. Bir gün, iki gün, üç gün danaları otaran Rəşid beşinci gün getməkdən tamamilə imtina edir. Hirsli ağlaya - ağlaya deyir:

- Eh, daha bəsdə da, mən qədər dana otaracam. Bəlkə heç babam ölməyəcək.

"DAYDAY" GƏLƏCƏK...

Böyük Vətən müharibəsi illərində Bakının avara, quşbaz canavarları Hitlerlərdən söz düşəndə ona öz aralarında "Dayday" deyirdilər. Səhər, axşam tündə xoruz döyüşdürəndə qalib gələn xoruzu "Dayday" çağırırdılar. Bu ikibaşlı söz az vaxtda bəkililərdə işlənməyə hüquq qazandı: "Daydayın qonşuları Kiyevi aldı, "Dayday" Şimali Qafqaza gəlib, bu gün sabah da Bakıda olar" - deyər zarafat edənlər də vardı.

İçəri şəhərin dar dalaqlarından birində Hacıağa adlı bir kişi də yaşayırdı. Övladlarından kəsib olan Hacıağa fizika müəllimi idi. Cavanlığında Qarabağda müsavət ordusu sıralarında ermənilərlə döyüşdə sol ayağından yara almışdı. Sümük nahiyəsi zədələnən Hacıağa kişi ömürlük axsaq qaldı. Ona görə də cəbhəyə aparmamışdılar.

Aldığı xırda məvacibdən hər ay yetim - yesir uşaqlara konfet, pryaniq alıb paylayırdı. Bununla təskinlik tapır, özünə axirət qazanırdı. Bir dəfə konfet paylayanda uşaqların hamısına konfet çatmadı. O, kefsiz dayanan ac - yalavac uşaqları görüb canıyananlıqla dedi:

- Qəm eyləməyin mənim balalarım, "Dayday" bu günlərdə gələr sizə çoxlu konfet, pryaniq, hətta şokolad da gətirər. Gözləyin, Allah qoysa mütləq...

Həmin axşam onu Hitlerin gəlməyini alqışlayan "xalq düşməni" kimi həbs etdilər. Yazıq Hacığa müəllim məhkəmədə nə qədər yalvar - yaxar etdi ki, mən "Dayday" deyəndə Hitlerin gəlişini yox, özümün növbəti maaş alıb gəlməyimə işarə etmişdim. Eşitmək belə istəməyən məhkəmə sədri Hacığa müəllimin on iki il Sibir sürgününə göndərilməsi haqqında hökm oxudu:

- Get, dedi - Sibir türməsinə gözlə, "Dayday"ın Hitler oraya səninlə görüşə gələcək.

Hacığa müəllim o gedən oldu...

NƏYİMƏ LAZIMDIR

Otuzuncu illərdə zərbəçi fəhlə İvandan partiyaya qəbul vaxtı soruşurlar:

- Əgər səndən partiya tələb etsə ki, papiros çəkmə, neynərsən?

- Çəkmərəm!

- Əgər səndən partiya tələb etsə ki, arvadbazlıq etmə, onda neynərsən?

- Gəzmərəm!

- Əgər partiya səndən tələb etsə ki, onun yolunda həyatını qurban ver, verərsənmi?

- Əlbəttə, verərəm, bütün bunlardan məhrum olandan sonra belə həyat nəyimə lazımdır.

BƏYİN NÖKƏRİ

"Bəylərin" dövründə Cənub bölgəsindəki rayonlardan birinin icra başçısının köməkçisi yaman "yuxarıdan" gedirdi. Beli pistoletli, əl telefonlu köməkçi qabağından yeməyirdi. Çatan çatır, çatmadığına daş atırdı... Nə müəllim, nə ağsaqqal, nə də ki, aşağı vəzifəli adamları sayı salmırdı. Öz aləmində onları kommunistlərin qalığı hesab edirdi.

Ağsaqqal müəllimlərdən biri zəng edib icra başçısını soruşur. Onunla danışmaq istədiyini bildirir.

Ədalı köməkçi:

- Daha райком, исполком yoxdu. Bizim başçıya da nahaq "müəllim" deyirsiniz, - cavabını verir.

- Bəs nə deyək?

- Bəy deyın, daha bəylik dövrüdür.

Ağsaqqal:

- Danışan kimdi tanıya bilmədim? - soruşur.

Köməkçi fəxrlə:

- Bəyin köməkçisidir, sizinlə danışan - deyir.

Ağsaqqal:

- Ođul, bəyin köməkçisi yox, nökəri olur... - cavabını verir.

ŞEYX ŞAMILİN DEYİMLƏRİ

Şeyx Şamil 1859-cu il avqustun 25-də Qubində əsir alındıqdan sonra çar ikinci Aleksandrın əmrilə bioqraf Apollon Runovskiye tapşırılır ki, onu müşayiət edib hərəkətlərini, danışığını qeydə alsın.

A. Runovski bu görüşlərdən Şamilin sağlığında - 1860-cı ildə "Şamil haqqında qeydlər", "Şamil", 1862-ci ildə "Polkovnik A. Runovskinin gündəliyi", 1863 - cü ildə "Müridizim və qəzavat" adlı kitablarını çap etdirmişdir. Şamilin uzaqgörənliyinə, qeyri - adi ağılına, güclü xarakterinə və müdrüklüyünə heyran qalan Runovski bir dəfə zarafatla demişdir:

- Mən bir daha Şamilin əsiri ola bilmərəm, bu doğrudur. Bəlkə o, mənə başqa vasitə ilə dinc yolla əsir etsin.

Bir dəfə bioqraf Apollon Runovski Peterburqda Şamili baletə dəvət edir.

Şamil baletə təmkin və ləyaqətlə axıracan baxır. Tamaşa qurtardıqdan sonra ondan soruşanda ki bu vəqiyə xoşuna gəldimi? O, cavab verir:

- Peyğəmbər bunu bizə yalnız cənnətdə vəd edib. Mən çox xoşbəxtəm ki, bu dünyada bunları görə bildim.

İmam Şamilin top mərmilərini hazırlayan Cəbrayıl adlı bir ustası vardı. Onun hazırladığı mərmilər birinci atəşdən sonra partlayırdı. Beləliklə, bir - birinin ardınca mərmilər partlayır və topçuların kimsinin qolunu, kimsinin ayağını qırıb atırdı. Bəzilərin isə parça - parça edirdi.

Kaluqada əsirlikdə olan Şamilin rus yavəri Apollon Runovski bunu biləndə heyrətə gələrək demişdir:

- Allah, Allah, belə vəcsiz vəsaitlə bu adam bizim imperiya ilə uzun müddət vuruşmuşdur.

Bir dəfə nahardan sonra Apollon Runovski əsir Şamildən soruşmuşdur:

- İndi elə adamlar varmı Qafqaza əvvəlki qüdrətini qaytara bilsin?

Şamil bu suala uzun sürən mənalı baxışlarla cavab verdi. Bu baxışlardan hər şey: həqiqətən də çox qüdrətli keçmiş və heç zaman olmayacaq gələcəyi vardı.

Nəhayət Şamil:

- Yox, deyə cavab verdi. Qafqaz indi Kaluqadadır.

Bir dəfə bioqraf Apollon Runovski əsir Şamildən xahiş edir ki, arvadı Şuaynatın, şəklini çəkməyə icazə versin. Keçmiş imam söhbətə lap uzaqdan başlayır:

- Axı, bunun üçün o çadranı çıxartmalıdır, - deyir, - bu da müsəlman adətinə görə günahıdır, o adətdən çıxma bilməz ki?

АММА müdrik İmam Şamil hiss elədi ki, ondan əl çəkməyəcəklər, ona görə də keçmiş sərkərdə belə bir hiylə işlətdi:

- Mən razıyam, - dedi, - ancaq fotoqraf qadın olmalıdır.

Elə ki, qadın fotoqraf tapıb gətirdilər Şamil özünü elə itirdi ki, bəlkə də ruslar Qunibi alanda o, heç belə karıxmamışdı: o, belə hesab edirdi ki, bu sənətdə heç vaxt qadın ola bilməz. Çıxılmaz vəziyyətdə qalan Şamil şəkil çəkdirmək üçün icazə verməyə məcbur oldu. Şuaynatin şəklini alanda əvvəlcə sevindi, sonra isə kədərlə dedi:

- Yaxşı olar ki, mən onun çiyindən ayrılmış başını görəydim.

Əsir alınanda Şeyx Şamili ilk dəfə general - mayor baron Vrangel qarşıladı. O, əlini Şamilə uzadıb:

- İndiyədək biz bir - birimizə düşmən idik, bundan sonra dost olacağıq! - dedi.

Çar canişini və Qafqazın Ali Baş Komandanı Baryatinski İMAMI MƏZƏMMƏT edərək:

- Şamil, sən mənim təkliflərimi qəbul etmədin, mənim düşərgəmə gəlmədin, indi mən sənə dalınca gəldim.

Şamil bərk həyəcanlandı və cavab verdi ki, bu dəfə onu aldatdılar, ona görə də onlara qarşı inamını itirdi. Sonra susub sərkərdəyə layiq sözlər dedi:

- Bal nə qədər şirin olsa da insan onu hər gün yesə ondan bezər. Həyatda hər şey belədir, məni də otuz illik müharibə bezdirdi. Mən çox şadam ki, bundan sonra müharibəyə son qoyub, sülhlə yaşayacağam.

Bir dəfə imperator birinci Nikolay general A.P. Yermolovun komandirlik etdiyi hissələrdə baxış keçirmək istədi. Çarın birinci müstəbidi (valisi) Arakçeyev baxışdan qabaq general A.P. Yermolova xəbərdarlıq elədi:

- Aleksey Petroviç, bax ha, çalış ki, atlar nümayiş vaxtı yaxşı görünsünlər. Axı, bilirən, sənənin taleyin bu baxışdan asılı ola bilər.

- Bəli, Əlahəzrət, bilirəm, insanın taleyi çox vaxt heyvandan asılı olur, - deyərək Yermolov sərt cavab verdi.

BU NƏ FIŞQIRIQDIR

Bir oğlan öz kəndindən üzü çöllərə fişqırıq çala - çala gətirmiş. Qabaqdan gələn kəndlisi soruşur:

- Əy, nə gəzirsən?

- Olan - qalan bir danam var idi. Onu da itirmişəm, axtarmağa gedirəm.

- Əy, var - yoxunu itirmisən, kefi kök adam kimi bə bu nə fişqırıqdır çalırsan?

- Canın üçün, ümidim o görünən dağın dalınadı, orda da dananı tapmasam, ağlaşımı, vay - şivənimi eşidərsən.

DAHİ ÜZEYİR BƏY HACIBƏYOVUN GÜNDƏLİYİNDƏN:

Qarabağ zəriflərindən birisi mənimlə söhbət edərkən həmişə belə deyirdi: hər kəs ki, meydana çıxıb, deyir ki, mən millətpərəstəm və döşünə döyür ki, milləti irəli apararam, bil ki, sözü ya yalandan deyir, ya da ki, doğrudan. Əgər bunun yalan və doğruluğunu bilmək istəsən, get lap əvvəl onun öz ev - eşiyinə bax. Əgər gördün ki, bunun öz ev - eşiyində səliphə, bir qayda, intizam var, onda bil ki, kişi doğrudan da milləti irəli apara bilər. Yox, əgər gördün ki, bu heç evini dolandıra bilmir, onda ağzına vur, deynən ki, qələt eyləyirsən, səndən milləti irəli aparan olmaz! (22 may 1906-cı il)

Bir müsəlman uşağından soruşdular ki, bu qədər söyüşü kimdən öyrəndin?

Dedi:

- Hamısını dədəmdən.
- Nə tövr?

Dedi:

- O mənə söydükcə, mən də əzbərlədim. (6 oktyabr 1906-cı il)

Bir əcnəbi (kamali - təəccüblə): - Bu ölən kimdir ki, bu dəbdəbə, bu təntənə, bu cah - cəlal ilə cənazəsini təşi edibsiz və belə atəşnən nitqlər söyləyirsiniz?

Müsəlman: - Bu ölən, müsəlman millətinə ən böyük qulluqlar göstərmiş və millət yolunda hər şeyi qurban etmiş bir şəxsdir!

Əcnəbi: - Bəs nədən vəfat edib?

Müsəlman: - Deyirlər ki, acından...

XIX əsrin görkəmli Azərbaycan şairi və maarifpərvəri Mirzə Mehdi Məmmədqulu oğlu Şükuhi (1829-1896) yaradıcılığında hazırcavablıq və satirik hekayətlərin tərbiyəvi əhəmiyyəti var. Aradan iki yüz ilə yaxın vaxt keçsə də onun yaratdığı yığcam, şirin yazılmış lətifə və hekayətləri maraqla oxunur.

Müasir oxucuya təqdim etdiyimiz hazırcavablıqlar Mirzə Mehdi Şükuhi irsindən nümunələrdir.

ADAM QORXUZURSUNUZ

Bir gün Türkünstanın qüvvətli şairlərindən biri Əmir Süleyhi məclisində şer oxuyurmuş:

- Qəm keçəsi ahunun div kimi yeli fələyi yerindən qaldırdı. Göz yaşımın əjdaha seli bütün dünyanı uddu.

Orada oturanların biri dedi:

- Cənab, Siz şer oxuyursunuz, yoxsa adam qorxuzursunuz?

AĞZINA DÜŞÜB

Gecədə bir kitab yazıb bağlayan, mənasız, məzunsuz şerlər yazan şairlərdən biri məclisdə indiyədək min doqquz əlli kitab yazdığına öyünərək dedi:

- Mənim əvvəllər şairlik istedadım yox idi. Bir gecə Həzrət Rəsulu yuxuda gördüm. O, ağzının suyundan ağzıma atdı, məndəki istedad üzə çıxdı.

Şair Mirzə Mehdi Şükühi (1829-1896) ona cavab verdi:

- Peyğəmbər sənın saqqalına tüpürürdü, təsadüfdən ağzına düşüb.

*Dilənçi şairlər əskildi şeri,
Qara bir pul kimi zay etdi şeri.
Nə üzlə şairlik eyləyir onlar
Övlad əvəzinə ölü doğanlar.*

XUDA OLMUŞAM

Bir nəfər şaha ərizə yazır. O, ərizədə göstərir ki, mən Xudayam (Allahım) və sizə ərzim var. Şah onu hüzuruna çağırır və soruşur:

- Sən necə Xudasan?

Həmin şəxs deyir:

- Dehxuda idim, evxuda idim, baǵxuda idim. Sənin məmurların dehimi, evimi və baǵımı əlimdən aldılar. İndii isə xalis Xuda olmuşam.

Bir mollaın qələmi qələm qabından yerə düşür. Bir nəfər mollaya xatırladır:

- Cənab axund, külüngünüzü yerdən götürün.

Yerə düşən künlüng deyil, qələmdir, - mola söyləyir.

- Hər nədirsə, mənim evimi onunla yaxındı, - deyə həmin şəxs cavab verir.

Bir gün başını təlxəyin dizi üstə qoyub uzanan Şah təlxəkdən soruşur:

- Sən dəyyusların nəyisən?

- Balıncıyam, - deyə təlxək cavab verir.

Çingiz xan ona qarşı mübarizə aparan bir padşah oǵlunu əlləri baǵlı hüzuruna gətirdərək dedi:

- Allah məni bütün dünyaya padşah edəcəkdir, sən niyə mənim üzümə gəlirsən?

- Sənin göstərişinlə yer üzündə öldürülməmiş adam qalacaqdır ki, sən də hakimiyyət edəsən? - deyə oǵlan ona cavab verir.

Azərbaycanlılarla cuhudların toya getmək fərqi:

Cuhudlar toya gedəndə uşaqlarını qonşuya tapşırırlar;
Azərbaycanlılar isə qonşunun da uşağını toya aparırlar.

Xalq artisti Lütvəli Abdullayevin Şəkidən gələn qonağı xahiş edir ki, oğlunu əsgərlikdən saxlatsın. Aktyorun xahişi ilə hərbi komissar oğlanı çağırışdan azad etdirir.

Bir ay keçmir daha bir qohumu gəlib yenə bu məzmununda xahiş edir. Aktyor komissarlığa gedib bunu da çağırışdan azad etdirir.

Üçüncüsü də belə bir xahişə gələndə aktyor görür ki, Şəkili qohumları onu təngə gətirəcəklər. Durub gedir Respublika Hərbi Komissarının yanına və xahiş edir ki, bundan sonra Şəkidən heç bir gənci hərbi xidmətə çağırmasın.

1930-cu ildə Dağıstana gələn bir qrup rus yazıçı və şairləri Aşağı Saltı kəndində Süleyman Stalski ilə görüşürlər. El şairi Süleyman onlara dadlı, duzlu şeirlərindən bir neçəsini oxuyur. Yazı - pozu bilməyən (Şairin bədahətən dediyi şeirləri oğlu dəftərxana kitabına yazırmış), yaddaşına güvənib bu qədər şeri əzbərdən oxuyan Süleymana onlar heyran qalırlar. Bir neçə şerini oxuyandan sonra Süleyman Stalski rus şairlərinə onlardan şer oxumalarını xahiş edir.

Nikolay Tixonov:

- Süleyman, - deyir sən rusca çox pis danışırsan, bizim şerdən nə başa düşəcəksən?

Müdrük Süleyman Stalski:

- Şair şairi səsindən başa düşər, - cavabını verir.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Layiqli ömür yaşayan insan (Elşad Qoca)	4
General Murad Gəray bəy Tlexas.....	8
General Həbib bəy Səlimov.....	16
General-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç.....	27
Süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanski.....	34
Uzun ömrün səhifələri	42
General-mayor İbrahim ağa Usubov.....	45
Şahzadə-general Əmir Kazım Mirzə Qacar.....	50
General-mayor Feyzulla Mirzə Qacar.....	53
General-mayor Məhəmməd Mirzə Qacar.....	54
General Əliyar bəy Haşimbəyov.....	55
General Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı.....	57
General Davud bəy Yadigarov.....	60
Polkovnik Vəli bəy Yadigarov.....	60
General Firidun bəy Vəzirov.....	64
General-mayor Əsədulla xan Əbülfəhtzadə.....	68
Polkovnik Qalib bəy Vəkilov.....	70
Polkovnik Daniyal bəy Həlləcov.....	75
Polkovnik Şirin bəy Kəsəmənli.....	81
TARİXİN AĞ SƏHİFƏLƏRİ	
37-ci ilin sərkərdə qurbanları.....	88
37-ci ilin general qurbanları.....	90
General-mayor Qambay Vəzirov.....	90
Komissar Heydər Vəzirov.....	99
Sahibə xanımla söhbət.....	103
General Cəməlid xan Naxçıvanski.....	105
1937-ci ildə güllələnmiş 77-ci Azərbaycan diviziyasının hərbiçiləri.....	115
General-qubernator Məmməd Koxanın acı taleyi.....	115
Nuru Paşanın Qafqaz yürüşü.....	142
“Dikaya diviziya”, yoxsa.....	156
Polkovnik Məhəmməd Ağahı.....	192
Bir nəğmədir onun ömrü.....	193
UNUTSAQ, UNUDULARIQQ..	
İlk milli ordu generalımız S.Əfəndiyev.....	203
S. Mehmandarov Birinci Dünya müharibəsində.....	211
Təlatümlü günlərdə.....	216
S. Mehmandarov Cümhuriyyət dövründə.....	220

Bolşevizmə qarşı mübarizədə.....	229
Türk irsini öyrədən general.....	232
General-leytenant İsrafil bəy Yadigarov.....	236
General-mayor Əsədulla bəy Yadigarov.....	240
General-leytenant Fərəc bəy Ağayev.....	243
Şahzadə-general Həsən xan Qacar.....	248
Şahzadə-general Kamran Mirzə Qacar.....	250
Şahzadə-general Rzaqulu Mirzə Qacar.....	251
General-leytenant Balakışi bəy Ərəblinski.....	253
General-mayor Ağası bəy Afşarov.....	258
General Abdulla ağa Bakıxanov.....	260
General Həsən ağa Bakıxanov.....	261
General Hacı Yusif xan Yusifxanov.....	263
General Ehsan xan, Kəlbəli xan, İsmayıl xan qardaşları.....	264
General Məmmədsadiq bəy Ağabəyzadə.....	266
Knyaz-podpolkovnik Mehdiqulu xan Usmiyev.....	269
Bir daha polkovnik Rüstəm bəy Qarabağlı haqqında.....	275
Abşeron süvari alayı.....	278
General-mayor Tərlan bəy Əlyarbəyov.....	280
Poruçikin igidliyi (ilk təyyarəçi Fərrux ağa Qayıbov).....	284
Gumhuriyyətin hava şahinləri.....	292
Səməd bəy Namında bir kişi gördüm.....	296
General Əliağa Şıxlinskiyin müdrik fikirlərindən.....	310
Gecikmiş vüsal (sənədli hekayə).....	312
Ulu vəsiyyəti faydasız olmaz.....	316
İlk hərbi nümayiş.....	320
Hərbi mətbuat tariximizdən.....	322
Hərbi şərqilərimiz.....	326
Üzeyir bəy Hacıbəyovun hərbi lüğəti.....	329
“General Tağıyev” marşı.....	331
Əliağa Vahidin “Meyxana”sı.....	332
İntizarın sonu (sənədli hekayə).....	334
Müxənnət (sənədli hekayə).....	340
Hiylə (hekayət).....	344
Həsənin iki əməli (olmuş əhvalat).....	345
ULULARIN SÖZ YADİGARI	
“Əlim uzanıqlı qalib”.....	349
Qaçaq Kərəmi doğan ana.....	352

Şəxsiyyət (Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbzadə).....	354
Növcəvanlar var olsun.....	356
Kapitan-şair Mustafa ağa Qiyasbəyli.....	364
İsgəndər ağa Qiyasbəyov təxəllüsü “ŞAİR”.....	369
Şair Məhşəri Cənnətzadə.....	370
İsrafil ağa Sail.....	373
Hacı Rəhim ağa Dilbazov-Bəhidi.....	374
“Annax bəy” şeirinin tarixi.....	379
Aşıq Əsədın bir müxəmməsi.....	381
Aşıq İbrahimın “Körpülü əhvalatı”.....	384
“Ay çiçək” müəllifi ilə görüş.....	387
Etiraf edirəm qəlbən.....	391
Bir görüşdən xatirə	396
Bir şəklin taleyi.....	400
Unuda bilmərəm.....	402
Səngər əhvalatları.....	405
Səməd Vurğunun babaları deyib ki... ..	411
Molla Məhəmmədin dörd hazırcavablığı.....	425
Şeyx Şamilin deyimləri.....	433

ŞƏMİSTAN ƏMİRASLAN OĞLU NƏZİRLİ
GÜLLƏLƏNMİŞ AZƏRBACAN GENERALLARI
Hekayələr, portretlər, oçerklər, məqalələr

Elmi məsləhətçi: ***KƏRİM Vəliyev***
General-leytenant.
Redaktor: ***MEHMAN Süleymanov***
Polkovnik, tarix elmləri doktoru.
Rəssam: ***MƏMMƏDBAĞIR Hüseynov***
Kompüter tərtibatçısı
və dizayneri: ***NAMİQ Vəli oğlu***
Yığıcı: ***İLƏHƏ***

Yığılmağa verilib: 10.07.2006
Çapa imzalanıb: 30.09.2006
Kağız formatı: 70/100, 1/8
Çap vərəqi: 38
Tiraj: 500

Kitab Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
mətbəsində ofset üsulu ilə çap olunmuşdur

Ünvan: Bakı şəhəri, Nəcəf Nərimanov küç. 8^b